

HUGONIS GROTII

ANNOTATIONES

IN

NOVUM TESTAMENTUM.

DENUO EMENDATIUS EDITAE.

VOLUMEN VI.

CONTINENS ANNOTATIONES

IN

PAULI EPISTOLAS

AD

ROMANOS, CORINTHIOS, GALATAS.

GRONINGAE,

Ex officina W. ZUIDEMA, Bibliopolae.

MDCCCXXVIII.

BIBLIOTHECA · BODLEIANA ·

ANNOTATIONES

IN

EPISTOLAM AD ROMANOS.

Epistolae Paulinae non temporis ordine locatae sunt ab iis, qui eas primi in unum volumen compegerunt, sed pro dignitate eorum ad quos scriptae sunt. Ideo praecedunt quae ad Ecclesias, sequuntur quae sunt ad singulos. Et inter eas quae sunt ad Ecclesias, prima est quae ad Romanam, ob urbis eius maiestatem. Erat autem Romae initium quoddam Ecclesiae factum primo, quomodo Antiochiae, a Christianis aliarum provinciarum, quos illuc negotia perduxerant: auctum deinde praedicatione et miraculis Petri, quem Simonis Magi praestigiae vi Divina reprimendae Romam traxerant circa initia Claudiani principatus, ut Veteres tradidere. Quaeri solet cur Romanis scribens Paulus Graece potius scripserit quam Latine. Credo ideo factum, quod et ipse et scriba eius Tertius nomine, quanquam forte Latini sermonis non plane ignari, Graece tamen rectius ille dictaret, hic scriberet, quam Latine; et quod Graeca lingua Romanis

om-

omnibus, etiam feminis, ut ex Iuvenali discimus, in usu esset quotidiano, peregrinis vero Romae morantibus notior quam Romana. Accedebat quod haec epistola quanquam Romanis proprie missa, ita omnia continebat Religionis Christianae munimenta, ut dignissima esset cuius exempla etiam ad alias Ecclesias mitterentur. Graeca autem, ut Cicero ait pro Archia, leguntur in omnibus ferme gentibus, Latina suis finibus exiguis sane continentur. Corintho scriptam hanc epistolam probat Origenes, non ex illis annotationibus quae in quibusdam codicibus post finem Epistolarum scriptae leguntur (eae enim nec antiquae sunt, nec in omnibus libris reperiuntur, neque in quibus reperiuntur eaedem sunt) sed argumentis ex ipsa epistola depromptis. Quia scilicet mittitur epistola per Phoeben Diaconissam Ecclesiae quae erat Cenchreis, portu Corinthiorum: quia inter eos qui tum Paulo aderant, et quorum nomine Romanos salutat, erat Caius quem Corinthium fuisse discimus 1 Cor. 1: 14, et Erastus quem et ipsum fuisse Corinthium discimus 2 Tim. 4: 20. Scripta autem est non primo Pauli adventu Corinthum, sed altero, cuius mentio Act. 19: 21. Evincitur id collato isto loco cum eo qui est infra 15: 24; utrobique enim eiusdem itineris quod Hierosolyma Paulus instituerat, fit mentio: et quia in hac epistola additur id iter inter alia eo pertinere, ut Paulus subsidia pauperibus Hierosolymitanis adferret, inde collegit Chrysostomus duas quae sunt ad Corinthios prius fuisse scriptas, quia 1 Cor. 16: 1 et 2 Cor. 9: 1, 2 illa subsidia praeparantur. Multa esse non obvii sensus in scriptis Paulinis docemur 2 Petr. 3: 16. Causa eius rei partim communis Paulo cum Apostolis caeteris, sermo scilicet eius Graecus multa loquendi genera de Hebraismo aut etiam ex qui tum in usu erat populari Syriasmo trahens, partim Paulo propria, sermo nimirum saepe abruptus, saepe intercisus, nec tam fluens praemeditato ordine, quam impetu quodam, ut quidque in mentem venerat, ruens deinde veterum ac novorum inter Hebraeos Magistrorum sententiae obiter magis attactae apud eos quibus nota essent, quam explicatae: de quibus omnibus vide Hieronymum quaestione ad Algasiam decima. Hanc autem ad

Ro

Romanos epistolam plus habere confragosi quam caeteras: notat Origenes eo loco qui in Philocaliae relatus est caput nonum: dicit enim videri Paulum non instare proposito, quod scilicet saepe ab incoepto sermone in alterum transvolet. Ad difficultates alias in hac Epistola et haec accedit, quod obiectiones Iudaeorum, ad quas respondet, non evolvit, sed, ut illis quibus scribebat satis cognitas, ictu transverberat; et quod generaliter enuntiat ea quae vera sunt ἐπὶ τὸ πολὺ [*plerumque*], quod manifestissimum est 3: 10, sed et ad alia pari iure porrigi debet. Et tamen Veteres, praesertim Chrysostomus, multum de Paulino spiritu trahens, plerumque huius Epistolae sensus satis bene sunt assecuti: novi Scriptores magnam lucem polliciti plus caliginis intulere. *Fidem* quidam hic interpretati sunt persuasionem qua quis credit Iesum pro se nominatim et ad salutem omnimode ipsi pariendam, esse mortuum, sive quod apud illos eodem recidit, se esse praedestinatum: cum contra Paulus multis locis *Christum pro omnibus esse mortuum* doceat, neque talis quam illi praedicant fides quicquam in se habeat veri aut utilis. Alii per *fidem* intelligunt omnem illam quae Euangelio exhibetur obedientiam. Atqui nec hoc cum Pauli locutione congruit, is enim dilectionem praefert *fidei* 1 Cor: 13: 13, et *fidem* dicit *opus suum per dilectionem exsequi*, Gal. 5: 6, aperte a fide dilectionem, quae praecipua pars est illius obedientiae, distinguens. Re ipsa *fides* in epistolis Paulinis et in illa ad Hebraeos est existimatio magnifice sentiens de Dei potentia, iustitia, bonitate, et, si quid promiserit, in eo praestando constantia. Hanc a Deo magni plane fieri, et merito quidem, ostendit Philo de haerede rerum Divinarum. Et hoc est quod in hac Epistola dicitur *fidem ad iustitiam imputari*, aut *iustitiam reputari per fidem*. Non enim id significat Christi obedientiam fide apprehensam haberi pro nostra, ut quidam censent, sed fidem censeri a Deo rem egregie bonam. Omne enim honestum Hebraeis *iustum* dicitur. Sic qui reddit pignus pauperi, *ei esse* dicitur *iustitia*, aut is *habere iustitiam* Deut. 24: 13. Sic ultio illa quam de idololatris sumpsit Phinees, dicitur *ei in iustitiam reputata* Ps. 106: 30,

 ubi

ubi est נחשב quod proprie dicitur de *eo quod in rationes*, ut Levit. 25: 27, 50, 52, 27: 18, Num. 23: 9, aut etiam *in censum aliquem refertur*, ut Deut. 2: 11, 20, Ios. 13: 3, 2 Sam. 4: 2; inde, solita etiam apud alias gentes translatione, de eo quod *magni parvive fit*, aut quod *gratum ingratumve habetur*, ut Gen. 31: 15, 1 Reg. 10: 21, 2 Par. 9: 20, Os. 8: 12, Esai. 29: 16. Est autem duplex constructio eodem sensu, *imputatur in iustitiam*, sicut ἐλογίσατο εἰς μεθύουσαν [*imputavit in ebriam*] 1 Sam. 1: 13, aut *iustitia imputatur propter hoc*, quomodo dicitur σοφία λογισθήσεται [*sapientia imputabitur*] Prov. 17: 28. Utrumque significat rem aliquam *tanti haberi, tanti censeri*. Aliud est cum dicitur homo *iustificari per fidem:* nam δικαιοῦν et δικαιοῦσθαι respondent modo צדק in Kal, quod significat *iustum esse*, ut Gen. 38: 26, Sir. 31: 5, aut *iustum apparere*, sicut esse dicitur quod apparet; sic תצדק Ps. 51: 6, δικαιωθῇς, et צדק Ps. 143: 2, δικαιωθήσεται, modo verbo צדק in Piel aut הצדיק in Hiphil, quae nativo sensu significant *iustum facere*, id est, *a vitiis purgare, mundare, liberare*, ut diximus Act. 13: 38, 39, et sic sumitur Ps. 73: 13, Esai. 53: 11, Dan. 12: 3, in Hebraeo, Eccl. 18: 23, 1 Cor. 4: 4, Apoc. 22: 11. Et hoc sensu hac voce plerumque utuntur Rabbini, ut in Zohar, in Rabbino Israele et aliis videre est. Et quia hoc sensu idem est quod *mundare*, ideo etiam de Templo dicitur in Niphal pro Hophal Dan. 8: 14, ונצדק קדש quod vertitur καθαρισθήσεται τὸ ἅγιον [*mundabitur sanctuarium*]. Sumitur et comparate: sic *Ierusalem iustificavit Samariam*, Ezech. 16: 51. Simile est isti locutioni apud Lucanum:

Et Mutina et Leucas puros fecere Philippos.

Vide et Ier. 3: 11. Est et alia a proprietate nonnihil discedens huius vocis significatio: neque tamen vel sic idem valet quod *remittere peccata*, ut quidam putant. Est quidem et in foro eius usus, non tamen ut simpliciter sit *absolvere:* nam de actore non minus quam de reo dicitur, Exod. 23: 7, Deut. 25: 1, 2 Sam. 15: 4, Prov. 17: 15, in quibus locis valet *tractare ut iustum*. Neque vero in rebus fori tantum usurpatur, sed etiam in rebus aliis, significatque *omne id facere quod iustis fie-*

fieri convenit, puta *probare*, Gen. 38: 26, Matth. 11: 19, 12: 37, Luc. 7: 35, 16: 15, 18: 14, *laudare*, Eccl. 1: 22, 31: 5, 1 Tim. 3: 16, *benefacere*, 1 Reg. 8: 32, Eccl. 9: 15, Tob. 12: 3, Luc. 10: 29. Cum ergo primitivo sensu *iustificare* sit iustum facere sive innocentem, sicut duplex est iustitia, altera *quam homines sua vi praestant, et quae apud homines laudem meretur*, exterior illa scilicet, infra 4: 2, 9: 31, altera interior, *quam Deus in nobis efficit et quae apud Deum valet*, cap. 6, idem est *fide nos iustificari*, quod *fide mundari corda*, Hebr. 10: 22, *per obedientiam veritatis mundari animae*, 1 Petr. 1: 22, et ideo Christus etiam corporum morbos non sanavit nisi in credentibus, ut ostenderet multo magis sic animos sanari. Et fuit quidem hoc omnium temporum, ut interior animi puritas ex fide nasceretur, ex fide cresceret. Caeterum tanto hoc excellentius Euangelii temporibus competit, quanto promissa sunt et maiora et certiora. Cordi sic mundato, tanquam puro vasi, infundit Deus Spiritum suum, Spiritum, inquam, Christi, plenum dilectionis Dei ac proximi omnisque bonitatis. Chrysostomus non male ad Gal. 3: *Ἡ δικαιοσύνη τοῦ πνεύματος τὴν χάριν ἐπεσπάσατο* [*Iustitia gratiam Spiritus acquisivit*]. Is Spiritus deinde ingenti ubertate opera producit non minus Divina atque coelestia quam erant Linguarum usus, Prophetia, Daemonum expulsio. Ita qui erant צדיקים [*iusti*] fiunt חסידים [*sancti*], et *ἁγιασμὸς* [*sanctificatio*] sequitur *δικαιοσύνην* [*iustitiam*], 1 Cor. 1: 30. Non male ad hanc rem Lactantius: *Tunc magis iustitiam debet operari cum factus est iustus, ut quod ante in medelam vulnerum fecerat, postmodo faciat in laudem gloriamque virtutis.* Item: *Et sicut in rudibus areis priusquam serere incipias, evulsis sentibus et omnium stirpium radicibus imputatis arva purganda, sic de nostris animis prius vitia detrahenda, et tum demum virtutes inserendae, de quibus seminatae per verbum Dei fruges immortalitatis oriantur.* Et hunc ordinem secuta est in Sacramentis Ecclesia: nam post *κατήχησιν* [*institutionem*] datur Baptismus, id est, *ablutio a peccatis*, sequitur Unctio, id est, *collatio Spiritus*, deinde quotidiana *τῆς ἀγάπης* [*charitatis*] sacrificia. Hieronymus: *Baptismus dimittit e car-*

cere]; et dimisso; si laboraverit, praemia pollicetur. Spiritum autem illum Dei qui habent et sollicite servant, eos Deus, ut ex se natos sibique similes pro filiis suis habet, iis ius dat certum ad bona aeterna ac coelestia. Haec cum ita se haberent, ut nec mundaretur cor nisi per fidem in Christum, nec Spiritus ille nisi in cor sic mundatum infunderetur, neque nisi illo Spiritu praeditos Deus plane pro suis agnosceret, sequebatur hinc, Iudaeorum immensam multitudinem, ut quae in Iesum non crederet, a bonis illis aeternis ac coelestibus excludi. Id vero Paulus triste quidem esse, ait, at non absurdum. Nam quicquid a Deo fieri apparet (apparebat autem Christianos solos Spiritu Dei donari, tum ex vita qua multum caeteros anteibant, tum ex signis etiam miraculorum illis in omnium conspectum incurrentibus) id omnino rationem habet, etiamsi ea nobis non appareat. Haec praelocutus ostendit tamen Paulus conspici aliquo modo non cur Deus ita facere debuerit, sed cur id eum magis decuerit. Addit hoc ipsum quod nunc gereretur, fuisse figuris quibusdam Veteribus praemonstratum. De praedestinatione illa, de qua multa in scholis dicuntur, nullus hic sermo, neque vero ad rem id pertinebat, quod egregie monstrat Toletus. Etiam remissio peccatorum quid sit in hac epistola, multi non recte intelligunt. Deus Christi precibus ob summam eius obedientiam hoc tribuit, ut humanum genus corruptissimum non destitueret, sicut poterat, et obduraret in peccatis, sed vias et quidem magnificentissimas cunctis aperiret, per quas Spiritum illum Sanctum et consequenter aeterna ac coelestia bona adipisci possent. Vide quae diximus ad Luc. 23: 34. Et hoc notavit Chrysostomus ad cap. 4 huius Epistolae, multo plus esse iustificari, quam remissionem accipere peccatorum. Haec in ipso limine explicanda duximus, quae toti Epistolae facem praeferrent.

CA-

CAPUT I.

Παῦλος] De hoc nomine vide quae dicta Act. 13: 9.

Δοῦλος Ἰησοῦ Χριστοῦ, servus Iesu Christi] In Veteri Testamento qui erant in magnis muneribus dicebantur *δοῦλοι Κυρίου* [*servi Domini*], id est, *Dei*, ut Moses, Ios. 1: 1, 14: 7, 22: 2, 5, 2 Par. 1: 3, Iosue, Iudic. 2: 8, David, Ps. 132: 10, Nehemias, Neh. 1: 6. In novo Testamento etiam *Iesu Christi*, qui et *Dominus* ipsorum dicitur.

Κλητός] *Vocatus* ad munus obeundum non minus magnifice quam Moses, Exod. 3. Moses per Angelum Dei, Act. 7: 30, Paulus per ipsum Dei Filium.

Ἀπόστολος, Apostolus] De hac voce vide dicta ad Matth. 10: 2.

Ἀφωρισμένος εἰς εὐαγγέλιον Θεοῦ, selectus in Euangelium Dei] מובדל, id est, *selectus:* sicut populum Israel dicitur Deus בדל *ἀφορίσαι* aut *διαχωρίσαι e populis*, Lev. 20: 24, 26. Dicitur et Ecclesia *ἀφορίσαι* Paulum, Act. 13: 2, sed Divino iussu. In Syriaco hic est ואתפרש, quasi diceret Paulus se nunc iustius dici posse *Pharisaeum*, *segregatum* a caeteris, non ritualibus institutis, sed opera eximia. Est et *ἀφορίσαι* Gal. 1: 15, sed sensu paulum diverso, ut ibi dicemus. De voce *Euangelii* vide quae dicta ad inscriptionem Euangelii secundum Matthaeum.

2. *Ὁ προεπηγγείλατο διὰ τῶν προφητῶν αὐτοῦ ἐν γραφαῖς ἁγίαις*] *Quod Euangelium promiserat*, Deus nempe, cuius nomen praecessit, *per Prophetas*, nec sermone tantum, sed et *scriptis* quae melius servari solent. Nolite novitate percelli, cum illa novitas pridem sit praedicta. Vide Luc. 24: 44, Ioh. 12: 16, Act. 10: 43, Hebr. 8: 8.

3. *Περὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, de Filio suo*] Hoc refertur ad illud quod praecessit *εὐαγγέλιον*. Explicatur enim de quo agat ille *sermo bona nuntians*.

Τοῦ γενομένου ἐκ σπέρματος Δαβὶδ κατὰ σάρκα, qui na-

tus est ex semine Davidis secundum carnem] Id est, *de Maria*, Gal. 4: 4, ubi eadem vox γενόμενον, id est, *coepit existere*. Maria autem erat de posteris Davidis, Luc. 2: 5, Matth. 9: 27, 12: 23, 15: 22, 20: 30, 31, 21: 9, 15, Marc. 10: 47, 48, Luc. 1: 32, 69, 18: 38, 39.

4. Τοῦ ὁρισθέντος υἱοῦ Θεοῦ ἐν δυνάμει, κατὰ πνεῦμα ἁγιωσύνης ἐξ ἀναστάσεως νεκρῶν, *qui ostensus est Filius Dei virtute, secundum Spiritum sanctitatis ex resurrectione mortuorum*] Ὁρισθέντος Syrus vertit *qui cognitus est:* quomodo per ὁρισμός vertitur גזר, Iob. 22: 28. At Latini interpretes etiam vetustissimi *qui praedestinatus est*, ut apparet non tantum ex ea qua utimur versione, sed et ex Irenaei interprete III. 18 et 32, et ex Rufiniana versione Origenis ad hunc locum, et ex Hilario VII de Trinitate, et ex Concilio Toletano XI. 5. Epiphanius quoque Haeresi LIV citat προορισθέντος, ratus idem valere ὁρίζειν et προορίζειν. Sic quod est προώρισε γενέσθαι [*decrevit fieri*] Act. 4: 28, idem est ὡρισμένῃ βουλῇ [*definito consilio*], Act. 2: 23. Pari sensu habemus ὡρισμένον Luc. 22: 22, et ὥρισε Act. 17: 31. Sic et ὡρισμένος sumitur Act. 10: 42. Sed sensum difficiliorem efficit curtata locutio quam evolvere conabimur. Iesus *Filius Dei* multis modis dicitur; maxime populariter, ideo quod in regnum a Deo evectus est, quo sensu verba Psalmi 2 de Davide dicta cum ad regnum pervenit, Christo aptantur Act. 13: 33 et Hebr. 1: 5, 5: 5. Haec autem *Filii* sive regia dignitas Iesu praedestinabatur et praefigurabatur iam tum cum mortalem agens vitam magna illa *signa* et *prodigia* ederet, quae δυνάμεων voce denotantur, saepe et singulariter δυνάμεως, ut Marc. 6: 5, 9: 39, Luc. 4: 36, 5: 17, 6: 19, 8: 46, 9: 1, Act. 3: 12, 4: 33, 6: 8, 10: 38. Haec signa edebat Iesus per *Spiritum illum sanctitatis*, id est, *vim divinam*, per quam ab initio conceptionis sanctificatus fuerat, Luc. 1: 35, Marc. 2: 8, Ioh. 9: 36. Opponuntur hic de Christo κατὰ σάρκα et κατὰ πνεῦμα, ut et 1 Petr. 3: 18, quomodo de eodem opponuntur ἐξ ἀσθενείας [*ex infirmitate*] et ἐκ δυνάμεως [*ex virtute*], 2 Cor. 13: 4. Ostenditur ergo Iesus nobilis ex materna parte, utpote ex Rege terreno ortus, sed nobilior ex paterna parte, quippe a Deo fac-

factus Rex coelestis post resurrectionem, Hebr. 5: 9, Act. 2: 30 et 26: 23, ubi est similiter ἐξ ἀναςάσεως νεκρῶν pro ἀναςάσεως ἐκ νεκρῶν [*resurrectione ex mortuis*], ut loquitur Petrus 1 Ep. 1: 3, et ei regno etiam ante destinatus per tot miracula facta vi Divina ipsi propria et in ipso habitante. Simile quid in nobis geritur. Nam et nos per opera Spiritus destinamur regno post resurrectionem adipiscendo. Irenaeus V. 8: *Nunc autem partem aliquam Spiritus eius sumimus, ad perfectionem et praeparationem incorruptelae.* Novatianus: *De Spiritu Sancto, qui id agens in nobis ut ad aeternitatem et ad resurrectionem immortalitatis corpora nostra perducat, dum illa in se assuefacit cum coelesti virtute misceri.* At Chrysostomus Oratione de Spiritu Sancto putat esse longam traiectionem, et illa κατὰ πνεῦμα ἁγιωσύνης, ἐξ ἀναςάσεως νεκρῶν Χριςοῦ referri ad illud ἀφωρισμένος εἰς τὸ εὐαγγέλιον, quasi dicat Paulus se aptum redditum ad Euangelii praedicationem per Spiritum Sanctum, qui resurrectionem Christi est consecutus, Ioh. 7: 39, Act. 2: 33.

Ἰησοῦ Χριςοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν, *Iesu Christo Domino nostro*] Haec Chrysostomus cum proximis connectit, alii cum eo quod praecessit υἱοῦ αὐτοῦ, ut hoc sit illius ἐξήγησις [*explicatio*].

5. *Δι' οὗ ἐλάβομεν χάριν καὶ ἀποςολὴν, per quem accepimus gratiam et Apostolatum*] Ἓν διὰ δυοῖν [*Unum per duo*], id est, χάριν ἀποςολῆς [*gratiam Apostolatus*], beneficium ingens. Nam collatum munus Apostolicum et alibi χάριν vocat ut infra 15: 15, 16, Gal. 2: 9, Eph. 3: 2, 7, 8, et quantum hoc sit beneficium explicat 1 Tim. 1: 12. *Δι' οὗ* aut *per quem Iesum*, aut, si Chrysostomum sequimur, *per quem Spiritum.* Ἐλάβομεν χάριν, unr.

Εἰς ὑπακοὴν πίςεως, ad obedientiam fidei] Sic et infra 16: 26, id est, *ut Deo obediatur per fidem Euangelio habitam.* Genitivus saepe causam efficientem exprimit. Sic et 1 Petr. 1: 22. *Obedientia* est id quo tendit fides, infra 15: 18, 16: 19, 2 Cor. 7: 15, 10: 5, 6, Philem. 21, 1 Petr. 1: 2. *Ut obediatur, non ut disputetur de natura Dei*, ait hic Chrysostomus.

Ἐν

Ἐν πᾶσι τοῖς ἔθνεσι] *Apud omnes Gentes.*

Ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, pro nomine eius] *Ad gloriam ipsius*, nempe *Christi*, 2 Cor. 4: 5, 2 Thess. 1: 12.

6. *Ἐν οἷς ἐςε καὶ ὑμεῖς, in quibus estis et vos*] Vos Romani qui ex Paganismo ad Christianismum venistis, quales Epaenetus, Amplias, Urbanus, Stachys, et alii qui nominantur in fine huius epistolae.

Κλητοὶ Ἰησοῦ Χριςοῦ, vocati a Iesu Christo] Saepe hoc *κλητοὶ* addit Apostolus fidelibus loquens, ut intelligerent omnem suam emendationem et spem esse ex liberalissimo Dei beneficio, qui criminibus gravibus involutos ex alto vocasset.

7. *Πᾶσι τοῖς οὖσιν ἐν Ῥώμῃ, omnibus qui sunt Romae*] Et Iudaeis et aliunde ortis, et in dignitate positis et privatis, et ingenuis et libertinis et servis; omnes enim in Christo pares.

Κλητοῖς ἁγίοις, vocatis sanctis] Simul nominat et beneficium et officium. Dativum verbo subaudito ponere mos est epistolarum.

Χάρις ὑμῖν] Id est, *favor*, nempe *Dei et Christi*, ut sequitur; *adsit* scilicet.

Καὶ εἰρήνη, et pax] שלום, prospera omnia. Vide Matth. 10: 13, Marc. 5: 34, Luc. 7: 50, 8: 48, 10: 5, 11: 21, 14: 32, Ioh. 20: 21.

8. *Πρῶτον, primum*] Est vox incipientis epistolam: nam hactenus inscriptio fuit. Simile sermonis exordium Ioh. 8: 25.

Εὐχαριςῶ τῷ Θεῷ μου, gratias ago Deo meo] Notat Chrysostomus hic et in priorem ad Corinthios, magni esse affectûs quod *eum, qui est omnium Deus, sibi facit proprium.* Frequens id in Davide. Sic ex affectu Deus *se Deum* dicit *Abrahami, Isaaci et Iacobi.* Gratias agebant Patres Veteris Testamenti pro bonis terrenis, Apostoli pro iis quae ad Dei gloriam etiam cum ipsorum maximis incommodis et periculis pertinebant.

Διὰ Ἰησοῦ Χριςοῦ, per Iesum Christum] Christiani sicut Patrem precantur per Christum, ita et per Christum gratias agunt; id est, *agnoscunt beneficia Patris sibi per Christum data.* Vide Ioh. 14: 14.

Ὅτι ἡ πίςις ὑμῶν καταγγέλλεται ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ, quod fi-

fides vestra celebretur in universo mundo] Magno cum gaudio provincialium Christianorum acceptus fuit ille nuntius, etiam Romae, in capite Imperii, esse qui eandem fidem profiterentur.

9. *Μάρτυς γάρ μου ἐςὶν ὁ Θεὸς, testis enim mihi est Deus*] Iuramenti hoc vim habet, sed in re certissima et ad Deum pertinente. Vide quae diximus ad Matth. 5: 34.

Ὧι λατρεύω ἐν τῷ πνεύματί μου, cui servio spiritu meo] Id est, Volento animo, non renitens, ut Ionas. Hoc est, ἐκ ψυχῆς Eph. 6: 6.

Ἐν τῷ εὐαγγελίῳ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, annuntiando Euangelio Filii eius] Servio Deo, non docendo ritus legales, sed doctrinam multo coelestiorem.

Ὡς ἀδιαλείπτως μνήμην ὑμῶν ποιοῦμαι, quod sine intermissione mentionem vestri faciam] Magni affectus signum, non interdum sed perpetuo amicorum in precibus meminisse. Similia habes 1 Thess. 1: 3, 2: 13, 5: 17, 2 Tim. 1: 3.

10. *Εἴπως ἤδη ποτὲ εὐοδωθήσομαι ἐν τῷ θελήματι τοῦ Θεοῦ ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς*] Illud εἴπως significat non certum fuisse Paulum, an quod precabatur assecuturus esset. Itaque docet nos orare tali sub conditione, *Si id e gloria sit Dei.* *Εὐοδοῦν* verbum est frequens in Interpretibus Veteris Testamenti, notatum quoque a nobis saepe in Tobia, Sapientiae et Sirachidae libris ac Maccabaicis, respondens Hebraeis aliquot verbis, frequentissime verbo הצלח. Itaque sensus est: *Laboro precibus meis, si forte Dei voluntas felicitatem mihi indulgeat ad vos veniendi.* Similis constructio 2 Macc. 10: 7, τῷ εὐοδώσαντι καθαρισθῆναι, *qui felicitatem nobis dedit mundandi* Templum. Sic et σωτηρία [*sanitas*] et ἀνάπαυσις [*requies*] dicuntur εὐοδοῦσθαι Sir. 38: 14. Θέλημα Θεοῦ de Providentia Dei res nostras dirigente usurpat et Ignatius ad Trallenses de Polybii adventu Smyrnam agens.

11. *Ἵνα τὶ μεταδῶ χάρισμα ὑμῖν πνευματικὸν, ut aliquid impertiar vobis gratiae spiritualis*] Non ut accipiam aliquid, qua de causa plerique Romam veniunt, sed ut dem, et dem non terrena, sed spiritualia. Potuerat dicere *doctrinam, revelationem, prophetiam*, sed mavult usurpare vocabulum χαρίσματος, ut suo exemplo modestiam doceat.

Εἰς

Εἰς τὸ στηριχθῆναι ὑμᾶς, ad vos confirmandos] Teneros adhuc fuisse Romanos in fide innuit magis quam exprimit. Sic et infra 16: 25, 1 Thess. 3: 2, 1 Petr. 5: 10, Apoc. 3: 2 et alibi.

12. *Τοῦτο δέ ἐστι, συμπαρακληθῆναι ἐν ὑμῖν διὰ τῆς ἐν ἀλλήλοις πίστεως ὑμῶν τε καὶ ἐμοῦ, id est, simul consolari in vobis per eam quae in utrisque est fidem, vestram atque meam*] Hic συμπαρακληθῆναι regitur ab ἐπιποθῶ. Emollit quod dixerat, ostendendo non se tantum illis, sed et illos sibi aliquid gaudii allaturos. Ἐν ἀλλήλοις improprie dixit pro *in utrisque*, in me et vobis. Dixit sic et Demosthenes τὰ πρὸς ἀλλήλους.

13. *Καὶ ἐκωλύθην ἄχρι τοῦ δεῦρο, et hucusque prohibitus sum*] Recte monuere complures haec παρενθετικῶς [*per parenthesin*] legenda; nam priora et posteriora inter se cohaerent. Hoc dicit: Voluntas mihi non defuit ad vos veniendi, quanquam sine successu. Impeditus autem fuerat per alia negotia Euangelii magis urgentia, ut ipse explicat infra 15: 22. Simile vide Act. 16: 6, 7. Magis urgebat necessitas locorum in quibus Christus erat ignotus.

Ἵνα καρπόν τινα σχῶ καὶ ἐν ὑμῖν, ut aliquem fructum habeam et in vobis] Fructus hic de quo agit est tum incrementum Ecclesiae per miracula Apostolica, tum confirmatio infirmiorum.

Καθὼς καὶ ἐν τοῖς λοιποῖς ἔθνεσιν, sicut et in caeteris Gentibus] Ostendit non inutilem se fore Romanis, cum iam multis aliis Gentibus fuisset utilis, ut dicet infra 15: 18, 19.

14. *Ἕλλησί τε καὶ βαρβάροις, Graecis ac Barbaris*] Saepius Apostoli per συνεκδοχὴν [*complexionem*] omnes non Iudaizantes *Graecos* vocant. Sed hic Paulus Graecorum se locutioni aptans, humanum genus distinguit in *Graecos* et *Barbaros*, ut Thucydides libro primo. Sic Ammonius, *Βάρβαρον*, τὸ οὐχ Ἑλληνικόν [*Barbarum est quod non est Graecum*]. Etiam Romanos Plautus vocat *Barbaros*: sed in contrarium disputat Dionysius Halicarnassensis libro I probatque Romanos Italosque alios Graecae magis esse originis. At Paulus non tam hic originem respiciens quam mores, *barbaras* gentes vocat illas feriores, *Graecas* quae cultiores essent.

Grae-

Graecia victa ferum victorem cepit, et artes
Intulit agresti Latio.

Σοφοῖς τε καὶ ἀνοήτοις, sapientibus et insipientibus] Sicut moribus differunt gentes, ita et ingenio:

Boeotum in crasso iurares aëre natum.

Significat autem Apostolus ita omnibus hominibus aptatum esse Euangelium, ut nec stupidos contemnat, nec ab ingeniosis contemni debeat.

Ὀφειλέτης εἰμὶ, debitor sum] Nempe ex Dei imperio, quo obligatus ita erat Paulus, ut sine gravi crimine detrectare id non posset, 1 Cor. 9: 16. Similis usus nominis huius infra 15: 27.

Οὕτω, sic] Sicut aliis gentibus Euangelium praedicavi, sic et vobis praedicare volui. Refertur enim hoc οὕτω ad id quod praecessit comm. 13.

15. *Τὸ κατ' ἐμὲ πρόθυμον*] *Quod meae est potestatis, id paratum est.* Sic τὸ πρόθυμον παρεχόμεναι [*promptas se atque alacres praebentes*] dixit Plato in Legibus, per μετάληψιν [*transsumptionem*] scilicet.

Καὶ ὑμῖν τοῖς ἐν Ῥώμῃ, et vobis qui Romae estis] Lucifuga non sum; ostendi id Antiochiae, Athenis, Ephesi et Corinthi, paratus sum et in illa splendidissima urbe Roma ostendere.

16. *Οὐ γὰρ ἐπαισχύνομαι τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ, neque enim pudet me Euangelii Christi*] Est μετάληψις [*transsumptio*]. Non occulto Euangelium Christi, sicut occultari solent, quorum nos pudet. Hoc faciant Cereris et Liberi Liberaeque apud Graecos, aut Romae Bonae Deae mystae ac mystides.

Δύναμις γὰρ Θεοῦ ἐστιν εἰς σωτηρίαν, virtus enim Dei est ad salutem afferendam] Nunquam potentius Deus id egit ut hominum animos sanaret, quae via est ad salutem aeternam, quam nunc per Euangelium. Tanta ei affulsit et adhuc affulget vis miraculorum. Ideo *brachium Dei* dicitur sensu mystico, Esai. 53: 1. Vide et 1 Cor. 1: 18.

Παντὶ τῷ πιστεύοντι, omni credenti] Sicut medicamentum non prodest nisi haustum, ita nec Euangelium nisi fides ei habeatur.

Ἰουδαίῳ τε πρῶτον, Iudaeo primum] Nam Iudaeis primum ab ipso Iesu annuntiatum et ab Apostolis annuntian-

tiandum fuit Euangelium, Act. 3: 25, 26, 13: 46. Similis locutio infra 2: 9, 10, 2 Cor. 8: 5.

Καὶ Ἕλληνι, et Graeco] Hic more Iudaico loquitur: nam Graecos magis noverant Iudaei, maxime post Macedonum imperia.

17. *Δικαιοσύνη γὰρ Θεοῦ, iustitia enim Dei*] Iustitia quae non in solis factis exterioribus consistit, sed a Deo efficitur, et ut Dei opus Deo placet. Sic infra 10: 3 opponuntur Θεοῦ δικαιοσύνη et ἰδία [propria]. *Dei iustitiam* habes hoc sensu et infra 3: 22, 26, 2 Cor. 5: 21, Iac. 1: 20, 2 Petr. 1: 1.

Ἐν αὐτῷ] *Per hoc Euangelium.*

Ἀποκαλύπτεται] *Monstratur.* Euangelium perfectissime docet quomodo vivendum sit. Respicitur locus Esai. 62: 1, Ἕως ἂν ἐξέλθῃ ὡς φῶς ἡ δικαιοσύνη [*Donec egrediatur ut splendor iustitia*]. Vide eundem Esaiam et 56: 1.

Ἐκ πίστεως, ex fide] Iustitia illa ex fide nascitur. Nam promissa coelestia et contrariae minae ita ut oportet credita, animam a vitiis repurgant.

Εἰς πίστιν, in fidem] Non enim quiescit fides ubi iustitiam peperit, sed perpetuo influit in opera: quod Abrahami exemplo docet Iacobus. Nam quam Abrahami fidem Moses circa initia pietatis eius posuerat, Iacobus posuit in summo eius progressu. Amat Paulus voces repetitas, ut infra 6: 19, 2 Cor. 11 in fine. Simile est Ps. 134: 8 et Ioh. 1: 16. Bene hunc locum explicat Clemens Alexandrinus Strom. V, fidem interpretans priorem *quae substruitur*, posteriorem *quae isti inaedificatur.*

Καθὼς γέγραπται, sicut scriptum est] Apud Abacucum, ubi quae a nobis dicta vide. Non mirum est si Deus hoc nunc facit, quod et olim fecit, ut benefaciat in se confidentibus.

Ὁ δὲ δίκαιος, iustus autem] *Vir pius.*

Ἐκ πίστεως, ex fide] Loquitur apud Abacucum Deus. Legitur autem nunc in Hebraeo *per fidem suam:* sed veteres codices habuere *per fidem meam*, id est, in me, exspectando patienter mea promissa quae per Abacucum et alios Prophetas ipsis annuntiavi, et non deficiendo ad idololatriam, ut illi de quibus paulo ante Propheta egerat. *Vivet*, id est, consequetur reditum in patriam. Nam

Nam *vivere* Hebraeis saepe est eximi miseriis et feliciter vivere. Sicut tunc fiduciam in Deum habentes liberati sunt ex captivitate Babylonica, ita nunc ex captivitate peccatorum et poenis eam consequentibus. Et sic hunc locum Abacuci usurpat Schemtob.

18. *Ἀποκαλύπτεται γὰρ ὀργὴ Θεοῦ ἀπ' οὐρανοῦ, revelatur enim ira Dei de coelo*] Nempe per Euangelium continens minas non minus quam promissa. Incipit autem a minis, ut et Iohannes Baptista. Perterrendi enim prius sunt homines, sicut Paulus in terram deiectus fuit. *Ἀπ' οὐρανοῦ*, id est, non hominum commentis, sed Divina revelatione. Vide Matth. 21: 25. *Euangelium* Iustinus ait *sole esse lucidius. Nam qui solis conspectu Deum non coluerant, eos auditu Euangelii adductos, ut eum colerent*, Colloquio cum Tryphone.

Ἐπὶ πᾶσαν ἀσέβειαν, super omnem impietatem] *Adversus peccata quae directe in Deum feruntur.*

Καὶ ἀδικίαν ἀνθρώπων, et iniustitiam hominum] *Adversus peccata contra homines.* *Ἀδικίαν* Hebraei Graece scribentes latius usurpant quam Philosophi, ut significet omne id quod erga homines minus fit quam debet fieri ex officii alicuius ratione. Coniunxit haec duo *ἀδικίαν* et *ἀσέβειαν* etiam Philo de Linguarum confusione: *Ἀδικίαν μὲν σπείροντες, ἀσέβειαν δὲ θερίσαντες* [*Iniustitiam autem seminantes, impietatem vero metentes*]. Et significanter dixit *ἀνθρώπων*, id est, non Iudaeorum tantum, sed et omnium Gentium. Lex Mosis ad solos Iudaeos pertinebat.

Τῶν τὴν ἀλήθειαν ἐν ἀδικίᾳ κατεχόντων, qui veritatem iniustitiâ opprimunt] Eorum inquit hominum qui *τὰς κοινὰς ἐννοίας* [*communes notiones*] de Deo, de eius Bonitate ac Iustitia, de Honesto, per malos mores ita opprimunt, ut non magis appareant quam qui in atro carcere captivi detinentur. Simile illud in choro vetere:

> *Ἄφρονες δὲ ὁπόσοι τὸ δίκαιον ἄγουσι*
> *Ὑπὸ τὰς ἀδίκου βιοτᾶς ἀφανές.*
> [*Stultus quisquis vi sub iniqua*
> *Ius oppresserit latebris cordis.*]

Ἀδικίαν hic Paulus generalius sumit quam modo, ut et *ἀσέβειαν* complectatur, quod ostendent sequentia. Origenes adversus Celsum sexto cum dixisset: *Διὰ τοῦτο δὲ*

καὶ τοὺς τὰ ἀληθῆ περὶ Θεοῦ ὑπολαβόντας, καὶ μὴ τὴν ἀξίαν τῆς περὶ αὐτὸν ἀληθείας θεοσέβειαν ἀσκήσαντας, φαμὲν ὑποκεῖσθαι ταῖς τῶν ἁμαρτανόντων κολάσεσιν [*Quapropter dicimus eos, qui post conceptam veram opinionem de Deo, non ut Deum pie coluerunt, reos esse poenae peccatoribus debitae*], haec deinde et sequentia Pauli verba subtexit. Idem libro primo, Celsi hanc producit confessionem: Ὅτι ἐςὶν ἀρχαῖος ἄνωθεν λόγος, περὶ ὃν δὴ ἀεὶ καὶ τὰ ἔθνη σοφώτατα καὶ πόλεις καὶ ἄνδρες σοφοὶ κατεγένοντο [*Antiquitus creditum, quod quidem semper et gentes sapientissimae et civitates et sapientes viri admiserunt*] Notitias illas Graeci modo ἐννοίας, modo προλήψεις vocant, ut apud Ciceronem videre est Academicorum II et de Finibus III et Tusculanarum I. Iustinus vocat σπέρματα ἀληθείας παρὰ πᾶσι [*semina veritatis apud omnes*]. De iis nos quaedam attulimus libro II de Iure Belli ac Pacis 20. 45 et 46. Plura Plutarchus in eius argumenti libro contra Stoicos. Tertullianus de anima: *Propterea nulla anima sine crimine, quia nulla sine boni semine.* Idem contra Marcionem: *Animae a primordio conscientia Dei dos est.* Cyprianus de Idolorum vanitate: *Haec est summa delicti, nolle agnoscere quem ignorare non possis.*

19. *Διότι τὸ γνωςὸν τοῦ Θεοῦ φανερόν ἐςιν ἐν αὐτοῖς, quia quod de Deo sciri potest manifestum est inter ipsos*] Τὸ γνωςὸν τοῦ Θεοῦ vocat id quod de Deo sciri et facile potest et expedit, qualia sunt esse eum potentissimum et ius habere in omnia, ut iam Apostolus explicabit. Sunt alia minus ad vitam dirigendam necessaria eoque obscuriora. Idem Iosephus contra Appionem II Deum dicit δυνάμει μὲν μόνον ἡμῖν γνώριμον, ὁποῖος δὲ κατ' οὐσίαν ἄγνωςον [*potentia solum nobis cognitum, qualis vero sit quoad substantiam, incognitum*]. Ἐν αὐτοῖς hic est: multi inter ipsos, ut Pythagoreis, Platonicis, Stoicis, quorum in hanc rem argumenta, accedentia ad vetustissimam latissimeque diffusam traditionem, convincendo Aristotel et Epicuro sufficiunt. Vide librum nostrum primum de Veritate Religionis Christianae et librum Sapientiae cap 13 initio, et quae ibi et Act. 17: 27 a nobis dicta.

Ὁ γὰρ Θεὸς αὐτοῖς ἐφανέρωσε, *Deus enim hoc illis mani*-

nifestavit] Variis modis, de quibus agit Dion Prusaeensis in Olympiaca oratione lectu dignissima. Hinc et illi, qui non cognoverant, occasionem cognoscendi habuere.

20. *Τὰ γὰρ ἀόρατα αὐτοῦ, invisibilia enim ipsius*] Hominum actiones videmus; Dei actiones non videmus, sed ex operibus eas cognoscimus.

Ἀπὸ κτίσεως κόσμου] *Ab initio humani generis.* Sic ἀπὸ sumitur Matth. 13: 35, 25: 35, Luc. 11: 50. Similis locutio Ioh. 15: 27, et eo sensu dicunt Hebraei מבריאת העולם [*a mundo condito*].

Τοῖς ποιήμασι νοούμενα, per ea quae facta sunt intellecta] *Τοῖς ἔργοις* Sap. 13: 1. Iudaei Hellenistae מעשה saepe vertunt ποίημα, ut Eccl. 7: 14, ἴδε τὰ ποιήματα τοῦ Θεοῦ [*considera opera Dei*]. Sic et Ps. 143: 5. Ex opere intelligitur operatio. Vetus quidam non male: Ἐκ γὰρ μεγέθους καὶ καλλονῆς κτισμάτων ἀναλόγως ὁ γενεσιουργὸς αὐτῶν θεωρεῖται [*E magnitudine et pulchritudine creaturarum quis sit et quantus earum Creator colligi potest*]. Plotinus: *Τὸ μὲν τῷ αὐτομάτῳ καὶ τύχῃ διδόναι τοῦδε τοῦ παντὸς τὴν οὐσίαν καὶ σύστασιν, ὡς ἄλογον καὶ ἀνδρὸς οὔτε νοῦν, οὔτε αἴσθησιν κεκτημένου, δῆλόν που· καὶ πρὸ λόγου καὶ πολλοὶ καὶ ἱκανοὶ πρὸ τούτου καταβέβληνται δεικνύντες λόγοι* [*Liquet stultum esse dicere, nec nisi ab eo dici posse qui nec mentem nec sensum habeat, mundum hunc sponte aut fortuito ortum; multaque etiam antehac dicta sunt, quae id evidenter demonstrent*]. Idem alibi: *Ἐπεὶ οὖν τὸ γενόμενον ὁ κόσμος ἐστὶν ὁ σύμπας, ὁ τοῦτον θεωρῶν τάχα ἂν ἀκούσει παρ' αὐτοῦ, ὡς ἐμὲ πεποίηκεν ὁ Θεός* [*Cum mundus hic universus sit id quod factum est, qui hunc contemplabitur, hanc profecto quasi vocem ex eo audiet, Deus me fecit*]. Tatianus de Deo: *Τοῦτο διὰ τῆς ποιήσεως αὐτοῦ ἴσμεν, καὶ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ τὸ ἀόρατον τοῖς ποιήμασι καταλαμβανόμεθα* [*Hoc ex opere ipsius cognoscimus, potentiaeque ipsius quod est invisibile ex operibus comprehendimus*]. Athenagoras: *Τοσαῦτα ἔχοντες πρὸς θεοσέβειαν ἐνέχυρα, τὸ εὔτακτον, τὸ διαπαντὸς σύμφωνον, τὸ μέγεθος, τὴν χροιὰν, τὸ σχῆμα, τὴν διάθεσιν τοῦ κόσμου* [*Cum tot tantaeque res agnoscendi colendique Numinis nos admoneant, rectus omnium ordo, concinna proportio, magnitudo, color, figura, situs atque digestio mun-*

mundi]. Hoc est quod Hebraei vocant ברית עולם [*foedus sempiternum*] ex Esaia 24: 5.

Καθορᾶται] Id est, *satis apparent*. Et est ὀξύμωρον [*acutifatuum*] in ἀόρατα καθορᾶται [*invisibilia videntur*]. Hebraei omnes sensus internos et externos *videndi* vocabulo amant exprimere.

Ἥτε ἀΐδιος αὐτοῦ δύναμις] *Potentia semper durans*. Sic ἀϊδίου vox sumitur et Iud. 6, et ἀΐδιος apud Symmachum Mich. 7: 18, ubi alii εἰς τέλος [*ad finem*], alii εἰσαεί [*in perpetuum*]. Talem esse Dei potentiam inde apparet, quod animantia semper alia atque alia nascuntur ex vi quam Deus rebus indidit. Hominum potentia fragilis est, et si non aliter, cum ipsis intercidit.

Καὶ θειότης, et Divinitas] Habes vocem θειότητος et Sap. 18: 9. Rabbini dicunt אלהות et ea voce imperium maxime denotant. Idem גאון יהוה Esai. 24: 14. Opifex ius habet in opificium suum. Seneca Epist. XCVI: *Primus est Deorum cultus Deos credere; deinde reddere illis maiestatem suam, reddere bonitatem, sine qua nulla maiestas est; scire illos esse qui praesident mundo, qui universa vi sua temperant, qui humani generis tutelam gerunt*.

Εἰς τὸ εἶναι αὐτοὺς ἀναπολογήτους, ut sint inexcusabiles] Construe cum καθορᾶται. Satis Dei proprietates istae apparent ad convincendos ingrati animi qui talem Deum non coluere. Vocem ἀναπολογήτου habes et infra 11: 1 et in Ciceronis ad Atticum epistolis. Quo plus scientiae, eo minus excusationis, Luc. 12: 47, Ioh. 9: 41, 15: 24. Loquitur autem de Gentibus ἐπὶ τὸ πολὺ [*secundum id quod plerumque accidit*], quia pauci semper fuere σεβόμενοι Ἕλληνες [*pii ex Gentibus*].

21. *Διότι γνόντες τὸν Θεὸν, quare cum cognovissent Deum*] *Naturali iure, non familiari*, ut loquitur Tertullianus de Spectaculis, οὐ κατὰ ἐπίγνωσιν, ἀλλὰ κατὰ περίφασιν [*non quod plene norint, sed quod nonnihil tamen intelligant*], ut Clemens Strom. VI. Quidam enim Philosophi ἀνέβαινον ἀπὸ τῶν ὁρατῶν εἰς τὰ νοητὰ [*a visibilibus adscendebant ad intelligibilia*], ut ait hunc locum explicans Origenes contra Celsum III. Tertullianus in Apologetico: *Semper humana mens male de Deo meruit*

ruit, primo quidem ut inofficiosa eius, quem cum intelligeret ex parte, non requisivit. Hinc intellige quod dicit de Anima Tertullianus; *nihil liquido sapuisse animam Socratis*, qui tamen ipse Tertullianus libro de Testimonio Animae, plurima adfert indicia notitiae de Deo naturalis. Duos hos notitiae gradus, Adversus Marcionem primo, idem Tertullianus sic dispescit: *Nos definimus Deum primum natura cognoscendum, dehinc doctrina recognoscendum: natura ex operibus, doctrina ex praedicationibus.* Et de Resurrectione carnis: *Praemisit tibi naturam magistram, submissurus et Prophetiam, quo facilius credas Prophetiae discipulus naturae.* Lactantius: *Quam sibi veniam sperare possunt impietatis suae, qui non agnoscunt cultum eius quem prorsus ignorari ab homine fas non est? Nam et cum iurant, et cum optant, et cum gratias agunt, non Iovem aut Deos multos, sed Deum nominant. Adeo ipsa veritas cogente natura etiam ab invitis pectoribus erumpit.*

Οὐχ ὡς Θεὸν ἐδόξασαν, non sicut Deum venerati sunt] Ὡς Θεὸν, id est, super omnia. Deo, et propter excellentiam naturae et propter imperium, honorem deberi res manifestissima est, Mal. 1: 6; *Deo plus aliquid quam laudem deberi*, ait Aristoteles Nic. I. 12.

Ἢ εὐχαρίστησαν, aut gratias egerunt] *Gratia debetur ut summorum ac plurimorum beneficiorum auctori*, Aristoteles Nic. IX. 1. Semper Aristoteles de Deo melius docet in ἐξωτερικοῖς λόγοις [*in libris doctrinae exterioris*] quam in ἀκροαματικοῖς [*interioris*], quia in illis sequitur sensum communem, in his suum.

Ἀλλ' ἐματαιώθησαν ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν, sed disputationibus suis vani facti sunt] Ut Academici qui pro omnibus et contra omnia disputabant. Sic,

Nimium altercando veritas amittitur.

Talis locus ille Euripidis in Sisypho quem in Comicorum fragmentis produximus. Vide Ciceronis disputationes de Natura Deorum, et quae de ea re sunt apud Sextum Empiricum. Respicit hic Paulus sententiam quae est 2 Reg. 17: 15 et Ier. 2: 5, quibus locis in Graeco, *Ἐπορεύθησαν ὀπίσω τῶν ματαίων καὶ ἐματαιώθησαν* [*Ambulaverunt post vanitates et vani facti sunt*]. Magno conatu maximas ege-

egere nugas, non inutiles tantum, sed et damnosas ipsis et aliis, Esai. 41: 29.

Καὶ ἐσκοτίσθη ἡ ἀσύνετος αὐτῶν καρδία, et obscuratus est insipiens eorum animus] Qualis culpa, talis poena. Lumen rationis excusserant: Deus et quod restabat eis ademit: fuerunt *ἐσκοτισμένοι τῇ διανοίᾳ* [*tenebris obscuratum habentes intellectum*], Eph. 4: 18. Vere dictum Prov. 19: 3, *Stultitia hominis pervertit viam eius*, id est, mores corrumpit. Quomodo idololatria, de qua iam agitur, impietatem adferat, impietas mores pessimos, diximus ad librum Sapientiae. Recte Atticus Platonicus: *Ὥςε ἕτοιμόν τι χρῆμα πρὸς ἀδικίαν, ἡ τῆς προνοίας ἀπόγνωσις* [*Facillime igitur improbitatem gignit negatio providentiae*].

22. *Φάσκοντες εἶναι σοφοὶ*] *Cum se dicerent* aut *se dici sinerent* σοφούς [*sapientes*]. Sic appellati Septem illi in Graecia notissimi, antequam Pythagoras *Philosophi* sumeret nomen. Sic apud Romanos Sempronius dictus σοφὸς, et Atilius *sapiens*, ut legimus apud Pomponium de origine Iuris.

Ἐμωράνθησαν, stulti facti sunt] Facti sunt

— *Κενεῆς οἰήσιος ἔμπλεοι ἀσκοί*,

[— *Vanis inflati fastibus utres*],

ut dicebat de illis Timon. *Ἐμωράνθησαν*, nempe Deo dirigente. *Ἐμώρανεν ὁ Θεὸς τὴν σοφίαν τοῦ κόσμου τούτου* [*Stultam reddidit Deus sapientiam huius mundi*], 1 Cor. 1: 21. Bene Euripides:

Μισῶ σοφιςὴν ὅςις οὐχ αὑτῷ σοφός.

[*Sapientem ego odi, qui sibi ipsi non sapit*].

Et Pacuvius:

Odi homines ignava opera, philosopha sententia,
Qui cum sibi semitam non sapiant, alteri monstrant viam.

Adde Ier. 10: 14.

23. *Καὶ ἤλλαξαν τὴν δόξαν τοῦ ἀφθάρτου Θεοῦ, et transtulerunt honorem incorruptibilis Dei*] Sunt verba sumpta ex Ps. 106: 20, sicut habuit ibi vetus lectio כבודו, sicut et Ier. 2: 11, ubi Deus loquitur, idemque verbum est המיר, in libris veteribus sequebatur כבודי. Sensus est: Pro honore quem Deo debebant, honorem habuere vitulo,

lo, simulacris. Dei proprium nomen ἄφθαρτος. Interpretantur Scholiastae, *qui nec interit, nec fit deterior.*

Ἐν ὁμοιώματι εἰκόνος φθαρτοῦ ἀνθρώπου, *ad similitudinem imaginis corruptibilis hominis*] Ἐν ὁμοιώματι est et in dicto Psalmi loco: ἐν pro *ad. Transtulerunt honorem Dei ad effigiem vituli.* Eadem locutio in re commutationis, Lev. 27: 10. Ὁμοίωμα εἰκόνος est *figura quae apparet in simulacro.* Sic ὁμοιώματα εἰδώλων [*similitudines idolorum*] 1 Macc. 4: 49, ipsi Dei similitudinem dicebant. At talis non est: Deus enim non habet formam humanae similem, nedum pecorum animantium. Empedocles de Deo:

Οὔτε γὰρ ἀνδρομέῃ κεφαλῇ κατὰ γυῖα κέκασται·
Οὐ μὲν ἀπαὶ νώτοιγε δύο κλάδοι ἀΐσσουσιν,
Οὐ πόδες, οὐ θοὰ γοῦν', οὐ μήδεα λαχνήεντα.
[Non illi caput humanum est quod corpus honestet,
Non illi ex humero rami tenduntur utroque,
Non genua atque pedes illi, nec mascula pubes.]

Xenophanes:

Οὔτι δέμας θνητοῖσιν ὁμοΐιος.
[*Nec corpus similis mortalibus.*]

Antiphanes: Ὀφθαλμοῖς οὐχ ὁρᾶται, οὐδενὶ ἔοικε [*Oculis non videtur, nemini est similis*]: quod optime convenit cum iis quae habemus Deut. 4: 15. Iosephus contra Appionem II: *Πᾶσα μὲν γὰρ ὕλη πρὸς εἰκόνα τὴν τούτου ἀλλότριος· κἂν ᾖ πολυτελὴς, ἄτιμός ἐστι πρὸς τὴν ἐκείνου δόξαν· καὶ πᾶσα τέχνη πρὸς μιμήσεως ἐπίνοιαν ἄτεχνος· οὐδὲν ὅμοιον οὔτ' ἐπινοοῦμεν, οὔτ' εἰκάζειν ἐστὶν ὅσιον* [*Materia enim omnis inepta est effingendae eius imagini; quae materia, quamlibet sit pretiosa, si cum huius gloria comparetur, vilissima est; nec est ulla ars quae, si qua re Deus adumbrandus sit, non prorsus omni arte careat; nihil simile ei aut cogitare possumus, aut fas est fingere*]. Ex hac causa, ait Strabo, culpatos a Mose non Aegyptios tantum qui feris et pecudibus Deum similem facerent, sed et Graecos qui homini, addens: Τοῦτον δὴ τίς ἂν εἰκόνα πλάττειν θαῤῥήσειε, νοῦν ἔχων, ὁμοίαν τινὶ τῶν παρ' ἡμῖν; [*Eius profecto imaginem quis sanae mentis alicuius earum rerum quae penes nos sunt, similem audeat effingere?*] De Persis Herodotus: Ἀλλὰ καὶ τοῖσι ποιοῦσι (ἀγάλματα) μωρίην ἐπιφέρουσι, διότι οὐκ ἀνθρωπο-

φυίας ἐνόμισαν τοὺς θεοὺς, καθάπερ οἱ Ἕλληνες [*Quia et hos, qui (statuas) fingunt, stultos putant: neque enim, ut Graeci, Deos homini similes credunt*]. Sic et Numae visum ait Plutarchus, οὐχ ὅσιον ἀφομοιοῦν τὰ βελτίονα τοῖς χείροσιν [*pium non esse assimilare meliora peioribus*]. Et Germanis Tacitus, *non esse ex magnitudine coelestium assimilari eos in ullam humani oris speciem*. Nullum ὁμοίωμα [*simulacrum*] Deo faciendum ait Theodoretus ad Exod. 38, et *scriptam hanc legem in hominum cordibus* ait Origenes libro I. Et libro III: Ἡ κοινὴ ἔννοια ἀπαιτεῖ ἐννοεῖν ὅτι Θεὸς οὐδαμῶς ἐςιν ὕλη φθαρτὴ, οὐδὲ τιμᾶται ἐν ἀψύχοις ὕλαις ὑπὸ ἀνθρώπων μορφούμενος, ὡς κατὰ εἰκόνα ἤ τινα σύμβολα ἐκείνου γιγνομέναις· διόπερ εὐθέως λέγεται τὰ περὶ ἀγαλμάτων, ὅτι οὐκ εἰσὶ θεοί· καὶ τὰ περὶ τῶν τοιούτων δημιουργημάτων, ὅτι οὐκ εἰσὶ σύγκριτα πρὸς τὸν δημιουργὸν, ὀλίγα τε περὶ τοῦ ἐπὶ πᾶσι Θεοῦ δημιουργήσαντος καὶ συνέχοντος καὶ κυβερνῶντος τὰ ὅλα [*Communis sensus iubet cogitare Deum haud quaquam esse materiam corruptibilem, nec esse hoc Deum honorare cum id e vita carente materia fingas, quod aut simulacrum aut symbolum Dei haberi postules. Atque hinc statim de simulacris dicitur, non esse ea Deos: hoc quoque de hisce factis adiicitur, non posse ea ullo modo cum Deo opifice comparari: pauca deinde adduntur de eo qui et fecit haec omnia et regit et continet, quique omnibus praeest, Deo*]. Et postea: Οὐχ ἧττον δὲ τούτων μαίνονται οἱ νομίζοντες εἰς τιμὴν θεῶν ἀληθινῶν κατασκευάσθαι τὰ ὑπὸ βαναύσων καὶ φαυλοτάτων ἐσθ' ὅτε ἀνδρῶν κατασκευαζόμενα [*Nec minus insaniunt qui putant veris Diis honorem reddi per huiusmodi opera nequissimorum nonnunquam opificum*]. Recte ergo Scriptor in Psalmo et hoc loco Paulus imagines istas non pro Dei imaginibus habent, sed pro iis quorum formam referunt.

Καὶ πετεινῶν, καὶ τετραπόδων, καὶ ἑρπετῶν, et volucrum et quadrupedum et serpentum] Hoc Aegyptios, qui sapientissimi videri volebant, maxime tangit. Strabo dicto loco: Ὡς οὐκ ὀρθῶς φρονοῦσιν οἱ Αἰγύπτιοι θηρίοις εἰκάζοντες καὶ βοσκήμασι τὸ θεῖον [*Non recte facere Aegyptios, qui feris et pecudibus assimilant Deum*]. Philo de iisdem: Οἱ κύνας, λύκους, καὶ λέοντας, καὶ κροκοδείλους, καὶ ἀλ-

ἀλλὰ πλείονα θηρία, καὶ ἔνυδρα, καὶ χερσαῖα, καὶ πτηνὰ θεοπλαςοῦντες [*Qui canes, lupos, leones, crocodilos, aliasque feras, et aquatica, terrestria, voluoriaque animantium Deos faciunt*]. Theophilus Antiochenus libro I: Τί μοι λοιπὸν καταλέγειν τὸ πλῆθος ὧν σέβονται ζώων. Αἰγύπτιοι, ἑρπετῶν τε καὶ κτηνῶν, καὶ θηρίων, καὶ πετεινῶν, καὶ ἐνύδρων νηκτῶν; [*Quid porro enumerare pergo multitudinem illam animantium quas colunt Aegyptii, serpentium, iumentorum et ferarum, voluorum denique et in aquis natantium?*] Serpentes speciatim in Aegyptiorum cultu memorat Sapiens Hebraeus cap. 16.

Omnigenûmque Deûm monstra,

dixit de iisdem Virgilius. Iuvenalis:

Quis nescit, Volusi Bithynice, qualia demens
Aegyptus portenta colat? Crocodilon adorat
Pars haec; illa pavet saturam serpentibus Ibin.
Effigies sacri nitet aurea Cercopitheci,
Dimidio magicae resonant ubi Memnone chordae,
Atque vetus Thebe centum iacet obruta portis.
Illic caeruleos, hic piscem fluminis, illic
Oppida tota canem venerantur.

Sed nec Romani plane extra hanc culpam. Lucanus circa Pauli tempora:

Nos in templa tuam Romana recepimus Isim,
Semideosque canes.

Et Laribus quibusdam canina erat species. Vide et Philostratum VI. 9. Varro de Diis: *Habitus illis hominum ferarumque et piscium. Quidam vero mixtos sexu diversis corporibus induunt.*

24. Διὸ καὶ παρέδωκεν αὐτοὺς ὁ Θεὸς ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις τῶν καρδιῶν αὐτῶν εἰς ἀκαθαρσίαν, *propter quod reliquit illos Deus impuris animi desideriis*] Deum deseruere; Deus vicissim eos deseruit; non leges illis dans Divinas, et humanas sinens depravari; non Prophetas mittens, et Philosophos sinens ad absurda prolabi. Sivit eos facere quod luberet, etiam summe foeda; ut qui Deum non honoraverant, semetipsos dehonestarent. Quod hic ἀκαθαρσία et infra 6: 10, Gal. 5: 19, Eph. 4: 19, 5: 3, Col. 3: 5, 1 Thess. 2: 3, 4: 7, id infra 26, ubi hic sensus repetitur, πάθη ἀτιμίας [*cupiditates infames*]. Παραδι-

διδόναι, סגר, est *a praesidio suo destitutum alteri male tractandum relinquere*, Deut. 23: 15, 32: 30, 1 Sam. 23: 12. *Ἀκαθαρσία* נבלות Os. 2: 10, Nah. 3: 6, quod alibi *ἀφροσύνη* [*stultitia*], *impuritates* Ciceroni secunda Philippica. Ostendit non esse cur Romani se iis quos *Barbaros* vocabant, ut Scythis et Germanis, praeferent.

Τοῦ ἀτιμάζεσθαι τὰ σώματα αὐτῶν ἐν ἑαυτοῖς] Id est, *per sese*, sic ait, *ut ipsi corporibus suis dedecus inferrent, sua sponte, cogente nemine*:

Quid facerent hostes capta crudelius urbe?

Sic accepit et Theophylactus. Similis sensus 1 Cor. 6: 18. Contrarium est *τὸ ἑαυτοῦ σκεῦος κτᾶσθαι ἐν ἁγιασμῷ καὶ τιμῇ* [*vas suum possidere cum castitate et honore*], 1 Thess. 4: 4.

25. *Οἵτινες μετήλλαξαν τὴν ἀλήθειαν τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ ψεύδει, qui commutaverunt veritatem Dei cum mendacio*] Eadem locutio quae supra 23, et *ἀλήθειαν Θεοῦ* pro *Θεὸν ἀληθῆ* [*verum Deum*]. *Pro Deo vero sumpserunt imaginarios.* Nam *ψεῦδος* שקר Hebraeis est *Deus falsus*, ut Esai. 28: 15, 44: 20, Ier. 13: 25, 23: 14, Os. 7: 1. Alibi, ut Amos 2: 4, vocantur Dii isti *μάταια* [*vanitates*] pari sensu.

Καὶ ἐσεβάσθησαν καὶ ἐλάτρευσαν τῇ κτίσει παρὰ τὸν κτίσαντα, et coluerunt et servierunt creaturae potius quam Creatori] *Ἐσεβάσθησαν καὶ ἐλάτρευσαν* est עבדו וישתחוו. Prior vox de sacrificiis dici solet, et vertitur *σέβεσθαι* Sap. 15: 6, 18, posterior de flexione corporis quae sacris accedere solet. *Παρὰ τὸν κτίσαντα* hic *ἀντὶ τοῦ κτίσαντος* [*Creatoris loco*] explicat Scriptor constitutionum Clementis, et *praeterito Creatore* Hilarius: sed *παρὰ* cum accusativo in comparatione positum, id quod excedit significare solet, ut Exod. 36: 7, Ps. 45: 7, Luc. 13: 2, 4, Hebr. 3: 3, 9: 23. Sic et Philo *τὴν παρ᾽ ὑπηκόους ἄρχοντος διαφορὰν* [*Principis supra subditos eminentiam*] dixit. Tum vero *κτίσαντα* est pro Hebraeo בוראם: nam Hebraei, quia pauca habent verbalia, participiis utuntur vice verbalium: sic *κτίσαντι* valet quod *κτίστῃ* [*Creatori*] 1 Petr. 4: 19. Sensus ergo est, *maiori honore opificia affecere quam ipsum opificem*, quem si aliquo modo agnovere, ut Platonici, nulla tamen ei sacrificia instituerunt. Pote-

terant dicere, sicut dixere Pythagorei, Platonici, Stoici, se non eadem cum plebe sentire; non *civilem* se sequi *Theologiam* aut *poëticam*, sed *naturalem*, ut ista distinguebat Varro: per *Iovem* se intelligere Aetherem; per *Iunonem*, Aërem; per *Neptunum*, Mare; per *Naidas*, Fontes; per *Cybelen*, Terram extimam; per *Ditem* et *Proserpinam*, Terrae viscera; per *Cererem*, Vim frugiferam; per *Dryadas*, Arborum vitas; per *Vulcanum*, Ignem; per *Liberum*, Humorem corporibus insitum. Dicit ergo Paulus ne sic quidem eos excusari posse, qui rebus ipsis cultum detulerint quem potuere maximum, opifici vero nullum aut prae illo tenuem. At plane, ut Iosephus de illis loquitur secundo contra Appionem, *Εἰς πλῆθος δόξαις προκατειλημμένον τὴν ἀλήθειαν τοῦ δόγματος ἐξενεγκεῖν οὐκ ἐτόλμησαν* [*Hi populo superstitionum opinionibus iam praeoccupato veritatem dogmatis proferre timuerunt*], nimirum quia, ut dicebat Plato, *Τὸν μὲν οὖν ποιητὴν καὶ πατέρα τοῦδε τοῦ παντὸς εὑρεῖν τε ἔργον, καὶ εὑρόντα εἰς πάντας ἀδύνατον λέγειν* [*Creatorem quidem et parentem huius universitatis invenire difficile, et cum iam inveneris, indicare in vulgus nefas*], id est, *non tutum est dicere;* quam ad rem plura testimonia attulimus annotatis ad lib. IV de Veritate Religionis Christianae. Vide et quae contra Platonem, hoc loco habet Chrysostomus. Seneca de sacris agens receptis, *Quae omnia*, inquit, *sapiens servabit tanquam legibus iussa, non tanquam Diis grata.* Haec mali moris velamenta iniustitiae convincit Euangelium, et hoc loco Paulus. Adde his mores qui Romae iam Pauli tempore invaluere, Caesares mortuos divinis colendi honoribus, de quibus Lucanus:

Fulminibus manes radiisque ornabit et astris,
Inque Deûm templis iurabit Roma per umbras.

Si qui per Caesarem peierassent, gravissime puniebantur: si per Deum, ferebant id impune.

Ὅς ἐστιν εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας· ἀμήν, qui est laudandus in aeternum. Amen] Frequens formula Hebraeis, ut Gen. 9: 26, 14: 20, 24: 27, 31, sed praecipue usurpari solita, quemadmodum Iudaei monent et hic notavit Chrysostomus, ubi aliquid narratum est quod factum dictumve

sit

sit contra maiestatem, ut tali addito malagmate ostendatur Deo suam maiestatem nihilominus esse salvam. Addit Paulus εἰς τοὺς αἰῶνας ut significet Deum non aliquo, sed omni tempore, cultu, laude et honore esse dignissimum. Quod ut homines magis magisque agnoscant, addit precativo sensu particulam *Amen*: ut et infra 9: 5, 11: 36, 15: 33, 16: 24, 27, 2 Cor. 13: 13, Gal. 1: 5, 6: 18, Eph. 3: 21, 6: 24, Phil. 4: 20, 23, Col. 4: 18, 5: 28, 2 Thess. 3: 18, 1 Tim. 1: 17, 6: 21, 2 Tim. 4: 18, 22, Tit. 3: 15, Philem. 25, Hebr. 13: 21, 25, 1 Petr. 4: 11, 5: 11, 14, 2 Petr. 3: 18, 1 Ioh. 5: 21, 2 Ioh. 14 et in Apocalypsi aliquoties.

26. *Διὰ τοῦτο παρέδωκεν αὐτοὺς, propterea tradidit illos*] Facit Paulus quod post longam παρένθεσιν [*interpositionem*] facere solemus, repetens verba prius posita 24. *Εἰς πάθη ἀτιμίας*] *Cupiditatibus infamibus.* Quid enim infamius quam non dicam fervere voluptatibus, sed iis, quae natura reperit, non esse contentum, cum tamen quas natura dedit sint suaviores. Adeo verum est quod dixit Tacitus, *magnitudinem infamiae a nonnullis concupisci atque eius apud prodigos novissimam esse voluptatem.*

Αἵ τε γὰρ θήλειαι αὐτῶν μετήλλαξαν τὴν φυσικὴν χρῆσιν εἰς τὴν παρὰ φύσιν, nam eorum feminae immutaverunt naturalem usum in eum usum qui est contra naturam] Incipit a feminis quas maxime pudor decet, etiam circa naturales voluptates. Μετήλλαξαν cum particula εἰς, eodem sensu quo id verbum sequente ἐν bis habuimus, quia Hebraei ב ponunt, quod et per εἰς et per ἐν vertitur. Tangit illarum ulcus quas *Tribadas* vocant Phaedrus et Martialis, *Frictrices* Tertullianus, quarum fuit ingenio et poësi nobilissima Sappho, quae apud Ovidium sic loquitur:

Lesbides infamem quae me fecistis amatae.

Recte *infamem*, ob πάθος ἀτιμίας. Seneca Epist. XCV de sui seculi feminis: *Libidine vero ne maribus quidem cedunt, pati natae. Dii illas Deaeque male perdant; adeo perversum commentae genus impudicitiae.* Clemens Alexandrinus: *Καὶ γυναῖκες ἀνδρίζονται παρὰ φύσιν* [*Et feminae viros imitantur contra naturam*]. Voci μετήλλα-

λαξὰν quae hic usurpatur affinis est et paris significatus ἐναλλάσσειν: unde ἐνηλλαγμένους dixit Aquila Os. 4: 14. *Pathicos*, qui non minus quam istae feminae sexus officia commutabant, et de quibus iam aget Paulus.

27. Ὁμοίως καὶ οἱ ἄῤῥενες ἀφέντες τὴν φυσικὴν χρῆσιν τῆς θηλείας, *similiter autem et masculi, relicto naturali usu feminae*] In Graeco Epigrammate est:

Θηλυτέρας φιλέειν ὀλίγον κακὸν, οὕνεκα κείναις
Κυπριδίους ὀάρους πότνια δέδωκε φύσις.
Δέρκεο τῶν ἀλόγων ζώων γένος· οὐ γὰρ ἐκείνων
Φύσις ἀτιμάζει θέσμια συζυγίης.
Ἄρσενι γὰρ θήλεια συνάπτεται· οἱ δ' ἀλεγεινοὶ
Ἄνδρες ἐς ἀλλήλους ξεῖνον ἄγουσι γάμον.
[*Femellas adamare, malum leve; nam semen illud*
Naturae maribus conciliare placet.
Muta vide si vis animantia; nulla ferarum
Egreditur fraenum coniugiale Venus.
Femina quippe viro bene iungitur: at malus est mos
Qui docuit spreta nubere lege viros.]

Cui convenit illud in epistola Iudae: Ὅσα δὲ φυσικῶς ὡς τὰ ἄλογα ζῶα ἐπίςανται, ἐν τούτοις φθείρονται [*Quaecunque autem natura duce tanquam muta animalia norunt, in his semet depravant*]. Plato de Legibus primo: Ἐννοητέον ὅτι τῇ θηλείᾳ καὶ τῇ τῶν ἀῤῥένων φύσει εἰς κοινωνίαν, ἰούσῃ τῆς γεννήσεως, ἡ περὶ ταῦτα ἡδονὴ κατὰ φύσιν ἀποδεδόσθαι δοκεῖ· ἀῤῥένων δὲ πρὸς ἄῤῥενας, ἢ θηλειῶν πρὸς θηλείας παρὰ φύσιν [*Intelligendum est eam esse naturalem voluptatem cum femina masculo copulatur ad generationem; cum vero masculi cum masculis copulantur aut cum feminis feminae, illam esse praeter naturam*]. Plutarchus Amatorio: Ἡ παρὰ φύσιν ὁμιλία πρὸς ἄῤῥενας [*Consuetudo cum viris adversa naturae*], ubi et amorem hunc νόθον [*nothum*] vocat. Maximus Tyrius Dissertatione decima: Οὐ γὰρ ἂν ἔτλης θίγειν σαρκὸς ἄῤῥενος, ἀθίκτου χρήματος σαρκὶ ἄῤῥενι· ἄδικος ἡ μίξις, ἄγονος ἡ συνουσία· ἐπὶ πετρῶν σπείρεις, ψάμμους ἀροῖς· μετένεγκε τὰς εὐφροσύνας ἐπὶ τὴν φύσιν· τρέψον ἐπὶ τὴν γεωργίαν τοὺς ὀφθαλμούς· ἐγκάρπους ἥσθητι ἡδοναῖς [*Neque enim aliter corpus viri tangere auderes, quod a viro tangi nefas est; scelestus est iste coitus, infoecundus complexus. In saxis*

se-

Ὅταν δὲ δαίμων ἀνδρὶ πορσύνῃ κακά,
Τὸν νοῦν ἔβλαψε πρῶτον.
[Si cui malum molitur, illius Deus
Consilia laedit.]

Ποιεῖν τὰ μὴ καθήκοντα] Id est, *εἰς τὸ ποιεῖν τὰ μὴ καθήκοντα* [*ut faciant ea quae non convenit*]. Hebraei dicerent אשר לא יעשו, ἃ μὴ χρὴ dicunt Graeci. Lactantius: *Immemores quid nati sint, cum feminis patientia certant.*

29. *Πεπληρωμένους πάσῃ ἀδικίᾳ, repletos omni iniquitate*] Est mira *εὔροια* [*affluentia*] in hoc sermone et egregius *χαρακτηρισμὸς* [*descriptio egregia*] illorum temporum, praesertim Romae, quales descriptiones aliquot habemus et in Senecae epistolis circa tempus idem. Cum hactenus ea attigisset quorum turpitudo maxime eminebat, nunc alia tangit vitia latissime sparsa, sed Romae maxime regnantia, quae omnia per se quidem sunt mala: sed eorum pravitas longis moribus velut obducta opus habebat indicari ab Euangelio. Ac primum dicit *iniustitiam*, per quam Romani facti erant orbis domini, bella serendo saepe iniusta et societatem vertendo in dominatum. Vide quae diximus de Iure Belli et Pacis tum in Prolegomenis, tum libro I cap. 3. 21. *Romanos nihil nisi raptum habere, causam eis bellandi cupidinem profundam imperii ac divitiarum*, non plane falso apud Sallustium Mithridates. Galgacus vere apud Tacitum *raptores orbis* vocat, *quos non Oriens, non Occidens satiaverit.*

Πορνείᾳ] Hic sub *πορνείας* nomine non *meretricios* tantum *congressus* intellige, quos laudat apud Horatium priscus Cato, sed et *adulteria*, ut Matth. 5: 32. Sallustium illum cuius plena censoriis sententiis est historia, in adulterio deprehensum notavit ex Varrone Gellius. Vide quae habet Horatius lib. I Satyra 2 et lib. II Satyra 7. Seneca sui temporis feminis dicit *unius adulterium sorduisse, quasi matrimonium esset*. Ex Arriano discimus solitas se feminas defendere Platonis dogmate de communitate mulierum. Vide Senecam epist. XCVII. Tiberii et Caii adulteria habes apud Suetonium. Imperatorum facta imitabantur in provinciis Praesides. *Habet nescio quid ἑλκυστικὸν* [*amabile*], dicebat Varro, *formosula provincialis uxor.*

Πο-

Πονηρίᾳ] *Πονηρία malignitas, pravitas, malitia*, in Glossario. *Malitia* est versuta et fallax nocendi ratio. Eius exemplum habes egregium in Appiano in narratione eorum quae praecessere bellum Carthaginense tertium. Malitiam Imperatorum Romanorum habes apud Tacitum Annalium XIII. Tiberium Tacitus idem vocat *callidum et tegendis sceleribus obscurum.* Apparuit id tum in aliis rebus, tum maxime in evertendo Germanico et tota Drusi domo. Sic et Livia omnem Augusti domum everterat, ut suos proveheret.

Πλεονεξίᾳ, avaritia] *Romanorum arma in eos acerrima, quibus victis spolia maxima sunt*, dicit Mithridates: Petronius:

— *Si quis sinus abditus ultra,*
Si qua foret tellus quae fulvum mitteret aurum,
Hostis erat, fatisque in tristia bella paratis
Quaerebantur opes.

Si locuples, hostis avari, ait Galgacus. Seneca ille tam eloquens avaritiae accusator intra quadriennium ter millies sestertium paraverat, id est, ut putant eruditi, quindecim milliones florenorum.

Κακίᾳ] *Κακία* Graecis, ut Cicero notavit, generaliter sumitur pro *omni vitiositate*, quomodo Aristoteles ἀρετῇ [*virtuti*] opponit *κακίαν.* Speciatim ubi sumitur, videtur notare *consuetudinem aliis nocendi*, qualem describit Virgilius:

Et si non aliqua nocuisses, mortuus esses.

Μεςοὺς φθόνου, plenos invidia] Quod *vitium parvis magnisque civitatibus commune* dixit Tacitus. De talibus dictum olim: *Aut illi nescio quid incommodi accidit, aut nescio cui aliquid boni.* Vide de eo Horatium Epist. II.

Φόνου, homicidio] Apparet id primum in bellis populi Romani. Seneca: *Homicidia compescimus et singulas caedes; quid bella et occisarum gentium gloriosum scelus? Non avaritia, non crudelitas modum novit. Ex Senatusconsultis plebisque scitis bella exercentur, et publice iubentur vetita privatim.* Deinde in servos. Vedius Pollio servum ob fractum crystallinum muraenis obiecit. Maxime vero in amphitheatro, ubi homines par-

tim feris, partim hominibus trucidandi obiiciebantur, tantum in oblectamentum populi: quod merito Romanis exprobrant Christiani, Tatianus, Tertullianus, Minutius, Arnobius, Lactantius. Iam vero Imperatoribus Romanis quosvis levissimis ex suspicionibus sine causae cognitione morti addicere ita quotidianum, ut in Tacito et Suetonio, ac Dione non aliud frequentius occurrat, et cum talia narrant Historici, taedium lectorum deprecentur.

Ἔριδος, contentione] Tria fora plena litibus. Fuere vero Philosophi ipsi quoque vitilitigatores; de quibus Timon:

Φοιτᾷ δὲ βροτολοιγὸς ἔρις κενεὸν λελακυῖα,
Νείκους ἀνδροφόνοιο κασιγνήτη καὶ ἔριδος,
Ἥ τ' ἀλαὴ περὶ πάντα κυλίνδεται.
[*Aspera lis quaedam provenit inania clamans,*
Incensi in caedes odii soror atque ministra,
Quae coeca huc, illuc circumque volutat.]

Cuius et alia in hanc rem produximus annotatis ad librum II de Veritate Religionis Christianae.

Δόλου, dolo] Lucilius:

Insidias facere, ut si hostes sint omnibus omnes.

Non omnis dolus iudiciis coërcebatur. *Licere* enim *in pretio venditionis et emptionis se mutuo circumvenire* dixit Pomponius L. in causae cognitione etiam. D. de minoribus. Paulus Iurisconsultus L. item si. § quemadmodum. D. Locati. Hoc quoque per Euangelium iniquitatis convincitur. Vide quae diximus libro II de Iure Belli et Pacis cap. 12. 26.

Κακοηθείας] *Malignitas* vertitur in Glossario, et hoc sensu eam vocem usurpat Tacitus. Locum habet, cum quae possumus in bonam partem interpretari, in peiorem rapimus contra quam exigit officium dilectionis, 1 Cor 13: 6. Sic *inter Calvum, Asinium, Brutum, Caelium Caesarem, Ciceronem, mutuam malignitatem detegi* ait Scriptor de causis corruptae eloquentiae. Hoc est vitium cuius Herodotum arguit Plutarchus.

30. *Ψιθυριστάς*] In Glossariis, *ψιθυριστής, susurrator* Hebraeum לחש verti solet *ψιθυρίζειν*, significatque *clam e in aurem alium obtrectare*, Ps. 41: 8, Sir. 21 28. Ovidius

— *Linguaque refert audita susurro.*

Κα

Καταλάλους] In Glossario, *καταλαλῶ*, *obgannio*, *obloquor*: vertitur sic Hebraeum נגף et כלם et alia quaedam. Significantur hic qui apertius famam alterius laedebant, ut multi Romae, etiam amicitiae specie. Talis ille apud Horatium:

Me Capitolinus convictore usus amicoque
A puero est, causaque mea permulta rogatus
Fecit, et incolumis laetor quod vivit in urbe.
Sed tamen admiror quo pacto iudicium illud
Fugerit.

Addit deinde Horatius:

Hic nigrae succus loliginis: haec est
Aerugo mera.

Hoc Suetonius vocat *excusando opprobrare*. Polybius: *Καινὸς γὰρ ἔτι τις οὗτος εὕρηται τρόπος διαβολῆς, τὸ μὴ ψέγοντας, ἀλλ' ἐπαινοῦντας λυμαίνεσθαι* [*Nam et haec nova inventa est calumniae ratio, laudando laedere*].

Θεοστυγεῖς] Bene monent qui legi volunt *θεοστύγεις*· agitur enim de vitiis, non de poenis. Recte autem dicuntur *osores Dei* aut *abhorrentes a Deo*, ut citat Cyprianus Epistola LXVIII, qui simul atque aliquid ipsis evenisset adversi, Deos incusabant aut negabant providentiam. Lucanus:

— *Exspectabit ab alto*
Aethere Thessalonicas, teneat cum fulmina, caedes:
Scilicet ipse petet Pholoen, petet ignibus Oeten,
Immeritaeque nemus Rhodopes, pinusque minantes:
Cassius hoc potius feriet caput?

Sic *invidia Deorum*, *crimen Deorum*, *Pompeium Deis obiici*, apud eundem legas. Tacitus Annalium XIV: *Quae adeo sine cura Deûm eveniebant ut multos post annos Nero imperium et scelera continuaverit.* Caii quanta impietas fuerit ex Philone aliisque docuimus in illam ad Thessalonicenses. Et eius rei recens erat memoria cum hanc epistolam scriberet Paulus.

Ὑβριστάς] *Ὑβριστής*, *contumeliosus* in Glossario. גאים Prov. 15: 25 et alibi vertitur *ὑβριστής*. Ait Aristoteles in Rhetoricis, *et iuvenibus et ditibus evenire ut facile alios indigne habeant.* Vide in Gellio historiam de iuvene qui alapas impingebat obviis. Tacitus ubi de poenis

 Chris-

Christianorum agit, *pereuntibus addita ludibria.* Eidem narratur Neronis in Thraseam contumelia praenuntia caedis imminentis. Quomodo Tiberius et Claudius matronis per contumeliam magis quam per libidinem illuserint, vide Suetonium Tiberio 44, 45, Claudio 36.

Ὑπερηφάνους] *Ὑπερηφανία* est *superbia*, *agnatum*, ut Sallustius ait, *nobilitati malum.* Est autem *ὑπερηφανία*, definiente Theophrasto, *καταφρόνησις πλὴν αὑτοῦ τῶν ἄλλων* [*omnium prae se contemptus*], cuius vitii egregium nobis dedit *χαρακτηρισμόν* [*egregiam descriptionem*]: et complura sunt apud Martialem eorum qui alios ad oscula non admittebant, qui a convivis seorsim coenabant, aliaque faciebant eius generis. Galgacus apud Tacitum de Romanis: *Quorum superbiam frustra per obsequium et modestiam effugeris.* Claudiae vero familiae quae post Augustum Romae imperaverat, cuius in nomen adscitus Nero, *veterem et insitam superbiam* notat idem Tacitus.

Ἀλαζόνας] *Ἀλαζὼν* est *iactator*, *gloriator*, *arrogans*, in Glossario. Apud Theophrastum quoque alia est *ἀλαζονείας* notatio, alia *ὑπερηφανίας*, et est *ἀλαζονεία* Platoni *ἕξις προσποιητικὴ ἀγαθοῦ ἢ ἀγαθῶν τῶν μὴ ὑπαρχόντων* [*habitus simulandi id te bonum eave bona habere, quae non habeas*]. Theophrastus *προσδοκίαν* dixit *τινῶν ἀγαθῶν οὐκ ὄντων* [*bonorum quae non habeas ostentationem*], ubi *προσδοκία* est *excitatio opinionis:* cuiusmodi hominis descriptio est egregia quarto ad Herennium, et in Alexidis fragmentis quae nos edidimus, et in Martialis Epigrammatis, non malae. Talis Mucianus, *arte quadam omnium quae diceret atque ageret ostentator*, Tacito: et Romanorum plerique,

Introrsum turpes, speciosi pelle decora.

Quorum mores vocat *personatos*, et *vitae fabulam* Martialis. *Miles gloriosus* Plauti Graece erat *ἀλαζών.*

Ἐφευρετὰς κακῶν, *inventores malorum*].

Ingeniosa gula est,

ait Petronius: ubi et sequentia vide. Adde quae de commentis luxuriae in aedibus, in vestibus, in epulis, vasis, gemmis, unionibus, mensis, lectis multa apud Senecam, Plinium et alios.

Γονεῦσιν ἀπειθεῖς, *parentibus non obedientes*] Proculeiu

ius cum questus esset de filio quod mortem suam exspectaret, et ille dixisset, se non exspectare, *imo*, inquit, *rogo exspectes*. Cogitemus quid fecerint Tiberius in Liviam: post hanc epistolam scriptam Nero in Claudium et Agrippinam.

31. *Ἀσυνέτους, ἀσυνθέτους, insipientes, incompositos*] Videri potest esse παρονομασία [*vocum allusio*], at non est; sed ex una voce varie scripta duae factae sunt. Syrus non nisi unam legit, ἀσυνθέτους, quae vera est. Non de intellectûs, sed de voluntatis vitiis hic agitur: et quidem maximis; inter quae est *perfidia*, tum in federibus publicis, tum in contractibus privatis. Notant id in Romanis vitium a Punici belli tertii temporibus Historici prope omnes. Vide exempla Servilii Galbae et Cn. Domitii apud Valerium Maximum VI. 6, Firmii Laeti apud Tacitum Annalium II, P. Egnatii apud eundem XVI. Idem in summa malorum Tiberiani temporis ponit *fallaces amicitias*, Annal. IV.

Ἀστόργους] *Expertes etiam naturalis affectûs*. Eius argumentum quod liberos, si numerus gravis videretur, aut tolli vetabant, aut iubebant exponi, idque impune, nam et ideo in lege Pompeia de parricidis pater filium enecans non comprehenditur. Tertullianus Apologetico: *Quot vultis in his circumstantibus et in Christianorum sanguinem hiantibus ex ipsis etiam vobis iustissimis et severissimis in nos Praesidibus apud conscientias pulsem, qui natos sibi liberos enecent. Siquidem et de genere necis differt, utique crudelius in aqua spiritum extorquetis, aut frigori et fami et canibus exponitis.* Paria habet Iustinus in Apologetico. Hinc est quod Tacitus in Iudaeorum institutis a Romanorum discrepantibus ponit, *Necare quenquam ex agnatis nefas*, ubi vox *agnatis* ita sumenda, quomodo in iure, agnatione sui haeredis testamentum rumpi dicitur.

Ἀσπόνδους] Vetus interpres vertit *implacabiles*; non male: nam sic ἄσπονδος πόλεμος [*bellum implacabile*] dicitur *qui pacem non recipit*. Nec aliter hic accepit Syrus. Bene hoc convenit in illorum temporum Romanos, de quibus Tacitus negat *sperandum fuisse ut qui pacem bel-*

belli amore turbaverant, bellum pacis charitate deponerent, Historiarum II. Lucanus:

Quemque suae rapiunt scelerata in praelia causae:
Hos polluta domus legesque in pace timendae,
Hos ferro fugienda fames, mundique ruinae
Permiscenda fides.

'*Ἀνελεήμονας*] *Immisericordes* sane Romani, etiam in provinciales: at maxime in servos, de quibus Seneca Epistola XLVII: *Infelicibus servis movere labra, ne in hoc quidem ut loquantur, licet. Virga murmur omne compescitur, et ne fortuita quidem verberibus excepta sunt, tussis, sternutamentum, singultus: magno malo ulla voce interpellatum silentium luitur. Nocte tota ieiuni mutique perstant.* Addit: *Non habemus illos hostes, sed facimus.* Deinde dominum sic admonet: *Vis tu cogitare ipsum quem servum tuum vocas ex iisdem seminibus ortum, eodem frui coelo, aeque spirare, aeque vivere, aeque mori?* Iuvenalis de feminarum moribus:

Pone crucem servo: meruit quo crimine servus
Supplicium? Quis testis adest? Quis detulit? audi.
Nulla, inquam, de morte hominis cunctatio longa est.
O demens! ita servus homo est? nil fecerit, esto.
Sic volo, sic iubeo; sit pro ratione voluntas.

Et postea:

Hic frangit ferulas: rubet illa flagello;
Hic scutica: sunt quae tortoribus annua praestant.

De viris idem:

Mitem animum et mores modicis erroribus aequos
Praecipit, atque animas servorum et corpora nostra
Materia constare putat paribusque elementis:
An saevire docet Rutilus, qui gaudet acerbo
Plagarum strepitu, et nullam Sirena flagellis
Comparat, Antiphates trepidi laris aut Polyphemus
Tum felix quoties aliquis tortore vocato
Uritur ardenti duo propter lintea ferro.

De provinciarum autem Praesidibus hoc eiusdem:

Si frangis virgas sociorum in sanguine, si te
Delectant hebetes lasso lictore secures.

Est descriptio non dissimilis eorum qui a divinis legibus desciscunt apud Philonem de Humanitate: *Τοὺς τῶν ἱερῶν νόμων ἀποςάντας ἰδεῖν ἐςιν ἀκολάςους, ἀναισχύντους, ἀδίκους, ἀσέμνους, ὀλιγόφρονας, φιλαπεχθήμονας, ψευδολογίας ἑταίρους καὶ ψευδορκίας, τὴν ἐλευθερίαν πεπρακότας ὄψου καὶ ἀκράτου καὶ πεμμάτων καὶ εὐμορφίας, εἴς τε τὰς γαςρὸς ἀπολαύσεις καὶ τῶν μετὰ γαςέρα· ὧν τὰ τέλη βαρύτατα, ζημίαι σώματός τε καὶ ψυχῆς εἰσιν* [*Qui a Divinis legibus desciscunt, hos videas luxuriosos, inverecundo ore, iniurios, leves, sordidos, hos et facile quemvis laedere, et mendaciis et periuriis assuesse, et libertatem cibo, vino, cupediis, forma denique paulo elegantiore vendidisse videas, gulae ergo, quaeque hanc sequitur libidinis; quorum acerbissimi exitus sunt, corporis nimirum atque animae iactura*]. Senecam suo, id est, ei quo Paulus vixit seculo convitium facientem et eadem quae hic habes exprobrantem vide De Beneficiis V. 15 et 17.

32. *Οἵτινες τὸ δικαίωμα τοῦ Θεοῦ ἐπιγνόντες, qui cum ius Divinum cognovissent*] משפט אל ut saepe apud Ezechielem et alios. Genitivus hic causam efficientem significat. Intelligitur enim hic ius partim per rationem, partim per traditionem inscriptum humanis mentibus, recte puniri qui gravia delinquunt; quod tractavimus libro II de Iure Belli et Pacis cap. 20 initio. Etiam Graeci ius naturae vocant *νόμον θεῖον* [*legem Divinam*].

Ὅτι οἱ τὰ τοιαῦτα πράσσοντες ἄξιοι θανάτου εἰσίν, quod qui talia agunt, digni sunt morte] Sunt quaedam crimina quae mortem mereri consensus hominum testatur, Act. 13: 28, 23: 29, 25: 11, 25, 26: 31, 28: 18. Talia sunt homicidia, adulteria et aliae foedae libidines, ad quas haec verba respiciunt.

Οὐ μόνον αὐτὰ ποιοῦσι, non solum ea faciunt] Faciunt ipsi modo hoc, modo illud, ubi datur occasio.

Ἀλλὰ καὶ συνευδοκοῦσι τοῖς πράσσουσι, sed etiam consentiunt facientibus] Hoc peius illo; nam affectu abreptus peccat aliquis, sine eo non peccaturus: at qui defendunt talia et docent vitio carere, sane gravius delinquunt. Hi sunt סמכים apud Paraphrasten Chaldaeum Lev. 20: 5, de quibus agi etiam Lev. 26: 21, aiunt Rabbini. Verbum *συνευδοκεῖν* est etiam in Maccabaicis et apud

apud Lucam 11: 48, Act. 8: 1 et 22: 20, et apud Clementem in Epistola. *Συμπράττεις, ἐπαινεῖς* [*adiuvas, assentiris*] hoc loco Chrysostomus, et post eum alii. Theophylactus dixit *συνηγορεῖν* [*patrocinari*]. Philosophos hic maxime tangit Apostolus, qui erant doctores populorum, et quibus proinde imputari debebat si qua populus ipsis probantibus peccaret. Exempli causa, *παιδεραστίαν* [*amorem puerorum*] et quosvis *incestus* esse *ἀδιάφορα* [*in rebus mediis*] docebant non Epicurei tantum, sed et severi illi Stoici, quod non Theophilus tantum Antiochenus nos docet, sed et Sextus Empiricus Zenonis et Chrysippi utens verbis quae pudet transcribere. Sic *ultionis cupiditatem* probant Aristoteles et Cicero locis quos citavimus in Annotatis ad II pro Religione Christiana. Idem Aristoteles *bellum in Barbaros* vult esse venatus quoddam genus, ac proinde rem natura iustam, Politicorum I. 8. Idem *abigere partum* vult licere quamdiu quod conceptum est vitam nondum habet, Polit. VII. 16. Omnia autem facinora summatim defenderunt illi Philosophorum qui dixere nihil natura esse inhonestum, sed differre ista hominum institutis. Et, ut Iustinus eorum sententiam explicat: *Μηδὲν εἶναι ἀρετὴν, μηδὲ κακίαν, δόξῃ δὲ μόνον τοὺς ἀνθρώπους ἢ ἀγαθὰ ἢ κακὰ ταῦτα ἡγεῖσθαι· ὅπερ μεγίστη ἀσέβεια καὶ ἀδικία ἐστί.* [*Nec virtutem nec vitium esse quicquam, homines modo bona malave haec putare; quod et maxime impium est et iniquum*]. Hinc illud desumptum:

—— Νόμῳ γὰρ τοὺς θεοὺς ἡγούμεθα,
Καὶ ζῶμεν ἄδικα καὶ δίκαι' ὡρισμένοι.
[*—— Lex est, esse qua remur Deos,*
Iustique fines ac mali discernimus].

Item:

Τί δ' αἰσχρὸν, εἰ μὴ τοῖσι χρωμένοις δοκεῖ;
[*Quid turpe, nisi quod esse turpe usus putat?*]

Vide quae de Epicureis attulimus lib. II de Iure Belli et Pacis 20. 44. Apposite ad id quod hic dicitur, Philo libro de Legibus specialibus: *Ἀσεβοῦσι γὰρ οὐχ οἱ δρῶντες μόνον, ἀλλὰ καὶ ὅσοι τοῖς δρῶσιν ἑκουσίῳ γνώμῃ ἐπὶ τῇ τῶν δρωμένων* (ita legendum, non *σὺν τῇ τῶν δρώντων*) *ἐξουσίᾳ ἐπιγράφονται* [*Neque enim qui faciunt, tantum impii sunt,*

sed

sed et qui licere haec fieri credi volunt]. Cyprianus Epist. XXI: *Non est enim immunis a scelere qui ut fieret imperavit: nec est alienus a crimine, cuius consensu licet non a se admissum crimen, tamen publice legitur*, Salvianus lib. IV: *Nam dum spectantes haec comprobant ac libenter vident, omnes ea visu atque assensu agunt.* Tacitus: *Corrumpere et corrumpi, seculum vocatur.*

CAPUT II.

Διὸ, propter quod] Id est, Cum ita se res habeat sicut iam diximus, ut ius illud quod omnibus hominibus commune est, dictet esse quaedam crimina morte digna. Debuerunt haec connecti cum praecedente capite, novum autem inchoari ibi, *θλίψις καὶ στενοχωρία* [*miseria et angustia*].

Ἀναπολόγητος εἶ, inexcusabilis es] Vide supra 1: 20.

Ὦ ἄνθρωπε πᾶς ὁ κρίνων, o homo omnis qui iudicas] A Philosophis venitur ad Magistratus qui Hebraeis שופטים *οἱ κρίνοντες* sive *οἱ κριταί*. Sub *Magistratuum* autem nomine etiam domini comprehendi debent qui in servos domesticam habebant iurisdictionem. Apposite autem hoc addidit ad Romanos scribens, ex quibus erant omnes etiam provinciarum Rectores.

Tu regere imperio populos Romane memento.

Ἐν ᾧ γὰρ κρίνεις τὸν ἕτερον, σεαυτὸν κατακρίνεις, idcirco quum iudicas alterum, te ipse damnas] *Ἐν ᾧ* dixit, hic et infra 8: 3, pro *idcirco*, באשר, quod est *αἰτιολογικὸν* [*redditivum causae*], ut apparet Gen. 39: 9. *Te damnas*, quia ius illud commune est hominum. Imperatores Romani homicidia morte puniebant, ipsi innoxios quotidie plurimos trucidabant. Nero per risum, *Sane*, inquit, *legem Iuliam timeo*, cum venenum coqui iuberet, Sueton. 34. Incestae virgines Vestales vivae defodiebantur: Nero uni earum vim intulit, Suet. 28. Puniebatur capite qui puerum ingenuum rapuisset, L. Et eam. D. ad L. Iuliam de vi publica, Imperatoribus id erat quotidianum. Vide Suetonium Nerone 28. Hanc Imperatorum licentiam imitabantur in provinciis Praesides. Servus si

ingenuum puerum stuprasset, non effugiebat crucem; Dominis in servos id licebat; et tales pueri dicebantur *delicati*. Cyprianus: *Qui sedet crimina vindicaturus, admittit*. Sed et ad privata de aliis iudicia recte hoc Pauli extendas. Sic David apud Nathanem semet damnabat. Iustinus in Colloquio cum Tryphone: Ἰδεῖν γάρ ἐστι καὶ τοὺς μὴ τὰ αὐτὰ παθεῖν βουλομένους, ἅπερ αὐτοὶ τοὺς ἄλλους διατιθέασι· καὶ ἐν συνειδήσεσιν ἐχθραῖς ταῦτα ὀνειδίζονται ἀλλήλοις ἅπερ ἐργάζονται [*Videre est et hos qui quae aliis faciant, ipsi pati nolint. Quod si quis sit, cui inimicus horum conscius, is ei exprobrat quae et ipse facit*]. Salvianus lib. I de Gubernatione Dei: *In aliis nempe horrent quod in se ipsis admittunt, mirum in modum et accusatores eorundem criminum et peccatores. Exsecrantur publice quod occulte agunt, ac per hoc, dum damnare se caeteros putant, ipsos se magis propria animadversione condemnant*. Et postea: *Aliis severissimi sumus, nobis indulgentissimi; aliis austeri, nobis remissi. In eodem crimine punimus alios, nos absolvimus. Intolerabilis sane et contumaciae et praesumptionis, nec agnoscere volumus in nobis reatum, et audemus de aliis usurpare iudicium*. Chrysostomus De peccato et confessione: Ἀλλ' οἱ πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων τῶν μὲν ἰδίων ἁμαρτημάτων συνήγοροι γίνονται, τῶν δὲ ἀλλοτρίων κατήγοροι [*Plerique enim, si quid ipsi deliquerunt, defendunt: si quid alii, accusant*]. Neque hoc non videre Romanorum sapientiores. Cicero Verrina V: *Omnia, quae vindicaris in altero, tibi ipsi fugienda sunt. Etenim non modo accusator sed ne obiurgator quidem ferendus est, qui quod in alio vitium reprehendit, id in ipso reprehenditur*. Horatius libro I Sat. 3:

— Egomet mi ignosco, Maenius inquit.
Stultus et improbus hic amor est dignusque notari?

Seneca de Ira lib. I. 14: *Cogitet quam multa contra bonum morem faciat, quam multa ex his quae egit veniam desiderent, iam irascetur etiam sibi. Neque enim aequus iudex aliam de sua, aliam de aliena causa sententiam ferat*. Lib. II. 28: *Is qui nullius non uxorem concupiscit, et satis iustam putat amandi causam quod aliena est, idem uxorem suam adspici non vult, et fide acer*

acerrimus exactor est perfidus, et mendaces persequitur ipse periurus, et litem sibi inferri aegerrime calumniator patitur, pudicitiam servulorum suorum attentari non vult qui non pepercit suae. Aliena vitia in oculis habemus, a tergo nostra sunt. Inde est quod tempestiva filii convivia pater deterior filio castigat. Nihil alienae luxuriae ignoscit qui nihil suae negavit. Et homicidae tyrannus irascitur, et punit furta sacrilegus. Magna pars hominum est quae non peccatis irascitur, sed peccantibus. Epist. XCIV: *Scis improbum esse qui ab uxore pudicitiam exigit, ipse alienarum corruptor uxorum. Scis ut illi nil cum adultero, sic nihil tibi esse debere cum pellice: et non facis.* VIII. Epist. 22: *Nostine hos qui omnium libidinum servi sic aliorum vitiis irascuntur, quasi invideant et gravissime puniant quae maxime imitantur?* Adde quae de hoc argumento non aliena attulimus tum in prolegomenis ad Stobaeum, tum ad Matth. 7: 3, et libro II de Iure Belli ac Pacis 20. 3.

Τὰ γὰρ αὐτὰ πράσσεις ὁ κρίνων, eadem enim iudex agis] Hoc quoque dicit non omnibus, sed plerisque.

2. *Οἴδαμεν δὲ, scimus enim*] Ipsa ratio hoc nos docet. *Ὅτι τὸ κρῖμα τοῦ Θεοῦ ἐςι κατ' ἀλήθειαν ἐπὶ τοὺς τὰ τοιαῦτα πράσσοντας, Dei iudicium in eos qui talia agant esse iustum*] Sequitur hoc ex ipso Dei nomine. Deum enim concipere non possumus sine iustitia:

Εἰ θεοί τι δρῶσιν αἰσχρὸν, οὐκ εἰσὶν θεοί.

[*Si Dî patrant quid turpe, iam non sunt Dei*].

Ἀλήθεια hoc loco est *iudicium iustum*, nihil dans gratiae aut odio, ut infra 3: 7, 1 Cor. 13: 6. Hebraeum אמת interdum vertitur *ἀλήθεια* [*veritas*], interdum *δικαιοσύνη* [*iustitia*] sensu saepe eodem. Opponitur hoc, ut notat Chrysostomus, iudiciis Romanorum quae erant corruptissima. Vide de Clodianis iudicibus Senecam epistola XCVI: ubi multa egregie dicta, hoc vero imprimis: *Cum stuprum committeretur rei iudicandae causa.* Haec cognitio de incorrupto Dei iudicio in multis dormit, sed excitari solet circa mortem, ut Plato observat de Republica I. Cicero I. de Divinatione: *Eos qui secus quam decuit vixerunt, peccatorum suorum tum maxime poenitet.* Nec sane difficilis adeo erat collectio, cum Deus sit iustus, ma-

mali autem saepe in hac vita sint felicissimi, aliud exspectari iudicium.

3. *Λογίζῃ δὲ τοῦτο, ὦ ἄνθρωπε*] *Existimasne? Potesne hoc in animum inducere?*

Ὁ κρίνων τοὺς τὰ τοιαῦτα πράσσοντας] *Qui de illis iudicas* secundum leges, non Romanorum tantum, sed omnium gentium consensu probatas.

Καὶ ποιῶν αὐτά] *Cum eadem facias.*

Ὅτι σὺ ἐκφεύξῃ τὸ κρῖμα τοῦ Θεοῦ, te Dei iudicium evasurum] Loquitur sic et Diphilus:

> *Οἴει σὺ τοὺς θανόντας, ὦ Νικήρατε,*
> *Τρυφῆς ἁπάσης μεταλαβόντας ἐν βίῳ*
> *Πεφευγέναι τὸ θεῖον;*
> [*Tune arbitraris mortuos, Nicerate,*
> *Queis omnis vita satura deliciis fuit,*
> *Effugere posse Numen?*]

Nec longe abit Sophoclis illud:

> *Θεοῦ δὲ πληγὴν οὐχ ὑπερπηδᾷ βροτός.*
> [*Contra Dei ictum non data est homini fuga.*]

Plura habes in eum sensum apud Stobaeum Naturalium titulo VII. Homines tribus modis crimina ferunt impune, quia aut ignorantur, aut quia nemo tam potens est qui ipsos puniat, aut quia ius perrumpitur gratia aut pretio. Horum nihil in Deum cadit, scit omnia, potest quae vult, ex recto iudicat. Vide Iob. 34: 22.

4. *Ἢ τοῦ πλούτου τῆς χρηστότητος αὐτοῦ, an divitias bonitatis eius*] רב חסד ut Ps. 5: 7, 106: 7, רב חסדך Ps. 69: 17. Sic *πλοῦτος χάριτος* dicitur Eph. 1: 7, *πλοῦτος δόξης* [*divitiae gloriae*] infra 9: 23, Eph. 1: 18, 3: 16, Col. 1: 27. *Πλοῦτον* pari sensu usurpat Simplicius ad Epictetum, *ὑπερβολὴν τοῦ πλούτου τῆς ἀγαθότητος Θεοῦ* [*exsuperantiam divitiarum bonitatis Dei*] dixit Philo in Allegoriis. Non dissimili modo *πλούτου* vocem infra habemus 9: 23 et 11: 33.

Καὶ τῆς ἀνοχῆς] Sic et infra 3: 26. In Glossario, *ἀνοχή, laxamentum, induciae.*

Καὶ τῆς μακροθυμίας, et longanimitatis] ארך אפים.

Ἀγνοῶν, ignorans] Id est, *non considerans*: nam ידע Hebraeum saepe est *attendere.*

Ὅτι τὸ χρηστὸν τοῦ Θεοῦ εἰς μετάνοιάν σε ἄγει, Dei benig-

nignitatem te ad poenitentiam adducere] Hoc est in differendis poenis τὸ προηγούμενον Θεοῦ θέλημα [*consilium Dei antecedens*], de quo et 2 Petr. 3: 9, succedit deinde post longam patientiam alterum puniendi gravius. Sic Sap. 11: 24, Ἐλεεῖς δὲ πάντας, ὅτι πάντα δύνασαι, καὶ παρορᾷς ἁμαρτήματα ἀνθρώπων εἰς μετάνοιαν [*Sed misereris omnium, quia omnia potes, et dissimulas peccata hominum propter poenitentiam*] Philo Allegoriis: Οὐδὲ τοῖς ἁμαρτάνουσιν εὐθὺς ἐπέξεισιν ὁ Θεὸς, ἀλλὰ δίδωσι χρόνον εἰς μετάνοιαν καὶ τὴν τοῦ σφάλματος ἴασιν [*Nec statim in hos qui peccarunt animadvertit Deus, sed tempus indulget, quo et poeniteat eos, et errorem corrigant*]. Hinc est quod τῇ δίκῃ [*iustitiae*] etiam Poetae dant βραδέα πόδα [*tardum pedem*]. Vide dictum titulum Stobaei. Μετάνοια significat non *dolorem* solum *ob peccata*, sed et *vitae emendationem*.

5. *Κατὰ δὲ τὴν σκληρότητά σου*] *Quae vero tua est durities*. *Duritiem* id vocat Paulus quod Latini scriptores *callum obductum animo*, longa scilicet vitiorum consuetudine. Vide Matth. 19: 8, Marc. 16: 14. Similis usus verbi σκληρύνεσθαι est Act. 19: 9, Hebr. 3: 8, 13. Idem dicitur ἀπαλγεῖν Eph. 4: 19. Exempla talis constitutionis in Pharaone et Saule Regibus.

Καὶ ἀμετανόητον καρδίαν, et animum impoenitentem] Exponit clarius quod per μεταφορὰν [*translationem*] dixerat. Ἀμετανόητον autem hoc loco est non *qui poenitentiam agere non potest*: sed *qui non agit*. Pari modo ἀμετακίνητος [*immobilis*] qui *non movetur*, 1 Cor. 15: 58.

Θησαυρίζεις σεαυτῷ ὀργὴν ἐν ἡμέρᾳ ὀργῆς, asservas tibi irae thesaurum in diem irae] Respicitur locus Deut. 32: 34, 35, ubi sic in Graeco: Οὐκ, ἰδοὺ, ταῦτα συνῆκται παρ' ἐμοὶ καὶ ἐσφράγισται ἐν τοῖς θησαυροῖς μου; ἐν ἡμέρᾳ ἐκδικήσεως ἀνταποδώσω [*Nonne ecce haec condita sunt apud me et signata in thesauris meis? in die ultionis retribuam*]. Philo dicto loco de Allegoriis ad haec verba respiciens: Εἰσὶ γὰρ ὥσπερ ἀγαθῶν, οὕτω κακῶν παρὰ τῷ Θεῷ θησαυροί· ἐν ἡμέρᾳ γάρ φησιν ἐκδικήσεως ἐσφραγίσθαι τοὺς τῶν κακῶν θησαυρούς [*Sunt enim ut bonorum, ita etiam malorum thesauri apud Deum: ait enim in die ultionis obsignatos malorum thesauros*]. Dixit et Plutarchus θησαυρὸν ὀργῆς. Prae-

Praeterea est hic locutio Hebraizans, activum pro duplici activo. Θησαυρίζεις, *asservas* pro *asservari facis*, תַּשְׁמִיר aut תַּשְׁמִין cum Nehemia 23: 18, aut cum Iobo 36: 13, תָּשִׂימוּ: quomodo et ἀποθησαυρίζοντας, sed in bonam partem, ponitur 1 Tim. 6: 19. Sic βασιλεύειν saepe est *facere ut quis regnet*. Ὀργὴ, *ira*, pro *poena*. Et bene *thesaurus irae* opponitur *divitiis bonitatis;* et post ὀργὴν subauditur *reddendam*, ex loco Deuteronomii.

Καὶ ἀποκαλύψεως καὶ δικαιοκρισίας τοῦ Θεοῦ, et revelationis et iusti iudicii Dei] Ἓν διὰ δυοῖν [*unum per duo*] pro ἀποκαλύψεως δικαιοκρισίας [*revelationis iusti iudicii*], ut generalius dicat quod deinde explicaturus est specialius. Bene additum δικαιοκρισίας, ne nomine *irae* affectus inordinatus intelligeretur.

6. *Ὃς ἀποδώσει ἑκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ, qui reddet unicuique secundum opera eius*] Nihil planius. Bonis factis bona, malis factis mala Deus reddet. Respicit Deus iudicans et haec et ista, Matth. 16: 27, 25: 35 et sequentibus, 2 Cor. 5: 10, Apoc. 2: 23, 20: 12, 22: 12. Hoc interest quod poena non potest per iustitiam excedere mensuram criminis: praemium autem, si accedat dantis liberalitas, potest esse maius quam quantum facta per se valeant. Quanquam autem praemium tantum promittere immensae fuit liberalitatis, tamen, ubi promissum est, ius ex eo nascitur. Quibus vero promissio facta non est, ut Patriarchae et pii ex Gentibus, ii praemium post hanc vitam sperarunt quidem, sed neutiquam tantum. Ideo cum de eo loquuntur ᾅδην [*infernum*] nominant, non *regnum coeleste*. Sed et hi plus accipient, quam speraverunt.

7. *Τοῖς μὲν καθ' ὑπομονὴν ἔργου ἀγαθοῦ, δόξαν καὶ τιμὴν καὶ ἀφθαρσίαν ζητοῦσι, iis quidem, qui constanter bona facientes, gloriam et honorem et incorruptionem quaerunt*] Nam διαμονὴ ψυχῆς [*immortalitas animi*] piis ex Gentibus non quidem plane certo credita, sed ita tamen ut sententia eam adstruens probabilior crederetur. *Καθ' ὑπομονὴν* hic idem est quod *δι' ὑπομονὴν*, solent enim istae particulae permisceri, ut 1 Cor. 12: 8, Eph. 3: 3, et alibi. Tum vero ὑπομονὴ, quod proprie *exspectationem* significat, ponitur hic pro *constantia:* quia ex-

spec-

spectatio talis, qualis describitur Ps. 37: 5 et alibi, constantiam solet producere. Sic *ὑπομένειν* est *perseverare*, Matth. 10: 22, et singulare hic est pro plurali, *ἔργου ἀγαθοῦ* pro *ἔργων ἀγαθῶν*, ut et infra 15, 1 Cor. 3: 14, 15, 15: 58, 1 Thess. 1: 3, 2 Thess. 1: 11, 17, quod admodum frequens est ubi rerum aliquarum universitas significatur. *Δόξα* hic significat *statum illustrem*, ut Matth. 13: 42: *τιμή*, *coniunctum cum laude*, de qua vide 1 Petr. 1: 7, *ἀφθαρσία*, *perpetuum*.

Ζωὴν αἰώνιον, *vitam aeternam*] Supple *ἀποδώσει* [*reddet*]. Dabit illis quod homines optant maxime. Posidippus:

Ὧν τοῖς θεοῖς ἄνθρωπος εὔχεται τυχεῖν,
Τῆς ἀθανασίας κρεῖττον οὐδὲν εὔχεται.
[*Res inter omnes quas Deos exposcimus,*
Locum meretur principem immortalitas.]

Huius rei certos nos plane fecit Euangelium, vel eo solo nomine faciendum maximi.

8. *Τοῖς δὲ ἐξ ἐριθείας*, *his qui ingenio sunt contentioso*] Id est, *τοῖς ἐρίζουσι* [*contendentibus*]. Sic *ἐξ* particula apud Hebraeos saepe *qualitatem* denotat, ut infra 3: 26, 4: 12, Gal. 3: 7, Tit. 3: 5. *Ἐρίζουσι* autem intellige, *contra Deum*, quod de Idololatria dici solet. Sic Israel בית המרי [*domus rebellionis*] Ezech. 12: 2, a verbo מרה quod *ἐρίζειν* vertitur Gen. 26: 35, 1 Sam. 12: 14, 15. Sic et *filius* מורה Deut. 21: 18, *qui in patrem est contumax*. Similem sensum habet illa Dei querela de Hebraeis כעסוני בהבליהם, *Παρώργισάν με ἐν τοῖς εἰδώλοις αὐτῶν* [*Irritaverunt me idolis suis*], Deut. 32: 21.

Καὶ ἀπειθοῦσι μὲν τῇ ἀληθείᾳ] *Qui non sequuntur rectae rationis dictata*, quae et supra *ἀλήθεια* [*veritas*] dicta est 1: 18.

Πειθομένοις δὲ τῇ ἀδικίᾳ] *Verum iniustitiam sectantur*. *Ἀδικία* hic generatim sumitur, ut et *ἀσέβειαν* [*impietatem*] comprehendat, ut supra dicto loco 1: 18. *Πείθεσθαι*, *sectari*, quomodo Gal. 3: 1, 5: 7. Hebraei dicerent הלכים אחר השקר [*sequentes mendacium*].

Θυμὸς καὶ ὀργή, *indignatio et ira*] Subauditur, *imminet*. Ubi est in Hebraeo אף quod *iram gravem* significat, LXX solent ponere voces duas *θυμὸς καὶ ὀργή*, ut vi-

videre, est Gen. 27: 45. Interdum et in Hebraeo duae sunt voces ut אף וחמה, Deut. 9: 19. Per *iram* autem illam *exardescentem Dei* μετωνυμικῶς [*per transnominationem*] gravis poena intelligitur, quod clarius explicant sequentia.

9. *Θλίψις καὶ στενοχωρία, miseria et angustia*] Cum hactenus ostendisset quam necessarium fuisset Gentibus Euangelium, nunc et Iudaeos addit, quorum non pauci Romae Euangelio se opponebant. Vide Acta in fine. Hae quoque voces duae paris significatus mali vehementiam significant, respondentque Hebraeis צרה וצוקה, ut apparet ex Graeco Esai. 30: 6. Vox θλίψεως ubique obvia: vox στενοχωρία et Esai. 8: 21 et infra 8: 35, 2 Cor. 6: 4, 12: 10, στενοχωρεῖσθαι, Esai. 28: 20 et alibi. Alibi στενοχωρεῖσθαι plus est quam θλίβεσθαι. Latini quoque *angustias* pro *miseria* dicunt.

Ἐπὶ πᾶσαν ψυχὴν ἀνθρώπου τοῦ κατεργαζομένου τὸ κακὸν, in omnem animam hominis operantis malum] *Anima* hic pro *persona* sumitur, ut apud Hebraeos saepe. Et *operantem malum* intellige qua talem: nam mutata hominis vita, mutatur et Dei decretum, Ezech. 18.

Ἰουδαίου τε πρῶτον καὶ Ἕλληνος, Iudaei primum et Graeci] Sicut in privilegiis Iudaeum praeposuerat 1: 16, sic et eundem praeponit in poenis: id enim exigit ratio, ut qui plus accipit, eo plus crucietur, si beneficio non responderit. Apertius est iudicium voluntatis Dei in Lege divinitus scripta et prohibente homicidia, adulteria, furta, aliaque huiusmodi, quam in sola collectione rationis. Bene Augustinus de vera Religione cap. 6: *Lex prohibens omnia delicta congeminat: non enim simplex peccatum est, non solum malum, sed etiam vetitum committere.* Quo pertinent ea quae habebimus infra 4: 15, 5: 13. Unde non longe abit illud Taciti Annalium III: *Si velis quod nondum vetitum est, timeas ne vetetur: at si prohibita impune transcenderis, neque metus ultra, neque pudor est.* Quanquam autem quae hic dicuntur, ad poenas vitae alterius proprie pertinent, tamen voluit Deus etiam in antecessum conspicuis signis ostendere severitatem suam adversus contumaces, Romanos quidem, immittendo tyrannum pessimum, deinde bella civilia valde cru-

cruenta: Iudaeos autem, evellendo eos funditus a patrio solo, eversa republica et cultu.

10. *Δόξα δὲ καὶ τιμὴ, gloria autem et honor*] Accipe ut supra 7.

Καὶ εἰρήνη, et pax] Bona omnia. Hebraei enim ea omnia *pacis* nomine complectuntur.

Παντὶ τῷ ἐργαζομένῳ τὸ ἀγαθὸν, omni operanti bonum] Nempe ex animo Divinitus purgato.

Ἰουδαίῳ τε πρῶτον, Iudaeo primum] Quia primas in retributione ferent.

Καὶ Ἕλληνι, et Graeco] Ἕλληνα hic intelligit τὸν σεβόμενον [*pium*], quales paucos fuisse supra diximus: fuere tamen semper aliqui imitatores Melchisedeci, et Iobi, et Iethronis, et Naamani. Vide Act. 10 et 17: 4. Vide et quae diximus hac de re lib. I de Iure Belli ac Pacis, et in Annotatis ad eum locum.

11. *Οὐ γάρ ἐστι προσωποληψία παρὰ τῷ Θεῷ, non enim est personarum respectus apud Deum*] *Προσωποληψία* Rabbinis משא פנים. Eadem sententia quae Act. 10: 34, desumpta ex 2 Par. 19: 7. Est idem sensus et Deut. 10: 17. *Personam respicere* dicitur qui in iudicio aliud respicit quam quod in iudicium venit. Deus cum homines iudicat, non originem respicit, sed actiones, Eph. 6: 9, Col. 3: 25, 1 Petr. 1: 17. In beneficiis distribuendis aliquid interdum origo valet, in iudiciis Divinis nihil.

12. *Ὅσοι γὰρ ἀνόμως ἥμαρτον, quicunque enim sine Lege peccaverunt*] *Legem* hic vocat eam quae a Deo voce aut scripto publicata est. *Ἀνόμως* hic valet באין תורה, id est, *cum Legem talem non haberent:* id culpam non tollit quidem, sed minuit, Luc. 12: 47, 48, infra 4: 15, 5: 13, et in hoc statu erant Gentes, quos *Graecos* a parte Iudaeis notiore appellat. Par divisio hominum in τοὺς ὑπὸ νόμον [*illos qui sub Lege sunt*] et ἀνόμους [*illos qui sine Lege sunt*] reperitur 1 Cor. 9: 21.

Ἀνόμως καὶ ἀπολοῦνται, sine Lege et peribunt] Ἀπόλλυσθαι dicuntur quicunque ullo modo a vita illa post hanc beata excidunt, cui opponitur σώζεσθαι [*salvari*]. Vide Ioh. 10: 28, infra 14: 15, 1 Cor. 1: 18, 8: 11, 2 Cor. 2: 15, 4: 3, 2 Thess. 2: 10. Hoc est quod mystice significatur per legis גנות [*exsecrationem*]. *Ἀνόμως καὶ ἀπο-*

 λοῦν-

λοῦνται, id est, *minus punientur*, ait Chrysostomus II de leiunio.

Καὶ ὅσοι ἐν νόμῳ ἥμαρτον, et quicunque in Lege peccaverunt] Id est, *cum Legem talem haberent*. Ita ב saepe ponitur Hebraeis et ἐν nostris, ut Matth. 6: 22, 16: 27, 25: 31, 2 Cor. 13: 4, 2 Tim. 1: 13; ideo quod hic et 3: 19 dicitur ἐν νόμῳ, infra 14 explicatur ἔθνη νόμον ἔχοντα [*Gentes quae Legem habent*]. *Peccare* hic intellige non in significatu illo laxissimo, sed restrictiore et eminentiore, quo sensu per Deum regeniti negantur peccare.

Διὰ νόμου κριθήσονται, per Legem iudicabuntur] Gravibus suppliciis addicentur, Lege eos convincente, quam non observarunt etiam in potissimis et facillimis observatu. *Moses eos accusabit*, Ioh. 5: 45. Aequum non erat ut, si quorum crimina ad notitiam non pervenissent, aut alio aliquo modo effugissent Iudicum severitatem, poenas effugerent. Quare talium se ultorem Deus ipse in Lege promiserat, Lev. 17: 10, 30: 2, 3, 5, 6, 17. Haec autem ultio non semper in hac vita expletur, sed saepe reservatur in diem iudicii, ut sequitur infra 16.

13. *Οὐ γὰρ οἱ ἀκροαταὶ τοῦ νόμου, non enim auditores Legis*] Parum refert memoriter discere praecepta, nisi re impleantur. Par sententia, sed ad Euangelium applicata, Iac. 1: 22. Sic de Chrysippi libris Epictetus: *Ζητῶ οὖν τὸν ἐξηγούμενον· καὶ μέχρι τούτων οὔπω σεμνὸν οὐδέν· ὅταν δὲ εὕρω τὸν ἐξηγούμενον, ἀπολείπεται χρῆσθαι τοῖς παρηγγελμένοις· τοῦτο αὐτὸ μόνον σεμνόν ἐστιν· ἂν δὲ αὐτὸ τοῦτο τὸ ἐξηγεῖσθαι θαυμάσω, τί ἄλλο ἢ γραμματικὸς ἀπετελέσθην ἀντὶ φιλοσόφου; πλήν γε δὴ ὅτι ἀντὶ Ὁμήρου Χρύσιππον ἐξηγούμενος; μᾶλλον οὖν, ὅταν τις εἴπῃ μοι, Ἐπανάγνωθί μοι Χρύσιππον, ἐρυθριῶ ὅταν μὴ δύνωμαι ὅμοια τὰ ἔργα καὶ σύμφωνα ἐπιδεικνύειν τοῖς λόγοις.* [*Quaero igitur enarratorem; ac hactenus quidem nihil praeclari: cum autem enarratorem invenero, reliquum est uti praeceptis; id quod solum praeclarum est: sin ipsam enarrationem admiratus fuero, quid aliud nisi Grammaticus Philosophi loco evasi? eo duntaxat excepto, quod pro Homero Chrysippum enarro. Magis igitur, cum quis me petierit praelegi Chrysippum erubesco, cum facta me*

queo similia verbis et consentanea praestare]. Cui explicando Simplicius illud citat Demosthenis: Ὡς ἅπας λόγος, ἂν ἀπῇ τὰ ἔργα, μάταιόν τι φαίνεται καὶ κενόν [*Oratio omnis, si facta desint, vanum atque inane aliquid videtur*]. Seneca:

Quid leges sine moribus
Vanae proficiunt?

Iosephus: Οὐ γινώσκειν δεῖ μόνον, ἀλλὰ καὶ τὰ προσταττόμενα πράττειν [*Nec scire satis est, sed et quae iussus sis, facienda sunt*]. Nemo aegrotus eo solo sanabitur quod Hippocratem legat. Haec verba et quae sequuntur usque ἐν ἡμέρᾳ, esse παρενθετικὰ [*interposita*] complures monuere.

Δίκαιοι παρὰ τῷ Θεῷ] *Iustitiam eam habent quam Deus aeternis praemiis repensat.* Vide supra 1: 17. Refellitur hic pestilens Rabbinorum sententia, docens omnem qui Iudaismum profitetur, quomodocunque vixerit, partem habiturum in futuro seculo. Hanc sententiam sic exprimit Iustinus: Ὑπολαμβάνοντες ὅτι πάντως τοῖς ἀπὸ τῆς σπορᾶς τῆς κατὰ σάρκα τοῦ Ἀβραὰμ οὖσι, κἂν ἁμαρτωλοὶ ὦσι καὶ ἀπειθεῖς πρὸς τὸν Θεὸν, ἡ βασιλεία ἡ αἰώνιος δοθήσεται [*Existimantes hisce omnino qui ex Abrahamo secundum carnem orti sint, quantumlibet peccent sintque Deo immorigeri, regnum aeternum datum iri*].

Ἀλλ' οἱ ποιηταὶ τοῦ νόμου δικαιωθήσονται, *sed factores Legis iustificabuntur*] Hic δικαιωθήσονται idem est quod in praecedenti membro δίκαιοι εἰσὶ, id est, צדיק [*iusti sunt*] in Kal. *Iusti* nempe *coram Deo*, ut et praecedentia et sequentia evincunt. Intelligenda autem et hic conditio quae modo de Gentibus subintellecta est, nempe *ex mundo corde*, ut diximus supra 10. מקדשים במצות, *qui se sanctificant in praeceptis*, ut loquuntur Hebraei. Deus Spiritum suum dat iustis: eum non dabat Hebraeis manente adhuc Lege nisi ἀμέμπτοις [*inculpatis*] secundum Legem. Nam sine tali studio iusti non erant, Luc. 1: 6. Quibus autem nunc non dat Spiritum suum, eos certos non facit vitae aeternae. Infra dicet iustitiam quae coram Deo valet non contingere ex lege Mosis, nempe distincta ab iis officiis quae etiam ante Legem requirebantur.

14. *Ὅταν γὰρ ἔθνη τὰ μὴ νόμον ἔχοντα, cum enim Gentes Legem non habentes*] Ἔθνη, id est, גוים vel אומות quomodo Iudaei vocant *gentes alias*. *Non habentes Legem*, interpretare ut supra 12.

Φύσει τὰ τοῦ νόμου ποιῇ, naturâ ducti ea quae Legis sunt faciunt] Φύσις hic, cum νόμῳ opponitur, non significat ingenium prava educatione corruptum, sed usum rectum rationis, cuius facultas homini agnata est: neque omnia Dei auxilia excludit. Sic τὸ δίκαιον φύσει et τὸ δίκαιον θέσει distinguit Aristoteles, ac Iurisperiti *ius naturale* ac *civile*. Sic et 1 Cor. 11: 14. Adde hic quae ex Iosepho, Iustino et Clemente attulimus ad Matth. 5: 17. *Τὰ νόμου* intellige illa quae et Natura et Lege praecipiuntur, ut, *Non occides*, *Non moechaberis*, *Non furaberis*. Si haec nosse Iudaeis sufficeret, sufficeret et Gentibus, quanquam hae ductu rationis, Iudaei etiam Legis praescripto id perceperant. At Gentibus id non sufficit. Ergo nec Iudaeis. *Οὐ γὰρ προσωπολήπτης ὁ Θεὸς* [*Personas enim non respicit Deus*], ut praecessit.

Οὗτοι νόμον μὴ ἔχοντες, hi Legem non habentes] Repetitum, maioris evidentiae causa, ex eo quod praecesserat. Et nota neutro nomini reddi masculinum constructione ea quae dicitur *κατὰ τὸ σημαινόμενον* [*ad significatum relata*], ut Matth. 28: 19, Act. 15: 17.

Ἑαυτοῖς εἰσὶ νόμος, ipsi sibi sunt Lex] Id est, *sibi id praestant quod Lex Iudaeis*. Et est hic *πλοκὴ* [*copulatio*] simul et ὀξύμωρον [*acutifatuum*]. Simile ὀξύμωρον infra 25, *ἡ περιτομή σου ἀκροβυστία γέγονεν* [*circumcisio tua praeputium facta est*]. Est et *μετάληψις* [*transsumptio*], quia causa nominatur pro effectu, quamvis ex alia causa procedente.

15. *Οἵτινες ἐνδείκνυνται, qui ostendunt*] Vitae innocentia scilicet.

Τὸ ἔργον τοῦ νόμου, opus Legis] Id est, *id quod Lex in Iudaeis efficit*, nempe cognitionem liciti et illiciti. Legis virtus est *imperare*, *vetare*, *permittere*, *punire*, ait Modestinus. Chrysippus ait *νόμον* esse *προστακτικὸν μὲν ὧν ποιητέον, ἀπαγορευτικὸν δὲ ὧν μὴ πρακτέον* [*Legem quae facere oportet imperare, vetare quae facere non liceat*]; quae verba et Philo usurpat, et, ut iam videbimus, Origenes.

Γραπ

Γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν, scriptum in cordibus suis] Est quidem haec *non scripta sed nata Lex*, ut Cicero ait pro Milone. Sed eleganter Apostolus, quia Lex Dei scripta erat in tabulis, *hanc scriptam* dicit *in corde*, hoc additamento translationem mitigans. Planeque idem loquendi genus usurpat Dion Chrysostomus περὶ ἔθους [*de consuetudine*], sub quo nomine etiam ius Naturae comprehendit. *In corde* Adami *scripta* fuisse praecepta, חקוק בלב, ait Hebraeus Gedalia Schabscheleth. Origenes, verbis quae in Philocaliam relata sunt: *Παρὰ δὲ ταῦτα λέγεται νόμος ὁ κατὰ τὰς κοινὰς ἐννοίας ἐνεσπαρμένος τῇ ψυχῇ, καὶ ὡς ὀνομάζει ἡ γραφὴ, ἐγγεγραμμένος τῇ καρδίᾳ λόγος, προστακτικὸς μὲν ὧν ποιητέον, ἀπαγορευτικὸς δὲ ὧν οὐ ποιητέον* [*Ad haec Lex illa quoque ratio dicitur, quae communiter omnium animis insita et, ut Scriptura loquitur, inscripta cordi, facienda imperat, vetat quae fieri non licet*]. Tertullianus adversus Iudaeos: *Denique ante Legem Moysi scriptam in tabulis lapideis, Legem fuisse contendo non scriptam, quae naturaliter intelligebatur et a Patribus custodiebatur. Nam unde Noë iustus inventus, si non eum illa naturalis Legis iustitia praecedebat? unde Abraham amicus Dei deputatur, si non de aequitate et iustitia Legis naturalis?* Idem de Corona Militis: *Quaeris igitur Dei Legem? habes communem istam in publico mundo, in naturalibus tabulis, ad quas et Apostolus solet provocare: ut cum in velamine ponendo, Nec Natura nos, inquit, docet? ut cum ad Romanos, Natura facere dicens nationes ea quae sunt Legis, et Legem naturalem suggerit, et naturam legalem. Sed et in priore Epistola, Naturalem usum conditionis in non naturalem, masculos ac feminas inter se demutasse affirmans retributione erroris in vicem poenae, utique naturali usui patrocinatur.* Hierocles ad Aureum Carmen: *Ταῖς δὲ ψυχῆς πονηρίαις οὐκ ἐπιφέρεται, διότι ἀποῤῥοφαί εἰσι καὶ ἀποτεύγματα τοῦ ὀρθοῦ λόγου ὃν φύσει ἐνόντα καὶ ἐγγεγραμμένον αὐτῇ παρορᾷ ἡ ἀνθρώπου ψυχὴ τῆς προσπαθείας ἀποτυφλουμένη· τεκμήριον δὲ τοῦ εἶναι τὸν ὀρθὸν λόγον ἐν ἀνθρώποις, τὸ καὶ τὸν ἄδικον, ἐν οἷς μηδὲν αὐτοῦ διαφέρει, κρίνειν δικαίως, καὶ τὸν ἀκόλαστον σωφρονικῶς· καὶ ὅλως τὸν κακὸν ὀρθαῖς ἐπιβολαῖς χρῆσθαι ἐν οἷς ἀπροσπαθὴς ἐστι*

[*At in animi vitiis recte non adhibetur: aberrant enim haec a recta ratione, ad quam insitam inscriptamque natura connivet hominis animus, occoecante eum affectu. Esse enim in nobis rectam rationem, vel hoc evincit, quod et iniustus iuste ibi iudicat ubi eius nihil interest, et temperanter intemperans: et quivis denique malus caetera, recte ea agit, in quibus affectu caret*]. Et alibi: *Ταύτας τῆς κρίσεως ἀρχὰς κυριωτάτας ἀποδεχόμεθα τὴν ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ τόν τ' ἀπὸ ταύτης νόμον, τὸν ἐν ἡμῖν παρανομούμενον ὀρθὸν νόμον, καὶ ὥσπερ τινα ἔνοικον Θεὸν πλημμελούμενον* [*Esse autem ista iudicii principia maxime propria arbitramur Dei bonitatem et Legem ab eadem manantem, rectam inquam rationem, quae in nobis est, inique violatam, atque veluti domesticum Deum aliquem, iniuria affectam et impie habitam*]. Rursus alibi: *Κινδυνεύει γὰρ εἰς τὸ μὴ εἶναι ὑποφέρεσθαι ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ διὰ τῆς εἰς τὰ μὴ κατὰ φύσιν ἐκτροπῆς·* (ita enim legi debet) *τῇ δὲ εἰς τὰ κατὰ φύσιν ἀνακλήσει πρὸς τὴν οὐσίαν τὴν αὐτῆς ἐπάγεται, καὶ ἀπολαμβάνει καθαρὸν τὸ εἶναι ὃ τῇ συμμίξει τῶν παθῶν ἐκηραίνετο* [*Est enim periculum ne esse desinat hominis animus, cum ad id, quod est praeter naturam, divertitur. Cum autem ad id, quod est secundum naturam revocatur, ad suam ipse naturam reducitur, puramque illam existendi rationem rursus assumit, quam cupiditatum mixtione corruperat*].

Συμμαρτυρούσης αὐτῶν τῆς συνειδήσεως, testimonium reddente illis conscientia] Id est, *μαρτυρούσης* [*testante*]. Nam *συμμαρτυρεῖν* pro *testari* etiam Plato usurpat, quia qui testimonium perhibet, causam alicuius adiuvat. Sic et *testificari* dicitur *συμμαρτύρεσθαι*, Ier. 11: 7.

Καὶ μεταξὺ ἀλλήλων τῶν λογισμῶν κατηγορούντων, ἢ καὶ ἀπολογουμένων, et cogitationibus vicissim accusantibus aut etiam defendentibus] Philo libro *Peiorem insidiari meliori*: *Οὗτος ὁ ἄνθρωπος ἐν ἑκάστου τῇ ψυχῇ κατοικῶν, τότε μὲν ἄρχων καὶ βασιλεὺς εὑρίσκεται, τότε δὲ δικαστὴς καὶ βραβευτὴς τῶν κατὰ τὸν βίον ἀγώνων· ἔστι δ' ὅτε μάρτυρος καὶ κατηγόρου λαβὼν τάξιν ἀφανῶς ἡμᾶς ἔνδοθεν ἐλέγχει, μηδὲ διᾶραι τὸ στόμα ἐῶν, ἀναλαμβανόμενος δὲ καὶ ἐπιστομίζων ταῖς τοῦ συνειδότος ἡνίαις τὸν αὐθάδη καὶ μετὰ ἀφηνιασμοῦ δρόμον γλώττης ἐπέσχε* [*Is homo in cuiusque anima habitans ali-*

aliquando princeps et rex invenitur, aliquando iudex et remunerator huius vitae certaminum; interdum vero testis accusatorisque persona assumpta, occulte nos intus redarguit, nec hiscere quidem sinens, sed cohibens refraenansque conscientiae habenis cursum linguae impotentem contumacemque]. Et postea ad quaestionem: *Cur Cainum Deus interrogaverit*, respondet: Ἵν' ἡ μέλλουσα τὰς ἀποκρίσεις ποιεῖσθαι ψυχὴ δι' ἑαυτῆς ἐλέγχῃ τὰ περὶ ὧν εὖ ἢ κακῶς ἀποφαίνεται, μήτε κατηγόρῳ, μήτε συναγωνιστῇ χρωμένη ἑτέρῳ [*Ut anima responsura, ipsa secum pensitet, quid recte secusve pronuntiet, absque ullo alio suffragatore vel adversario*]. Et de Linguarum confusione: Πάντες γὰρ οἱ φαυλότατοι λανθάνουσιν ἐννοίας περὶ τοῦ μὴ λήσειν τὸ θεῖον ἀδικοῦντες, μήτε τὸ δίκην ὑφέξειν εἰσάπαν ἰσχῦσαι διακρούσασθαι [*Omnes enim pessimi quoque cogitant Deum non ignorare ipsorum maleficia, nec se posse illius animadversionem depellere*]. Hierocles: Ἐνταῦθα γενόμενος τοῦ λόγου τῶν ὅλων παραγγελμάτων ἄθροισόν μοι τὴν γνώμην, ἵνα τῷ ἔσω τῆς ψυχῆς δικαστηρίῳ πρὸς ταῦτα ὡς πρὸς θείους νόμους ἀποβλέπων, ποιῇ τῶν εὖ ἢ κακῶς πεπραγμένων τὴν ἐπίκρισιν· πόθεν γὰρ ὁ ἐπιλογισμὸς ἕξει δεινὰ μὲν εἰργασμένους ἡμᾶς ἐπισκώπτειν, χρηςὰ δὲ πράξαντας ἐπαινεῖν, εἰ μὴ ὁ προλογισμὸς νόμους τινὰς λάβοι καθ' οὓς προσήκει τὴν ζωὴν τάττειν, καὶ πρὸς τούτους τὸ τῆς συνειδήσεως ταμεῖον, ὡς πρὸς τινα σκοπὸν, ἀπευθύνειν τὸν ὅλον ἡμῶν βίον; [*Huc cum veneris, omnium mihi praeceptorum sententiam collige, ut interno animi iudicio ad haec tanquam ad Divinas leges respiciens, quid bene maleve egeris, iudices. Quae enim ratio recte facta laudandi, reprehendendique quae improbe gesta sint inveniri poterit, nisi eadem ratio leges sibi quasdam ante delegerit, e quibus vita instituenda sit: quae quidem leges conscientiae pro scopo esse debeant ad quem universam nostram vitam dirigat?*] Horatius:

— Hic murus aheneus esto:
Nil conscire sibi, nulla pallescere culpa.

Iuvenalis:

— Cur tamen hos tu
Evasisse putas, quos diri conscia facti
Mens habet attonitos et surdo verbere caedit,

Occultum quatiente animo tortore flagellum?
Poena autem vehemens et multo saevior illis,
Quas et Caeditius gravis invenit et Rhadamanthus,
Nocte dieque suum gestare in pectore testem.

Et mox:

— *Quod fas*
Atque nefas tandem incipiunt sentire peractis
Criminibus.

Cui simile Taciti illud: *Perfecto demum scelere magnitudo eius intellecta est.* Egregie hanc conscientiae vim depingunt Poetae in Oreste, qui Menelao apud Euripidem quaerenti:

Ὀρέστα τλῆμον, τίς σ' ἀπόλλυσι νόσος;
[*Oreste, quis te morbus excruciat, miser?*]

respondet:

Ἡ σύνεσις, ὅτι σύνοιδα δείν' εἰργασμένος.
[*Mens, mala patrasse consciens quia sum mihi*].

Et et hoc Menandri non spernendum:

Ὁ συνιστορῶν αὑτῷ τι, κἂν ᾖ θρασύτατος,
Ἡ σύνεσις αὐτὸν δειλότατον εἶναι ποιεῖ.
[*Mala mens, malus animus: quamvis audacissimum,*
Sua semper pavidum reddit conscientia.]

Μεταξὺ ἀλλήλων] Hoc est *vicissim*, sive *alternante sententia*. Sic de Baltassare legimus Dan. 5: 6, *Οἱ διαλογισμοὶ αὐτοῦ διετάρασσον αὐτὸν* [*Cogitationes eius conturbabant eum*]. Musonius autem apud Gellium V. 1: *Varios adeo vultus disparilesque sensus gerat, proinde ut eum conscientiamque eius affecerit utrarumque animi partium aut sincerarum, aut aegrarum Philosophi pertractatio.*

16. *Ἐν ἡμέρᾳ, ὅτε κρινεῖ ὁ Θεὸς, die, cum iudicabit Deus*] Absoluta παρενθέσει [*sermonis interiectione*] redit Apostolus ad illud quod dixerat, κριθήσονται, et ei suum tempus assignat. Est autem positum ὅτε pro ἐν ᾗ [*qua*], sicut cum Latini dicunt *habebat domi unde disceret*, id est, ex quo. Et in Manuscripto pro ὅτε hic est ᾗ, sensu eodem.

Τὰ κρυπτὰ τῶν ἀνθρώπων, occulta hominum] Id est, *etiam τὰ κρυπτὰ*, מסתרים. Sic et 1 Cor. 4: 5. Thales interrogatus, *Ecquis Deo latere posset male agens*, dixit, *Ne cogitans quidem.*

Nam

Nam scelus intra se tacitum qui cogitat ullum,
Facti crimen habet,

ait Iuvenalis, probans hoc ipsum historia de Herodoto deprompta.

Κατὰ τὸ εὐαγγέλιόν μου, διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ, secundum Euangelium meum per Iesum Christum] Id est, *per Iesum Deus iudicabit de hominum factis ac cogitatis, plane sicut ego hoc omnibus populis annuntio.* Vide Act. 10: 42, 17: 31, 2 Tim. 4: 8. Locutio illa κατὰ τὸ εὐαγγέλιόν μου pari sensu est 2 Tim. 2: 8. Bene autem hic *Euangelium* interposuit, quia sola ratione constare non poterat per quem Deus esset iudicaturus. Huic autem veritati Paulus fidem adstruebat miraculis.

17. Ἰδὲ, σὺ Ἰουδαῖος ἐπονομάζῃ, *ecce, tu Iudaeus cognominaris*] Quod nomen erat religionis eo tempore et significabat μονόθεον, *unius Dei cultorem*, qui non modicus honos. Vide infra 28. Simul alluditur ad vocis originem. Philo de Allegoriis: Τοῦ μὲν οὖν ἐξομολογουμένου ὁ Ἰούδας σύμβολον [*Itaque Iudas confitentem significat*]: quod et mox eodem libro repetit. Et libro de Plantatione: Καλεῖται δὲ Ἰούδας, ὃς ἑρμηνεύεται κυρίῳ ἐξομολόγησις [*Vocatur autem Iudas, quod est, si interpretere, Domino confessio*]. Ideo Iohannes in Apocalypsi negat eos re vera esse *Iudaeos*, qui se sic appellabant, 3: 9.

Καὶ ἐπαναπαύῃ τῷ νόμῳ, et inniteris Lege] *Inniteris*, נשען. Nam שען vertitur ἐπαναπαύεσθαι, ut Ezech. 29: 7. Eundem sensum habet נסמך Esai. 48: 2, quod per ἀντιστηρίζεσθαι vertunt LXX. *Multum praesidii in eo ponis quod Legem habeas a Deo datam.* Vide infra 23.

Καὶ καυχᾶσαι ἐν Θεῷ, et gloriaris in Deo] In eo multum tibi places quod unum verumque Deum noris. Respici videntur verba Esaiae 45: 25.

18. *Καὶ γινώσκεις τὸ θέλημα, et nosti voluntatem*] Quid Deus fieri velit non ex rationis nudae collectione, sed et ex libris Mosis et Prophetarum didicisti.

Καὶ δοκιμάζεις τὰ διαφέροντα, et inquiris in licita] Sic et Phil. 1: 10, εἰς τὸ δοκιμάζειν ὑμᾶς τὰ διαφέροντα [*ut inquiratis in licita*]. Uterque locus respicit ad locum Legis de fissis ungulis, cuius mysticus sensus est scilicet, distingui a nobis debere licita et illicita, quae multos

 fal-

fallunt areto limite. Sic eam Legem explicat Philo libro *περὶ γεωργίας* [*de agricultura*], additque id non sufficere, nisi et ruminemus, id est, ostendamus nos meminisse ubi opus est. Barnabas non longe abit cum *τὰ δίχηλα* [*bifida*] interpretatur, approbante et Alexandrino Clemente Strom. V, *Τοὺς μελετῶντας ὃ ἔλαβον διάςαλμα ῥήματος* [*Meditantes illud quod acceperunt verbi praeceptum*]. Idem Barnabas hoc praeceptum refert ad cognitionem utriusque seculi, ut et Origenes ad Lev. 11.

Κατηχούμενος ἐκ τοῦ νόμου] *Quippe a prima aetate edoctus ex Lege*, illa scilicet discrimina liciti et illiciti, ut hic recte sumit Syrus. *Κατηχεῖν* est השמיע, *κατήχησις* משמעא Rabbinis. Habes hoc verbum Luc. 1: 4, Act. 18: 25, 1 Cor. 14: 19, Gal. 6: 6.

19. *Πέποιθάς τε*] *Tibi ipse persuades*. Rabbinos praecipue compellat qui et פקחים Hebraeis, id est, *videntes*.

Σεαυτὸν ὁδηγὸν εἶναι τυφλῶν, *te esse ducem coecorum*] *Te esse a quo omnes Gentes doceri possent*. Ut bene exprimatur haec persuasio, Iudaeis hic adscribuntur, ex ipsorum iudicio, tituli magnificentissimi, Gentibus vilissima nomina. Re ipsa Deus illis Iudaeis dicere poterat, *Quis coecus nisi servus meus?* ut est Esai. 42: 18, et *ὁδηγοὶ τυφλοὶ τυφλῶν* [*coeci coecorum duces*] Matth. 15: 14. Nam et si quos ex Gentibus faciebant proselytos, eos nihilo faciebant aut institutione sua aut exemplo meliores, imo peiores etiam ob inanem in ritibus fiduciam, Matth. 23: 15.

Φῶς τῶν ἐν σκότει, *lumen eorum qui in tenebris sunt*] Multis verbis rem eandem exprimit Apostolus. Respicit autem locum Esai. 45: 6, quem Iudaei etiam nunc interpretantur de semetipsis multos facientibus proselytos: et Rabbini ipsis vocantur *lux mundi*.

20. *Παιδευτὴν ἀφρόνων*, *eruditorem insipientium*] מורה נבוכים [*ductorem dubitantium*], quo titulo librum inscripsit Maimonides.

Διδάσκαλον νηπίων, *magistrum infantium*] מדריך עוללים *Infantes* intellige hic *νεοφύτους* [*novitios*] in Iudaismo. Sic 1 Cor. 3: 1 *νήπιος*, qui *νεόφυτος* 1 Tim. 3: 6.

Ἔχοντα τὴν μόρφωσιν τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἀληθείας ἐν τῷ νόμῳ, *habentem formam scientiae et veritatis in Lege*

Μό[

Μόρφωσις, vel, ut Aquila loquitur, μόρφωμα est *forma rei quae conspicitur*, תאר aut תבנית, et ita sumitur 2 Tim. 3: 5. Transfertur ad animum significatio, quia rerum quas discimus velut figurae ei imprimuntur, eaeque res dicuntur in nobis μορφοῦσθαι [*formari*], Gal. 4: 19. Sic verbum תאר vertitur μορφοῦσθαι Esai. 44: 13, et 1 Sam. 28: 14 γινώσκειν [*cognoscere*]. *Formam honesti, formam veri boni* dixit Cicero; *mentes formare studiis*, Horatius; *artibus informare aetatem*, Cicero. Τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἀληθείας pro τῆς γνώσεως τῆς ἀληθείας [*scientiae veritatis*], *formam notitiae de ea veritate quae est in Lege*. Nihil detractum Legi vult Paulus, agnoscit eam esse veram, id est, *vere a Deo datam*.

21. Ὁ οὖν διδάσκων ἕτερον, σεαυτὸν οὐ διδάσκεις, *qui ergo alium doces, te ipse non doces?*] Est πλοκή [*copulatio*]: nam *docere* secundo loco significat *semet ad faciendum excitare*. *Dicebant, et non faciebant*, Matth. 23: 3. Conveniebat illis proverbium:

Ἄλλων ἰατρὸς αὐτὸς ἕλκεσι βρύων.

[*Ulceribus ipse, medicus aliorum, scates*].

Cui simile est Luc. 4: 23. Philemon eum sensum sic explicat:

— Τοὺς ἰατροὺς εἶδ' ἐγὼ,
Ὑπὲρ ἐγκρατείας τοῖς νοσοῦσιν εὖ σφόδρα
Πάντας λαλοῦντας, εἶτ' ἐπὰν σπασῶσί τι,
Αὐτοὺς ποιοῦντας πάνθ' ὅσ' οὐκ εἴων πότε.

[— *A Medicis argumentum est in promtu situm,*
Praecepta videas quos dare invalentibus
Victus severi: at ipsi si in morbo cubent,
Eadem illa facere, quae aliis interdixerant.]

Iosephus in sua allocutione ad Iudaeos quae est Belli Iudaici V. 26, Ὑμῖν δέ τί τῶν εὐλογηθέντων ὑπὸ τοῦ νομοθέτου πέπρακται; [*Vobis vero, quid ex benedictis a Legislatore peractum est?*]

Ὁ κηρύσσων μὴ κλέπτειν, κλέπτεις, *qui praedicas non furandum, furaris*] Κηρύσσειν est *palam aliquid docere*, ut Matth. 3: 1, 4: 17, 10: 27, in Syriaco כרז. Infinitivum illud κλέπτειν hic valet pro gerundio. *Furari* et vetus et frequens inter Hebraeos, Ps. 50: 18, Prov. 29: 24. Cum haec scriberet Paulus, recens erat memoria Asinaei

et

et Asilaei in Babylonia Iudaeorum, ad quos ingens multitudo confluxerat, qui omnes non nisi ex rapto vivebant, Iosephus Antiq. XVIII. 12. Non multo post Sacerdotalium familiarum principes fraudatis minoribus Sacerdotibus decimas sibi totas abstulere, Iosephus XX. 6, et exorti sicarii rapinis ubique grassantes, Iosephus XX. 7. Iosephus quoque dicto loco, de Bello V. 26, *κλοπὰς καὶ ἁρπαγὰς* [*furta et rapinas*] Iudaeis exprobrat.

22. *Ὁ λέγων μὴ μοιχεύειν, μοιχεύεις, qui dicis non moechandum, moecharis*] Et hoc vitium non minus frequens ab antiquo, ut apparet dicto iam Psalmi loco, Ier. 5: 8, Mal. 3: 5. Thalmudici libri ostendunt plurimos Rabbinos huic et affinibus vitiis illigatos fuisse, Akibam, Meirum, Chaninam, Eleazarum. Hi fructus fuere fiduciae in solis ceremoniis collocatae. Iosephus inter crimina quae popularibus suis dicto loco exprobrat ponit et *μοιχείας*. Et libidines Magistrorum inter Iudaeos attingit et Iustinus cum Tryphone disputans.

Ὁ βδελυσσόμενος τὰ εἴδωλα, qui abominaris idola] *Εἴδωλα* proprie sunt *imagines*: sed eam vocem usurpant Iudaei Hellenistae cum de Diis Gentium agunt, quia imagines tantum eorum exsistunt, res non exsistunt. Eosdem Deos vocabant *βδελύγματα*, qua voce verti solent Hebraeae voces אלילים, גלולים, שקוצים, תועבות. Vide quae dicta ad Matth. 24: 15.

Ἱεροσυλεῖς, sacrilegium facis] Non multum distat falsos Deos colere et verum spoliare, quod faciebant Sacerdotes non offerendo ex proventibus ea quae Lex Dei ipsis praecipiebat, aut certe non qualia oportebat, Mal. 1: 8, 12, 13, 14, 3: 10, ubi dicta vide. Iosephus dicto loco ait Templum ab Iudaeis multis modis profanatum.

23. *Ὃς ἐν νόμῳ καυχᾶσαι, qui Lege gloriaris*] Ut supra 17.

Διὰ τῆς παραβάσεως τοῦ νόμου τὸν Θεὸν ἀτιμάζεις] *Παράβασις* est מעל, *notabilis violatio Legis*. Est autem *ἀντίθετον* [*oppositio*] valde *ἐμφατικὸν* [*efficax*], *Deum de cuius Lege gloriamini, quantum in vobis est, ignominia afficitis*.

24. *Τὸ γὰρ ὄνομα τοῦ Θεοῦ δι' ὑμᾶς βλασφημεῖται ἐν τοῖς ἔθνεσι, nomen enim Dei per vos blasphematur inter Gentes*

tes] Non allegat loca, nempe nota Iudaeis quibus haec scribuntur, Esai. 52: 5, Ezech. 36: 20, ubi est ויחללו את שם קדשי, *ἐβεβήλωσαν τὸ ὄνομά μου τὸ ἅγιον* [*polluerunt nomen sanctum meum*]. Dicebant Gentes, Ecce qualis religio quae talem vitam parit? Error *παρὰ τὸ μὴ αἴτιον ὡς αἴτιον* [*quo quae res non est causa causa habetur*]. ..

25. *Περιτομὴ μὲν γὰρ ὠφελεῖ, circumcisio enim prodest*] Ut pars obedientiae legalis, qua se solutos nondum intelligebant Iudaei: nec id urget Paulus.

Ἐὰν νόμον πράσσῃς, si Legem observes] Vere dixit Origenes vocem *νόμου* varie usurpatam epistolam hanc obscuriorem facere: verum ea ambiguitas ex praecedentibus et consequentibus distinguenda est. Hic, ex iis quae praecessere commate 14, apparet intelligi illa praecepta quae perpetuam ac naturalem in se honestatem continent, et ex illo fonte in Legem etiam Mosis deducta sunt, ut *Deum cole*, *Ne furator*, *Ne moechator*. Subintelligendum praeterea, *Si haec facias animo bene emendato*, sine quo nulla opera Deus probat, ut iam ante vidimus.

Ἐὰν δὲ παραβάτης νόμου ῇς, si autem Legem transgrederis] Nempe in gravioribus illis quorum exempla iam posuerat. *Παραβάτης* פריץ Ezech. 18: 10, secundum Symmachi versionem, id est, *Legirupa*.

Ἡ περιτομή σου ἀκροβυστία γέγονεν, circumcisio tua praeputium facta est] *Non plus tibi proderit quam si praeputium adhuc haberes*. Est idem loquendi genus quod supra 14, planeque idem est ac si dixisset, *ἡ περιτομή σου εἰς ἀκροβυστίαν λογισθήσεται*, sicut iam loquetur Paulus in opposito membro. Vide quae diximus in Prolegomenis ad hanc epistolam. Quod Graeci dicunt *ἀκροποσθίαν* et Latini *praeputium*, quasi *προπόσθιον*, id Hellenistae dicunt *ἀκροβυστίαν* Gen. 17: 11, 14, 23, 24, 25, 34: 14, Exod. 4: 25, Lev. 12: 3, Ios. 5: 3, 1 Sam. 18: 25, 27, 2 Sam. 3: 14, Ier. 9: 24, 1 Macc. 1: 16, a nomine *ἀκρόβυστος* quod significat *summa parte obstructum*, unde et verbum fit *ἀκροβυστεῖν*, Lev. 19: 23.

26. *Ἐὰν οὖν ἡ ἀκροβυστία, si igitur praeputium*] Est hic Synecdoche partis pro toto: nam per *praeputium* homo intelligitur qui praeputium in se habeat. Sic infra 3: 30, 4: 9, 15: 8 *περιτομὴ* [*circumcisio*] est *homo circumcisus*.

Τὰ

Τὰ δικαιώματα τοῦ νόμου, instituta Legis] Apostolus hic explicat quid modo intellexerit per *νόμον*, nempe חקים quod verti *δικαιώματα* solet, nec ab Interpretibus tantum, sed et a Iosepho; et ubi accurata locutio servatur, significat *ea quae suapte natura honesta sunt*, ut diximus Luc. 1: 6, et lib. I cap. 1 § 9 de Iure Belli ac Pacis.

Φυλάσσῃ, custodiat] *Sedulo observet*, ut Matth. 19: 20, Act. 21: 24, Gal. 6: 13, et subintellige rursus, *corde mundato*, quales olim Iethro, Naaman, forte et Cyrus et Darius; postea Centuriones duo in Euangelio et Actis, aliique multi.

Οὐχὶ ἡ ἀκροβυστία αὐτοῦ εἰς περιτομὴν λογισθήσεται, nonne praeputium illius in circumcisionem reputabitur] Tantundem illi valebit status incircumcisus quantum alteri, qui circumcisioni obligatus est aut obligatum se putat, status circumcisus. Idem ius Actio quod Titio.

Tros Tyriusque mihi nullo discrimine agetur.

27. *Καὶ κρινεῖ ἡ ἐκ φύσεως ἀκροβυστία, et iudicabit id quod ex natura est praeputium*] *Κρινεῖ*, id est, *comparatione sui tuam culpam evincet*. Sic Ninivitae et Regina Saba *κατακρινοῦσι damnabunt* Iudaeos, Matth. 12: 42, ubi dicta vide. Sic Noë *κατακρινεῖ τὸν κόσμον* [*damnabit mundum*], Hebr. 11: 7. *Ἐκ φύσεως* hic dictum ut supra *ἐξ ἐριθείας* [*ex contentione*] 8, et per *φύσιν* intelligitur *rectus usus rationis*, ut supra 14. Sensus est: *Praeputiatus is qui rectam rationem ducem sequitur*. Nec aliter hic accepit Syrus.

Τὸν νόμον τελοῦσα, legem servans] Id est, *τὰ δικαιώματα τοῦ νόμου* [*instituta Legis*], et *τελεῖν* hic idem quod modo *φυλάσσειν*, id est, *effectum dare*. Nam עשׂו Hebraeum per *τελεῖν*, *ἐπιτελεῖν*, *συντελεῖν* verti solet.

Σὲ τὸν διὰ γράμματος καὶ περιτομῆς παραβάτην νόμου] Hic *διὰ* idem est quod modo *ἐκ* vel *ἐξ*, et supra 7 *κατά*, id est, significat adiunctum: et potest per praepositionem *cum* exprimi, ut et infra 4: 11, 14: 20, 2 Cor. 3: 11. *Te qui Legem violas cum habeas et scriptum Legis et circumcisionem*. *Scriptum Legis* efficaciter dixit, quasi diceret, *Lex tibi nihil aliud est quam Scriptura. Ostendis eam te habere legendo, non agendo*. Es *νομικὸς* [*Legisperitus*], non *νόμιμος* [*Legis observator*]. Sic fer-

me

me vim ac potestatem Legis verbis opponit Celsus Iurisconsultus. Cassiodorus: *Legem facere non est verba Legis exterius sequi, sed mentem et intentionem Legis obedienter implere.*

28. *Οὐ γὰρ ὁ ἐν φανερῷ Ἰουδαῖός ἐστιν*] Construendum hoc cum eo quod sequitur, *οὗ ὁ ἔπαινος οὐκ ἐξ ἀνθρώπων, ἀλλ' ἐκ Θεοῦ* [*cuius laus non ex hominibus, sed ex Deo*]. *Non is qui exterius Iudaeus est, utique is est quem Deus (de hominum iudicio hic non ago) probat ac laudat.* Incipit hic דרש more Hebraeo, id est, *sensum mysticum sensui vulgari opponere.* Non multo aliter Arrianus Epicteteorum II. 9, *Λόγῳ Ἰουδαῖος, ἔργῳ ἄλλο τι* [*Nomine Iudaeus, re vera aliud quid*]. *Iudaeus palam* is est qui a Iuda originem ducit eaque gloriatur, Esai. 48, qui se talem ostendit fimbriato habitu; de quo egimus Matth. 9: 20.

Οὐδὲ ἡ ἐν τῷ φανερῷ, ἐν σαρκὶ, περιτομὴ, neque quae est palam, in carne, est circumcisio] Illud *ἐν φανερῷ* exponit per *ἐν σαρκὶ*, id est, *quae*, si inquisitio fiat (ut olim post Antiochi tempora) *in ipsa carne adspici potest.* Non ea est quam Deus praecipue aut necessario probat. Sic et Eph. 2: 11, *ὑπὸ τῆς λεγομένης περιτομῆς ἐν σαρκὶ* [*ab ea quae dicitur circumcisio in carne*].

Ἀλλ' ὁ ἐν κρυπτῷ Ἰουδαῖος, sed qui clam Iudaeus est] Loquitur sic et Rabbi Israel. Deus, ut mens aeterna et optima, mentem potissimum spectat. *Ἐν κρυπτῷ Ἰουδαῖος*, id est, *qui intus in corde Deum agnoscit, καὶ ἐξομολογεῖται* [*et confitetur*]. Alluditur enim ad originem nominis, ut supra diximus 17 et apparet Apoc. 3: 9.

Si Deus est animus, nobis ut carmina dicunt,
Hic tibi praecipue pura sit mente colendus.

Vide quae diximus ad Ioh. 4: 24 et in prolegomenis ad dicta Poëtica e Stobaeo et ad lib. IV De veritate Religionis Christianae. *Ἐν κρυπτῷ*, id est, *in corde.* Sic explicatius *τὰ κρυπτὰ τῆς καρδίας* [*occulta cordis*] 1 Cor. 14: 25, 2 Cor. 4: 2. Sic et *τὰ κρυπτὰ*, id est, *cogitata*, supra 16.

Καὶ περιτομὴ καρδίας ἐν πνεύματι, et circumcisio cordis in spiritu] Id est, *per Spiritum*, supple *effecta*, unde vocatur haec *περιτομὴ ἀχειροποίητος* [*circumcisio non manu fac-*

facta] Col. 2: 11, quae faciat ut *per Spiritum Deo serviatur*, Phil. 3: 3. Haec est illa circumcisio quam et ipsi Prophetae exigunt et a Deo expetendam docent, Deut. 10: 16, 30: 6, Ier. 4: 4. Philo libello de Circumcisione notat *τὴν πρὸς καρδίαν ὁμοιότητα τοῦ περιτμηθέντος μέρους* [*partis circumcisae cum corde convenientiam*], additque circumcisionem illam exteriorem *σύμβολον* [*symbolum*] esse *ἡδονῶν ἐκτομῆς* [*excisionis voluptatum*]. In libro vero de Sacrificiis et hoc addit: *Περιτέμνεσθε τὰς σκληροκαρδίας, τόδε ἐςὶ, τὰς περιττὰς φύσεις τοῦ ἡγεμονικοῦ, ἃς αἱ ἄμετροι τῶν παθῶν ἔσπειράν τε καὶ συνηύξησαν ὁρμαὶ, καὶ ὁ κακὸς ψυχῆς γεωργὸς ἐφύτευσεν ἀφροσύνη, μετὰ σπουδῆς ἀποκείρασθε* [*Circumcidimini cordis duritiem, hoc est, excidite superflua mentis germina, prognata ex immoderatis affectibus, et coalita insitaque in animam a malo agricola insipientia, quamprimum excidenda summo studio*].

Οὐ γράμματι, non littera] *Non ea praecipue quam Legis scriptum praecipit*. Plutarchus Numa: *Ὡς οὐ καλῶς ἐν ἀψύχοις γράμμασι φρουρουμένων τῶν ἀποῤῥήτων· ᾧ λογισμῷ φασι μηδὲ τοὺς Πυθαγορικοὺς εἰς γραφὴν κατατίθεσθαι τὰ συντάγματα* [*Neque enim recte arcana inanimis litteris credi. Eadem ductos ratione nec Pythagoreos memorant praecepta sua scripto mandare*].

Οὗ ὁ ἔπαινος οὐκ ἐξ ἀνθρώπων, ἀλλ' ἐκ τοῦ Θεοῦ, cuius laus non ex hominibus, sed ex Deo est] Haec diximus cum iis quae hoc et superiori commate praecesserunt connectenda, quomodo et Syrus videtur accepisse. Homines de corde certo non iudicant. Deus id novit et id praecipue, sicut efficit, ita et laude et praemiis prosequitur. Vide infra 4: 2, 9: 30, 31.

CAPUT III.

Τί οὖν τὸ περισσὸν τοῦ Ἰουδαίου, quid ergo praecipuum est Iudaeo] יתר־מה Eccl. 6: 11. Obiectio interrogative proponitur. Si ita se res habet ut Deus sine ortus discrimine munditiem cordis solam approbet, Spiritūque suo et consequenter praemio coelesti dignam iudicet, quid ergo praecipuum habet populus ille, quem Deus toties suum peculiariter populum vocat?

Ἡ

Ἢ τίς ἡ ὠφέλεια τῆς περιτομῆς, aut quae utilitas circumcisionis] מה־בצע Gen. 37: 26, Ps. 30: 10. Si etiam praeputiatus Deo mundus esse potest, cur ergo instituta fuit illa exterior circumcisio?

2. *Πολὺ κατὰ πάντα τρόπον, multum per omnem modum*] *Πολὺ* proprie respondet isti *περισσὸν*, at *κατὰ σύλληψιν* [*per complexionem*] etiam membro secundo interrogationis. Hoc dicit: Eadem in utroque pietas apud Deum valet, sed ut ad eam perveniat Israelita sive circumcisus aliquis faciliores habet aditus.

Πρῶτον μὲν γὰρ, primum quidem] ראשית. Inchoatio sermonis, ut supra 1: 8, ubi similiter *μὲν* est sine *ἀνταποδότῳ* [*redditivo*]. Sermonem autem hunc hic non consummat Apostolus, sed differt in cap. 9: 4.

Ὅτι ἐπιστεύθησαν τὰ λόγια τοῦ Θεοῦ] הפקד in Puhal, id est, *Hoc Iudaei habent praecipuum quod illis in custodium data sunt Dei oracula.* Mos est Graecorum passiva construere cum eo casu quem regerent activa: quod et nostri scriptores saepe sequuntur, ac nominatim in passivo *πιστεύεσθαι*, 1 Cor. 9: 17, Gal. 2: 7, 1 Thess. 2: 4, 1 Tim. 1: 11, Tit. 1: 3. *Λόγια τοῦ Θεοῦ* אמרות אל dicuntur recte *omnia dicta a Deo profecta*, ut Sap. 16: 11, Sir. 36: 12, et *λόγια ζῶντα* [*verba vitae*] Act. 7: 38. Sed hic proprie significari videntur oracula Messiam praemonstrantia, quorum indicio Iudaei facilius quam Gentes eum agnoscere potuerunt: quod et infra 21, 22 explicatius dicit Apostolus. Vide Ps. 119: 38, 58, in quibus locis in Graeco est *λόγια*. Ea ipsa sunt quae saepe Paulus vocat *ἐπαγγελίας* [*promissiones*] tum in hac epistola, tum in illa ad Galatas. Quantum vero hoc sit beneficium, intelligi potest ex iis quae dicuntur Eph. 3: 2.

3. *Τί γὰρ; εἰ ἠπίστησάν τινες*] Quasi dicat: *Quid tum si illi beneficio usi non sunt? non ideo id beneficium esse desiit.* *Ἀπιστεῖν* [*non credere*] hic, ut Marc. 16: 16, Act. 28: 24, significat culpam non communem humano generi, sed specialem, et Dei ope, si ea non negligatur, evitabilem: de qua re diximus aliquid in Annotatis ad finem lib. II de Veritate Religionis Christianae. Manuscriptus hic habet *ἠπείθησαν* [*non paruerunt*] non male; *τινὲς* autem dixit Apostolus cum dicere potuisset *plerique*.

Ita solet χαριεντίζειν [*locutionem emollire*]. Simile habes infra 11: 17 et Hebr. 3: 16.

Μὴ ἡ ἀπιςία αὐτῶν τὴν πίςιν τοῦ Θεοῦ καταργήσει, num illorum Dei fidem delebit] Quod hic de Deo usurpat Paulus, idem de Christo 2 Tim. 2: 13, *Εἰ ἀπιςοῦμεν, ἐκεῖνος πιςὸς μένει* [*Si non confidimus, ille fidelis permanet*]. Deus promiserat Abrahamo, Isaaco, Iacobo posteritatem ipsorum sibi peculiari curae fore: fecit hoc tum aliis rebus, tum Messiam illis promittendo et praefigurando. Exhibuit talem: ipsi eum secuti non sunt, nempe plerique; quomodo totum hoc caput intelligendum est. Vide Ioh. 1: 11. Subintellige: *Quid mirum ergo si ad Gentes se transtulit?*

Μὴ γένοιτο, absit] Est valde aversantis, חלילה. Vide quae dicta Matth. 10: 22.

4. *Γινέσθω δὲ ὁ Θεὸς ἀληθὴς, πᾶς δὲ ἄνθρωπος ψεύςης*] Sensus est, *Appareat Deus constans in promissis, etiamsi vel omnes homines fidem fallant.* De hoc comparativo genere loquendi egimus ad Matth. 5: 18. *Esse* pro *apparere* frequens in Hebraeorum libris, ut infra 26. Deinde *verax* pro *eo qui sit bonae fidei*, *mendax* pro *eo qui malae.* Et ita hic sumendas voces ostendunt praecedentia, et collatio illius quem adduximus ad Timotheum loci, ubi πιςὸς idem est quod hic ἀληθὴς [*verax*]. Et plurimis locis veteris Testamenti אמן et נאמן, quod proprie ἀληθὴ sonat, vertitur πιςός. Graeci et Latini dicunt ψεύδεσθαι et *mentiri* eum qui fidem fallit. Deut. 32: 4, אל אמונה, in Graeco Θεὸς πιςὸς, in Latino *Deus fidelis.*

Καθὼς γέγραπται, sicut scriptum est] Omnino hoc ad sequentia referendum. Similis locutio Act. 7: 42, 15: 15 et hic supra 1: 17, infra 10, 8: 36, 9: 13, 33, 11: 8 15: 3, 9, 21, 1 Cor. 2: 9, 10: 7, 2 Cor. 8: 15, 9: 9.

Ὅπως ἂν δικαιωθῇς ἐν τοῖς λόγοις σου, ut iustificeris in sermonibus tuis] Sunt ipsa verba LXX Interpretum Ps 51: 6, quos et Paulus et Lucas multum sequuntur. *Δικαιωθῇς* hic est pro Hebraeo תצדק in Kal, id est, *ut iustus appareas.* Sic enim id verbum sumi diximus in prolegomenis ad hanc epistolam; estque id congruens cum quod modo diximus de voce γινέσθω. *Ἐν τοῖς λόγοις* pro *in actionibus tuis*, Hebraea locutio.

Καὶ νικήσῃς ἐν τῷ κρίνεσθαί σε, et vincas si iudiceris] LXX et Paulus sensum bene expressere. Verbum in Hebraeo est תזכה, id est, *purus appareas:* qui autem purus apparet in lite, is vincit. *Si iudiceris*, id est, si homines de te iudicare velint, ut clare hic Syrus. בשפטך, quod est in Hebraeo, potest exponi aut *dum tu iudicas* aut *dum aliquis de te iudicat:* nam nomen saepe apud Hebraeos in verbis subauditur, maxime in infinitivis gerundive positis. Et posteriorem sensum sicut Graeci praetulere, ita et Apostolus. Sensus est: Vocavit Deus Gentes ad Euangelium, sed post longam Iudaeorum contumaciam. Quid iniuriae eis fecit? Salvum illis fuit suum privilegium.

5. *Εἰ δὲ ἀδικία ἡμῶν, si autem iniquitas nostra*] Et hic *μίμησις* [*imitatio alieni sermonis*]: nam ipsa verba Iudaeorum qui Romae erant repetit Paulus. Obiectio autem haec Iudaeorum inde maxime fluebat, quod Gentes quae idololatriae aliisque vitiis immersae fuerant, dicerentur a Deo adoptatae: qui id credunt, aiebant illi, tuto peccare possunt. Est eadem obiectio Celsi verbis apud Origenem: et hic quidem Apostolus duntaxat ostendit quod infertur esse impium, responsum autem differt in cap. 6. Estque idem cum illo Origenis, Spectandas Gentes non quales fuere, sed quales nunc sunt. Interim et hoc ostendit, Iudaeos illo tempore nihilo Gentibus fuisse meliores. Praeterea docebant Apostoli, nihil Deo gloriosius, quam quod omnes Gentes ad se vocasset. Ei autem rei occasionem datam ex Iudaeorum contumacia. Ex his duabus rebus verissimis natae sunt falsae illae obiectiones et calumniae quas hic refutat Apostolus.

Θεοῦ δικαιοσύνην συνίστησι, iustitiam Dei manifestat] Id est, *spectabiliorem facit*, ut infra 5: 8. Sic et *συνιστάναι* pro *testatum facere* usurpat Demosthenes, et Hesychius *συνιστάναι* exponit *φανερο͂ν* [*manifestare*]. Magna Dei bonitas quod Gentes etiam cordi sibi esse ostendit.

Τί ἐροῦμεν, quid dicemus] Id est, An ideo hoc dicimus quod nobis falso obiicitur? Vide infra 6: 1,

Μὴ ἄδικος ὁ Θεὸς ὁ ἐπιφέρων τὴν ὀργήν] *Μὴ*, id est, *nonne* אם. *Nonne Deus cum nos puniet* (est enim *ὀργὴ* [*ira*] pro *poena μετωνυμία* [*transnominatio*] frequens nostris)

tris) *iniuriam nobis faciet?* Sic dicitur ἐπέφερον αἰτίαν [*causam inferebant*] Act. 25: 18, θλίψιν [*vexationem*] Phil. 1: 16. Hoc autem eo pertinet quod dicebant Apostoli Deum ab Iudaeis desertum vicissim ipsos abdicaturum a tutela sua, unde maxima mala essent ventura.

Κατὰ ἄνθρωπον λέγω, secundum hominem dico] אמרתי כדרך בני אדם [*sermo meus secundum morem filiorum hominis*] ut loquuntur Magistri; aut על־דברת בני אדם [*secundum rationem filiorum hominis*] ut est Eccl. 3: 18, id est, *cum quaestionem istam proposui, usus sum verbis quorundam apud vos.* Sic impiorum verbis utitur Salomo in Ecclesiaste. Simile loquendi genus 1 Cor. 9: 8, Gal. 3: 15. Sic ἀνθρώπινον λέγω [*humanum dico*] infra 6: 19, *utor vulgo tritis loquendi modis.* Sic ferme κατ' ἄνδρα dixit Aeschylus Agamemnone. *Κατ'* ἄνθρωπον Chrysippus tertio libro de Iustitia, citatus a Plutarcho de Stoicis sibimet contradicentibus.

6. *Μὴ γένοιτο, absit*] Vide supra 4. Sed praeterea hic respicitur locus Gen. 18: 25, ubi in Hebraeo est חלילה לך [*absit a te*]: nam et sequentia inde sumpta sunt.

Ἐπεὶ πῶς κρινεῖ ὁ Θεὸς τὸν κόσμον, alioquin quomodo iudicabit Deus mundum] Id est: Nullo modo possumus Deum iniustum imaginari quem cum Abrahamo *iudicem mundi* agnoscimus. Haec verba et quae praecessere κατ' ἄνθρωπον λέγω et μὴ γένοιτο, pariter per παρένθεσιν [*interpositionem*] legenda sunt: nam obiectionem coeptam inde persequitur.

7. *Εἰ γὰρ ἡ ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ, si enim veritas Dei*] Hic continuatur coepta μίμησις [*alieni sermonis imitatio*]. Et ἀλήθεια hic est *bona fides*, sicut ἀληθὴς supra *fidei tenax.*

Ἐν τῷ ἐμῷ ψεύσματι, per meum mendacium] Et ψεῦσμα hic est *infidelitas*; quomodo ψευδὴς supra *infidus*: et ἐν pro *per.*

Ἐπερίσσευσεν] *Abundantior fuit*, id est, *abundantior apparuit* secundum ea quae diximus supra 4.

Εἰς τὴν δόξαν αὐτοῦ, in gloriam ipsius] Unde maior Dei gloria, nempe ex Gentium vocatione.

Τί ἔτι κἀγὼ ὡς ἁμαρτωλὸς κρίνομαι, quid adhuc et ego tanquam peccator iudicor] Quasi diceret: *Non debet Deus queri de eo quod ad gloriam eius pertinet.*

8. *Καὶ μὴ (καθὼς βλασφημούμεθα, καὶ καθώς φασί τινες ἡμᾶς λέγειν) ὅτι ποιήσωμεν τὰ κακὰ, ἵνα ἔλθῃ τὰ ἀγαθά; Et cur non (sicut calumniantur et sicut aiunt quidam nos dicere) agemus mala ut veniant bona?*] Rursus haec per parenthesin legenda sunt, *Καθὼς βλασφημούμεθα καὶ καθώς φασί τινες ἡμᾶς λέγειν*· nam Apostolus tam foedam et calumniosam obiectionem totam recitare non potest, ut non bis detestando interloquatur. Et est transpositio, quales multae apud Hebraeos, *μὴ ὅτι* pro *ὅτι μὴ*, *cur non?* nam *ὅτι* pro *cur* habuimus et Marc. 9: 11 et 28. *Cur non agemus mala, ut inde tantum bonum, Dei scilicet gloria, proveniat?* Paulus in parenthesi obiter testatur referri quidem hoc de se et Apostolis, sed per calumniam; quia Apostolorum verba non bona fide referebantur, sed vice eorum illegitima illatio. Et ex hoc loco exemplum *ἀνθυποφορᾶς* [*subiectionis*] dat Clemens Alexandrinus libro III.

Ὧν τὸ κρῖμα ἔνδικόν ἐστι, quorum damnatio iusta est] Non tanti facit hoc dictum Iudaeorum Apostolus ut operose solvat, satis habens id detestari et calumniam dicere, et quidem poena dignissimam: recte admodum. Nam et Aristoteles Nicomacheorum VI. 10 negat *εὐβουλίαν* [*prudentiam*] dicendam *καθ' ἣν οὗ δεῖ μὲν τυγχάνει, οὐ μέν τοι δι' οὗ ἔδει* [*qua, quae adipisci oportuit, adipiscimur, neque ea tamen qua oportuit via*]. Sic Orestes patrem ultus, sed male, occisa per vim matre, ideo Furiis agitatur. Iustinus contra Tryphonem: *Εἰ γὰρ καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ καὶ αὐτὸς παθεῖν ταῦτα αὐτὸν ὑπὲρ τοῦ ἀνθρωπείου γένους ἐνήργησεν, ὑμεῖς οὐχ' ὡς γνώμῃ Θεοῦ ὑπηρετοῦντες τοῦτο ἐπράξατε* [*Neque enim, si eum haec Pater eius pati pro hominum genere voluit, idque ut fieret ipse quoque effecit, vos etiam id egisse dicendum est, ut Divinae voluntati hac in re ministraretis*]. Latenter praedicit hic Paulus Urbis et Templi excidium et populi dissipationem.

9. *Τί οὖν, quid ergo*] Hic Apostolus redit ad id quod tractare coeperat initio capitis.

Προεχόμεθα, praecellimus] Attica locutio pro *προέχομεν*· *προέχειν, excellere*, apud Demosthenem et alios. In Glossario *προέχειν, excellere.* Quaestionem proponit, *An igitur nos Iudaei praecellimus Gentes?*

Οὐ

Οὐ πάντως] Quaestioni apposite respondet. *Praecellimus, sed non per omnia.* Non eo usque, ut non tam nobis quam Gentibus necessaria fuerit Euangelii gratia. Solet interdum negativa universali particulae praeposita apud Hebraeos negare universaliter: sed id huic loco non convenit, nam restringit quod supra dixerat *πολὺ* [*multum*] esse *τὸ περισσὸν* [*amplius*], *nempe in quibusdam rebus, non in omnibus.* Itaque *οὐ πάντως* valet hic לא בכל [*non in omnibus*].

Προῃτιασάμεθα γάρ] Probat id quod iam innuit magis quam dixit, *Euangelii beneficium Iudaeis non minus quam Gentibus fuisse necessarium. Προῃτιασάμεθα, accusationem praestruximus*, nempe 1: 17 de Gentibus, 2: 9 et deinceps de Iudaeis.

Ἰουδαίους τε καὶ Ἕλληνας πάντας ὑφ᾽ ἁμαρτίαν εἶναι, Iudaeos et Graecos omnes sub peccato esse] Id est, *non minus Iudaeos quam Gentes, cum Christus advenit, flagitiosissimae fuisse vitae*, quamvis illi Legem, hi Philosophiam magistram accepissent. *Ὑφ᾽ ἁμαρτίαν εἶναι* hoc loco, ut ex sequentibus apparet, significat *gravibus vitiis addictos esse.* Qui talis est infra 7: 14 dicitur *πεπραμένος ὑφ᾽ ἁμαρτίαν* [*venundatus sub peccato*]: unde porro sequitur illud *πάντας* hic intelligendum non plane de *singulis*, sed de *plerisque.* Aristoteles Poeticorum capite 20: *Τὸ γὰρ πάντες ἀντὶ τοῦ πολλοὶ κατὰ μεταφορὰν εἴρηται* [*Omnes enim pro plerisque per translationem dicitur*]. Idemque dicit Hieronymus epistola CXLVI quae est ad Damasum, afferens loca Ioh. 10: 8, 1 Cor. 9: 22 Phil. 2: 21, quibus addi potest locus Ioh. 3: 11, 32 5: 26. Erant sane corruptissima illa tempora, quod de Iudaeis satis ostendit Iosephus, Iustinus contra Tryphonem adducens ex Psalmis quae iam sequentur: de Romanis historiae et poemata. Attamen erant inter Iudaeos quidam, quales Zacharias, Elizabeth, Simeon, Anna et inter Gentes, quales duo Centuriones, alter in Euangelio, alter in Actis memoratus. Sed hi nihil nisi gutt in mari. Vide responsum Ad Orthodoxos CX. Non minus generaliter Fides loquitur apud Silium Italicum lib. I

Vis colitur, iurisque locum sibi vindicat ensis,
Et probris cessit virtus; en adspice Gentes;
Nemo insons; pacem servant commercia culpae.

I

10. *Καθὼς γέγραπται, sicut scriptum est*] Tempora sunt talia, qualia olim a Davide et aliis descripta sunt. Sic et Christus Prophetarum verba usurpat, de aliis temporibus primum dicta, sed suis non minus convenientia. Vide Matth. 13: 14, Marc. 4: 12, Luc. 8: 10, Ioh. 12: 40, Act. 28: 26. Utitur autem hic Paulus diversis sententiis tum ex Psalmis, tum ex Esaia. Nec utique verba semper annumerans, sed sensum, qualem memoria ei suggerebat, bene exprimens.

Οὐκ ἔςι δίκαιος οὐδὲ εἷς, non est iustus quisquam] Ps. 14: 1 et 53: 1, qui duo Psalmi ex parte iisdem verbis concepti sunt in Hebraeo. In Graeco Ps. 14 est: *Οὐκ ἔςι ποιῶν χρηςότητα, οὐκ ἔςιν ἕως ἑνός* [*Non est qui faciat bonum, non est usque ad unum*]. At in Ps. 53: *Οὐκ ἔςι ποιῶν ἀγαθόν* [*Non est qui faciat bonum*]. טוב Hebraeis omne quod *honestum* est significat, et sic Graeci saepe *iustitiae* vocem usurpant iuxta illud:

Ἐν δὲ δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶσ' ἀρετή 'ςι.
[*Quippe in iustitia virtus comprenditur omnis*].

Agit de iis qui apud Saulem erant.

Οὐκ ἔςιν ὁ συνιῶν, οὐκ ἔςιν ὁ ἐκζητῶν τὸν Θεὸν, non est intelligens, non est requirens Deum] Brevius dixit quod diffusius in Ps. 14: *Κύριος ἐκ τοῦ οὐρανοῦ διέκυψεν ἐπὶ τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων, τοῦ ἰδεῖν εἰ ἔςι συνιῶν ἢ ἐκζητῶν τὸν Θεόν* [*Dominus de coelo adspexit filios hominum, ut videat an sit intelligens aut requirens Deum*]. Quaerendus erat quasi cum lucerna vir bonus. *Intelligens* hic dicitur qui intellectu recte utitur, sicut impius in eodem Psalmo vocatur *insipiens*. *Quaerere* autem *Deum* dicitur, cui Deus cordi est.

12. *Πάντες ἐξέκλιναν, omnes declinaverunt*] Sic et in Graeco in Psalmis, *Vias devias iniere extra recti orbitam.*

Ἅμα ἠχρειώθησαν, pariter inutiles facti sunt] Et hoc ex Graeco. In Hebraeo יחדו נאלחו *pariter putescunt:* quae autem talia sunt, esui sunt inidonea; sic illi nullo bono usui. Sic σαπροῖς [*putridis*] opponuntur ἀγαθὰ εἰς χρείαν [*bona in usum*] Eph. 4: 29.

Οὐκ ἔςι ποιῶν χρηςότητα, οὐκ ἔςιν ἕως ἑνὸς, non est qui faciat bonum, non est usque ad unum] Hic Graeci in

Ps. 14 repetunt eadem verba quae initio habuimus et in Ps. 53, *Οὐκ ἔςι ποιῶν ἀγαθὸν, οὐκ ἔςιν ἕως ἑνός.* In Hebraeo, *οὐκ ἔςιν ἕως ἑνὸς* in hoc membro est, in priori non est. Quod ante dixerat David, id efficacius repetit tanquam rem sibi plane compertam. *Χρηςότητα* aut *ἀγαθὸν ποιῶν* hic idem est quod *δίκαιος* [*iustus*], supra עשה־טוב, nempe *ὁ ἐργαζόμενος τὸ ἀγαθὸν* [*qui bonum operatur*], ut supra locutus est Paulus 2: 10.

13. *Τάφος ἀνεῳγμένος ὁ λάρυγξ αὐτῶν, sepulchrum apertum est guttur eorum*] Ex Ps. 5: 10, ubi in Graeco eadem quae hic verba. Describit hic Psalmus homines etiam in sanguinem calumniantes, quales in aulis multi. *Sepulchrum apertum* est quod exspectat mortuum. Sic Chaldaeorum pharetras *sepulchra aperto* comparat Ieremias 5: 16. Pari modo eorum de quibus agitur *guttur*, id est, vox a gutture procedens, exspectabat mortuum aliquem videre. Sic Eprius Marcellus, *Quid tibi cum meis mortuis?* de iis quos accusando in mortem egerat loquens. Tales autem et Christianis erant Iudaei multi. Vide Acta Apostolica.

Ταῖς γλώσσαις αὐτῶν ἐδολιοῦσαν, linguis suis ad dolum usi sunt] Etiam haec verbotenus ex Graeco. Verbum *δολιοῦν* etiam alibi usurpant LXX, ut Num. 25: 17, Ps. 105: 25. In Hebraeo hoc loco est יחליקון, id verbum Prov. 28: 23 vertitur *γλωσσοχαριτοῦν* [*lingua gratificari*]. Plerumque adulatores etiam calumniatores sunt. *Ἐδολιοῦσαν* est Boeotica terminatio. Sic legimus *εἴδοσαν, ἐμάθοσαν, ἤλθοσαν*, et similia. Sic *ἐλάβοσαν* 1 Macc. 11: 48.

Ἰὸς ἀσπίδων ὑπὸ τὰ χείλη αὐτῶν, venenum aspidum sub labiis eorum] Ex Ps. 140: 3, ubi eadem haec in Graeco. Qui sermone suo aliis nocent, dicuntur *habere venenum sub labiis*, ut apud Iacobum 3: 8. Pessimum autem venenum est aspidum, quod *ἀνίατον* [*insanabile*] esse tradit Aristoteles de historia Animalium VIII. 29. Lucanus lib. IX de aspide:

—— *Et crassi gutta veneni*
Decidit: in nullo plus est serpente coactum.

Nicander de eadem:

—— *Καμάτου δ' ἄτερ ὄλλυται ἀνήρ,*
Ὑπνηλὸν δ' ἐπὶ νῶκαρ ἄγει βιότοιο τελευτήν.

Mo-

[— *Moritur laesus sine sensibus ullis,*
Ad vitae finem somno deductus inerte.]

Exemplum nobile in Cleopatra. Vide et Aelianum libro IX.

14. *Ὧν τὸ στόμα ἀρᾶς καὶ πικρίας γέμει, quorum os maledictione et amaritudine plenum est*] Ex Ps. 10: 7, ubi in Graeco, *οὗ ἀρᾶς τὸ στόμα αὐτοῦ γέμει καὶ πικρίας.* Videntur enim Graeci pro מרמות legisse מררות, quomodo est Deut. 32: 32. Solent homines impii pios et exsecrari, et amarissimis iisque dolosis, id est, falsis maledictis impetere. Vide Matth. 5: 11, 44.

15. *Ὀξεῖς οἱ πόδες αὐτῶν ἐκχέαι αἷμα, veloces pedes eorum ad effundendum sanguinem*] Ex Esaiae 59: 7, ubi describit homines coaevos Manassi: ubi LXX, *Οἱ δὲ πόδες αὐτῶν ἐπὶ πονηρίαν τρέχουσι, ταχινοὶ ἐκχέαι αἷμα* [*Pedes eorum ad malitiam currunt, veloces ad effundendum sanguinem*]. Paulus *ὀξεῖς* dixit pro *ταχινοί*, pari sensu: nam et מהר, quod hic in Hebraeo est, *ὀξὺς* vertitur Prov. 23: 28, et *ὀξέως* Esai. 8: 1. Nec aliter *ὀξεῖς ἐπιτελέσαι* [*veloces ad perficiendum*] apud Plutarchum. In Glossario, *ὀξὺς, ὁ ταχὺς, pernix, velox.*

16. *Σύντριμμα καὶ ταλαιπωρία ἐν ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν, contritio et miseria in viis eorum*] Eadem verba in Graeco dicti loci Esaiae. Sensus est, *Omnia per vim agunt.* Verissimum hoc de Iudaeis illorum temporum. Inde calamitatum causa.

17. *Καὶ ὁδὸν εἰρήνης οὐκ ἔγνωσαν, et viam pacis non cognoverunt*] In Graeco Esaiae, *Καὶ ὁδὸν εἰρήνης οὐκ οἴδασι.* Nihil faciunt quod cuiquam prosit. Hebraeis *nescire* aliquis dicitur quod non curat, Ier. 4: 22 et supra 2.

18. *Οὐκ ἔστι φόβος Θεοῦ ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν, non est timor Dei ante oculos eorum*] Sunt ista verba Graeca in Ps. 36: 1. Sensus est, *Pietatem plane non respiciunt.*

19. *Οἴδαμεν δὲ, scimus autem*] Quasi dicat: Res haec nota est iis qui sacris litteris operam dedere: ex quibus id docet Kimchi ad Ps. 14.

Ὅτι ὅσα ὁ νόμος λέγει, quaecunque Lex loquatur] *Νόμου* vox hic generalius sumitur, ut et Psalmos comprehendat et Prophetas, quomodo et Ioh. 10: 34, ubi hac de re egimus: ostendimusque vocem Hebraeam תורה omne id significare *quod hominem dirigit.*

Τοῖς ἐν τῷ νόμῳ λαλεῖ, iis qui sub Lege sunt loqui] Id est, Iacobi posteris, aut proselytis qui Legem susceperunt. Hi enim dicuntur esse *ἐν νόμῳ* supra 2: 12, aut *ὑπὸ νόμου* infra 6: 15, vel *ὑπὸ νόμον* 1 Cor. 9: 20. Haec quoque regula, quanquam generaliter enunciatur, exceptiones sane habet, nempe nisi diserta mentio gentis alicuius extraneae praecesserit, ut, in Esaiae loco, Chaldaeorum. Et alibi *onus Aegypti, onus Damasci, onus Edom, onus Ninivės.*

Ἵνα πᾶν ϛόμα φραγῇ, ut omne os obstruatur] Hoc ideo attulit ut nihil habeant quo se tueantur, cum haec omnia illis conveniant quae veteribus Hebraeis Deus exprobravit, neque id negare possint. Est autem proverbium apud Hebraeos עולתה קפצה פיה Iob. 5: 16, et Ps. 107: 42, *iniquitati os occlusum est.* Pari sensu *occludere linguam*, Planto in Milite. Hoc est ut sint *ἀναπολόγητοι* [*inexcusabiles*], ut supra 1: 20, 2: 1.

Καὶ ὑπόδικος γένηται πᾶς ὁ κόσμος τῷ Θεῷ, et debitor fiat omnis mundus Deo] Ὑπόδικος חיב, *debitor*, *poenarum* scilicet. Plato saepe hanc vocem hoc sensu usurpat. *Omnis mundus*, id est, maxima pars hominum, ut 1 Ioh. 5: 19, poenas gravissimas meruit non sane ob aliquid agnatum, sed ob facta perfida et crudelia, qualia modo indicata sunt. Respicitur maxime, ut diximus, saevitia in Christianos.

20. *Διότι ἐξ ἔργων νόμου οὐ δικαιωθήσεται πᾶσα σὰρξ ἐνώπιον αὐτοῦ, quare ex operibus Legis nulla caro coram illo iusta erit*] Quod generaliter de hominibus dixerat, iam Iudaeos magis magisque premens aptat ipsis specialiter. Alludit quidem Apostolus ad id quod habemus Ps. 143: 2, sed argumento a minus credibili ad magis credibile. Si David, ut inter Reges non malus, et Legis apprime gnarus, fassus est de se suique similibus, si vita sua, ex quo ad Legis notitiam pervenerat, inspiceretur a Deo, non posse eam Deo probari; quid de illis censendum est, quos ipse David adeo exsecratur, et quibus similes sunt nostri temporis Iudaei? *Οὐ δικαιωθήσεται* in Hebraeo לא־יצדק in Kal, *non erit*, id est, *non apparebit iustus.* Vide quae in prolegomenis ad hanc epistolam *Πᾶσα σὰρξ* in Hebraeo כל־חי *omnis vivens.* Utraque vox

ho

hominem significat. Vide Matth. 24: 22. Et in Davidis quidem verbis ista universalitas quomodo accipienda sit, ex supra dictis apparet. At Apostolus hinc infert Legem Mosis, in qua Iudaei plus aequo fiduciae collocabant, ut vidimus supra 2: 17, per se spectatam, id est, seorsim ab iis quae ante Legem fuerant, non eas habuisse vires ut homines ad veram ac Deo placentem iustitiam perduceret, quippe cum Abrahamus sine Lege, Davidem sub Lege constitutum multum superaverit. Causa cur Lex tales vires non habuerit, est, quia promissa tantum continet unius vitae, hominis cuiusque spatio limitata, cum facta Abrahamo promissa ultra mortem eius in immensum se porrexerint, sub quibus et maius quiddam latere Abrahamus suspicatus est, sed pro ratione temporum tenuiter: unde et iustitia eius quamvis in corde sita ac Deo placens, tenuior tamen multo, fuit iustitia ea quam primorum temporum Christiani plerique per omne vitae tempus, nempe a Baptismo, exhibuere. Pro modo revelationis crevit fides, pro modo fidei puritas animi ac vitae. Ubi plus contulit Deus, plus etiam exigit. Aiunt Philosophi *multis actibus acquiri firmam quandam facilitatem:* ita enim Quintilianus vertit quod Graeci ἕξιν vocant. Sic et per actus multos Legi congruentes acquiritur iustitia quaedam inter homines valens, non autem illa interior quam praecipue desiderat Deus, et quam solam dignatur Deus praemiis non terrenis, sed coelestibus aut potius supercoelestibus. Quare et Abenesdra in Opere Rhythmico de Lege, Legem vocat *principii* nomine.

Διὰ γὰρ νόμου ἐπίγνωσις ἁμαρτίας, per Legem enim cognitio peccati] Ne quis putaret Legem plane fuisse inutilem, ostendit eius usum egregium, nempe quod notitiae illae actionum turpium, quas mali mores in Aegyptiaco maxime incolatu obliteraverant, manifesta voluntatis Divinae revelatione factae sunt rursus conspicuae. Natura aliquo modo indicat Divinam voluntatem; at multo magis revelatio tot fulta miraculis. Vide infra 7: 9. *Νόμος* ubi simpliciter a Paulo ponitur, *Legem Mosis* significat, ut 2: 12, 14, 23, 25. *Ἐπίγνωσις* idem quod *γνῶσις*, *cognitio*, aut paulo amplius, supra 1: 28, infra 10: 2, Eph.

1:

1: 17, 4: 13, Phil. 1: 9, Col. 1: 9, 10, 2: 2, 3: 10, 1 Tim. 2: 4, 2 Tim. 2: 25, 3: 7, Tit. 1: 1, et apud Petrum aliquoties. Sic et ἐπιγινώσκειν est γινώσκειν, Matth. 7: 16, 20, supra 1: 32, et alibi.

21. *Νυνὶ δὲ χωρὶς νόμου δικαιοσύνη Θεοῦ πεφανέρωται, nunc vero sine Lege iustitia Dei apparet*] *Nunc vero*, id est, nostris temporibus hac in parte felicissimis, *iustitia Dei*, id est, ea quae Deo summe placet, utpote ad summum perducta gradum, *apparet* rebus magnis, ex vita scilicet innocentissima Christianorum, *sine Lege*, id est, *etiam sine Lege*, etiam in illis qui ex Gentibus nulla intercedente Legis illius conditione vocati sunt et vocationi obtemperarunt. *Πεφανέρωται*, נגלה, *clare patefit*, ut Ioh. 3: 21, 1 Cor. 4: 5, et alibi. Cordis quidem exactam notitiam solus habet Deus: sed Christianorum Apostolicae aetatis perpetuus vitae tenor ac malorum patientia talis erat, ut non credibile esset haec aliunde quam ex mundato corde proficisci. Accedebant et Spiritus dona.

Μαρτυρουμένη ὑπὸ τοῦ νόμου καὶ τῶν Προφητῶν, indicata a Lege et Prophetis] In illis oraculis de quibus locutus est supra 2. Idem sensus supra 1, 2. Verbum μαρτυρεῖν eodem significatu habes Act. 10: 43, Hebr. 7: 8. De re vide Ioh. 5: 39, 46.

22. *Δικαιοσύνη δὲ Θεοῦ, iustitia autem Dei*] Ἐπαναφορά [*repetitio*].

Διὰ πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ] Ostendit unde illa pietas nata sit, nempe *ex fide in Iesum Christum*, id est, in promissa eius vere coelestia, prae quibus omnia quae huius vitae sunt et vita ipsa nihili ducuntur, quod compendium est ad vitia omnia exscindenda. *Fides Iesu Christi* pro *in Iesum Christum*. Sic *fides Dei* Marc. 11: 22, *fides nominis Iesu* Act. 3: 16, *fides Filii Dei* Gal. 2: 20. Nempe casus possessivus etiam efficientem causam et obiectum sive materiam circa quam designat. In Manuscripto planius est, διὰ πίστεως ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ. Fuit et in veteribus Patriarchis fides, sed non ea quae nunc requiritur, in Iesum ut *Christum*.

Εἰς πάντας καὶ ἐπὶ πάντας τοὺς πιστεύοντας, in omnes et super omnes qui credunt] Εἰς significat iustitiam illam es-

esse in credentibus, ἐπὶ etiam apparere. Fides in Christum ubi ad maturitatem suam pervenit, id est, cor implevit, parit illam admirabilem Deoque acceptissimam puritatem eandemque conservat. *Omnes*, id est, tam ex Gentibus natos quam ex Iudaeis. In manuscriptis nonnullis, et illo, quem saepe laudo, est tantum, εἰς πάντας τοὺς πιςεύοντας.

Οὐ γάρ ἐςι διαςολή] In hac re nullum est discrimen. Sic explicat quod ante breviter dixerat, *Τί οὖν; προεχόμεθα; οὐ πάντως [Quid ergo? Praecellimus? Non per omnia]*, supra 9, ubi dicta vide. *Διαςέλλειν* respondet Hebraeo בדל, *discernere*.

23. *Πάντες γὰρ ἥμαρτον, omnes enim peccaverunt*] Non mirum est Deum hac in re Gentes ab Iudaeis non distinguere, cum *omnes*, id est, utraque illa hominum genera *gravissimis peccatis tenerentur*. Sic ἁμαρτάνειν habuimus et supra 2: 12, et in Iohannis Epistola saepe.

Καὶ ὑςεροῦνται τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ, et egent approbatione Dei] *Ideo multum illis deest quo minus a Deo approbentur.* *Ὑςερεῖσθαι est minus aliquo habere* 1 Cor. 1: 7, 12: 24, 2 Cor. 11: 5, 12: 11, Hebr. 4: 1. *Δόξα Θεοῦ* est *approbatio hominis quae fit a Deo*, ut Ioh. 12: 43. Vide infra 4: 2.

Δικαιούμενοι δωρεὰν, iustificati gratis] *Ad iustitiam vero perducuntur, etiam sine labore* qui ad minores virtutes, id est, Philosophicas requiri solet: Fides enim eius laboris compendium facit, ut in Paulo apparuit et in multis ex Paganismo conversis subitoque raptis ad martyrium. חנם proprie opponitur *impensae*, sed et *labor impendi* dicitur et *emi* aliquid *labore*. Epicharmus:

—— Τῶν πόνων
Πωλοῦσιν ἡμῖν πάντα τ' ἀγαθ' οἱ θεοί.
[—— Di suas
Labore dotes esse venales volunt.]

Sed et magna pecunia constabant apud Iudaeos et Gentes sacrificia καθαρτικά [*expiatoria*]. Respicit Apostolus ad verba Esaiae 55 in principio. Serviunt huic loco recte intelligendo verba Lactantii III. 26: *Da mihi virum qui sit iracundus, maledicus, effraenatus: paucissimis Dei verbis tam placidum quam ovem reddam. Da cupidum,*

ava-

avarum, tenacem, iam tibi eum liberalem dabo et pecuniam suam plenis manibus largientem. Da timidum doloris ac mortis: iam crucem et ignes et Phalaridis taurum contemnet. Da libidinosum, adulterum, ganeonem: iam sobrium, castum, continentem videbis. Da crudelem et sanguinis appetentem: iam in veram clementiam furor ille mutabitur. Da iniustum, insipientem, peccatorem: continuo et aequus et prudens et innocens erit: uno enim lavacro malitia omnis abolebitur. Tanta Divinae sapientiae vis est, ut in hominis pectus infusa matrem delictorum stultitiam uno semel impetu expellat, ad quod efficiendum non mercede, non libris, non lucubrationibus opus est. Gratis ista fiunt, facile, tuto, modo pateant aures, et pectus sapientiam sitiat.

Τῇ αὐτοῦ χάριτι, διὰ τῆς ἀπολυτρώσεως τῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, *per gratiam ipsius, per redemptionem, quae est in Christo Iesu*] Christus per obedientiam suam maxime in morte, et preces ei accedentes hoc a Patre obtinuit, ne is humanum genus gravibus peccatis immersum desereret atque obduraret, sed viam illis daret ad iustitiam perveniendi per Christum, Esai. 53: 4. Hoc ipsum, sicut vocatur *remittere peccata* Luc. 23: 34, ita et ἀπολυτροῦν aut ποιεῖν λύτρωσιν Luc. 1: 68, גאל aut פדה, id est, *liberare*, nempe a necessitate moriendi in peccatis, viam patefaciendo per quam exire ista liceret. Bene autem hanc liberationem adscribit bonitati Divinae, quia bonitatis Dei fuit Christum nobis dare, Ioh. 3: 16, infra 8: 32. Adde Eph. 1: 7.

25. Ὃν προέθετο ὁ Θεὸς ἱλαστήριον διὰ τῆς πίστεως ἐν τῷ αὐτοῦ αἵματι, *quem proposuit Deus propitiationem fidem in sanguine ipsius habendo*] Ἱλαστήριον, כפרת in veteri Testamento dicebatur *tegmen Arcae*, cui insidens nubes quaedam a Deo immissa, certum faciebat populum de suo adversus eum favore, Lev. 16: 2, Num. 7: 89. Sic et Deus Christi preces illas ratas habendo, et propter eas mittendo Spiritum in Apostolos Ioh. 16: 16, ostendit se bene velle humano generi. Cum autem addit διὰ τῆς πίστεως, ostendit quomodo quisque effectum illius bonitatis, id est, iustitiam veram posset assequi, nempe *fidem habendo sanguini Christi*, id est, doctrinae per sangui-

nem

nem Christi sancitae, sicut federa sanciri sanguine solebant. Vide Matth. 26: 28. Iustinus contra Tryphonem: *Μηκέτι αἵματι τράγων καὶ προβάτων ἢ σποδῷ δαμάλεως καθαρισαμένους, ἀλλὰ πίστει διὰ τοῦ αἵματος Χριστοῦ καὶ τοῦ θανάτου αὐτοῦ* [*Neque amplius hircorum et ovium sanguine aut vitulae cinere sunt expiati, sed fide per sanguinem Christi et mortem eius*]. Et postea Pascha ait figuram fuisse Christi: *Οὗ τῷ αἵματι κατὰ τὸν λόγον τῆς εἰς αὐτὸν πίστεως χρίονται τοὺς οἴκους ἑαυτῶν, τοῦτ᾽ ἔστιν ἑαυτοὺς, οἱ πιστεύοντες εἰς αὐτὸν* [*Cuius sanguine, iuxta rationem nostrae in illum fidei, aedes suas, id est, se inungunt, qui in eum credunt*]. Sed in Manuscripto deest *τῆς πίστεως*.

Εἰς ἔνδειξιν δικαιοσύνης αὐτοῦ, ad ostendendam bonitatem suam] Referenda haec ad verbum quod praecessit *προέθετο*. Vocem autem *δικαιοσύνης* malim hic de *bonitate* interpretari quam de fide *in promissis praestandis*, quia quae sequuntur, non ad Iudaeos solos pertinent, sed etiam ad Gentes, quibus promissio nulla erat facta. Frequenter autem Hebraei צדק et nostri *δικαιοσύνην* pro *bonitate* usurpant, ut 1 Sam. 12: 7, ubi צדקות *misericordiis* vertit Latinus, Ps. 36: 11, 2 Cor. 9: 9, 10, et alibi saepe. Vide quae diximus ad Matth. 6: 1. Graeci interpretes צדק vel צדקה plerunque *δικαιοσύνην* vertunt: at *ἐλεημοσύνην* [*misericordiam*] Deut. 6: 25, 24: 13, Ps. 24: 5, 33: 1, 103: 6, Esai. 1: 27, 28: 17, 59: 16, Dan. 4: 27, 9: 16. Iustinus seu quisquis est scriptor ad Diognetum bene sensum sic exprimit: *Ἦλθε δὲ ὁ καιρὸς ὃν Θεὸς προέθετο λοιπὸν φανερῶσαι τὴν ἑαυτοῦ χρηστότητα* [*Venit autem id tempus quod Deus benignitati deinceps suae declarandae praestituerat*].

Διὰ τὴν πάρεσιν τῶν προγεγονότων ἁμαρτημάτων, Ἐν τῇ ἀνοχῇ τοῦ Θεοῦ] Id est, *αὐτοῦ* [*eius*], more Hebraeo, nomen pro relativo: et *διὰ* cum accusativo hic causam efficientem significat, ut in Hesiodo:

Ὅντε διὰ βροτοὶ ἄνδρες ὁμῶς ἄφατοί τε φατοί τε.

[*Per quem pars hominum clari, pars nomine nullo.*]

Et *διὰ τύχην* [*propter Fortunam*], *διὰ θεοὺς* [*propter Deos*] apud Demosthenem; et *διὰ τὸν πατέρα* [*propter Patrem*] Ioh. 6: 57. Quanquam hoc loco sumi etiam potest pro

Χωρὶς ἔργων νόμου] *Sine operibus Legis*, id est, etiamsi absint opera Legis, ut in Gentibus fiebat.

29. *Ἢ Ἰουδαίων ὁ Θεὸς μόνον; οὐχὶ δὲ καὶ ἐθνῶν; Ναὶ καὶ ἐθνῶν. An Iudaeorum Deus tantum? nonne et Gentium? Imo et Gentium*] Est hic ratio cur via per Legem non fuerit optima: quia non conveniebat tot populis: neque enim omnium populorum homines poterant venire sacrificaturi Hierosolyma. *Θεὸς* hic semel positum, sed in explicatione bis sumendum. *An Deus ille verus*, huius mundi et humani generis opifex, *vult tantum Deus*, id est, sospitator atque *εὐεργέτης* [*beneficus*] esse, *Iudaeorum*, ut Iudaeorum multi existimant? Simile loquendi genus cui inest duplex vocis Dei significatio, substantiva et appellativa, apparet Luc. 20: 38, si conferas Matth. 22: 32, ubi quae a nobis dicta vide. Deum autem velle et coli a Gentibus, et iis vicissim summa bona conferre, apertissime praedictum erat Prophetis, ut Malachiae 1: 2 et aliis.

30. *Ἐπείπερ εἷς ὁ Θεὸς, quandoquidem unus est Deus*] Hoc ita dictum est quomodo apud Poetam:

—— *Rex Iuppiter omnibus idem.*

Sic et Eph. 4: 6 et Gal. 3: 20.

Ὃς δικαιώσει, qui iustificabit] Id est, *δικαιοῖ*, futurum pro praeterito more Hebraeo. Frequentissimum id ubi notantur actus continui. Quid mirum, inquit, si summe bonus id agit ut alios bonos faciat?

Περιτομὴν ἐκ πίστεως, circumcisionem ex fide] Iudaeos et natos et adscititios: *περιτομὴ* hic ipsi qui circumcisi sunt, ut Gal. 2: 7, 8, 9, quomodo *ἀκροβυστία* [*praeputium*] supra 2: 26, et hic illico, ii qui praeputium retinent, id est, Gentes pleraeque.

Καὶ ἀκροβυστίαν διὰ τῆς πίστεως, et praeputium per fidem] Apparet ex quod praecessit, et quod hic est *διὰ* idem valere. Per fidem purgantur corda. Vide quae in prolegomenis ad hanc epistolam dicta.

31. *Νόμον οὖν καταργοῦμεν διὰ τῆς πίστεως, Legem ergo destruimus per fidem*] Nova interrogatio continens obiectionem. Si ita se res habebat, videri poterant Apostoli docere Legem fuisse inutiliter datam. *Καταργεῖν* proprie est *inutilem reddere* Luc. 13: 7, per *μετάληψιν* [*trans*

[transsumptionem] dicere rem aliquam esse inutilem, quale illud in Virgilio:

Tum Phaetontiadas musco circumdat amarae
Corticis.

Id est, circumdatas dicit. Item:

— Quis humum florentibus herbis
Spargeret aut viridi fontes induceret umbra?

Id est, sparsam humum et fontes inductos caneret. Vide et Ier. 1: 10. *Διὰ τῆς πίστεως* est *μετωνυμία [transnominatio]: id est, per ea quae de fide praedicamus.*

Μὴ γένοιτο] Longe absit, חלילה, ut supra 3: 4, 6, infra 6: 2, 15, 7: 7, 13, 9: 14.

Ἀλλὰ νόμον ἱστῶμεν, sed Legem sistimus] Manuscriptus eodem sensu *ἱστάνομεν*, נקימנו, *stare facimus*, id est, honorem ei suum defendimus: sicut Latine dicimus: *Recto stat fabula talo.* Nimirum docebant Apostoli *per Legem rectius agnosci peccatorum turpitudinem*, supra 20. *Societatem civilem per eam fuisse servatam, et aliquatenus poenarum metu repressa ne erumperent vitia*, Gal. 3: 23. *In Lege promitti Christum, et iustitiam quam Christus attulit*, supra 21. Ac sic pluribus modis *Legem ducere nos ad Christum*, Gal. 3: 24. *Christum* vero *finem esse Legi propositum*, infra 10: 4. Tertullianus De Pudicitia hunc locum citans addit: *Legem sistimus, scilicet in his quae et nunc novo Testamento introducta etiam cumulatiore praecepto prohibentur. Pro Non moechaberis, Qui viderit mulierem ad concupiscendum, iam moechatus est in corde suo: et pro Non occides, Qui dixerit fratri suo Racha, reus erit Gehennae. Quaere an salva sit lex Non moechandi, cui accessit, Non concupiscendi?*

CAPUT IV.

Τί οὖν ἐροῦμεν; Ἀβραὰμ τὸν πατέρα ἡμῶν εὑρηκέναι κατὰ σάρκα] Iudaei, Maiorum suorum ac praecipue Abrahami virtutibus fisi, putabant, quomodocunque viverent, se semper unos mansuros Dei populum, neque Deum tam rigide cum ipsis quam cum aliis acturum: quod et nunc sibi persuadent. Huius opinionis vestigia non obscura ha-

habemus Matth. 3: 9, Luc. 3: 8, Ioh. 8: 33, 37, 39, 40. Huic noxiae persuasioni, sicut Iohannes Baptista et Christus occurrerant, ita et hic Paulus occurrendum censuit: et ita quidem ut in Iudaeos retorqueat sumptum ab Abrahamo argumentum. Ponenda interrogatio post ἐροῦμεν, ut infra 6: 1, *Quid est ergo quod dicimus? Nempe an dicimus, Abrahamum patrem nostrum consecutum* (*iustitiam* scilicet, quae vox iam praecesserat) *per carnem*, id est, propriis viribus? Quasi dicat, *minime vero*. Cuius negationis rationes deinde reddit. *Caro* opponitur Divinae revelationi, Matth. 16: 17, Gal. 1: 16. *Invenire* respondet Hebraeo מצא, quod saepissime qualemcunque *adeptionem* significat, ut Gen. 6: 8, 18: 3, 19: 19, 32: 5, 33: 8, et alibi saepe: quomodo et apud Iudaeos Hellenistas εὑρίσκειν sumi notavimus Luc. 1: 30.

2. *Εἰ γὰρ Ἀβραὰμ ἐξ ἔργων ἐδικαιώθη, si enim Abrahamus ex operibus iustificatus est*] *Si iustus apparuit*, צדק in Kal, *factis tantum externis*, qualia per se praestare poterat.

Ἔχει καύχημα] *Habet in quo confidat aut unde laudem speret*. De voce καυχᾶσθαι [*gloriari*] vide supra 2: 17, 23.

Ἀλλ' οὐ πρὸς τὸν Θεὸν, sed non apud Deum] Πρὸς hic valet *apud*: diximus Ioh. 1: 1. Est aliquod καύχημα iustum apud Deum, infra 5: 2, 3, 11, 1 Cor. 1: 31, 2 Cor. 10: 17, Phil. 3: 3. Qui ad civilem modum, id est, externa aliqua specie est innocens, laudem potest ab hominibus sperare temporariam, non illam aeternam a Deo: ἀπέχει τὸν μισθὸν αὐτοῦ [*recepit mercedem suam*], Matth. 6: 5. *Τὸ γὰρ μὴ ἀδικεῖν οὐκ ἔπαινος* [*Neque enim laus est, nemini esse iniurium*], ait Philostratus de vita Apollonii VI. 2.

3. *Τί γὰρ ἡ γραφὴ λέγει, quid enim dicit Scriptura*] Gen. 15: 6. Postquam narrata fuit Dei promissio facta Abrahamo de sobole, re ipsi insperata. Citat locum Paulus ex Graeco.

Ἐπίστευσε δὲ Ἀβραὰμ τῷ Θεῷ, credidit Abrahamus Deo] *Fidem Dei promissis habuit:* quod ipsum praesupponit (ut loquuntur scholae) egregiam existimationem et de potentia Dei, et de optima eius fide, unde et fiducia in

Deum

Deum oritur. Philo in loci illius ex Genesi expositione in libro de Herede rerum Divinarum: *Μόνῳ Θεῷ χωρὶς ἑτέρου προσπαραλήψεως οὐ ῥάδιον πιςεῦσαι, διὰ τὴν πρὸς τὸ θνητὸν ᾧ συνεζεύγμεθα συγγένειαν* [*Soli Deo, nulla re assumpta alia, credere non est facile, ob cognationem quam habemus cum parte mortali, cui sociati sumus*]. Dicitur autem hic Abraham אברהם per *πρόληψιν* [*anticipationem*], cum in Scripturis ad id tempus vocetur אברם *Ἀβράμ*.

Καὶ ἐλογίσθη αὐτῷ εἰς δικαιοσύνην, et imputatum est illi in iustitiam] Sic et 1 Macc. 2: 52, *Ἀβραὰμ οὐκ ἐν πειράσμῳ εὑρέθη πιςὸς, καὶ ἐλογίσθη αὐτῷ εἰς δικαιοσύνην;* [*Abrahamus nonne in tentatione inventus est fidelis, et imputatum est ei in iustitiam?*] id est, Deus pro re egregia, valdeque laudabili id habuit, ut in prolegomenis exposuimus ex loco Ps. 106: 30. Et merito sane, non quod in fide omnes sint virtutes quas Deus requirit, sed quod virtus maxima caeterarumque est mater et altrix: *τελειοτάτην ἀρετῶν πίςιν* [*perfectissimam virtutum fidem*] dixit Philo dicto libro: et fine libri de Abrahamo, *τῶν ἐπαίνων τοῦ σοφοῦ κεφαλήν* [*caput laudum sapientis*]: libro de Linguis, *τὴν ὀχυρωτάτην καὶ βεβαιοτάτην διάθεσιν* [*munitissimum et firmissimum habitum*]: sic libro de Coloniis, explicans illud *Ostendam: Εἰς μαρτυρίαν πίςεως*, ait, *ἣν ἐπίςευσεν ἡ ψυχὴ τῷ Θεῷ, οὐκ ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων ἐπιδεικνυμένη τὸ εὐχάριςον, ἀλλ' ἐκ προσδοκίας τῶν μελλόντων ἀρτηθεῖσα καὶ ἐκκρεμασθεῖσα ἐλπίδος χρηςῆς, καὶ ἀνενδοίαςα νομίσασα ἤδη παρεῖναι τὰ μὴ παρόντα, διὰ τὴν τοῦ ὑποσχομένου βεβαιοτάτην πίςιν* [*In testimonium fidei, qua haec anima Deo credidit, non propter repraesentata gratias agens, sed exspectationi futurorum intenta et a spe bona pendens, dubio procul existimans iam facta se habere, quae nondum aderant, propter fidem pollicentis certissimam*]. Et libro de ipso Abrahamo: *Ἡ πρὸς τὸν Θεὸν πίςις παρηγόρημα βίου, πλήρωμα χρηςῶν ἐλπίδων, ἀφορία μὲν κακῶν, ἀγαθῶν δὲ φορὰ, κακοδαιμονίας ἀπόγνωσις, εὐσεβείας γνῶσις, εὐδαιμονίας κλῆρος, ἐν ἅπασι βελτίωσις, ἐπερηρεισμένη τῷ πάντων αἰτίῳ, καὶ δυναμένῳ μὲν πάντα, βουλομένῳ δὲ τὰ ἄριςα* [*Fides, qua Deo creditur, vitae solatium, spei bonae supplementum, malis*

lis vacua, scatens bonis, depulsio infelicitatis, pietatis assertio, felicitatis hereditas, profectus in bonis omnibus, omnium auctori innixa, qui et potest omnia, et vult optima]. Libro de Caino ait, *optimum sacrificium quod Deo offertur Fidem esse.* Iustinus plane, ut hic Paulus, historiam Abrahami nobis applicans: *Τέκνα τοῦ Ἀβραὰμ, διὰ τὴν ὁμοίαν πίςιν ὄντες· ὃν γὰρ τρόπον ἐκεῖνος τῇ φωνῇ τοῦ Θεοῦ ἐπίςευσε, καὶ ἐλογίσθη αὐτῷ εἰς δικαιοσύνην, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἡμεῖς τῇ φωνῇ τοῦ Θεοῦ τῇ διά τε τῶν ἀποςόλων τοῦ Χριςοῦ λαληθείσῃ πάλιν, καὶ τῇ διὰ τῶν προφητῶν κηρυχθείσῃ ἡμῖν, πιςεύσαντες, μέχρι τοῦ ἀποθνήσκειν πᾶσι τοῖς ἐν τῷ κόσμῳ ἀπεταξάμεθα* [*Liberi Abrahami sumus ob similem fidem: ut enim ille Dei voci credidit, idque ei ad iustitiam imputatum est, eadem ratione et nos voci Dei, per Apostolos Christi denuo promulgatae, per Prophetas olim nobis annuntiatae, credentes, usque eo mundanis omnibus renunciavimus, ut nec mori recusemus*]. Clemens autem in Epistola ad Corinthios, quod hic de Abrahamo dicitur, generale facit sic loquens: *Καὶ ἡμεῖς οὖν διὰ θελήματος αὐτοῦ ἐν Χριςῷ Ἰησοῦ κληθέντες οὐ δι' ἑαυτῶν δικαιούμεθα, οὐδὲ διὰ τῆς ἡμετέρας σοφίας ἢ συνέσεως ἢ εὐσεβείας ἢ ἔργων ὧν κατειργασάμεθα ἐν ὁσιότητι καρδίας, ἀλλὰ διὰ τῆς πίςεως, δι' ἧς πάντας τοὺς ἀπ' αἰῶνος ὁ παντοκράτωρ Θεὸς ἐδικαίωσε* [*Et nos igitur per voluntatem eius in Christo Iesu vocati non per nosmet ipsos iustificamur, neque per nostram sapientiam vel prudentiam, vel pietatem, vel opera, quae peregimus in sanctitate cordis, sed per fidem, per quam omnes iustificavit, quotquot unquam iustificavit, omnipotens Deus*].

4. *Τῷ δὲ ἐργαζομένῳ ὁ μισθὸς οὐ λογίζεται κατὰ χάριν, ἀλλὰ κατὰ τὸ ὀφείλημα, ei autem qui operatur, merces non imputatur ex gratia, sed ex debito*] Similitudo ab hominibus desumpta. Sicut qui operas alicui praestat, non ideo amicus est illius: sed mercedem accipit operae respondentem; sic etiam qui nativa vi, ut potest, Dei praeceptis exterius aliquo modo paret, habet mercedem, liberatur a suppliciis, ac terram promissam suo tempore possidet: sed non ideo fit amicus, quod de Abrahamo dicitur Esai. 41: 8, 2 Par. 20: 7, Iac. 2: 23. Amicos non

non facit nisi voluntatum similitudo. *Χάρις* hic *favorem amicitiamque* significat, ut supra 3: 24. Vide quae infra 5: 2 et ad Luc. 17: 9.

5. *Τῷ δὲ μὴ ἐργαζομένῳ, ei vero qui non operatur*] Id est, *etiamsi nihil operetur*, occasione forte destitutus.

Πιστεύοντι δὲ ἐπὶ τὸν δικαιοῦντα τὸν ἀσεβῆ, credenti autem in eum qui iustificat impium] Id est, *si qui in hoc Deo fidit, ut Dei ope fiat bonus*, etiamsi ante fuisset impius, id est, idololatra, qualis fuerat Abrahamus, secundum Philonem libro De Abrahamo, libro *περὶ ἀποικίας* [*De migratione*], libro De pietate, et libro De praemiis: Iosephum Antiquae historiae I. 8, et Maimoniden plus uno loco: quam sententiam firmat locus Ios. 24: 2, quanquam Rabbinis plerisque id negantibus.

Λογίζεται ἡ πίστις αὐτοῦ εἰς δικαιοσύνην, huic imputatur fides in iustitiam] Illa fides ei plurimum prodest, quippe a Deo magni aestimata.

6. *Καθάπερ καὶ ὁ Δαβὶδ λέγει τὸν μακαρισμὸν τοῦ ἀνθρώπου, sicut et David praedicat beatitudinem hominis*] Ps. 32 quem Davidis esse docet inscriptio. *Μακαρισμὸς* etiam Aristoteli et Ammonio est *gratulatio et praedicatio felicitatis alienae*.

Ὧι ὁ Θεὸς λογίζεται δικαιοσύνην χωρὶς ἔργων, cui Deus imputat iustitiam sine operibus] *Etiamsi opera nondum adsint*, quia in illo Psalmi loco nulla fit mentio *operum*, sed *animi dolo carentis*, id est, sinceri in pietatis studio.

7. *Μακάριοι ὧν ἀφέθησαν αἱ ἀνομίαι, beati quorum remissae sunt iniquitates*] In Hebraeo נשוי־פשע, *quibus ablata est improbitas*, id est, qui improbi esse desierunt; sicut David post illud in Uriam facinus vitam mutaverat. Graecum eundem habet sensum, sed per *μετωνυμίαν* [*transnominationem*]. Neque enim plane condonat Deus gravia crimina, nisi iis qui vitam iam mutare inceperunt, Ezech. 18. Immerito hic a quibusdam vapulat Origenes.

Καὶ ὧν ἐπεκαλύφθησαν αἱ ἁμαρτίαι, et quorum tecta sunt peccata] Sicut in persanato corpore non apparet vulnus, ita nec in animo sanato ea quae olim fuere crimina. *Beneficium superveniens iniuriam apparere non pa-*

patitur; ait Seneca: sic et innocentia per fidem superveniens omnem ex prioribus delictis labem obliterat.

8. *Μακάριος ἀνὴρ ᾧ οὐ μὴ λογίσηται Κύριος ἁμαρτίαν, beatus is cui non imputavit Dominus peccatum*] Id est, in quo nihil invenit Deus ob quod ei succenseat. Nam חשב quod hic vertitur *λογίζεσθαι*, Zach. 7: 10 vertitur *μνησικακεῖν* [*recordari in malum*]. Haec tria describunt amicitiam hominis cum Deo, *χάριν Θεοῦ* [*gratiam Dei*]. Similitudo tracta a contrahentium rationibus, ubi is cui aliquid imputatur aut expensum fertur solvere id debet. Vide quae diximus libro II de Iure Belli et Pacis 19. 2 cum annotatis.

9. *Ὁ μακαρισμὸς οὖν οὗτος*] *Descriptio ista beati hominis cui convenit?*

Ἐπὶ τὴν περιτομήν] *An circumcisis*, supple *tantum*: quod hic recte ad sensum addidit Latinus: figura qualis supra 3: 30.

Ἢ καὶ ἐπὶ τὴν ἀκροβυστίαν] *An vero etiam non circumcisis?* Figura eadem quae supra 2: 26. על Hebraeum quod *ἐπὶ* vertitur, saepe subiectum significat cui aliquid convenit, ut apparet Gen. 27: 12 et alibi. Subauditur verbum *γίνεται* [*fit*].

Λέγομεν γὰρ, dicimus enim] Praesens pro iamiam praeterito: *Diximus supra*, 3.

10. *Πῶς οὖν ἐλογίσθη, quomodo ergo imputata est*] In quo Abrahami statu?

Ἐν περιτομῇ ὄντι, ἢ ἐν ἀκροβυστίᾳ, quum in circumcisione esset, an in praeputio] Egregie hic caedit Iudaeos, ut dici solet, in suis ipsorum castris: dicere poterant,

—— *Τοῖς αὐτῶν πτεροῖς*
Ἁλισκόμεθα.
[—— *Nos nostris capi*
Pennis videmur.]

Similiter Iustinus cum Tryphone disputans: *Οὐδὲ γὰρ Ἀβραὰμ διὰ τὴν περιτομὴν δίκαιος εἶναι ὑπὸ Θεοῦ ἐμαρτυρήθη, ἀλλὰ διὰ τὴν πίστιν· πρὸ τοῦ γὰρ περιτμηθῆναι αὐτὸν εἴρηται περὶ αὐτοῦ οὕτως, Ἐπίστευσε δὲ τῷ Θεῷ Ἀβραὰμ, καὶ ἐλογίσθη αὐτῷ εἰς δικαιοσύνην· καὶ ἡμεῖς οὖν ἐν ἀκροβυστίᾳ τῆς σαρκὸς ἡμῶν πιστεύοντες τῷ Θεῷ διὰ τοῦ Χριστοῦ,*

καὶ

καὶ περιτομὴν ἔχοντες τὴν ὠφελοῦσαν ἡμᾶς τοὺς κεκτημένους, τοῦτ' ἔστι τῆς καρδίας, δίκαιοι καὶ εὐάρεστοι τῷ Θεῷ ἐλπίζομεν φανῆναι [*Siquidem Abrahamus non propter circumcisionem iustitiae a Deo reportavit testimonium, sed propter fidem: priusquam enim est circumcisus, sic de eo promulgatum est, Credidit Abrahamus Deo; et imputatum est ei in iustitiam: quocirca et nos, in praeputio carnis nostrae credentes Deo per Christum, et circumcisionem obtinentes nobis eam assecutis utilem, cordis scilicet circumcisionem, iusti et grati Deo, ut speramus, apparebimus*]. Abraham quatuordecim ut mininum ante annis, ut quidam putant viginti quinque, dicitur credidisse Deo ad iustitiam priusquam fuit circumcisus.

11. *Καὶ σημεῖον ἔλαβε περιτομῆς, et signum accepit circumcisionis*] Non caret exemplo usurpatio genitivi vice appositionis: sed Manuscripti plurimi et ille in Anglia habet *περιτομήν*, et sic legit Syrus. Circumcisio illa adspectabilis signum erat circumcisionis internae factae per Fidem, quae et *iustitia Fidei* iam dicetur. Sunt *τὰ αἰσθητὰ σημεῖα* sive *σύμβολα τῶν νοητῶν* [*quae sub sensum cadunt signa sive symbola eorum quae sub intellectum*]. Sic circumcisio exterior etiam Philoni *σύμβολον ἡδονῶν ἐκτομῆς* [*symbolum excisionis voluptatum*]. Quod hic *σημεῖον* Paulus, id alibi *τύπον* dicit, infra 5: 14, 1 Cor. 10: 6, 11. Iustinus in colloquio cum Tryphone: *Δείκνυσι ὅτι εἰς σημεῖον ἡ περιτομὴ αὕτη δέδοται, ἀλλ' οὐχ ὡς ἔργον δικαιοσύνης* [*Ostendunt in signum datam circumcisionem istam, et non ut iustitiae opus*].

Σφραγῖδα τῆς δικαιοσύνης τῆς πίστεως, sigillum iustitiae fidei] Circumcisionem corporis vocat *σφραγῖδα* ex parte Abrahami: quia sicut testes, cum annulum imprimunt instrumento, ostendunt id esse sincerum, sic et Abraham imprimens sibi notam circumcisionis, plenam doloris et irrisam apud exteros, ostendit *iustitiam*, id est, *sinceritatem fidei suae*. Deus enim promiserat Abrahamo *stirpem in multas gentes exituram*. Addiderat *se daturum posteritati ipsius terram Cananaeam*, ac praeterea se *Deum futurum*, id est, *εὐεργέτην* [*beneficum*], *tum ipsi tum posteris eius*: et in testimonium fidei habitae his promissis voluerat notam illam corporibus imponi, ut le-

legimus Gen. 17: 11. *Σφραγὶς* respondet Hebraeo חותם significatque *annulum signatorium*, ut videre est Cant. 8: 6, Ier. 22: 24, Ezech. 28: 12, Agg. 2: 23. Unde et *δακτύλιον* vertitur Gen. 38: 18, 25, aut etiam ipsam *sculpturam quae est in annulo aut in re alia*, Exod. 28: 11, 21, 36, 39: 6, 14, 30. Hinc verbum חתם, quod est *σφραγίζεσθαι* [*obsignare*] 1 Reg. 21: 8, Neh. 10: 1, Esth. 8: 8, 10, Esai. 8: 16, 29: 11, Ier. 32: 10, 11, 44, Dan. 6: 17, 9: 24, 12: 4. De cuius verbi usu *κατὰ μεταφορὰν* [*per translationem*] diximus Ioh. 3: 33. Scriptor Responsionum ad Orthodoxos ait merito *σφραγῖδα* hanc, id est, circumcisionem, ei parti impressam quae *per naturam inutilis, per fidem actuosa facta fuerat*, Responso CII. Chrysostomus vero circumcisionem comparat notae impressae in militum cutem, quae ostendit eos ad Imperatorem pertinere.

Τῆς ἐν τῇ ἀκροβυστίᾳ, quae est in praeputio] *Eius fidei quam habuerat etiam nondum circumcisus.* *Ἐν* hic ut supra 10.

Εἰς τὸ εἶναι αὐτὸν πατέρα πάντων τῶν πιστευόντων, ut esset Pater omnium credentium] Supra 1. *Πατέρα* sumit *μυστικῶς* [*sensu abdito*]. Quo sensu *πατέρα λόγου* [*Patrem verbi*] dixit et Philo. Sic *pater* est qui aliis praeit institutione aut exemplo. Vide quae diximus ad Matth. 13: 19, Ioh. 3: 3. Iustinus contra Tryphonem: *Τέκνα τοῦ Ἀβραὰμ διὰ τὴν ὁμοίαν πίστιν ὄντες* [*Liberi Abrahami ob similem fidem*].

Δι᾽ ἀκροβυστίας, per praeputium] *Διὰ* hic idem valet quod modo *ἐν*. Sic *διὰ χειρὸς ἔχειν*, *in manu habere*, *διὰ στόματος εἶναι*, *in ore esse populo* dicunt etiam Graeci elegantiores. Vide supra 2: 27.

Εἰς τὸ λογισθῆναι καὶ αὐτοῖς τὴν δικαιοσύνην, ut imputetur et illis iustitia] Idem est *iustitiam imputari per fidem*, quod *fidem imputari in iustitiam.* Significat enim *adscribi alicui laudem fidei nomine.* Nam et laus dicitur iustitia per *μετωνυμίαν* [*transnominationem*]. *Iustitiae deputatus est*, ait Tertullianus.

12. *Καὶ πατέρα περιτομῆς, et Pater circumcisionis*] Repetendum ex superiori loco *εἰς τὸ εἶναι* [*ut esset*]: et *περιτομὴ* hic intelligenda interior illa cordis.

Τοῖς

Τοῖς οὐκ ἐκ περιτομῆς μόνον, non iis tantum qui sunt ex circumcisione] Non solis Iudaeis, Israelitis, Idumaeis et Cethurae posteris. *Ἐκ* hic sume ut supra 2: 8, 27, 3: 26. *Τοῖς* hic generale est: quod deinde dividitur in duo membra, nisi cum Syro mavis arbitrari traiectas hic voces, ut sit *τοῖς οὐκ* pro *οὐ τοῖς*.

Ἀλλὰ καὶ τοῖς στοιχοῦσι τοῖς ἴχνεσι τῆς ἐν τῇ ἀκροβυστίᾳ πίστεως τοῦ πατρὸς ἡμῶν Ἀβραάμ, sed et iis qui sectantur vestigia fidei, quae Patri nostro Abrahamo fuit in praeputio] More Hebraeo nomen posuit pro demonstrativo pronomine. Pater *μυστικῶς* [*sensu abdito*] est Abraham omnibus fidem suam imitantibus, quam fidem habuit etiam incircumcisus. *Στοιχεῖν τοῖς ἴχνεσι, ἴχνεσι βαίνειν, εἰς ἴχνος ἰέναι, κατ' ἴχνος ἀκολουθεῖν* [*sectari vestigia, vestigiis ingredi*, cet.] sunt locutiones *κατὰ μεταφορὰν* [*per translationem*], pro *imitari*, etiam apud elegantes Graecos. Hebraei pro eodem dicunt דרך בדרך אחז. Nam et דרך [*via*] *ἴχνος* vertitur Prov. 30: 19.

13. *Οὐ γὰρ διὰ νόμου ἡ ἐπαγγελία τῷ Ἀβραάμ, non enim per Legem promissio Abrahamo*] Supple *ἐγένετο* [*facta est*]. Non enim promissio illa facta est Abrahamo sub conditione observandi Legem Mosis, quippe quae nondum tunc erat. Idem sensus Gal. 3: 18.

Ἢ τῷ σπέρματι αὐτοῦ] Si non ipsi, ergo nec *posteritati eius:* nam eadem est promissio, dicto loco Gen. 17.

Τὸ κληρονόμον αὐτὸν εἶναι τοῦ κόσμου, ut heres esset mundi] Respicit promissum illud, *Benedictae erunt in te omnes familiae terrae*, quod latius pertinet quam ad solius Cananaeae possessionem et magnam mundi partem, quae *mundus κατὰ συνεκδοχὴν* [*per complexionem*] complectitur. Nam ex eo promisso Abrahami posteritas praeter Iudaeam tenuit Idumaeam et caetera Arabiae, Aethiopiae etiam non pauca. Quae felicitas arcanam gerebat imaginem aeternae felicitatis: quod et Philo agnoscit et recte explicat libro, *Τίς ὁ τῶν θείων πραγμάτων κληρονόμος* [*Quis rerum Divinarum heres sit*], et aperte nos docet Scriptor ad Hebr. 11: 9, 10, 13. Christus *πάντων κληρονόμος* [*omnium heres*], Hebr. 1: 2, 2: 5 et sequentibus, et cum Christo Christiani, infra 8: 17, Apoc. 2: 26. Quia apud Hebraeos res soli hereditate acceptae erant in-

inalienabiles, ideo omnis firma atque perpetua possessio ipsis dicitur נחלה *hereditas*, ut Ps. 2: 8 et alibi.

Ἀλλὰ διὰ δικαιοσύνης πίστεως, sed per iustitiam fidei] Per animi probitatem, quae partim in fide consistit, partim ex fide nascitur aliturque.

14. *Εἰ γὰρ οἱ ἐκ νόμου, κληρονόμοι, si enim qui ex Lege, heredes sunt*] Hic relicto sensu historico ad mysticum venit. *Si ille*, inquit, *qui Legem Mosis exterius implent*, nempe qua tales sunt, *adipiscentur bona illa futuri seculi*. Ἐκ rursum hic, ut modo 12.

Κεκένωται ἡ πίστις, exinanita est fides] Κεκένωται, *exinanita est* respondet Hebraeo אמל Ier. 14: 4, 15: 9. Id significat *vi carere*. Sic κενοῦσθαι habes et 1 Cor. 1: 17, 9: 15, 2 Cor. 9: 3. Si Lex Mosis exspectanda in hoc fuit, *nihil Abrahamo fides sua profuit*.

Καὶ κατήργηται ἡ ἐπαγγελία] *Ergo promissa illa* multo ante Legem Mosis facta Abrahamo *effectu caruere*. Κατήργηται ut modo κεκένωται, hic non susceptionem actionis, sed ipsam exsistentiam significat: sicut δεδικαίωται interdum est, *iustus fuit*. Sic Gal. 5: 4, 11. Sic בטל, ἀργεῖν vertitur Eccl. 12: 3.

15. *Ὁ γὰρ νόμος ὀργὴν κατεργάζεται, Lex enim poenam infert*] Ostendit quid faciat Lex illa Mosis, quatenus est Lex Mosis tantum, id est, quatenus distinguitur ab iis praeceptis et interdictis quae ab initio fuerant. Nempe *infert poenam* gravibus peccatis et quidem certam, et in multis lethalem, cum ante crimina multa dissimularentur, alia poenam haberent aut levem aut arbitrariam. Ὀργὴν [*iram*] pro *poena* habuimus et supra 2: 5, 8, 3: 5. Vide et Matth. 3: 7. *Κατεργάζεσθαι* ponitur apud interpretes et pro עשה et pro פעל, quorum utrumque *effectionem* qualencunque significat. Inter virtutes Legis Modestinus ponit *punire*, ut supra diximus.

Οὗ γὰρ οὐκ ἔστι νόμος, οὐδὲ παράβασις, ubi enim non est Lex, ibi nec delictum] Melius Manuscriptus ille οὗ δὲ [*ubi vero*]. Non dicit *non esse peccatum*, sed *non esse* פשע, id est, *contemptum Legis* a Deo non per collectiones, sed expressim datae: ac proinde minus esse poenae meritum. Vide quae diximus supra 2: 9, 12, 3: 20.

16. *Διὰ τοῦτο ἐκ πίστεως, ideo ex fide*] *Respectu fidei* (nem-

(nempe ἡ ἐπαγγελία) *facta sunt Abrahamo egregia illa promissa.* Pendet enim hoc ex illis quae supra 13.

῞Ινα κατὰ χάριν, *ut secundum gratiam*] Unde factum est ut promissum esset ingens, quippe procedens ex summa Dei benevolentia tanquam ad amicum, ut diximus supra. Amicus amicum liberaliter remunerat, et tanto liberalius, quanto ipse maior est. Conductor operae operam pari hostimento repensat.

Εἰς τὸ βεβαίαν εἶναι τὴν ἐπαγγελίαν παντὶ τῷ σπέρματι, *ut firma sit promissio omni semini*] Altera ratio cur fidem Deus respexerit, ut paria sperare possent pii quibus a Deo Lex nulla erat data, οἱ σεβόμενοι Ἕλληνες [*pii ex Gentibus*]. *Semen* hic intellige μυστικῶς [*sensu abdito*], ut modo a nomen *Patris*.

Οὐ τῷ ἐκ τοῦ νόμου μόνον] *Non solum Iudaeis*, quos ita hic vocat ἐκ νόμου, ut modo ἐκ περιτομῆς.

Ἀλλὰ καὶ τῷ ἐκ πίστεως Ἀβραάμ, *sed et ei qui ex fide est Abrahami*] Ἀβραὰμ hic est genitivi casus. Illos indicat *qui fidem habent Abrahami*, id est, qualem Abrahamus habuerat.

῞Ος ἐστι πατὴρ πάντων ἡμῶν, *qui Pater est omnium nostrum*] Omnium qui unquam vere in Deum credidere, etiam ante Christi tempora.

17. Καθὼς γέγραπται, *sicut scriptum est*] Gen. 17: 5.

῞Οτι πατέρα πολλῶν ἐθνῶν τέθεικά σε, *Patrem multarum Gentium posui te*] In his verbis causa est mutati nominis *Abram* in *Abraham*, elisa littera ב post ה εὐφωνίας [*soni suavioris*] causa. Horum verborum sensum mysticum hic usurpat Paulus, patrem ἀλληγορῶν [*abdito sensu nominans*] eum qui exemplo praeit, ut modo diximus.

Κατέναντι οὗ ἐπίστευσε, *coram quo credidit*] Hic addenda interrogatio. De Abrahami fide locutus quaerit *coram quo*, id est, quo teste, *Abrahamus crediderit.* Amat multum ἐρωτήσεις et πύσματα [*interrogationes*] Apostolus, ut notatum tum aliis, tum Isidoro Pelusiotae. Ipse autem sibi respondet.

Θεοῦ, *Deo*] Id est, *non sane coram hominibus* quos fides ista latuit, *sed coram Deo.*

Τοῦ ζωοποιοῦντος τοὺς νεκρούς, *qui vitam reddit mortuis*]

Cum

Cum non de oblatione Isaaci agatur, ut Hebr. 11: 17, 18 et Iac. 2: 21, sed de eiusdem Isaaci ortu promisso, apparet *νεκροὺς* hic per translationem dici *homines decrepitos* et per naturam inutiles ad gignendi functionem, ut ipse Apostolus verbis apertioribus iamiam explicabit, et Scriptor ad Hebr. 11: 12. Sic *fides mortua* quae iustitiam ac consequenter salutem de se non edit. A contrario *ζωοποιεῖν* חיה est *ad talem functionem utiles facere.* Sic *curare a lepra* est *ζωοποιεῖν* 2 Reg. 5: 7. Dicitur *ζωοποιεῖν* et qui nutrit Gen. 6: 20, et qui a malis eximit Ps. 71: 20.

Καὶ καλοῦντος τὰ μὴ ὄντα ὡς ὄντα, et vocat ea quae non sunt, tanquam ea quae sunt] Sicut Hebraeis saepe *vocari* est esse: ita *vocare*, facere ut quid exsistat. Sicut enim dominus servum vocans, facit ut veniat, sic et Deus res eas quae nec sunt nec futurae putantur. Ita sumitur id verbum Ier. 32: 23. *Τὰ μὴ ὄντα* intellige ea quae foetui gignendo, fovendo, pariendo sunt necessaria, *δύναμιν εἰς καταβολὴν σπέρματος* [*virtutem in conceptionem seminis*] Hebr. 11: 11. Philo De principatus constitutione: *Τὰ γὰρ μὴ ὄντα ἐκάλεσεν εἰς τὸ εἶναι, τάξιν ἐξ ἀταξίας, καὶ ἐξ ἀποίων ποιότητας, καὶ ἐξ ἀνομοίων ὁμοιότητας, καὶ ἐξ ἑτεροτήτων ταυτότητας, καὶ ἐξ ἀκοινωνήτων καὶ ἀναρμόστων κοινωνίας καὶ ἁρμονίας, καὶ ἐκ μὲν ἀνισότητος ἰσότητα, ἐκ δὲ σκότους φῶς ἐργασάμενος* [*His quae non erant dedit ut essent, confusa digessit in ordinem, novas qualitates rebus indidit, similia fecit e dissimilibus, e diversis eadem, ex insociabilibus et dissitis cohaerentia sociabiliaque, ex inaequalibus aequalia, ex obscuris illustria*]. Sic Plutarchus de Romulo novae urbis conditore: *Ποιῶν ἐξ οὐχ ὑπαρχόντων* [*Faciens ex non existentibus*]. Idem de Themistocle: *Δοκῶν ἐξ οὐχ ὑπαρχόντων παρ' ἀξίαν ἐπαίρεσθαι* [*Cum praeter meritum e nihilo ad meliorem fortunam evehi videretur*]. Et de Arato: *Ἐξ οὐχ ὑπαρχόντων ἐκτᾶτο δόξαν* [*Ex nihilo comparavit sibi gloriam*].

18. *Ὃς, qui*] *Qui Abrahamus*, de quo proposita fuerat quaestio.

Παρ' ἐλπίδα ἐπ' ἐλπίδι ἐπίστευσεν, contra spem in spem credidit] Est hic *ὀξύμωρον* [*acutifatuum*], quam figuram amat Paulus. *Spes inesperata*, quomodo *innuptae nup*-

t

tiae, *nescire quod scias*, *nec capti potuere capi*, aliaque similia. *Credidit in spem*, id est, ita ut speraret ex Dei promisso, *contra spem*, nempe secundum naturae Leges.

Εἰς τὸ γενέσθαι αὐτὸν πατέρα πολλῶν ἐθνῶν, *ut fieret Pater multarum Gentium*] Ut sic omnibus Gentibus exemplo praeiret. Vide supra 11. Omnes illi erunt קוי יהוה [*sperantes in Domino*] iuxta Esaiam 40: 31.

Κατὰ τὸ εἰρημένον, *secundum quod dictum est*] Gen. 25: 5.

Οὕτως ἔςαι τὸ σπέρμα σου, *sic erit semen tuum*] Nempe *ut stellae coeli*, quod ex loco Geneseos hic subauditur. Sumit autem Apostolus illa verba, ut et alia supra, in sensu mystico. Philo tum de Allegoriis, tum de Herede rerum divinarum, per *semen* intelligit *καθαρὰς φάσεις* [*puras luces*] in Abrahami animo habentes et fulgorem et motus suos ad siderum instar, imo supra sidera. Paulus vero rectius eos qui ad exemplum Abrahami tales in animo, velut in terrestri coelo, luces essent habituri. Celebratum apud Pythagoricos,

Εὐσεβέσιν δὲ βροτῶν γάνυμαι τόσον, ὅσσον Ὀλύμπῳ.

[*Tam pia mens hominum quam me delectat Olympus.*]

19. *Καὶ μὴ ἀσθενήσας τῇ πίςει*, *nec infirmus fide*] *Ἀσθενεῖν τῇ πίςει* dicuntur qui aliqua de re dubitant, ut ostendit locus infra 14: 1 collatus cum 1 Cor. 8: 7, 10. *Ἀσθενεῖν ταῖς διανοίαις* [*infirmari mente*] 1 Macc. 11: 49. Oppositum est τὸ *πληροφορεῖσθαι* [*plane persuasum habere*] quod modo sequetur.

Οὐ κατενόησε, *nec consideravit*] Id est, *non mansit id respiciens*: nam consideravit hoc quidem, ut videmus Gen. 17: 17, sed hanc cogitationem expulit animo, fretus Deo pollicente. Ergo illud *κατενόησε* hic significat actum permanentem, ut aliquoties Hebraeum נבט et Graecum hoc Hebr. 3: 1.

Τὸ ἑαυτοῦ σῶμα ἤδη νενεκρωμένον, *corpus suum iam emortuum*] Nempe ad illam functionem, de qua diximus supra 17.

Ἑκατονταέτης που ὑπάρχων, *cum fere centum esset annorum*] Ex Gen. 17: 17. Sunt qui aiunt unum defuisse annum, ideo adiectum illud *που*. Sic Graeci dicunt *δέκα που*, *circiter decem*.

Καὶ

Καὶ τὴν νέκρωσιν τῆς μήτρας Σάῤῥας, et emortuum uterum Sarae] *Uterum non ultra conceptui aptum*, ut pote anûs nonagenariae. Hunc uterum Philo libro de Herede rerum Divinarum, imaginem ait gerere animae quae a rebus in sensum cadentibus abdicata ex Deo concipere incipit.

20. *Εἰς δὲ τὸ ἐπαγγελίαν τοῦ Θεοῦ, contra Dei promissa*] Hoc εἰς per *contra* non male transtulit Syrus.

Οὐ διεκρίθη τῇ ἀπιςίᾳ, non haesitavit diffidentia] *Τῇ ἀπιςίᾳ*, id est, *δι' ἀπιςίας*. *Διακρίνεσθαι* hic, ut et Matth. 21: 21, Marc. 11: 23, infra 14: 23, Iac. 1: 6, idem est quod *διςάζειν* Matth. 14: 31, 28: 17, *ἐνδοιάζειν* et *ἐπαμφοτερίζειν* Philoni, ut diximus ad dictum locum Matth. 14.

Ἀλλ' ἐνεδυναμώθη τῇ πίςει, sed confirmatus est fide] Passivum hoc hic valet quod Hebraeum Hithpahel, pro quo et ipsi Hebraei saepe ponunt aut Kal aut Niphal. Sic Ps. 52: 9 in Hebraeo est in Kal עז, Graece in passivo *ἐνεδυναμώθη*, utrumque pro *firmavit sese*. Quanquam autem *se firmasse* dicitur Abrahamus, intelligendum hoc est Dei excitatu et ope praesentissima. *Posse* enim dicimur etiam quae per Deum possumus.

Δοὺς δόξαν τῷ Θεῷ, dans gloriam Deo] *Dare gloriam Deo* dicitur qui aut facit aut dicit aut, ut hic Abrahamus, cogitat id quod Deo honorificum est, sive id quod Dei proprietatibus convenit. Vide Luc. 17: 18, et quae dicta ad Matth. 26: 63.

21. *Καὶ πληροφορηθείς*] *Plane persuasum habens*. *Πληροφορεῖσθαι* est *impleri aliqua re*, ut apparet Eccl. 8: 11, ubi in Hebraeo מלא *plenum est*. Sic et 2 Tim. 4: 5, 17. Hinc ducta translatio ad *persuasionem*, quia ubi quis non dubitat, sed rem pro certa habet, eius cor dicitur tali re esse *plenum*. Vide infra 14: 5. Hinc *πληροφορία ἐλπίδος* [*plenitudo spei*] et *πίςεως* [*fidei*], Hebr. 6: 11, 10: 22. *Πληροφορηθεὶς, plene persuasus est*, etiam apud Isocratem Trapezitico.

Ὅτι ὃ ἐπήγγελται, δυνατός ἐςι καὶ ποιῆσαι, quia quaecunque promisit, potens est et facere] Nempe Deus, quod nomen praecessit. *Ἐπαγγέλλεσθαι* semper deponentaliter ponitur in his libris pro *promittere*. Promissa pro rebus certis habentur, si nec de voluntate nec de potentia pro-

promittentis dubitatur. Deum velle quod promittit facile creditu est. De potentia illi dubitant qui nihil aliud Deum esse putant quam ipsam naturam.

22. *Διὸ καὶ ἐλογίσθη αὐτῷ εἰς δικαιοσύνην, ideo et imputatum est illi in iustitiam*]. *Illa fides habita est pro egregia re ac valde laudabili.* Haec sententia, *fidem Abrahami a Deo pro re magna acceptam*, posita fuit a Mose, Gen. 15: 6, ante natum Ismaelem: sed cum parium par sit ratio, recte et a Paulo ad fidem de ortu Isaaci, et a Iacobo ad eam fidem quae in oblatione Isaaci emicuit, refertur. Fidei enim si initia Deo placent, multo magis incrementa: nec ulla sunt piorum opera in quae fides non influat.

23. *Οὐκ ἐγράφη δὲ δι' αὐτὸν μόνον, non est autem scriptum tantum propter ipsum*] Recte: nam historias illas de Abrahamo, Isaaco, Iacobo ac Iosepho legibus suis praeposuit Moses, ut eo exemplo omnes ad pietatem excitaret. Notat id Philo. Sic et impiorum facta et poenae scripta sunt ad deterrendos alios 1 Cor. 10: 11. Cum autem *ἡμᾶς* [*nos*] hic dicit Paulus, specialiter Christianos intelligit, ut ostendunt sequentia.

24. *Τοῖς πιστεύουσιν ἐπὶ τὸν ἐγείραντα Ἰησοῦν τὸν κύριον ἡμῶν ἐκ νεκρῶν, credentibus in eum, qui suscitavit Iesum Dominum nostrum e mortuis*] Eadem ferme verba habes 1 Petr. 1: 21. Haec est fides maior fide Abrahami. Nam Abrahamus et Sara mortui erant figurate, Iesus vere atque perfecte.

25. *Ὃς παρεδόθη, qui traditus est*] A Deo Patre: nempe in mortem, quod et infra subauditur 8: 32. Vide quae diximus ad Matth. 17: 22. Respicitur Graeca versio Esaiae 53: 6, *Κύριος παρέδωκεν αὐτὸν ταῖς ἁμαρτίαις ἡμῶν* [*Tradidit illum Dominus peccatis nostris*].

Διὰ τὰ παραπτώματα ἡμῶν, καὶ ἠγέρθη διὰ τὴν δικαίωσιν ἡμῶν, propter delicta nostra, et resurrexit propter iustificationem nostram] Potuerat dicere, *qui et mortuus est et resurrexit, ut nos a peccatis iustificaret*, id est, liberaret. Sed amans *ἀντίθετα* [*opposita*] *morti* coniunxit *peccata* quae sunt mors animi, *resurrectioni* autem *adeptionem iustitiae* quae est animi resuscitatio. Mire nos et a peccatis retrahit et ad iustitiam ducit, quod videmus

 Chris-

Christum mortem non formidasse pro doctrinae suae, peccatis contrariae et ad iustitiam nos vocantis, testimonio, et a Deo resuscitatum ut eidem doctrinae summa conciliaretur auctoritas. Vide 1 Petr. 1: 3.

CAPUT V.

Δικαιωθέντες οὖν ἐκ πίστεως, iustificati ergo ex fide] *Mundati igitur a peccatis per fidem.*

Εἰρήνην ἔχομεν πρὸς τὸν Θεὸν, pacem habemus cum Deo] *Amicitia Dei fruimur.* Vide quae supra 4: 4. Hic εἰρήνη, quod ibi et iam mox *χάρις*. Sicut Abraham *amicus Dei* fuit, Iac. 2: 23, sic et nos.

Διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, per Dominum nostrum Iesum Christum]. Ei post Deum gratiam debemus. Causam iam exprimet.

2. *Δι' οὗ καὶ τὴν προσαγωγὴν ἐσχήκαμεν τῇ πίστει εἰς τὴν χάριν ταύτην, per quem et fide habemus aditum ad gratiam hanc*] A quo tum alia habemus beneficia, tum hoc vel maximum, quod ille nobis dedit credendi causas, ut sic per fidem perveniremus ad illam Dei amicitiam ac benevolentiam. *Προσάγειν* respondet Hebraeo כנס et נגש [*accedere*], unde *προσαγωγὴ*, tum hic tum Eph. 2: 18 3: 12, est *aditus ad rem vel personam*. Pro *τῇ πίστει* in Manuscripto *ἐν τῇ πίστει*, quod Paulo usitatius, et solent facile excidere litterae repetitae.

Ἐν ᾗ ἑστήκαμεν] *In qua*, nempe fide, *stamus*, id est cavemus nobis a peccatis. Nam sicut qui peccat *cadere* dicitur, Hebr. 4: 11, Iac. 5: 12, sic *stare* qui a peccando abstinet, infra 14: 4, 1 Cor. 10: 12. Est hic praeteritum pro praesente, more Hebraeo.

Καὶ καυχώμεθα ἐπ' ἐλπίδι τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ, et gloriamur spe gloriae filiorum Dei] *Fulcimur spe gloriae illius quam a Deo accepturi sumus, secundum promissa Christi.* *Καυχᾶσθαι* est *aliqua re inniti*, ut diximus supra 2: 17, 23. Itaque עלז, quod est *gaudere*, vertitur et per *καυχᾶσθαι* et per *κατακαυχᾶσθαι*, ut et עלץ et רנן quae paris sunt significatus.

3. *Οὐ μόνον δέ*] *Non tantum gaudemus ea spe.*

'Αλλὰ καὶ καυχώμεθα ἐν ταῖς θλίψεσιν, sed et gloriamur adversis] Hic proprius effectus magnae illius, id est, Christianae fidei, *gaudere adversis*, quae propter Dei et Christi nomen eveniunt. Exemplum vide Act. 5: 41, quale in veteri Testamento frustra quaeras. Adde 2 Cor. 7: 4, 8: 2.

Εἰδότες ὅτι ἡ θλίψις ὑπομονὴν κατεργάζεται, scientes adversa patientiam operari] Nempe in credentibus. Ὑπομονὴν *sufferentiam* vertit Tertullianus, alii Latinius *tolerantiam* aut *patientiam:* eam intellige per quam Dei causa mala quaevis libenter toleramus. De utilitate adversorum pulchra et Paulo satis consentientia habet Rabbi Israel de Anima cap. 28 et 33.

4. *'Η δὲ ὑπομονὴ δοκιμήν, patientia autem explorationem*] *Explorationem*, nempe *sui ipsius:* nam patiendo discit homo suas vires. Alibi sumitur id nomen respectu aliorum: at Iac. 1: 3 τὸ δοκίμιον ponitur μετωνυμικῶς [*per transnominationem*] pro ipsis *rebus adversis*.

'Η δὲ δοκιμὴ ἐλπίδα, exploratio vero spem] Nam qui scit se durissima pati Dei causa, eius spes magis magisque accenditur, tum ex Dei bonitate, cui non convenit talem patientiam non munerare, tum ex promisso Christi, Matth. 5: 12, Ioh. 16: 20.

5. *'Η δὲ ἐλπὶς οὐ καταισχύνει, spes autem non pudefacit*] Id est, *spes in Dei promissis fundata non fallit.* Locutio sumpta ex Ps. 22: 6. Est μετωνυμία [*transnominatio*], quia plerumque pudere eos solet qui vanis pollicitationibus fidem habuere. Vide et Sir. 2: 10. Notavit in hac periodo gradationem Augustinus, quam figuram amat Apostolus, ut videre est infra 8: 29, 30, 39, 10: 13, 14, 15.

Ὅτι ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ἐκκέχυται ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, διὰ πνεύματος ἁγίου τοῦ δοθέντος ἡμῖν, quia Dei dilectio effusa est in animos nostros per Spiritum sanctum qui datus est nobis] Hoc dicit: Eo minus dubitandum habemus de rei speratae eventu, quia etiam arrham a Deo accepimus, Spiritum sanctum. *Dei dilectio* hic intelligenda qua Deus homines diligit, ut videre est infra 8. *Spiritus effusus* in Christianos, id est ubertim datus, dicitur Act. 2: 17, 18, 33, 10: 45, Tit. 3: 6. Hic vero ip-

ipsa *Dei dilectio effusa* dicitur, id est, abundanter testata *hominum animis*. Nam quisque sibi conscius donorum quae acceperat, recte inde colligebat magnum in se esse Dei amorem. Non solent tam magna pro mutuo ii dare qui fidem volunt fallere. Adde 2 Cor. 1: 21, 22, Eph. 1: 14.

6. *Ἔτι γὰρ Χριστὸς, adhuc enim Christus*] Hoc γὰρ non connectitur cum prioribus, sed novum est argumentum ad probandum Dei in nos amorem a minus credibili ad magis credibile assurgens. Legerunt hic alii εἰ, alii εἰς τό: sed ἔτι rectum est, et construitur cum ὄντων ἀσθενῶν [*cum infirmi essemus*], quomodo mox sequetur ἔτι ἁμαρτωλῶν ὄντων ἡμῶν [*cum adhuc peccatores essemus*].

Ὄντων ἡμῶν ἀσθενῶν, cum infirmi essemus] Cum nondum vires accepissemus ad serviendum Deo.

Κατὰ καιρόν] *Tempore ad eam rem opportuno*, Ioh. 13: 1, 17: 1, Gal. 4: 4. Exactis hebdomadibus Danielis, destructis regnis.

Ὑπὲρ ἀσεβῶν] Id est, *etiam pro impiis*, quales multi non inter Gentes tantum, sed et inter Iudaeos. Quod hic dicit *ἀσεβεῖς* mox dicit *ἁμαρτωλοὺς* [*peccatores*], sensu scilicet eminentiore, quomodo Hebraeis רשעים et חטאים pro eodem sumi solere notatum est eruditis. Graeci quoque Interpretes pro utraque illa voce Hebraea modo dicunt *ἀσεβεῖς*, modo *ἁμαρτωλοί*. Vide quae diximus libro II de Iure Belli ac Pacis cap. 20. 44.

Ἀπέθανε, mortuus est] Ideo mortuus est, ut illi peccatores ad fidem perduci possent, quae fides praecipue nititur morte Christi et resurrectione. Vide supra 4: 25.

7. *Μόλις γὰρ ὑπὲρ δικαίου τὶς ἀποθανεῖται, vix enim pro iusto quis moritur*] Syrus legit ὑπὲρ ἀδίκου [*pro iniusto*], sensu optimo. Magnum est quod dixi. *Est hoc perrarum, ut quis pro homine malo mortem velit oppetere*. Loquitur ex sententia Philosophorum ac Iudaeorum. Seneca: *Succurram perituro, sed ut ipse non peream, nisi si futurus ero magni hominis aut magnae rei merces.* Idem sensus in epistola Epicuri ad Pythoclem. Philo: *Μόλις ἀνεπνεύσαμεν εἰδότες ἐπ' οὐδενὶ λυσιτελεῖ παραναλώματα γενησόμενοι* [*Vix respiravimus cum sciremus nullo nos fructu nulla de causa perituros*].

Ὑπὲρ

Ὑπὲρ γὰρ τοῦ ἀγαθοῦ τάχα τὶς καὶ τολμᾷ ἀποθανεῖν, *nam pro bono facile quis sustineat mori*] Est συγχώρησις [*concessio*]. Aliquos in Gentibus aut Iudaeis invenias qui pro viro bono se periculis obiiciant: ut Ionathan pro Davide: ut Damon et Pythias apud Valerium Maximum IV. 7. Lactantius V. 18: *Quid enim illi familiares Pythagorasi laudantur a vobis, quorum alter se tyranno vadem mortis pro altero dedit, alter ad praestitutum tempus, cum iam sponsor eius duceretur, praesentiam sui fecit, eumque interventu suo liberavit? Quorum virtus in tanta gloria non haberetur, quod alter pro amico, alter etiam pro fide mori voluit, si stulti putarentur.* Τάχα hic est *facile*, oppositum ei quod praecessit μόλις. Tale illud:

—— Τάχα μὲν καὶ ἀναίτιον αἰτιόωτο.

[—— *Facile et non sontem crimine vexet*]. Et τολμᾷν non est *audere*, sed *sustinere*, sicut τολμᾷ ἱκετεύειν [*sustinet supplicare*], τολμᾷ ἀπέχεσθαι [*sustinet abstinere*] frequenter apud Graecos.

8. Συνίστησι δὲ τὴν ἑαυτοῦ ἀγάπην εἰς ἡμᾶς ὁ Θεὸς, *ostendit autem dilectionem suam Deus erga nos*] Haec est dilectio Dei προηγουμένη [*antecedens*] erga omne humanum genus indistincte. Συνίστησι, *conspicuam facit*, ut supra 3: 5. Deo hoc adscribit, quia is Filium suum tradidit, Filio suo non pepercit.

Ὅτι ἔτι ἁμαρτωλῶν ὄντων ἡμῶν Χριστὸς ὑπὲρ ἡμῶν ἀπέθανε, *quod cum adhuc peccatores essemus, Christus pro nobis mortuus est*] Repetit paulum mutatis verbis sensu eodem quod dixerat, ut egregium et memoriae infigendum.

9. Πολλῷ οὖν μᾶλλον, *multo igitur magis*] Hic iam sequitur illatio maioris, id est, magis credibilis rei.

Δικαιωθέντες νῦν, *nunc iustificati*] *Ad veram atque internam puritatem sive iustitiam perducti.*

Ἐν τῷ αἵματι αὐτοῦ, *sanguine ipsius*] Est μετάληψις [*transsumptio*]. Nam *sanguis* sive mors cruenta *Christi* causa fidei, fides iustitiae. Is ordo manifestus supra 3: 25.

Σωθησόμεθα δι' αὐτοῦ ἀπὸ τῆς ὀργῆς, *salvi erimus a poena per ipsum*] Id est, *eripiemur a communi exitio quod impios manet.* Par locutio 1 Thess. 1: 10.

10. Εἰ γὰρ ἐχθροὶ ὄντες, *si enim cum inimici essemus*]

Nam impii omnes Deo sunt inimici, Iac. 4: 4; *Deum non amant*, 1 Ioh. 4: 20.

Κατηλλάγημεν τῷ Θεῷ διὰ τοῦ θανάτου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, reconciliati sumus Deo per mortem Filii eius] Id est, Deus a nobis gravissime laesus, cum Filium suum nostri causa morti dedit, ostendit se non eo usque iratum, ut non sub bonis conditionibus *in gratiam redire nobiscum* vellet. Id hic est *καταλλάττεσθαι* non plene scilicet, sed *κατά τι* [*relative*] ad illum effectum, ut 2 Cor. 5: 19.

Πολλῷ μᾶλλον καταλλαγέντες, multo magis reconciliati] Id est, *postquam Deus nobiscum venit ad conditiones*, subintellige, *quas nos accepimus iisque paruimus.* Nam saepe sub verbis actûs primi intelliguntur actûs secundi. Similia vide Ioh. 6: 44, 17: 6.

Σωθησόμεθα διὰ τῆς ζωῆς αὐτοῦ, salvi erimus per vitam ipsius] *Per vitam ipsius.* Vita omnis vim agendi in se continet: et quid potius agat Christus, cui omnis potestas data est, quam ut malis eximat eos pro quibus in gratiam Patris reponendis tam multa fecit ac passus est?

11. *Οὐ μόνον δέ, non solum autem*] Parum est quod dixi, *fore ut malis nos eximat.*

Ἀλλὰ καὶ καυχώμενοι ἐν τῷ Θεῷ διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, sed et gloriantes in Deo per Dominum nostrum Iesum Christum] Supple *sumus*: quomodo accepit Syrus, id est, Dei pollicitis per Christum factis innitimur, atque confidimus nos insuper bona et aeterna et maxima consecuturos. Vide quae supra 4. et Hebr. 3: 6.

Δι' οὗ νῦν τὴν καταλλαγὴν ἐλάβομεν, per quem nunc reconciliationem accepimus] *Νῦν*, id est, *iam nunc accepimus reconciliationem.* Dictum *μετωνυμικῶς* [*per transnominationem*], id est, Accepimus effectum istius reconciliationis, Spiritum Sanctum, quem Deus non dedisset nobis nisi plane in gratiam suam repositis. Hic apertius exprimitur actus ille secundus, de quo diximus supra 10. Pax subditorum cum Rege tunc perfecta est cum subditi eis conditionibus paruere quas Rex praescripserat.

12. *Διὰ τοῦτο, propterea*] *Haec cum ita se habeant ut diximus.* Est enim לכן *διὰ τοῦτο* non reddentis causam ante dictorum, sed ex ante dictis tanquam certis mysterium vetus interpretantis. Id autem hic est, quae per Ada-

Adamum gesta sunt, eorum contraria debuisse geri per Christum. Idem explicat 1 Cor. 15: 22.

"Ὥσπερ δι' ἑνὸς ἀνθρώπου ἡ ἁμαρτία εἰς τὸν κόσμον εἰσῆλθε, *sicut per unum hominem peccatum in mundum intravit*] Κόσμον hic intellige genus humanum cui peccandi exemplum primus dedit Adamus. Cur non Evam dixit? Quia Hebraei non solent γενεαλογεῖν [*genus recensere*] per feminas.

Καὶ διὰ τῆς ἁμαρτίας ὁ θάνατος, et per peccatum mors] Id est, virium imminutio, causa lassitudinis, dolorum, morborum et ex his secuturae mortis, ut ad Genesim diximus. Atqui immortalitas Adamo, etiamsi Deo paruisset, dicat aliquis, promissa non erat, et natura erat χοϊκός [*terrenus*], factus εἰς ψυχὴν ζῶσαν [*in animam viventem*] non εἰς πνεῦμα ζωοποιοῦν [*in Spiritum vivificantem*] 1 Cor. 15: 45. Fateor: at, si praecepto Divino paruisset, mansissetne in Paradiso semper, an maius aliquid deinde de eo constitutum fuisset, et nobis incertum est, et ipsi incertum fuit. Hebraei quidam existimant futurum fuisse, ut post vitam felicem longissimam Deus ei sine ullo molestia ac dolore animum e corpore liberaret, quod ipsi non מות, id est *mori*, sed גוע [*exspirare*] aut *osculum pacis* vocant. Alii putant eventurum ei fuisse id quod Enocho et Eliae evenit. Sed de hac re alii iudicent: dum illud teneamus, quod ait Sapiens Hebraeus, *Diaboli invidia mortem in mundum intrasse*, 2: 24. Et quod Sirachides, *Per mulierem initium factum peccandi, et inde esse quod morimur*, 25: 33.

Καὶ οὕτως εἰς πάντας ἀνθρώπους ὁ θάνατος διῆλθεν, et ita in omnes homines mors pervenit] *Pervenit ad omnes Adami posteros*, ipsa Lege originis per quam non poterant non omnibus quae diximus malis obnoxia esse corpora, ex tali corpore substantiam suam et qualitates ducentia. Sublato enim beneficio illo per arborem vitae, manebat corpus humanum quale caeterorum animantium, caducum ac fragile velut testa ex humo facta. Hoc sensu aiunt Hebraei *mortem ex peccato Adami venisse ad posteros eius*, ut Paraphrastes Chaldaeus Ruth. 4 et Eccl. 7, Scriptor vitae Mosis plus semel, Iarchi, Hana Barhaina in Beresith Rabba. Cyrillus adversus Anthropomorphitas

cap. 8: *Οἱ γεγονότες ἐξ αὐτοῦ ὡς ἀπὸ φθαρτοῦ φθαρτοὶ γεγόναμεν* [*Nati ex eo, ut a mortali, mortales nati sumus*]. Vide et quae ibi sequuntur.

Ἐφ᾽ ᾧ πάντες ἥμαρτον, per quem omnes peccaverunt] Frequens est *μετωνυμία* [*transnominatio*] Hebraeis dicere *peccatum* pro *poena*, et *peccare* pro *poenam subire*: unde et procedente longius figura per *μετάληψιν* [*transsumptionem*] חטא sive *peccare* dicuntur qui malum aliquod etiam sine culpa ferunt, ut Gen. 31: 36 et Iob. 6: 24, ubi חטא vertitur per *δυσπραγεῖν* [*adversa fortuna uti*]. *Ἐφ᾽ ᾧ* hic est *per quem*, quomodo *ἐπὶ* cum dativo sumitur Luc. 5: 5, Act. 3: 16, 1 Cor. 8: 11, Hebr. 9: 17. Chrysostomus hoc loco: *Ἐκείνου πεσόντος καὶ οἱ μὴ φαγόντες ἀπὸ τοῦ ξύλου γεγόνασι παρ᾽ ἐκείνου πάντες θνητοί* [*Illo labente, et ii qui de ligno non comederunt, per eum omnes mortales facti sunt*]. Post haec verba sequitur longa hic *παρένθησις* [*interpositio*] ad comma usque 18, ubi reditur ad coeptum sermonem. Id genus dicendi Graeci *ὑπέρβατον* [*traiectionem*] vocant, soletque id multum emolliri, si voces eaedem aut sensus ante positus repetatur addito *inquam* vel *ergo*, ut infra *ἄρα οὖν*, id est, *ut dicere coeperam*.

13. *Ἄχρι γὰρ νόμου ἁμαρτία ἦν ἐν τῷ κόσμῳ, usque ad Legem enim peccatum erat in mundo*] Subauditur hic *μὲν* [*quidem*]. Causam reddit cur dixerit omnes homines ideo mortuos quod ex Adamo ortum traherent, quia Lex nulla illis data erat quae transgredientibus mortis poenam minaretur. Non negat fuisse peccatum, ut Caini, hominum qui fuere diluvii tempore, Sodomae civium, fratrum Iosephi, Pharaonis qui Mosi coaevus fuit et aliorum. *Ἄχρι νόμου*, id est, *ante Legem Mosis* quae gravibus facinoribus poenam adscribit mortem.

Ἁμαρτία δὲ οὐκ ἐλλογεῖται μὴ ὄντος νόμου, peccatum autem non imputatur cum Lex non est] In Manuscripto *οὐκ ἐλλογεῖτο* [*non imputabatur*]: nec aliter legit et Syrus et Theophylactus. Verbum *ἐλλογεῖν* etiam in illa ad Philemonem Paulus usurpat. Recta locutio fuerat *ἐνελογεῖτο*: sed omissi augmenti habemus et alia exempla. Sensus est, *Non in id imputabatur ut causa possit dici mortis*, nempe in singulis hominibus. Non enim singulos tunc ho-

homines Deus punit, sed genera tota hominum, et in illis etiam pueros nullius commissi reos. At Lex de singulis dicit, *Morte moriatur*: nempe Deo ipso mortem inflicturo, si cessarent aut rem ignorarent Iudices.

14. *Ἀλλ' ἐβασίλευσεν ὁ θάνατος ἀπὸ Ἀδὰμ μέχρι Μωσέως, at regnavit mors ab Adamo usque ad Mosem*] *Attamen*, inquit, *vim suam exercuit mors in homines singulos ab Adami aetate ad Mosis aetatem*, id est, per annos ferme bis mille quingentos; non breve spatium. *Βασιλεύειν* מלך est *vim suam exercere*, ut infra 21, 6: 12. Sic ᾅδου βασίλειαν [*regnum inferorum*] dixit Sapiens Hebraeus 1: 14. *Ἀπὸ* et *μέχρι* poni solent ad temporis notationem, ut Act. 10: 30.

Καὶ ἐπὶ τοὺς μὴ ἁμαρτήσαντας ἐπὶ τῷ ὁμοιώματι τῆς παραβάσεως Ἀδάμ] *Etiam in eos qui nihil simile Adamo commiserant*, quales Abel, Noe, Abrahamus, Isaacus, Iacobus, Iosephus. Quia *ἁμαρτάνειν* [*peccare*] ambiguum est, et aliquo sensu omnibus hominibus qui aliquamdiu aetatem egere tribui potest, ideo distincte explicat de quo peccandi genere hic agat, nempe de tali quod par censeri possit ei quod Adamus commiserat. Solent graves transgressiones comparari *transgressioni Adami*, Os. 6: 7.

Ὅς ἐστι τύπος τοῦ μέλλοντος, qui est figura futuri] Mors quidem illa, ut iam diximus, secuta est ex naturae Lege, sed quam Deus facile impedire potuisset, nisi voluisset Adamum *figuram esse* Christi, diversa tamen gignendi ratione et effectibus contrariis. *Ὁ μέλλων* hic dicitur, respectu habito ad tempus Adami et deinceps ad Legem usque, is qui *Ἀδὰμ ἔσχατος* [*novissimus Adam*] 1 Cor. 15: 45. Sic et Col. 2: 17 vox *μελλόντων* respicit priora tempora. *Τύπος* est *figura ad quam aliud quid plenius efficitur*, Exod. 25: 40. Sic 1 Cor. 10: 6, 11. Dicitur *ἀντίτυπον* [*exemplar*] Hebr. 9: 24.

15. *Ἀλλ' οὐχ ὡς τὸ παράπτωμα, οὕτω καὶ τὸ χάρισμα, sed non sicut delictum, ita et donum*] Hoc vult dicere, In neutro quidem quicquam iniqui, sed tamen Deo convenientius esse, unum facere vitae auctorem quam unum mortis. *Χάρισμα* dicitur quod mox *δώρημα*, *beneficium* quodvis, ut infra 11: 29, 2 Cor. 1: 11. *Παράπτωμα* vero re-

respondet vocibus Hebraeis פשע, עון, עול, et similibus quae *violationem Legis Divinae gravem* significant. Hic vero ea vox intelligitur simul cum suo effectu qui iam explicabitur. Deus magis amat prodesse quam nocere: et vita Deo gratior quam mors.

Εἰ γὰρ τῷ τοῦ ἑνὸς παραπτώματι οἱ πολλοὶ ἀπέθανον, si enim unius delicto multi mortui sunt] Οἱ πολλοὶ, id est, fere omnes excepto Enocho, et si qui forte fuere alii de quibus id scriptum non est. Idem est hic τῷ ἑνὸς παραπτώματι, quod modo δι' ἁμαρτίας [*per peccatum*].

Πολλῷ μᾶλλον] *Multo facilius*: nam illud quam hoc difficilius creditu, et tamen verum esse apparuit.

Ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ δωρεὰ, gratia Dei et donum] Hic χάριν dixit quod ante χάρισμα, causam pro effectu. Iustitia Divina quae Christianis obtigit et magnum est beneficium et nullis a nobis meritis provocatum: ideo *donum* dicitur.

Ἐν χάριτι τῇ τοῦ ἑνὸς ἀνθρώπου Ἰησοῦ Χριστοῦ, gratia unius hominis Iesu Christi] Χάρις hoc loco significat *benevolentiam Christi in genus humanum.*

Εἰς τοὺς πολλοὺς ἐπερίσσευσε] *In multos*, id est, in omnes qui in Christum credidere, quod initium est novae naturae, ἐπερίσσευσε [*abundavit*], id est, *abundantius apparuit*, ut supra 3: 7 et Matth. 5: 20, עוד.

16. *Καὶ οὐχ ὡς δι' ἑνὸς ἁμαρτήσαντος, τὸ δώρημα, et non sicut per unum peccantem, ita et donum*] Est ἔλλειψις [*defectus*] duplex. Nam et post δι' ἑνὸς subauditur nomen θάνατος [*mors*], ex verbo ἀπέθανον [*mortui sunt*] quod praecesserat, et post τὸ δώρημα subauditur ἔχει [*habet*]. *Non sic se habet donum, ut illa mors ex uno peccato consecuta.* Multo efficacius fuit beneficium quam noxa. In quo autem ea differentia sita sit iam explicat.

Τὸ μὲν γὰρ κρῖμα ἐξ ἑνὸς, nam constitutio quidem ex uno] Κρῖμα משפט [*iudicium*] *constitutionem Dei* hic significat, cui occasionem dedit peccatum Adami.

Εἰς κατάκριμα, ad damnationem] Frequens est Hebraeis causam nominare pro effectu, quamvis ex alia causa procedente. Ita, quia damnati mori solent, *damnatio* hic dicitur pro *morte*.

Τὸ δὲ χάρισμα, gratia autem] Intelligit hic fidem quae

el

et Eph. 2: 8 *donum Dei* dicitur, quia Deo revelante nihil tale meritis contigit.

Ἐκ πολλῶν παραπτωμάτων, *ex multis delictis*] *Occasione sumpta ex multis peccatis.*

Εἰς δικαίωμα, *ad iustificationem*] *Ad vitam rectam* sive *perpetuam obedientiam*: quomodo δικαίωμα et infra 18. Sic Iob. 34: 27 דרכיו, quod est *vias eius*, Septuaginta vertunt δικαιώματα αὐτοῦ. Ideo nomen singulare hic usurpavit Apostolus, ut unum ac constantem vitae tenorem significaret. Apocalypsis pluraliter pro eodem dixit, τὰ δικαιώματα τῶν ἁγίων [*iusta sanctorum vita*] 19: 8.

17. Εἰ γὰρ, *si enim*] Ostendit quantum sit ista vita recta quam Dei dono adipiscimur, ex eo quod secum trahit aeternam vitam ac felicitatem.

Τῷ τοῦ ἑνὸς παραπτώματι, *unius delicto*] Repetit quod dixerat supra 15: sed ut maius aliquid quam ante inferat. In Manuscripto est, ἐν ἑνὶ παραπτώματι [*uno delicto*].

Ὁ θάνατος ἐβασίλευσε, *mors regnavit*] Ut supra 14.

Διὰ τοῦ ἑνὸς, *per unum*] Id est, *per naturam ex uno in omnes transeuntem.*

Πολλῷ μᾶλλον] *Multo facilius*, ut supra 15.

Οἱ τὴν περισσείαν τῆς χάριτος] *Abundantiam gratiae* more Hebraico, id est, gratiam abundantissimam vocat, benevolam patefactionem Divinae voluntatis factam per Christum.

Καὶ τῆς δωρεᾶς τῆς δικαιοσύνης, *et donationis iustitiae*] Δωρεὰ δικαιοσύνης rustum Hebraismus pro *iustitia quae dono datur.* Vide supra 15. Dono autem dari dicitur, quia per fidem obtingit quae est donum Dei, ut diximus supra 16.

Λαμβάνοντες, *accipientes*] Id est, qui voluerunt accipere et sic acceperunt re ipsa. Sic et Ioh. 1: 12.

Ἐν ζωῇ βασιλεύσουσι, *in vita regnabunt*] Duo magna dicit et hominibus gratissima, *vitam* et *regnum*, sive immortalitatem et summos honores. Vide 1 Cor. 4: 8, 2 Tim. 2: 12, Apoc. 5: 10, 20: 4, 22: 5.

Διὰ τοῦ ἑνὸς Ἰησοῦ Χριστοῦ, *per unum Iesum Christum*] *Per vitae principem* Act. 3: 15. Etenim vitam illam aeternam in tenebris latentem primus apertam fecit, primus

mus eam est consecutus, idem etiam novam de se naturam trahentibus eam conferet.

18. *Ἄρα οὖν, igitur*] Hic post longam παρένθεσιν [*interpositionem*], in qua obiter institutae comparationis disparitatem ostendit quandam, redit ad id quod dicere coeperat supra 12. Ἄρα est repetentis interruptum sermonem. Simile hyperbatum et repetitionem sermonis inchoati per καὶ habes Phil. 2: 1, 5.

Ὡς δι' ἑνὸς παραπτώματος εἰς πάντας ἀνθρώπους εἰς κατάκριμα, sicut per unius delictum in omnes homines ad condemnationem] Supple ἐγένετο, *res processit*. Hebraei ubi statum aliquem designant ל, quod valet εἰς, ponunt vice Nominativi ut Gen. 2: 24, ἔσονται εἰς σάρκα μίαν [*erunt in unam carnem*]. Et 1 Cor. 15: 45, ἐγένετο εἰς ψυχὴν ζῶσαν [*factus est in animam viventem*]; unde et hoc εἰς κατάκριμα et quod sequetur εἰς δικαίωσιν Syrus per Nominativos transtulit.

Οὕτω καὶ δι' ἑνὸς δικαιώματος, sic et per unius iustificationem] Id est, ὑπακοῆς [*obedientiam*], ut iam explicat. Eam obedientiam Christi per omne vitae tempus ad mortem usque vocat singulari numero δικαίωμα ob uniformem eius tenorem, ut diximus supra 16.

Εἰς πάντας ἀνθρώπους, in omnes homines] Intellige omnes qui ipsi sicut oportet credunt, quod initium est, ut diximus, novae naturae.

Εἰς δικαίωσιν ζωῆς, ad iustificationem vitae] Evenit eis liberatio a peccatis, quae liberatio causa est vitae aeternae. Genitivus apud nostros scriptores ex Hebraismo varias significationes habet. Hic rei effectae designativus est.

19. *Ὥσπερ γὰρ διὰ τῆς παρακοῆς τοῦ ἑνὸς ἀνθρώπου ἁμαρτωλοὶ κατεστάθησαν οἱ πολλοί, sicut enim per inobedientiam unius hominis peccatores constituti sunt multi*] Est rursus μετωνυμία [*transnominatio*]. Ita tractati sunt quasi peccassent actu, nempe quia addicti sunt morti. Sic vox *peccatoris* sumitur 1 Reg. 1: 21, et alibi. Πολλοὶ hic rursum dixit cum modo dixerit πάντας, *omnes*, excepto forte uno aut altero.

Οὕτω καὶ διὰ τῆς ὑπακοῆς τοῦ ἑνὸς, ita et per unius obedientiam] Per obedientiam Christi perpetuam, doctri-

nae

nae ipsius congruentem et a Deo repensatam summo praemio. Vide Phil. 2: 8, 9.

Δίκαιοι κατασταθήσονται οἱ πολλοί, iusti constituentur multi] Futurum pro praesente durabili: et *multi*, id est, credentes, sic ut credi oportet. Vides hic δίκαιοι κατασταθήσονται idem esse quod δικαιωθήσονται [*iustificabuntur*] aut δικαιοῦνται [*iustificantur*], et posito abstracto vice concreti, more Hebraeo, δικαιοσύνη γίγνονται [*iustitia efficiuntur*] 2 Cor. 5: 21. Respicitur autem non obscure locus Esai. 53: 2, *Per sui notitiam iustos faciet iustus servus meus multos. Iusti fient* nempe apud Deum, ac proinde et Divina praemia suo tempore consequentur.

20. *Νόμος δὲ παρεισῆλθεν, Lex autem subintravit*] Poterat dicere Iudaeus, si ita se res habet ut Christus sit causa vitae, sicut mortis Adamus, quid ergo egit Lex Mosis? Huic quaestioni respondens ait, Lex de transverso intervenit inter exordium peccati et exordium novae iustitiae. Sic παρεισῆλθον Gal. 2: 4, παρεισέδυσαν Iud. 4.

Ἵνα πλεονάσῃ τὸ παράπτωμα, ut abundaret delictum] Hebraeis saepe esse dicitur quod apparet: itaque sicut περισσεύειν est *abundantius apparere* supra 3: 7 et hic 15: ita et πλεονάζειν hic et infra 6: 1, 2 Cor. 4: 15, 2 Thess. 1: 3. Utrumque πλεονάσαι et περισσεῦσαι iunctim habes 1 Thess. 3: 12. Per Legem magis innotuit peccatum, supra 2: 9, 12, 3: 20, 4: 15, infra 7: 8.

Οὗ δὲ ἐπλεόνασεν ἡ ἁμαρτία, ubi autem abundavit delictum] Οὗ hic valet *postquam*, sicut et Latine usurpatur *ubi*. Solent enim locorum notae ad temporis significationem transferri.

Ὑπερεπερίσσευσεν ἡ χάρις, superabundavit gratia] Non satis habuit dicere ἐπερίσσευσεν [*abundavit*], sed propositionem augentem addidit, ut intelligeretur multo illustrius apparuisse Dei benevolentiam quam ante apparuerat peccati turpitudo. Amat tales compositiones Paulus ut ὑπερεκτείνω, ὑπερεκχύνομαι, ὑπεραίρομαι, ὑπεράνω, ὑπεραυξάνω, ὑπερνικάω, ὑπερυψόω. Sic ὑπερπερισσεύομαι habes et 2 Cor. 7: 4, et ὑπερπερισσῶς Marc. 7: 37, et ὑπερπλεονάζω 1 Tim. 1: 14.

21.

21. *Ἵνα ὥσπερ ἐβασίλευσεν ἡ ἁμαρτία ἐν τῷ θανάτῳ, ut sicut regnavit peccatum per mortem*] *Vires suas ostendit per mortem.* Vide supra 14.

Οὕτω καὶ ἡ χάρις βασιλεύσῃ, ita et gratia regnet] *Benevolentia Dei vires suas ostendat.*

Διὰ δικαιοσύνης, per iustitiam] *Per obedientiam Christianorum.*

Εἰς ζωὴν αἰώνιον, in vitam aeternam] *Quae obedientia ducit ad vitam aeternam.*

Διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν, per Iesum Christum Dominum nostrum] Qui scilicet sicut iustitiam illam in nobis efficit, ita et vitam aeternam ipse nobis daturus est, ut post Patrem ipsi omnia debeamus.

CAPUT VI.

Τί οὖν ἐροῦμεν] Sic et supra locutus est 4: 1. *Οὖν* solet addi interrogationibus ut et infra 21; *ἐροῦμεν* nostris scriptoribus etiam in praesenti dicitur, ut Matth. 7: 4. Redit Apostolus ad id de quo ipse et Apostoli alii per Iudaeos incredulos Romae agentes infamabantur, et quod attigerat 3: 8. Sed tunc non plene ei responderat; quia ut id utiliter fieret, quaedam prius erant praestruenda quae continentur caetera parte capitis tertii et capitibus quarto et quinto, ut nunc ista dissecta sunt. Nam in Pauli epistola fuere haec continua. Ait ergo nunc: *Quid ergo est quod dicimus? An ista dicimus quae Iudaei illi de nobis spargunt?*

Ἐπιμενοῦμεν τῇ ἁμαρτίᾳ, ἵνα ἡ χάρις πλεονάσῃ] In Manuscripto illo in Anglia est *ἐπιμείνωμεν*. Recte. Cohaeret hoc cum eo quod praecessit: *An hoc dicimus, Perseveremus in peccatis ut magis appareat Dei beneficentia?* De voce *χάριτος*, ut et de voce *πλεονάσῃ* diximus supra. Antecedens verum erat, Deo maxime fuisse gloriosum ex iis qui idololatrae multisque flagitiis involuti fuerant, populum sibi colligere: sed iniqua erat illatio, ideo nihil mali esse, si et vocati peccare perseverent, ut rursum Deus maiore cum gloria eorum misereatur. Hoc consequens falso attribuebatur Apostolis et eorum sec-

sectatoribus, qui contrarium et docebant et factis ostendebant. Tertullianus bene: *Compensatione res acta est; lucrati sumus multa, ut aliqua praestemus.* Item: *Libertas in Christo nullam innocentiae fecit iniuriam. Manet lex tota pietatis, sanctitatis, humanitatis, veritatis, castitatis, iustitiae, misericordiae, benevolentiae, pudicitiae.*

2. *Μὴ γένοιτο, absit*] Aversantis est, ut supra 3: 4, 6, 31. *Οἵτινες ἀπεθάνομεν τῇ ἁμαρτίᾳ, qui enim mortui sumus peccato*] Loquendi genus receptum apud Hebraeos. Philo libro de Allegoriis: *Τοῦτο δ' οὐ γίνεται ἐὰν μὴ τελευτήσῃ καὶ ἀποθάνῃ ἐκ τῆς ψυχῆς ὁ βασιλεὺς τῆς Αἰγύπτου, ὁ ἄθεος καὶ φιλήδονος τρόπος* [*Hoc enim nunquam accidit, nisi defuncto in anima Rege Aegypti, hoc est, impia voluptuariaque consuetudine*]. Et libro Peiorem insidiari meliori: *Ἄβελ τὸ παραδοξότατον ἀνῄρηταί τε καὶ ζῇ· ἀνῄρηται μὲν ἐκ τῆς τοῦ ἄφρονος διανοίας, ζῇ δὲ τὴν ἐν Θεῷ ζωὴν εὐδαίμονα* [*Abel, quod vix credas, interemptus vivit: interemptus enim ex insipientis mente, vivit in Deo vitam felicissimam*]. Sed et apud Philosophos: nam et Porphyrius sapientiam morti comparat dicens: *Φύσις μὲν ἄρα λύει σῶμα ἐκ ψυχῆς, ψυχὴ δὲ αὐτὴν λύει ἐκ τοῦ σώματος* [*Natura quidem corpus ex anima solvit, anima vero se ipsa a corpore liberat*]. Marcus Antoninus libro VII: *Ὡς ἀποτεθνηκότα δεῖ τὸ λοιπὸν ζῆσαι κατὰ τὴν φύσιν* [*Tanquam si vere mortuus sis, in posterum secundum naturam vivendum est*].

Nam quodcunque suis mutatum finibus exit,
Continuo hoc mors est illius quod fuit ante.

Ἀποθανεῖν ἁμαρτίᾳ est *non amplius vivere in peccato*, sicut *ἀποθανεῖν νόμῳ* [*mori Legi*], Gal. 2: 19, *non ultra secundum Legem vivere.*

Πῶς ἔτι ζήσομεν ἐν αὐτῇ, quomodo adhuc vivemus in illo] *Πῶς* hic non *τὸ πάντως ἀδύνατον* [*quod omnino fieri non potest*], sed rei indignitatem ostendit, ut Matth. 6: 28, Gal. 4: 9. Indignum est, si loti in lutum revolvimur, 2 Petr. 2: 22. Hinc iam incipit Apostolus doctrinae, quae ipsi falso imputabatur, veram opponere, ut haberent Christiani quod ipsis Apostoli verbis regererent obiectatoribus. Itaque Christianos iam alloquitur.

3.

3. *Ἢ ἀγνοεῖτε*] *An non meministis?* Sic et infra 7: 1.

Ὅτι ὅσοι ἐβαπτίσθημεν εἰς Χριστὸν Ἰησοῦν, quicunque baptizati simus in Christo Iesu] Id est, *in nomen seu doctrinam Iesu Christi*, ut Act. 19: 5.

Εἰς τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐβαπτίσθημεν, in mortem ipsius baptizatos esse] Ignatius ad Trallenses: *Φαίνεσθέ μοι οὐ κατ' ἄνθρωπον ζῶντες, ἀλλὰ κατὰ Ἰησοῦν Χριστὸν, τὸν δι' ἡμᾶς ἀποθανόντα, ἵνα πιστεύοντες εἰς τὸν θάνατον αὐτοῦ διὰ τοῦ βαπτίσματος κοινωνοὶ τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ γένησθε* [*Videmini mihi non secundum hominem, sed secundum Iesum Christum vivere, qui propter nos mortuus est, ut credentes in mortem eius, per baptismum consortes fiatis resurrectionis eius*]. Iustinus colloquio cum Tryphone: *Ὡς καὶ ἡμᾶς βεβαπτισμένους ταῖς βαρυτάταις ἁμαρτίαις ἃς ἐπράξαμεν, διὰ τοῦ σταυρωθῆναι ἐπὶ τοῦ ξύλου καὶ δι' ὕδατος ἁγνίσαι ὁ Χριστὸς ἡμῶν ἐλυτρώσατο* [*Quemadmodum et nos gravissimis peccatis, quae admisimus, submersos, per supplicium capitale crucis in ligno et per purificationem aquae, Christus noster redemit*]. Et postea: *Ὁ γὰρ Χριστὸς πρωτότοκος πάσης κτίσεως ὢν καὶ ἀρχὴ πάλιν ἄλλου γένους γέγονε τοῦ ἀναγεννηθέντος ὑπ' αὐτοῦ δι' ὕδατος καὶ πίστεως καὶ ξύλου, τοῦ τὸ μυστήριον τοῦ σταυροῦ ἔχοντος* [*Nam Christus, cum primogenitus esset omnis creaturae, principium rursus alterius generis fuit regenerati ab ipso per aquam et fidem et lignum, quod mysterium crucis obtinet*]. Deinde: *Εἶπον δὲ, δι' ὕδατος καὶ πίστεως καὶ ξύλου οἱ προπαρασκευαζόμενοι καὶ μετανοοῦντες ἐφ' οἷς ἥμαρτον, ἐκφεύξονται τὴν μέλλουσαν ἐπέρχεσθαι τοῦ Θεοῦ κρίσιν* [*Dixi autem fore, ut qui se praeparant et peccatorum poenitentiam agunt, futurum Dei iudicium per aquam et fidem et lignum effugiant*]. Qui baptizabantur, ab iis exigebatur professio fidei, in qua et hoc erat, *Christum ob peccata nostra esse mortuum*, id est, ad abolenda peccata. Vide supra 4: 25. Christus etiam vitam suam pro nobis abdicavit, et nos idem facere debemus ipsius causa: quanto magis abdicare pravas cupidines? Quod mors corpori Christi, hoc Baptismus peccato.

4. *Συνετάφημεν οὖν αὐτῷ διὰ τοῦ βαπτίσματος εἰς τὸν θάνατον, consepulti enim sumus cum illo per baptismum in mortem*] Ostendit non verba tantum Baptismi, sed et ip-

ipsam eius formam hoc innuere. Nam immersio totius corporis in flumen, ita ut non conspiceretur amplius, imaginem gerebat sepulturae quae datur mortuis. Sic Col. 2: 12, *Συνταφέντες αὐτῷ ἐν τῷ βαπτίσματι.*

Εἰς τὸν θάνατον, in mortem] Ad repraesentandam etiam oculis Christi mortem.

Ἵνα ὥσπερ ἠγέρθη Χριστὸς ἐκ νεκρῶν, ut quomodo Christus surrexit e mortuis] Nam et huius rei imaginem gerebat corpus ex aqua resurgens.

Διὰ τῆς δόξης τοῦ πατρὸς, per gloriam Patris] Id est, per potentiam quam gloria sequitur. Hoc est, quod *κράτος ἰσχύος* [*potentia virtutis*] dicitur Eph. 1: 19, 6: 10, pro quo Col. 1: 11 dicitur *κράτος τῆς δόξης* [*potentia gloriae*]: sicut עז quod *ἴσχυς* [*virtus*] verti solet, vertitur *δόξα* Ps. 68: 34, Esai. 12: 2, 45: 24.

Οὕτω καὶ ἡμεῖς ἐν καινότητι ζωῆς περιπατήσωμεν, ita et nos in novitate vitae ambulemus] Hebraismus *ἐν καινότητι ζωῆς* pro *in vita nova.*

> *Nunc hic dies aliam vitam adfert, alios mores postulat.*

Si resurgere cum Christo volumus, necesse est eum imitemur: quae imitatio in iis qui longe aliter vixere est velut resurrectio quaedam; nam sicut separatio animi a corpore est mors corporis, ita separatio animi a Deo est mors animi.

5. *Εἰ γὰρ σύμφυτοι γεγόναμεν τῷ ὁμοιώματι τοῦ θανάτου αὐτοῦ, si enim coaluimus illi similitudine mortis eius*] Graecis *συμφύεσθαι* dicuntur quae in unum coalescunt, ut plantae quaedam, Luc. 8: 7, unde sumpta translatione de amicitia usurpatur apud Platonem et Plutarchum. Ergo *αὐτῷ* hic subauditur ex sequente genitivo *αὐτοῦ*, ut saepe. *Coaluimus Christo ad instar eius mortui*, nempe cupiditatibus, ut ille vitae functionibus.

Ἀλλὰ καὶ τῆς ἀναστάσεως ἐσόμεθα, simul et resurrectionis erimus] Nempe *σύμφυτοι αὐτῷ ἐσόμεθα τῷ ὁμοιώματι τῆς ἀναστάσεως* [*coalemus illi similitudine resurrectionis*]. *Ita instar eius resurgemus.* Prior similitudo est generis, haec speciei sive generis proximi. Ubi rebus molestis opponuntur solatia, usurpari solent particulae *εἰ* et *ἀλλά*. Sic apud Virgilium:

Si non ingentem foribus domus alta superbis
Mane salutantûm totis vomit aedibus undam.

Post versus deinde aliquot sequitur:

At secura quies et nescia fallere vita
Dives opum variarum, etc.

6. *Τοῦτο γινώσκοντες, hoc scientes*] *Modo hoc cogitemus et infigamus animo.* Sic γινώσκομεν et voces similes interdum sumi notavimus ad Ioh. 15: 18.

Ὅτι ὁ παλαιὸς ἡμῶν ἄνθρωπος συνεσταυρώθη, veterem hominem nostrum concrucifixum esse] Pergit ex cruce, morte, et resurrectione Christi multas sumere similitudines et eis aptare ἀλληγορικὰ [*sensûs occulti*] loquendi genera, quod ipsum דרש dicitur Hebraeis. *Ὁ παλαιὸς ἄνθρωπος*, hic et Eph. 4: 22, Col. 3: 9, est subiectum pro adiuncto, pro ἡ παλαιὰ ἀνθρωπότης, *vetus illa in homine vivendi ratio*, quae et *natura* dicitur. Ad hanc μετωνυμίαν [*transnominationem*] adiunxit Paulus et προσωποποιΐαν [*personae fictionem*] qua delectatur plurimum. Tribuit enim rei inanimae, id est, accidenti, id quod est animatorum. Veterem illam naturam *concrucifixam* dicit, id est, ad similitudinem Christi crucifixam: quia, sicut per crucem non sine gravi dolore ad exitum pervenitur, ita illa natura sine dolore non exstinguitur. Est enim sui amor, et inde voluptatum appetitus agnatus homini, deinde longa consuetudo δυσέκνιπτόν τι [*aliquid quod difficulter elui potest*]: sed has difficultates Fides superat.

Ἵνα καταργηθῇ τὸ σῶμα τῆς ἁμαρτίας, ut deleatur corpus peccati] *Καταργεῖν*, hic est *occidere*, ut ostendunt sequentia. *Occidi* dicitur corpus, cum vita spoliatur, Matth. 10: 28. *Corpus* autem peccato, id est, consuetudini peccandi, eleganter tribuit Paulus, quia est veluti compages quaedam multis constans membris, id est, vitiis, Col. 3: 5. Sic et morti *corpus* infra tribuit. Grex, populus, legio apud Iurisconsultos *corpora* sunt, et *corpus civitatis* apud Livium, *collegiorum corpus* apud Caium Iurisconsultum. Transtulit et ad inanima Cicero, cum dixit *librorum corpus* Latine, et Graece σῶμα. Sed audacior est translatio ubi accidentibus datur *corpus*, quomodo Virgilius dixit *corpus regni.*

Τοῦ μηκέτι δουλεύειν ἡμᾶς τῇ ἁμαρτίᾳ, ne ultra serviamus

mus peccato] Τοῦ pro ἕνεκα τοῦ [*ideo ut*], ut saepe alibi. *Ideo ne posthac peccato sive consuetudini vitiosae serviamus, sicut ante serviimus.* Δουλεύειν, *servire*, vox est mediae significationis. Nam et *Deo* dicimur *servire* Matth. 6: 24, Act. 20: 19, Eph. 6: 7, 1 Thess. 1: 9, et *Christo* infra 14: 18, 16: 18, Col. 3: 24, et *Legi Dei* infra 7: 25, et *iustitiae* infra 6: 19, et contra *Mammonae* Matth. 6: 24, *idolis* Gal. 4: 9, *voluptatibus et cupiditatibus* Tit. 3: 3, *impuritati* 6: 19, *corruptioni* 2 Petr. 2: 19. Sic et Latine dicimus *servire vitae*, *valetudini*, *posteritati*, *populi commodis*, *dignitati:* et contra, *amori*, *cupiditatibus*, *iracundiae.* Seneca: *Commota semel et concussa mens ei servit a quo impellitur.*

7. Ὁ γὰρ ἀποθανὼν δεδικαίωται ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας, *qui enim mortuus est iustificatus est a peccato*] Id est, *liber est a peccato*, sive *non ultra servit peccato.* Mortuorum enim non est peccare. Recte hic Syrus cum Basilio, Chrysostomo, Oecumenio, Theophylacto vertit *liberatus est a peccato.* Eo enim sensu, ut in prolegomenis diximus, saepissime δικαιοῦσθαι usurpatur in hac Epistola, ut et Act. 13: 38, 39. Petrus eodem sensu dixit πέπαυται ἁμαρτίας [*desiit a peccatis*] 1 Ep. 4: 1. Est autem μεταφορὰ [*translatio*] hic a simili ad simile: non enim proprie *iustificatur*, id est, mundatur aut iustus fit *qui est mortuus;* ac ne *liberatur* quidem, si proprietatem verborum sectemur; sed quia verum est eum non servire amplius peccato, ideo *liberari* primum, deinde per μετάληψιν [*transsumtionem*] etiam *iustificari* dicitur. Sic eum qui mortuus sit, *liberum esse ab odio*, *invidia*, *morbo*, *molestiis* dicunt optimi scriptores. Sic mors *medica* dicitur Aeschylo, quia, ut ipse explicat,

Οὐδὲν ἄλγος ἅπτεται νεκρῶν.
[*Nullus mortuos tangit dolor.*]

Sic et Euripides:

Θανὼν δ' ἂν εἴη μᾶλλον εὐτυχέστερος ἢ ζῶν.
[*Beatus esset morte quam vita magis.*]

Est autem haec Pauli sententia, ut multa alia, sumpta ex dictis Rabbinorum. Nam in Thalmude habemus, כיון שאדם מת נעשה חפשי מן המצות, id est, *Simul quis est mortuus, factus est liber a praeceptis.* Si *a praeceptis liber*,

ber, etiam *a peccato liber*. Paulus autem hoc aptat per ὑπόνοιαν [*abditam significationem*] ei *qui mortuus est peccato*, ut locutus est supra 2. Mortui non redeunt ad vitam priorem: sic nec qui peccato vere est mortuus ad priorem vitam redire debet.

8. *Εἰ δὲ ἀπεθάνομεν σὺν Χριστῷ, quandoquidem autem mortui sumus cum Christo*] *Εἰ* hic est, *quandoquidem*, ut apparet ex positis supra 2, et *σὺν Χριστῷ* est *ad similitudinem Christi*, quomodo modo habuimus *συνεσταυρώθη* [*concrucifixus est*].

Πιστεύομεν, credimus] *Pro certo habemus, fisi promissis per Christum factis.*

Ὅτι καὶ συζήσομεν αὐτῷ, nos simul etiam victuros cum eo] Nempe in aeternum, vita coelesti et felicissima. Idem sensus 2 Tim. 2: 11, quod alibi dixit συμβασιλεύσομεν [*una regnabimus*] 1 Cor. 4: 8, et sequentibus dicto ad Timotheum loco.

9. *Εἰδότες, scientes*] Sume ut supra *γινώσκοντες* [*cognoscentes*].

Ὅτι Χριστὸς ἐγερθεὶς ἐκ νεκρῶν οὐκέτι ἀποθνήσκει, quod Christus resurgens ex mortuis iam non moritur] *Non ultra moritur*. Mors ei causa immortalitatis.

Θάνατος αὐτοῦ οὐκ ἔτι κυριεύει, mors illi ultra non dominabitur] Haec est causa praecedentis dicti; *Non ultra moritur, quia est eo in loco ubi mors vim non habet.* Vide Ioh. 16: 10 et ibi dicta. Positus est extra territorium mortis.

10. *Ὃ γὰρ ἀπέθανε, quod enim mortuus est*] Hic ὃ ut מה Hebraeum non ad nomen aliquod, sed ad complexum refertur: quasi dicat, *quantum enim attinet quod mortuus est Christus*. Simile loquendi genus Gal. 2: 20.

Τῇ ἁμαρτίᾳ ἀπέθανεν ἐφάπαξ, peccato mortuus est semel] *Ἁμαρτία*, respondens ut diximus חטאת Hebraeo, saepissime sumitur pro *poenis peccatorum*. *Christus semel defunctus est malis illis quae ob peccata nostra sustinebat.* Et sic non male interpreteris vocem *ἁμαρτιῶν* Hebr. 5: 3, 6: 27, ut intelligatur Christus obtulisse preces Deo, ut ab illis malis, quae ob peccata nostra sentiebat, liberaretur.

Ὃ δὲ ζῇ, ζῇ τῷ Θεῷ, quod autem vivit, vivit Deo

Vi

Vivit in honorem Dei, nihil nisi res Dei curat. Aristides: Τὸν γὰρ ζῶντα ὑπὸ Θεῷ καὶ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἠμεληκότα [*Qui enim sub Deo vivit et humana parvi pendit*].

11. *Οὕτω καὶ ὑμεῖς λογίζεσθε] Sic cogitate. Reputate* vertit Tertullianus de Pudicitia. Ita enim λογίζεσθαι sumi notavimus supra 3: 28.

Ἑαυτοὺς νεκροὺς μὲν εἶναι τῇ ἁμαρτίᾳ, vos mortuos quidem esse peccato] Hic ἁμαρτίαν non figurate sume, sed proprie. Sic necesse est interdum vocum significatus varient, quibus allusiones istiusmodi allubescunt. Repetit hic quod dixerat supra 2.

Ζῶντας δὲ τῷ Θεῷ, vivere autem Deo] Id est, *in id vos in vita servatos, ut quidquid vitae vobis restat id Deo impendatis.* Officium enim magis quam eius exsecutio hic notatur.

Ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν] Id est, *per Iesum Christum:* quia cum *Dominus noster* sit redemptionis iure et constitutione paterna, hoc, quod dixi, suo iure a nobis exigit.

12. *Μὴ οὖν βασιλευέτω, non ergo regnet*] *Vim suam exerceat.* Vide supra 5: 14.

Ἐν τῷ θνητῷ ὑμῶν σώματι, in vestro mortali corpore] Bene adiecit hoc ἐπίθετον [*agnomen*]; cum enim mortalitatis nostrae nos admonet, facile significat de vita altera cogitandum, nec formidandos labores haud sane diuturnos.

Εἰς τὸ ὑπακούειν αὐτῇ, ut illi obediatis] Nempe τῇ ἁμαρτίᾳ [*peccato*]. Loquitur tanquam de infami hera cui servire indignum sit.

Ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις αὐτοῦ, eius cupiditatibus] Corporis cupiditates, si fraenum non adsit, ad peccatum ducunt, Iac. 1: 15, quare non tantum illicitae cupiditates suffocandae sunt in suis initiis, verum etiam corpori non ultra indulgendum quam natura exigit, ut parere discat parti meliori.

13. *Μηδὲ παριστάνετε τὰ μέλη ὑμῶν ὅπλα ἀδικίας τῇ ἁμαρτίᾳ, neque tradite membra vestra instrumenta iniquitatis peccato*] *Membra* hic intellige omnes corporis partes, etiam interiores, ut et Col. 3: 5. Ὅπλα recte verteris *instrumenta.* Ita enim sumi Graecam vocem docet Eusta-

thius ad Iliados *Δ*. Sic et *arma* dici Latinis, Servius ad illud Virgilii:

— *Cerealiaque arma.*

Item:

Dicendum et quae sint duris agrestibus arma.

Et Hebraeum כלי est omne *instrumentum*, quod nonnunquam ὅπλον vertitur. *Παριστάνειν* solet quidem de membris dici Luc. 1: 19, Ioh. 15: 22, 1 Sam. 16: 22, Ps. 135: 1, sed quia hic de membris velut instrumentis agitur, παριστάνετε recte verteris, *tradite*, ut Matth. 26: 53, Act. 9: 41, aut *habete*, ut Act. 1: 3, 2 Tim. 2: 15. *Ἀδικία* generaliter ponitur, ut supra 1: 18, et refertur ad actiones hoc loco, sicut *ἁμαρτία* ad ipsam consuetudinem sive qualitatem.

Ἀλλὰ παραστήσατε ἑαυτοὺς τῷ Θεῷ, sed exhibete vos Deo] Ut supra 2.

Ὡς ἐκ νεκρῶν ζῶντας, tanquam ex mortuis viventes] Vide supra 4.

Καὶ τὰ μέλη ὑμῶν ὅπλα δικαιοσύνης τῷ Θεῷ, et membra vestra instrumenta iustitiae Deo] Hic δικαιοσύνης vox ad omnes actiones honestas extenditur, et aeque late patet atque contraria quam modo habuimus ἀδικίας. Corpus nostrum mediae est qualitatis, quo et male et bene uti licet.

14. *Ἁμαρτία γὰρ ὑμῶν οὐ κυριεύσει, peccatum enim vobis non dominabitur*] Non est hoc monitum, sed solatium, quasi dicat, *Facilem vobis spondeo victoriam, modo ne* sitis ῥιψάσπιδες [*desertores abiecto clypeo*]. Non eae nunc vires sunt peccati ad vos debellandos quae olim fuere. Simili sensu vocem ימשלו [*dominabuntur*] usurpat Psalmographus 19: 14.

Οὐ γάρ ἐστε ὑπὸ νόμον, ἀλλ' ὑπὸ χάριν, non enim sub Lege estis, sed sub gratia] *Μετωνυμία* [*transnominatio*]. Dicitur enim χάρις pro *Euangelio* qui est λόγος χάριτος [*verbum gratiae*] Act. 14: 3. Similis locutio Act. 13: 43. Lex quia nihil promittebat supra terrestria, non satis virium dabat ad animum mundandum. Euangelium vero promissa habens coelestia, vires dat magnas uti volentibus. Tractatur hoc uberius fine capitis septimi. *Ὑπὸ νόμον* habes et Gal. 4: 21.

15.

15. *Τί οὖν, quid ergo*] Quid ex his sequitur quae diximus? An illud quod inimici Euangelii nos docere dicunt?

Ἁμαρτήσομεν, peccabimus] Etiam hic Manuscriptus habet *ἁμαρτήσωμεν, peccemus*. Recte: est enim *μίμησις* [*imitatio*] verborum quae usurpabant inimici. Sic supra 1, *ἐπιμένωμεν* [*permaneamus*]. *Peccemus*, id est, pergamus indulgere vitiis.

Μὴ γένοιτο] *Longe absit*, ut supra 1, et alibi saepe.

16. *Οὐκ οἴδατε, nescitis*] Rursum clare ostendit quid doceat, ut habeant Christiani Romae quod Pauli verbis opponant Iudaeis obtrectatoribus.

Ὅτι ᾧ παριστάνετε ἑαυτοὺς δούλους εἰς ὑπακοὴν, δοῦλοί ἐστε, ᾧ ὑπακούετε, ἤτοι ἁμαρτίας εἰς θάνατον, ἢ ὑπακοῆς εἰς δικαιοσύνην; Hoc ipso quod exhibeatis vos servos ad obediendum, vos servos esse, quia obediatis, sive peccati ad mortem, sive obedientiae ad iustitiam?] Duo sunt domini, *peccatum* et *vita secundum Euangelium*, quae hic per *μετωνυμίαν* [*transnominationem*] *Euangelium* dicitur. Utri vos mancipetis vestra electio est, tanquam in bivio Pythagorico. Sed ut bene eligatis, videte quis sit utriusque imperii exitus. Hinc *mors* et quidem aeterna, quia Christus non iterum moritur ut eam solvat: inde *iustitia*, id est, laus pro iustitia. Quia *δοῦλοι* hic construitur cum genitivis *ἁμαρτίας* et *ὑπακοῆς*, ideo *ᾧ* bis repetitum non cum *δοῦλοι* construitur, sed est dativus vim habens ablativi Latini, quasi dicat: *Hoc ipso quod vos mancipatis, hoc ipso quod in animum induoitis parere aut peccato aut Euangelio*, hoc, inquam, *ipso viam initis aut ad mortem, aut ad iustitiae laudem.*

17. *Χάρις δὲ τῷ Θεῷ, gratiae autem Deo*] Sicut pro Euangelio, ita et pro successu Euangelii gratiae semper habendae sunt. Supra 1: 8.

Ὅτι ἦτε δοῦλοι τῆς ἁμαρτίας, ὑπηκούσατε δὲ ἐκ καρδίας εἰς ὃν παρεδόθητε τύπον διδαχῆς, quod qui fuistis servi peccati, obediveritis ex animo ei formae doctrinae in quam traditi estis] Est hic primum Hebraismus praeteriti cum copulativa coniunctione, vice participii: non enim Deo gratias agit *quod servierint peccato*, sed *quod qui servierunt peccato, postea obedierunt Euangelio*. *Ἐκ*

 καρ-

καρδίας, id est, non exterius tantum, sed intra animi recessus, sincera fide. Idem loquendi genus Deut. 4: 29, 6: 5, 11: 13, 13: 3, Marc. 12: 30, Luc. 10: 27, 1 Tim. 1: 5, 2 Tim. 2: 22. Vide et quae diximus Matth. 22: 37. Εἰς τύπον διδαχῆς, id est, *obedistis ad eum modum quem doctrina Euangelii praescribit*. Sic κατὰ τύπον sumitur Hebr. 8: 5, et loco Exod. 25: 40, ubi in Hebraeo תבנית, quod alibi vertitur παράδειγμα, alibi διάταξις, μορφή, ὁμοίωμα [*constitutio*, *forma*, *similitudo*]. Illud παρεδόθητε idem valet quod παρελάβετε, קבלתם [*traditum accepistis*]. Vide quae diximus ad Matth. 15: 2. Solent enim Graeci ab activis, etiam quae dativum personae regunt, formare passiva et eis addere accusativum rei, ut ἐπιστεύθησαν λόγια [*credita sunt oracula*] supra 3: 2, ἐπιστεύθην τὸ εὐαγγέλιον [*creditum est mihi Euangelium*] 1 Tim. 1: 11. Sic et elegantes Graeci dicunt ἐπιτρέπομαι δίαιταν [*committitur mihi arbitrium*] et similia. Euangelium vocatur διδαχὴ Ioh. 7: 16, 17, Act. 5: 28, 13: 12, infra 16: 17, 2 Ioh. 9. Est תלמוד [*Thalmud*, id est, *doctrina*], sed oppositum Iudaico.

18. Ἐλευθερωθέντες δὲ ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας, *liberati autem a peccato*] Idem est quod δικαιωθέντες [*iustificati*], ut et in prolegomenis ad hanc epistolam diximus, et evincitur ex eo quod habuimus modo comm. 7, sed congruentior hic fuit vox ἐλευθερωθέντες [*liberati*], quia δοῦλοι [*servi*] praecessit aliquoties. Crudelis hostis vos ceperat: Deus vos inde exemit. Amant vox ἐλευθεροῦν et similes post se praepositionem ἀπὸ vel ἐξ pro Hebraeo מן, ut infra 6: 22, 8: 2, 21, Deut. 7: 8, 13: 5, 21: 8, 1 Par. 17: 21, et alibi saepe. Sic et Plato: Ἀπὸ τῶν βαρβάρων ἠλευθέρωσε τὴν πόλιν [*Liberavit civitatem a Barbaris*].

Ἐδουλώθητε τῇ δικαιοσύνῃ, *servi facti estis iustitiae*] Diximus supra 6 δουλεύειν etiam in honestam partem sumi, ut hic δουλοῦσθαι, id est, *servum fieri*, *addici mancipari*. Et δικαιοσύνης vox hic generalis est, ut supra 13.

19. Ἀνθρώπινον λέγω, *humanum dico*] Id est, sensus spirituales exprimo per similitudines rerum vulgarium e vobis notarum. Nonne aequum est ut Regi suo bene ser

serviat qui per Regem a saevis hostibus liberatus est? Vide quae diximus supra 3: 5 et ad Ioh. 3: 12.

Διὰ τὴν ἀσθένειαν τῆς σαρκὸς ὑμῶν, propter infirmitatem carnis vestrae] Non de vitiis, sed de intellectus tarditate hic agit. Sic ἀσθενὴς usurpatur 1 Cor. 8: 7, et ἀσθενεῖν infra 14: 1, 1 Cor. 8: 11. Et σάρξ hoc quidem loco est *ingenium suetum tractare res terrestres*, qualia erant praecipue ingenia Romanorum.

Tu regere imperio populos, Romane, memento.

Ideo ab imperiis sumit similitudinem.

Ὥσπερ γὰρ παρεςήσατε, sicut enim exhibuistis] Vos, Romani, qui nunc Christum profitemini, videte quid dicam, et quid Iudaeis illis respondere debeatis non verbis tantum, sed et rebus.

Δοῦλα τῇ ἀκαθαρσίᾳ, servire immunditiae] Vide supra 1: 24.

Καὶ τῇ ἀνομίᾳ, et iniquitati] Ἀνομίας nomine ea omnia intellige quae contra legem societatis humanae fiunt, qualia sunt illa de quibus supra 1: 27, 30, 31.

Εἰς τὴν ἀνομίαν, ad iniquitatem] Ita ut quotidie peiores fieretis. Is enim mos est consuetudinis.

Οὕτω νῦν παραςήσατε τὰ μέλη ὑμῶν δοῦλα τῇ δικαιοσύνῃ, ita nunc exhibete membra vestra servire iustitiae] An iniquum aliquid exigo, cum volo vos tantum diligentiae adhibere in colendis virtutibus quantum adhibuistis in colendis vitiis? Procopius II Vandalicorum non male: *Οἱ ἐν αὐτοῖς εὐδοκιμοῦντες οἷς ἥμαρτον εὐπρεπεςέραν τὴν ἀπολογίαν εἰσαεὶ φέρονται* [*Qui enim in his ut bene audiant efficiunt in quibus deliquerant, honestissimam ea re sibi defensionem comparant*].

Εἰς ἁγιασμὸν, in sanctitatem] Id est, *Ita ut quotidie progressum faciatis in sanctitate.* Par enim vis consuetudinis in utramque partem: imo ad bonum fortior. Vide quae diximus ad Matth. 11: 30.

20. *Ὅτε γὰρ δοῦλοι ἦτε τῆς ἁμαρτίας, ἐλεύθεροι ἦτε τῇ δικαιοσύνῃ, cum enim servi essetis peccati, liberi fuistis a iustitia*] Id est, ne cogitabatis quidem de eo quod honestum ac Deo gratum esset. Sic et nunc nihil cogitate quod turpe sit Deoque displiceat. Parem adhibete operam. Apparet hic vocem ἐλεύθερος et in re bona et in re mala dici, non minus quam δοῦλος.

21. *Τίνα οὖν καρπὸν εἴχετε τότε, ἐφ' οἷς νῦν ἐπαισχύνεσθε, quem ergo fructum habuistis tunc rerum earum, de quibus nunc erubescitis*] Fructus unicus erat infamia apud bonos. Liquet hoc, quia et ipsi boni iam facti sine pudore eorum meminisse non potestis. Si hoc efficit recordatio, quid res ipsa?

Τὸ γὰρ τέλος ἐκείνων, θάνατος, nam finis illorum mors est] Est ἔλλειψις [*defectus*]. Vult enim hoc dicere, Talis erat res ipsa: quod si finem sive exitum respicitis, is nullus alius erat quam mors, nempe sine spe vitae melioris. Neque enim Deus ita viventibus quicquam promisit boni, neque ipsa per se mens humana talium sibi conscia quicquam boni sperare audet, ut Plato testatur de Republica primo. Τέλος hic est עקב quod modo vertitur τὰ ἔσχατα [*extrema*], modo ἀνταπόδοσις [*retributio*].

22. *Νυνὶ δέ, nunc vero*] Hoc opponitur illi ὅτι γάρ quasi dicat, *multum mutatae sunt res.* Vide supra 19.

Ἐλευθερωθέντες ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας, liberati a peccato] Ut supra 18.

Δουλωθέντες δὲ τῷ Θεῷ] *Mancipati Deo.* Supra id dixit τῇ δικαιοσύνῃ [*iustitiae*]: nimirum qui bonitati rebusque honestis servit, et Deo servit: quia Deus hoc semper amavit et in Euangelio apertissime praecepit.

Ἔχετε τὸν καρπὸν ὑμῶν εἰς ἁγιασμόν, habetis fructum vestrum sanctitatem] Hic in praesens est fructus, quod quotidie evaditis sanctiores, ac propter id etiam honoratiores apud bonos. Opponitur hoc infamiae quam significavit, cum et memoriam dixit pudoris haud exsortem.

Τὸ δὲ τέλος, ζωὴν αἰώνιον, finem vero vitam aeternam] Finem fini opponit, *morti vitam*, nec brevem aut desituram, sed *vere aeternam.*

23. *Τὰ γὰρ ὀψώνια τῆς ἁμαρτίας, θάνατος, stipendia enim peccati, mors*] Est similitudo sumpta de militia, quae et ipsa servitus quaedam est, maxime nota Romanis. Ὀψώνια proprie sunt *quae ad panem vescenda dantur*, qui usus in Latina lingua remansit. Olim species ipsae dabantur militi, postea pro eis pecunia data est; sed mansit vetus nomen. In Glossariis, ὀψώνιον, *diarium:* utitur sic inter alios Polybius. Inde et ad Iudaeos transiit vox אפסניא ut diximus ad Luc. 3: 14, e ide

ideo velut omnibus notam usurpant nostri scriptores, ut apparet non tantum hic et dicto Lucae loco, sed et 1 Cor. 9: 7. Mire autem *mercedem* dixit malum quod pro pravis factis redditur, cum *merces* labori reddi soleat. Similis *μετάληψις* [*transsumptio*] apud Ciceronem cum dixit: *Data est merces errori meo magna.* Sed et Seneca *vitiorum* dixit *mercedem.*

Τὸ δὲ χάρισμα τοῦ Θεοῦ, ζωὴ αἰώνιος, gratia autem Dei, vita aeterna] Solent Reges egregiis militibus praeter stipendium dare coronas, laureas, honores. His donativis comparat vitam aeternam, non quod non detur bene meritis, sed quod multo sit maior merito, quippe res aeterna et coelestis. Poterat quidem vita aeterna et *merces* dici, ut saepe dicitur, sed nobilius est nomen donativi. Neque articulus frustra additur, simulque invertitur is ordo loquendi qui in priore membro *ἀντιθετοῦ* [*oppositi*] fuerat. Hoc enim vult: *At quod donativum Deus dat sibi militantibus, id non est noxium aliquid, ut mors, aut leve aliquid, ut in militia Romana, sed est res maxima, immortalitas et gaudia coelestia.* Ubi quis pro opere multo plus reddit quam quanti est opera, potest id et *merces* dici et *donum*: trahit enim de utroque. Sed hic praevalet *doni* sub conditione promissi et post conditionem impletam dandi natura.

CAPUT VII.

Ἢ ἀγνοεῖτε ἀδελφοὶ (γινώσκουσι γὰρ τὸν νόμον λαλῶ), an ignoratis fratres (scientibus enim Legem loquor)] Hic Paulus sermonem ad solos Iudaeos dirigit quos *fratres* vocat etiam carnis ortu, ut infra 10: 1. Magnum autem hic aperit mysterium primo omnium Apostolorum Paulo, inter multa divinitus ei patefacta 2 Cor. 12: 1, 7, revelatum, etiam Iudaeos qui Christi disciplinam sectantes multum in ea profecissent, non obligari ultra vinculo Legis per Mosem datae. Decretum Apostolicum quod est Act. 15 de solis agit qui ex Gentibus vocati erant, et intra eos limites diu se tenuit Paulus, ut patet Act. 16: 4. Nondum tempus erat et hoc aperiendi, quod Deus

non

non obscure significavit, cum non Templum tantum sivit dirui, sed et ipsam Legem in Triumpho Romanorum portari. Ait *se Legis non ignaros alloqui*, quia is mos erat Iudaeorum qui non in summa viverent egestate, liberos suos a prima aetate imbuere lectione et notitia Legis.

Ὅτι ὁ νόμος κυριεύει τοῦ ἀνθρώπου, *Legem homini dominari*] Ius potestatemque in eum habet, ut dominus in servos. Sic κυριεύειν habemus Luc. 22: 25. Legem προσωποποιεῖν [*personam fingere*] frequens Hebraeis. Vide cap. 7 Rabbini Ismaëlis de Anima. Similia Esai. 1: 2, 5: 14, Ier. 31: 15, Iob. 8: 8.

Ἐφ' ὅσον χρόνον ζῇ] *Quamdiu Lex vivit*, quamdiu exstincta non est. Lex enim abrogata mortua est, id est, *vim obligandi non habet*. Idem est in domino si nullum habeat haeredem: nam qui haeredem habet, in haerede vivit. Vide quae dicta libro II de Iure Belli ac Pacis cap. 9.

2. Ἡ γὰρ ὕπανδρος γυνὴ τῷ ζῶντι ἀνδρὶ δέδεται νόμῳ, *nam quae sub viro est mulier, viventi viro, alligata est Legi*] Exemplum sumit in Lege coniugii. Ei uxor manet devincta, manente coniugio, et per id Lege coniugii, idque in usum mariti quem Lex unum ita respicit, ut eo exstincto etiam Lex quoad feminam exstinguatur. Ὕπανδρος γυνή, id est, *nupta*: sic vertitur תחת אישׁ Num. 5: 29, et אשׁת רע Prov. 6: 24 et 29. Loquitur sic et Sirachides 9: 10, 41: 27. Ζῶντι ἀνδρί, *in usum viri viventis*.

Ἐὰν δὲ ἀποθάνῃ ὁ ἀνήρ, *si autem mortuus fuerit vir*] Cui soli Lex illa operam dabat. Quod de *morte* hic dicit, idem de repudio dici potest, quod et ipsum mors est coniugii.

Κατήργηται ἀπὸ τοῦ νόμου τοῦ ἀνδρός] *Liberata est a Lege coniugii quae erat Lex viri*, quia viro, ut dixi, consulebat: quanquam abesse potest illud τοῦ ἀνδρός, sicut abest in plurimis manuscriptis. Καταργεῖσθαι ἀπὸ τοῦ νόμου est *a Lege liberari*, ut sequentia ostendunt; quia qui a domino aliquo liberatur, ei mortuus est quodammodo. Vide supra 6: 2. Non multo aliter καταργεῖσθαι ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ dicitur Gal. 5: 4. Respondet ἀργεῖν e

κα

καταργεῖσθαι Hebraeo בטל quod est *desinere*. Sicut idem est *ἁμαρτίαν ἀποθανεῖν* [*peccatum mori*] *nobis* quod *nos ἁμαρτίᾳ* [*peccato*], sic idem *νόμον καταργεῖσθαι nobis*, aut *nos ἀπὸ τοῦ νόμου*. In illa locatione ius respicitur, in hac secundum ius agendi necessitas. Sic et Cicero voces commutat, ubi de *pecunia debita*, et de *gratia debita* agit. Vide Gellium I. 4. Sed maluit Apostolus ea locutione uti, quae Iudaeos minus offenderet.

3. *Ἄρα οὖν ζῶντος τοῦ ἀνδρὸς, igitur vivente viro*] Ac proinde vivente etiam Lege illa maritali.

Μοιχαλὶς χρηματίσει, appellabitur adultera] *Χρηματίζειν* est *appellari*, quomodo et Graeci scriptores saepe usurpant, et Lucas Act. 11: 26. *Μοιχαλὶς*, נאפה Prov. 30: 20, Ezech. 16: 37, 23: 45, Os. 3: 1, Mal. 3: 5.

Ἐὰν γένηται ἀνδρὶ ἑτέρῳ, si fuerit cum alio viro] היתה לאיש ז Lev. 32: 13. Sicut *habere Chrysidem* dicitur qui cum ea cubat, ita *haberi mulier a viro* sive *esse viro*. Nam *esse alicui* dicitur quod ab eo habetur.

Ἐὰν δὲ ἀποθάνῃ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς, ἐλευθέρα ἐστὶν ἀπὸ τοῦ νόμου, si autem mortuus fuerit vir eius, liberata est a Lege viri] Hic explicat quid sit *Legem ei esse mortuam*.

Τοῦ μὴ εἶναι αὐτὴν μοιχαλίδα] *Ita ut non sit adultera, non teneatur adulterii poenis.*

Γενομένην ἀνδρὶ ἑτέρῳ, si fuerit cum alio viro] Sive per nuptias, sive aliter; nam etiamsi aliquid tale sine nuptiis admittat, peccat: sed non in legem contra adulteras.

4. *Ὥστε, ἀδελφοί μου, καὶ ὑμεῖς, itaque fratres mei, etiam vos*] *Etiam vos Iudaei.*

Ἐθανατώθητε τῷ νόμῳ, mortui estis Legi] Idem quod *ὁ νόμος ὑμῖν ἐθανατώθη* [*Lex vobis mortua est*] Nam in his figuratis locutionibus ista reciprocantur, ut diximus supra 2. *Lege opus non habetis.*

Διὰ τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, per corpus Christi] *Per corpus Christi*, crucifixum scilicet. Nam Christi crux et mors inter caetera et hoc a Patre impetravit, ut Legis illius imperium tolleretur, Eph. 2: 15, 16, Col. 2: 14. Hi loci in causa fuere, cur Pauli Epistolas non reciperet Ebion.

Εἰς τὸ γενέσθαι ὑμᾶς ἀνδρὶ ἑτέρῳ, ut sitis viri alterius] Ecclesia sponsae comparatur 2 Cor. 11: 2, Eph. 5: 29.

Τῷ

Τῷ ἐκ νεκρῶν ἐγερθέντι, qui ex mortuis resurrexit] Qui factus ipse homo novus vitam etiam novam postulat.

Ἵνα καρποφορήσωμεν τῷ Θεῷ, ut fructus edamus Deo] Ut ex Christi satu foecundi edamus opera multo meliora quam fuerant magnae partis hominum sub statu Legis. Persequitur similitudinem. Nam et partus in matrimonio *fructus* dicuntur, Ps. 127: 3, Luc. 1: 42.

5. *Ὅτι γὰρ ἦμεν ἐν τῇ σαρκὶ, cum enim essemus in carne*] Pauci sub statu Legis erant πνευματικοὶ [*spirituales*], et qui tales erant non erant tales ex sola vi Legis. Plerique vero erant σαρκικοὶ [*carnales*], nullam aut tenuem spem habentes vitae alterius, ac proinde addicti huic vitae, et huius vitae commodis ac voluptatibus, unde in tam magna materia facile nascitur peccatum.

Τὰ παθήματα τῶν ἁμαρτιῶν] *Cupiditates ad peccatum ducentes*. Sic haec vox sumitur etiam Gal. 5: 24.

Τὰ διὰ τοῦ νόμου, quae per Legem erant] Deest participium. Chrysostomus supplet φαινόμενα [*quae apparebant*], aut γνωριζόμενα [*quae cognoscebantur*]: recte, ex sequentibus.

Ἐνηργεῖτο ἐν τοῖς μέλεσιν ἡμῶν, operabantur per membra nostra] Ἐνεργεῖσθαι est deponens, ac poni solet etiam non expresso accusativo, ut cum dicitur πίστις δι᾽ ἀγάπης ἐνεργουμένη [*fides quae per charitatem operatur*], Gal. 5: 6. Vide et 2 Cor. 1: 6, Eph. 3: 20, Col. 1: 29, 2 Thess. 2: 7, Iac. 5: 16. Deinde ἐν pro *per*, more Hebraico. Dicit ergo *cupiditates istas opus suum edidisse per humani corporis partes internas et externas*: de quibus supra 6: 13.

Εἰς τὸ καρποφορῆσαι τῷ θανάτῳ, ut fructificarent morti] Etiam mortem προσωποποιεῖ [*personam fingit*] Paulus. *Cupiditates fructum*, id est, *pabulum morti praebent ipsum hominem*.

6. *Νυνὶ δὲ κατηργήθημεν ἀπὸ τοῦ νόμου, nunc autem soluti sumus a Lege*] Repetit verbum quod in comparationis parte priore posuerat supra 2.

Ἀποθανόντες ἐν ᾧ κατειχόμεθα, mortui qua possidebamur] Alii codices habent ἀποθανόντος, cuius lectionis Origenes meminit. Quomodo et Chrysostomum legisse apparet ex eius interpretatione, ὁ δεσμὸς δι᾽ οὗ κατειχόμεθα ἐνεκρώθη [*vinculum quo detinebamur enervatum est*

Chri

Christus moriens interfecit Legem Mosis quae Iudaeos sibi alligatos habebat, sicut Lex coniugii feminam. *Κατέχω* respondet Hebraeo אחז quod est *possidere.*

Ὥστε δουλεύειν ἡμᾶς ἐν καινότητι πνεύματος] *Ut serviamus*, Deo scilicet, *novo spiritu*, id est, Spiritu Christi. Hebraismus frequens, *καινότητι πνεύματος* [*novitate spiritus*] pro *πνεύματι καινῷ* [*novo spiritu*]. Recte *spiritum novum* dixit, qui ante resurrectionem Christi datus non fuerat, Ioh. 7: 39. Vide et 2 Cor. 3: 6.

Καὶ οὐ παλαιότητι γράμματος, et non vetusta litera] Legem Mosis vocat *literam vetustam.* Literae vetustae solent evanescere, Hebr. 8: 13. *Scriptum* etiam Rhetores saepe dicunt pro *Lege:* sic et supra 2: 27, 29, 2 Cor. 3: 6, 7.

7. *Τί οὖν ἐροῦμεν*] *Quid ergo est quod dicimus?* ut 4: 1, 6: 1. Recurrit enim ad calumniam alteram sibi obiectam, *Legem causam esse peccati ac ob id malam.*

Ὁ νόμος ἁμαρτία] Est *μετωνυμία* [*transnominatio*]. *Dicimusne nos, ut illi calumniantur, Legem esse causam peccati?*

Μὴ γένοιτο, absit] Longe a se reiicit, ut supra 3: 6, 31, 6: 2, 15.

Ἀλλὰ τὴν ἁμαρτίαν οὐκ ἔγνων εἰ μὴ διὰ νόμου, sed peccatum non cognossem nisi per Legem] Id est, *non ita exacte nossem.* Dicuntur enim haec comparate. Vide supra 3: 20.

Τήν τε γὰρ ἐπιθυμίαν οὐκ ᾔδειν, nam concupiscentiam nesciebam] Notandum est hoc loco ac deinceps Paulum in prima persona loqui, non quod de se agat, sed quod modestiae causa res odiosas sic exprimere malit, quod ipse dicit *μετασχηματίζειν* [*transfigurare*] 1 Cor. 4: 6. Similia loquendi genera habes 1 Cor. 6: 12, 15, 10: 23, 29, 30, 13: 2, Gal. 2: 18. Chrysostomus ad 1 Cor. 12, *Ἀεὶ τὰ φορτικὰ ἐπὶ τοῦ οἰκείου προσώπου γυμνάζει* [*Semper de odiosis disserit sua persona*]. Hieronymus ad Danielem: *Peccata populi, quia unus e populo est, enumerat persona sua, quod et Apostolum in epistola ad Romanos facere legimus.* Neque vero non et alibi talia occurrunt. Scholiastes Horatii ad L. I. Epist. 8: *Reprehendit Cel-*

Celsum morositatis et inconstantiae, ita tamen ut quae in eo carpit, in se transferat, quo reprehendat liberius. Sic in Arte Poetica:

— *Brevis esse laboro:*
Obscurus fio. —

Item:

Descriptas servare vices operumque colores
Cur ego si nequeo ignoroque, Poeta salutor?

Et:

— *Vitavi denique culpam,*
Non laudem merui. —

Scholiastes: *Se autem ponit pro quovis alio.* Sic et Lucianus *Κρόνος ἐμοί* [*Saturnus mihi*]. Similem positionem primae personae pro incerta habes apud Ambrosium de Officiis I. 48. Apostolus autem hic sub prima persona describit Hebraeum genus quale fuit *ἐπὶ τὸ πολὺ* [*maxima ex parte*], primum ante Legem, deinde post Legem. *Οὐκ ᾔδειν*, nempe *εἶναι ἁμαρτίαν* [*esse peccatum*], quod ex superiori subanditur. Ante Legem hominis plerique insontes se putabant, si absque vi ac furto alienam uxorem aut rem ad se transduxissent. Hoc enim est quod Lex vocat *concupiscere:* puta videns aliquis frigusculum nasci inter virum et uxorem, fovet illud accenditque, ut molestiarum impatiens maritus illam a se segreget: aut iuvenem luxuriosum pecunia instruit, rebus eius pignori acceptis, ut illo non solvente res eas sibi ut commissas retineat. Haec multi non scelera esse putant, sed solertis ingenii commenta. Sic et in libidinum genere agnoscunt Hebraei multa fuisse improba quae nullis poenis coërcebantur. Lactantius: *Metus legum non scelera comprimebat, sed licentiam submovebat. Poterant enim leges delicta punire, conscientiam munire non poterant. Itaque quae ante palam fiebant, clam fieri coeperunt: circumscribi etiam iura.*

Εἰ μὴ ὁ νόμος ἔλεγεν, Οὐκ ἐπιθυμήσεις, nisi Lex diceret, Non concupisces] לא תחמד, Exod. 20: 14, לא תתאוה Deut. 5: 18; subaudi *uxorem alterius, domum, servum, bovem, asinum.* Lex igitur a Deo tam solemniter promulgata effecit ne quis Israëlita dubitare posset quin tale d

doli peccatis accensendi essent. Ἐπιθυμεῖν est ἀποστερεῖν [*fraudem facere*]. Vide Matth. 19: 18 et Marc. 10: 19, et ibi a nobis dicta.

8. *Ἀφορμὴν δὲ λαβοῦσα ἡ ἁμαρτία, διὰ τῆς ἐντολῆς κατειργάσατο ἐν ἐμοὶ πᾶσαν ἐπιθυμίαν*] Ἡ ἁμαρτία [*peccatum*] hic est *peccandi consuetudo quae ante Legem fuerat, ea etiam post Legem dolos illos malos peperit.* At quomodo? ἀφορμὴν λαβοῦσα διὰ τῆς ἐντολῆς, id est, *impunitatem nacta a praecepto;* quia praecepto isti nulla poena erat apposita, qualis erat apposita adulteriis et furtis, ideo contemnebatur. Quod signum est eos qui istis malitiis indulgebant, ab illis aliis abstinuisse non honesti amore, sed poenae metu. *Ἀφορμὴν* pro *impunitate* etiam Demosthenes usurpat: et dicitur, ut explicat Thucydidis Scholiastes, ἐξ ἧς ὁρμώμενός τις σώζεται [*qua quis ad agendum incitatus salvatur*]. Sic et Gal. 5: 13 sumitur haec vox. Multi interpretes ἀφορμὴν exponunt *occasionem*, putantque idem hic dici quod vulgari proverbio, *Nitimur in vetitum:* cui convenit Senecae illud: *Homicidae cum lege coeperunt, et illis facinus poena monstravit.* Et Taciti: *Foenus agitare et in usuras extendere ignotum: ideoque magis servabatur quam si vetitum esset.* Quale quid et περὶ ἀρσενοκοιτίας [*de Venere mascula*] habes apud Lampridium Severo. Haec sicut in quibusdam ita se habere non nego, ita non ita communiter eveniunt, qualia sunt ad quae respicit Paulus. Supra dictae interpretationi bene congruit quod dicit Maimonides Ductore dubitantium III. 41: *Ab inolita peccandi consuetudine non posse hominem avelli nisi gravibus poenis.*

Χωρὶς γὰρ νόμου ἁμαρτία νεκρά, sine Lege enim peccatum mortuum erat]. *Νεκρά*, id est, *vim non habet quam debet.* Vide supra 6: 2. Sic fides νεκρὰ quae hominem ad iustitiam non perducit. Et hoc comparate dictum. Minus enim peccatum conscientiam convellit ubi Lex Divina non adest.

9. *Ἐγὼ δὲ ἔζων χωρὶς νόμου ποτέ, ego autem aliquando] sine Lege vivebam*] Id est, αὐτὸς ἐγὼ [*ille ego*], ut dicit infra 25, ille nempe quem sub hoc pronomine *ego* significo: id est, genus Israeliticum vixit et ante Legem, in Aegypto scilicet. Vide Ezech. 16: 4, 23: 2.

Ἐλθούσης δὲ τῆς ἐντολῆς, sed cum venisset mandatum] *Data Israelitis Lege.*

Ἡ ἁμαρτία ἔζησεν, peccatum revixit] Apertius quam ante convictam habuit conscientiam, magis patuit eius foeditas. Puto rectius legi ἔζησεν quam ἀνέζησεν.

Ἐγὼ δὲ ἀπέθανον, ego autem mortuus sum] Homines plerique in vitiis suis moriebantur sine ulla spe vitae melioris, Hebr. 2: 15.

10. *Καὶ εὑρέθη μοι ἡ ἐντολὴ ἡ εἰς ζωήν, et deprehensa est mihi Lex, quae erat ad vitam*] Erant praecepta Legis moralia pars eius obedientiae quae Deo debetur; et eo sensu vitam illam aeternam non dabant quidem, sed ad eam ducebant. Vide quae diximus Matth. 19: 17. *Εὑρέθη, deprehensa est ipso eventu.*

Αὕτη] *Illa ipsa.*

Εἰς θάνατον, ad mortem] Supple ἄγειν [*ducere*], eventu scilicet: quia nimirum ita inoluerat peccandi consuetudo, ut maioribus egeret remediis.

11. *Ἡ γὰρ ἁμαρτία, nam peccatum*] Illa consuetudo per speciem quandam iuris ad se trahendi res alienas.

Ἀφορμὴν λαβοῦσα διὰ τῆς ἐντολῆς] *Impunitatem nacta per illud praeceptum*, cui neque in Decalogo, neque alibi ulla poena apposita est. Vide quae diximus ad Matth. 5: 20.

Ἐξηπάτησέ με, decepit me] Dicitur praeceptum id fecisse, cui occasionem dedit. Decepti homines fuere spe impunitatis etiam post hanc vitam a Deo consequendae in quo misere fallebantur, ut et nunc falluntur multi Iudaei.

Καὶ δι' αὐτῆς ἀπέκτεινεν, et per illud occidit] Occasionem dedit cur homines non pervenirent ad veram iustitiam, et consequenter ad vitam coelestem.

12. *Ὥστε ὁ μὲν νόμος ἅγιος, itaque Lex quidem sancta* Nihil praecipit quod non rectum sit, etsi quaedam minus perfecta permittat. Obstruit os calumniae, de qua agere coeperat supra 7.

Καὶ ἡ ἐντολή, et praeceptum] *Etiam illud praeceptum Non concupisces.*

Ἁγία] *Sanctum est*, id est, Dei voluntati congruens Ps. 19: 9 et Ps. 119.

K

Καὶ δικαία] *Nihil iniqui exigit.*

Καὶ ἀγαθὴ, et bonum] *Utile est omnibus per se.*

13. *Τὸ οὖν ἀγαθὸν ἐμοὶ γέγονε θάνατος, ergone quod bonum est, mihi factum est mors*] Id est, *causa mortis*; eadem locutio quae supra.

Μὴ γένοιτο] *Absit ut causa mortis aeternae dicatur.* Intellige *causam per se*; nam per *accidens causae* improprie *causae* dicuntur, cum occasiones quaedam sint potius, nec in id datae, sed arreptae.

Ἀλλὰ ἡ ἁμαρτία, sed peccatum] Supple, *fuit vere ac per se causa mortis illius.*

Ἵνα φανῇ ἡ ἁμαρτία, ita ut appareat peccatum] Idem φανῇ quod εὑρεθῇ, ut 2 Cor. 13: 7, supra 10, et ἵνα est *ita ut.* Significatur enim eventus.

Διὰ τοῦ ἀγαθοῦ, per bonum] Construe cum φανῇ. Per Legem enim intelligitur quo eat peccatum.

Μοι κατεργαζομένη θάνατον] *Adducens* [*mihi*] *mortem.* Locutio similis ei quae supra 4: 15. Φαίνεται et voces similes amant iungi participiis quae Latini per infinitiva vertunt. Sic φαίνεται καλουμένη [*apparet eam vocari*] apud Thucydidem: φαίνομαι προθυμούμενος [*apparet me alacri animo esse*] apud Demosthenem: φαίνεται συνεωρακὼς, φαίνεται ποιήσας [*manifestum est eum intellexisse, fecisse*] apud Plutarchum Numa. Quomodo vitam aeternam sperare potest, qui norit se in eis manere quae Deus tam severe vetat?

Ἵνα γένηται καθ' ὑπερβολὴν ἁμαρτωλὸς ἡ ἁμαρτία] *Ita ut hinc summopere rea fiat illa peccandi consuetudo.* Ἁμαρτωλὸς *reum* significat, חטא 1 Reg. 1: 21. Καθ' ὑπερβολὴν usitatum Paulo pro *eximie*, 1 Cor. 12: 31, 2 Cor. 1: 8, 4: 17, Gal. 1: 13. Idem est ὑπερβαλλόντως, מאד Iob. 15: 11. Non potest excellentius rea peragi ista consuetudo, quam cum ostenditur non aliis tantum ad tempus nocere, sed etiam ei penes quem est nocere aeternum.

Διὰ τῆς ἐντολῆς, per Legem] Per quam convincitur Deo summopere displicere.

14. *Οἴδαμεν γὰρ ὅτι ὁ νόμος πνευματικός ἐστιν, scimus enim Legem esse spiritualem*] Ostendit iam causam cur ex Lege aliud in homine consequatur, quam id quod per se Lex propositum habet. Alia, inquit, natura est Le-

 gis:

gis: alia magnae partis hominum. Lex a Deo profecta est, qui est spiritus purus nullisque malis affectibus obnoxius, Ioh. 4: 24. Etiam de humana lege agens Aristoteles Politicorum III. 16 ait *eum qui legem praeficit rebus, Deum ipsum praeficere, quia lex sit ἄνευ ὀρέξεως νοῦς [mens affectu vacua]. Legem in mente habitare* ait Schemtob.

Ἐγὼ δὲ σαρκικός εἰμι, ego autem carnalis sum] Id est, maior pars Iudaeorum affectibus abripitur qui ex carne oriuntur. Sic σαρκικαὶ ἐπιθυμίαι [*desideria carnalia*] 1 Petr. 2: 11.

Πεπραμένος ὑπὸ τὴν ἁμαρτίαν, venundatus peccato] Similes sunt Achabo de quo Elias id praedicat, 1 Reg. 21: 20. Unde etiam discimus passivum hoc πεπραμένος habere vim reciproci. Nam ibi in Hebraeo est Hithpahel התמכרך לעשות הרע *vendidisti te ad male agendum:* ubi in Graeco πέπρασαι ποιῆσαι τὸ πονηρὸν, id est, *tradidisti te:* quae ipsa verba inde desumpta habes et 1 Macc. 1: 17. Licebat iure Hebraeo semet in servitutem vendere. Quia vero ex venditione sequitur traditio cum dominio, ideo *venditionis* nomen pro illis consequentibus usurpatur, etiam ubi venditio non intercessit. Sic Deus dicitur Israelitas ob peccata *vendidisse inimicis*, Deut. 32: 30 et Iud. 2: 14, 3: 8, 4: 2. Sic et Esai. 50: 1. Sic pari tralatione *hominem mancipatum vitiis* dicunt Latini. Quod hic est *vendere*, infra dicitur αἰχμαλωτίζειν [*captivum reddere*] Servi enim fiunt duobus modis, venditione et belli iure effectus idem.

15. *Ὃ γὰρ κατεργάζομαι, οὐ γινώσκω, quod enim operor, non intelligo*] Id est, *non approbo:* nam sic ידע sumunt Hebraei Ps. 1: 6, Os. 8: 4, et Hellenistae γινώσκειν, Sir. 18: 28, Matth. 7: 23, ubi alia loca attulimus Talis est Medea apud Euripidem:

Καὶ μανθάνω μὲν οἷα δρᾷν μέλλω κακά·
Θυμὸς δὲ κρείσσων τῶν ἐμῶν βουλευμάτων.
[*Et ipsa novi quanta nunc patrem mala;*
Sed vincit ira sanitatem pectoris.]

Et apud Ovidium:

— *Video meliora proboque,*
Deteriora sequor.

I

Et Laus in Tragoedia:

Λέληθεν οὐδέν τῶν δέ μ' ὧν σὺ νουθετεῖς·
Γνώμην δ' ἔχοντα μ' ἡ φύσις βιάζεται.
[*Nihil est eorum quae mones, quod me latet:*
Scio: sentientem recta, natura abripit.]

Quae Graeca loca ad hanc rem adducit Clemens Stromatum II. Plutarchus corrigens illud ex Tragoedia Atreo,

Αἶ αἶ· τόδ' ἤδη θεῖον ἀνθρώποις κακὸν,
Ὅταν τις εἰδῇ τ' ἀγαθὸν, χρῆται δὲ μή.
[*Proh dolor! ut illud coelitus missum est malum,*
Cum quis videt meliora, nec sequitur tamen.]

ait: *Θηριῶδες μενοῦν καὶ ἄλογον καὶ οἰκτρὸν, εἰδότα τὸ βέλτιον, ὑπὸ τοῦ χείρονος ὑπ' ἀκρασίας καὶ μαλακίας ἄγεσθαι* [*Imo vero ferinum et ratione carens et miserabile, cum meliora noris ad peiora abripi per mollitiem atque incontinentiam*]. Recte ait, *ἐξ ἀκρασίας*. Multo enim plures sunt *ἀκρατεῖς* quam *ἀκόλαστοι* [*petulantes*]. Et describuntur hic homines ex maiore sui parte. Vide quae diximus ad Matth. 13: 9. In hoc loco *γινώσκειν* quod in illis quae attulimus *μανθάνειν, μὴ λεληθέναι, εἰδέναι, γνώμην ἔχειν*. Plautus Trinummo:

Scibam ut esse me deceret, facere non quibam
miser.

Οὐ γὰρ ὃ θέλω, τοῦτο πράσσω, non enim quod vellem, hoc facio] *Θέλω* recte vertas potentialiter, *quod vellem*, secundum ea quae diximus ad Matth. 26: 39; quanquam et in Indicativo sumi potest, dum noris non agi hic de certa constitutione decretoque voluntatis, sed de levi desiderio. Agunt *εἰς τὸ θελητικὸν* [*in voluntatem*] et mens et carnales affectus, sed hi, ut propiores *τῷ θελητικῷ*, agunt validius, at mens languidius, nisi magnis adiuta praesidiis. Arrianus Epicteteorum secundo locum habet huic similem: *Ἐπεὶ γὰρ ὁ ἁμαρτάνων οὐ θέλει ἁμαρτάνειν, ἀλλὰ κατορθῶσαι, δῆλον ὅτι ὃ μὲν θέλει οὐ ποιεῖ, καὶ ὃ μὴ θέλει ποιεῖ* [*Quandoquidem qui peccat, mavult recte facere quam delinquere, perspicuum est eum quod velit non facere, et quae non velit facere*].

Ἀλλ' ὃ μισῶ, τοῦτο ποιῶ, sed quod odi, illud facio] Intellige *μισῶ*, sicut modo *θέλω* de motu quodam subitaneo et facile evanescente.

16. *Εἰ δὲ ὃ οὐ θέλω, τοῦτο ποιῶ*] *Quandoquidem ea facio quae facere nollem.*

Σύμφημι τῷ νόμῳ ὅτι καλὸς, assentior Legem esse bonam] Ut illi de quibus Satyricus;

Virtutem videant intabescantque relicta,

Σύμφημι est *assentior*, etiam Sophocli et Euripidi. Tum vero Hebraeis *dicere* est *cogitare.*

17. *Νυνὶ δὲ οὐκ ἔτι ἐγὼ κατεργάζομαι αὐτό*] *Nunc ergo*, id est, post Legem datam, *non amplius homo*, totus scilicet, *male agit.* Est enim aliquid in homine quod repugnat; quod quid sit iam explicabit.

Ἀλλ' ἡ οἰκοῦσα ἐν ἐμοὶ ἁμαρτία, sed quod habitat in me peccatum] *Inolita illa pridem peccandi consuetudo*, quam et *naturam* dici ex Eveno et aliis ostendimus lib. II de Iure Belli ac Pacis 12. 26. Bene autem huic consuetudini additur verbum *οἰκεῖν*, ut et infra 18: 20. *Non divertit apud illos nequitia, sed habitat*, ut Senecam imitemur. Sed contra in emundatis *habitat Spiritus Sanctus*, Rom. 8: 9, 1 Cor. 3: 16.

18. *Οἶδα γὰρ ὅτι οὐκ οἰκεῖ ἐν ἐμοὶ (τουτέστιν ἐν τῇ σαρκί μου) ἀγαθόν, scio enim non habitare in me (hoc est, in carne mea) bonum*] Homo cum nominatur, modo totus intelligitur, modo *κατὰ συνεκδοχὴν* [*per complexionem*] tribuitur id nomen partibus. Sic quod hic dixit, *in me*, interpretatur de *carne et effectibus ex carne orientibus.* In his vix quicquam erat boni, quanquam in mente erat aliqua boni cognitio, ut iam amplius dicet. At in Christianis, quales plerique erant primis illis temporibus, ipsi etiam affectus erant correcti per Fidem ac Spiritum, et *corpus ipsum habitaculum erat Spiritus Sancti* 1 Cor. 6: 19, non minus quam olim Templum erat Maiestatis Divinae habitaculum. Recte diximus *σάρκα* etiam affectus includere: imo saepe pro illis solis sumitur, ut 1 Cor. 5: 5 Tertullianus libro de Pudicitia hunc locum sic explicat. *Nam etsi habitare bonum in carne sua negavit, sed secundum Legem literae in qua fuit: secundum autem Legem Spiritus, cui nos annectit, liberat ab infirmitate carnis: Lex enim, inquit, Spiritus vitae manumisit te a Lege delinquentiae et mortis.*

Τὸ γὰρ θέλειν παράκειταί μοι, τὸ δὲ κατεργάζεσθαι τ

κα

καλὸν οὐχ εὑρίσκω, nam velle adiacet mihi, perficere autem bonum non invenio] In Manuscripto pro *οὐχ εὑρίσκω* est *οὐ*, nempe *παράκειται*, *longe a me abest bene agendi vis.*

19. *Οὐ γὰρ, ὃ θέλω, ποιῶ ἀγαθὸν, ἀλλ' ὃ οὐ θέλω κακὸν, τοῦτο πράσσω, non enim quod volo bonum, hoc facio, sed quod nolo malum, hoc ago*] Plane Iudaeo eum sermonem tribuit quem Pagano Lactantius IV. 24: *Volo equidem non peccare, sed vincor. Indutus enim sum carne fragili et imbecilla: haec est quae concupiscit, quae irascitur, quae dolet, quae mori timet. Itaque ducor incertus, et pecco non quia volo, sed quia cogor. Sentio me et ipse peccare, sed necessitas fragilitatis impellit, cui repugnare non possum.* Et quid mirum illos talia vela obtendisse vitiis suis, quum hoc ipso sermone, tanquam Paulus de se iam correcto, iam Apostolo loqueretur, multi utantur nomine Christiani: nec id huius tantum est saeculi, sed et aliorum, ex quo labascere coepit prima illa puritas. Apparet id ex vita Andronici apud Nicetam Choniaten. Verum id mirari non debemus, cum et Apostolorum aetate fuerint qui in suam perniciem verba Pauli haec et similia detorquerent 2 Petr. 3: 16. Deo laus sit quod optimi, id est, trium primorum saeculorum Christiani hunc locum sic ut oportet intellexerint, dictante illo Spiritu per quem vita ipsorum regebatur.

20. *Εἰ δὲ ὃ οὐ θέλω ἐγὼ τοῦτο ποιῶ, οὐκ ἔτι ἐγὼ κατεργάζομαι αὐτὸ, ἀλλ' ἡ οἰκοῦσα ἐν ἐμοὶ ἁμαρτία, si autem quod nolo, illud facio, iam non ego operor illud, sed quod habitat in me peccatum*] Repetit quod dixerat 17, sed addit *πλοκὴν* [*copulationem*], *ἐγὼ* bis sumto, sensu diverso. Homo est qui consentit peccato, sed non omnes partes hominis, mente diversum dictante, quod culpam auget.

21. *Εὑρίσκω ἄρα τὸν νόμον τῷ θέλοντι ἐμοὶ ποιεῖν τὸ καλὸν, ὅτι ἐμοὶ τὸ κακὸν παράκειται, experior igitur hanc Legem, volenti mihi facere bonum malum adiacere*] *Εὑρίσκω* hic est *experior*, quod mox *βλέπω* [*video*] dicet, more Hebraeorum, qui sensus omnes, etiam interiores, *videndi* vocabulo appellant. *Experior*, inquit, *etiam Legem di-*

versam a Dei Lege. Quae illa Lex? *Quod quanquam opto bene agere, malum tamen mihi est propius.* Unde hoc? Ex carne: non quod caro quemvis cogat peccare, sed quod consuetudine peccandi, ut iam dicit, multum patrocinetur: caro omnia amat quae se delectant. Multa autem eius generis haberi sine peccato non possunt: ideo peccandi consuetudini favet caro quae intra nos est, cum Lex Dei exterius tantum sonet.

22. *Συνήδομαι γὰρ τῷ νόμῳ τοῦ Θεοῦ, gaudeo enim Lege Divina*] אתי לתורה. Nam אתי per συνθέλω vertitur Deut. 13: 8. Hoc est quod modo dixit, σύμφημι τῷ νόμῳ ὅτι καλός [*assentior Legem esse bonam*]. Est μετωνυμία [*transnominatio*], nam proprie mentis est approbare, non gaudere: sed solent causis tribui proximorum effectuum nomina.

Κατὰ τὸν ἔσω ἄνθρωπον, secundum interiorem hominem] Non idem est ὁ ἔσω ἄνθρωπος et ὁ καινὸς [*novus*], nec idem ὁ ἔξω [*exterior*] et ὁ παλαιός [*vetus*]. *Vetus* et *novus homo* nomine Subiecti significant eius qualitates. At cum dicitur ὁ ἔσω et ὁ ἔξω ἄνθρωπος, nomen totius per συνεκδοχὴν [*complexionem*] datur partibus. Semper in homine sunt *homo interior* et *exterior*, id est, mens et corpus cum suis affectibus. At ubi est *novus homo*, ibi *vetus* esse desiit. Qui hic ὁ ἔσω ἄνθρωπος, is est, ὁ κρυπτὸς τῆς καρδίας ἄνθρωπος [*absconditus cordis homo*] 1 Petr. 3: 4; ὁ ἄνθρωπος ὁ ἐν ἑκάστου τῇ ψυχῇ κατοικῶν [*homo qui in cuiusque animo habitat*] Philoni libro Peiorem meliori insidiari, ubi et eum esse ait qui ἀφανῶς ἡμᾶς ἔνδοθεν ἐλέγχει [*occulte nos intus redarguit*]. At libro de Agricultura eundem vocat τὸν ἡγεμόνα ἄνθρωπον [*principem hominem*], additque ἄνθρωπος δὲ ὁ ἐν ἑκάστῳ ἡμῶν τίς ἂν εἴη πλὴν ὁ νοῦς; [*homo autem qui in unoquoque nostrûm est, quis sit, nisi mens?*] At libro περὶ τῆς εἰς προπαιδεύματα συνόδου [*de Congressu quaerendae eruditionis gratia*], dicit Deum a nobis laudari debere etiam ἐπὶ τῷ νῷ, ὃς κυρίως ἄνθρωπός ἐστιν ἐν ἀνθρώπῳ, κρείττων ἐν χείρονι [*ob mentem, quae proprie homo est in homine, potior in deteriore*]. Hierocles,

—— Ὁ μή σ' ἀνιήσει

[—— *Qui te non laeserit ipsum*]

in

in Aureo illo carmine interpretans, ait illud σε poni κατὰ τοῦ ὄντως ἀνθρώπου καὶ τῆς λογικῆς οὐσίας [*de eo, qui vere est homo, et ratione praedita substantia*]: et alibi dicitur ei ὁ ἄνθρωπος, ψυχὴ λογικὴ, μετὰ συμφυοῦς θνητοῦ σώματος [*homo, animus ratione praeditus, cum agnato mortali corpore*]. Ita enim ibi legendum: nimirum Pythagoricis mens sola homo est, caetera non partes, sed instrumenta hominis. At Paulus cum vulgo loquitur. Nam et Plautus *salutem* dixit *interioris hominis*. Tertullianus de Resurrectione: *Ita vocabulum, homo, consociatarum substantiarum duarum quodammodo fibula est, sub quo vocabulo non possunt esse nisi cohaerentes. Porro Apostolus interiorem hominem, non tam animam quam mentem atque animum intelligi mavult, id est, non substantiam ipsam, sed substantiae saporem.*

23. *Βλέπω δὲ ἕτερον νόμον ἐν τοῖς μέλεσί μου, video autem aliam Legem in membris meis*] Sic vocat carnis appetitus validos, יצר רע [*cogitatio malitiae*] Hebraeis.

Ἀντιστρατευόμενον τῷ νόμῳ τοῦ νοός μου, repugnantem Legi mentis meae] Multum amat voces easdem Paulus variis sensibus ponere. Est illi *Lex Dei* sive *Mosis*: est *mentis*, id est, iudicium de honestis et turpibus: est *Lex membrorum*, id est, appetitus carni continentes: est *Lex peccati*, id est, ipsa peccandi consuetudo. Sic ἁμαρτίαν, θάνατον, δικαιοῦσθαι alio atque alio significatu habuimus. Mens honesta approbat, caro dulcia, sive illa honesta sint sive non: unde fit ut saepe caro ratione non edomita, menti adversetur, quod hic dicit ἀντιστρατεύεσθαι tralatione ducta a militia, unde et ὀψώνιον modo deduxerat. Norant autem Hebraei omnia bella cum Cananaeis eorumque vicinis gesta huius belli interni gerere imaginem. *Νόμον τοῦ νοὸς* dixit et Porphyrius περὶ ἀποχῆς [*de Abstinentia*] lib. I.

Καὶ αἰχμαλωτίζοντά με ἐν τῷ νόμῳ τῆς ἁμαρτίας τῷ ὄντι ἐν τοῖς μέλεσί μου, et capientem me Lege peccati quae est in membris meis] Ἐν τῷ νόμῳ male hic scribitur, cum libri correctiores habeant τῷ νόμῳ. Hoc ait: *Vehementia affectuum ex carne orientium favens consuetudini peccandi, eidem consuetudini subiiciebat Iudaeos plerosque.* Continuat translationem a bello desumptam.

Nam qui belli Lege capitur, is capientis servus fit, ut diximus libro III de Iure Belli ac Pacis cap. 7. Est ea de re Mosis Lex Deut. 20: 4. Ponit autem etiam consuetudinem peccandi in membris, quia per omnes partes corporis exercetur. Vide supra 6: 13, 19. Eadem similitudine utitur Simplicius ad Epictetum: *Ἄλογος ὄρεξις τὸν λόγον κινήσασα (τουτέστιν ἡμᾶς τοὺς κατ' αὐτὸν οὐσιωμένους) καὶ αἰχμάλωτον λαβοῦσα* [*Ratione carens appetitus ubi rationem commovit (id est, nos, qui ea sumus id quod sumus) et captivam duxit*]. Paulus autem duo componit paria. *Legi Dei* adest *mens*. *Legi peccati* adest *caro*.

24. *Ταλαίπωρος ἐγὼ ἄνθρωπος, miser ego homo*] Addit exclamationem sive *ταλανισμὸν* [*miseriae exaggerationem*] homini tali, qualem descripserat, convenientem. Vere enim *miser* est quem animi sui cogitationes verberant quotidie atque dilaniant. *Ταλαίπωρος*, שדוד.

Τίς με ῥύσεται, quis me liberabit] Lex enim id non potest. Aliunde ergo quaerenda libertas.

Ἐκ τοῦ σώματος τοῦ θανάτου τούτου, corpore mortis huius] *Σῶμα θανάτου* vocat non *corpus mortale*, sed *μεταφορικῶς* [*per translationem*] *corpus vitiosum*, quod *ἁμαρτίαν* [*peccatum*] dixit supra 6: 6, quod hic ob effectum dicitur *σῶμα θανάτου* quia ei mancipatis adimit spem vitae aeternae. Genitivi Hebraeis et eos imitantibus Hellenistis saepe sunt pro Adiectivis, ut hic *corpus mortis*, id est, mortiferum: *odor mortis*, id est, odor lethalis: *arbor vitae*, id est, vivifica.

25. *Εὐχαριστῶ τῷ Θεῷ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν, gratias ago Deo per Iesum Christum Dominum nostrum*] Haec plane per *παρένθηκην* [*interpositionem*] legenda, qua omissa caetera cum sequentibus cohaerent. Illam autem *παρένθηκην* interposuit Apostolus, sicut et aliam supra 3: 6, ad ansam praecidendam male verba sua capientibus, quasi dicat: Ego quidem haec in prima persona per modestiam quandam elocutus sum: at revera si sine figura mihi de memet ipso loquendum sit, non is ego sum qui tales laniatus sentiam, cum *Deus me per Iesum Christum*, id est, per Euangelium et Spiritum eius, *ab isto corpore peccati liberarit*, *unde et Patri* ut summae causae, *et Christo* ut causae subordinatae *gratias ago*.

Ita

Ita recte hunc locum explicavit Origenes, quem Ambrosius et Veteres alii sequuntur. Gratiarum actionem paribus expressam verbis habuimus supra 1: 8.

Ἄρα οὖν αὐτὸς ἐγὼ, igitur ille ego] Non *ipse ego*, sed *ille ego*, id est, is homo quem sub primae personae Pronomine descripsi. Sic in tabula cognationum, ὁ ὑποθετικὸς [*is de quo agitur*] ab aliis vocatur *ego*.

Τῷ μὲν νοῒ δουλεύω νόμῳ Θεοῦ, mente servio Legi Dei] Servire illum dicit *Legi Dei*, quia eam bonam fateri cogitur.

Τῇ δὲ σαρκὶ, νόμῳ ἁμαρτίας, carne autem Legi peccati] Quia caro sive corpus consuetudini ministerium praebet, eiusque dictata exsequitur. Caro proprie est pars corporis, sed saepissime pro *corpore* sumitur, ut videbis, si conferas Lev. 16: 27 cum Hebr. 13: 11. Et sic quidam Veteres commemorantes institutionem Eucharistiae, aiunt Christum dixisse, *Haec est caro mea*.

CAPUT VIII.

1. *Οὐδὲν ἄρα νῦν κατάκριμα, nihil ergo nunc damnationis*] Repetit sermonem quem reliquerat fine, ut nunc ista leguntur, capitis sexti: namque ibi dixerat vitam aeternam illis certo esse repositam qui secundum Euangelium vitam suam instituunt. Hic statim occurrebat obiectio, atqui multi Christianorum Legem Mosis non observant: non sunt גרי צדק [*Proselyti*]. Respondet iam Paulus, tantum abesse ut ob id damnationi Divinae subiaceant, ut ne Iudaei quidem Lege Mosis amplius teneantur, si modo bona sua intelligant et ex praescripto Christi vivant. *Κατάκριμα* hic, ut et supra 5: 16, est idem quod *mors*, 6: 23, nempe *aeterna*.

Τοῖς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ μὴ κατὰ σάρκα περιπατοῦσιν, ἀλλὰ κατὰ πνεῦμα, iis qui per Christum Iesum non secundum carnem ambulant, sed secundum spiritum] Iis qui per Iesum Christum sive per Euangelium eousque perducti sunt, ut non eant quo carnis affectus rapiunt sine discrimine, sed Spiritum sanctum adepti eius motibus constanter obsequantur.

2.

2. *Ὁ γὰρ νόμος τοῦ πνεύματος, Lex enim spiritus*] Tanto perfectior Lege mentis, quantum nova creatio superat veterem: tanto etiam perfectior Lege Mosis, quantum Lex solida praestat umbris.

Τῆς ζωῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, vitae per Christum Iesum] *Τῆς ζωῆς*, id est, ζωοποιοῦ [*vivificantis*] illius, inquam, Spiritus qui ad vitam aeternam ducit quam Christus daturus est.

Ἠλευθέρωσέ με ἀπὸ τοῦ νόμου τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου, liberavit me a Lege peccati et mortis] *Liberavit me* (id est, quemvis vere Christianum; iam enim primam personam alio sensu usurpat) *primum a peccandi consuetudine, deinde etiam a morte aeterna*, quae consuetudinem illam necessario sequitur. Nam *peccati* voce hic non veniunt nisi *τὰ προαιρετὰ* [*arbitraria*], ut explicat Clemens Strom. II. Sic *ἁμαρτάνειν* etiam in Iohannis Epistola sumitur.

3. *Τὸ γὰρ ἀδύνατον τοῦ νόμου, ἐν ᾧ ἠσθένει διὰ τῆς σαρκός, nam quod impossibile erat Legi, quia minus potuit per carnem*] Hoc refertur non ad nomen aliquod, sed ad totum complexum quod sequitur, qualem constructionem et modo habuimus 7: 21. Hoc enim dicit, *id quod Christus praestitit, nequisse Legem Mosis praestare, quia caro*, id est, *carnales Iudaeorum affectus vires eius retuderant*. Vide Act. 13: 39 et Hebr. 9: 15. *Τὸ γὰρ ἀδύνατον τοῦ νόμου*, bene transtulit Latinus, *nam quod impossibile erat Legi*. Casus enim possessivus talibus adiectivis additus idem valet quod dativus: sicut idem est *malum hominis* et *malum homini*. *Ἠσθένει, minus potuit, excidit*, כשל. Pari sensu τὸ ἀσθενὲς τῆς ἐντολῆς [*infirmitas mandati*] dicitur Hebr. 7: 18. *Ἐν ᾧ* hic valet *quia*, more Hebraico.

Ὁ Θεὸς τὸν ἑαυτοῦ υἱὸν πέμψας, Deus Filium suum mittens] Nempe *in mundum*. *Mittere* autem Deus dicitur ubi mandata dat, ut diximus ad Ioh. 14: 34. Vide et Ier. 1: 7.

Ἐν ὁμοιώματι σαρκὸς ἁμαρτίας, in similitudinem carnis peccati] Id est, ut tractaretur sic quomodo nocentes tractari solent, Esai. 53: 12, Marc. 15: 28, Phil. 2: 8.

Καὶ περὶ ἁμαρτίας] *Propter peccata:* idem enim est

quod

quod διὰ τὰ παραπτώματα [*propter delicta*], supra 4: 25. Sic περὶ ἁμαρτιῶν [*pro peccatis*] 1 Cor. 15: 3 et Gal. 1: 4, et ita recte haec verba accepit Syrus.

Κατέκρινε τὴν ἁμαρτίαν ἐν τῇ σαρκί] *Per carnem suam*, scilicet morti traditam, *interfecit peccatum*. Nam κατακρίνειν [*damnare*] dicitur pro *interficere*, sicut κατάκριμα pro *morte*, quia damnati interfici solent: *interfecit* vero, id est, interficiendi nobis vires praestitit. *Interficere* est efficientiam adimere. Ita est hic μετάληψις [*transsumptio*], sive figurarum multiplicatio. Vide quae supra 4: 25. Est autem argute dictum. Ipse qui damnatus peccato videbatur, *damnavit peccatum*.

4. *Ἵνα τὸ δικαίωμα τοῦ νόμου πληρωθῇ ἐν ἡμῖν, ut iustificatio Legis impleretur in nobis*] *Ut nos praestaremus omnia quae in Lege Mosis per se honesta sunt*, quae dicuntur משפטים, sicut ea quae sunt addita vocantur חקים ἐντολαί, ubi distincte loquuntur Hebraei. Praestant autem qui vere sunt Christiani illa quae in Lege Mosis honesta sunt, et in illis maiora, ut diximus supra 3: 31, non quia Moses iussit, sed quia Christus, qui et vires dedit.

Τοῖς μὴ κατὰ σάρκα περιπατοῦσιν, ἀλλὰ κατὰ πνεῦμα, qui non secundum carnem ambulamus, sed secundum spiritum] Repetit quod dixerat supra 1, ut ostendat se agere de Christianis re et nomine, quales plerique erant qui Christianismum profitebantur crucis tempore.

5. *Οἱ γὰρ κατὰ σάρκα ὄντες*] *Hi qui possidentur a carnis affectibus*, quae παθήματα [*passiones*] dixit supra. Sic κατείδωλον [*idololatriae deditam*] urbem in Actis habuimus.

Τὰ τῆς σαρκὸς φρονοῦσιν, quae carnis sunt student] Φρονεῖν et φρόνημα Paulo non ad intellectum, sed ad studium solet referri. Vide quae diximus ad Matth. 16: 23. Solent animi constitutionem actiones frequenter sequi. Vide quae ad Matth. 7: 18.

Οἱ δὲ κατὰ πνεῦμα] *Qui possidentur a Dei Spiritu*, qui nunc non nisi per Christum contigit.

Τὰ τοῦ πνεύματος, quae sunt Spiritus] Id est, *student rebus sanctis, qualis est ille Spiritus.*

6. *Τὸ γὰρ φρόνημα τῆς σαρκὸς θάνατος*] Hic rationem red-

reddit cur supra dixerit etiam a morte se liberatum, quia *studium illud carnis affectibus per omnia obsequendi ad mortem eamque aeternam ducat.* Vide supra 6: 21, 7: 10, 11, 24. *Φρόνημα* hic idem quod יצר Gen. 6: 5. *Mortem* hic dicit pro *causa mortis*, ut supra 7: 13.

Τὸ δὲ φρόνημα τοῦ πνεύματος, ζωὴ καὶ εἰρήνη, studium autem Spiritus, vita et pax] Id est, *causa est vitae ac felicitatis* quam Hebraei *pacis* nomine appellant. Vide supra 2: 10.

7. *Διότι τὸ φρόνημα τῆς σαρκὸς ἔχθρα εἰς τὸν Θεόν, quoniam studium carnis inimicitia est cum Deo*] *Est inimicitia cum Deo*, id est, ita se gerit, sicut solent inimici. Causae nomen pro effectu. Vide Iac. 4: 4.

Τῷ γὰρ νόμῳ τοῦ Θεοῦ οὐχ ὑποτάσσεται, Legi enim Divinae non subiicitur] Fertur qua lubet, non qua monstrat Dei Lex. Non male huc, sed sensu eminentiore aptes quod dixit Agathon:

— *Πρὸς τὸ τετράχορδον δ᾽ ὅλον,*
Τὴν ἡδονήν, ἐπιθυμίαν, λύπην, φόβον
Ἀσκήσεώς γε καὶ μάχης πολλῆς δέει.
Οὗτοι γάρ, οὗτοι καὶ διὰ σπλάγχνων ἔσω
Χωροῦσι καὶ κυκῶσιν ἀνθρώπων κέαρ.
[— *Hos in quadriiuges,*
Metum, dolorem, cupiditatem, gaudia,
Meditatione maxima et pugna est opus:
Hi namque sunt, hi nostra qui sub viscera
Intrant, et imo corde qui fluctus cient.]

Οὐδὲ γὰρ δύναται, nec enim potest] Lex enim definitum est aliquid. Cupiditates infinitae. Similia loquendi genera habes 1 Cor. 2: 14, 1 Ioh. 3: 9.

8. *Οἱ δὲ ἐν σαρκὶ ὄντες, Θεῷ ἀρέσαι οὐ δύνανται, qui autem in carne sunt, Deo placere non possunt*] Qui tales sunt, quales descripsi, Deo placere non magis possunt, quam Regi subditi rebelles. Quomodo ergo Deus illis daret summum munus, id est, felicitatem aeternam?

9. *Ὑμεῖς δὲ οὐκ ἐστὲ ἐν σαρκί, ἀλλ᾽ ἐν πνεύματι, vos autem in carne non estis, sed in spiritu*] Christianos tam Iudaeos quam alienigenas alloquitur. Quod modo dixit *κατὰ σάρκα* et *κατὰ πνεῦμα*, nunc dixit *ἐν σαρκὶ καὶ ἐν πνεύματι*, sicut *ἔνθεον* dicunt Graeci *eum qui a Deo* pos-

possidetur. Similitudo sumpta ab iis qui custodibus undique sepiuntur et in eorum sunt potestate.

Εἴπερ πνεῦμα Θεοῦ οἰκεῖ ἐν ὑμῖν, si tamen Spiritus Dei habitat in vobis] Est et hic effectus pro causa: vult enim dicere: *Si tamen ita fidem imbibistis et animo mundati estis, ut dignetur in vobis habitare aura illa coelestis.*

Εἰ δέ τις πνεῦμα Χριστοῦ οὐκ ἔχει, si quis autem Spiritum Christi non habet] Recte πνεῦμα Χριστοῦ dixit quod modo πνεῦμα Θεοῦ, quia post Euangelii patefactionem Spiritus ille non datur nisi per Christum, Ioh. 14: 16, 17, 26; et *habere* sic dicit, sicut domus dicitur *habere dominum.*

Οὐκ ἔστιν αὐτοῦ, non est eius] *Nondum plene Christi est:* Nam credere et baptizatum esse non sufficit.

10. *Εἰ δὲ Χριστὸς ἐν ὑμῖν, si autem Christus in vobis est*] Hic ἐν aliter quam supra sumitur. *In vobis*, tanquam in templo suo, nempe per Spiritum, qui *Christi vicarius* Tertulliano dicitur.

Τὸ μὲν σῶμα νεκρὸν δι' ἁμαρτίαν, corpus quidem mortuum est propter peccatum] Diximus supra *corpus* et *carnem* Hebraeis promiscue sumi. *Carnem* pro *affectibus carni congruentibus* saepe habuimus. Ita et hic ponitur *corpus* quod in Christianis dicitur esse *mortuum*, id est, exutum pristina illa quidvis agendi libertate, *propter peccatum*, id est, ad vitandum peccatum, sicut dicitur aliquis *fugere propter hostes.*

Τὸ δὲ πνεῦμα, ζωή, Spiritus vero, vita] Et hic μετωνυμία [*transnominatio*] est, pro *causa vitae*. Sicut *mors*, id est, mortis causa, supra 7: 13.

Διὰ δικαιοσύνην, propter iustitiam] Quia operatur in nobis iustitiam non humanam sed Divinam, quae iustitia non obscure hic dicitur causa vitae aeternae.

11. *Εἰ δὲ τὸ πνεῦμα τοῦ ἐγείραντος Ἰησοῦν ἐκ νεκρῶν οἰκεῖ ἐν ὑμῖν, quod si Spiritus eius, qui suscitavit Iesum e mortuis, habitat in vobis*] Spiritus Dei Patris et Christi, ut iam diximus. Hic vero *Spiritus Patris* dicitur, quia inde prima eius origo est; neque simpliciter dixit *Patris*, sed cum elogio maxime ad rem pertinente, *eius qui suscitavit Christum e mortuis.*

Ὁ ἐγείρας τὸν Χριστὸν ἐκ νεκρῶν, qui suscitavit Christum e mortuis] Idem ille Pater, cui ut principi causae tri-

tribui solet Christi resurrectio, Act. 3: 15, 4: 10, 5: 30, 13: 37, supra 4: 24, 1 Cor. 6: 14 et alibi.

Ζωοποιήσει καὶ τὰ θνητὰ σώματα ὑμῶν, vivificabit et mortalia corpora vestra] Idem est ζωοποιήσει quod ἐγερεῖ, חיה. Hoc sensu verbum hoc habes Ioh. 5: 21. Est et supra 4: 17, 1 Cor. 15: 22, Gal. 3: 21.

Διὰ τοῦ ἐνοικοῦντος αὐτοῦ πνεύματος ἐν ὑμῖν, per Spiritum eius habitantem in vobis] Non paulo melior est lectio altera: *Διὰ τὸ ἐνοικοῦν αὐτοῦ πνεῦμα ἐν ὑμῖν*, quomodo legere Syrus, Latinus, Origenes, Chrysostomus, Oecumenius, et alii. Sicut Christum, quia in se habuit naturam illam Divinam quae Iohanni λόγος vocatur, aliis etiam *Spiritus*, ut diximus ad Marc. 2: 8, ob id ipsum aequum non fuit manere in morte, sed eum resuscitari oportuit, ut clare dicunt Paulus supra 1: 4, Petrus 1 Ep. 3: 18, et Scriptor ad Hebr. 9: 14, ita etiam non patitur Deus in morte manere eos quibus dedit Spiritum suum. Neque enim dat eum ut auferat: sed dat ut arrhabonem, id est, partem pretii, ut fidem faciat ipsum etiam pretium, id est, vitam aeternam secuturam, 2 Cor. 1: 22, 5: 5, Eph. 1: 14.

12. *Ἄρα οὖν, ἀδελφοὶ, ὀφειλέται ἐσμὲν, οὐ τῇ σαρκὶ, τοῦ κατὰ σάρκα ζῆν, ergo, fratres, debitores sumus non carni, ut secundum carnem vivamus*] Subauditur ex ratione oppositi, et ex iis quae sequuntur, ἀλλὰ πνεύματι τοῦ κατὰ πνεῦμα [*sed Spiritui ut secundum Spiritum*].

Quisquis magna dedit, voluit sibi magna rependi.

Deus Spiritum suum dedit, ut eo utamur. Clemens Strom. II: *Τὸν εἰληφότα τὴν ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν οὐκ ἔτι ἁμαρτάνειν χρή.* [*Eum qui peccatorum accepit remissionem amplius peccare non oportet*]. Aliter qui faciunt ii dicuntur *Spiritum sanctum dolore afficere*, Eph. 4: 30, imo et *exstinguere*, 1 Thess. 5: 19. Cum cura haberi vult tam magnus hospes, alioqui valedicit hospitio.

13. *Εἰ γὰρ κατὰ σάρκα ζῆτε, μέλλετε ἀποθνήσκειν, si enim secundum carnem vixeritis, moriemini*] Nempe sine spe vitae melioris, quam qui habent dormire potius quam mori videntur. Deus summum bonum non dat sua praecepta spernentibus.

Εἰ δὲ πνεύματι τὰς πράξεις τοῦ σώματος θανατοῦτε, si

vi

vero Spiritu facta carnis interfeceritis] Est et hic μετωνυμία [*transnominatio*]. Nam πράξεις dixit cum vellet intelligi παθήματα καὶ τὰς ἐπιθυμίας [*affectus et cupiditates*], ut Gal. 5: 24, aut τὸ φρόνημα τῆς σαρκὸς [*studium carnis*], ut supra, ex quibus oriuntur αἱ πράξεις. Sicut autem ζωοποιεῖν Hellenistis saepe est *in vita conservare*, Neh. 9: 6, Ps. 71: 20, Eccl. 7: 12, ita et θανατοῦν, *in morte retinere*. Sunt enim iam interfectae cupiditates malae priusquam in cor intret Spiritus Sanctus. Vide supra 6: 6.

Ζήσεσθε, *vivetis*] Vita plane felice, quae *aeterna vita* dicitur.

14. Ὅσοι γὰρ πνεύματι Θεοῦ ἄγονται, *quicunque enim Spiritu Dei aguntur*] *Aguntur*, id est, animantur sicut apud Virgilium:

Mens agitat molem. ——

Sic et Gal. 5: 18. De iis agit qui in corde habent Legem Dei, de quibus vaticinatur Esaias 51: 7.

Οὗτοί εἰσιν υἱοὶ Θεοῦ, *hi sunt filii Dei*] Excellenti modo: nam si Adam dictus *Dei filius*, ut diximus ad Luc. 3: 38, quia Deus ei inflasset vitae terrestris spiritum; quanto magis ii, quibus inflavit Deus sanctitatis Spiritum? Vide 1 Ioh. 3: 1.

15. Οὐ γὰρ ἐλάβετε πνεῦμα δουλείας πάλιν εἰς φόβον, *non enim accepistis spiritum servitutis iterum ad metum*] *Spiritum servitutis* hic vocat affectum servilem metu solo poenae praesentis a malo abstinentium, qualis erat status maximae partis Iudaeorum sub Lege Mosis. Merito autem servile hoc vocat: nam servi plerumque noxis abstinent, non domini amore, sed metu crucis aut pendentis habenae. Sic Horatius:

Nec furtum feci, nec fugi, si mihi dicat
Servus; Habes pretium, loris non ureris, aio.
Non hominem occidi; Non pasces in cruce corvos.

Aristoteles: Χείρους δὲ ὅσοι οὐ δι' αἰδῶ, ἀλλὰ διὰ φόβον αὐτὸ δρῶσι, καὶ φεύγοντες οὐ τὸ αἰσχρὸν ἀλλὰ τὸ λυπηρὸν [*Deteriores autem, qui id non pudore sed metu faciunt, nec quod turpe sed quod triste est fugiunt*]. רוח πνεῦμα pro *affectu* frequens Hebraeis, unde et pro *ira* et pro *amore* sumi solet. Sic et 1 Cor. 2: 12, 4: 21, Gal. 6: 1.

 Quod

Quod hic *πνεῦμα δουλείας εἰς φόβον*, idem *πνεῦμα δειλίας* 2 Tim. 1: 7.

Ἀλλ' ἐλάβετε πνεῦμα υἱοθεσίας, sed accepistis spiritum adoptionis] Non satis habuit dicere *spiritum libertatis*, sed dixit *adoptionis*: nam qui adoptantur, si servi sint, et liberi ex servis fiunt, et filii. Filii lege facti *θετοὶ* [*adoptivi*] dicuntur in iure Graeco. Verbum est *υἱοθετεῖν* [*in filium adoptare*], unde nomen *υἱοθεσία*, quod et *arrogationem* et *adoptionem* specialiter Romanis dictam comprehendit. Poterat et ab ipsa naturali generatione similitudinem sumere Apostolus, sed ut ab adoptione sumeret, huic loco convenientius fuit, quia simul meminit status prioris, quasi servilis.

Ἐν ᾧ κράζομεν, Ἀββᾶ ὁ πατὴρ, quo clamamus, Abba Pater] Imitatur puerorum patribus blandientium voces, ut diximus ad Marc. 14: 36. Articulus *ὁ* hic habet vim vocativi, ut apud Aristophanem, *ὁ παῖς φέρε* [*puer fer*] et *ὁ Ξανθίας* pro *Ξανθία*. Ex Syriaco אבא est Graecum *Ἀπφοὺς*. Tum vero mos est blandientium repetere aut voces easdem, ut Matth. 7: 22, aut paris significatus, ut Ps. 8: 1. Recitat autem Apostolus voces quas statim a Baptismo enuntiabant Christiani.

16. *Αὐτὸ τὸ πνεῦμα, ipse Spiritus*] *Spiritus ille a Deo datus.*

Συμμαρτυρεῖ τῷ πνεύματι ἡμῶν, testimonium reddit spiritui nostro] Id est, *μαρτυρεῖ*. Sic eandem vocem compositam pro simplici habuimus supra 2: 15. *Πνεῦμα ἡμῶν* hic est *animus noster* ut 1 Cor. 2: 11, 2 Cor. 7: 1. Vox enim רוח apud Hebraeos est valde *πολύσημος* [*multa significans*], et Paulus, ut diximus, vocum similitudines venatur, etiam in significatu diverso: quod genus figurae Graeci *ἀντανάκλασιν* [*refractionem*] vocant, qualis apud Plautum,

Oculorum praestinguat aciem in acie hostibus.

Ὅτι ἐσμὲν τέκνα Θεοῦ, nos esse Dei filios] Sicut Sparti ex lanceae signo impresso corpori, Pelopidae ex humero eboris in modum candicante genus suum noscebant. Deus tale donum non dat nisi iis quos pro filiis habere vult.

17. *Εἰ δὲ τέκνα, καὶ κληρονόμοι, si autem filii, et heredes*] Sententia est conveniens non tantum Israelitico,

Num.

Num. 27, sed etiam Gentium iuri. Nam Lex quaedam tacita liberis parentum hereditatem addicit, L. cum initio. D. de bonis damnatorum. Sed magis est ut ius Hebraeum respexerit Paulus, ideoque τέκνα hic sint υἱοί, non quod non utrique sexui Christianorum aptari possint quae dicit, sed quod iure Mosis filii necessario heredes, filiae non nisi filiis deficientibus. Et solet vox τέκνον eximie de *filio* dici, Matth. 21: 28.

Κληρονόμοι μὲν Θεοῦ, heredes quidem Dei] In voce *heredis* hic non respicitur ius succedendi in bona defuncti, sed possessio firma atque inalienabilis, qualis erat rerum soli apud Hebraeos quae vocantur נחלה, et Hellenistis κλῆρος, κληρονομία, κληροδοσία, interdum κατάσχεσις [*possessio*], qua voce et Stephanus in oratione sua bis utitur. Sic distinguuntur *patrimonium* Abrahami et *munera*, Gen. 25: 5, 6. Apud Deum patrimonii locum habet coelestis felicitas.

Συγκληρονόμοι δὲ Χριστοῦ, coheredes autem Christi] Tanquam πρωτοτόκου [*primogeniti*], quomodo vocatur infra 29, Matth. 1: 25, Luc. 2: 7, Col. 1: 15, Hebr. 1: 6. Regnabimus, sed sub Christo et per eum. Nam ille diserte est κληρονόμος πάντων [*heres omnium*], Hebr. 1: 2, nos fideicommissi titulo.

Εἴπερ συμπάσχομεν, si modo una patiamur] Nempe Christo, id est, Si constanti patientia adversa omnia toleremus, sicut Christus fecit. Benè adiecit conditionem, quia *nativitas salutaris non accepta, sed custodita vivificat*, ut ait Cyprianus. Vide Matth. 10: 33, Gal. 6: 9.

Ἵνα καὶ συνδοξασθῶμεν, ut et una gloriam adipiscamur] Causam addit cur tolerare mala illa constanter debeamus, spe certa scilicet futurae gloriae. Idem sensus 2 Tim. 2: 11, 12.

18. *Λογίζομαι γὰρ, existimo enim*] Id est, *hoc enim semper cogito*, ut et vos cogitare debetis. Sic verbum λογίζεσθαι habuimus supra 3: 28 et 6: 11. Veterum quidam vertunt *expendo:* non male.

Ὅτι οὐκ ἄξια τὰ παθήματα τοῦ νῦν καιροῦ, πρὸς τὴν μέλλουσαν δόξαν ἀποκαλυφθῆναι εἰς ἡμᾶς, calamitates huius temporis non esse aestimandas ad gloriam, quae futura est, ut in nos reveletur] Quae enim proportio? Toleramus

mus brevia, exspectamus aeterna. Notat Chrysostomus patientiae opponere Paulum non levamentum a malis, quod directe ei opponitur, sed aliquid multo maius, gloriam ex patientia, et dicere eum, *futurum ut in nos*, id est, circa nos, *reveletur haec gloria*, quia iam nunc ius ad eam habemus, sed quod non omnibus appareat, Col. 3: 3, 4. *Ἄξιον* vox deducta est ex rebus quae ponderantur. Nam quod pondo exempli causa pendet, dicitur *τοσοῦτον ἄγειν*, id est, *trahere*, *deducere*. Utitur sic Plutarchus vita Demosthenis. Hinc *agina* apud Festum qua inseritur scapus trutinae. Homerus *ἄξιον* vocem sic usurpat:

——*Νῦν δ' οὐδ' ἑνὸς ἄξιοι ἐσμέν.*

[—— *Contra nec pendens possumus unum.*]

Si in alteram lancem iniicias adversa quae ferenda sunt, in alteram bona quae exspectantur, immensum propendebit in qua sunt bona. Idem sensus 2 Cor. 4: 17.

19. *Ἡ γὰρ ἀποκαραδοκία τῆς κτίσεως τὴν ἀποκάλυψιν τῶν υἱῶν τοῦ Θεοῦ ἀπεκδέχεται, nam exspectatio creaturae patefactionem filiorum Dei opperitur*] Hic *κτίσιν* sunt qui intelligant Christianos, qui *nova* sunt *creatura*: sed ii simpliciter et sine additamento *κτίσις* non vocantur. Neque satis cohaeret sermo, si iidem sunt *κτίσις* et *υἱοὶ τοῦ Θεοῦ*. Origenes *κτίσιν* de corpore accipit singulorum Christianorum, quasi *τέκνα Θεοῦ* sint animae solae: nimis Pythagorice et non ex more Pauli. Verius est *κτίσιν* hic dici, ut Hebraeis בריאה, hoc universum quod conspicimus; quo sensu *κτίσις* dicitur Iudith. 9: 12, 16: 11, Sap. 2: 6, 5: 18, 16: 24, 19: 6. Et respici hic locum Ecclesiastae dicentis *totum hoc esse vanitatem*, id est, *vanitati subiectum* 1: 2, 8, *ματαιότητι ὑποταγέν*, ut Paulus iam loquetur: quia scilicet perpetuo orbe alia gignuntur, alia intereunt, animalia scilicet et plantae et metalla, et partes terrae, maris, aëris, etiam coeli ac syderum, secundum Veterum sententiam. Philo de Caino: "*Ἥλιον γὰρ καὶ σελήνην καὶ τὸν σύμπαντα οὐρανόν τε καὶ κόσμον, ἅτε καὶ οὐκ ὄντα αὐτεξούσια, καὶ κινούμενα καὶ φερόμενα συνεχῶς, θέμις εἰπεῖν κακοπαθεῖν· καὶ τοῦ καμάτου μαρτύριον ἐναργέστατον αἱ ἐτήσιοι ὧραι. Τά τε γὰρ συνεκτικώτατα τῶν ἐν οὐρανῷ τὰς κινήσεις ἐναλλάττει, τότε μὲν βορείους, τότε*

δὲ

δὲ νοτίους, τότε δ' ἀλλοίας ποιούμενα τὰς περιφορὰς, ὅ τε ἀὴρ αὐαινόμενος καὶ ψυχόμενος καὶ πάσας τροπὰς ἀλεαινόμενος ἐκ τῶν ἰδίων παθημάτων ἐλέγχεται κάμνων· ἐπεὶ τὸ συνεκτικώτατον μεταβολῆς αἴτιον, κάματος. Εὔηθες δέ ἐςι περὶ τῶν χερσαίων ἢ καθ' ὕδατος μακρηγορεῖν τὰς καθόλου καὶ μετὰ μέρη τροπὰς αὐτῶν ἐπὶ μήκιςον διεξιόντα· ταῦτα γὰρ πολὺ πλείω τῶν μεταρσίων κατὰ τὸ εἰκὸς ἀσθένειαν ἐνδέχεται, ἅτε πλεῖςον μετέχοντα τῆς ὑςάτης καὶ γεώδους οὐσίας [*Solem enim et lunam et universum coelum mundumque, cum non sint sui iuris et in potestate propria, et moveantur feranturque continue, fas est dicere laborare. Cuius laboris argumentum liquidissimum exstat in annuis horarum sive temporum quatuor vicibus. Nam et ea quae in coelo sunt amplissima suos motus variant, iam septentrionales, iam austrinos, iam alios atque alios cursus facientia: aer quoque frigus, aestum et omnimodam admittens temperiem, ex suis affectionibus laborare deprehenditur: quoniam generalissima mutationis causa est fatigatio. Stultum autem esset de terrestribus aquaticisque prolixius agere, memorando universales particularesque horum mutationes. Haec enim consentaneum est multo magis quam sublimia illa imbecillitati esse obnoxia, ut quae plurimum ultimae istius ac terrenae substantiae habeant*]. Exspectatur autem post ἐμπύρωσιν [*universi conflagrationem*] multo melior puriorque machina, 2 Petr. 3: 13. Ubi Hebraico more *coeli et terrae* nomine nova rerum summa intelligitur, etsi forte non in coelum terramque distincta. — Sicut autem frequentes sunt προσωποποιΐαι [*personarum fictiones*] apud omnes scriptores, ita et apud sacros, ut cum *audire* iubentur *coelum* et *terra*, cum *montes exsultasse*, *maria* et *amnes trepidasse* dicuntur, ut Deut. 32: 1, Ps. 114. Similia habes Ier. 47: 6, Os. 13: 14. Et cum non sensus tantum, sed et locutio eis affingitur, ut Esai. 55: 12, Baruch. 3: 34, Hab. 2: 12. Supra caeteros autem Paulus amat προσωποποιεῖν [*personas fingere*] nunc Legem, nunc Peccatum, nunc Mortem, et hic Naturam rerum adspectabilem. Coeperant Christiani a Claudii temporibus male tractari. Eos Paulus dupliciter consolatur, Primum quod tota rerum universitas rerum vicibus et interitioni sit obnoxia:

 stul-

stultum autem sit sibi optare quod mundus non habet. De qua re vide chorum Senecae in Thyeste fine actus IV, et Epistolam Sulpitii ad Ciceronem, et Senecam ad Helviam. Deinde quod Apostoli quotidie multas patiantur vexationes et contumelias; non debeant autem Christiani eam sortem recusare quam Apostoli libenter ferant. Ἡ ἀποκαραδοκία τῆς κτίσεως, est ipsa κτίσις ἀποκαραδοκοῦσα [*creatura expectans*], more Hebraeo. Significat ἀποκαραδοκία, hic et Phil. 1: 20, *attentam exspectationem*, qualis est eorum qui stant capite arrecto cum aliquem opperiuntur e longinquo venturum, quod καραδοκεῖν dicunt Herodotus, Euripides, Aristophanes, alii. In Glossario, καραδοκῶ, *exspecto*: usurpat et Iosephus. Cicero ad Atticum IX. 12, Τὸ μέλλον ibi καραδοκήσεις [*Futurum ibi exspectabis*]. Quid ergo dicit *opperiri tam attente rerum naturam? Patefactionem filiorum Dei*, id est, tempus illud cum omnibus apparebit esse filios Dei qui nunc sunt quidem, sed non putantur esse. Apparebit autem cum Deus eos faciet *sibi similes*, 1 Ioh. 3: 2. Utitur autem Apostolus voce ἀποκαλύψεως, quia praecesserat τὴν μέλλουσαν δόξαν ἀποκαλυφθῆναι. Totam hanc naturam hominum causa conditam non Moses tantum statuit, sed et Philosophorum optimi. Non debet ergo reformari in statum meliorem nisi cum homines reformabuntur. Et hunc quem iam explicavimus sensum alibi sequitur Origenes, libro nempe contra Celsum V cum de Sole et Luna locutus dicit, περὶ ὧν ὁμολογοῦμεν ὅτι τὴν ἀποκάλυψιν τῶν υἱῶν τοῦ Θεοῦ ἀποδέχονται [*a quibus fatemur quoque exspectari patefactionem filiorum Dei*].

20. Τῇ γὰρ ματαιότητι ἡ κτίσις ὑπετάγη, *vanitati enim creatura subiecta est*] Ματαιότητα vocat rerum inconstantiam ac mutabilitatem, ut apparet ex Ecclesiastae loco, et ex Ps. 39: 6. Ὑπετάγη significat *subest*, passivum pro neutro.

Οὐχ ἑκοῦσα, *non volens*] Res sensum habentes omnes amant sui conservationem: et si quibusdam credimus, nullae sunt quae non aliquem sensum habeant, quanquam is non eo ab omnibus nomine appelletur. Sic supra Philo, οὐκ ὄντα αὐτεξούσια [*cum non sint sui iuris et in potestate propria*]. *Conditionem invitam vanitati succidisse*, ait Tertullianus.

Ἀλ-

Ἀλλὰ διὰ τὸν ὑποτάξαντα, sed propter eum qui subiecit eam] Pulchra quidem creaverat Deus, sed caduca. Tertullianus de Corona et alii hoc referunt ad tempus post peccatum, quod recipi potest, si sola spectetur noxa quae a rebus aliis ad homines pervenit: at in Apologetico Tertullianus ad ipsam creationem hoc refert: *Quae ratio universitatem ex diversitate composuit, ut omnia aemulis substantiis sub unitate constarent, ex vacuo et solido, ex animali et inanimali, ex comprehensibili et incomprehensibili, ex luce et tenebris, ex ipsa vita et morte; eadem aevum quoque ita destinata ac distincta conditione conservat, ut prima haec pars ab exordio rerum quas incolimus temporali aetate ad finem defluat, sequens vero quam exspectamus, in infinitam aeternitatem propagetur. Cum ergo finis et limes medius, qui interhiat, adfuerit, ut etiam mundi ipsius species transformetur aeque temporalis, quae illi dispositioni aeternitatis aulaei vice oppansa est, tunc restituetur omne humanum genus ad expungendum quod in isto aevo boni seu mali meruit.*

21. *Ἐπ' ἐλπίδι, sperans*] Prosequitur *προσωποποιΐαν* [*personae fictionem*]: et cohaeret hoc cum *ὑπετάγη* [*subiecta est*].

Ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ κτίσις ἐλευθερωθήσεται ἀπὸ τῆς δουλείας τῆς φθορᾶς, fore ut et ipsa creatura liberetur a servitute corruptionis] Hic interpretatur quod *ματαιότητα* [*vanitatem*] dixerat: et id quod *subiici* dixerat, nunc vocat *servitutem*, et ei opponit *liberari*. Simile illud Euripidis:

> Τὸ τῆς ἀνάγκης οὐ λέγειν ὅσον ζυγόν.
> [*Necessitatis onus inenarrabile.*]

Εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς δόξης τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ, in libertatem gloriae filiorum Dei] *Τῆς δόξης τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ* habet hic temporis significationem. *Libertatem*, inquit, *a vanitate sive interitu accipiet tunc, cum filii Dei ad gloriam illam aeternam pervenient.* Tertullianus adversus Hermogenem: *Tunc erit morti finis, cum praeses eius Diabolus abierit in ignem quem praeparavit illi Deus et Angelis eius, prius in puteum abyssi relegatus, cum revelatio filiorum Dei redemerit conditionem* (sic *κτίσιν* vertere solet) *a malo ubique vanitati subiectam:*

cum restituta innocentia et integritate conditionis pecora convixerint bestiis, et parvuli de serpentibus luserint, cum Pater Filio posuerit inimicos sub pedes, utique operarios mali. Quorum ultima non absunt a Rabbinorum sententia, qui existimant etiam müta animantia meliorem statum adeptura cum homines resurgent. Vide Manassem de Resurrectione. Philo libro de Praemiis: *Οὐκ ἀπελπιστέον ὅτι ἐξημερωθέντων τῶν κατὰ διάνοιαν καὶ τὰ ζῶα ἡμερωθήσεται [Non desperandum, mitiori facta mente nostra, animalia quoque mansuetiora fore].* Et postea: *Τότε καὶ σκορπίων γένη καὶ ὄφεων καὶ τῶν ἄλλων ἑρπετῶν ἄπρακτον ἕξει τὸν ἰόν [Tunc et scorpionum serpentumque venena cessatura caeterorumque reptilium].* Solent boni patres in honorem filiorum etiam servos eorum ornare.

22. *Οἴδαμεν γὰρ ὅτι πᾶσα ἡ κτίσις συστενάζει καὶ συνωδίνει ἄχρι τοῦ νῦν, scimus enim omnem creaturam suspirare et parturire hucusque] Omnes simul mundi partes suspirant et parturiunt hactenus,* nempe *ut liberentur.* Est translatio sumpta a femina, quae cum magno dolore ac gemitu parturit, exspectans ut onere liberetur. *Στενάζειν* est etiam parturientium.

23. *Οὐ μόνον δέ] Non tantum totus mundus istorum malorum est particeps.*

Ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ τὴν ἀπαρχὴν τοῦ πνεύματος ἔχοντες, καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ ἐν ἑαυτοῖς στενάζομεν, sed et nos ipsi primitias Spiritus habentes, et ipsi inter nos gemimus] Sed et nos, inquit, Apostoli scilicet, eadem mala sentimus ac plangimus. Apostolos autem egregia circumscriptione denotat, cum illos nominat, *qui primitias accepere Spiritus Sancti,* quod Apostolis aliis contigit Pentecostes die, Paulo vero paulo post admirabilem illam de coelo vocationem. *Ἀπαρχή* est תרומה *id quod ante decimas Deo sacrabatur,* unde dici coepit de omnibus iis qui alios tempore antecedunt, ut videre est infra 11: 16, 16: 5, 1 Cor. 15: 20, 23, 16: 15, Iac. 1: 18.

Υἱοθεσίαν ἀπεκδεχόμενοι, adoptionem filiorum exspectantes] Est enim duplex *υἱοθεσία,* altera in Spiritu quae hic fit, ut vidimus supra 14, 15, altera in toto homine ac coram omnibus, vide Ioh. 1: 12, Luc. 20: 36. Ideo quia vox erat ambigua, per appositionem eam explicat.

Τὴν

Τὴν ἀπολύτρωσιν τῶν σωμάτων ἡμῶν, redemptionem corporum nostrorum] Ἀπολύτρωσις animorum hic fit cum a vitiis purgantur: corporum tunc fiet cum ea ab omnibus malis libera reviviscent. Sic ἀπολύτρωσις sumitur Luc. 21: 28, Eph. 1: 14, 4: 30, 31, Hebr. 11: 35.

24. *Τῇ γὰρ ἐλπίδι ἐσώθημεν, spe enim salvi facti sumus*] Id est, *salutem aeternam non habemus adhuc, sed speramus.* Sic Cicero dixit *in spe esse negotium*, quod non exsistit, sed speratur.

Ἐλπὶς δὲ βλεπομένη, spes autem quae videtur] Hic *spem* dixit pro *re quae speratur.* Ea ubi videtur et habetur, desinit sperari. Sic et πίςις πραγμάτων ἔλεγχος οὐ βλεπομένων [*fides argumentum rerum non apparentium*], Hebr. 11: 1.

Ὃ γὰρ βλέπει τις, τί καὶ ἐλπίζει, nam quod videt quis, quid etiam speret] *Cur ultra id speret?* Est enim indicativus pro subiunctivo. In Manuscripto quem saepe laudo, est τί καὶ ὑπομένει [*quid et exspectet*].

25. *Εἰ δὲ ὃ οὐ βλέπομεν ἐλπίζομεν, δι' ὑπομονῆς ἀπεκδεχόμεθα, si autem quod non videmus speramus, per patientiam exspectamus*] Id est, spes ista non infructuosa est in nobis, sed egregiam virtutem operatur, malorum fortem tolerantiam. Vide supra 5: 4.

26. *Ὡσαύτως δὲ*] *Praeterea*, ואף, quod modo per ὡσαύτως, modo per μετὰ ταῦτα [*postea*] explicatur.

Καὶ τὸ πνεῦμα] *Spiritus Dei* supra 2 et 14, a Christo promissus et datus, unde et *Christi Spiritus* dicitur supra 9. Tertia hic sequitur Christianorum consolatio ab *auxilio Spiritus.*

Συναντιλαμβάνεται ταῖς ἀσθενείαις ἡμῶν, est auxilio doloribus nostris] *Συναντιλαμβάνεσθαι* est *auxilio esse*, ut Luc. 10: 40, et per μετωνυμίαν [*transnominationem*] *solari.* *Ἀσθένειαι* Apostolo sunt *dolores ex rebus adversis*, ut 1 Cor. 2: 3, 2 Cor. 11: 30, 12: 5, 9, Gal. 4: 13, Hebr. 4: 15, 5: 2, 11: 34. Sic et ἀσθενεῖν sumitur 2 Cor. 11: 29, 13: 9. עצב Hebraeum vertitur πόνος [*labor*], ὀδύνη [*dolor*], ἀσθένεια [*infirmitas*]. *Spiritus ille molestiam nostram solatur.*

Τὸ γὰρ τί προσευξώμεθα καθὸ δεῖ, οὐκ οἴδαμεν, nam quid oremus sicut oportet, nescimus] Latini καθὸ δεῖ referunt

ad *οὐκ οἴδαμεν*, *non satis scimus*. Naturaliter homo orat eximi rebus adversis: et tales ferme sunt preces, etiam bonorum sub veteri et carnali Testamento. Vide Psalmos.

Ἀλλ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα ὑπερεντυγχάνει ὑπὲρ ἡμῶν στεναγμοῖς ἀλαλήτοις, *sed ipse Spiritus intercedit pro nobis suspiriis ineffabilibus*] *Στεναγμοὶ* sunt אנחה *suspiria sub onere gravi laborantium*, 2 Cor. 5, 2, unde et ad internos animi motus transfertur. *Ἀλάλητοι*, id est, *etiam sine voce*. Iudaei nullas preces valere censebant nisi voces saltem intra labia exprimerentur. Christiani etiam solo animo conceptas preces non perdunt. *Ὑπερεντυγχάνειν* est advocatorum, qui *clientibus desideria dictant*. Id autem Spiritui Sancto ideo tribuitur, quia preces ad Deum nobis dictat. Docet autem nos Spiritus precari Deum ea quae Deo sunt gloriosa, rationibus nostris sepositis, imo et cum nostro, si ita res ferat, incommodo. Exemplum vide in Paulo, Phil. 1: 20—25, et in amicis Pauli, Act. 21: 14. Pari modo Gal. 4: 6 *clamare* dicitur Spiritus ille, id est, ad clamandum nos excitare. In Ecclesia Diaconus imaginem quodammodo gerit Spiritus Sancti.

27. *Ὁ δὲ ἐρευνῶν τὰς καρδίας*, *qui autem scrutatur corda*] Quod Dei *ἐπίθετον* [*agnomen*], Ps. 7: 9, Ier. 11: 20, 17: 10, 20: 12, Act. 1: 24, 15: 8.

Οἶδε τί τὸ φρόνημα τοῦ πνεύματος, ὅτι κατὰ Θεὸν ἐντυγχάνει ὑπὲρ ἁγίων, *scit quid studeat Spiritus: nempe, ut Deus postulat, intercedere pro sanctis*] *Ἐντυγχάνειν* hic brevius dictum, pro *ὑπερεντυγχάνειν*. *Novit quid studeat Spiritus, nempe sanctorum preces dirigere secundum Deum, suggerendo eis illa precari quae Deo serviant*. *Κατὰ Θεὸν* hic idem quod *κατὰ τὸ θέλημα αὐτοῦ* [*secundum voluntatem eius*] 1 Ioh. 5: 14. Subintelligitur autem tales preces Deum non posse non gratas habere etiamsi verbis non exprimantur.

28. *Οἴδαμεν δέ*, *scimus autem*] Sequitur quarta consolatio, inde ducta quod omnia illa adversa Christianis eveniant, non ex generali quodam Dei permissu, sed ex decreto speciali quod ad ipsorum bonum tendat: idque tum aliunde intelligi, tum quia Deus se diligentes non possit non summe diligere.

Ὅτι

Ὅτι τοῖς ἀγαπῶσι τὸν Θεὸν πάντα συνεργεῖ εἰς τὸ ἀγαθὸν, diligentibus Deum omnia conferri in bonum] Etiam adversa illis adminiculo sunt ad incrementa virtutum et praemii. Manuscriptus non male, *πάντα συνεργεῖ ὁ Θεὸς εἰς τὸ ἀγαθὸν* [*Omnia confert Deus in bonum*]. Non longe hinc abit Platonis illud primo de Republica: *Τῷ δὲ θεοφιλεῖ οὐχ ὁμολογήσομεν ὅσα γε ἀπὸ θεῶν γίγνεται, πάντα γίγνεσθαι ὡς οἷόν τε ἄριστα;* [*Huic quem Dii amant, non fatebimur, quicquid a Diis accidit, id omne ei, quam optime potest, accidere?*]

Τοῖς κατὰ πρόθεσιν κλητοῖς οὖσιν, iis qui secundum voluntatem vocati sunt] Id est, *qui se ad omnem Dei voluntatem accommodant.* Nam *πρόθεσις* sicut in hominibus, Act. 11: 23, 28: 13, 2 Tim. 3: 11, sic in Deo est *voluntas*, infra 9: 11. Est quaedam *πρόθεσις τῶν αἰώνων* [*praefinitio antiquissima*], ut de Messia mittendo, Eph. 3: 11. Sed de ea hic non agitur, ut ostendunt sequentia. *Κλητοὶ* autem apud Paulum dicuntur ii *qui vocanti obediunt*, ut supra 1: 6. Sic et Apoc. 17: 14.

29. *Ὅτι οὓς προέγνω*] *Quos enim ut Filio credentes approbavit iam ante.* Sicut ידע *γινώσκειν* est *approbare*, supra 7: 15, sic *προγινώσκειν prius approbare*, ut infra 11: 2.

Καὶ προώρισε συμμόρφους τῆς εἰκόνος τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, hos et ante constituit conformari ad exemplar Filii sui] Duplex *ἔλλειψις* [*defectus*]: nam et initio deest *τούτους* [*hos*], et in fine *γενέσθαι* [*fieri*]. *Συμμόρφους τῆς εἰκόνος* idem quod *συμμόρφους εἰκόνι*; quomodo *σύμμορφον τῷ σώματι* [*conformem corpori*] habemus Phil. 3: 21; sicut *ἀδύνατον τοῦ νόμου* supra valet *ἀδύνατον τῷ νόμῳ* [*impossibile Legi*]. Vocant autem *εἰκόνα exemplar ad quod aliquid aliud effingitur*, quod alibi *τύπος*, *ὁμοίωμα*, תבנית. Christus in passionibus atrocissimis obediens fuit, et sic ad regnum illud coeleste pervenit. Eadem viâ Deus praeconstituit ducere Christo credentes. Sic Paulus Phil. 3: 10 ait se *participem factum passionum Christi*, ac sic *συμμορφούμενον τῷ θανάτῳ αὐτοῦ* [*conformatum morti eius*], idque *in spem resurrectionis.* Sic supra 8: 17, *Si una patimur et una gloriam adipiscemur.* Sic Christus dicitur

prop-

propter passionem coronatus gloria et honore, factus esse princeps salutis aeternae, Heb. 2: 9, 10. Iis scilicet qui ibidem propter hanc similitudinem *fratres eius et participes carnis et sanguinis eius* vocantur. Et in eadem Epist. 12: 2 iubemur *stadium tolerantiae decurrere, spectantes in principem et consummatorem fidei Iesum, qui ob propositum sibi gaudium crucem* pertulit *ignominiamque contempsit.* Sic et 2 Tim. 2: 12, *Si toleramus, etiam una*, nempe cum Christo, *regnabimus.* *Προορίζειν* dicitur Deus *quicquid ante constituit quam fiat*, Act. 4: 28. Non additur hic *πρὸ αἰώνων* [*ante secula*] ut 1 Cor. 2: 7. Nunquam autem usurpatur *προορίζειν* nisi de bonis rebus. רשם quod hic pro illo *προώρισε* posuit Syrus, significat *constituit:* vertitur enim per *τάττειν*, Dan. 6: 12, per *ἐπιτάττειν* Dan. 6: 9, per *ἐντάττειν*, Dan. 5: 24, 25, 6: 10, 10: 21.

Εἰς τὸ εἶναι αὐτὸν πρωτότοκον ἐν πολλοῖς ἀδελφοῖς, ut sit ipse primogenitus in multis fratribus] Est antecedens pro sequente: hoc enim vult dicere, *Ut Christiani per Christi, tanquam fratris primogeniti, vestigia ducerentur.* Idem sensus qui dicto capite secundo ad Hebraeos. Vide et quae allata supra 17.

30. *Οὓς δὲ προώρισε, quos autem ante constituit*] Repetendum hic *ἀπὸ κοινοῦ* [*a communi*] *conformari ad exemplar Filii sui.*

Τούτους καὶ ἐκάλεσε, hos et vocavit] Nempe ad passiones; nam sic sumi verbum *vocandi* apparet 1 Petr. 2: 20, 21, *Ἀλλ' εἰ ἀγαθοποιοῦντες καὶ πάσχοντες ὑπομενεῖτε, τοῦτο χάρις παρὰ Θεῷ· εἰς τοῦτο γὰρ καὶ ἐκλήθητε, ὅτι καὶ Χριστὸς ἔπαθεν ὑπὲρ ἡμῶν, ὑμῖν ὑπολιμπάνων ὑπογραμμὸν, ἵνα ἐπακολουθήσητε τοῖς ἴχνεσιν αὐτοῦ* [*Sed si benefacientes patienter sustinetis, haec est gratia apud Deum. Ad hoc enim vocati estis, quia et Christus passus est pro nobis, vobis relinquens exemplar cuius vestigia sequamini*]. Par sensus in illa 1 Thess. 3: 3, *Τῷ μηδένα σαίνεσθαι ἐν ταῖς θλίψεσι ταύταις· αὐτοὶ γὰρ οἴδατε ὅτι εἰς τοῦτο κείμεθα* [*Ut nemo commoveatur calamitatibus istis: ipsi enim scitis, nos in hoc positos esse*]. Dicitur Deus pios *vocare ad perpessiones*, ubi causas earum non modo non impedit, sed et disponit.

Καὶ

Καὶ οὓς ἐκάλεσε, τούτους καὶ ἐδικαίωσεν, et quos vocavit, hos et iustificavit] *Hos et iustos fecit*, id est, vires eis praestitit perseverandi in iustitiae suae obedientia. Nam δικαιοῦν non de initio tantum, sed et de progressu dicitur.

Οὓς δὲ ἐδικαίωσε, quos autem iustificavit] Nempe cum effectu, ipsis donum tantum non negligentibus.

Τούτους καὶ ἐδόξασε, illos et glorificavit] Id est, *decrevit gloria decorare*. Sic Eph. 1: 4 *elegit* valet, *decrevit eligere*. Sic Christus *gloriam habuisse* dicitur *priusquam mundus esset*, Ioh. 17: 5, ut ibi cum Veteribus exposuimus. Sic *gratia in Iesu data nobis* dicitur *ante tempora saecularia*, 2 Tim. 1: 9, id est, *decreta dari*. Vide quo gradationem istam Apostolus deduxerit. Chrysostomus ἐδόξασε exponit, *ornavit donis mirificis*.

31. *Τί οὖν ἐροῦμεν πρὸς ταῦτα*] Id est, *Quid ex his inferimus?* Nam ἐροῦμεν apud Apostolum in praesenti etiam tempore poni supra notavimus. Tum πρὸς ταῦτα etiam Aristophani significat *propter hoc*.

Εἰ ὁ Θεὸς ὑπὲρ ἡμῶν, quandoquidem Deus pro nobis] Εἰ hic valet, *quandoquidem*: assumit enim quod adstruxerat. *Deus pro nobis Christianis est, quandoquidem omnia ad nos summis bonis ornandos dirigit.*

32. *Ὅσγε τοῦ ἰδίου υἱοῦ οὐκ ἐφείσατο, qui etiam proprio Filio non pepercit*] Quod in Abrahamo signum fuerat amoris in Deum, Gen. 22: 12, id in Deo signum benevolentiae adversus homines. In Graeco Geneseos, *Οὐκ ἐφείσω τοῦ υἱοῦ σου* [*Non pepercisti filio tuo*].

Ἀλλ' ὑπὲρ ἡμῶν πάντων παρέδωκεν αὐτὸν, sed pro nobis omnibus tradidit illum] Id est, *pro omnibus hominibus*. Idem sensus qui supra 5: 8. Si tanti fecit homines quosvis, quanti facturus est homines sibi fideliter obsecutos. De verbo παραδιδόναι vide supra 4: 25.

Πῶς οὐχὶ καὶ σὺν αὐτῷ τὰ πάντα ἡμῖν χαρίσεται, quomodo etiam cum illo non omnia nobis donabit] Facilius est dare amicis factis quam adhuc hostibus: et facilius omne aliud quam filium.

33. *Τίς ἐγκαλέσει κατὰ ἐκλεκτῶν Θεοῦ*] Propius munit Christianos adversus criminum iudicia quae ipsis innocentibus intentabantur. *Quis accusabit electos Dei?* id

est,

est, Qui tandem sunt qui eos accusare audent? nempe homunciones. Simili sensu, *Quid est*, habemus Ps. 8: 5, et, *Quis ego, quae mea vita aut cogitatio patris mei?* pro *quantillus* et *quantilla*, 2 Sam. 7: 18. *Electos Dei*, id est, eos quos Deus maximi facit. Vide Matth. 3: 17 et 20: 16.

Θεὸς ὁ δικαιῶν, Deus qui iustificat] *Deus est qui eos pro iustis*, ut revera sunt, *habet et ut tales vult tractare*. Vocent eos alii quam volent odiosissimis nominibus: Deo eorum innocentia perspecta ac grata est. Respicitur locus Iob. 34: 29, *Ipso concedente pacem, quis est qui condemnet?*

34. *Τίς ὁ κατακρίνων*] *Qui tandem sunt qui eos damnant?* Iudices mortales et mali.

Χριςὸς ὁ ἀποθανὼν, Christus qui mortuus est] *Qui pro nobis est mortuus*.

Μᾶλλον δὲ καὶ ἐγερθεὶς] *Imo etiam nostri causa ex mortuis est excitatus*, nempe ut sciremus illum nobis fore iudicem. Vide supra 4: 25 et Act. 17: 31.

Ὅς καὶ ἔςιν ἐν δεξιᾷ τοῦ Θεοῦ, qui et est ad dexteram Dei] *Rex regum, Dominus dominantium*. Id enim per *dexteram Dei* significatur. Vide quae ad Matth. 20: 21, et ad *ἔςι* subaudi *καθεζόμενος* [*sedens*].

Ὅς καὶ ἐντυγχάνει ὑπὲρ ἡμῶν, is est, qui etiam intercedit pro nobis] Subintellige *ἐςὶν* [*est*]. *Is ipse qui nostri causa mortuus, qui nostri causa resuscitatus est, et ad dextram Patris consedit, is est, qui nostras res Deo commendat:* nam hoc sensu *ἐντυγχάνειν* et *ἔντευξιν* habuimus etiam in Maccabaicis. Pari sensu Christus dicitur *ἐντυγχάνειν ὑπὲρ αὐτῶν* [*intercedere pro illis*], Hebr. 7: 25, id est, *eorum qui ipsi confidunt res Deo commendare: Spiritum ipsis impetrare*. Reges terreni Christianos damnant. Rex coelestis adeo non damnat, ut dignos censeat suo patrocinio.

35. *Τίς ἡμᾶς χωρίσει ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ Χριςοῦ, quis nos separabit a dilectione Christi*] *Ἀγάπη τοῦ Χριςοῦ* ut mox *ἀγάπη τοῦ Θεοῦ* est ea *dilectio qua Deus se diligentes diligit*. Vide supra 28, 32, et infra 37, 39. Est autem verbum *χωρίζειν* significantur positum. Solet enim de Iudaicis divortiis usurpari, Matth. 19: 6, Marc. 10: 9. *Τίς* autem dicit, et respondet de rebus, quia etiam res

προ-

προσωποποιεῖ [*personas fingit*]. In his verbis δείνωσιν [*vehementiam*] recte notavit Augustinus.

Θλίψις ἢ στενοχωρία] *Tribulatio an angustia*, vertit Latinus: quomodo etiam citat Salvianus II contra Avaritiam. De his vocibus diximus supra 2: 9. Tertullianus θλίψιν vertit *pressuram*.

Ἢ διωγμὸς, *an vexatio*] Διώκειν est *expellere*, ut diximus ad Matth. 5; 10. Sic Christiani Claudianis temporibus una cum Iudaeis *pulsi Roma*, teste Suetonio.

Ἢ λιμός; ἢ γυμνότης; ἢ κίνδυνος, *an fames? an nuditas? an periculum*] Quae saepe evenisse Christianis videmus 2 Cor. 11: 26, 27.

Ἢ μάχαιρα, *an gladius*] Gladium civilis potestatis intelligit, ut 13: 4. Nondum quidem ad mortem usque Romae in Christianos saevitum fuerat, sed quod Iacobo evenerat in Iudaea, Act. 12: 2, idem et alibi Christianis evenire poterat.

36. *Καθὼς γέγραπται, Ὅτι ἕνεκά σου θανατούμεθα ὅλην τὴν ἡμέραν· ἐλογίσθημεν ὡς πρόβατα σφαγῆς, sicut scriptum est, Propter te occidimur quotidie: aestimamur sicut oves occisionis*] Recte monent qui haec legi volunt κατὰ παρενθήκην [*per interpositionem*]. Obiter ostendit Paulus etiamsi ad sanguinem hostium saevitia perveniret, talem patientiam non cariturum veteri exemplo petito ex Ps. 44. Sequitur Paulus versionem LXX. *Occidimur quotidie*, nempe nunc hic, nunc ille de populo. *Πρόβατα σφαγῆς, pecudes in hoc asservatae ut mactentur.*

37. *Ἀλλ' ἐν τούτοις πᾶσιν ὑπερνικῶμεν*] Respondet interrogatis. Tantum abest ut ista nos a Dei dilectione separent, ut *illa omnia plus quam vincamus*, id est, *de eis triumphemus*. Amat Paulus verba componere cum ὑπὲρ ut notavimus supra 5: 20. De Christianorum prompto in mortem animo locus est apud Marcum Antoninum libro XI.

Διὰ τοῦ ἀγαπήσαντος ἡμᾶς, propter eum qui dilexit nos] Non nostris, sed a Deo datis viribus. Vide quae habuimus supra 5: 1, 2, 3.

38. *Πέπεισμαι γάρ*] Bene vertit Latinus interpres, *Certus sum.* Sic in Platonis Apologia, *Πέπεισμαι ἐγὼ ἑκὼν μηδένα ἀδικῆσαι ἀνθρώπων, Certus sum me sponte nemini*

fe-

fecisse iniuriam. Sic infra 14: 14, *Οἶδα καὶ πέπεισμαι* [*Scio et certus sum*]. Alibi *opinionem* aut *spem* significat.

Ὅτι οὔτε θάνατος, neque mors] Id est, *metus mortis.*

Οὔτε ζωὴ, neque vita] *Spes vitae.*

Οὔτε ἄγγελοι, neque Angeli] *Mali* scilicet, qui *Angeli Satanae* dicuntur 2 Cor. 12: 7.

Οὔτε ἀρχαὶ, οὔτε δυνάμεις, neque principatus, neque virtutes] Sunt Angeli maiores in regno Satanae qui appellantur et *ἀρχαὶ* et *ἐξουσίαι* [*potestates*] Eph. 6: 12, *ἀρχὴ, ἐξουσία, δύναμις* 1 Cor. 15: 24. Sicut etiam inter Angelos lucis eminentiores paribus vocabulis appellantur Eph. 1: 21, Col. 1: 16. Vere autem diximus nomina haec sumpta ex imperio Persico, sub quo olim Hebraei vixerant. Nam *ἀρχαὶ* sunt רברבני Dan. 5: 2, *δυνάμεις* שרין Esth. 2: 18, sicut *ἐξουσίαι* שלטין a שלט quod *ἐξουσιάζω* Chaldaeis, unde multa sumpserant Persae, ut ad Estherem et ad Esdram ostendimus. Sic *ἀρχαὶ* sive *ἄρχοντες* sunt ראשין Iob. 12: 24, 39: 25, et apud Ezechielem et Esdram: *κυριότητες* sive *κυρεῖαι* משלות Dan. 11: 4, 5. Est autem omnium populorum Orientalium abstracta usurpare pro concretis.

Οὔτε ἐνεστῶτα, οὔτε μέλλοντα, neque instantia, neque futura] *Nec quae nunc sentimus mala, nec si qua graviora imminent*, ut certe imminebant tormenta exquisitissima, cruces, cutis detractiones, vivicomburia.

39. *Οὔτε ὕψωμα, neque alta*] *Spes honorum.* *Ὕψωμα* pro *honoribus* habes in Graeco Iob. 24: 24.

Οὔτε βάθος, neque profunda] *Metus ignominiae.* Merito postremo loco haec posuit, quibus succumbunt saepe etiam qui mortem contemnunt.

Οὔτε τις κτίσις ἑτέρα] *Aut res ulla alia:* nam etiam quae substantiae non sunt, dicuntur *κτίσθαι* [*creari*], ut videre est apud Sirachidem 11: 16, 39: 34.

Δυνήσεται ἡμᾶς χωρίσαι ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, τῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν, poterit nos separare ab amore Dei quae est in Christo Iesu Domino nostro] Locutus ante de *Christi in nos amore* 35, addit et *Dei in nos amorem quem nobis conciliavit Christus.*

CAPUT IX.

Ἀλήθειαν λέγω ἐν Χριστῷ, veritatem dico in Christo] Cum dixisset et magnis argumentis evicisset Apostolus; neminem Deo ita placere ut ei summum bonum dare velit nisi qui Spiritu Dei donatus sit, hunc autem Spiritum non dare Deum nisi iustificatis, id est, *corde mundatis*, quod hoc quidem tempore nemini contingere potest nisi per fidem in Iesum Christum, quod manifestum erat ex ipsis conspicuis Spiritûs donis quae non contingebant nisi in Iesum credentibus; videbat facile collecturos Iudaeos quod hinc sequebatur, nempe populum Iudaicum consideratum ἐπὶ τὸ πολὺ [*in genere*] non ultra esse populum Dei, sed populum Dei esse Ecclesiam Christianam constantem maxima sui parte non ex Iudaeis, sed ex alienigenis qui idololatrae fuissent. Quorum utrumque vehementer pugnabat cum iis opinionibus quas Iudaei ex Magistris suis hauserant, posteros Abrahami, Isaaci et Iacobi semper praecipuo apud Deum loco fore, et quamvis multa delinquerent, Deum ista condonaturum, tum ob Maiorum virtutes, tum ob professionem verae Religionis. His responsurus, parat ostendere Deum nunquam ita se adstrinxisse posteris Patriarcharum, ut non libertatem sibi retineret puniendi contumaces, et aliis quamvis sontibus ignoscendi ac benefaciendi, idque figuris etiam quibusdam antiquis ac praeterea exemplis dictisque significatum. Quidquid Deum facere appareat, quale hoc est de donis Spiritûs collatis in Ecclesiam, ablatis vero a multitudine Iudaeorum, id pro recto habendum, magnaeque esse temeritatis contra id disputare. Beneficiorum suorum et miserationis rationes Deum debere nemini. His praefationibus cum audaciam contudisset, ostendit deinde non potuisse a Deo ullam iniri viam, quae aut ipsi esset gloriosior, aut humano generi utilior. Est autem tota tractatio, quae in tria quae nunc sequentur capita divisa est, obscurior, non modo ob causas toti huic epistolae communes, de quibus in Prolegomenis ad hanc epistolam egimus, verum etiam quia miris modis aequum se

se praebens Iudaeis et Gentibus, amaris dulcia, dulcibus amara miscet, et ab his ad illa, ab illis ad haec inobservatos facit transitus, ac saepe amat plus innuere quam dicere. Ac primum, quia saepe male tractatus a Iudaeis, contra in summo honore habitus apud Christianos e Gentibus vocatos, credi poterat, aut infensus illis, aut in hos propensior, suspicionem hanc longe a se amolitur, et quidem iureiurando adhibito *per Christum*, quod non minoris haberi debet in Novo Federe, quam iuramenta in Veteri Federe *per Deum* facta, quia Deus omnem iam potestatem Ecclesiae regendae ac tuendae Christo tradidit. *Veritatem dico in Christo*, id est, *per Christum*. Similis locutio Dan. 12: 7, *ὤμοσεν ἐν τῷ ζῶντι εἰς τὸν αἰῶνα* [*iuravit per viventem in aeternum*], Ier. 5: 7, *ὤμνυον ἐν τοῖς οὐκ οὖσι θεοῖς* [*iurabant per hos qui non sunt Dii*]. Et *μαρτύρομαι ἐν κυρίῳ* [*testor per Dominum*] Eph. 4: 17. Deum simul et Christum testes advocat Paulus 1 Tim. 5: 21.

Οὐ ψεύδομαι, non mentior] Non loquor in gratiam, ut aretalogi solent.

Συμμαρτυρούσης μοι τῆς συνειδήσεώς μου, testimonium mihi perhibente conscientia mea] *Συμμαρτυρούσης* idem est quod *μαρτυρούσης* [*testante*], ut diximus 2: 15, 8: 16. Dici vulgo solet, *Conscientia mille testes.*

Ἐν πνεύματι ἁγίῳ, in Spiritu Sancto] Non illa Gentium conscientia, quae ipsas modo accusat, modo excusat, sed *conscientia quae est in Spiritu Sancto*; id est, per Spiritum Sanctum regitur.

2. *Ὅτι λύπη μοι ἐςὶ μεγάλη καὶ ἀδιάλειπτος ὀδύνη τῇ καρδίᾳ μου, tristitiam mihi magnam esse et continuum dolorem cordi meo*] Haec posteriora sunt ex Ps. 13: 3, יגון בלבבי יומם [*dolor in corde meo quotidie*]. Dicit summe sibi dolere quod Iudaeorum maximi et plurimi erant extra statum verae iustitiae et Divini Spiritus ac salutis aeternae.

3. *Ηὐχόμην γὰρ αὐτὸς ἐγὼ, optabam enim ego ipse*] Est imperfectum pro optativo quod frequens Graecis, sive addito, sive non addito *ἂν*, ut Act. 25: 22. *Ἔμφασιν* [*efficaciam*] habet *αὐτὸς ἐγὼ, ego ipse*, qui haec male ominata de illis cogor dicere.

Ἀνάθεμα εἶναι, anathema esse] *Ἀνάθεμα* pro *ἀναθεματισθεὶς* [*diris devotus*] quomodo 1 Cor. 12: 3, 16: 22

Ga

Gal. 1: 8, 9, ex Hebraeo חרם aut חרמא quod hic habet Syrus. Sic גלות *deportatio* pro *deportatis* ponitur.

'Από τοῦ Χριστοῦ, a Christo] Id est, *ab Ecclesia Christi*, quae *Christus* vocatur 1 Cor. 13: 12, Gal. 3: 27, sicut mos erat apud Hebraeos uxores vocari de mariti nomine, Esai. 4: 1. Hoc dicit: Velim non modo carere honore Apostolatûs, verum etiam contemptissimus esse inter Christianos, quales sunt qui excommunicati sunt. In Ignatii Epistola ad Romanos legimus: *Κόλασις τοῦ διαβόλου ἐπ' ἐμὲ ἐρχέσθω, μόνον ἵνα 'Ιησοῦ Χριστοῦ ἐπιτύχω* [*Diaboli tormenta in me veniant, modo Iesum Christum nanciscar*].

'Υπὲρ τῶν ἀδελφῶν μου τῶν συγγενῶν μου κατὰ σάρκα, pro fratribus meis, qui sunt cognati mei secundum carnem] Id est, Si ea ratione illos ad iustitiam veram et ad aeternam salutem possem perducere. Adeo illis male non volo, quippe sanguinis vinculo mihi coniunctis.

4. *Οἵτινές εἰσιν 'Ισραηλῖται, qui sunt Israelitae*] *Qui sunt posteritas Iacobi*, cui a Deo *Israelis* nomen datum est.

'Ων ἡ υἱοθεσία, quorum est adoptio filiorum] Vocantur enim Israelitae *filii Dei*, Deut. 14: 1, Exod. 4: 22, nempe ob beneficia huius vitae quae Deus eis indulserat, non ob promissa vitae aeternae, ut Christiani.

Καὶ ἡ δόξα, et gloria] Id est Arca quae עז, 1 Par. 16: 27, 2 Par. 6: 41, Ps. 63: 3, 78: 61. Solet autem verti עז *ἰσχὺς* [*robur*], *δύναμις* [*virtus*], *δόξα* [*gloria*], quanquam proprie *δόξα* est כבוד *maiestas Dei* apud Arcam relucens, 1 Sam. 4: 21, dicto Ps. 63.

Καὶ αἱ διαθῆκαι, et federa] Id est, Verba Federis scripta in duabus tabulis, Exod. 34: 28. Eas Hebraei vocant לוחת הברית [*tabulas Federis*]. Potest hoc nomine comprehendi et *circumcisio*, et *adspersio sanguinis*, quae et ipso *Federis* vocabulo appellantur, Gen. 17: 10, Exod. 24: 8.

Καὶ ἡ νομοθεσία, et legislatio] Quae Hebraeis מתן תורה [*donatio Legis*]: omnes illae constitutiones per Mosen datae ad vinciendam populi societatem.

Καὶ ἡ λατρεία, et cultus] עבודה, quo nomine veniunt sacrificia omnia, sed praecipue Agnus Paschalis, ut vi-

 de-

dere est Exod. 12: 26, ubi in Graeco, φυλάξασθε τὴν λατρείαν ταύτην [*observate ceremoniam hanc*].

Καὶ αἱ ἐπαγγελίαι, et promissa] Id est, εὐλογίαι, ברכות [*benedictiones*], praeclara illa sed terrena promissa, Lev. 26 et Deut. 28, quae ἄθλα [*praemia*] vocat Philo.

5. *Ὧν οἱ πατέρες, quorum Patres*] Quos iure sanguinis contingunt magni illi viri, Abraham, Isaac et Iacob, quorum tam libenter Deus meminit, Exod. 6: 3, Lev. 26: 42, et qui per excellentiam *Patres* dicuntur, Exod. 3: 13, 16, 4: 5, 13: 5 et alibi.

Καὶ ἐξ ὧν ὁ Χριστὸς τὸ κατὰ σάρκα, et ex quibus est Christus secundum carnem] Non secundum τὸ θεῖον [*divinum*] quod in ipso, sed secundum τὸ ἀνθρώπινον [*humanum*]. Vide supra 1: 3.

Ὁ ὢν ἐπὶ πάντων Θεὸς εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας, qui est super omnia Deus benedictus in secula] Potest hoc de Christo recte sic intelligi, quia cum dicitur *super omnia*, tacite excipitur Pater, 1 Cor. 15: 27. Sed ex Syro apparet veteres codices habuisse, ὁ ὢν ἐπὶ πάντων εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας [*qui est super omnia benedictus in secula*], quod consuetae locutioni Pauli melius convenit, qui cum de Patre et Filio loquitur, Patri nomen *Dei*, Filio nomen *Domini* tribuere solet. Et sic fuisse in vetustis codicibus Cypriani, sic etiam legisse Hilarium, nec aliter videri legisse Chrysostomum, notavit Erasmus. Et satis erat huic quidem loco, dicere hoc privilegium Iudaeorum, *quod ex illis natus esset Christus*, omnibus aliis maius esse, quia *Christo laus et honor debetur supra omnes*, id est, etiam supra Abrahamum, Isaacum et Iacobum.

Ἀμήν] Sic *Amen* insertum habuimus, et supra in Dei laudatione, 1: 25, sic et infra 11: 36 et 16: 27, Gal. 1: 5, Eph. 3: 21, Phil. 4: 20, 1 Tim. 1: 17.

6. *Οὐχ οἷον δὲ ὅτι ἐκπέπτωκεν ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ*] *Quanquam haec vera sunt*, inquit, *tamen fieri nequit, ut irritus sit sermo Dei*, nempe minae illae quas Deus in Lege Lev. 26: 14, Deut. 27: 15, 28: 15, Ios. 24: 20 et alibi, saepe adversus contumaces Israelitas pronuntiat. Sic Deut. 4: 30, εὑρήσουσί σε πάντες οἱ λόγοι οὗτοι [*invenient te omnia haec verba*] id est, *minae istae*. Οὐχ οἷον Rabbinis

es

est אי אפשר [*fieri nequit*]. Ἐκπίπτειν נפל est *irritum fieri*, 1 Sam. 3: 19; οὐκ ἔπεσεν ἀπὸ πάντων τῶν λόγων αὐτοῦ ἐπὶ τὴν γῆν [*neque humum decidit quidquam ex omnibus verbis eius*]. Sic et Ios. 21: 45.

Οὐ γὰρ πάντες οἱ ἐξ Ἰσραὴλ, οὗτοι Ἰσραὴλ, *non enim omnes qui ex Israele, ii sunt Israel*] Non omnibus ex Iacobo ortis competit causa nominis, propter quam Iacobus a Deo vocatus est *Israel*, Gen. 32: 28, ad quam historiam Iosephum vide. Convenit id nomen, ut Tertullianus recte intellexit, eximie Martyribus; Angelos enim hac parte superant, quod, qui maximus est honos, pro Deo mori eis contingit. Iustinus contra Tryphonem disputans: Ὑμεῖς δὲ μηδὲν τούτων νενοηκότες μηδὲ νοεῖν παρασκευαζόμενοι, ἐπειδὴ κατὰ τὸ σαρκικὸν σπέρμα τοῦ Ἰακὼβ τέκνα ἐστὲ, πάντως σωθήσεσθαι προσδοκᾶτε, ἀλλ' ὅτι καὶ ἐν τούτοις ἑαυτοὺς πλανᾶτε ἀποδέδεικταί μοι ἐν πολλοῖς [*Vos autem nil eiusmodi cogitastis vel cogitare studuistis, cum enim ratione carnalis seminis sitis filii Iacobi, omnino arbitramini vos fore salvos: verum quod hac quoque in re vosmetipsos decipiatis multis a me demonstratum est*]. Philo de Nobilitate: Ἀλλ' οὗτοι μὲν ἔστωσαν κοινοὶ πᾶσιν ἀνθρώποις ὅροι, τοῦ μὴ ἐπὶ μεγάλοις γένεσι σεμνύνεσθαι τῆς καλοκἀγαθίας ἀμοιροῦντας. Ἰουδαίοις δὲ καὶ ἕτεροι δίχα τῶν κοινῶν ἐξαίρετοι· τῶν γὰρ τοῦ γένους ἀρχηγετῶν εἰσὶν οὓς αἱ τῶν προγόνων ἀρεταὶ συνόλως οὐδὲν ὤνησαν ἐπ' ἐπιλήπτοις καὶ ὑπαιτίοις πράξεσιν ἁλόντας, εἰ καὶ πρὸς ἑτέρου μηδενὸς ἐλεγχθέντας, ἀλλ' οὖν ὑπὸ τοῦ συνειδότος, ὃ μόνον ἐξ ἁπάντων δικαστήριον τέχναις λόγων οὐ παράγεται [*Verum haec lex communis esto mortalium omnium, qua praescribitur, ne quis virtutis expers claro genere natalibusque splendidis magnopere sibi placeat. Caeterum Iudaei habent et alia exempla peculiaria; fuere enim e principibus generis, quos Maiorum suorum virtutes nihil iuverunt, obnoxios gravibus criminibus, etiamsi nemo argueret praeter conscientiam, cuius solius tribunal nullis verborum artificiis decipitur*].

7. Οὐδ' ὅτι εἰσὶ σπέρμα Ἀβραὰμ, πάντες τέκνα, *neque quia semen sunt Abrahami, omnes filii*] Intellige pleno iure, ita ut heredes sint, supra 8: 17. Neque Ismael neque ex Cethura filii heredes Abrahamo, sed Isaac so-

 lus,

lus, Gen. 25: 5, 6. Philo de Nobilitate: *Πολύπαις ἦν ὁ πρῶτος, ἐκ τριῶν παιδοποιησάμενος γυναικῶν, οὐ δι' ἡδονῆς ἀπόλαυσιν, ἀλλὰ δι' ἐλπίδα τοῦ πληθύναι τὸ γένος. Ἀλλ' ἐκ πολλῶν εἷς μόνον ἀπεδείχθη κληρονόμος τῶν πατρῴων ἀγαθῶν, οἱ δ' ἄλλοι πάντες γνώμης ὑγιοῦς σφαλέντες καὶ μηδὲν τῶν τοῦ γεννήσαντος ἀπομαξάμενοι, διῳκίσθησαν ἀλλοτριωθέντες τῶν ἀοιδίμου εὐγενείας* [*Primus gentis conditor multos liberos suscepit e tribus mulieribus, non indulgens libidini, sed spe augendae familiae. Unus tamen e multis solus successit in patrimonium: reliqui omnes, sicut a pietate degenerarunt, ita separati sunt ab eius gentilitate, cuius nullas virtutes expresserant, exciderunt que ab illa nobilitate celebratissima*]. Et de Praemiis, de Abrahamo locutus: *Οὗτος πολλοὺς μὲν ἔσχε παῖδας, ἅπαντας δὲ πλὴν ἑνὸς ὑπαιτίους, ὃς τὰ πείσματα τοῦ γένους ἐκδησάμενος ἀσφαλῶς ἐνωρμίσατο* [*Hic multorum filiorum pater, unum probavit ex omnibus, qui genus, alligato velut ad terram fune, subduxit in portum*].

Ἀλλ' ἐν Ἰσαὰκ κληθήσεταί σοι σπέρμα, sed in Isaaco vocabitur tibi semen] Gen. 21: 12, ubi et LXX, *ἐν Ἰσαὰκ κληθήσεταί σοι σπέρμα*, id est, *per Isaacum continget tibi stirps nobilissima*. Nam נִקְרָא, *καλεῖσθαι*, significat *celebrem esse*.

8. *Τουτέστιν, id est*] Haec vox est explicantis *ὑπόνοιαν* [*sensum mysticum*] latentem, quod דרש dicitur Hebraeis. Significat in hac historia non tantum exemplum exstare Divinae libertatis, sed et figuram eorum quae nunc geruntur. Itaque alibi Paulus hanc ipsam de Isaaco et Ismaele historiam referens, dicit haec esse *ἀλληγορούμενα* [*per allegoriam dicta*], Gal. 4: 24.

Οὐ τὰ τέκνα τῆς σαρκὸς, non qui filii carnis] *Non illi, inquam, utique sunt quos Deus paterno ac singulari affectu fovet.* Sic *semen Dei* Mal. 2: 15.

Ἀλλὰ τὰ τέκνα τῆς ἐπαγγελίας λογίζεται εἰς σπέρμα, sed qui filii sunt promissionis aestimantur semen] *Λογίζεται εἰς σπέρμα*, id est, *a Deo tractantur ut filii sui.* Sic *ἐλογίσθη δίκαιος* [*aestimatus est iustus*] apud Clementem in Constitutionibus, id est, *ita a Deo tractatus est, ut homines iusti tractari solent.*

9. *Ἐπαγγελίας γὰρ ὁ λόγος οὗτος, promissionis enim sermo hic est*] Qui scribitur Gen. 18: 10.

Κα-

Κατὰ τὸν καιρὸν τοῦτον ἐλεύσομαι, secundum hoc tempus veniam] In LXX Angelus Dei nomine sic loquitur: Ἐπαναστρέφων ἥξω πρός σε κατὰ τὸν καιρὸν τοῦτον εἰς ὥρας, καὶ ἕξει υἱὸν Σάῤῥα ἡ γυνή σου [*Revertens veniam ad te hoc anni tempore, et habebit filium Sara uxor tua*]. *Veniam ego, Deus* scilicet. Ergo Isaacus Dei opus. Duplex hic figura populi Christiani. Primum quod nascitur non naturae viribus, sed vi Divina, ut Isaacus: deinde quod intercedente promisso. Gignitur enim per promissa Euangelica. Potest et hoc addi quod Ismael fero, Isaac miti fuit ingenio, quod discrimen Philo observat. Ingenium autem mite proprium Christianorum, Matth. 11: 29, 1 Cor. 4: 21, Gal. 5: 22, Eph. 4: 2, Col. 3: 12.

10. *Οὐ μόνον δέ, non solum autem*] Est hic ἔλλειψις [*defectus*], qua figura saepe utitur Apostolus. Sensus est: *Non solum id quod iam diximus documentum est eius quod inferre volumus.*

Ἀλλὰ καὶ Ῥεβέκκα, sed et Rebecca] *Rebecca idem nos docet. Rebecca* pro *Rebeccae historia.*

Ἐξ ἑνὸς κοίτην ἔχουσα Ἰσαὰκ τοῦ πατρὸς ἡμῶν] *Quae genituram habuit ex uno Isaaco patre nostro*, nempe duplicem eodem tempore, quod tacite ex opposita voce ἑνὸς subintelligitur. Nam et Philo observat mysterium aliquod magnum latuisse in illo geminorum tam mature praedicto discrimine. Loci sunt libro de Allegoriis, fine libri de Caino et Abele, ac de Nobilitate. *Κοίτη* respondens שכבת et משכב primo sensu est *cubile*, deinde per μετωνυμίαν [*transnominationem*] adiuncti σεμνῶς [*honeste*] sic exprimitur ἡ συνουσία [*coitus*], ut videre est infra 13: 13, Hebr. 13: 4. Quae dicitur κοίτη σπέρματος [*concubitus seminis*] Lev. 15: 16, 17, 18, 18: 20, 22: 4, Num. 5: 13. Deinde per longius euntem figuram sive μετάληψιν [*transsumptionem*] ipsum σπέρμα, id est, *genitura*, ut hic. Habent autem haec verba ἔμφασιν [*efficaciam*], ne forte quod de Ismaele dixerat, ad matris aut temporis diversitatem aliquis referret.

11. *Μήπω γὰρ γεννηθέντων, μηδὲ πραξάντων τι ἀγαθὸν ἢ κακόν, cum enim nondum nati fuissent, neque aliquid boni malive egissent*] Sic et Philo de iisdem in Alle-

gorlis: *Τὸν Ἰακὼβ καὶ τὸν Ἡσαῦ, τὸν μὲν ἄρχοντα καὶ ἡγεμόνα καὶ δεσπότην, τὸν δὲ Ἡσαῦ ὑπήκοον καὶ δοῦλον, ἔτι κατὰ γαστρὸς ὄντας, φησὶν εἶναι* [*Iacobum et Esavum, illum principem, ducem et dominum, hunc subditum et servum, priusquam uterum exirent, pronuntiavit*]. Incipit evolvere mysterium latens. Praetulit Deus eum qui posterius nasceretur ei qui prius. Infantes nondum nati nihil boni aut mali agere potuerant. Quid hoc portendit? Deum itidem praelaturum populum credentem populo non credenti, ut credentes regeneret per Spiritum suum, nulla habita ratione aut operum legalium quae Iudaei fecerant, aut cultus idololatrici et aliorum criminum quibus involuti fuerant illi ex Gentibus, non magis quam si ea numquam exstitissent. Saepe enim in Sacris Litteris ponuntur quasi paria *non esse* et *non considerari*, ut Hebr. 7: 3.

Ἵνα ἡ κατ' ἐκλογὴν τοῦ Θεοῦ πρόθεσις μένῃ] *Ideo hoc dictum est, ut maneret*, id est, ut probaretur hoc argumento (nam id Hebraei dicunt per עמד *stare* quod Graeci multis in locis vertunt *μένειν*) *voluntas Dei* (libera scilicet) *in iis quae pertinent ad praelationem*, id est, ut alterum alteri praeferat. Id enim omne *ἐκλογῆς* dicitur nomine: nam בחר Hebraeum, quod plerumque vertitur *ἐκλέγειν*, per *προαιρεῖν* [*eligere*] vertitur Deut. 7: 6, 10: 15, Prov. 1: 29.

Οὐκ ἐξ ἔργων, non ex operibus] Sic *quod per fidem servamur, Dei est donum, non enim ex operibus*, Eph. 2: 9. *Servavit nos Deus et vocavit vocatione sancta non secundum opera nostra, sed secundum suam voluntatem*, 2 Tim. 1: 9. Vide supra 3: 24, 4: 6 et ibi dicta, et infra 11: 6. Nova creatio quae ante acta sunt non respicit.

Ἀλλ' ἐκ τοῦ καλοῦντος, sed ex vocante] Vocat Deum per promissa. Itaque eodem recidunt *ἐπαγγελίας λόγος* [*verbum promissionis*] et *κλῆσις* [*vocatio*].

12. *Ἐῤῥέθη αὐτῇ· Ὅτι ὁ μείζων δουλεύσει τῷ ἐλάσσονι, dictum est ei, Maior serviet minori*] Sub parentum designatione intelligi hic populos recte percepit Iosephus. *Iacob* et *Israel* pro *Iacobi posteris*, *Esau* et *Edom* pro *Idumaeis* passim. Et praecessit in Genesi, *Duo populi*

in

in utero tuo. Est autem impletum Davidis temporibus; ut patet 2 Sam. 8: 14.

13. *Καθὼς γέγραπται, sicut scriptum est*] Est et hic ἔλλειψις [*defectus*]. Plena sententia: *Quod vaticinium revera impletum est, ut scriptum reperimus a Malachia.* *Τὸν Ἰακὼβ ἠγάπησα, τὸν δὲ Ἡσαῦ ἐμίσησα, Iacobum dilexi, Esavum autem odio habui*] Id est, *praetuli Israelitas quanquam gravium criminum reos Idumaeis.* Nam haec significatio vocis *ἐμίσησα*, ut in Propheta, ita in Paulo sufficit ei quod tractant argumento. Et est locutio ista in comparationibus usitata apud Hebraeos, ut apparet Gen. 29: 31 in Hebraeo, Deut. 21: 15, 1 Sam. 16: 7, Prov. 13: 24, Matth. 6: 24, Luc. 14: 26, Ioh. 12: 25. Dicit Malachias plane hoc constitutum Deo in beneficiis suis praeferre Israelitas Idumaeis, idque et nunc apparere, et magis appariturum, Hyrcani nempe temporibus, de quibus vide Iosephum Antiquae Historiae XIII. 19. Haec ipsa si ad *ὑπόνοιαν* [*sensum abditum*] referantur, respondent populo Idumaeo populus Israeliticus, ut prius a Deo genitus, populo olim Israelitico populus nunc Christianus, ut posterius a Deo genitus. Servitus autem Idumaeorum significat conditionem multo viliorem populi veteris Iudaici, qui promissa nunquam habuit nisi terrena et dona Spiritus valde infrequentia. Barnabas: *Ἀλλ' ἴδωμεν εἰ οὗτος ὁ λαὸς κληρονόμος ἢ ὁ πρῶτος, καὶ εἰ ἡ διαθήκη εἰς ἡμᾶς ἢ εἰς ἐκείνους· ἀκούσατε νῦν περὶ τοῦ λαοῦ τί λέγει ἡ γραφή· Ἐδεῖτο δὲ Ἰσαὰκ περὶ Ῥεβέκκας τῆς γυναικὸς αὐτοῦ ὅτι στεῖρα ἦν· καὶ συνέλαβεν. Εἶτα· Καὶ ἐξῆλθε Ῥεβέκκα πυθέσθαι παρὰ κυρίου· καὶ εἶπε κύριος πρὸς αὐτήν, Δύο ἔθνη ἐν τῇ γαστρί σου καὶ δύο λαοὶ ἐν τῇ κοιλίᾳ σου, καὶ λαὸς λαοῦ ὑπερέξει, καὶ ὁ μείζων δουλεύσει τῷ ἐλάσσονι. Αἰσθάνεσθαι ὀφείλετε τίς ὁ Ἰσαὰκ, καὶ τίς ἡ Ῥεβέκκα, καὶ ἐπὶ τίνων δέδειχεν ὅτι μείζων ὁ λαὸς οὗτος ἢ ἐκεῖνος* [*Sed videamus, num haec gens heres sit an prior illa, et num ad nos fedus an ad illos pertineat: audite nunc quid de populo dicat Scriptura, Precatus vero est Isaac pro uxore sua quod esset sterilis; et concepit. Deinde, Et egressa est Rebecca ut percontaretur a Domino: dixitque illi Dominus, Duae gentes sunt in alvo tua, duoque populi in utero*

 tuo,

tuo, et populus populo dominabitur, maiorque natu serviet minori. Oportet vos intelligere, quisnam sit] Isaac et quaenam sit Rebecca, et de quibus declaravit, hunc scilicet populum vel illum fore maiorem]. Tertullianus adversus Iudaeos: *Itaque cum populus seu gens Iudaeorum anterior sit tempore, et maior per gratiam primae dignationis in Lege, noster vero minor aetate, utpote in ultimo saeculi spatio adeptus notitiam Divinae miserationis, procul dubio secundum edictum Divinae locutionis prior et maior populus, id est, Iudaicus, serviat necesse est minori, et minor populus, id est, Christianus superet maiorem.* Ac post: *Noster vero populus minor, id est, posterior, relictis idolis quibus ante deserviebat ad eundem Deum conversus est, a quo Israel, ut supra memoravimus, abscesserat. Sic namque populus minor populum maiorem superavit, dum gratiam Divinae dignationis consequitur, a qua Israel est repudiatus.* Idem libro III adversus Marcionem: *Iacob qui quidem posterioris et praelatioris populi figura est, id est, nostri.* Cyprianus Testimoniorum contra Iudaeos lib. I: *Quod duo populi sint praedicti maior et minor, id est, vetus Iudaeorum, et novus qui esset ex nobis futurus, in Genesi: Et dixit Dominus Rebeccae, Duae gentes in utero tuo sunt, et duo populi de ventre tuo dividentur. Et populus populum superabit, et maior serviet minori.* Philo sicut non totam rem pervidit, quia non credidit, ita non plane abscedit, cum dicit libro de Abele et Caino per Esavum et Iacobum significari naturas malam et bonam, illam priorem, hanc excellentiorem: ac non multo post id ipsum explicans ait: *Οὕτω μὲν δὴ τὰ χρόνου πρεσβεῖα οἴσεται κακία, τὰ δὲ ἀξιώματος καὶ τιμῆς καὶ εὐκλείας ἡ ἀρετή* [*Erit igitur vitium tempore antiquius, virtus dignitate, honore, gloria potior*]. Et de evigilanti Noe: *Κατὰ ἀκολουθίαν εἰσάγει τὸν Ἰακὼβ γενέσει μὲν τοῦ Ἡσαῦ νεώτερον, ὅτι ἀφροσύνη ἐκ πρώτης ἡλικίας ἡμῖν ἐςὶ σύντροφος, ὀψίγονος δ' ὁ τοῦ καλοῦ ζῆλος, δυνάμει δὲ πρεσβύτερος* [*Consequenter Iacobum inducit Esavo minorem natu: quod a prima aetate homini comes est amentia: honesti amor serior accedit, vi tamen sua est antiquior*]. Qui eodem libro et de calce arrepta et de iure natalium ven-

vendito facunde ἀλληγορεῖ [*sensus abditos explicat*]. Item de insidiis Esavi in Iacobum, libro Peiorem insidiari meliori: et quomodo alter ventri, alter parentibus ac Deo paruerit, libro de Nobilitate: et quomodo durus et silvester ille, hic mitis ac placidus, libro de Praemiis et Poenis. Caeterum sicut res eiusmodi quatenus umbram aliquam habent veri certique dogmatis, leniter prosequi suave est, ita omnes comparationes per omnia aequare, et inde dogmata comminisci, agreste atque inficetum est. Recte monet Tertullianus, *non ex symbolis materias commentandas, sed ex materiis parabolas, neque enim in comparationibus omnia ad speculum respondere posse.* Et Chrysostomus, *utendum id cuius causa instituta est comparatio, mittenda caetera.* Salvam vult Deo Apostolus libertatem dispensandorum beneficiorum suorum, praesertim eorum per quae ad veram iustitiam pervenitur; non vero personis quibusdam nondum creatis, aeterna constitutione nullas habente causas, praeclusam omnem eo perveniendi viam. Quod ἐν προθέσει [*propositione*] est Ismael et Esau, id ἐν ἀποδόσει [*redditione*] sunt Iudaei privilegio humanae originis freti. Quod ἐν προθέσει Isaac et Iacob, id ἐν ἀποδόσει Christiani ex promissis Divinis geniti, posteriores tempore, priores Dei donis.

14. *Τί οὖν ἐροῦμεν*] *Quid ergo dicimus?* Hac praefatiuncula diximus uti Paulum, ubi calumniosam suae doctrinae interpretationem vult amoliri.

Μὴ ἀδικία παρὰ τῷ Θεῷ] An hoc docemus, quod illi nos docere susurrant, *a Deo quaedam iniuste fieri? Apud Deum esse* dicitur id quod ei adhaeret, aut iure ei attribui potest. Hoc ipsum Deut. 32: 4 sic eloquuntur Graeci, *οὐκ ἔστιν ἀδικία ἐν αὐτῷ* [*non est iniquitas in illo*].

Μὴ γένοιτο] Et haec saepe habuimus. Est autem longissime aversantis, *Absit ut hoc dicamus*, quod non tantum dicto Deuteronomii loco, sed et toto libro Iobi infinitisque aliis locis, ipsi denique Dei naturae plane repugnat.

15. *Τῷ γὰρ Μωσῇ λέγει, Mosi enim dicit*] Nempe postquam circa vitulum omnes peccaverant, Exod. 33: 19.

Ἐλεή-

Ἐλεήσω ὃν ἂν ἐλεῶ, καὶ οἰκτειρήσω ὃν ἂν οἰκτείρω, *miserebor cuius miserebor, et misericordiam praestabo cui praestabo*] In Graeco οἰκτειρῶ melius, quasi dicat, *faciam in eo quod mihi visum erit.* Solent sic loqui Domini ac Reges, quoties constitutionis suae causas nolunt reddere, etiamsi aliquas habeant. Idem Deus summo iure facere potest in beneficiis suis elargiendis aut negandis, in peccatis condonandis et vindicandis, non quod non ipsi rationes discriminum constent, sed quod nihil necesse sit eas cognitas esse hominibus. Vide quae attulimus ad dictum Exodi locum. Scriptor libri De vita et morte Mosis verba illa Dei sic explicat, *Nemini quicquam debeo, gratis do mea.* Non autem hoc dicit Paulus, quod non huius disputationis, de qua egit hactenus, rationes aliquas possit reddere (nam et reddet aliquas) sed quod priusquam eo veniat, edomare velit contradictoris audaciam. Etiam de Principibus dicunt Politici, *Non esse nostrum aestimare quem supra caeteros et quibus de causis extollant: Summum illis datum esse rerum arbitrium, subditis obsequii gloriam relictam: Abditos eorum sensus, et si quid occultius parant, exquirere illicitum, anceps, nec ideo nos posse assequi: Militem tam nescire quaedam quam scire oportere: Parendo, non imperia Ducum sciscitando, res militares contineri: Malum esse militem qui imperia Ducum interpretari malit quam exsequi.* Sufficere nobis poterat, nemini Deum velle dare bona aeterna, nisi qui intus iustus sit: ad consequendam eam iustitiam, viam ineundam quam ipse monstret et certam esse ostendat donis Spiritus sui.

16. Ἄρα οὖν οὐ τοῦ θέλοντος, οὐδὲ τοῦ τρέχοντος, ἀλλὰ τοῦ ἐλεοῦντος Θεοῦ, *igitur non volentis, neque currentis, sed miserentis est Dei*] Hebraei cum pauca habeant adverbia et coniunctiones, ferme eorum vice utuntur copula. Itaque hic *volentis et currentis*, idem valet, quod *currentis qua libet.* Non est hoc negotium de quo agitur in hominis cuiusque arbitrio, sed Dei. Posset enim sine iniuria omnes qui gravia peccarunt morbo suo relinquere, nec ullam adhibere medicinam: multo magis eis qualem velit medicinam praescribere. Procedit a minori ad maius, id est, magis credibile.

17.

17. *Λέγει γὰρ ἡ γραφὴ τῷ Φαραὼ, dicit enim Scriptura Pharaoni*] Id est, *in sacra Scriptura dicitur Pharaoni*. Similis locutio Marc. 15: 28, Ioh. 7: 38, 42, 19: 24, 37, Gal. 3: 22, 4: 30.

Ὅτι εἰς αὐτὸ τοῦτο ἐξήγειρά σε, ὅπως ἐνδείξωμαι ἐν σοὶ τὴν δύναμίν μου, καὶ ὅπως διαγγελῇ τὸ ὄνομά μου ἐν πάσῃ τῇ γῇ, in hoc ipsum excitavi te, ut ostendam in te virtutem meam, et ut celebretur nomen meum in universa terra] In Graeco est Exod. 9: 16, *Ἕνεκα τούτου διετηρήθης, ἵνα ἐνδείξωμαι ἐν σοὶ τὴν ἰσχύν μου καὶ διαγγελῇ τὸ ὄνομά μου ἐν πάσῃ τῇ γῇ* [*Hanc ob causam asservatus es, ut ostendam in te virtutem meam et celebretur nomen meum in omni terra*]. Quod Paulus vertit, *ἐξήγειρά σε* et LXX *διετηρήθης*, in Hebraeo est העמדתיך, id est, *stare te feci*. Sicut autem *vivificare* Hebraeis dicitur qui in vita conservat, ita *stare facere, ἐγείρειν*, qui non impellit in ruinam. Pharao iste populum Dei cultorem, non bello victum, sed ob Iosephi merita in tutelam receptum durissimo servitio premebat. A Deo de hac iniustitia admonitus, et quidem magnis signis prodigiisque additis, contumaciter obstiterat. Id enim valet *ἐβαρύνθη ἡ καρδία Φαραὼ* [*ingravatum est cor Pharaonis*] Exod. 7: 14, 8: 15. Est enim Kal pro Hithpael, et sensus est, *ipse cor suum grave reddidit*, sicut aperte explicatur 8: 15, ubi in Hebraeo est, *Pharao grave fecit cor suum:* et 9: 35, ubi in Graeco est, *ἐβάρυνεν αὐτοῦ τὴν καρδίαν*. Hominem tam contumacem potuerat Deus illico prosternere: non fecit hoc, sed eum vivum servavit, ut plura etiam potentiae suae signa circa eum ederet, quae Deo magnam gloriam erant paritura, ut dicitur Neh. 9: 10, Sir. 16: 15. *Grave cor* dicitur quod a proposito dimoveri se non patitur. Quem perdere iure potuerat Deus, eum iure poterat etiam suo morbo relinquere, nec adhibere medicinam, quod Deus iure potest adversus omnes contumaces. Quam vero mensuram contumaciae ad hoc exspectare non dico necessarium sit, sed conveniens Divinae qua bonitati qua severitati, nemo exacte novit nisi ipse. Tertullianus adversus Marcionem II.: *Indurat cor Pharaonis: sed meruerat in exitium subministrari qui iam negaverat Deum, qui iam Legatos eius toties superbus excusserat, qui iam po-*

populo laborem operis adiecerat. Postremo qua Aegyptius olim Deo reus fuerat gentilis idololatriae, Ibin et crocodilum citius colens quam Deum unum. Notanda vero etiam ratio qua usus Deus dicitur *aggravasse* vel *indurasse cor Pharaonis*, nempe ne populum dimitteret: nam de eo hic agitur. Si Deus fecisset durare mala quae immiserat, aquas versas in sanguinem, ranas, cinyphes, muscas, pestilentiam, dubitari non debet quin Pharao dimissurus fuerit populum. Quia vero Deus mala illa statim sustulit, ea res illi auxit contumaciam. Origenes, in fragmento quod habemus Philocaliae cap. 20, locum illum Exodi et hunc Pauli explicans: *Οὐκ ἄτοπον δὲ καὶ ἀπὸ συνηθείας τὰ τοιαῦτα παραμυθήσασθαι, πολλάκις τῶν χρηςῶν δεσποτῶν φασκόντων τοῖς διὰ τὴν χρηςότητα καὶ τὴν μακροθυμίαν ἐκτριβομένοις οἰκέταις τὸ, Ἐγώ σε πονηρὸν ἐποίησα, καὶ, Ἐγώ σοι αἴτιος γέγονα τῶν τηλικούτων ἁμαρτημάτων· δεῖ γὰρ τοῦ ἔθους ἀκοῦσαι καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ λεγομένου, καὶ μὴ συκοφαντεῖν, μὴ κατακούοντας τοῦ βουλήματος τοῦ λόγου. Ὁ γοῦν Παῦλος ταῦτα σαφῶς ἐξετάσας φησὶ πρὸς τὸν ἁμαρτάνοντα· Ἢ τοῦ πλούτου τῆς χρηςότητος αὐτοῦ καὶ τῆς ἀνοχῆς καὶ τῆς μακροθυμίας καταφρονεῖς, ἀγνοῶν ὅτι τὸ χρηςὸν τοῦ Θεοῦ εἰς μετάνοιάν σε ἄγει; Κατὰ δὲ τὴν σκληρότητά σου καὶ ἀμετανόητον καρδίαν, θησαυρίζεις σεαυτῷ ὀργὴν ἐν ἡμέρᾳ ὀργῆς καὶ ἀποκαλύψεως δικαιοκρισίας Θεοῦ. Ἃ γὰρ λέγει πρὸς τὸν ἁμαρτάνοντα ὁ ἀπόςολος, λεγέσθω πρὸς τὸν Φαραώ, καὶ πάνυ ἁρμοδίως νοηθείη ταῦτα ἀπαγγελλόμενα αὐτῷ κατὰ τὴν σκληρότητα καὶ ἀμετανόητον αὐτοῦ καρδίαν θησαυρίζοντος ἑαυτῷ ὀργήν· τῆς σκληρότητος οὐκ ἂν ἐλεγχθείσης οὕτως οὐδὲ φανερᾶς γεγεννημένης, εἰ μὴ τὰ σημεῖα ἐγέγονει, ἢ ἐγεγόνει μὲν, μὴ τοσαῦτα δὲ καὶ τηλικαῦτα* [*Sed haec non absurde ex communi loquendi usu leniri ac mitigari possunt; quoties enim boni et benigni Domini servis iis, qui propter facilitatem et aequanimitatem suam occalluerunt, ingerere solent, Ego te improbum feci, et, Ego scelerum tibi causa fui: sermonis enim ingenium et vis attendenda est; neque neglecta dicti cuiusque sententia, calumniandum. Quare Paulus, qui haec accurate perscrutatus erat peccantem sic alloquitur, An divitias benignitatis eius et patientiae et longanimitatis contemnis, ignorans benignitatem Dei te ad poenitentiam*

ad-

adducere? Quae vero est durities tua et animus impoenitens asservas tibi irae thesaurum in diem irae et revelationis iusti iudicii Dei. Nam quae dicit ad peccantem Apostolus, dicantur ad Pharaonem, et plane congruenter intelligantur haec ad eum dici propter duritiem et animum impoenitentem ipsius iram sibi coacervantis; cum durities ita coargui et declarari non potuisset, nisi signa et prodigia exstitissent; vel si quaedam, sed non tot et tanta exstitissent]. In praecedentibus Origenes multa egregia disputaverat contra eos qui Pharaonem χοϊκὸν [*terrenum*] et plane ex naturae necessitate inemendabilem statuebant. Et post haec quae iam produximus verba, multa alia habet digna lectu. Induravit ergo se Pharao, et diu. Induravit autem Deus Pharaonem non auferendo eum ex vita, neque utendo ea virium suarum dispensatione qua statim duritiem eius potuerat contundere, sed alia potius quae magis magisque cognitam faceret humano generi ipsius contumaciam ac tandem quoque Dei in eo puniendo iustitiam. Est autem in Pharaone imago populi Iudaici a Christi temporibus ac deinceps. Miserat Deus ad eum populum non Mosen, sed Filium suum cum signis innumeris. Potuerat eorum contumaciam statim ulcisci, sed noluit. Sivit eos in pace agere per annos ferme quadraginta. Interea temporis peiores effecti quotidie, infamiam sibi accersivere apud omnes gentes, ita ut cum tandem excidium eis evenit, quanquam tristissimum, esse tamen infra eorum mala merita crederetur, ipso teste Iosepho.

18. *Ἄρα οὖν ὃν θέλει, ἐλεεῖ, ergo cuius vult, miseretur*] Emollit quos vult ob causas sibi cognitas. Varia sunt Divinae misericordiae genera quorum libera Deo est dispensatio. Eorum maximum id quo hominum vitia corrigit, quod saepe facit non tam leniter tractando quam acriter castigando. Adducit ad hanc rem Origenes, hoc ipsum argumentum iterum tractans Philocaliae cap. 26, locum insignem ex 2 Macc. 6: 12 et sequentibus, ubi ostenditur maximae hoc esse misericordiae Divinae non diu sinere ex sententia agere eos qui peccant, sed statim illis adhibere disciplinam.

Ὃν δὲ θέλει, σκληρύνει, et quem vult, indurat] Σκλη-

ρύ-

φύνειν respondet verbo חזק quod itidem in Scriptura usurpatur non minus quam כבד βαρύνειν, et sensu eodem. Primum praedicit Deus, conspecta Pharaonis duritie, *se cor eius induraturum* Exod. 4: 21, deinde dicitur *induruisse cor Pharaonis*, 7: 22, 8: 19, 36; ubi in Hebraeo est, *et induravit*, nempe *se*, *cor Pharaonis*. Dicitur et Deus *indurasse cor Pharaonis*, 9: 13, 10: 20, 27, 11: 10, 14: 4, 17. Pharao semet obduravit voluntaria obstinatione, Deus Pharaonem, id est, *sivit duriorem fieri*, ac qualis esset ostendit (utrumque enim per verba activa apud Hebraeos significari solet) servando, ut diximus, vivum molliusque eum tractando quam merebatur, ut postea tarditatem supplicii gravitate compensaret. Vide dictum locum ex Maccabaico et Origenis quae indicavimus. Addit Kimchi in verbo קשה, *indurare Deum animos hominum, consilia sua ipsos celando*, exemplum dans in Pharaone et Seone.

19. Ἐρεῖς οὖν μοι] *Dicis tu, Iudaee pertinax.*

Τί ἔτι μέμφεται] *Cur ergo Deus nos incusat?* Sic μέμφεσθαι Hebr. 8: 8, sic et 2 Macc. 2: 7.

Τῷ γὰρ βουλήματι αὐτοῦ τίς ἀνθέστηκε] Est Hebraismus: nam et indicativus ponitur pro subiunctivo, et praeteritum pro quovis tempore: quasi dicat, τίς ἀνθιστῇ, *quis possit voluntati eius obstare?* Est proverbium tritum usu inter Hebraeos, ut apparet Gen. 50: 19, ut quidem accepit Latinus interpres. Sic 2 Par. 20: 6, ad Deum: Οὐκ ἔστι πρός σε ἀντιστῆναι [*Non es cui resistatur*]. Hoc opponebant Iudaei Paulo: *Si Deus nos non vult sanare nisi per fidem, et fidem nobis non dat, cur nos accusamur? nam Deo aliquid volenti homo frustra se opponat.* Responso erat parata Apostolo: *Verum hoc esse in iis quae Deus sine conditione vult effecta dare, hic aliam esse rem; nam quanquam Deus sanare non vult nisi in Iesum credentes, ut non credant in ipsis esse causas;* quam responsionem insinuabit Apostolus mox 29 et latius exsequetur capitibus sequentibus. Sed antequam id faciat, prudenter contundit Iudaicam ferociam: merito sane; nam quod dicebat Paulus Christianos factos Dei populum, apparebat rebus ipsis, id est, et excellentissima vitae puritate et donis Spiritus eximiis.

20.

20. *Μενοῦνγε, ὦ ἄνθρωπε*] *Atqui, o tu.* Est formula corrigentis aliorum dicta, ut Luc. 11: 28, infra 10: 18.

Σὺ τίς εἶ ὁ ἀνταποκρινόμενος τῷ Θεῷ] *Tu quis*, id est *quantulus, es qui Deo responsare audeas*, id est, contra ea, quae Deum facere vides, disputare? Est et hoc sumptum ex dicto frequenti apud Hebraeos, cuius sensum habes Iob. 9: 12—16, 34: 31—35, Dan. 4: 32. Etiam homines heri servo dicere solent, *Abi responsator.* M. Antoninus Imperator libro XX: *Ὁρᾷς γὰρ καὶ αὐτὸς, ὅτι τοῦτο παραζητῶν δικαιολογῇ πρὸς τὸν Θεόν* [*Ipse enim vides, quam hoc longe quaesieris ut habeas quod Deo responsites*].

Μὴ ἐρεῖ τὸ πλάσμα τῷ πλάσαντι· τί με ἐποίησας οὕτως; *Numquid dicet res ficta fictori: Quid me sic fecisti?*] Hoc quoque ex usu sumptum apparet Esai. 29: 16 et 45: 9. Nihil autem aliud indicat quam non debere homines reprehendere facta Dei opificis sui. *Τί με ἐποίησας οὕτως;* id est, *Cur me sic tractasti?* Nam etiam in illo sensu apud Graecos et nostros *ποιεῖν* pro dativo habet accusativum, ut apparet Matth. 5: 44, et secundum quaedam exemplaria 27: 22, Luc. 16: 19.

21. *Ἢ οὐκ ἔχει ἐξουσίαν ὁ κεραμεὺς τοῦ πηλοῦ, ἐκ τοῦ αὐτοῦ φυράματος ποιῆσαι ὃ μὲν εἰς τιμὴν σκεῦος, ὃ δὲ εἰς ἀτιμίαν; An non habet potestatem figulus luti, ex eadem massa facere aliud quidem vas ad honesta, aliud vero ad contempta?*] Ius habet figulus non modo ex eodem luto facere quae velit vasa, sed et facta refingere, et ex esculentis, si velit, facere matulas. Vide Sap. 15: 7, ubi *ἐκ τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ*, quod hic est, *ἐκ τοῦ αὐτοῦ φυράματος*. Nam *φύραμα*, quod de farina maxime usurpari solet, generale est, et quidvis *mixtum* significat, ut in Geoponicis, *φύραμα κονίας καὶ βολβίτου* [*arena bubulo stercori mista*]. Quod hic *εἰς τιμὴν σκεῦος*, ibi *καθαρῶν ἔργων δοῦλα σκεύη* [*quae mundis operibus serviunt vasa*]: quod hic *εἰς ἀτιμίαν*, ibi *ἐναντία* [*contraria*]. Verum hanc similitudinem non in omnibus respondere ostendit Ieremias 18: 6, ubi eadem utitur figuli ac luti similitudine, statimque subiicit Deum hominum consiliis sua attemperare consilia. Videatur locus, et alter ei similis Sir. 33: 14, 15, ubi post similitudinem figuli et luti additur,

ἐπιδοῦναι αὐτοῖς κατὰ τὴν κρίσιν αὐτοῦ [*reddere illis secundum iudicium suum*]. Non ulterius igitur premenda haec ὑπόνοια [*significatio abdita*], quam ne eorum quae Deus agit nos velimus esse censores ac iudices. Simile illud in Euangelio Matthaei 20: 14, 15, *Tolle quod tuum est et abi. An non licet mihi de meo facere ut volo?* Quia vero φυράματος vox hic apparet, non possum omittere Philonis locum de sacrificiis Abelis et Caini. Est is talis: *Τὸ τοίνυν φύραμα κυρίως, εἰ χρὴ τ' ἀληθὲς λέγειν, ἡμεῖς ἐσμὲν αὐτοὶ, συμπεφορημένων καὶ συγκεκριμένων πλείςων οὐσιῶν, ἵνα ἀποτελεσθῶμεν· ψυχρὸν γὰρ θερμῷ καὶ ξηρὸν ὑγρῷ, δυνάμεις ἐναντίας, μίξας καὶ ἀνακερασάμενος ὁ ζωοπλάςης, ἓν ἐκ πασῶν ἕκαςον ἡμῶν ἀπειργάσατο συμφόρημα· ἀφ' οὗ καὶ φύραμα εἴρηται* [*Mixtum istud proprie, si verum fatendum est, nos ipsi sumus, congestis et commixtis plurimis essentiis, ut ex his absolveremur: frigidum enim cum calido et aridum cum humido, potestates contrarias, commixtas et contemperatas animalium opifex in unum redigens, unumquemque nostrum fecit ex ea congerie, quae mixtum merito dicitur*]. Platoni vero de Republica secundo, ubi de vario agitur hominum statu, Deus vocatur ὁ πλάσσων.

22. *Εἰ δὲ ὁ Θεὸς, quod si Deus*] Post repressam superbiam manifestis Dei factis obtrectantium, paulatim dispensationis illius Divinae causas aperit, quantum quidem eas hominibus scire fas est. *Εἰ δὲ* hic nihil habet quod ei reddatur per ἀπόδοσιν [*redditionem*]. Valet itaque, *Quid tum si?* id est, *Quid in eo iniqui?*

Θέλων ὁ Θεὸς ἐνδείξασθαι τὴν ὀργὴν, καὶ γνωρίσαι τὸ δυνατὸν αὐτοῦ] *Volens ostendere* in impios Iudaeos *severitatem suam et potentiam* ad iudicia sua exsequenda etiam per Romanos. Innuit enim Apostolus desolationem illam a Daniele et Christo praedictam. *Τὸ δυνατὸν*, ut supra 2: 4 *τὸ χρηςὸν*, neutra adiectivorum pro denominativis, more Graeco.

Ἤνεγκεν ἐν πολλῇ μακροθυμίᾳ σκεύη ὀργῆς κατηρτισμένα εἰς ἀπώλειαν, sustinuit multâ patientiâ vasa irae apta ad interitum] *Σκεύη ὀργῆς* duplici sensu dici possunt aut per quos aut in quos Deus iudicia sua exsequitur: nam per utrosque tanquam per instrumenta Dei severitas, quae hic ὀρ-

ὀργὴ dicitur, elucet. Hic sumendum id in sensu posteriore. Contra *σκεῦος ἐκλογῆς*, Act. 9: 15, *instrumentum electum*: et modo *σκεῦος εἰς τιμὴν*, *εἰς ἀτιμίαν*. *Σκεῦος εἰς τιμὴν* etiam 2 Tim. 2: 21, *σκεῦς τῆς λειτουργίας* [*vas ministerii*] Hebr. 9: 21. Dicuntur autem *σκεύη ὀργῆς* homines certe non ex natura, sed ex longa induratаque malitia, dignissimi scilicet in quos Deus gravissima edat exempla: quales erant Iudaei plerique illis temporibus. Dicuntur eidem *σκεύη κατηρτισμένα εἰς ἀπώλειαν*, ubi, more Hebraeorum qui pauca habent verbalia, participium ponitur pro verbali: plane ut Hebraeum נכון quod *aptum* significat, et per *ἕτοιμος* verti solet a verbo כון, quod modo *ἑτοιμάζω* vertitur, modo *καταρτίζω*, ut Ps. 68: 10, 74: 16, 89: 38. Hoc sensu *κατηρτισμένον* habuimus et Luc. 6: 40. *Apti ad interitum* sunt qui dirum exitium meruere. Tales Deus non illico perdit, sed tempus illis dat ad resipiscentiam, quod hic ostendunt illa *ἤνεγκεν ἐν πολλῇ μακροθυμίᾳ* et supra 2: 4, ubi est eadem vox *μακροθυμίας*, et sequitur *τὸ χρηστὸν τοῦ Θεοῦ εἰς μετάνοιάν σε ἄγει* [*benignitas Dei ad poenitentiam te adducere debet*]. Quae omnia apertissimum faciunt non respici hic homines nude ut creaturas Dei, aut ut Adami posteros, sed ut similes Pharaoni. Est apud Eusebium Praeparationis VIII Philonis locus ab eo quod hic tractatur non alienus: *Προμηθεῖται δὲ* (*Θεὸς*) *καὶ τῶν ὑπαιτίως ζώντων, ἅμα μὲν καιρὸν εἰς ἐπανόρθωσιν αὐτοῖς διδοὺς, ἅμα δὲ καὶ τὴν ἵλεων φύσιν αὐτοῦ μὴ ὑπερβαίνων, ᾗς ὀπαδὸς ἀρετὴ καὶ φιλανθρωπία γέγονεν* [*Tum improbos etiam perversosque fovet* (*Deus*)*; in quo et illis corrigendi sui tempus facultatemque concedit, et naturae obsecundat suae, quam virtus et in homines benevolentia comitatur*]. Sic et 2 Macc. 6: 14, *Ἀναμένει μακροθυμῶν ὁ δεσπότης, μέχρι τοῦ καταντήσαντας αὐτοὺς πρὸς ἐκπλήρωσιν ἁμαρτιῶν, κολάσαι* [*Dominus patienter exspectat donec eos, cum ad plenitudinem devenerint peccatorum, puniat*].

23. *Καὶ ἵνα γνωρίζῃ τὸν πλοῦτον τῆς δόξης αὐτοῦ, et ut ostenderet divitias gloriae suae*] Paulus omnem abundantiam solet *πλοῦτον* vocare, ut supra 2: 4, infra 11: 33, 2 Cor. 8: 2, Eph. 1: 7, 2: 7. *Πλοῦτος δόξης*, hic et Eph. 1: 18 et Col. 1: 27, est *ingens gloria*. Agitur autem hic de

de effusione donorum Spiritus quae Deo fuit summe gloriosa. *Καὶ ἵνα γνωρίζῃ*, id est, *fecit hoc tum ob alias causas, tum ut ostenderet*, etc. Nam contraria ex contrariis elucescunt.

Ἐπὶ σκεύη ἐλέους, erga vasa misericordiae] Homines in quibus Deus bonitatem suam mirifice ostendit. חן Hebraeum per ἔλεος verti solet et usurpari etiam ubi nulla praecessit miseria.

Ἃ προητοίμασεν εἰς δόξαν, quae praeparavit ad gloriam] *Ad honorem* hic inchoandum, perficiendum in vita altera. Quomodo autem eos ad id praeparaverit, explicant sequentia. *Προορίζειν* [*praedestinare*] et *προετοιμάζειν* non invenitur nisi de rebus bonis.

24. *Οὓς καὶ ἐκάλεσεν ἡμᾶς, οὐ μόνον ἐξ Ἰουδαίων, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἐθνῶν; quos et vocavit nos, non solum ex Iudaeis, sed etiam ex Gentibus*] *Nos*, id est, Christianos, quos Deus vocavit, cum effectu scilicet, id est, *ad obedientiam perduxit*, genitos *partim ex Iudaeis, partim ex aliis gentibus*. Verba consilii et laboris saepe ita sumuntur, ut simul et eventum includant, ut *dare* 1 Tim. 2: 25. Vide supra 8: 30. *Καὶ* hic est *ἐξηγητικὸν* [*explicativum*] eius quod praecessit.

25. *Ὡς καὶ ἐν τῷ Ὡσηὲ λέγει, sicut in Osea dicit*] Nempe Deus qui a Propheta loquens inducitur. Loca haec adducit Apostolus, ut ostendat Dei libertatem in faciendo discrimine inter eos qui deliquere ex causis ipsi sibi cognitis. Locus est Os. 1 et 2. Simul ostendit in rebus illis antiquis figuram fuisse rerum maiorum.

26. *Καλέσω τὸν οὐ λαόν μου, λαόν μου, καὶ τὴν οὐκ ἠγαπημένην, ἠγαπημένην. Καὶ ἔσται, ἐν τῷ τόπῳ οὗ ἐῤῥήθη αὐτοῖς, Οὐ λαός μου ὑμεῖς, ἐκεῖ κληθήσονται υἱοὶ Θεοῦ ζῶντος. Vocabo qui non est populus meus, populum meum, et qui non dilectus, dilectum. Et erit, ut in loco ubi dictum est eis, Non populus meus vos, ibi vocentur filii Dei vivi*] Postrema haec sunt ex Graeco LXX, excepto quod in Graeco non est *ἐκεῖ*, et post *κληθήσονται* ponitur *καὶ*, quod leve est discrimen. Quae vero praecedunt, desumpta sunt ex fine cap. 2, non plane iisdem verbis, sed sensu salvo. Est ibi in Graeco: *Καὶ ἀγαπήσω τὴν οὐκ ἠγαπημένην* [*Et diligam non dilectum*], aut, ut alii li-

libri habent, καὶ ἐλεήσω τὴν οὐκ ἠλεημένην· καὶ ἐρῶ τῷ οὐ λαῷ μου, Λαός μου εἶ σύ [et miserebor eius qui non consecutus erat misericordiam, et dicam illi qui non est populus meus, Populus meus es tu]. Agit autem eodem loco Oseas, ut ad eum diximus, de decem tribubus abductis per Assyrios, ex quibus pauci simul cum Iuda et Beniamino erant redituri in patriam et rursum futuri Dei populus. Cur illi, non alii? ob causas aequas, sed hominibus non patentes. Sic et suo tempore significat Paulus usum Deum pari libertate.

27. Ἡσαΐας δὲ κράζει ὑπὲρ τοῦ Ἰσραήλ, *Esaias autem clamat de Israele*] Ὑπὲρ hic est idem quod περὶ, *de*, ut 1 Cor. 10: 30, 2 Cor. 7: 4, 9: 2, 12: 5, nimirum, quia Hebraei על sic usurpant.

28. Ἐὰν ᾖ ὁ ἀριθμὸς τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ ὡς ἡ ἄμμος τῆς θαλάσσης, τὸ κατάλειμμα σωθήσεται. Λόγον γὰρ συντελῶν καὶ συντέμνων ἐν δικαιοσύνῃ, ὅτι λόγον συντετμημένον ποιήσει Κύριος ἐπὶ τῆς γῆς. *Si fuerit numerus filiorum Israelis vel tanquam arena maris, reliquiae tantum salvae fient. Verbum enim consummat et absolvit aeque, certe verbum absolvet Dominus in terra*] Locus est Esai. 10: 22, qui in Graeco sic legitur: Καὶ ἐὰν γένηται ὁ λαὸς Ἰσραὴλ ὡς ἡ ἄμμος τῆς θαλάσσης, τὸ κατάλειμμα αὐτῶν σωθήσεται· λόγον συντελῶν καὶ συντέμνων ἐν δικαιοσύνῃ, ὅτι λόγον συντετμημένον Κύριος ποιήσει ἐν τῇ οἰκουμένῃ ὅλῃ, ubi primum evidens est traiectio; nam recto ordine ὅτι debuit praecedere λόγον συντελῶν. In Paulino autem textu, qualem nunc habemus, satis absurdum est poni primum γὰρ, deinde ὅτι. Omnino haec lectio interpolata est ex LXX. Vetus autem lectio exstat in Manuscripto illo quem toties laudo, et sic habet, Λόγον γὰρ συντελῶν καὶ συντέμνων ποιήσει Κύριος ἐπὶ τῆς γῆς [*Verbum enim consummans et absolvens faciet Dominus super terram*], quae sufficiunt satisque exprimunt id quod vult Esaias. Ingentem vastitiem terrae Iudaeae, quae per excellentiam γῆ [*terra*] sive οἰκουμένη [*orbis terrarum*], intulerat Sennacheribus. Pauci, qui Hierosolyma se recepere, relicti tanquam ex clade superstites, quos Hebraei שאר dicunt, Graeci interpretes λοιποὺς, ἐπιλοίπους, καταλοίπους, ὑπολοίπους, λεῖμ-

μα, κατάλειμμα, ἐγκατάλειμμα, ὑπόλειμμα, Latini *reliquias*; ut Virgilius,

— *Reliquias Danaûm atque immitis Achillis.*

Deus enim fecerat quod in rationibus putandis fieri solet, ubi post expuncta ea quibus expensa acceptis aequantur, exigua aliqua summa restat quae debeatur. Similis locutio apud eundem Esaiam 28: 22. Quod tunc fecerat Deus, non mirum si rursus faciat, et de multis paucos ad veram salutem perducat, quos quibusque de causis, ipsi visum. Non defuisse Deo causas cur ita faceret ostendit Paulus non omittendo illud *ἐν δικαιοσύνῃ*.

29. *Καθὼς προείρηκεν Ἡσαΐας, sicut praedixit Esaias*] Praeteritum perfectum hic est pro plusquamperfecto, more Hebraeo. Vult enim dicere: *Sicut in prioribus*, id est, capite primo, *dixerat idem Esaias.*

Εἰ μὴ Κύριος Σαβαὼθ ἐγκατέλιπεν ἡμῖν σπέρμα, ὡς Σόδομα ἂν ἐγενήθημεν, καὶ ὡς Γόμοῤῥα ἂν ὡμοιώθημεν, nisi Dominus Sabaoth reliquisset nobis semen, sicut Sodoma facti essemus, et sicut Gomerra similes fuissemus] Sunt haec descripta verbotenus ex LXX. Loquitur autem ibi Propheta de vastitate et occidione facta per Resinem et Phaceen, quo tempore paucos, si cum caeteris conferas, Hierosolymis conclusos Deus servavit, unde iterum cresceret populus. Quod ex messe ad sementem reservatur, perexiguum est, sed inde veniunt novae messes. Sic Esdras apud Iosephum XI. 5: *Παρεκάλει τὸν Θεὸν, σπέρμα τι καὶ λείψανον ἐκ τῆς τότε συμφορᾶς αὐτῶν καὶ αἰχμαλωσίας περισώσαντα καὶ πάλιν εἰς Ἱεροσόλυμα καὶ τὴν οἰκείαν γῆν ἀποκαταστήσαντα λαβεῖν οἶκτον αὐτῶν* [*Orabat Deum, quo semen certe aliquod e calamitate eorum ac captivitate reliquum faceret, idque miseratus Hierosolyma suamque in terram reduceret*]. Sic etiam Deus Pauli temporibus Iudaeorum paucos ad viam salutis aeternae perduxit. Cur non plures, et cur hos, non alios; causae penes ipsum. Iustinus contra Tryphonem: *Ὅτι διὰ τὴν ὑμετέραν κακίαν ἀπέκρυψεν ὁ Θεὸς ἀφ' ὑμῶν τὸ δύνασθαι νοεῖν τὴν σοφίαν τὴν ἐν τοῖς λόγοις αὐτοῦ, πλὴν τινῶν οἷς κατὰ χάριν τῆς πολυσπλαγχνίας αὐτοῦ, ὡς ἔφη Ἡσαΐας, ἐγκατέλιπε σπέρμα εἰς σωτηρίαν, ἵνα μὴ ὡς Σοδομιτῶν καὶ Γομοῤῥαίων τέλεον καὶ τὸ ὑμέτερον γένος ἀπόληται* [*Quod vos Deus ob impro-*

bi-

bitatem vestram impediit ne eam sapientiam quae est in eius oraculis intelligeretis, paucis exceptis, quibus pro gratia immensae suae misericordiae, ut ait Esaias, semen ad salutem concessit, ne ut Sodomitarum et Gomorraeorum ita et vestrum genus funditus interiret]. Ὡς Γόμοῤῥα positum hic pro dativo Γομόῤῥᾳ, כעמרה. Par loquendi genus in Graeco Os. 4: 6, Ὡμοιώθη ὁ λαός μου ὡς οὐκ ἔχων γνῶσιν [*Similis factus est populus meus ei qui non habet scientiam*]. Utraque constructio est in uno commate Ezech. 32: 2, Λέοντι ἐθνῶν ὡμοιώθης σὺ καὶ ὡς δράκων [*Leoni gentium assimilatus es et Draconi*]. Sodoma et Gomorra urbes desolatae. Κύριος Σαβαὼθ יהוה צבאות est *Deus Angelorum* vel *astrorum*: vox enim Hebraea utrumvis horum potest significare. Vide quae diximus ad Matth. 24: 29.

30. *Τί οὖν ἐροῦμεν*] *Quid ergo dicimus?* Cum ostenderit liberum Deum, neque dispensationi eius circa beneficia obstrependum, etiamsi causae nobis non pateant, iam ostendit fuisse Deo causas ita potius agendi quam quomodo eum agere voluissent Iudaei.

Ὅτι ἔθνη τὰ μὴ διώκοντα δικαιοσύνην, κατέλαβε δικαιοσύνην] Participium praesentis temporis hic sumendum pro plusquam perfecto. *Gentes quae non quaesiverant iustitiam* (secundum Deum) *assecutae sunt eam iustitiam*, id est, ad eam iustitiam pervenere. Idem sensus qui infra 10: 20. *Διώκειν* hic, quod ibi ζητεῖν. Sumitur sic et רדף Hebraeum, ut Ps. 34: 14, ubi in Graeco, ζήτησον εἰρήνην καὶ δίωξον αὐτήν [*inquire pacem et sectare eam*]. Quomodo et 1 Petr. 3: 11, ζητησάτω εἰρήνην καὶ διωξάτω αὐτήν [*inquirat pacem et sequatur eam*]. Vide et Deut. 16: 21, Prov. 15: 7, 21: 2. Vide et infra 12: 13, 14: 19, 1 Cor. 14: 1, Phil. 3: 12, 14, 1 Thess. 5: 15, 1 Tim. 6: 11, 2 Tim. 2: 22. Sic et Aristoteles, τούτων γὰρ χάριν κἀκεῖνα διώκονται [*ob haec enim et illa quaeruntur*]: et Xenophon, χρὴ τοὺς εὐγνώμονας διώκειν [*oportet probos sectari*].

Δικαιοσύνην δὲ τὴν ἐκ πίστεως, iustitiam autem quae ex fide est] Veram illam iustitiam, ad quam Deus aditum nisi per fidem esse noluit.

31. *Ἰσραὴλ δὲ διώκων νόμον δικαιοσύνης, εἰς νόμον δι-*

και-

καιοσύνης οὐκ ἔφθασε, Israel vero sectando Legem iustitiae, in Legem iustitiae non pervenit] Νόμος hic *viam* significat. Hebraeum enim תורה est a ירה *dirigere*, quod et ὁδηγεῖν vertitur: φθάνειν respondet Hebraeo נגע quod est *pervenire*, 2 Par. 28: 9, Eccl. 8: 14, 12: 1, et apud Danielem saepe. Iudaei quaerebant viam iustitiae eius quae Deo placeret, sed frustra plerique.

32. *Διατί, quare*] Quaestionem movet ut respondeat, et ostendat non omnes Divinae huius dispensationis causas esse in abscondito.

Ὅτι οὐκ ἐκ πίστεως, quia non ex fide] Cucurrerunt, sed qua ipsis libebat, non qua monstrabat Deus. Deus semper fidem fecit maximi, eamque esse viam voluit ad iustitiam, ut videre est Hebr. 11 et supra 4: 3. At nunc non quavis fide contentus est, sed eam requirit quae in Iesum et per Iesum in Deum fertur.

Ἀλλ' ὡς ἐξ ἔργων νόμου, sed tanquam ex operibus Legis] Subaudi φθάσοντες [*perventuri*], *tanquam perventuri ad illam iustitiam per opera Legis Mosaicae, in quo multum se fallebant.* Non enim in id data erat ea Lex; sed partim, ut sicut leges humanae, maiori tamen auctoritate, societatem civilem conservaret, partim ut illum populum ab aliis populis quam longissime secerneret; nec aliud observata pariebat quam publicam tranquillitatem, privatim vero impunitatem et bona quaedam temporaria. Quod si in illa sola exteriore obedientia, quae Mosis Legi exhibebatur, ponerent hominis iustitiam totam quam Deus exigit, iam Lex non tantum ad id non proderat, sed ei non exiguum adferebat impedimentum. Quare qui sic animati erant, vere devia sectabantur.

Προσέκοψαν γὰρ τῷ λίθῳ τοῦ προσκόμματος, offenderunt enim in lapidem offensionis] Solent qui iter faciunt, interdum in lapides impingere et pedes laedere, ac sic impediri ne iter prosequantur. Vide Ioh. 11: 9. Sic ergo quidam προσκόπτουσι τῷ λόγῳ [*offendunt ad verbum*], 1 Petr. 2: 8. Quod Petrus ibi dicit de Euangelio, id hic Paulus de Christo, quia idem est Christus praedicatus et Euangelium: et considerandus hic Christus Euangeliumque eius simul cum sua cruce. Hoc enim est quod Iudaeos plerosque offendebat. Non poterant Christo Euan-

gelioque eius credere, nisi cum maximo periculo amittendae rei familiaris, patriae, amicitiarum, honorum, forte et vitae. At Deo credere minoris non constat, ut ex Abrahami rebus docemur. Eum qui ad veram fidem, quae ad iustitiam Divinam ducit, pervenire cupit, oportet ita esse animatum ut paratus sit verum, etiam cum maximo rerum ad vitam hanc pertinentium damno, amplecti et profiteri, nihilque Deo aequare, nedum anteferre, Ioh. 5: 44, 7: 17, 8: 47. Vide et Luc. 2: 34.

33. *Καθὼς γέγραπται, Ἰδοὺ ἐγὼ τίθημι ἐν Σιὼν λίθον προσκόμματος καὶ πέτραν σκανδάλου, καὶ πᾶς ὁ πιςεύων ἐπ' αὐτῷ οὐ καταισχυνθήσεται, sicut scriptum est, Ecce pono in Sione lapidem offensionis et petram impactionis, nec quisquam qui credit in eum, fallet*] Pars horum verborum desumpta est ex Esai. 28: 16, ubi in Graeco est, *Ἰδοὺ ἐγὼ ἐμβάλλω εἰς τὰ θεμέλια Σιὼν λίθον πολυτελῆ* [*Ecce ego mittam in fundamenta Sionis lapidem pretiosum*], etc. Sequitur post aliqua verba, *καὶ ὁ πιςεύων, οὐ μὴ καταισχυνθῇ*. Et is est locus unde deprompta et Petri verba 1 Petr. 2: 6. At quae in medio hic sunt posita ex altero sunt loco 8: 14 eiusdem Prophetae, ubi Graeca habent hodie negationem, *οὐχ ὡς λίθου προσκόμματι συναντήσεσθε, οὐδὲ ὡς πέτρας πτώματι* [*non tanquam offendiculo lapidis occurretis, neque tanquam impactioni petrae*]. At in Hebraeo est: *Et erit vobis*, Deus scilicet, *in sanctuarium* (id est, pro asylo), *in lapidem autem offensionis et in petram scandali duabus domibus Israel*. Recte autem ista loca coniunxit, quia in utroque agitur de temporibus Sennacheribi, Deique tutela iis promittitur qui intra Hierosolyma manentes in Lege Dei perstitissent. Erat autem receptum inter Hebraeos omnem liberationem Veterum figuram gessisse eius liberationis quae exspectanda esset temporibus Messiae: cui ὑποθέσει [*sumtioni*] multa passim superstruunt Apostoli. In loco priore LXX Senes legisse rectius in Hebraeo לא יבוש quam quod Masoretae praetulere לא יחיש diximus ad ipsum Esaiae locum. *Καταισχύνεσθαι* est *falli*, ut diximus supra 5: 5. Sensus ἀλληγορικὸς [*obtectus*] est, qui Euangelio non credunt eos impediri ne viam insistant, quae ad veram iustitiam ducit; qui vero ei credunt, eos neutiquam falli, sed

quod cupiunt adepturos. Dicitur autem Euangelium *positum in Sione*, quia inde ad Gentes alias is sermo prodiit, ut praedictum fuit Ps. 110: 2.

CAPUT X.

'Αδελφοὶ, Fratres] Alloquitur Iudaeos qui iam Christo nomen dederant.

'Η μὲν εὐδοκία τῆς ἐμῆς καρδίας] *Εὐδοκία καρδίας* hic est, *animi benevolentia*, רצון in Psalmis saepe. Vide Luc. 2: 14.

Καὶ ἡ δέησις ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ὑπὲρ τοῦ 'Ισραὴλ ἐςιν εἰς σωτηρίαν, et obsecratio ad Deum fit in Israelis salutem], שלום ואמת עתרת [*deprecatio pacis et veritatis*] Ier. 33: 6. *Opto illis bona omnia, etiam aeterna.* Amolitur a se odii suspicionem.

2. *Μαρτυρῶ γὰρ αὐτοῖς, testimonium enim perhibeo illis*] Sic Luc. 4: 22, *ἐμαρτύρουν αὐτῷ*. Eadem constructio Act. 15: 8, 22: 5, Gal. 4: 15, Col. 4: 13. Dicitur de iis qui testimonium praebent quod alteri prosit.

"Οτι ζῆλον Θεοῦ ἔχουσιν, ipsos studium Dei habere] *Studium quoddam erga Deum.* Sic *ζῆλος τοῦ οἴκου σου* [*Studium domus tuae*] Ps. 69: 9, Ioh. 2: 17. Nomina omnia eiusmodi modo genitivum habent subiecti, modo obiecti.

'Αλλ' οὐ κατ' ἐπίγνωσιν, sed inscite] *'Επίγνωσις* idem quod *γνῶσις* [*scientia*], ut 1 Reg. 7: 14, Prov. 2: 5, Os. 4: 6, 6: 6, supra 1: 28, 3: 20, Eph. 1: 17, et alibi saepe. Eunt qua itur, non qua eundum est: id culpam minuit, non tollit. Discere debebant meliora, maxime tam obvia luce.

3. *'Αγνοοῦντες γὰρ τὴν τοῦ Θεοῦ δικαιοσύνην, ignorantes enim iustitiam Dei*] Id est, *ἐκ Θεοῦ* [*quae ex Deo est*] ut dicitur Phil. 3: 9. Iustitia illa vera et interna ac Deo grata a Deo ipso se revelante et homines ad se vocante proficiscitur. Cuius exemplum in Abrahamo Paulus supra dedit 4: 2, 3. De hac Iudaei plerique non cogitabant.

Καὶ τὴν ἰδίαν δικαιοσύνην ζητοῦντες ςῆσαι, et suam iustitiam statuere quaerentes] *'Ιςάναι* העמיד est inter alia ap-

approbare, potestatem ac ius alicui tribuere. Iudaei plerique pro causa salutis aeternae constituere volebant iustitiam illam externam quae per frequentes actiones paratur et in societate humana aliquid valet. Est *καθῆκον* [*officium*] non *κατόρθωμα* [*virtus*], ut distinguit Cicero libro tertio et quarto de Finibus et de Officiis primo.

Τῇ δικαιοσύνῃ τοῦ Θεοῦ οὐχ ὑπετάγησαν, iustitiae Dei non sunt subiecti] Bene monent viri eruditi esse hic formam passivam pro reciproca; Niphal, ut Hebraei loquuntur, pro Hithpael: qua de locutione egimus ad Act. 13: 48, *Non subiecerunt se iustitiae Dei*, id est, viam non iniere per quam ea comparari possit, fidem scilicet. Multi ad sapientiam pervenirent nisi pervenisse se putarent. Idem Iudaeis illis evenit. Non dissimile est illud Philonis: *Εἰσὶ δὲ οἱ καὶ δόξαντες ἐπιμεμελῆσθαι* (nempe *σπερμάτων ἐλπίδος*), *φιλαυτίαν πρὸ εὐσεβείας ἀσπασάμενοι, τὰς αἰτίας τῶν κατορθωμάτων ἀνέθηκαν ἑαυτοῖς· ὑπαίτιοι δὲ πάντες οὗτοι· μόνος δὲ ἀποδοχῆς ἄξιος ὁ ἀναθεὶς τὴν ἐλπίδα Θεῷ* [*Nec desunt, qui cum diligentes coloni (seminum spei) videantur, sui magis quam pietatis studiosi, benefactorum causas sibi ipsis tribuunt; omnes hi culpandi merito. Solus laudem meretur, qui suam spem in Deo collocat*].

4. *Τέλος γὰρ νόμου Χριστὸς, finis enim Legis Christus*] Id est, Lex Mosis via tantum fuit ad Euangelium. *Τέλος* est *viae meta*, ut supra 6: 21, 22, 1 Tim. 1: 5. Idem sensus Gal. 3: 24, et supra 3: 31 et 8: 4, Hebr. 7: 19. *Christus* saepe ponitur pro *Euangelio*, ut et supra diximus 9: 32. *Πλήρωμα νόμου ἀγάπη* [*plenitudo Legis est dilectio*], infra 13: 10.

Εἰς δικαιοσύνην παντὶ τῷ πιστεύοντι, ad iustitiam omni credenti consequendam] Ii, qui Christo credunt, nempe vere ac perseveranter, hi per istam fidem perducuntur ad iustitiam Dei. Hic est cardo totius disputationis huius, distinguere iustitiam internam ab externa, et ostendere ad internam hodie nullam esse viam nisi per Christum.

5. *Μωσῆς γὰρ γράφει τὴν δικαιοσύνην τὴν ἐκ τοῦ νόμου· Ὅτι ὁ ποιήσας αὐτὰ ἄνθρωπος ζήσεται ἐν αὐτοῖς. Moses enim descripsit iustitiam, quae ex Lege est: Qui fecerit il-*

illa homo vivet per ea] Non paulo melius Manuscriptus: Μωσῆς γὰρ γράφει ὅτι τὴν δικαιοσύνην τὴν ἐκ νόμου ὁ ποιήσας ἄνθρωπος ζήσεται ἐν αὐτῇ [*Moses enim scribit: Iustitiam quae ex Lege est qui fecerit homo, vivet per eam*], quomodo et Latinus legit ex Graeco Lev. 18: 5. Sed ibi ἐν αὐτοῖς refertur ad προστάγματα [*mandata*], hic ἐν αὐτῇ ad δικαιοσύνην, pari sensu. Ζήσεται ἐν valet *pervivet*, id est, *longaevus erit*, ut interpretatur Chaldaeus. Iustitia Legis non est talis obedientia quae nulli contigit, sed Lex consideratur una cum suis expiationibus. Hoc modo secundum Legem facta sua dirigentibus Lex vitam promittit longam ac prosperam. Haec est factorum merces, Deut. 32: 47.

6. *Ἡ δὲ ἐκ πίστεως δικαιοσύνη οὕτω λέγει, quae autem ex fide est iustitia, sic dicit*] Id est, is qui per fidem in Christum iustitiam Dei adeptus est, Deo gratias agit pro tam exposito beneficio. *Iustitia* pro *iustitiam consecuto*, Hebraismus abstracti pro concreto, qualis ἐκλογὴ [*electio*] pro *electo*, περιτομὴ [*circumcisio*] pro *circumcisis*.

Μὴ εἴπῃς ἐν τῇ καρδίᾳ σου, Τίς ἀναβήσεται εἰς τὸν οὐρανόν; Ne dixeris tecum, quis adscendet in coelum?] Verba sunt ex Deut. 30: 12, dicta ibi a Mose, ut ostenderet non esse difficilem acquisitu Legis cognitionem, ut ibi diximus. *Ne dicat in corde tuo*, hoc est, *ne cogites*; locutio frequens Hebraeis. Philo, omnem virum bonum esse liberum: Καίτοι τίς ἡ μακρᾶς ὁδοιπορίας ἢ τοῦ θαλαττεύειν ἐστι χρεία πρὸς ἔρευναν καὶ ζήτησιν ἀρετῆς, ἧς τὰς ῥίζας ὁ ποιῶν οὐ μακρὰν ἀλλ' οὕτω σοὶ πλησίον ἐβάλλετο, καθάπερ καὶ ὁ σοφὸς τῶν Ἰουδαίων νομοθέτης φησὶν, Ἐν τῷ στόματί σου καὶ ἐν τῇ καρδίᾳ σου καὶ ἐν ταῖς χερσί σου [*Quanquam quid attinet, virtutem aut e remotis terris aut trans mare quaerere, cuius radices Auctor naturae non in longinquo sed in proximo deposuit; quod et sapiens ille Iudaeorum Legislator testatur dicens, In ore tuo, in corde tuo, in manibus tuis*]. Et libro de Praemiis et Poenis: Οὐ γὰρ ὑπέρογκοι καὶ βαρύτεραι τῆς τῶν χρησομένων δυνάμεως αἱ προστάξεις εἰσίν· οὐδὲ μακρὰν τὸ ἀγαθὸν ἀφέστηκεν ἢ πέραν θαλάσσης, ἢ ἐν ἐσχατιαῖς γῆς, ὡς δεῖσθαι πολυχρονίου καὶ καματηρᾶς ἀποδημίας, οὐδ' ἐξαίφνης ἐστείλατο τὴν ἐντεῦθεν εἰς οὐρανοὺς ἀποικίαν, ἵνα τις μετέωρος καὶ πτηνὸς ἀρθεὶς μό-

μόλις ἐφικέσθαι τούτων δυνηθῇ· πλησίον δ' ἐςὶ καὶ ἐγγύτατον τρισὶ μέρεσι τῶν καθ' ἕκαςον ἡμῶν ἐνιδρυμένον ςόματι καὶ καρδίᾳ καὶ χερσὶ, λόγῳ καὶ διανοίᾳ καὶ πράξεσιν [*Nihil est enim in hisce legibus grave, nihil quod horum, quibus datae sunt, vires excedat. Nec longe aut trans mare abest bonum, aut in extremo orbe latet, ut longa ac molesta peregrinatione opus sit. Nec derepente hinc abire iussit in coelum, ne vel alato facilis via sit. Imo vero et prope et plane proximum est, et tribus nostrum cuiusque partibus infixum, ori, cordi, manibus, sermoni, inquam, animo, factis*]. Ex quibus duobus locis Philonis obiter nota, ipsum sequi LXX versionem, qui in Hebraeo plus legerunt quam nos habemus, nempe *καὶ ἐν χερσί σου*. Paulus autem verba Mosis Euangelio applicat argumento a maiori. Solent, qui rem perquam difficilem volunt significare, uti similitudine *adscensus in coelum* et *descensus ad inferos*: Eteocles Phoenissis:

Ἄςρων ἀνέλθοιμ' ἡλίου πρὸς ἀντολὰς
Καὶ γῆς ἔνερθεν. —
[*Vel ipsa adirem solis orientis loca,*
Vel ima terrae. —]

Ubi Scholiastes: *Εἴθε ἠδυνάμην εἰς οὐρανὸν ἐλθεῖν ἢ εἰς ᾅδου κατελθεῖν* [*Utinam possem adscendere in coelum vel descendere ad inferos*]. Tertullianus adversus Nationes II: *Diogenes consultus quid in coelo agatur, Nunquam, inquit, adscendi.*

Τουτέςι Χριςὸν καταγαγεῖν, id est Christum deducere] *Τουτέςι* est explicatio *ὑπονοίας* [*sensus absconditi*] ut supra 9: 8. *Illud*, inquit, *Quis adscendet in coelum, perinde est quasi dicas, Quis in coelum ibit ut Christum inde faciat descendere?* Intellige nihil opus de eo nos laboremus. Deus hoc fecit. Vide Ioh. 3: 13 et ibi dicta. Hunc sensum hic sequitur Syrus, et saepe infinitivus est vice *ἵνα* [*ut*] cum potentiali.

7. *Ἢ τίς καταβήσεται εἰς τὴν ἄβυσσον, aut quis descendet in abyssum*] In Graeco LXX Senum est *πέραν τῆς θαλάσσης* [*ultra mare*], sed credibile est in aliis versionibus fuisse *εἰς τὴν ἄβυσσον* vel *πέραν τῆς ἀβύσσου* [*ultra abyssum*]. Nam Hellenistis *ἄβυσσος* saepe est *mare magnum*, ut et Sir. 16: 18. Sed quia ea vox omne *quod*

pro-

profundum est significat, inde hac voce uti maluit Paulus ut eam ad sedem mortuorum transferret. Vide quae diximus ad Luc. 8: 31. In proverbialibus autem istis locutionibus etiamsi vox nulla occurreret ambigua, mutatio talis nihil habet mali, dum semper maneat sensus idem, ut hic significandae difficultatis. Sic alii dicunt, *Facilius camelum transmittas per foramen acus*, alii *elephantem*. Ἄβυσσον, τὰ ἀνεξιχνίαςα [*abyssum, impervestigabilia*] dixit Clemens in epistola ad Corinthios.

Τουτέςι Χριςὸν ἐκ νεκρῶν ἀναγάγειν, hoc est Christum e mortuis revocare] *Illud perinde est quasi dicas; Quis ad loca infima ibit ut inde Christum corpore sepultum, anima in loco quem Deus novit custoditum, recompositum in vitam restituat?* Nec de hoc quidem opus nos laborare. Deus et hoc pro nobis effecit.

8. *Ἐγγύς σου τὸ ῥῆμά ἐςιν ἐν τῷ ςόματί σου καὶ ἐν τῇ καρδίᾳ σου, prope est verbum in ore tuo et in animo tuo*] Sunt ipsa verba LXX Senum, nisi quod ibi additur σφόδρα [*valde*]. Sensus in Mose est: Nihil aliud opus quam Legem quotidie legi ac animo retineri.

Τουτέςι τὸ ῥῆμα τῆς πίςεως, hoc est verbum fidei] Τουτέςι rursum est explicatio ὑπονοίας [*sensus absconditi*]. Hoc quod esse tam facile vere dici potest, est Euangelium, quod ῥῆμα Θεοῦ [*verbum Dei*] infra 17, Eph. 2: 17, Hebr. 6: 5, 11: 3. Ῥῆμα vero πίςεως, quomodo ἀκοὴ πίςεως [*auditus fidei*] Gal. 3: 2, 5, λόγος πίςεως [*verbum fidei*] 1 Tim. 4: 6, id est, *id verbum quod per fidem recipitur*.

Ὃ κηρύσσομεν, quod annunciamus] Quod ego et Apostoli alii docemus et Iudaeos et Gentes.

Ὅτι ἐὰν ὁμολογήσῃς ἐν τῷ ςόματί σου Κύριον Ἰησοῦν] *Si ore fatearis Iesusm esse Dominum tuum. Oris* fecit mentionem, quia *os* nominatur a Mose. Alioqui συνεκδοχικῶς [*per complexionem*] omnes corporis partes intelligit; nam sicut *negant* quidam *Deum factis*, Tit. 1: 16, ita alii factis Iesum Dominum agnoscunt.

9. *Καὶ πιςεύσῃς ἐν τῇ καρδίᾳ σου, ὅτι ὁ Θεὸς αὐτὸν ἤγειρεν ἐκ νεκρῶν, et anima credideris, Deum illum suscitasse e mortuis*] Facta enim non aestimat Deus, ut ea in aeternum remuneretur nisi quae ex corde mundato proficiscuntur. Mundatur autem cor per fidem, et eam maxime

me qua creditur Iesus a Deo resuscitatus, in hoc scilicet ut et praecepta eius noscamus esse Divina, et promissa certa, tum propter auctoritatem ei datam, tum propter vitae redditae conspicuum exemplum. Duo quae hic habemus, *confiteri* et *credere*, habes et 1 Ioh. 4: 15 et 5: 1. Pietatem illam quam Deus amat, non esse rem difficilem agnoscit et Philo libro de Sacrificantibus: *Αἰτεῖται γάρ, φησιν, ὦ διάνοια, παρὰ σοῦ ὁ Θεὸς οὐδὲν βαρὺ καὶ ποικίλον ἢ δύσεργον, ἀλλ' ἁπλοῦν μάλα καὶ ῥᾴδιον· ταῦτα δέ ἐστιν, ἀγαπᾷν αὐτὸν ὡς εὐεργέτην* [*Nihil enim, inquit, o anime, grave, nihil multiplex aut arduum Deus a te exigit, nihil quod non et simplicissimum sit et perfacile: exigit autem hoc, ut eum tanquam boni omnis auctorem diligas*]. Chrysostomus: *Γνώμης μόνης δεῖται καὶ πίστεως, οὐ πόνων καὶ ἱδρώτων* [*Alacritate et fide non labore aut sudore opus est*].

Σωθήσῃ, salvus eris] *Ad vitam aeternam pervenies.*

10. *Καρδίᾳ γὰρ πιστεύεται εἰς δικαιοσύνην, corde enim creditur ad iustitiam*] *Per fidem acquiritur cordis iustitia*, ut saepe diximus.

Στόματι δὲ ὁμολογεῖται εἰς σωτηρίαν, ore autem professio fit ad salutem] Est hic similis Synecdoche, qualem iam notavimus. Nam qui in professione solida Christianismi perseverat, is servatur.

11. *Λέγει γὰρ ἡ γραφή· Πᾶς ὁ πιστεύων ἐπ' αὐτὸν οὐ καταισχυνθήσεται, dicit enim Scriptura: Nemo qui credit, illum confundetur*] Loco citato fine capitis quod praecessit. Et ibi et hic sumit verba Esaiae in sensu mystico et excellentiore. Ibi est, *ἐπ' αὐτῷ*, hic *ἐπ' αὐτὸν*, sensu pari: in Hebraeo id subauditur.

12. *Οὐ γάρ ἐστι διαστολὴ Ἰουδαίου τε καὶ Ἕλληνος, non enim est discrimen Iudaei et Graeci*] Omnes qui intus recti sunt, Deo placent. Tales autem nunc sunt multi ex Gentibus, ut apparet ex vitae sanctitate, malorum patientia, donis Spiritus. Vide supra 2: 14.

Ὁ γὰρ αὐτὸς Κύριος πάντων, nam idem Dominus omnium] *Κύριος* hoc loco valet יהוה pro quo dixit *Θεός* supra 3: 29.

Πλουτῶν εἰς πάντας τοὺς ἐπικαλουμένους αὐτὸν, dives erga omnes qui invocant illum] *Πλουτῶν* nempe *χάριτι* [*gra-*

[*gratia*]. Sic *πλοῦτος χάριτος* [*divitiae gratiae*] dicitur Eph. 1: 7. *Abundans bonitate in omnes.* Vide supra 2: 4, 9: 23.

13. *Πᾶς γὰρ ὃς ἂν ἐπικαλέσηται τὸ ὄνομα Κυρίου, σωθήσεται, quicunque enim invocaverit nomen Domini, servabitur*] *Qui invocaverit*, toto nempe animo, *servabitur*, intellige hic in sensu mystico, cuius arrha futura erat liberatio ab excidio Hierosolymorum. Vide Act. 2: 21 et ibi dicta.

14, 15. *Πῶς οὖν ἐπικαλέσονται εἰς ὃν οὐκ ἐπίστευσαν; πῶς δὲ πιστεύσουσιν οὗ οὐκ ἤκουσαν; πῶς δὲ ἀκούσουσι χωρὶς κηρύσσοντος; πῶς δὲ κηρύξουσιν ἐὰν μὴ ἀποσταλῶσι; καθὼς γέγραπται· Ὡς ὡραῖοι οἱ πόδες τῶν εὐαγγελιζομένων εἰρήνην. Quomodo ergo invocabunt, in quem non crediderunt? Aut quomodo credent ei, de quo non audierunt? Quomodo autem audient sine praedicante? Quomodo vero praedicabunt nisi mittantur? Sicut scriptum est, Quam pulchri pedes annuntiantium pacem*] Haec omnia verba continent obiectionem ad dicta Apostoli. Est autem obiectio talis: Apostoli non pervenere in loca omnia in quibus sunt Iudaei, puta in remota Syriae et Aegypti: ubi non fuere, non praedicarunt verbum Euangelii: ubi praedicatum non est, auditum non est: ubi auditum non est, credi non potuit. At cur huc venerint, illuc non venerint, pendet a Deo dirigente, quod hic dicitur *mittere*, ut et Ier. 1: 7, cuius missionis nobis divino monitu factae exempla habes Act. 13: 2, 16: 6—9, 20: 22, 22: 21. Videtur ergo, dicit is qui obiicit, adhuc causa in Deo esse cur multi Iudaei aeternum pereant, si ita est, ut ais, ut sine iustitia interna nemo salutem aeternam adipisci possit, neque hoc tempore iustitiam talem adipisci sine fide in Iesum, quae fides auditum requirit, auditus praedicationem, praedicatio missionem, id est, *directionem divinam.* Si vera essent quae dicuntur, non carituram sua ratione hanc excusationem discimus Ioh. 15: 22. Ad illud, *πῶς δὲ κηρύξουσιν* subintelligendum more Hebraeo *οἱ κήρυκες*, qui idem *εὐαγγελιζόμενοι*; nam *εὐαγγελίζεσθαι* etiam deponentaliter ponitur, ut Luc. 2: 10, 3: 18, 4: 18, 8: 1, 9: 6, Act. 5: 42, 8: 4, 12, 40, 10: 36, 11: 32, 14: 7, 15, 21, 15: 35, 17: 18. Locus ille qui ob-

obiectioni firmandae adhibetur est ex Esai. 52: 7, ubi in Hebraeo: *Quam pulchri super montes sunt pedes eius qui euangelizat*, id est, audire facit *pacem*, *qui euangelizat bonum*. In Graeco LXX legitur: Ὡς ὥρα ἐπὶ τῶν ὀρέων, ὡς πόδες εὐαγγελιζομένου ἀκοὴν εἰρήνης, ὡς εὐαγγελιζόμενος ἀγαθά [*Sicut hora super montes, sicut pedes euangelizantis nuntium pacis, sicut euangelizans bona*]. Sed ex Hebraeo simul et hoc Pauli loco apparet legendum: Ὡς ὡραῖοι ἐπὶ τῶν ὀρέων οἱ πόδες εὐαγγελιζομένου ἀκοὴν εἰρήνης, οἱ εὐαγγελιζομένου ἀγαθά [*Quam pulchri super montes pedes euangelizantis nuntium pacis, euangelizantis bona*]. Diximus autem sensu priore dici haec de Ieremia, sed ita tamen ut etiam veteres Iudaei intellexerint haec eminentius convenire in tempora Messiae. Probat ergo is qui obiectionem hanc facit, aequum fuisse ut ex hoc vaticinio Apostoli a Deo dirigerentur in omnia loca in quibus viverent Iudaei, quod factum non erat, cum interim ad multos alienigenas pervenissent, iisque praedicassent Apostoli.

16. Ἀλλ' οὐ πάντες ὑπήκουσαν τῷ εὐαγγελίῳ, *at non omnes obedierunt Euangelio*] Respondet Paulus duplici modo, Primum illos non posse excusatione hac uti quibus adfuissent Apostoli et qui Euangelio praedicato tantis cum miraculis et bene audito non paruerant, qui erant valde multi, ut ex Actis apparet. Ὑπακούειν εὐαγγελίῳ aut τῷ λόγῳ Θεοῦ [*verbo Dei*] dicuntur qui se parant ad eam vitam quam praescribit Euangelium, ut 2 Thess. 1: 8 et 3: 14. Hinc ὑπακοὴ πίστεως [*obedientia fidei*], id est, *ex fide*, supra 1: 5, ut ibi diximus: ὑπακοὴ τῆς ἀληθείας [*obedientia veritatis*] 1 Petr. 1: 22.

Ἡσαΐας γὰρ λέγει, *Esaias enim dicit*] *Idem ille Esaias*, cuius verbis usus est qui obiectionem fecit, *hoc quoque praedixit*, in sensu scilicet abstrusiore, quo sensu haec verba adducit et Iohannes 12: 38.

Κύριε, τίς ἐπίστευσε τῇ ἀκοῇ ἡμῶν, *Domine, quis credidit sermoni nostro*] Quasi diceret *pauci*. Quod Ieremiae tempore evenerat, iterum erat eventurum paribus de causis. Ἀκοὴ hic Hellenistico more, ut שמעה apud Hebraeos, est *sermo qui auditur*, ut Matth. 4: 24, 14: 1, 24: 6, Marc. 1: 28.

17. *Ἄρα ἡ πίστις ἐξ ἀκοῆς, sane fides ex auditu*] Veniens ad alteram responsionis partem concedit quod sumptum erat, *fidem non esse nisi ex auditu. Ἄρα* hic valet *sane*. Notant Scholiastae sumi pro ὡς ἔοικε [*ut apparet*] et apud Hesiodum et apud Apollonium.

Ἡ δὲ ἀκοὴ διὰ ῥήματος Θεοῦ, auditus autem per verbum Dei] *Auditus ille est verbi Divini*, id est, verbi a Deo missi. Etiam hoc concedit.

18. *Ἀλλὰ λέγω, Μὴ οὐκ ἤκουσαν, sed dico, Numquid non audierunt*] Sed hoc concesso, inquit, quaero *an illi*, quos excusatum is, *omnino nihil de Euangelio audierint*. Id negare vult Paulus, et rem simili illustrat.

Μενοῦν γε] *At enim*.

Εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος αὐτῶν, καὶ εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης τὰ ῥήματα αὐτῶν, in omnem terram exivit sonus eorum, et in fines orbis verba eorum] LXX Interpretes in Hebraeo legisse קולם [*vox eorum*] pro קום [*linea eorum*] diximus ad Psalmi locum. Coelum astriferum uno in loco est; et tamen *eius vox et verba* ubique locorum audiuntur, id est, vis eius intelligitur. Pari modo cum Apostoli in illustrioribus urbibus fuerint, ibique et praedicaverint et miracula fecerint, ut Hierosolymis, Caesareae, Ioppae, Antiochiae, Ephesi, Corinthi, Thessalonicae, inde fama rerum tantarum pervenit ad omnes terras in quibus habitabant Iudaei, idque sufficit. Sic Agrippam negat Paulus ignarum esse posse eorum quae ab Iesu gesta erant, quia scilicet illa non in angulo aliquo, sed in locis illustribus contigissent, Act. 26: 26. Hanc esse causam diximus cur Apostoli non permissi sint in Asiam ire, quia ex Pisidiae et Pamphyliae urbibus fama satis clara illuc pervenire potuerat. In Latino φθόγγος αὐτῶν et ῥήματα αὐτῶν refertur ad οὐρανοὺς [*coelos*], quod Hellenistae pluraliter enunciant, ut Hebraei שמים, etiam ubi aut de solo aere, aut de solo astrifero coelo mentio est. Simile est quod de Lege Mosis dixit Philo: *Τῶν νόμων τὸ κλέος οὓς ἀπολέλοιπε διὰ πάσης τῆς οἰκουμένης πεφοιτηκὸς, ἄχρι καὶ τῶν τῆς γῆς τερμάτων ἔφθακεν* [*Inclita fama legum, quas reliquit posteris, totum orbem habitabilem pervagata, extremos eius terminos attigit*]. Vide quae de Romanorum fide supra dixit Paulus 1: 8 et

Act.

Act. 7: 6 et Col. 1: 6. Clemens de Paulo, *δικαιοσύνην διδάξαι ὅλον τὸν κόσμον* [*docuisse eum universum orbem iustitiam*].

19. *Ἀλλὰ λέγω· Μὴ οὐκ ἔγνω Ἰσραήλ; Sed dico, Numquid Israel non cognovit?*] *Ego nunc te vicissim interrogo, an omnino dici possit ad aliquos Israelitas non pervenisse fama de Apostolis.* Dicere vult Paulus id plane probabiliter dici non posse. Itaque in ipsis haerere culpam, quae etiam in mystico sensu praedicta a Mose et Prophetis.

Πρῶτος Μωσῆς λέγει, primus Moses dicit] Moses, qui caeteros Prophetas tempore praecedit, hoc dicit.

Ἐγὼ παραζηλώσω ὑμᾶς ἐπ' οὐκ ἔθνει, ἐπὶ ἔθνει ἀσυνέτῳ παροργιῶ ὑμᾶς, ego ad aemulationem vos adducam per non Gentem: per Gentem insipientem, in iram vos excitabo] Sumpta haec ex versione LXX Senum Deut. 32: 21, nisi quod ibi bis *αὐτοὺς*, ubi hic *ὑμᾶς*, sensu eodem: apparet enim de Israelitis agi. *Gens non gens κατ' ὀξύμωρον* [*per acutifatuum*] ibi Philistini, hic omnes qui malas habuerant leges et circa idola insaniverant. Vera enim sapientia est Dei cognitio, Deut. 4: 6. Ibi Deus *ad aemulationem et iram excitavit* Israelitas, victorias largiendo Philistinis: hic vero dona Spiritus sui dando illis quos populorum nomine indignos credebant Israelitae.

20. *Ἡσαΐας δὲ ἀποτολμᾷ καὶ λέγει, Esaias autem audet et dicit*] Id est, *ἀποτολμῶν* [*audens*] sive *παῤῥησιάζων λέγει* [*licentiam usurpans inquit*]. Verbo *ἀποτολμᾷν* utitur et Plutarchus.

Εὑρέθην τοῖς ἐμὲ μὴ ζητοῦσιν, ἐμφανὴς ἐγενόμην τοῖς ἐμὲ μὴ ἐπερωτῶσι, inventus sum ab iis qui me non quaerebant, apparui iis qui me non curabant] In Graeco Esai. 65: 1 ordine inverso, *ἐμφανὴς ἐγενήθην τοῖς ἐμὲ μὴ ἐπερωτῶσιν, εὑρέθην τοῖς ἐμὲ μὴ ζητοῦσιν.* Diximus ad eum locum Interpretes LXX legisse נדרשתי et agi primo sensu de iis qui praeter spem liberati sunt Antiochi temporibus. *Ἐμὲ μὴ ἐπερωτῶσι*, id est, *me non consulentibus.* Optime autem id aptatur tot populis quibus advenit Euangelium, cum nihil de Deo Deive cultu cogitarent, quod ingens beneficium saepe ac merito praedicant Apostoli. Non abludit hinc illud Philonis, libro Deum esse immutabilem:

Συμβαίνει δὲ πολλάκις τοῖς μὲν ἐπιπόνως ζητοῦσιν ἀποτυγχάνειν τοῦ ζητουμένου, τοῖς δ' ἄνευ φροντίδος ῥᾷστα καὶ ἃ μὴ διενοήθησαν εὑρίσκειν [*Siquidem saepe usu venit ut alii magno labore quaesita non inveniant; alii sine cura et negotio ea etiam inveniant, de quibus nec cogitarant*]. Vide et supra 9: 30.

21. *Πρὸς δὲ τὸν Ἰσραὴλ λέγει, adversus Israelem autem dicit*] *Deus* scilicet, quod saepe etiam in Prophetis subauditur. *Πρὸς* hic valet *adversus*. Israelem enim accusat Deus, non eum alloquens, sed de eo loquens.

Ὅλην τὴν ἡμέραν ἐξεπέτασα τὰς χεῖράς μου πρὸς λαὸν ἀπειθοῦντα καὶ ἀντιλέγοντα, totum diem expandi manus meas ad populum incredulum et rebellem] Sunt ipsa verba, quanquam sine ullo sensus detrimento transposita, LXX Interpretum; sequentia paucis vocibus interpositis illa ipsa Esaiae quae iam habuimus. Respiciunt autem haec illos Iudaeos qui Antiochi partes erant secuti. Si tunc tales esse potuere in Iudaeis, quid mirum si et nunc tales inveniantur? *Ἐκπεταννύειν*, פרש, est *obviis ulnis advocare*. *Ἀπειθοῦντα καὶ ἀντιλέγοντα*, *populum non modo non obedientem, sed et contumaciter se opponentem iussis*. Duobus enim verbis LXX Senes vertendum putavere סורר quod et per *ἀφίστασθαι* [*deficere*] et per *παραφρονεῖν* [*desipere*] vertitur. Et vocem *ἀντιλέγειν* apud Nostros non de verbis tantum, sed et de rebus usurpari diximus ad Luc. 2: 34.

CAPUT XI.

Λέγω οὖν] *Dico igitur*, nempe ad eam quae iam recitabitur obiectionem.

Μὴ ἀπώσατο ὁ Θεὸς τὸν λαὸν αὐτοῦ, numquid repulit Deus populum suum] In Manuscripto hic non minus quam infra additur, *ὃν προέγνω*, quod rectum puto. Et ita apparet legisse Origenem, Chrysostomum, Oecumenium et Graecos alios: ut optimum sit *ἀντίθετον* [*oppositum*] verborum *προέγνω* et *ἀπώσατο*. Nam *προέγνω* Hebraea locutione est *prius approbavit*, de qua locutione diximus supra 8: 29; *ἀπώσατο* vero ei contrarium respondet Hebraeis געל, זנח, הדף, נאץ, מאס, נטש, רחק, quae omnia in *despectus*

tae significatu usurpantur; pleraque autem primitiva vi significant *a se removere, depellere, abiicere*, ad alterum autem illum significatum ideo deflexa sunt quod quae aversamur, ea a conspectu nostro soleamus amovere. Quaerit ergo is, cui Paulus disputanti respondet, an hoc velit Paulus, *eundem populum prius amatum a Deo, nunc ab eo despici.* Quo tam varie? Non multo aliter Gedeon Iud. 6: 13, *Μὴ οὐχὶ ἐξ Αἰγύπτου ἐξήγαγεν ἡμᾶς Κύριος, καὶ νῦν ἐξέῤῥιψεν ἡμᾶς;* [*Nonne ex Aegypto eduxit nos Dominus, et nunc proiecit nos?*] Responsurus Paulus primum more suo aversatur hoc dictum.

Μὴ γένοιτο] *Longe id absit. Non dereliquit Deus populum suum*, 1 Sam. 12: 22.

Καὶ γὰρ ἐγὼ Ἰσραηλίτης εἰμὶ, ἐκ σπέρματος Ἀβραάμ, φυλῆς Βενιαμὶν, nam et ego Israelita sum, ex semine Abrahami, de tribu Beniamini] Quasi dicat: *Si hoc dicerem, omnes omnino Israelitas Deo exosos, iam et ego sine ulla spe essem salutis et frustra tanta perpeterer. Sum enim et ego non tantum ex Abrahamo ortus, sed et ex Israele, nempe per Beniaminum.* Designate originem suam explicat quo minus de ea dubitetur. Vide Phil. 3: 5.

2. *Οὐκ ἀπώσατο ὁ Θεὸς τὸν λαὸν αὐτοῦ ὃν προέγνω, non repulit Deus populum suum quem prius approbarat*] Negatione aperta respondet obiectioni. Nunquam Deus totum populum ex Israele ortum amavit, ita ut ad veram iustitiam et quae ei cohaeret salutem omnes deduceret, sed quosdam. Non ergo iidem sunt aut pares plane, quos approbavit in hoc, et quos nunc despicit. Aliquos a Deo repelli nihil erat novi. Vide Deut. 29: 28, ubi est in Graeco *ἐξέβαλεν αὐτούς* [*eiecit eos*].

Ἢ οὐκ οἴδατε ἐν Ἠλίᾳ τί λέγει ἡ γραφὴ, an nescitis quid in Elia dicat Scriptura] Id est, In illa parte libri Regum qui, quod res Eliae contineret, ideo *μετωνυμικῶς* [*per transnominationem*] de eius nomine appellatur.

Ὡς ἐντυγχάνει τῷ Θεῷ κατὰ τοῦ Ἰσραὴλ, λέγων, quemadmodum interpellat Deum adversus Israelem dicens] *Λέγων* abest in Manuscripto; bene: nam sicut *ἐντυγχάνειν ὑπέρ τινος* est *negotium alicuius commendare*, ita *ἐντυγχάνειν κατά τινος* est *aliquem accusare*. Vide 1 Macc. 8: 32, 10: 61, 63, 64, 11: 25.

3. *Κύριε, τοὺς προφήτας σου ἀπέκτειναν, καὶ τὰ θυσιαστήριά σου κατέσκαψαν, κἀγὼ ὑπελείφθην μόνος, καὶ ζητοῦσι τὴν ψυχήν μου, Domine, Prophetas tuos occiderunt, altaria tua everterunt, et ego relictus sum solus, et quaerunt animam meam*] In Graeco 1 Regum iuxta Hebraeos, iuxta Graecos 3 Reg. 19: 10, verba sunt prope eadem: *Τὰ θυσιαστήριά σου κατέσκαψαν καὶ τοὺς προφήτας σου ἀπέκτειναν ἐν ῥομφαίᾳ, καὶ ὑπολέλειμμαι ἐγὼ μονώτατος, καὶ ζητοῦσι τὴν ψυχήν μου λαβεῖν αὐτήν* [*Altaria tua everterunt, Prophetas tuos occiderunt gladio, relictus sum ego solus, et quaerunt animam meam ut auferant eam*]. Illud *ἐγὼ ὑπελείφθην*, vel *ὑπολέλειμμαι μόνος* aut *μονώτατος*, idem est quod apud Horatium, *Nunc ego resto*. Quid sit *ζητοῦσι τὴν ψυχήν μου* patet ex iis quae dicta ad Matth. 2: 20. *Altaria* illa quae hic *eversa* dicuntur, ea erant quae pii in decem tribubus sibi struxerant, ex quo permissi non erant ad templum ire, quo tempore lex de altaribus alibi struendis cessare videbatur. Ita Kimchi.

4. *Ἀλλὰ τί λέγει αὐτῷ ὁ χρηματισμός, sed quid dicit illi Divinum responsum*] *Χρηματίζειν* dicitur de omni ratione qua Deus hominibus aliquid praeter ordinem significat, ut Matth. 2: 12, 22, Luc. 2: 26, Act. 10: 22, Hebr. 8: 5, 11: 7. Sed hic proprie *χρηματισμὸς* est vox illa tenuis quam Hebraei vocant בת קול [*filiam vocis*], cuius mentio dicto loco 1 Reg. 19: 12.

Κατέλιπον ἐμαυτῷ ἑπτακισχιλίους ἄνδρας, οἵτινες οὐκ ἔκαμψαν γόνυ τῇ Βάαλ, reliqui mihi septem millia virorum, qui genua ante Baalem non curvarunt] In Graeco Regum postquam praedixit Deus clades quas Iehu et Elisaeus erant edituri, sequitur: *Καὶ καταλείψεις ἐν Ἰσραὴλ ἑπτὰ χιλιάδας ἀνδρῶν, πάντα γόνατα, ἃ οὐκ ὤκλασαν γόνυ τῷ Βάαλ* [*Et relinques in Israele septem millia virorum, omnia genua, quae non flexerunt genu ante Baalem*]. Sed Paulus Hebraeum pressius sequitur, ubi est והשארתי, quod est secundum coniugationem *κατέλιπον*, at locutione valde recepta, maxime post copulam, valet *καταλείψω, reliqua faciam septem millia.* Et puto in aliis Graecis versionibus, quas viderat Paulus, fuisse *κατέλιπον.* Emollita quoque a Paulo est appositio: nam quod in Hebraeo et Graeco est *septem millia omnia genua*

nua quae se non flexerunt Baali, hic est, *septies mille qui genua non flexere Baali*, sensu eodem. Sed cur hic in feminino τῇ Βάαλ? In Tobia legitur τῇ Βάαλ τῇ δαμάλει [*Baali vitulo*], ubi alii codices δυνάμει [*potentiae*]. Sed in Achabi historia ad quam haec pertinent, videmus *Baalem* diserte distingui a *vitulis*, et in hoc culpam Achabi graviorem fieri quam Ieroboami, quod Ieroboamus vitulos tantum, Achabus autem Baalem coluerit, idque Sidoniorum exemplo, 1 Reg. 16: 31. Non male igitur viri docti sentiunt subaudiri hic nomen εἰκόνι quod vocabulum pro *idolo* positum habes Deut. 4: 16, 2 Par. 34: 7, Ezech. 7: 20, 8: 5, Esai. 40: 19, Dan. 3: 1 et sequentibus. Et nominatim de *Baale* 4 Reg. 11: 19, et generaliter ubi simulacri alicuius, etiam Molochi, mentio, τὴν Βάαλ solent dicere LXX, ut Iud. 3: 7, Os. 2: 8, Ier. 2: 8, in Graeco, 11: 14, 19: 15, 32: 35, Soph. 1: 4. Sensus in oraculo manifestus est, effecturum Deum ut cladibus illis super tribus decem venturis intacti manerent, qui *Baalis* imagine nec genua flexerant, nec osculum dederant, plane sicut qui Legem observarunt, exemti sunt ab excidio Hierosolymorum facto per Nabuchodonosorem, Ezech. 9: 4. Hi fuere quos Deus illis temporibus ἔγνω, id est, *pro suis agnovit.*

5. *Οὕτως οὖν καὶ ἐν τῷ νῦν καιρῷ λεῖμμα κατ' ἐκλογὴν χάριτος γέγονεν, sic ergo et hoc tempore reliquiae secundum electionem gratiae factae sunt*] Id est, Communi vitiositati Iudaeorum erepti sunt pauci beneficio profecto ex summa Dei bonitate. *Λεῖμμα* est שאר vel שריד quod et κατάλειμμα supra 9: 27, pauci de multis. Ἐκλογὴ est *quodvis Dei beneficium.* In Euangelio *omnia ea quae ad aeternam vitam ducunt. Χάρις* unde fluit ἐκλογὴ, est *Dei bonitas.* Hoc beneficium fuit vocatio per Euangelium. In Perek Melek legimus dictum Rabbini Sinai: *In terram Canaan introierunt de sexcentis millibus bini tantum: idem fiet in diebus Messiae.*

6. *Εἰ δὲ χάριτι, οὐκ ἔτι ἐξ ἔργων, si autem gratia, iam non ex operibus*] Id est, Quo insignius esset beneficium, fecerat hoc Deus etiam in eos quorum pia facta non praecesserant. Vocati sunt et paruere non minus homines vitae ante flagitiosae, quam qui emendatius vixerant.

Ἐπεὶ ἡ χάρις οὐκ ἔτι γίνεται χάρις, alioquin gratia iam non est gratia] Hoc comparative dictum: potest et in operantes beneficium conferri, sed tunc minus apparet beneficii magnitudo. Est ὀξύμωρον [*acutifatuum*]. Non est vero idem quod hic tractatur, et quod supra initio cap. 4. Ibi de iustitiae effectibus, hic de causis tractatur: ibi λογίζεται κατὰ χάριν [*imputatur secundum gratiam*]: hic λεῖμμα χάριτι γέγονε [*reliquiae gratia factae sunt*]. Imo et vita aeterna ibi χάρισμα [*donum*] 6: 23, ita accipimus χάριν ἀντὶ χάριτος [*gratiam pro gratia*] Ioh. 1: 16.

Εἰ δὲ ἐξ ἔργων, οὐκ ἔτι ἐςὶ χάρις, ἐπεὶ τὸ ἔργον οὐκ ἔτι ἐςὶν ἔργον, sin ex operibus, iam non est gratia, alioquin opus iam non est opus] Haec recte desunt in Manuscripto, nec legit Latinus interpres, sed nec Origenes, nec Ambrosius, nec Chrysostomus.

7. *Τί οὖν*] *Quid ergo* est quod doceo? An eos, qui olim amati fuerant a Deo, iam despectos? Non sane.

Ὃ ἐπιζητεῖ Ἰσραὴλ τούτου οὐκ ἐπέτυχεν] *Israel* hic pro maiori parte Israelis: ea *non assecuta est quod quaerebat*, nempe iustitiam quae apud Deum valeret. Idem sensus qui supra 9: 31. Causam autem cur non sit assecuta, hic non repetit, quae petenda est ex 9: 32 et 10: 3.

Ἡ δὲ ἐκλογὴ ἐπέτυχεν, electio autem consecuta est] *Ἡ ἐκλογὴν* hic pro ἐκλεκτοὶ [*electi*], quomodo περιτομὴν supra et δικαιοσύνην habuimus pro *circumcisis* et pro *iustis*. Sic et Daniel dixit 11: 15, מבחריו, id est, ἐκλογὰς αὐτῶν pro *viris electis*. Ἐκλεκτοὶ autem sunt cum effectu intelligendi, ut supra κλητοὶ [*vocati*], ii quibus maxima a Deo beneficia obtigere, quique eis uti non neglexere.

Οἱ δὲ λοιποὶ ἐπωρώθησαν] *Reliqui*, qui hoc beneficium aspernati sunt, *induruere*, id est, Non tantum non exuere vitia, sed et peiores effecti sunt, quod maxime apparuit ex ipsorum in Christianos saevitia. *Πωροῦν*, idem quod σκληρύνειν, Ioh. 12: 40, 2 Cor. 3: 14, unde πώρωσις infra 25. Alibi πώρωσις *tarditatem in re aliqua comprehendenda* significat. Hebraeum טוח vertitur per πωροῦν, alibi per βαρύνειν, de quo verbo supra 10: 17, alibi per ἐκτυφλοῦν.

8. *Καθὼς γέγραπται, sicut scriptum est*] Esai. 29: 10.

Ἔδω-

Ἔδωκεν αὐτοῖς ὁ Θεὸς πνεῦμα κατανύξεως, dedit illis Deus spiritum vecordiae] Sensum expressit memoriter, ut saepe. Nam in Esaia ad ipsum populum loquitur Propheta, et ait: *Πεπότικεν ὑμᾶς Κύριος πνεύματι κατανύξεως* [*Potandum vobis praebuit Dominus spiritum vecordiae*]. Prior mutatio eo minoris momenti, quod et Propheta eodem commate a secunda persona in tertiam transit, ut et alii Prophetae saepe. Nec altera ullius est momenti, cum *dare spiritum κατανύξεως* idem sit quod eum *potandum praebere*. Est autem *κατάνυξις* hoc loco non a *κατανύττειν*, *pungere*, unde *κατενύγησαν* Act. 2: 37, sed a veteri *κατανύω*. Simplex est *νύω* pro *νεύω*, quod in Latinis mansit *nuo*, unde *nutus* et *nutare*. Hinc *νύζω*, *νυσὸς* et *νυστάζω* quod est *nutare*, id est, *caput concutere*, ut solent non tantum dormitantes et senes qui

Omnia omnibus annuunt, —

ut ait Catullus, verum etiam quos invasit stupor. Nomen Hebraeum in Esaia est תרדמה, quod Aquila vertit *καταφορᾶς* [*veterni*], Theodotion *ἐκστάσεως* [*dementiae*], quomodo idem nomen verterunt LXX Gen. 2: 21 et 15: 12, et nomen idem valens רדם Ps. 76: 7, et 1 Sam. 26: 12 תרדמה vertitur *θάμβος* [*stupor*], et Iob. 4: 13 et 33: 15 *φόβος* [*timor*]. Verbum quoque Hebraeum רדם, unde istis nominibus origo, vertitur non modo per *νυστάζειν* sed et per *ἀποσκαρίζειν*. In Daniele etiam 8: 18 et 10: 9 per *μετωνυμίαν* [*transnominationem*] significat *cadere*, vertiturque altero loco per *κατανύσσεσθαι*, altero per *πίπτειν*, sensu eodem. Est ergo *spiritus κατανύξεως* talis animi commotio quae homines vecordes ac velut exsensos facit, quod multis haud dubie evenit Iudaeis, cum ingens ille Sennacheribi exercitus terram invasit et ad urbem Hierosolyma castra posuit, de quo tempore agit Esaias: sed optime id ipsum aptatur Iudaeis, qui postquam Christum cum sua cruce exhorruerunt, quae esset vera iustitia cognoscere multoque magis eam adipisci nequivere, ac sic in gravissima mala, tum huius, tum alterius seculi inciderunt.

Ὀφθαλμοὺς τοῦ μὴ βλέπειν, καὶ ὦτα τοῦ μὴ ἀκούειν, oculos ut non videant, et aures ut non audiant] Deprompta haec ex Esai. 6: 10, ubi est in Graeco: *Τοῖς ὠσὶν αὐτῶν*

 βα-

βαρέως ἤκουσαν καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐκάμμυσαν, μήποτε ἴδωσι τοῖς ὀφθαλμοῖς ἢ τοῖς ὠσὶν αὐτῶν ἀκούσωσι [*Auribus suis graviter audierunt, et oculos suos clauserunt, ne videant oculis vel auribus audiant*]. Illud *τοῦ μὴ βλέπειν* est vice nominis in genitivo positi more Hebraeo ad significationem adiuncti. Bene autem Deo hic adscribitur quod in Esaia ipsis Iudaeis, quia sicut Pharao prius induravit cor suum, deinde Deus cor Pharaonis, ita et qui videre conspicua noluerunt, eis in posterum etiam iudicii vis hebetatur. De loco Esaiae satis egimus ad Matth. 13: 14 et Act. 28: 26. Nimirum ita se res habet:

Ὅταν γὰρ ὀργὴ δαιμόνων βλάπτῃ τινὰ,
Τούτῳ τὸ πρῶτον ἐξαφαιρεῖται φρενῶν
Τὸν νοῦν τὸν ἐσθλὸν, εἰς δὲ τὴν χείρω τρέπει
Γνώμην, ἵν' εἰδῇ μηδὲν ὧν ἁμαρτάνει.
[*Divina quoties ira quenquam hominum premit,*
Primum bonam illi deripit de pectore
Mentem, inque peius omne consilium trahit,
Errationes ipse ne videat suas.]

Quo loco utens Lycurgus Orator contra Isocratem, *Οἱ θεοὶ*, inquit, *οὐδὲν πρότερον ποιοῦσιν ἢ τῶν πονηρῶν ἀνθρώπων τὴν διάνοιαν παράγουσι* [*Primum omnium mentem hominum malorum pervertunt Dii*]. Quem sensum sic expressit Velleius Paterculus: *Quippe ita se res habet, ut plerumque cui fortunam mutaturus est Deus, consilia corrumpat.* Ammianus vero Marcellinus: *Solent manum iniectantibus fatis hebetari sensus hominum et obtundi.* Nec aliter sensere Iudaei veteres, ut ex Philone etiam et Iosepho apparet; et Christiani. Cypriani est Epistola LV: *Ira est Dei non intelligere delicta, ne sequatur poenitentia. Sicut scriptum est: Et dedit illis Deus spiritum transpunctionis, ne revertantur scilicet et curentur et deprecationibus et satisfactionibus iustis et post peccata sanentur.* Et sermone de Lapsis: *Nec nos quorundam moveat aut error improvidus aut stupor vanus, qui cum tenentur in tam grandi crimine, percussi sunt animi caecitate ut nec intelligant delicta nec plangant. Indignantis Dei maior haec plaga est.* Salvianus lib. VI de Gubernatione Dei: *Nam ita cunctos crimina sua praecesserant ut nec metuerent periculum suum. Prae-*

nos-

noscebatur captivitas nec formidabatur. Ablatus quippe erat a peccatoribus timor ne posset esse cautela. Itaque barbaris pene in conspectu omnium sitis, nullus metus erat hominum, non custodia civitatum: tanta animorum vel tanta potius peccatorum caecitas fuit, ut cum absque dubio nullus perire vellet, nullus tamen id ageret ne periret.

Ἕως τῆς σήμερον ἡμέρας, *usque in hodiernum diem*] Construitur hoc cum ἐπωρώθησαν quod praecesserat, caeteris per παρενθήκης [*interpositionis*] modum interiectis. Provide hoc addidit Paulus: non enim omnes quos indurat Deus, in perpetuum indurat, sed quosdam gravia peccare, aut etiam in pericula incidere sinit, ut sic eos velut ex somno excitet, novaque experimenta capiat, an bona neglecta accipere velint. Nam inter illos Iudaeos, de quibus hunc Esaiae locum usurpaverat Christus, Matth. 13: 14, Marc. 4: 12, Luc. 8: 10, Ioh. 12: 40, fuere illi qui conscientia parricidii in Christum commissi et metu malorum, quae Apostoli minabantur, Euangelium prius spretum accepere, Act. 2: 37—41. De eadem obduratione loquens Paulus 2 Cor. 3 addit ἄχρι τῆς σήμερον et ἕως σήμερον.

9. Καὶ Δαβὶδ λέγει· Γενηθήτω ἡ τράπεζα αὐτῶν εἰς παγίδα, καὶ εἰς θήραν, καὶ εἰς σκάνδαλον, καὶ εἰς ἀνταπόδομα αὐτοῖς. *Et David dicit, Fiat mensa eorum in laqueum, et in capturam, et in offendiculum, et in retributionem illis*] De simili scilicet hominum genere Ps. 69: 23. In Graeco ibi: Γενηθήτω ἡ τράπεζα αὐτῶν ἐνώπιον αὐτῶν εἰς παγίδα, καὶ εἰς ἀνταπόδοσιν, καὶ εἰς σκάνδαλον. Quae optime cum Hebraeo conveniunt, nisi quod ibi est futurum יהי, sed quod saepe apud Hebraeos sumitur pro precativo. שלומים autem recte vertitur ἀνταπόδομα vel ἀνταπόδοσις, sicut et interpretes שלם saepissime vertunt ἀποδιδόναι. Paulus, ut solent qui memoriter aliquid citant, sensum bene expressit, et verba pleraque, non tamen scrupulose. Nam primum omittit ἐνώπιον αὐτῶν quod solet addi *mensae*, ut Ps. 23: 5, Ezech. 23: 41. Deinde post εἰς παγίδα addidit καὶ εἰς θήραν, id est, *capturam quae fit per laqueum*, ut facilius intelligatur id quod hic significatur per *laqueum*. Pro ἀνταπόδοσιν posuit ἀνταπόδο-

δομα, et ordinem invertit, praeponens illud εἰς σκάνδαλον. Loquitur David de iisdem de quibus Ps. 41: 9; qui cum adeo familiares ipsi fuissent ut quotidie conviviis ipsius interessent, ipsum apud Saulum foede calumniati erant perniitiemque ei struxerant. Eis ex spiritu Legis optat paria. Et per *mensam* intelligit *mensae participes* per μετωνυμίαν [*transnominationem*]. Optat igitur ut amici et convivae eorum eos decipiant; ut quod Davidi fecerant, ipsi inveniant, et sic impingant in mala, quae nostris Hellenistis σκάνδαλα. Mystico sensu *mensa* potest intelligi *altare*, Mal. 1: 7, et per *altare* συνεκδοχικῶς [*per complexionem*] Templum, quo incenso multi Iudaei partim flammis interiere, partim capti sunt.

10. *Σκοτισθήτωσαν οἱ ὀφθαλμοὶ αὐτῶν τοῦ μὴ βλέπειν; obscurentur oculi eorum ne videant*]. Id est, ἕως τοῦ μὴ βλέπειν. Solet autem hoc dici de gravibus miseriis, ut videre est Lament. 5: 17. Et hoc et quod sequitur plane Graeco Interpretum LXX respondet.

Καὶ τὸν νῶτον αὐτῶν διαπαντὸς σύγκαμψον, et dorsum eorum semper curva] מתניהם proprie *lumbos eorum* significat, sed ob vicinitatem solet id nomen et pro *dorso* poni, ut Ps. 66: 2, ἔθου θλίψεις ἐπὶ τὸν νῶτον ἡμῶν [*posuisti vexationes in dorso nostro*]. Illud σύγκαμψον positum est pro Hebraeo המעד quod est *commovere* atque etiam *lassare*. Nam יגע Aquila ὁ ἀκριβαστής [*diligentissimus ad verbum interpres*] vertit ἀτονεῖν, *lassescere*. Idem autem valet *curvare dorsum*, quod *lassare*: utroque enim significatur *onerum gravium impositio*, et per id *servitus*, qualis innumeris Iudaeorum evenit per Titum.

11. *Λέγω οὖν*] Eadem locutio quae supra 1. *An hoc dico quod mihi imputatur?*

Μὴ ἔπταισαν ἵνα πέσωσι] *An dico eos ita lapsos ut cadant?* id est, ut in casu maneant: nam saepe verba sumuntur in sensu durationis. *Πταίειν*, נגף poni solet de eo *qui impellitur*: נפל autem quod per πίπτειν vertitur, saepe *iacendi* habet significationem, ut cum dicitur Apoc. 18: 2 ἔπεσεν ἔπεσε, id est, *plane iacet*: ideoque pro eo ponitur κατακλίνεσθαι [*iacere*] Exod. 21: 18. Et eodem sensu ῥίπτεσθαι [*proiicere*] Luc. 4: 35, et ταπεινοῦσθαι [*humiliare*] Esth. 6: 13, Esai. 3: 25. Ps. 37: 24, ὅταν

ὅταν πέσῃ οὐ καταῤῥαχθήσεται, כי יפל לא יוטל, idem est quod hic dicitur, *non manebit semper in lapsu*. Per hoc autem Apostolus indicat quod supra, cum dixit *ἕως σήμερον ἡμέρας* [*usque in hodiernum diem*].

Ἀλλὰ τῷ αὐτῶν παραπτώματι ἡ σωτηρία τοῖς ἔθνεσιν, εἰς τὸ παραζηλῶσαι αὐτοὺς, sed illorum delicto salus est Gentibus, ut illos aemulentur] Ad illud *σωτηρία* subauditur *ἐγένετο* [*facta est*], quod supplevit Syrus. Sensus est, Deus Iudaeorum plurimos ob contumaciam ipsorum ad tempus dereliquit, ut eo facilius Gentes pervenirent ad veram iustitiam, quae hic per *μετωνυμίαν* [*transnominationem*] *salus* dicitur, ut, conspecta ipsorum sanctimonia et donis spiritualibus, Iudaei illi aemulatu tanti honoris amplecterentur ea quae spreverant. Vide supra 10: 19. Iudaeorum incredulitas duobus modis servit Gentibus, Primum quod ea ratione apparuit nullam iniuriam a Deo Iudaeis fieri quod Gentes vocaret ad ea quae ipsi repudiaverant: de quo vide ad Matth. 24: 14. Deinde, quod si Iudaeorum pars maxima in Christum credidisset, ea obstitisset ne Gentes, nisi circumcisae et Legi Mosis subditae, ad corpus Ecclesiae reciperentur, ut videre est Act. 15: 1 et 21: 20. Nunc vero multo minor pars cum essent, Legem dare caeteris non potuere. Ita ex tenebris Deus lucem fecit exsistere, sapientia sane admirabili. *Παραζηλῶσαι* הכעיס.

12. *Εἰ δὲ τὸ παράπτωμα αὐτῶν πλοῦτος κόσμου, καὶ τὸ ἥττημα αὐτῶν πλοῦτος ἐθνῶν, quod si delictum illorum divitiae sunt mundi, et defectio eorum divitiae Gentium*] *Παράπτωμα*, id est quod modo *πταίειν*, *incredulitas* multitudinis Iudaeorum: *ἥττημα paucitas* Iudaeorum credentium. Sic et in Graeco Esai. 31: 8, *οἱ δὲ νεανίσκοι ἔσονται εἰς ἥττημα* [*iuvenes vero erunt in defectionem*], id est, *pauci erunt*. *Illa incredulitas multitudinis et paucitas Iudaeorum credentium facta est opulentia mundi* sive *Gentium*, quia occasionem istam arripuit Deus Gentes vocandi, quarum Gentium innumera multitudo credidit. Mos Pauli est omnem abundantiam vocare *πλοῦτον*, ut diximus supra 2: 4, 9: 23.

Πόσῳ μᾶλλον τὸ πλήρωμα αὐτῶν] *Quanto magis multitudo Iudaeorum credentium* (de quo infra 26) exemplo

suo

suo ac doctrina alios adhuc e Gentibus ad fidem perducet? *Πλήρωμα* hic est *multitudo*, ut et infra 25.

13. *Ὑμῖν γὰρ λέγω τοῖς ἔθνεσιν, vobis enim dico Gentibus*] Cum multa hactenus dixisset ad refutandos Iudaeos incredulos, et ad confirmandos qui crediderant, nunc ad Christianos ex Gentibus sua potissimum opera collectos Paulus sermonem vertit eosque monet ne propter dona a Deo accepta, nimis, aut securi viverent, aut Iudaeos ut plane deploratos contemnerent odiove haberent.

Ἐφ' ὅσον μὲν εἰμι ἐγὼ ἐθνῶν ἀπόστολος, in quantum quidem ego sum Gentium Apostolus] Ex Christi destinatione Act. 9: 15, et revelatione Spiritus Sancti facta Ecclesiae, Act. 13: 2, quod Petrus ipse agnovit Gal. 2: 7. Non quod non et Paulus Synagogas, et quidem primo semper loco, adierit, nec quod non Petrus, ut Cornelium, ita alios alienigenas converterit, sed quod Petrus praecipue in ea se loca conferebat in quibus plurimi erant Iudaei, contra Paulus ubi plurimi alienigenae.

Τὴν διακονίαν μου δοξάζω, ministerium meum honorifico] Meae tunc operae felicitatem praedico, cum dico multos esse ex Gentibus conversos. Ita praemulcet animos, ut et supra fecerat cap. 9 et 10 circa Iudaeos, ne durius acciperentur quae erat subiuncturus.

14. *Εἴπως παραζηλώσω μου τὴν σάρκα καὶ σώσω τινὰς ἐξ αὐτῶν, an forte ad aemulandum provocem carnem meam et salvos faciam aliquos ex illis*] Quod de tanta multitudine Gentium conversa loquor, id inter alia facio, ut Iudaeos ad imitationem provocem quae ipsis Iudaeis salutem sit paritura. Vide supra 2. *Carnem suam* vocat iunctos sibi ortu sanguinis, supra 9: 3, locutione Hebraea, quam habes Gen. 29: 14, 37: 26. *Εἴπως* est non desperantis.

15. *Εἰ γὰρ ἡ ἀποβολὴ αὐτῶν καταλλαγὴ κόσμου, si enim eorum reprobatio reconciliatio est mundi*] *Ἀποβολὴ* ab *ἀποβάλλειν* quod idem cum *ἀπωθεῖν*, quod habuimus modo comm. 1, et cum *ἐκβάλλειν* quod est Deut. 29: 28. *Despexerat* Deus *Iudaeos* qui Euangelium contempserant: ea occasione *mundus*, id est, *plurimi ex Gentibus*, *Deo sunt reconciliati*, id est, specialem quandam Dei amicitiam adepti, facti sunt Dei populus, 2 Cor. 5: 19, 20. Vi-

Videbant enim ex scripturis Iudaeorum probatum Euangelium quod Iudaei tanto odio oppugnabant. Multi sunt gradus Divinae *καταλλαγῆς*, ut et remissionis, distinguendae pro materia.

Τίς ἡ πρόσληψις, εἰ μὴ ζωὴ ἐκ νεκρῶν, quae assumptio, nisi vita ex mortuis] Πρόσληψις contrarium est τῇ ἀποβολῇ. Προσλαμβάνειν unde πρόσληψις, הקריב, primo significatu est *propinquum sibi facere:* inde per translationem, *in tutelam suam recipere*, sicut Deus suscipit credentes Euangelio. Loquitur autem de assumptione magnae Iudaeorum multitudinis.

Εἰ μὴ ζωὴ ἐκ νεκρῶν, nisi vita ex mortuis] Id est, *summum gaudium:* nam Hebraei sicut tristitiam *mortis*, ita gaudium *vitae* nomine appellant. Hoc vult, Cum tantum futurum sit hoc gaudium, sustinete Iudaeos patienter, sicut Deus eos sustinet, et serio Deum pro eis orate, neque eos contemnite.

16. *Εἰ δὲ ἡ ἀπαρχὴ ἁγία, καὶ τὸ φύραμα, quod si delibatio sancta est, et massa*] Haec quae sequuntur, eo etiam pertinent ne ex Gentibus vocati Iudaeos, ideo quod Legis ritibus addicti essent, a se segregarent: nam sicut Ebionis spiritus inter Iudaeos, ita spiritus, qui Marcionem postea agitavit, inter Christianos e Gentibus factos incipiebat se ostendere. Contra utrumque hoc hominum genus gravia fuere Apostoli certamina. Adeo difficile est servare mediocritatem. Ἀπαρχὴ plerumque respondet Hebraeo תרומה. Ea erat *liberalitas quae de frugibus maturis Deo offerebatur ante decimas:* vocatur et ראשית [*primitiae*], ut Deut. 18: 4, 26: 2. Ea oblatione facta reliquum frumenti coquere et eo vesci licebat. Id frumentum quia ad coquendum sumebatur, ideo hic vocatur φύραμα, quod Latine alii *materiam*, alii *massam* vocant. Ea *sancta* erat, id est, usui humano permissa, sicut cibus dicitur *per preces sanctificari*, et uxor *viro*, 1 Cor. 7: 14, 1 Tim. 4: 5. Pari modo sicut Abrahamus sanctus fuit, ita et posteri eius fidem eius imitantes, ac propterea non debent veluti profani ab Ecclesia segregari. Philo totam gentem Iudaicam Deo esse velut ἀπαρχὴν dicit libro de Constituendo principe.

Καὶ εἰ ἡ ῥίζα ἁγία, καὶ οἱ κλάδοι, et si radix sancta, et

et rami] Altera similitudo eodem tendens. Nomen ῥίζας hic sumitur συνεκδοχικῶς [*comprehensive*] pro *toto trunco*, unde se rami extendunt: poniturque pro Hebraeo גזע, quod modo ῥίζα, modo σέλεχος [*truncus*] vertitur.

17. *Εἰ δέ τινες τῶν κλάδων ἐξεκλάσθησαν*] *Εἰ δὲ* hic valet *quamvis*. *Quamvis*, ait, *quidam rami defracti sunt*. Utitur voce agricolarum qui inutiles ramos *defringunt*. Vide Ioh. 15: 2. Virgilius:

— *Aut summas defringi ex arbore plantas.*

Cicero pro Caecina: *Qui praetereuntes ramum defringerent arboris*. Id ipsum intelligit quod ἀποβολὴν ante dixerat, שרש [*eradicationem*] in Ps. 52: 7, et εὐφημισμὸς [*mollior locutio*] est, cum dicit *quidam* pro *longe plurimis*.

Σὺ δὲ ἀγριέλαιος ὢν ἐνεκεντρίσθης ἐν αὐτοῖς, *tu autem cum oleaster esses, insertus es in illis*] Unum aliquem alloquitur pro omnibus. *Ἐν αὐτοῖς*, id est, *positus es inter ramos illius arboris*. Ovidius:

Venerit insitio: fac ramum ramus adoptet.

Sunt autem insitionis plura genera, quorum unum dicitur Graecis ἐνοφθαλμισμὸς, Latinis *inoculatio*, quod hic videtur significari per ἐγκεντρίζειν, qua voce et Theophrastus utitur. Recte autem notant et Ambrosius et Hieronymus in hac re eo maius describi Dei beneficium, quod contra morem est agricolarum feros surculos miti arbori inserere, cum contrarium fieri soleat, quod et apud rei rusticae scriptores frequens est, et intelligi potest ex hoc eleganti Epigrammate Callimachi:

Ἡ πάρος ἐν δρυμοῖσι νόθης ζείδωρος ἀρούρης
Ἀχρὰς, θηροβότου πρέμνον ἐρημοσύνης,
Ὀθνείοις ὄζοισι μετέμφυτος ἥμερα θάλλω,
Οὐκ ἐμὸν ἡμετέροις κλωσὶ φέρουσα βάρος.
Πολλή σοι, φυτοεργὲ, πόνου χάρις· εἵνεκα σεῖο
Ἀχρὰς ἐν εὐκάρποις δένδρεσιν ἐγγράφομαι.

[*Illa ego, per saltus sterilis telluris alumna*
Circumsepta feris, quae fera pyrus eram,
Mansuetum pario peregrinis insita ramis,
Et de stirpe mea, non mea poma fero.
Vilis eram: sed sit tibi gratia, rustice, per quem
Nunc in laudatis censeor arboribus.]

Phi-

Philo de Diris: Ὅτι τὴν ἐκ δυσγενείας ἀρετὴν φυομένην Θεὸς ἀσπάζεται, τὰς μὲν ῥίζας ἐῶν χαίρειν, τὸ δὲ ςελεχόθεν ἔρνος, ὅτι μετέβαλεν ἡμερωθὲν πρὸς εὐκαρπίαν, ἀποδεχόμενος [*Quia libenter Deus amplectitur virtutem vel ignobilium, qui radices nihil moratur, sed solas stirpes suscipit, mutatas ad frugem meliorem*]. Idem autem hic figurate indicat Paulus, quod apertius dixerat 4: 11, *oleam* autem potius dixit quam aliam arborem, quia et pulchra est et fructifera Ps. 52: 10, et ex ea unguntur Reges et Sacerdotes. Vide quae ad Zach. 4: 3.

Καὶ συγκοινωνὸς τῆς ῥίζης καὶ τῆς πιότητος τῆς ἐλαίας ἐγένου, et socius radicis et pinguedinis olivae factus es] Est ἓν διὰ δυοῖν [*unum per duo*]. Vult enim dicere, τῆς πιότητος τῆς ῥίζης τῆς ἐλαίας [*pinguedinis radicis olivae*], nam a radice succus ad ramos diffunditur, et proprie id convenit oleae, Iud. 9: 9. *Particeps factus es promissorum, quae Deus fecit Abrahamo, mystice acceptorum.* Vide Matth. 22: 23. Συγκοινωνὸς חבר.

18. *Μὴ κατακαυχῶ τῶν κλάδων*] *Noli despicere ramos defractos*, multo magis adhuc adhaerentes. Verbum κατακαυχᾶσθαι Ier. 50: 38, Zach. 10: 10, Ier. 50: 11, Iac. 2: 13, 3: 14; in Ps. 52: 1, מה־תתהלל, τί ἐγκαυχᾷ; [*quid gloriaris?*]

Εἰ δὲ κατακαυχᾶσαι, οὐ σὺ τὴν ῥίζαν βαςάζεις, ἀλλ' ἡ ῥίζα σέ, quod si gloriaris, non tu radicem portas, sed radix te] Abrahamus, Isaacus, Iacobus et alii pii Patres nihil tibi debent, tu illis multum: et propter illos etiam posteris.

19. *Ἐρεῖς οὖν*] *Dicis igitur*. Verba ponit Christianorum quorundam ex Gentibus, sicut ante Iudaeorum posuit.

Ἐξεκλάσθησαν οἱ κλάδοι, ἵνα ἐγὼ ἐγκεντρισθῶ, defracti sunt rami, ut ego inserar] Deus Iudaeos obiiciendo, mihi locum fecit.

20. *Καλῶς*] *Bene*, dixisti scilicet. Formula dictum approbantis, ut et εὖ, εὖγε, καλῶς γε [*Bene, euge, praeclare*]. Plena locutio Marc. 12: 32, Luc. 20: 39, Ioh. 4: 17.

Τῇ ἀπιςίᾳ ἐξεκλάσθησαν] *Ob incredulitatem defracti sunt.*

Σὺ δὲ τῇ πίςει ἕςηκας] *Tu vero in fide stetisti*, id est, hactenus mansisti in arbore. Nam עמד saepe per μένειν [*manere*] vertitur.

Μὴ ὑψηλοφρόνει, ne superbias] Sicut φρονεῖν diximus supra 8: 5, 7, 27, non de intellectu, sed de affectu animi, ita hic et 1 Tim. 6: 17, ὑψηλοφρονεῖν est *superbire*, cui opponitur ταπεινοφρονεῖν [*humiliter de se sentire*]. Sic φρονεῖν μέγα dixit Euripides. Menander φρονεῖν μέγιστον. Et qui tales sunt, ὑπέρφρονες dicuntur, contra modesti φρονεῖν θνητὰ [*mortalia sapere*], φρονεῖν ἀνθρώποις ἴσα [*humanum sapere*]. Superbia ingens vitium, maxime circa ea quae a Deo data habemus.

Ἀλλὰ φοβοῦ, sed time] Timorem ob res temporales excludit fides: non etiam timorem Deum offendendi, Phil. 2: 12.

21. *Εἰ γὰρ ὁ Θεὸς τῶν κατὰ φύσιν κλάδων οὐκ ἐφείσατο, si enim Deus naturalibus ramis non pepercit*] Non pepercit eis, quo minus defringeret.

Μήπως οὐδὲ σοῦ φείσηται, ne forte nec tibi parcat] In Manuscripto, quem saepe laudo, tantum est, οὐδὲ σοῦ φείσεται, quomodo et Syrus legit: nempe, si et tu a fide deficias, ut illi 1 Tim. 1: 19, 4: 1, unde serio monentur omnes *manere in fide* 1 Tim. 2: 15, 2 Tim. 4: 7, 1 Cor. 16: 13.

22. *Ἴδε οὖν χρηστότητα καὶ ἀποτομίαν Θεοῦ, vide ergo bonitatem et severitatem Dei*] In Glossario, ἀπότομον, *rigidum*. Sic ἀπότομος ὀργή, ἀπότομος κρίσις [*ira dura, iudicium durissimum*], Sap. 5: 20, 6: 5. Sic ἀποτόμως *severe*, 2 Cor. 13: 10, Tit. 1: 13. Origo vocis a medicis, qui membra infecta abscindunt: etiam Hebraeis חרץ est συντέμνειν [*conscindere*] Dan. 9: 2, unde חריץ, quod σκληρότης [*durities*] vertitur Esai. 28: 27.

Ἐὰν ἐπιμείνῃς τῇ χρηστότητι] Id est, *si Dei adversus te bonitatem retineas*. Sic fides vocatur ἔλεος [*misericordia*] infra 31. Si facias quod de se dicit David Ps. 52: 8, Ἤλπισα εἰς τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν αἰῶνα [*Dei misericordia in aeternum confisus sum*].

Ἐπεὶ καὶ σὺ ἐκκοπήσῃ, alioquin et tu excideris] Ἐπεὶ hic est *alioqui*, ut supra 3: 6. Utitur sic Plato tum in Gorgia, tum in Hippia minore. Ante locutus est de *ramorum defractione*, hic de *adhibita securi*. Teneri rami *franguntur*, *exciduntur* qui diu in arbore stetere. Vide Matth. 3: 10.

23. *Καὶ ἐκεῖνοι δὲ, ἐὰν μὴ ἐπιμείνωσι τῇ ἀπιστίᾳ, ἐγκεντρισ-*

τρισθήσονται, *sed et illi, si non permanserint in incredulitate, inserentur*] Si cesset causa, cessabit effectum.

Δυνατὸς γάρ ἐςιν ὁ Θεὸς πάλιν ἐγκεντρίσαι αὐτοὺς, potens est enim Deus iterum inserere illos] Nihil est praeter incredulitatem, quod Deum impediat eos rursum pro suis assumere et paterne tractare. Simile loquendi genus supra 4: 21, infra 14: 4, 2 Cor. 9: 8, 2 Tim. 1: 12, Hebr. 11: 19.

24. *Εἰ γὰρ σὺ ἐκ τῆς κατὰ φύσιν ἐξεκόπης ἀγριελαίου, καὶ παρὰ φύσιν ἐνεκεντρίσθης εἰς καλλιέλαιον, nam si tu ex naturali excisus es oleastro, et contra naturam insertus es in bonam olivam*] Vocem hanc *καλλιέλαιον* finxit Paulus, ut melius eam opponeret *ἀγριελαίῳ*, simul respiciens, ut saepe in hoc omni sermone, ad Ps. 52, ubi est זית רענן, in Graeco *ἐλαία κατάκαρπος* [*oliva fructifera*].

Πόσῳ μᾶλλον] *Quanto facilius:* quomodo *μᾶλλον* etiam supra habuimus 5: 9, 10, 15. Facilior est artis effectus, ubi natura adiuvat.

Οὗτοι οἱ κατὰ φύσιν, hi qui secundum naturam] Nempe *κλάδοι* [*rami*] ex Abrahamo nati.

Ἐγκεντρισθήσονται τῇ ἰδίᾳ ἐλαίᾳ, inserentur suae olivae] Sic *suam arborem* dixit Ovidius:

Ut sua quod peperit vix ferat arbor onus.

25. *Οὐ γὰρ θέλω ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἀδελφοὶ, τὸ μυςήριον τοῦτο, nolo enim vos ignorare, Fratres, mysterium hoc*] *Μυςήριον* est *res arcana quam homines nisi Deo dante scire nequeunt*, ut 1 Cor. 15: 51, Apoc. 10: 7, 17: 7, Dan. 2: 18, 19, 27, 28, 29, 30, 47, 4: 6. Dicitur et de hominum arcanis, Tob. 12: 7, Iud. 2: 2, Sir. 22: 22, 27: 16, 17, 21, 2 Macc. 13: 21.

Ἵνα μὴ ἦτε παρ' ἑαυτοῖς φρόνιμοι, ut non sitis vobis ipsis sapientes] Ex Prov. 3: 7, ubi in Graeco, *Μὴ ἴσθι φρόνιμος παρὰ σεαυτῷ* [*Ne sis sapiens apud temetipsum*] secundum LXX, *Μὴ ἴσθι σοφὸς* [*Ne sis sapiens*] secundum alios interpretes. In Hebraeo est, *Ne sis sapiens in oculis tuis*. Manuscriptus hic habet *ἐν ἑαυτοῖς* [*in vobis ipsis*], quomodo Esai. 5: 21, *οὐαὶ οἱ συνετοὶ ἐν ἑαυτοῖς*. Sensus est: Ne existimetis vos ita esse prudentes ut vestro ingenio putetis vos quae futura sunt posse praenoscere.

Ὅτι πώρωσις ἀπὸ μέρους τῷ Ἰσραὴλ γέγονεν, caecitatem

ex parte contigisse Israeli] Ἀπὸ μέρους hic dixit, ut supra τινὲς τῶν κλάδων [*aliqui ex ramis*], molli locutione, cum significare vellet *plurimos*: ἀπὸ μέρους et ἐκ μέρους frequentia Paulo, ubi vult dicere *non omnes*, aut *non omnino*.

Ἄχρις οὗ τὸ πλήρωμα τῶν ἐθνῶν εἰσέλθῃ, *donec plenitudo Gentium introierit*] Πλήρωμα, hic ut supra 12, est ingens multitudo Gentium facile exsuperans Iudaeorum numerum qui non crediderunt. Impletum autem hoc per itinera Pauli, quorum multa suscepit post scriptam hanc epistolam. *Introierint* autem, intellige *in Dei populum*.

26. Καὶ οὕτω πᾶς Ἰσραὴλ σωθήσεται, *et sic omnis Israel salvus fiet*] Alludit ad dictum Hebraeorum, *Omnem Israelitam partem habiturum in futuro saeculo*. Et, ut saepe faciunt Apostoli, in sensum meliorem hoc trahens, significat id verum fore de *vero Israele*, id est, de iis qui Iacobi sive Israelis patientiam in malis imitabuntur, de *Israele Dei*, ut loquitur ad Gal. 6: 16. Simul autem innuit adesse tempus quo non pauci, ut antea, sed magna quaedam multitudo Iudaeorum Christum esset amplexura. Id autem evenit primum cum videre Iudaei impletum quod Christus dixerat, Idola Romanorum, id est signa militaria, apparitura in conspectu Templi, qua de re diximus ad Matth. 24: 15. Tunc enim multi Christianismum amplexi simul cum ante factis Christianis exempti sunt secuturis malis. Hi sunt illi signati Apoc. 7. Nam sicut olim Nabuchodonosoris tempore omnes qui Legem Mosis erant secuti, et propterea per ת, id est תורה [*Legem*], *signati* dicuntur Ezech. 9: 4, liberati sunt a multorum exitio: ita tunc qui crucis signum gerebant in corde. Post id vero excisa urbe, exciso Templo, cum iam multo clarius veritas vaticiniorum Christi appareret, servitutis etiam personalis onus multorum fregisset ferociam, quod et in Babylonio exsilio olim evenerat, multi plane Iudaei Christum amplexi sunt, Vespasiano et Tito id non impedientibus. Iustinus Iudaeos in persona Tryphonis alloquens: Ὃν οὖν τρόπον διὰ τοὺς ἑπτακισχιλίους ἐκείνους τὴν ὀργὴν οὐκ ἐπέφερε τότε ὁ Θεὸς, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ νῦν οὐδέπω τὴν κρίσιν ἐπήνεγκεν ἢ ἐπάγει, γινώσκων ἔτι καθ' ἡμέραν τινας μαθητευομένους εἰς τὸ ὄνομα

τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ καὶ ἀπολείποντας τὴν ὁδὸν τῆς πλάνης· οἳ καὶ λαμβάνουσι δόματα, ἕκαστος ὡς ἄξιοί εἰσι, φωτιζόμενοι διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ τούτου· ὁ μὲν γὰρ λαμβάνει συνέσεως πνεῦμα, ὁ δὲ βουλῆς, ὁ δὲ ἰσχύος, ὁ δὲ ἰάσεως, ὁ δὲ προγνώσεως, ὁ δὲ διδασκαλίας, ὁ δὲ φόβου Θεοῦ [*Quemadmodum ergo propter septies mille illos, tum Deus iram suam non intulit, ad eundem modum nunc quoque iudicium suum nondum protulit aut profert, sciens in dies adhuc nonnullos disciplinam suscipere in nomen Christi sui et viam seductionis relinquere, qui etiam pro se quisque, ut digni sunt, dona accipiunt per nomen Christi huius illuminati, atque hic quidem accipit intelligentiae spiritum, ille autem consilii, alius fortitudinis, alius sanationis, quidam praecognitionis, aliquis doctrinae, timoris Dei quispiam*].

Καθὼς γέγραπται, sicut scriptum est] Esai. 59: 20.

Ἥξει ἐκ Σιὼν ὁ ῥυόμενος καὶ ἀποστρέψει ἀσεβείας ἀπὸ Ἰακώβ, veniet Sione qui eripiat et avertat impietatem a Iacobo] In LXX, *Ἥξει ἕνεκα Σιὼν ὁ ῥυόμενος καὶ ἀποστρέψει ἀσεβείας ἀπὸ Ἰακώβ* [*Veniet propter Sionem qui eripiet et avertet impietates a Iacobo*]. Apparet LXX pro ולשבי [*et eis qui redeunt*] legisse וישיב [*et avertet*]. Agitur de Cyro, Christi figura, qui *venturus sit ad liberandos Iudaeos*, nempe, *eos qui ex Iacobo*, id est inter Israelitas, *ab impietate se converterint.* Ita habet nunc textus Hebraeus. LXX vero ita accepere, quasi dicatur Cyrus *liberaturus Israelitas, et impietates eorum*, id est poenas impietatum, *aversurus*, quod ad Christum optime aptari potest.

27. *Καὶ αὕτη αὐτοῖς ἡ παρ' ἐμοῦ διαθήκη, et hoc illis a me fedus*] *Hoc est quod ipsis promitto.* Sequitur dicto Esaiae loco: *Spiritus meus, qui est in te, et verba mea, quae posui in ore tuo, non recedent de ore tuo, et de ore seminis tui, et de ore seminis seminis tui, dixit Dominus, a modo et usque in sempiternum:* ut habet Latina versio, id est, *Prophetiae tibi mandatae implebuntur*, ut ad illum locum diximus: sed Paulus qui diversa Prophetarum loca solet compingere, ut vidimus supra 8, alium eiusdem Prophetae locum arripuit 27: 9. Ubi similia verba praecedunt, *καὶ τοῦτο ἐστὶν εὐλογία αὐτοῦ*

[*et hoc est benedictio eius*]; sequitur vero, ὅταν ἀφέλωμαι τὴν ἁμαρτίαν αὐτοῦ [*eum abstulero peccatum eius*], pro quo Paulus ponit:

Ὅταν ἀφέλωμαι τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν, *cum abstulero peccata eorum*] Sensu plane eodem: nam singularia saepe pro rerum de quibus agitur universitate ponuntur. In Hebraeo est, *ut removeat peccatum suum*, id est, ut Iudaei semet corrigant. Sed recte ad Deum transtulit Apostolus, cuius est dare poenitentiae tempus et causas.

28. *Κατὰ μὲν τὸ εὐαγγέλιον ἐχθροὶ δι' ὑμᾶς*] *Occasione Euangelii Iudaei mihi et aliis adiutoribus meis male volunt*, hac maxime de causa, *quod vos incircumcisos ad Ecclesiam admittimus*. Ἐχθροὶ nempe εἰσὶ, quod apud Hebraeos et Graecos saepe subauditur.

Κατὰ δὲ τὴν ἐκλογὴν, ἀγαπητοὶ διὰ τοὺς πατέρας] Id est, *nihilominus* iidem Iudaei mihi aliisque Apostolis *chari sunt propter eorum Maiores, ratione electionis*, id est, *quia eos olim Deus elegit*, hoc est, summis beneficiis affecit. *Elegisse* Deus dicitur quibus eximie benefecit, et solet id non sine magna causa dici de illis Patribus Iudaeorum, ut Act. 13: 17, Deut. 4: 37, Neh. 9: 7, Ps. 135: 4.

29. *Ἀμεταμέλητα γὰρ τὰ χαρίσματα καὶ ἡ κλῆσις τοῦ Θεοῦ, sine poenitentia enim sunt dona et vocatio Dei*] *Τὰ*, id est, *ταῦτα* [*haec*], ut Hebr. 3: 4. Dona Dei quaedam sunt absoluta, quaedam conditionata. In conditionatis tribuitur Deo, secundum nostrum loquendi modum, *poenitentia*, Ier. 18: 7. Inter absoluta hoc est, et quidem propter Patres quorum hic iam praecessit mentio, quod nunquam internecione exstingui vult Iudaeos, sicut alios saepe populos exstinxit, Lev. 26: 44, Ier. 4: 29, 5: 10, 18, 15: 11, 30: 11, 46: 28, Ezech. 20: 17. Alterum est et quidem propter eosdem Patres, quod nunquam toti isti populo praecludere vult vias per quas ad resipiscendum adduci possint: id vero est quod hic *vocationem* appellat. Philo de constitutione Principis: *Τὸ δ' αἴτιον, αἱ τῶν ἀρχηγετῶν τοῦ ἔθνους περιμάχητοι δικαιοσύναι καὶ ἀρεταὶ, αἳ καθάπερ φυτὰ ἀθάνατα διαμένουσιν, ἀειθαλέα καρπὸν φέρουσαι, τοῖς ἀπογόνοις σωτήριον, καὶ πρὸς πάντα ὠφέλιμον· κἂν αὐτοὶ τύχωσιν ἁμαρτάνοντες, ἰάσιμα, ἀλλὰ μὴ παντελῶς ἀνίατα*

[*In*

[*In causa est, inolita iustitia virtusque primorum auctorum huius Gentis, unde quasi ab immortalibus plantis perpetui fructus germinant, et proveniunt salubres etiam posteris, utilissimique ad omnia, atque insuper peccatis eorum afferentes remedium, modo non sint prorsus insanabilia*]. Et libro de Diris dicit *Iudaeos uti tribus advocatis, primum Dei bonitate, δευτέρῳ δὲ τῇ τῶν ἀρχηγετῶν τοῦ ἔθνους ὁσιότητι, ὅτι ταῖς ἀφειμέναις σωμάτων ψυχαῖς ἄπλαςον καὶ γυμνὴν ἐνδεικνύμενοι πρὸς τὸν ἄρχοντα θεραπείαν τὰς ὑπὲρ υἱῶν καὶ θυγατέρων ἱκετείας οὐκ ἀτελεῖς εἰώθασι ποιεῖσθαι, γέρας αὐτοῖς παρέχοντος τοῦ πατρὸς τὸ ἐπήκοον ἐν εὐχαῖς* [*deinde, priscorum Gentis conditorum sanctitate, qui etiam exempti corpore nudis animis sincerum suo principi cultum exhibent, pro filiis filiabusque indesinenter efficacibus precibus supplices, hoc honore digni a Patre habiti, ut exaudiantur facile*]. Similia habet Maimonides De poenitentia cap. 7 § 5.

30. *Ὥσπερ γὰρ καὶ ὑμεῖς ποτὲ ἠπειθήσατε τῷ Θεῷ, sicut enim aliquando et vos non credidistis Deo*] Vos Romani et Graeci, humaniores populi, non minus quam barbari, derelicto vero Deo, adhaesistis falsis Diis. In Manuscripto abest καί.

Νῦν δὲ ἠλεήθητε τῇ τούτων ἀπειθείᾳ, nunc autem misericordiam consecuti estis propter incredulitatem illorum] Vos credidistis, vocati occasione incredulitatis ipsorum. Est μετωνυμία [*transnominatio*]. Ἐλεεῖσθαι pro *credere*, ἔλεος pro *fide*. Solent ἀπείθεια et ἀπιςία [*incredulitas*] pro eodem poni. Et sensus idem qui supra 2.

31. *Οὕτω καὶ οὗτοι νῦν ἠπείθησαν, ita et isti nunc non crediderunt*] Οὗτοι Iudaei. *Νῦν* idem quod supra ἕως τῆς σήμερον ἡμέρας [*usque in hodiernum diem*].

Τῷ ὑμετέρῳ ἐλέει, ἵνα καὶ αὐτοὶ ἐλεηθῶσι, in vestram misericordiam, ut et ipsi misericordiam consequantur] *Ἵνα* hic est ἐκβατικὸν [*eventuale*], et positum non initio, sed in medio commate, ut 1 Cor. 9: 20 et alibi. Is erit exitus, ut ipsi aliquando, id est, ex ipsis multi, ad fidem perveniant occasione vestrae fidei et donorum fidem consequentium. Vide supra 2 et 14.

32. *Συνέκλεισε γὰρ ὁ Θεὸς τοὺς πάντας εἰς ἀπείθειαν, Deus enim omnes incredulitatis convicit*] Id est, *vicibus*

res agitur. Olim vos convicti inobedientiae, nunc illi. *Συγκλείειν* est *convincere*, ut Gal. 3: 22, ubi est ὑπὸ, eodem sensu quo hic εἰς, nimirum quia qui criminis alicuius convincuntur, tenentur ita constricti, ut effugium, id est excusationem, non habeant.

Ἵνα τοὺς πάντας ἐλεήσῃ, ut omnium misereatur] Modo hos, modo illos bonis afficit ubi crediderint. Agitur enim hic non de communi Dei bonitate in genus humanum, sed de ea qua credentes prosequitur.

33. *Ὦ βάθος πλούτου, o altitudo divitiarum*] *Βάθος* significat idem quod *ἄβυσσος* [*abyssus*] ut 1 Cor. 2: 10, Apoc. 2: 24. Refertur autem ad tria sequentia quae negat posse penetrari. *Πλοῦτος* hic intelligenda *abundantia*, nempe *bonitatis*, quod nomen additur supra 2: 4; eam ait esse *impenetrabilem*, nempe quomodo Deus olim Gentium, deinde Iudaeorum contumaciam tamdiu pertulerit.

Καὶ σοφίας, sapientiae] *Impenetrabilis* et illa *sapientia*, quod Gentes non vocaverit nisi post ostensam Mundo Iudaeorum contumaciam.

Καὶ γνώσεως Θεοῦ, et scientiae Dei] Est et hoc *impenetrabile*, quomodo permoverit et Gentium ingenia et Iudaeorum, ut illos quidem miraculis nunquam auditis, Iudaeos vero partim invidia in Gentes, partim summis calamitatibus ad se pertraheret. In Ps. 139: 6, פלאיה דעת ממני, *Mirabilis scientia tua prae quam ut eam assequar.*

Ὡς ἀνεξερεύνητα τὰ κρίματα αὐτοῦ καὶ ἀνεξιχνίαστοι αἱ ὁδοὶ αὐτοῦ, quam incomprehensibilia sunt decreta eius et investigabiles viae eius] *Κρίματα* vocat *Dei decreta*, more Hebraeo. Respicitur locus Ps. 36: 7, ubi in Graeco, τὰ κρίματά σου ἄβυσσος πολλή [*decreta tua abyssus multa*]. Habes *κρίματα* pari sensu Ps. 119: 91 et alibi. Per *vias* autem intelligit rationes illas per quas decreta sua Deus ad exitum perducit. Hoc autem vult dicere Paulus: Ego, quem multis revelationibus Deus honestavit, dispensationis Divinae partes aliquas attigi, sed multo plura me latent: et quae attigi, admiror, non pervideo. Iob. 5: 8, 9 legimus: *Κύριον δὲ τῶν πάντων δεσπότην ἐπικαλέσομαι, τὸν ποιοῦντα μεγάλα καὶ ἀνεξιχνίαστα, ἔνδοξά τε καὶ ἐξαίσια* [*Dominum autem omnium dominatorem invocabo: qui facit magna et inscrutabilia, glorio-*

riosaque et magnifica]. Et 9: 10, Ὁ ποιῶν μεγάλα καὶ ἀνεξιχνίαστα, ἔνδοξά τε καὶ ἐξαίσια. Origenes adversus Celsum: Εἰσὶ γάρ τινες εἱρμοὶ καὶ ἀκολουθίαι ἄφατοι καὶ ἀνεκδιήγητοι περὶ τῆς κατὰ τὰς ἀνθρωπίνας ψυχὰς διαφόρου οἰκονομίας [*Sunt enim nexus quidam et cohaerentiae ineffabiles atque inexplicabiles variae dispensationis circa hominum animas*]. Arnobius lib. II: *Neque enim promptum est cuiquam Dei videre mentem, aut quibus modis ordinavit res suas, homo, animal coecum et ipse se nesciens, ultro potest rationibus consequi: quid oporteat fieri, quando, vel quo genere, ipse cunctarum rerum pater, moderator et Dominus scit solus.* Salvianus: *Non ideo non iustum est quod Divinitas agit, quia capere vim Divinae iustitiae homo non valet. Sicut plus Deus est quam humana ratio, sic mihi plus debet esse quam ratio quod a Deo agi cuncta cognosco.* Hebraei notant ad Num. 15: *Non est curiose quaerendum post opera Dei: omnia enim sapienter fecit, tametsi abscondita sint ab oculis sapientum.*

34. *Τίς γὰρ ἔγνω νοῦν Κυρίου; ἢ τίς σύμβουλος αὐτοῦ ἐγένετο; Quis enim cognovit sensum Domini? aut quis consiliarius eius fuit?*] Sunt haec verba sumpta ex LXX Esai. 40: 13, 14. Reges terreni habent consiliarios qui intima ipsorum noverint: at Deus ad sua consilia homines non admittit. Scimus quidem Dei consilia quaedam, sed a Deo patefacta, Matth. 11: 27, Ioh. 1: 18, 15: 14, 15, 1 Ioh. 5: 20, 1 Cor. 2: 16, et ea ipsa exigua pars sunt consiliorum Dei. Sap. 9: 18, Βουλὴν δέ σου τίς ἔγνω εἰ μή σὺ ἔδωκας σοφίαν, καὶ ἔπεμψας τὸ ἅγιόν σου πνεῦμα ἀπὸ ὑψίστων [*Sensum autem tuum quis sciet, nisi tu dederis sapientiam, et miseris Spiritum Sanctum tuum de altissimis*]. Sir. 18: 2—5, Τίνι ἐξεποίησεν ἐξαγγεῖλαι τὰ ἔργα αὐτοῦ, καὶ τίς ἐξιχνίασε τὰ μεγαλεῖα αὐτοῦ; κράτος μεγαλωσύνης αὐτοῦ τίς ἐξαριθμήσεται; καὶ τίς προσθήσει ἐκδιηγήσασθαι τὰ ἐλέη αὐτοῦ; οὐκ ἔστιν ἐλαττῶσαι, οὐδὲ προσθεῖναι, καὶ οὐκ ἔστιν ἐξιχνιάσαι τὰ θαυμάσια τοῦ Κυρίου [*Cui dedit opera eius enarrare? et quis investigavit magna eius facta? virtutem magnitudinis eius quis enumerabit, et quis adiiciet enarrare misericordias eius? Non est minuere neque adiicere, et non est investigare mirabilia Domini*].

35. Ἢ τίς προέδωκεν αὐτῷ, καὶ ἀνταποδοθήσεται αὐτῷ] Sunt qui in hunc sensum sumunt quod est Iob. 41: 2, מי הקדימני ואשלם [*Quis ante dedit mihi, ut reddam ei?*] Est autem positum pro *ut*. Hoc enim dicit haec sententia, *Quis prior Deum muneravit, ut vicem reddere debeat?* Sententia autem eodem tendit quo illud in Euangelio Matthaei 20: 14, *Tolle quod tuum est, et vade*. Quasi dicat Apostolus: Si cui rationes Divinae dispensationis a me hactenus allatae non satisfaciunt, cogitet non de reddenda gratia, sed de beneficio dando hic agi: beneficii autem sui quemque oportet esse arbitrum. *Liberalitas* a *libertate* nomen habet.

36. Ὅτι ἐξ αὐτοῦ, καὶ δι' αὐτοῦ, καὶ εἰς αὐτὸν τὰ πάντα, *quoniam ex ipso, et per ipsum, et in ipso sunt omnia*] *Ab ipso omnes homines ad salutem vocantur, per ipsum bona accipiunt; idque ut ipsum honorent.* Ἐξ *causam operantem* significat, ut 1 Cor. 1: 30 et alibi; διὰ *cooperantem*; εἰς vero τέλος ᾧ, *id cuius causa fit aliquid.* Duo ista εἰς et ἐξ habes et 1 Cor. 8: 6. Πάντα refertur ad totam illam de qua egit dispensationem. Simile est quod de Ptolemaeo Rege dicit Theocritus:

Ἀνδρῶν δ' αὖ Πτολεμαῖος ἐνὶ πρώτοισι λεγέσθω,
Καὶ πύματος καὶ μέσσος. —
[*Ast hominum primus Ptolemaeus et ultimus idem,*
Et medius celebretur. —]

Αὐτῷ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν. *Ipsi gloria in aeternum. Amen*] Quaecunque Deus agit, non a nobis diiudicanda, sed cum veneratione et laude excipienda sunt. Similia epiphonemata habuimus bis supra 1: 25, 9: 5. Sic Deut. 32: 3, Δότε μεγαλωσύνην τῷ Θεῷ ἡμῶν [*Celebrate Deum nostrum*].

CAPUT XII.

Cum docuisset Paulus neminem nunc ad iustitiam eam, quae ad vitam aeternam ducit, pertingere nisi per fidem Euangelio habitam, Deumque cur ita constitueret gravissimas habuisse causas, et ea quae obiici solent solvisset, ad monita veniens, re ipsa ostendit quod supra dixe-

dixerat obiter, *per Euangelium Legem perfici*, idque per singulas eundo Legis Mosaicae partes, ritualem primum, inde eam quae regit iudicia vers. 1, postremo eam quae mores vers. 8. Ac primum incipit a rituali sive Levitico, cuius praecipuum sacrificia, et inter sacrificia, עלה, id est, ὁλοκαύτωμα [*holocaustum*].

1. *Παρακαλῶ οὖν ὑμᾶς, ἀδελφοί, obsecro itaque vos, fratres*] Id est, Cum quae dixi ita se habeant, monita vobis dabo doctrinam istam consequentia. Mos is est Pauli, quem secuti alii Veteres: post τὸ δογματικὸν [*doctrinam dogmaticam*] subiungere solent τὸ ἠθικόν [*moralem*].

Διὰ τῶν οἰκτιρμῶν τοῦ Θεοῦ, per misericordias Dei] Per illas proprietates Dei descriptas Exod. 34: 6, 7. Solent Hebraei, cum *magnitudinem misericordiae* indicant, usurpare plurale רחמים οἰκτιρμοὺς, ut Neh. 1: 2 et in Psalmis saepe.

Παραστῆσαι τὰ σώματα ὑμῶν θυσίαν ζῶσαν, ut exhibeatis corpora vestra hostiam viventem] Παραστῆσαι הקריב, aliter προσφέρειν [*offerre*], quam vocem habes de holocausto Lev. 1: 2 et sequentibus. Et θυσία nomen generale per excellentiam dicitur de holocausto, ideoque עלה vertitur θυσία Exod. 20: 25, 29: 42, Num. 23: 3, 28: 13, Ios. 22: 27, Iob. 1: 5, Ezech. 44: 11. Ostendit uno exemplo ritualia perfici per res solidiores quae umbris istis ex adverso respondeant. Iudaei efferunt corpus mortuum, vos *corpus vivum*, id est, una cum corpore actiones eius: nam agere est vivere. Idem hic dicit cum allusione ad sacrificia (cui similes allusiones habes Phil. 2: 17, 4: 18), quod simpliciter 1 Cor. 6: 20.

Ἁγίαν, sanctam] In Lege sanctum dicitur quidquid Deo oblatum est, ut Lev. 12: 4, Matth. 23: 19. Quanto magis hominum corpora ab omnibus vitiis iustificata, id est, repurgata.

Εὐάρεστον τῷ Θεῷ, Deo placentem] Holocaustum dicitur ὀσμὴ εὐωδίας τῷ Κυρίῳ [*odor suave Domino*] Lev. 1: 9, 13, 17 et alibi saepe. Id multo magis Christianorum corporibus et actionibus competit, ut videre est 2 Cor. 2: 15, Phil. 4: 18.

Τὴν λογικὴν λατρείαν ὑμῶν, rationalis cultus vester] Λατρεία עבודה Levitica erat δι' ἀλόγων [*per irrationalia*] id

id est, *per pecudes*: nam omnia *muta animantia* ἄλογα vocantur Sap. 11: 16, in Glossis *animalia*, ζῶα ἄλογα. Hinc ἀλογεύεσθαι [*a ratione aberrare*] in Canonibus. Nos vero offerimus corpus, in quo est animus rationis excellentissimae compos, et actiones ratione directas. Sic λογικὸν γάλα [*lac rationale*] dixit Petrus 1 Ep. 2: 2. Holocausti victima tota consumebatur in honorem Dei: sic et vitiosos affectus in nobis consumi oportet. Quod ibi ignis, id hic fides in coelum adscendens.

2. *Μὴ συσχηματίζεσθε τῷ αἰῶνι τούτῳ, nolite conformari huic seculo*] Id est, *Ne vitam ducite similem hominibus amantibus saeculum hoc*, cui vos in baptismo renunciastis. Sic συσχηματίζεσθαι ἐπιθυμίαις [*conformari desideriis*] dixit Petrus 1 Ep. 1: 14. Utitur eo verbo et Plutarchus, pro quo Columella dixit *configurari*. Huic oppositum est μεταμορφοῦσθαι, *transfigurari*. Seneca Epistola VI: *Intellige, Lucili, non emendari me tantum, sed transfigurari*. Sic *amygdalas ex dulcibus in amaras transfigurari* dixit Plinius XVII. 24, qui et VII. 55 Pythagoricam μετενσωματώσιν *transfigurationem* appellat. Et Suetonius Neronem narrat *conatum transfigurare Sporum in muliebrem naturam*. *Transfiguratio*, de qua hic agit Paulus, fit, ut ipse addit, *per innovationem animi*: nam νοῦν pro *animo* hic dixit συνεκδοχικῶς [*per complexionem*]: quippe et רוח νοῦς vertitur Esai. 60: 13. Hoc significant in holocausto caput et iecur quae prima imponuntur altari, Lev. 1: 8.

Τῇ ἀνακαινώσει τοῦ νοὸς ὑμῶν, per innovationem animi vestri] Nunc explicat quid significent lotiones Sacerdotum.

Εἰς τὸ δοκιμάζειν ὑμᾶς τί τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ τὸ ἀγαθὸν καὶ εὐάρεστον καὶ τέλειον, ut examinetis quae sit voluntas Dei bona et accepta et perfecta] Estis Levitae mystici. Levitarum legalium est examinare victimas ex Lege, Lev. 22, Deut. 15: 21, 17: 1, quo et allusum supra 2: 18. Id μωμοσκοπεῖν vocat in epistola Clemens: vestrum, quae actiones Deo placeant. *Τέλειον* respondet Hebraeo תמים, quod Lev. 1 vertitur ἄμωμον [*immaculatum*], et Exod. 12: 5 τέλειον. Quod autem hic dixit εὐάρεστον, respondet Hebraeo לרצן Lev. 22: 21, ubi εἰσδεκτὸν vertere LXX, δεκτὸν [*acceptabile*] Lev. 1: 3 et 4, Ier. 6: 20, Mal. 2: 13.

טוב etiam de victimis dicitur et *pingues* significat, Lev. 27: 10, ubi *καλὸν* verterunt LXX, quod hic *ἀγαθὸν* Paulus. Ita omnes victimarum laudes ad res meliores transtulit. Θέλημα dixit *μετωνυμικῶς* [*per transnominationem*] pro iis quae Deus amat, ut 1 Thess. 4: 3, quod in genere dixerat nunc ad rerum species deducit.

3. *Λέγω γὰρ διὰ τῆς χάριτος τῆς δοθείσης μοι, dico enim per gratiam quae data est mihi*] Id est, Pro auctoritate Apostolica, sed sicut omnia quae alii habent, ita et quae ipse habebat ad Dei bonitatem refert, ut modestiam doceat, quae Christianos tanto magis decet, quanto maiora sunt quae accepere. Est ergo hic *μετωνυμία* [*transnominatio*] causae pro effectu.

Παντὶ τῷ ὄντι ἐν ὑμῖν, omnibus qui sunt inter vos] Id est, *omnibus qui in Ecclesia estis*, sive Iudaei, sive Christiani.

Μὴ ὑπερφρονεῖν παρ' ὃ δεῖ φρονεῖν, non plus sapere, quam oportet sapere] Idem est ferme quod *ὑψηλοφρονεῖν* 11: 20. Est autem infinitivus pro imperativo, more Graeco, ut infra 15, *Nolite plus animorum sumere, quam oportet.* Non debent Levitae sibi arrogare quae sunt Sacerdotum, nec Sacerdotes quae sunt summorum Sacerdotum. Contra hoc praeceptum peccavit Diotrephes 3 Ioh. 9, et ferme omnes schismatum auctores.

Ἀλλὰ φρονεῖν εἰς τὸ σωφρονεῖν, sed sobrie sapere] *Σωφροσύνη* hic *modestiam* significat. Sic et Graecis opponuntur *ἀλαζονεῖν* et *σωφρονεῖν*, ut apud Sotaden:

Ἂν ἀλαζονῇς, τοῦτ' ἀνοίας ἐςὶ φρύαγμα·
Ἂν δὲ σωφρονῇς, τοῦτο θεῶν δῶρον ὑπάρχει.
[*Si corde tumes, stultitiae teneris aestu;*
Sin sobria mens est tibi, munus est Deorum].

Similis *παρονομασία* [*vocum allusio*] apud Charondam: *Προσποιείσθω δ' ἕκαςος τῶν πολιτῶν σωφρονεῖν μᾶλλον ἢ φρονεῖν* [*Det pro se quisque civium operam, magis ut modeste ac temperanter vivere, quam ut sapere videatur*].

Ἑκάςῳ ὡς ὁ Θεὸς ἐμέρισε μέτρον πίςεως, unicuique sicut Deus divisit mensuram fidei] Est hic transpositio pro *ὡς ἑκάςῳ*, qualia multa apud Paulum. Quisque se gerat pro donis quae a Deo accepit, nempe *pro modo eius quam habet fidei.* Nam quod de internis donis ait Cyprianus, *Quan-*

Quantum illuc fidei capacis afferimus, tantum gratiae inundantis haurimus, idem primis illis temporibus etiam de donis extra conspicuis verum erat. Vide Matth. 17: 20. Itaque μέτρον πίστεως quod mox dicit ἀναλογίαν πίστεως est ipsa mensura Gratiae data pro modo Fidei. Vide infra 6, Eph. 4: 7, 1 Cor. 12: 7. Ἀναλογίαν *proportionem* primus vertit Cicero, quem secuti sunt Latini alii. Hieronymus adversus Iovinianum II: *Tantum gratiae Christi infunditur, quantum valemus haurire.* Etiam hic alluditur ad Levitarum ministeria: alia enim imponebantur iuvenibus, alia provectis, alia senibus, ut diximus ad Luc. 3: 23. Adde Num. 4, 1 Par. 15: 15. Erant illa vetera, nostrorum ἀντίτυπα [*exemplaria*] Hebr. 9: 24. In prima illa Ecclesia pro fide erant dona, pro donis ministeria. Fiebat enim electio, sine gratia, sine ambitu, sine fraudibus, Spiritu sancto dirigente. Tertullianus Apologetico: *Praesident probati quique Seniores, honorem istum non pretio, sed testimonio adepti: neque enim pretio ulla res Dei constat.* Clemens in Epistola μετωνυμικῶς [*per transnominationem*] χάρισμα [*donum*] dixit pro ipsa *functione*, Καθὼς ἐτέθη ἐν τῷ χαρίσματι αὐτοῦ [*Prout ipsius functio requirit*].

4, 5. *Καθάπερ γὰρ ἐν ἑνὶ σώματι μέλη πολλὰ ἔχομεν, τὰ δὲ μέλη πάντα οὐ τὴν αὐτὴν ἔχει πρᾶξιν· Οὕτως οἱ πολλοὶ ἓν σῶμα ἐσμὲν ἐν Χριστῷ, ὁ δὲ καθεῖς ἀλλήλων μέλη. Sicut enim in uno corpore multa membra habemus, omnia autem membra non idem ministerium habent: ita multi unum corpus sumus in Christo, singuli autem alter alterius membra*] Frequens est apud omnes scriptores comparatio corporis humani cum corpore sociali, quale est corpus Reipublicae, ad quod similitudinem a corpore humano deduxit Menenius Agrippa ea oratione quam habet Livius libro II. Tale est Ecclesiae Christianae corpus, cui similitudines ab humano sumptas corpore aptat Apostolus, non hic tantum, sed et 1 Cor. 12: 12 et sequentibus, Eph. 4: 25, 5: 30. Clemens in Epistola ad Corinthios: *Λάβωμεν τὸ σῶμα ἡμῶν· ἡ κεφαλὴ δίχα τῶν ποδῶν οὐδέν ἐστιν, οὕτως οὐδὲ οἱ πόδες δίχα τῆς κεφαλῆς· τὰ δὲ ἐλάχιστα μέλη τοῦ σώματος ἡμῶν ἀναγκαῖα καὶ εὔχρηστα εἶσιν ὅλῳ τῷ σώματι· ἀλλὰ πάντα συμπνεῖ καὶ ὑποταγῇ μιᾷ*

χρῆ-

χρῆται εἰς τὸ σώζεσθαι ὅλον [*Proprium nostrum corpus consideremus: caput sine pedibus nihil est, sic etiam nihil sunt pedes sine capite: minima vero corporis nostri membra universo corpori sunt necessaria, et utilia, omniaque inter se consentiunt, et in salutem totius uni alicui subiecta sunt imperio*]. Πρᾶξιν dixit Paulus per μετωνυμίαν [*transnominationem*] *functionem*, quod *ministerium* dixit Menenius indicata iam oratione. *Sumus unum corpus in Christo*, id est, per Christum, qui corporis istius compactor fuit. Tertullianus Apologetico: *Corpus sumus de conscientia religionis et disciplinae unitate et spei federe.* Καθεῖς, id est, *singuli*, qua de voce diximus ad Marcum 14: 19. Construitur hic cum plurali κατὰ σύνθεσιν [*per constructionem res non voces spectantem*]. Dicit autem ἀλλήλων. μέλη et hic et Eph. 4: 25. Sicut Latine dicimus, *Cives meus*, *municeps meus*, de iis qui nobiscum eiusdem sunt civitatis aut municipii.

6. Ἔχοντες δὲ χαρίσματα κατὰ τὴν χάριν τὴν δοθεῖσαν ἡμῖν διάφορα] *Dona* [*autem habentes*] *varia pro ea liberalitate, quam in nos Deus exercuit.* Id enim dixit hic διδόναι χάριν [*dare gratiam*].

Εἴτε προφητείαν, sive prophetiam] Subaudiendum in singulis membris, μὴ ὑπερφρονεῖν ἀλλὰ φρονεῖν εἰς τὸ σωφρονεῖν [*non altum, sed sobrie sapere*]: *contineant se intra limites singuli.* Donum prophetiae olim rarum, frequens in Ecclesia Christiana, Act. 13: 1, 15: 32, 1 Cor. 12: 28, 29, 14: 29, 37, 38, Eph. 3: 5, 4: 11. De Apostolis, quorum primus gradus, nihil dixit, quod illi admonitionis non egerent.

Κατὰ τὴν ἀναλογίαν τῆς πίστεως, secundum rationem fidei] Id est, *pro prophetia*, aut maiore, qualem Moses habuit, aut minore, qualem Prophetae alii, quam Deus ipsi pro modo fidei elargiri voluit. Hac mensura contentus sit, nec egrediatur sibi revelata.

7. *Εἴτε διακονίαν, ἐν τῇ διακονίᾳ, sive ministerium, in ministrando*] Supple σωφρονεῖν. Hoc est munus פרנסים, de quo multa Maimonides tomo III. Vide Act. 6.

Εἴτε ὁ διδάσκων, ἐν τῇ διδασκαλίᾳ, sive qui docet, in doctrina] Εἴτε ὁ διδάσκων supple *sit.* At Manuscriptus εἴτε διδασκαλίαν [*sive doctrinam*], supple ἔχει [*habet*].

Oi

Οἱ διδάσκαλοι [*Doctores*], proximus a Prophetis gradus, Act. 13: 1, 1 Cor. 12: 28, 29, Eph. 4: 11. Erant illi qui multis Ecclesiis erant impositi ad instruendos eos qui Ecclesiis singulis praeerant, qualis Titus in Creta, Seniores Episcopi in Africa, alibi Metropolitae. His respondebant in Iudaismo מופלאים בחכמה [*Excellentes sapientia*] sive רבנים [*Magistri*] a Synedrio facti. Habes Doctores nominatos Canone nono Concilii Caesaraugustani primi.

8. *Εἴτε ὁ παρακαλῶν, ἐν τῇ παρακλήσει, qui exhortatur, in exhortando*] Hic significatur Presbyter *κοπιῶν ἐν λόγῳ* [*laborans in verbo*] 1 Tim. 5: 17, id est, Episcopus, cui respondebat in Iudaismo חכם הגדול [*Sapiens magnus*], sive ממנה [*Praepositus*], aut ראש הקהל aut ריש כנישתא [*Princeps Synagogae*]. Vide ad Matth. 9: 18, Hebr. 13: 7, et in Epistola Clementis.

Ὁ μεταδιδοὺς, ἐν ἁπλότητι, qui largitur, in liberalitate] Divitem intelligit. Est quidem opulentia bonum temporale, sed cum in usus pauperum confertur, fit spirituale. *Μεταδιδόναι* est *alios participes suorum bonorum facere*, Luc. 3: 11, supra 1: 11, Eph. 4: 28, 1 Thess. 2: 8. Habes id verbum et in Interpretibus, Iob. 31: 17, Prov. 11: 26. *Ἁπλότης* [*simplicitas*] fallacitati opponi solet, quia dolosi sunt duplices, alii intus, alii extra: sed interdum pro *liberalitate* ponitur, ut 2 Cor. 8: 2, 9: 13. Non prae se ferunt minus se habere quam habeant: non sunt detrectatores opis propriae.

Ὁ προϊστάμενος, ἐν σπουδῇ, qui praeest, in cura] *Προϊστάμενοι* hic et 1 Thess. 5: 12, qui et *προεστῶτες* 1 Tim. 5: 17, sunt *οἱ πρεσβύτεροι* [*Presbyteri*] הפרנסים [*Pastores*] sive הזקנים [*Seniores*], de quibus Tertullianus, *Praesident probati quique Seniores*. Horum erat diligenter attendere ad singulorum mores, monere titubantes, lapsos censura corrigere, praescribere poenitentiae tempus et modum, interdum et relaxare. Haec *cura*, *σπουδὴ* dicebatur.

Ὁ ἐλεῶν, ἐν ἱλαρότητι, qui miseretur, in hilaritate] *Ἐλεοῦντας* hic vocat qui aegrotis aderant, quos posterior aetas *parabolanos* vocavit, L. quia inter caetera, L. *Parabolani*, C. Theodosiano de Episcopis. Et L. *Parabo-*

la-

tani, C, Instin. titulo eodem. Ἱλαρότης hoc loco *promptitudinem animi* significat, quomodo et ἱλαρὸς δότης [*hilaris dator*] dicitur 2 Cor. 9: 7. Itaque ירצו Prov. 18: 22 et 19: 12 ἱλαρὸν et ἱλαρότης vertitur Interpretibus LXX; at aliis εὐδοκία [*beneplacitum*]: Esai. 60: 10 ἔλεος [*miseratio*].

9. Ἡ ἀγάπη ἀνυπόκριτος, *dilectio sine simulatione*] Supple ἔστω [*sit*]; sicut in sequentibus subauditur ἔστε [*sitis*]. Sicut Levitae inter se fratres erant, Lev. 21: 6, Deut. 18: 7, sic et vos. Vocem ἀνυπόκριτος habes et Sap. 5: 18, 18: 16 et Iac. 3: 17. Tribuitur *dilectioni* non hic tantum, sed et 2 Cor. 6: 6, 1 Petr. 1: 22, *fidei* 1 Tim. 1: 5, 2 Tim. 1: 5.

Ἀποστυγοῦντες τὸ πονηρὸν, κολλώμενοι τῷ ἀγαθῷ, *odientes malum, adhaerentes bono*] Nempe sicut Levitae olim Mosi ac deinde Phineae adhaeserant, ardenti odio idololatriae, Exod. 32: 26, Num. 25: 11, Deut. 33: 9.

10. Τῇ φιλαδελφίᾳ εἰς ἀλλήλους φιλόστοργοι, *charitate fraternitatis invicem diligentes*] Utuntur hac voce φιλοστόργου Aristoteles, Xenophon, Cicero etiam ad Atticum. Hinc adverbium φιλοστόργως habes 2 Macc. 9: 21. Significat *vehementem amandi affectum*.

Τῇ τιμῇ ἀλλήλους προηγούμενοι, *honore alios vobis praeponentes*] Idem sensus Phil. 2: 3. Levitae minores cedebant maioribus, vos ultro cuivis concedite. Sit hoc inter vos certamen. Προηγεῖσθαι hic est *sibi praeponere*, *potiorem ducere*; ἡγεῖσθαι ὑπερέχοντας [*arbitrari superiores*] dicto ad Philippenses loco.

11. Τῇ σπουδῇ μὴ ὀκνηροὶ, *studio non pigri*] Levitae erant succincti, Ezech. 44: 18, quomodo Propertius dixit *succinctos popas*: nam poparum Romae ea erat functio, quae Levitarum Hierosolymis. Id signum sedulitatis, quam in omni bono opere praestare debent Christiani.

Τῷ πνεύματι ζέοντες, *Spiritu ferventes*] Sicut igne ollae Levitarum, Mich. 3: 3, 1 Sam. 2: 13 et sequentibus, Ezech. 24: 4.

Τῷ Κυρίῳ δουλεύοντες, *Domino servientes*] Quod eximie de Levitis dicitur, Num. 1: 50, 8: 15, Deut. 10: 8, 1 Sam. 2: 18, Ezech. 45: 4, 5.

12. Τῇ ἐλπίδι χαίροντες, *spe gaudentes*] Non spe deci-

marum similiumque obventionum, sed spe vitae aeternae. Ita spiritualiter impletur in Christianis, quod de Levitis dictum fuerat; *Deus portio ipsorum*, Num. 18: 20.

Τῇ θλίψει ὑπομένοντες, in calamitate patientes] Sicut Levitarum munus fuerat ferre tabernaculum, ita vos Ecclesiae causa quidvis sustinete.

Τῇ προσευχῇ προσκαρτεροῦντες, in oratione assidui] Erat et hoc Levitarum proprium, Neh. 9: 5, 11: 17.

13. *Ταῖς χρείαις τῶν ἁγίων κοινωνοῦντες. Τὴν φιλοξενίαν διώκοντες. Necessitatibus sanctorum opitulantes. Hospitalitatem sectantes*] Quidam codices habuere *μνείαις* [*memoriis*] et sane Levitarum et hoc erat celebrare memoriam virorum magnorum, de qua re ad Sirachiden diximus: sed hoc receptius praefero. Levitae cum pauperibus et peregrinis de tertiis decimis epulabantur: at Paulus mysticos Levitas hortatur, ut ipsi de suo pauperes et peregrinos excipiant. *Διώκειν* hic est *sectari*, ut supra 9: 30. In commate sequente, *insectari*, ut Matth. 5: 10, 11, ubi dicta vide.

14. *Εὐλογεῖτε τοὺς διώκοντας ὑμᾶς; εὐλογεῖτε καὶ μὴ καταρᾶσθε. Benedicite insectantibus vos, benedicite, nec maledicite*] Sicut in veteri Lege Dei *εὐλογίας* pronuntiabant Levitae, Deut. 10: 8, 27: 12, *ἀρὰς* [*diras*] vero alii. Vide Matth. 5: 44.

15. *Χαίρειν μετὰ χαιρόντων, καὶ κλαίειν μετὰ κλαιόντων. Gaudere cum gaudentibus, et flere cum flentibus*] Allusum ad duas templi portas, quarum una erat sponsorum, altera lugentium: utrisque convenientia dicebant Levitae.

16. *Τὸ αὐτὸ εἰς ἀλλήλους φρονοῦντες*] Id est, *Concordes inter vos estote*. Id enim *τὸ αὐτὸ φρονεῖν* 2 Cor. 13: 11, Phil. 2: 2. Et *εἰς ἀλλήλους*, *inter vos*, ut infra 14: 19, 1 Thess. 3: 12, sicut *ἐν ἀλλήλοις* Marc. 9: 50, Ioh. 13: 35, infra 15: 5.

Μὴ τὰ ὑψηλὰ φρονοῦντες, non alta sapientes] Repetit quod supra dixerat 11: 21 et supra 3.

Ἀλλὰ τοῖς ταπεινοῖς συναπαγόμενοι] *Modestissimorum exempla sectantes*. Nam qui ductat dicitur *συναπάγειν* Exod. 14: 6, qui ductantem sequitur *συναπάγεσθαι* Gal. 2: 13, 2 Petr. 3: 17. Levitae etiam pauperrimo cuique de plebe in oblationibus servire debebant et perfugium praebere miseris.

Μὴ

Μὴ γίνεσθε φρόνιμοι παρ' ἑαυτοῖς, nolite esse prudentes apud vosmetipsos] Repetitur ex supra dicto 11: 25, ubi notata vide. Nolite esse quales eruditi apud Iudaeos plerique e Levitis, qui caeteros per contemptum vocabant *populum terrae.*

17. *Μηδενὶ κακὸν ἀντὶ κακοῦ ἀποδιδόντες, nulli malum pro malo reddentes*] Non licet vobis quod Levitis illis licebat, sine iudicio occidere idololatras: vobis id Christus non permisit. Illis licebat *oculum poscere pro oculo, dentem pro dente:* vobis id non licet.

Προνοούμενοι καλὰ ἐνώπιον πάντων ἀνθρώπων, providentes bona coram omnibus hominibus] Manuscriptus habet, *ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ ἐνώπιον πάντων ἀνθρώπων* [*coram Deo et coram omnibus hominibus*], quomodo idem monitum habes 2 Cor. 8: 21. Hoc quoque ad exemplum Levitarum, qui in templo Dei, inspectante omni populo, mandata faciebant. Locutio ipsa desumpta est ex Prov. 3: 4, *προνοοῦ καλὰ* [*provide bona*] ubi in Hebraeo שכל, quod *diligenter procurare* significat.

18. *Εἰ δυνατὸν, τὸ ἐξ ὑμῶν, μετὰ πάντων ἀνθρώπων εἰρηνεύοντες, si fieri potest, quod ex vobis est, cum omnibus hominibus pacem habentes*] Etiam cum idololatris, secundum Christi Spiritum, Luc. 9: 56. Hoc vult dicere, *Omnium amici este, si fieri potest: si non potest utrinque, certe ex vestra parte amici este. Εἰρηνεύειν* respondet vocibus Hebraicis שלה, שלם et שקט quae significant *tranquille et amice cum aliquo vivere.*

19. *Μὴ ἑαυτοὺς ἐκδικοῦντες, ἀγαπητοί, non vosmetipsos defendentes, charissimi*] Id est, *ulciscentes*, ut sequentia ostendunt: quomodo et Syrus accepit et Graeci interpretes, nec aliud voluit Latinus cum dixit *defendentes.* Nam Christiani eam vocem in *ulciscendi* sensu sumebant, ut diximus in Annotatis ad lib. I cap. 3 § 3 de Iure Belli ac Pacis.

Ἀλλὰ δότε τόπον ὀργῇ, sed date locum irae] Id est: Ne occupate poenam quam eis infliget Deus per se aut per ministrum suum, de quo paulo post acturus est. Relinquite tempus Deo. Sic *Diabolo locum dare* dicitur, qui ei aditum ad se aperit, Eph. 4: 27.

Γέγραπται γάρ, Ἐμοὶ ἐκδίκησις, ἐγὼ ἀνταποδώσω, scriptum

tum est enim: Mihi vindicta, ego retribuam] Ἐμοὶ hic valet, *ad me pertinet.* In Hebraeo, לִי נָקָם וְשִׁלֵּם לְעֵת, *mihi ultio et retributio in tempore.* LXX verterunt, Ἐν ἡμέρᾳ ἐκδικήσεως ἀνταποδώσω [*Die vindictae retribuam*]. Domini est punire servos, non conservorum. Sed Deus hoc ius in Lege veteri in certis casibus etiam singulis tribuit, ut in vindice sanguinis. At in Euangelio, ubi nihil dandum affectibus, poena est aut Dei, aut Legis publicae, quae et ipsa affectibus caret.

20. Ἐὰν οὖν πεινᾷ ὁ ἐχθρός σου, ψώμιζε αὐτόν· ἐὰν διψᾷ, πότιζε αὐτὸν, *si itaque esurit inimicus tuus, ciba illum: si sitit, potum da illi*] Duobus notissimis exemplis omnia beneficiorum genera indicantur, ut Matth. 25: 35. Ψωμίζειν frequens apud LXX pro האכיל, הזין, שׂם. Habes idem 1 Cor. 13: 3 ac Sap. 16: 20, Sir. 15: 3. Sic et ποτίζω ponitur pro השקה, העמיד, ינק. Sunt autem haec verba et sequentia desumpta ex Prov. 25: 21, 22. Et ibi quidem consilia sunt, in Euangelio praecepta. Tertullianus contra Scapulam: *Ita enim disciplina iubemur diligere inimicos quoque et orare pro eis qui nos persequuntur, ut haec sit perfecta et propria bonitas nostra, non communis. Amicos enim diligere omnium est: inimicos autem, solorum Christianorum.*

Τοῦτο γὰρ ποιῶν, ἄνθρακας πυρὸς σωρεύσεις ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ, *hoc enim faciens, carbones ignis congeres super caput ipsius*] Apparet ex Proverbiorum loco de poena Divina agi, quae per ignis similitudinem passim exprimi solet. Sensus est: Si alter illa tanta tua patientia ac beneficentia ad meliorem mentem revocari non potest, gravis ei impendet poena. Dicimur facere, cui rei occasionem praebemus, ut Luc. 16: 9. Tertullianus libro de Patientia: *Plus improbum illum caedis, sustinendo. Ab eo enim vapulabit, cuius gratia sustines.*

21. Μὴ νικῶ ὑπὸ τοῦ κακοῦ, *ne vincaris a malo*] *Vincitur a malo*, id est, ab actione mala, qui malos imitatur. Gelon Syracusarum Princeps apud Herodotum VII Spartae Legato respondit cordate: Ὦ ξεῖνε Σπαρτιῆτα, ὀνείδεα κατιόντα ἀνθρώπῳ φιλέει ἐπανάγειν τὸν θυμόν· σὺ μέντοι ἀποδεξάμενος ὑβρίσματα ἐν τῷ λόγῳ, οὔ με πείσεις ἀσχήμονα ἐν τῇ ἀμοιβῇ γενέσθαι [*Solent convitia, hospes Sparta-*

tane, bilem movere ei qui laeditur: at tu tametsi contumeliosa oratione usus, nunquam me adduces ut secus respondeam quam me deceat].

Ἀλλὰ νίκα ἐν τῷ ἀγαθῷ τὸ κακὸν, sed vince bono malum] *Vincitur malum ferendo:* contra quam in Graecorum Romanorumque publicis certaminibus. Seneca de Beneficiis VII. 30: *Ut corporum, ita animorum molliter vitia tractanda sunt; saepe quod explicavit mora, pertinacia trahentis abruptum est.* Et capite sequenti: *Vincit malos pertinax bonitas, nec quisquam tam duri infestique adversus diligenda animi est, ut etiam vi tractus bonos non amet.* Est totum hoc caput Isocraticum. Adeo densa habet ἰσόκωλα [*paria*] et ἀντίθετα [*opposita*].

CAPUT XIII.

Πᾶσα ψυχὴ ἐξουσίαις ὑπερεχούσαις ὑποτασσέσθω, quivis imperiis sublimioribus subditus sit] Absoluto usu Legis ritualis et ad mores pertinentis, venit ad illam partem quae ad imperium publicum societatemque civilem pertinet: ostenditque in hac parte Mosis Leges non aboleri a Christianis, ut qui, in Iudaea si viverent, illis Legibus parendum haberent, sed aequari cum aliarum gentium Legibus Deo non repugnantibus. Nec obstare quod Mosis Lex a Deo esset lata, cum et quae extra Iudaeam sunt imperia eorumque auctoritas a Deo haberet originem. Simul praecidit difficultatem multorum in Iudaea, qui ideo quod dictum sit Deut. 17: 15, *Regem legendum a fratribus*, id est, popularibus, inferebant externis nullam deberi obedientiam, tacite innuens illam Legem valuisse, cum sui iuris esset populus Hebraicus: postquam vero Dei iudicio sub Romanorum imperium devenerat, illis quoque non minus quam Regi Iudaeo aut Iudaeorum Synedrio parendum, sicut Nabuchodonosori pareri praecepit Ieremias, sicut Prophetae Chaldaeis et Persis paruerunt. Erat autem haec admonitio eo magis necessaria, quod supra a Lege Mosis liberos dixerat Christianos, unde incautus aliquis inferre potuerat, neque Legem Mosis politicam Hebraeis neque alias Leges civiles Chris-

 tia-

tianis ullam iniicere parendi necessitatem: quod contra se habere ostendit ex imperiorum origine et usu. *Πᾶσα ψυχὴ* etiam Prophetae et Episcopi: nam et Prophetae et Summi Sacerdotes Veteris Federis sub Regum ac Synedrii potestate fuerant. *Ἐξουσία* respondet Hebraeo ממשל et Chaldaeo שלטן, per quae significatur *imperium*. Additur autem *ὑπερέχουσαι*, ut intelligantur Principes Regesque et quocunque alio nomine sunt Tutores status publici, ut Seneca loquitur de Clementia libro IV, quorum constituta potestate, simul constituta potestas est eorum qui sub illis regunt populos, nimirum pro mandata ipsis parte, ut hoc explicat Petrus 1 Ep. 2: 13, 14, ubi similiter est *βασιλεῖ ὡς ὑπερέχοντι* [*Regi tanquam praecellenti*]. *Ὑποτασσέσθω*, id est, pareat in omnibus quae contra Deum non sunt. Est enim Niphal pro Hithpahel: quod in verbo *τάσσεσθαι* et inde compositis frequentissimum esse, alibi ostendimus. Si Dei praecepta servantibus ob hoc ipsum malum inferatur, non resistant, sed patienter id sustineant.

Οὐ γάρ ἐςιν ἐξουσία εἰ μὴ ὑπὸ Θεοῦ· αἱ δὲ οὖσαι ἐξουσίαι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τεταγμέναι εἰσὶ, non est enim imperium nisi a Deo: quae autem sunt a Deo constituta sunt] Imperia omnia post vocationem Gentium Deus regit ac mutat, non communi tantum illa providentia per quam multa relinquit naturali ordini, sed sapientia attemperata subditorum utilitatibus, aut, si ita meruerint, poenis. Fecit hoc et olim Deus aliquoties, Prov. 28: 2, Ps. 75: 6, 7, Dan. 2: 21, 37. At Christus hoc universaliter a Christianis credi et pro certo haberi voluit, Ioh. 19: 11. Quem sequens hoc loco Paulus, *nullum* ait *imperium nunc contingere nisi Deo auctoritatem ei suam dante*, sicut Rex dat Praesidibus: quod ut rectius intelligatur, ait *omnia imperia, quae sunt*, id est, quamdiu manent ac durant, *a Deo constitui*, id est, auctoritatem suam accipere, non minus quam si Reges illi per Prophetas uncti essent; ut quidam Syriae Reges. In Clementis Constitutionibus habemus: *Τὸν βασιλέα φοβηθήσῃ, εἰδὼς ὅτι τοῦ Κυρίου ἐςιν ἡ χειροτονία* [*Regem time, sciens Domini esse electionem*]. Irenaeus V. 24: *Cuius enim iussu homines nascuntur, huius iussu et Reges constituuntur*, ap-

apti illis qui illis temporibus ab ipsis regnantur. Tertullianus in Apologetico: *Nos iudicium Dei suspicimus in Imperatoribus qui gentibus illos praefecit.* Idem ad Scapulam: *Christianus nullius hostis est, nedum Imperatoris, quem sciens a Deo suo constitui, necesse est ut et ipsum diligat et revereatur et honoret et salvum velit.*

2. Ὥςε ὁ ἀντιτασσόμενος τῇ ἐξουσίᾳ, τῇ τοῦ Θεοῦ διαταγῇ ἀνθέςηκεν, *itaque qui resistit imperio, Dei constitutioni resistit*] Ἀντιτάσσεσθαι hoc est, *per vim se opponere*, sicut Deus impiis se opponit, Prov. 3: 34, Iac. 4: 6, 1 Petr. 5: 5. Syrus hic posuit *qui contra insurgit* non male. Respicit enim Apostolus factum Iudae Gaulonitae et sectatorum eius, quorum exempla brevi contra expressum Christi interdictum secuturi erant Iudaeorum multi non minus infeliciter, quam in Romano imperio Galba, Otho, Vitellius. Et nota Dei edictum hic dici, *Ne quis Regibus vim opponat.* Est enim hic διαταγὴ quod Esdr. 7: 10, Hebr. 11: 23 διάταγμα, et διάταξις Ps. 119: 91, quomodo et Romani Imperatores constitutiones suas Graece appellabant. Ἀντιτασσόμενον rursum passivum sono, sensu reciprocum.

Οἱ δὲ ἀνθεςηκότες ἑαυτοῖς κρῖμα λήψονται, *qui autem resistunt, ipsi sibi damnationem acquirent*] Non minus quam apud Iudaeos qui Synedrio se opponebant, Deut. 17: 12, aut Regi, 1 Reg. 2: 43, aut Parenti, Deut. 21: 18. Qui id facit, dicitur סורר ומורה, ἀπειθὴς καὶ ἐρεθιςὴς [*protervus et contumax*], quod idem valet quantum ἀντιτασσόμενος. Κρῖμα λήψονται, *poenam ferent.* Sic Matth. 23: 14. Solent enim verba de rebus bonis ad malas transferri, ut 2 Cor. 11: 24.

3. Οἱ γὰρ ἄρχοντες οὐκ εἰσὶ φόβος τῶν ἀγαθῶν ἔργων, ἀλλὰ τῶν κακῶν, *nam Principes non sunt timor boni operis, sed mali*] Post argumentum ab origine, alterum addit ab usu, cuius causa constituta sunt imperia, nempe ut improbitate repressa tutius vivant boni. Hoc autem plenissime praestant boni Reges, mali quoque aliquatenus, vel sui causa. Et quanquam interdum aliquid vitii intervenit, nunquam tamen non satius est esse Principes, quam non esse. Nam ut recte Tacitus: *Vitia erunt donec homines, sed neque haec continua, et meliorum in-*

terventu pensantur. Et: *Quomodo sterilitatem aut imbres et caetera naturae mala, ita luxus vel avaritia dominantium toleranda.* Vide quae de hac re fuse disseruimus de Iure Belli ac Pacis I. 3. 4, et in Annotatis ad eum locum: unde et ea quae apud Paulum sequentur, explica. Agrippa in oratione ad Iudaeos, quae est apud Iosephum Belli Iudaici II. 28, ait *nullos a Romanis magistratibus missos ut bonis noceant.* Cicero II de Legibus: *Leges improbos supplicio afficiunt, et defendunt ac tuentur bonos.* In Manuscripto legitur: Οὐκ εἰσὶ φόβος τῷ ἀγαθῷ ἔργῳ, ἀλλὰ τῷ κακῷ [*Non sunt timor bono operi, sed malo*]. Recte, dum noris μετωνυμίαν [*transnominationem*] esse effecti pro causa; nam *opus* ponitur pro *operante.*

Θέλεις δὲ μὴ φοβεῖσθαι τὴν ἐξουσίαν; τὸ ἀγαθὸν ποίει. [*Vis autem non timere imperium? bonum fac*] Ostendit idem se significare cum dicit ἐξουσίαν, et cum dicit ἄρχοντας.

Καὶ ἕξεις ἔπαινον ἐξ αὐτῆς, et habebis laudem ab illo] Dicent, *Bonus vir Caius Seius, tantum quod Christianus*, ut est apud Tertullianum. Cum haec scriberet Paulus, non saeviebatur Romae in Christianos. Etiam Iudaei Romam redierant. Philo hunc sensum sic exprimit: Τιμωρίαι δ' ἐπ' ἀδίκοις, ὡς ἐπὶ δικαίοις τιμαὶ βεβαιούσθωσαν [*Caeterum iniquis poena firma ac rata sit, sicut iustis honor et praemium*], libro de Iudice.

4. *Θεοῦ γὰρ διάκονός ἐστι σοι εἰς τὸ ἀγαθόν, Dei enim minister est tibi in bonum*] Idem vult quod Seneca Epistola LXXIII: *Errare mihi videntur qui putant Philosophiae fideliter deditos contumaces esse ac refractarios et contemptores Magistratuum ac Regum, eorumve per quos publica administrantur. E contrario enim nulli adversus illos gratiores sunt, nec immerito: nullis enim plus praestant quam quibus frui tranquillo otio licet. Itaque hi quibus ad propositum bene vivendi aditum confert securitas publica, necesse est ut auctorem huius boni, ut parentem colant.* Ac sicut hac in re Magistratus multum sapientibus prosunt, ita et sapientes, praecipue Christiani, plurimum Magistratibus. Nam multos corrigendo, et meliores reddendo etiam quam Leges humanae prae-

cipiunt, detrahunt illis magnam severitatis materiam, efficiuntque ut placidius imperent. Tractat hoc pulchre Apologetico II Iustinus, et Chrysostomus aliquoties.

Ἐὰν δὲ τὸ κακὸν ποιῇς, si autem malum feceris] Contra Leges societatis civilis.

Φοβοῦ, time] Si non aliud, formido poenae te absterreat. Loquitur enim homini cuivis.

Οὐ γὰρ εἰκῇ τὴν μάχαιραν φορεῖ, non enim sine causa gladium gerit] *Οὐ γὰρ εἰκῇ* est *λιτότης* [*extenuatio*], pro, *gravi de causa gladium gerit.* In Thalmudicis frequens illud est de Rege Hebraeo, *Rex qui portat gladium.* Id recte aptat ad Reges omnes: par enim nunc omnium ius. Et Romani Imperatores pugionem gerebant, quod ius vitae necisque civium interpretatur Tacitus Histor. III. Licet illis interficere, quod aliis non licet. Irenaeus V. 24: *Et propter hoc et ipsi Magistratus indumentum iustitiae Leges habentes, quaecunque iuste et legitime fecerint, de his non interrogabuntur, neque poenas dabunt.*

Θεοῦ γὰρ διάκονός ἐςιν, ἔκδικος εἰς ὀργὴν τῷ τὸ κακὸν πράσσοντι, Dei enim minister est, poenae vindex ei qui malum agit] *Εἰς ὀργὴν* dictum est *μετωνυμικῶς* [*per transnominationem*], pro *in poenam.* Philo dicto libro de Iudice, de nocente: *Διδρακὼς οὐκ ἐλέου* (*πόθεν*), *ἀλλ' ὀργῆς ἄξια* [*Quandoquidem non miserationem* (*absit*), *sed iram meretur*].

5. *Διὸ ἀνάγκη ὑποτάσσεσθαι, ideo parere necesse*] Sophocles:

Ἄρχοντές εἰσιν· ὥσθ' ὑπεικτέον· τί μή;
[*Principes sunt; obsequendum; quippe ni?*]

Οὐ μόνον διὰ τὴν ὀργὴν, non solum propter poenam] Non solo poenae metu quam Leges minantur.

Ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν συνείδησιν, sed etiam propter conscientiam] Quia Christus id praecepit Matth. 22: 21.

6. *Διὰ τοῦτο γὰρ καὶ φόρους τελεῖτε, ideo enim et tributa praestatis*] Non tantum metu commissi, sed etiam quia Christus ita voluit, Matthaei dicto iam loco. Iustinus Martyr Apologetico II: *Φόρους δὲ καὶ εἰσφορὰς τοῖς ὑφ' ὑμῶν τεταγμένοις πανταχοῦ πρὸ πάντων πειρώμεθα φέρειν, ὡς ἐδιδάχθημεν παρ' αὐτοῦ* [*Vectigalia sane et tributa exactoribus vestris ubique vel ante alios pendimus:*

ut ille nos docuit]. Tatianus: Προστάττει φόρους τελεῖν ὁ βασιλεύς; ἕτοιμος παρέχειν [*Rex tributa imperat? praesto sum qui pendam*], Tertullianus Apologetico: *Caetera vectigalia gratias Christianis agent ex fide pendentibus qui alieno fraudando abstinemus.*

Λειτουργοὶ γὰρ Θεοῦ εἰσι, ministri enim Dei sunt] Quod bis dixerat διακόνους, nunc dixit λειτουργούς. Ita משרת Hebraeum modo λειτουργὸς vertitur, modo διάκονος.

Εἰς αὐτὸ τοῦτο προσκαρτεροῦντες] תמיד, id est, *assidui in hoc ipsum*, nempe ut Dei iure malos puniant ad innocentium tutelam. Qui homini serviunt, mercede opus habent: illi Deo serviunt in re magna utilique, etiam Ecclesiae.

7. *Ἀπόδοτε οὖν πᾶσι τὰς ὀφειλάς, reddite ergo omnibus debita*] Non Regibus tantum, sed et Praesidibus, Procuratoribus, Publicanis, ministris Regum. *Τὰς ὀφειλάς*, id est, *τὰ ὀφειλόμενα*, ut Matth. 18: 32. In Glossario, *ὀφειλή*, *debitum*.

Τῷ τὸν φόρον, τὸν φόρον, τῷ τὸ τέλος, τὸ τέλος, cui tributum, tributum, cui vectigal, vectigal] *Τῷ*, id est, ᾧ [*cui*], supple, *ὀφείλεται* [*debetur*] ex priore. Sicut Poetae, ita et Apostoli saepe articulos commutant. Itaque sicut hic articulus praepositivus, vice articuli subiunctivi, ita subiunctivus vice praepositivi infra 14: 2, 5. *Φόρος* et *τέλος* sic differunt, quomodo Latinis *tributa* et *vectigalia*. *Vectigalia* pro mercibus dantur: *tributa* pro solo aut capite. Quidam *φόρους* vocant *εἰσφορὰς* [*collationes*], ut et Iustinus verbis modo adductis. Sed satis diximus de his vocibus ad 1 Macc. 10: 33. *Φόρους* et *εἰσφορὰς* distinguit et Iosephus belli Iudaici II. 1. *Φόρος* respondet Hebraeo מס.

Τῷ τὸν φόβον, τὸν φόβον, τῷ τὴν τιμήν, τὴν τιμήν, cui timorem, timorem, cui honorem, honorem] *Φόβου* nomine intelligit sollicitam cautionem ne quid admittamus quod eos possit offendere: *τιμῆς* nomine omnia reverentiae signa.

8. *Μηδενὶ μηδὲν ὀφείλετε, εἰ μὴ τὸ ἀγαπᾷν ἀλλήλους, nemini quicquam debeatis, nisi ut vos invicem diligatis*] Occasione vocis *ὀφειλὰς* transit a Legis Politicae parte ad eam quae mores instruit, ostenditque ea praecepta, sicut an-

ante Mosem fuerant, sic et nunc manere, sed cum supplementis quae se digna Christus adiecit. Est autem argute dictum, caetera debita solvuntur nec manent: dilectionis debitum semper et solvitur et manet.

'Ο γὰρ ἀγαπῶν τὸν ἕτερον, qui enim diligit proximum] Id est, hominem quemvis, eiusdem Dei imagine ornatum, iisdem ortum primis parentibus.

Νόμον πεπλήρωκε, Legem implevit] Is adiecit quod Legi Mosis deest, מלא; nam qui Mosis tantum praecepta exseqnitur, ei adhuc aliquid deest, Matth. 19: 20.

9. *Τὸ γάρ· Οὐ μοιχεύσεις· Οὐ φονεύσεις. Nam illud: Non adulterabis, Non occides*] Recitat praecepta eo ordine quo LXX in suo Hebraeo textu ea legerunt in Exodo, ut ostendimus in fusiore nostra ad Decalogum expositione.

Οὐ κλέψεις· Οὐ ψευδομαρτυρήσεις· Οὐκ ἐπιθυμήσεις. Non furaberis: Non falsum testimonium dices: Non concupisces] *Οὐκ ἐπιθυμήσεις* hic valet, *non ages ut aliena praetextu quodam favorabili ad te attrahas. Nihil facies in fraudem Legis.* Vide supra 7 et ibi dicta.

Καὶ εἴ τις ἑτέρα ἐντολὴ, et si quod aliud mandatum] Nempe eiusdem naturae, id exigens quod alter debemus alteri, puta *honorare parentes*, et alia quae sunt in Lege, sed extra Decalogum.

'Εν τούτῳ τῷ λόγῳ ἀνακεφαλαιοῦται] *Summatim [hoc verbo] comprehenditur*, כלילה. Sic Aquila in principio Geneseos בראשית vertit *κεφαλαίῳ*, id est, *simul*, ut exponit ad Genesim Philoponus. Sic dicunt Hebraei: כל־התורה כלילה באהבת יהוה בכל לב ובכל נפש וגומר, *Lex tota in hoc ἀνακεφαλαιοῦται, Dilige Deum toto corde et tota anima atque substantia.* Et hoc praeceptum Dei amandi, et alterum amandi proximi, dicuntur Hebraeis, ut alii notarunt, כללים גדולים, id est, *summae magnae.* Graeci auctores *ἀνακεφαλαίωσιν* vocant quod Latini *causae coniectionem.* Augustinus: *In quibus causa summatim repetitur, quam vocant ἀνακεφαλαίωσιν. 'Εν τούτῳ τῷ λόγῳ*, id est, *in hoc praecepto:* nam sic Hebraei דבר eximie usurpant.

'Εν τῷ· ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς ἑαυτὸν, in hoc: Diliges proximum tuum sicut te ipsum] *In hoc* praecepto non Le-

Legis, sed Christi, Matth. 19: 19. Iubet quidem et Lex *diligi proximum*, Lev. 19: 18, sed *proximi* nomine Lex intelligebat eum qui eidem Legi subiectus esset, ut ostendimus ad Matth. 5: 43. Neque vero ea formula comprehendebat eos, a quibus laesus graviter esset aliquis, quod facit Euangelica, Matth. 5: 44. *Proximus* ante Legem homo quivis, Gen. 11: 3. Sic et in Euangelio, quod non omni populo, sed omnibus datum est, Luc. 10: 33. Comprehenduntur igitur illa Legis praecepta in isto Christi praecepto, ut pars in toto, multas etiam alias partes habente.

10. *Ἡ ἀγάπη τοῦ πλησίον κακὸν οὐ κατεργάζεται, dilectio proximi mali nihil facit*] Puto veriorem esse lectionem quorundam Codicum quam sequuntur veteres Interpretes Graeci, *τῷ πλησίον*. *Dilectio*, id est, is qui alterum diligit, *alteri nihil facit mali*. Si nihil mali, ergo nec matrimonium eius, nec vitam violabit, nec res surripiet.

Πλήρωμα οὖν νόμου ἡ ἀγάπη, plenitudo ergo Legis est dilectio] Plus enim continet quam Lex. Est everriculum omnis iniuriae.

11. *Καὶ τοῦτο*] Hoc *καὶ τοῦτο* [*et hoc*] valet *praesertim*, et refertur ad id quod longe praecesserat, *dilectionis nos semper esse debitores*.

Εἰδότες τὸν καιρόν] *Considerantes quale iam sit tempus*. *Ὅτι ὥρα ἡμᾶς ἤδη ἐξ ὕπνου ἐγερθῆναι, esse horam qua iam de somno sit expergiscendum*] Similitudinem sumit a re bellica, ut saepe, ut 2 Cor. 10: 4, 1 Tim. 1: 18, 2 Tim. 2: 3, Eph. 6: 17, 1 Thess. 5: 8. Cicero pro L. Muraena de Duce: *Illum buccinarum cantus exsuscitat*. Horatius:

Nec excitatur classico miles truci.

Νῦν γὰρ ἐγγύτερον ἡμῶν ἡ σωτηρία, nunc enim propior est nostra salus] Loquitur tanquam de obsessis qui magno animo per medios hostes debent evadere.

Ἢ ὅτε ἐπιστεύσαμεν] Id est, *quam cum credere coepimus*. Verba enim talia interdum initium, interdum progressum, interdum exitum significant. Sic Exod. 5: 10, in Hebraeo et Latino, *Ex quo locutus es ad servum tuum*: in Graeco, *ἀφ' οὗ ἤρξω λαλεῖν τῷ θεράποντι σου*. Sic

Sic Neh. 8: 3, אור [*lux*] dicitur pro *initio lucis*, ut explicat Kimchi in ea voce.

12. *Ἡ νὺξ προέκοψεν, nox discessit*] Magna rerum bonarum ignorantia. *Προέκοψεν, cursum suum peregit:* עבר ut hic Syrus: *transivit*, Cyprianus.

Ἡ δὲ ἡμέρα ἤγγικεν] *Pervenit ad nos dies:* affulsit lux Euangelica. Sic Lament. 4 quod prius dictum fuerat קרב *ἤγγικε*, exponitur per בא, *ἦλθε* [*venit*]. Par sensus 1 Thess. 5: 4, 5, 6.

Ἀποθώμεθα οὖν τὰ ἔργα τοῦ σκότους, reiiciamus ergo opera tenebrarum] Quae qualia sint explicat commate sequenti.

Καὶ ἐνδυσώμεθα τὰ ὅπλα τοῦ φωτὸς, et induamus arma lucis] Id est, *φωτεινὰ* [*lucida*]: arma fulgentia decent milites, ut ille apud Plautum:

Curate ut splendor meo sit clypeo clarior,
Quam solis radii esse olim, cum sudum est, solent.

Quae vero sint Christianae militiae arma, explicat Eph. 6: 13 et sequentibus.

13. *Ὡς ἐν ἡμέρᾳ εὐσχημόνως περιπατήσωμεν, sicut in die honeste ambulemus*] Qui de die procedunt, eunt composito gradu. Ovidius:

Nox et amor vinumque nihil moderabile suadent.

Tacitus historiarum IV: *Omnem pudorem nox ademerat.* Ita nos decet lucis tantae compotes omnia agere quam honestissime.

Μὴ κώμοις, non in comessationibus] *Κῶμοι* sunt *nocturnae amationes*, unde *κωμάζειν* [*comessari*]. Vide Idyllium Theocriti *Κωμαστὴν* [*Comessatorem*], et Sap. 14: 23, 2 Macc. 6: 4.

Καὶ μέθαις, et ebrietatibus] Nam et potari solet de nocte, 1 Thess. 5: 7.

Μὴ κοίταις, non in cubilibus] *Κοίτη* est *congressus viri cum muliere*, ut diximus supra 9: 10. Dixit autem pluraliter *κοίτας*, ut exprimeret *concubitus vagos*, ex quibus quae et quot sequantur mala facunde hic edisserit suo more Chrysostomus.

Καὶ ἀσελγείαις, et impudicitiis] Est *ἀσέλγεια* vox Graeca satis late patens et omnia comprehendens quae lascive libidinoseque fiunt; sed hic ea intelligi putem quae fiunt con-

contra sexuum leges. Nam et Aeschines contra Timocratem hoc sensu utitur. In Glossario ἀσέλγεια, *impudicitia*. Seneca de talibus: *Quibus abscondendis nulla satis atra nox est*, libro I de Natura cap. 16.

Μὴ ἔριδι καὶ ζήλῳ, non in contentione et ira] Μετωνυμικῶς [*per transnominationem*] per ἔριν hic intelligit *convicia*, per ζῆλον, id est *iram*, *pugnas*. Sic τὸν εἰς θάνατον ἄγοντα ζῆλον [*iram quae ad mortem ducit*] dixit Clemens in Epistola ad Corinthios. Utrumque consequi solet tum vinolentiam, tum scortationem. Epicharmus:

— Ἐκ μὲν θυσίας
Θοίνη, ἐκ δὲ θοίνης πόσις ἐγένετο. B. Χάριεν ὥς γέ μοι.
A. Ἐκ πόσιος δὲ κῶμος· ἐκ κώμου δ' ἐγένετο θυανία·
Ἐκ δὲ θυανίας δίκη γένετ'· ἐκ δίκης δὲ καταδίκη.

[— *Ex sacro convivium*,
Potatio ex convivio. B. *Mihi quae placet.*
A. *Nocturna amatio inde, quae rixam serit,*
Iudicium hinc: ex iudicio condemnatio.]

Idem:

Ἐκ διαβολῆς ἡ λοιδορία· ἐκ δὲ ταύτης ἡ μάχη.
[*Ex calumnia convitium, inde pugna se exserit.*]

Eubulus de vini crateribus:

— — Ὁ δὲ τέταρτος οὐκ ἔτι
Ἡμέτερός ἐσ' ἀλλ' ὕβρεος· ὁ δὲ πέμπτος βοῆς.
Ἕκτος δὲ κώμων· ἕβδομος δ' ὑπωπίων.

[— — *Quartus contumeliae est*,
Non ultra noster: quintus vociferantium:
Sextus nequitiae; sugillarum septimus.]

Mnesitheus de vino:

Τοῖς μὲν μέτριον πίνουσι καὶ κεκραμένον
Εὐθυμίαν φέρει· ἂν δ' ὑπερβάλλῃς, ὕβριν.

[*His qui bene temperatum, nec nimium bibunt,*
Dat hilaritatem, ulterius, insolentiam.]

14. Ἀλλ' ἐνδύσασθε τὸν Κύριον Ἰησοῦν Χριςὸν, *sed induite Dominum Iesum Christum*] Ait Chrysostomus etiam suo tempore loquendi genus frequens fuisse, ὁ δεῖνα τὸν δεῖνα ἐνεδύσατο [*alter alterum induit*], ad significandam intimam quandam coniunctionem. Sic Χριςὸν ἐνεδύσασθε [*Christum induite*] Gal. 3: 27. Sic et *novus homo* indui dicitur Eph. 4: 24, Col. 3: 10, et *misericordia* Col. 3: 12.

Chris-

Christum induere est qualitates eius imbibere. Sicut dicitur et *homo indui veste* et *vestis ab homine*, sic *homo induit spiritum* et *spiritus hominem*, Iud. 6: 34.

Καὶ τῆς σαρκὸς πρόνοιαν μὴ ποιεῖσθε εἰς ἐπιθυμίας] *Carnis curam ne gerite*. Et quia hoc generaliter dictum male poterat accipi, quasi nec valetudo curanda esset, addidit, *ad cupidines*, explendas scilicet, et indistincte, ut Epicurus dixit: *Οὐ γὰρ ἔγωγε ἔχω τί νοήσω τ' ἀγαθὸν, ἀφαιρῶν μὲν τὰς διὰ χυλῶν ἡδονὰς, ἀφαιρῶν δὲ τὰς δι' ἀφροδισίων καὶ τὰς δι' ἀκροαμάτων καὶ τὰς διὰ μορφάς* [*Neque enim intelligere possum, ubi sit aut quid sit ullum bonum, praeter illud quod cibo aut potione et aurium delectatione et obscoena voluptate et ex formis capiatur*]. *Πρόνοιαν ποιεῖν* idem quod *προνοεῖν*, supra 12: 17, 1 Tim. 5: 8, שׂכל.

CAPUT XIV.

Ex illo dilectionis, de quo agere coeperat, praecepto egregia Paulus consectaria deducit, illis temporibus ac locis perquam necessaria. Iudaei multi ad Christum conversi omni modo servare volebant et aliis servanda imponere praecepta Mosis, etiam ritualia, Act. 15. Hi vocatos ex Gentibus ista praecepta non servantes aversabantur. Contra vocati e Gentibus, conscii datae per Christum libertatis, Iudaeos Iudaice viventes a sua communione volebant excludere, 11: 18, 21. Unde secuturum erat schisma, et mire in ipsis initiis obstiturum Euangelii processibus. Huic malo ut occurrat Paulus, mediam instituit viam, et Iudaeos qui in Christum crediderant, monent, ita suam sequantur opinionem, ut a damnandis crimine impietatis qui aliter sentiebant, abstineant. Ex Gentibus vero vocatos, ne illorum quamvis Iudaice viventium communionem defugiant, et ut imperitos spernant. Multum Apostolos exercuere duo ista hominum genera, quorum dum nunc his, nunc illis se accommodant pro tempore ac locorum ratione, utrosque vero ad mediocritatem reducunt, cognitam faciunt suam et prudentiam et bonitatem. Iustinus in colloquio cum Try-

Tryphone temperamentum hoc Apostolicum sic exprimit: *Εἰσὶν, ἀπεκρινάμην, ὦ Τρύφων, καὶ μηδὲ κοινωνεῖν ὁμιλίας ἢ ἑστίας τοιούτοις τολμῶντες· οἷς ἐγὼ οὐ σύναινός εἰμι· ἀλλ' ἐὰν αὐτοὶ, διὰ τὸ ἀσθενὲς τῆς γνώμης, καὶ τὰ ὅσα δύνανται νῦν ἐκ τῶν Μωσέως, ἃ διὰ τὸ σκληροκάρδιον τοῦ λαοῦ νοοῦμεν διατετάχθαι, μετὰ τοῦ ἐπὶ τοῦτον τὸν Χριστὸν ἐλπίζειν καὶ τὰς αἰωνίους καὶ φύσει δικαιοπραξίας καὶ εὐσεβείας φυλάσσειν βούλωνται, καὶ αἱρῶνται συζῇν τοῖς Χριστιανοῖς καὶ πιστοῖς, ὡς προεῖπον, μὴ πείθοντες αὐτοὺς μήτε δεῖν περιτέμνεσθαι ὁμοίως αὐτοῖς, μήτε σαββατίζειν, μήτε ἄλλα ὅσα τοιαῦτά ἐστι τηρεῖν, καὶ προσλαμβάνεσθαι καὶ κοινωνεῖν ἁπάντων, ὡς ὁμοσπλάγχνοις καὶ ἀδελφοῖς δεῖν ἀποφαίνεσθαι* [*Sunt, respondi, o Trypho, qui quidem cum talibus neque consuetudinis neque hospitii communionem habere audeant: quos ego non collaudo. Sed si ipsi, propter animi imbecillitatem, etiam quaecunque nunc possunt ex Mosis constitutionibus, quae ob duritiem cordis populi sancita esse intelligimus, una cum concepta in hunc Christum spe atque perpetuis naturaque comparatis iustitiae et religionis verae actionibus, servare et cum Christianis fidelibusque vivere voluerint, ut ante dixi, modo illis non suadeant pariter cum eis circumcidi, aut Sabbata agere, aliaque eiusmodi exsequi; eos recipiendos et ad communionem rerum omnium, ut fratres eorundemque viscerum homines, admittendos esse censuerim*].

1. *Τὸν δὲ ἀσθενοῦντα τῇ πίστει, infirmum autem in fide*] *Ἀσθενοῦντα* vel *ἀσθενῆ τῇ πίστει*, hic vocat qui Christianismum quidem amplexus est, sed non omnia a Christo, aut Spiritu eius revelata pernoscit, praecipue vero mysterium illud quod septimo capite aperire coepit Paulus. Tales fuisse in Palaestina Nazaraeos notat Epiphanius. Sic Horatius, *Sum paulo infirmior*, id est, scrupulosior. Cyrillus vocem hanc bene explicat contra Iulianum VII: *Ἐσθίομεν δὲ συνειδότι καθαρῷ, Θεῷ τὴν δόξαν ἀνάπτοντες, ὡς ἁπάντων ἡμῖν τῶν ἐδωδίμων ἐλευθέραν τε καὶ ἀζήμιον χαρισαμένῳ τὴν χρῆσιν. Εἰ δὲ ἀσθενεῖ τις ἐν τούτοις ὑγιᾶ τε οὔπω καὶ εὔρωστον ἔχει τὸν νοῦν, οἴεται δὲ εἶναί τι καὶ ἱερόθυτα ἀληθῶς, οὔπω βεβηκότι περὶ τὸ γνήσιον εἰς πίστιν συγκαθιστάμεθα ὥσπερ τινὲς παιδοτρίβαι διαγυμνάζοντες τὰ μει-*

ρά-

ῥώμα ἀναβιβάζοντές τε κατὰ βραχὺ πρὸς τελεωτάτην τοῦ πράγματος ἐμπειρίαν [Munda conscientia comedimus, Deo gloriam tribuentes, qui nobis liberum et innoxium edulium omnium usum largitus sit. Sin quis est in hisce infirmior ut firmam ac validam mentem necdum habeat; sed immolatitia vere esse aliquid putet, huic, qui id quod solidum est in fide necdum apprehenderit, quasi paedotribae quidam assistimus, qui ita exercent adolescentulos ut paulatim eos ad absolutam rei peritiam provehant]. Constantinus Imperator apud Eusebium: *Ἀσθενεστέροις δεῖ ὑποκατακλίνεσθαι λόγῳ συγγνώμης [Rationi consensûs infirmiores se accommodare oportet].*

Προσλαμβάνεσθε] *Sociate Ecclesiae*, sicut qui hospitio aliquem excipiunt dicuntur eum *προσλαμβάνειν*, Act. 18: 26; 28: 2. Ecclesia enim domui comparatur supra 11: 25. Sumitur haec admonitio ex iis quae de Christo dicta Matth. 12: 20.

Μὴ εἰς διακρίσεις διαλογισμῶν] Non sumentes vobis diiudicandas ipsorum cogitationes: nempe an legalia ut necessaria usurpent, an ut utilia. *Διακρίνειν, diiudicare*; Matth. 16: 3, 1 Cor. 6: 5, Iob. 9: 14, 15: 5, Eccl. 3: 18, 2 Sam. 19: 9, Lev. 24: 12, Exod. 18: 16. *Διαλογισμοί*; *cogitationes*, Matth. 15: 19, Marc. 7: 21, Luc. 2: 35; 5: 22, 6: 8, 9: 46, 47, 24: 38, supra 1: 21, 1 Cor. 3: 20.

2. *Ὃς μὲν πιστεύει φαγεῖν πάντα]* Supple *ἐξεῖναι [licere]. Putat [hic] licere omnibus vesci: πάντα*, id est, *omnis generis edulia.*

Ὁ δὲ ἀσθενῶν λάχανα ἐσθίει, qui autem infirmus est, oleribus vescitur] Argumentum a maiori. Tolerandi sunt ii qui ab omnibus animatis abstinendum putant, quod quidam faciebant religione quadam, alii quod id melius existimarent. Religione id factum multis docet nos Aelius Spartianus de Imperatore Iuliano loquens: *Saepe autem nulla exsistente religione, oleribus leguminibusque contentus sine carne coenaverit.* Ideo eum *asperum recte vivendi praeceptorem* vocat Sextus Aurelius Victor. Eorum qui id melius existimarent exemplum sit Sextius Philosophus, cuius meminit Seneca Epistola CVIII, eiusque exemplum se quoque aliquando secutum ait animalibus abstinuisse. Dicebat ergo is Sextius, referente Ori-

genè, Ἐμψύχων χρῆσις μὲν ἀδιάφορον, ἀποχὴ δὲ λογικώτερον [*Animalium usus quidem indifferens, abstinentia vero rationi magis conveniens est*]. Qua de re exstat eruditus Porphyrii libellus. Atque ita sensisse physicis de causis Xenocratem et Polemonem notat Clemens Stromateon VII. Addit Philo, in loco quem servavit Eusebius in fine Octavi Praeparationis: Διὸ καὶ μέχρι νῦν οἷς λόγος ἐγκρατείας ἀπαξαπάντων ἀπέχονται (ζώων nempe) λαχάνοις χλόῃ καὶ καρποῖς δένδρων προσοψήμασιν ἥδιστ᾽ ἀπολαύσει χρώμενοι [*Itaque cum ii quibus temperantia cordi est, iis omnibus (animalibus) etiamnum sibi abstinendum statuunt, oleribus arborumque pomis, obsoniorum loco, vitam suavissime tolerantes*]. Ubi clare explicatur quod hic dicitur λάχανα ἐσθίειν. Abstinentiam ab animatis Danieli et sodalibus eius tribuit Iosephus, Antiquae Historiae XII. Essenis idem tribuit Philo libro de Vita contemplativa. Vetus id fuisse apud plurimas gentes, maxime apud Aegyptiorum Sacerdotes et Cretensium et Eleusine, apud quosdam etiam Persarum Magos, ostendit Hieronymus II contra Iovinianum. Apud Indos etiam multi id observant, et vetus id esse Indis notavit Abenesdra ad Gen. 46: 32. Imitati sunt id in Christianis multi, alii quod id melius putarent, alii scrupulosa opinione. Clemens Paedag. II: Ματθαῖος μὲν οὖν ὁ Ἀπόστολος σπερμάτων καὶ ἀκροδρύων καὶ λαχάνων ἄνευ κρεῶν μετελάμβανεν [*Matthaeus itaque Apostolus seminibus, baccis et oleribus absque carnibus utebatur*]. Augustinus lib. XX cap. 20 ad Faustum, Iacobum ait fratrem Domini seminibus et oleribus usum, non carne nec vino. Canon Apostolicus distinguit inter eos qui per exercitationem abstinebant, et eos qui exsecrabantur res a Deo conditas. Sic enim habet Canon L: Εἴ τις ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἢ διάκονος, ἢ ὅλως τοῦ καταλόγου τοῦ ἱερατικοῦ, γάμου καὶ κρεῶν καὶ οἴνου οὐ δι᾽ ἄσκησιν ἀλλὰ διὰ βδελυρίαν ἀπέχηται, ἐπιλαθόμενος ὅτι πάντα καλὰ λίαν, καὶ ὅτι ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, ἀλλὰ βλασφημῶν διαβάλλει τὴν δημιουργίαν, ἢ διορθούσθω ἢ καθαιρείσθω καὶ τῆς ἐκκλησίας ἀποβαλλέσθω· ὡσαύτως καὶ λαϊκός [*Si quis Episcopus aut Presbyter aut Diaconus, aut quivis omnino de sacerdotali consortio, nuptiis et carnibus et vino abstinuerit,*

non

non propterea quo mens ad cultum pietatis reddatur exercitatior, sed propter abominationem, oblitus quod omnia pulchra valde, et quod masculum et feminam Deus creavit hominem, sed de creatione indigne sentit eamque calumniatur: aut corrigitor, aut deponitor et ex Ecclesia reiicitor: similiter et Laicus]. Ideo Tatianum et alios ab Ecclesia reiectos discimus, quod tanquam dogma necessarium introducerent ut nuptiarum ita ἐμψύχων ἀποχὴν [animalium abstinentiam]. Meminit Irenaeus I. 30 et 31. Duo ista genera abstinentium bene et Origenes distinguit contra Celsum IV: Ὅρα δὲ καὶ τὴν διαφορὰν τοῦ αἰτίου τῆς τῶν ἐμψύχων ἀποχῆς τῶν ἀπὸ τοῦ Πυθαγόρου καὶ τῶν ἐν ἡμῖν ἀσκητῶν. Ἐκεῖνοι μὲν γὰρ διὰ τὸν περὶ ψυχῆς μετενσωματουμένης μῦθον ἐμψύχων ἀπέχονται,

— Καὶ τις φίλον υἱὸν ἀείρας
Σφάξει ἐπευχόμενος μέγα νήπιον.

Ἡμεῖς δὲ κἂν τὸ τοιοῦτο πράττομεν, ποιοῦμεν αὐτὸ, ἐπεὶ ὑπωπιάζομεν τὸ σῶμα καὶ δουλαγωγοῦμεν, καὶ βουλόμεθα νεκροῦν τὰ μέλη τὰ ἐπὶ τῆς γῆς, πορνείαν, ἀκαθαρσίαν, ἀσέλγειαν, πάθος, ἐπιθυμίαν κακὴν, καὶ πάντα γε πράττομεν, ἵνα τὰς πράξεις τοῦ σώματος θανατώσωμεν [Hic considerandum discrimen quid Pythagoricos, quid nostros in virtutum studio se exercentes ad abstinentiam ab animatis moveat: illi abstinent propter fabulam de migratione animae in varia corpora,

— Atque aliquis sua pignora chara
Mactabit faciens stultissima vota.

Nos autem quanquam idem facimus, eo facimus quo corpus nostrum contundamus et servum faciamus; membra denique haec terrena, scortationem, impuritatem, lasciviam, affectus, cupiditates pravas occidere conamur omniaque tentamus, quo actiones corporis extinguamus]. Et Zonaras ad dictum canonem Apostolicum licite abstinere aliquos ait δι᾽ ἐγκράτειαν, οὐ βδελυττομένους [per temperantiam, non abominantes]. Quicum convenit Ancyranus Canon XIV: Τοὺς ἐν κλήρῳ πρεσβυτέρους ἢ διακόνους ὄντας, καὶ ἀπεχομένους κρεῶν, ἔδοξεν ἐφάπτεσθαι, καὶ οὕτως, εἰ βούλοιντο, κρατεῖν ἑαυτῶν· εἰ δὲ βδελύττοιντο, ὡς μηδὲ τὰ μετὰ κρεῶν βαλλόμενα λάχανα ἐσθίειν, καὶ μὴ ὑπείκοιεν τῷ κανόνι, πεπαῦσθαι αὐτοὺς τῆς τάξεως. [Presbyteros,

vos diaconosve, qui in clero sunt et carne abstinent, placuit; eam degustare, atque ita deinde, si velint, abstinere: sin usque eo aversentur, ut nec eo olere quod cum carne coctum sit, vesci velint, nec Canoni cedant; placuit eos ordine moveri]. Tertullianus II de Cultu feminarum: *Numquid non aliqui ipsam Dei creaturam sibi interdicunt, abstinentes vino et animalibus esculentis; quorum fructus nulli periculo aut sollicitudini adiacent; sed humilitatem animae suae in victus quoque castigatione Deo immolant?* Prudentius hymno *Καθημερινῶν* [*Quotidianorum*] tertio:

Absit enim procul illa fames,
Caedibus ut pecudum libeat
Sanguineas lacerare dapes.
Sint fera gentibus indomitis
Prandia de nece quadrupedum:
Nos oleris coma, nos siliqua
Fota legumine multimodo
Paverit innocuis epulis.

Eusebius Hist. IV. 3: *Ἀλκιβιάδου γάρ τινος ἐξ αὐτῶν* (ex Christianis) *πάνυ αὐχμηρῶς βιοῦντος, καὶ μηδενὸς ὅλως τὸ πρότερον μεταλαμβάνοντος, ἀλλ' ἢ ἄρτῳ μόνῳ καὶ ὕδατι χρωμένου, πειρωμένου τε καὶ ἐν εἱρκτῇ οὕτω διάγειν, Ἀττάλῳ, μετὰ τὸν πρῶτον ἀγῶνα ὃν ἐν τῷ ἀμφιθεάτρῳ ἤνυσεν, ἀπεκαλύφθη, ὅτι μὴ καλῶς ποιοίη ὁ Ἀλκιβιάδης, μὴ χρώμενος τοῖς κτίσμασι τοῦ Θεοῦ καὶ ἄλλοις τύπον σκανδάλου ὑπολειπόμενος· πεισθεὶς δὲ Ἀλκιβιάδης πάντων ἀνέδην μετελάμβανε καὶ ηὐχαρίστει τῷ Θεῷ* [*Cum enim quidam ex eis* (*Christianis*) *Alcibiades nomine squallide admodum viveret; neque initio ulla alia re praeterquam aqua et pane vesceretur, itaque et in carcere agere conaretur, Attalo, post primam suam in Amphitheatro pugnam, patefactum est, non recte facere Alcibiadem, qui nec rebus a Deo creatis uteretur, et aliis suo exemplo offendiculo esset. Persuasit porro Alcibiadi, ut promiscue dehinc omnibus uteretur et Deo grates ageret*]. Habes eandem historiam in Martyrologio Adonis ad IV Nonas Iunii, ubi haec verba: *Nihil cibi volens accipere, sed tantum sale et pane cum aqua utebatur.* Laudat Chrysostomus, in II ad Cor. 9, *τὸν ὀσπρίοις δυναμένον ἀρκεῖσθαι* [*eum qui legu-*

guminibus potest esse contentus]. Fuit ipsius temporibus Olympias, Diaconissa Ecclesiae Constantinopolitanae, quae ab omnibus animatis abstinebat, teste Palladio. Et in Actione II Synodi Octavae fit mentio eorum qui carnibus nullis vescebantur. Poterant ergo tolerari inter Christianos, non modo qui exercitamenti causa, verum etiam qui ex opinione aut veteri more animatis abstinebant, dum ne eo procederent confidentiae, ut alios aliter viventes abominarentur.

3. *Ὁ ἐσθίων, qui edit*] Nempe carnes ex animalibus.

Τὸν μὴ ἐσθίοντα, non edentem] Abstinentem ab animatis, et ob id oleribus contentum.

Μὴ ἐξουθενείτω, ne spernat] Tanquam rudem atque imperitum. De verbo *ἐξουθενεῖν* vide quae diximus ad Marc. 8: 31, 9: 12.

Καὶ ὁ μὴ ἐσθίων, et qui non edit] Pythagorae sectator aliquis.

Τὸν ἐσθίοντα, edentem] Promiscuo victu utentem.

Μὴ κρινέτω] *Ne damnet*, id est, pro deplorato habeat.

Ὁ γὰρ Θεὸς αὐτὸν προσελάβετο, Deus enim illum assumpsit] Deus Gentes vocavit sine ulla ciborum lege.

4. *Σὺ τίς εἶ ὁ κρίνων ἀλλότριον οἰκέτην, tu quis es qui iudicas alienum servum*] Nempe abi Domini legem habes nullam, quis tu es, aut Iudaee aut Pythagorista, qui id iuris tibi vindicare audeas?

Τῷ ἰδίῳ κυρίῳ στήκει ἢ πίπτει, Domino suo stat aut cadit] Id est, Domini iudicio aut pro se aut contra se sententiam feret. *Stare* dicitur qui in causa victor est, ut Ps. 1: 4. *Cadere causa* dicuntur et Latinis qui iudicium contra se referunt.

Σταθήσεται δὲ, stabit autem] Est bene ominantis.

Δυνατὸς γάρ ἐστιν ὁ Θεὸς στῆσαι αὐτὸν, potens est enim Deus stabilire illum] *Δυνατὸς* hic sumitur ut supra 11: 23. Scrupulosa ista opinio Deum non impediet quominus eum sententia sua servet, si caetera Christiane vixerit. In Manuscripto est, *δυνατεῖ γὰρ* [*potest enim*], ut 2 Cor. 13: 3.

5. *Ὃς μὲν κρίνει ἡμέραν παρ' ἡμέραν, nam alius aestimat diem prae die*] Cum de cibis egisset, venit ad alterum genus ritualium, circa dies festos et non festos ex Lege. *Κρίνει, aestimat*, ut 1 Cor. 2: 2. Sic *κρίνω πολε-*

 μί-

μίους, *pro hostibus habeo*, apud Demosthenem. Ἡμέραν παρ' ἡμέραν, *diem prae die*, quomodo παρὰ sumitur a Graecis Interpretibus Ps. 45: 8. Sic et supra habuimus 1: 25. Praefert Sabbata, Pascha, Pentecosten, σκηνοπηγίαν [*festum Tabernaculorum*], Interlunia diebus aliis. Sic solebant Hebraei dicere de nocte Paschali, *Quantum praestat haec nox aliis noctibus?*

Ὃς δὲ κρίνει πᾶσαν ἡμέραν, *alius autem aestimat omnem diem*] Id est, quemvis diem pariter sanctum habet, serviens Deo *ab interlunio ad interlunium*, *a sabbato ad sabbatum*, secundum vaticinium Esaiae 66: 23.

Ἕκαστος ἐν τῷ ἰδίῳ νοΐ πληροφορείσθω] Manuscriptus, Ἕκαστος τῷ ἰδίῳ νοΐ πληροφορείσθω. Hebraei dicunt יהנה כל איש לפי, id est, *fruatur quisque sua sententia*. Sic Eccl. 8: 11, Ἐπληροφορήθη καρδία υἱῶν τοῦ ἀνθρώπου ἐν αὐτοῖς τοῦ ποιῆσαι τὸ πονηρὸν, *In malis perpetrandis sibi placuit* [*hominum animus*]. Ponitur enim πληροφορεῖσθαι etiam pro πληροῦσθαι. Sic πληροφορημένος ἀγάπης [*charitate repletus*] in Clementis epistola. Sensus hic idem qui in isto Sophocleo:

Ὅτῳ δὲ μὴ τάδ' ἐςὶν ἐν γνώμῃ φίλα,
Κεῖνος τ' ἐκεῖνα ςεργέτω, κἀγὼ τάδε.
[*Si cuius animo non placent sensus mei,*
Meos mihi relinque, ipse adamet suos.]

Et Eveni:

Καὶ πρὸς μὲν τούτους ἀρκεῖ λόγος εἷς ὁ παλαιὸς,
Σοὶ μὲν ταῦτα δοκοῦντ' ἐςτὶν, ἐμοὶ δὲ τάδε.
[*His ego censuerim vetus hoc debere reponi,*
Illa tibi placeant, dum magis ista mihi.]

6. Ὁ φρονῶν τὴν ἡμέραν, Κυρίῳ φρονεῖ, *qui attendit ad diem, Domino attendit*] Φρονεῖν cum accusativo significat in his scriptis *operam alicui rei dare*, ut vidimus supra 8: 5, 12: 16. Κυρίῳ, id est, *in honorem Dei*. Observat dies festos pio animo, quod hoc in Iudaeis Deo placere existimet.

Καὶ ὁ μὴ φρονῶν τὴν ἡμέραν, Κυρίῳ οὐ φρονεῖ, *et qui non attendit ad diem, Domino non attendit*] Et ille qui dies omnes pariter Deo dedicat, nihil aliud in hoc quam Dei honorem respicit.

Καὶ ὁ ἐσθίων, *et qui edit*] Quasvis carnes scilicet.

Κυ-

Κυρίῳ ἐσθίει, Domino edit] Hunc quoque vescendi actum Deo consecrat.

Εὐχαριστεῖ γὰρ τῷ Θεῷ, gratias enim agit Deo] Deo pro datis gratias agit, ut mos erat Iudaeorum et Christianorum. De hoc more diximus Matth. 14: 19, 15: 36, 26: 26.

Καὶ ὁ μὴ ἐσθίων, Κυρίῳ οὐκ ἐσθίει, et qui non edit, Domino non edit] Abstinet quod id tutius existimet, et eo ostendit se Dei reverentem esse.

Καὶ εὐχαριστεῖ τῷ Θεῷ, et gratias agit Deo] Pro ipsa illa qua utitur temperantia.

7. *Οὐδεὶς γὰρ ἡμῶν, nemo enim nostrûm*] *Nostrûm*, qui Christiani sumus.

Ἑαυτῷ ζῇ, καὶ οὐδεὶς ἑαυτῷ ἀποθνήσκει. Ἐάν τε γὰρ ζῶμεν, τῷ Κυρίῳ ζῶμεν, ἐάν τε ἀποθνήσκωμεν, τῷ Κυρίῳ ἀποθνήσκομεν. Sibi vivit, et nemo sibi moritur. Sive enim vivimus, Domino vivimus; sive morimur, Domino morimur] Id est, Christo qui nos suos fecit, et vitam, et vitae omnia, et ipsam mortem consecrare debemus et parati sumus. Nonne hoc tantum est ut propter haec levicula dissimulari debeant?

8. *Ἐάν τε οὖν ζῶμεν, ἐάν τε ἀποθνήσκωμεν, τοῦ Κυρίου ἐσμέν, sive ergo vivimus, sive morimur, Domini sumus*] Vide Eph. 1: 21. Servorum nihil est proprium. Omnia sunt Domini. Nos servi Christi sumus, empti summo pretio, ipsius sanguine. Hoc est quod sequitur.

9. *Εἰς τοῦτο γὰρ Χριστὸς καὶ ἀπέθανε καὶ ἀνέστη καὶ ἀνέζησεν, ἵνα καὶ νεκρῶν καὶ ζώντων κυριεύσῃ, ad hoc enim Christus et mortuus est et resurrexit et revixit, ut et in mortuos et in vivos dominetur*] Debetur ei hoc dominium ex Patris decreto, qui ideo eum mori sivit ut suscitaret, suscitavit ut vitam ei coelestem daret, coniunctam cum regia potestate in Ecclesiam et pro Ecclesia. In Manuscripto tantum est *ἀπέθανε καὶ ἔζησε*. Et sic videtur legisse Latinus et Theophylactus.

10. *Σὺ δὲ τί κρίνεις τὸν ἀδελφόν σου, tu autem quid iudicas fratrem tuum*] Tu, Christiane, Legis ritus observans, cur pro impio habeas alterum non minus quam tu praecepta Christi implentem?

Ἢ καὶ σὺ τί ἐξουθενεῖς τὸν ἀδελφόν σου, aut tu quid as-

aspernis fratrem tuum] Tu, Christiane, liberum te a ritibus credens, cur alterum Christiane viventem aspernaris tanquam imperitum, quod ius illud a Christo datum nondum satis intelligat? De verbo ἐξουθενεῖν vide supra.

Πάντες γὰρ παραστησόμεθα τῷ βήματι τοῦ Χριστοῦ, omnes enim adstabimus ad Christi tribunal] Quid occupas illius officium? Illius est de occultis iudicare. Solus novit quantum cognitionis quisque acceperit, quantum ab eo pro talenti sui modo exigi debeat. Tribunal Christo ut iudici attribuitur et 2 Cor. 5: 10, et stare solent quorum causa tractatur. Solent autem res Divinae ad humanarum modum explicari.

11. *Γέγραπται γὰρ, scriptum est enim*] Esai. 45: 23.

Ζῶ ἐγὼ, λέγει Κύριος, vivo ego, dicit Dominus] In Hebraeo et Graeco Esaiae, κατ' ἐμαυτοῦ ὀμνύω [*per me ipsum iuro*]. Hoc autem Dei iuramentum aliis locis exprimi solet per verba, *Vivo ego*, ut Esai. 49: 18, Ezech. 17: 16, 19, 18: 3, 20: 3, Soph. 2: 9. Deus loquitur ad Esaiam; sed et honor qui Christo habetur, ad Patrem ut auctorem redit.

Ὅτι ἐμοὶ κάμψει πᾶν γόνυ, quoniam mihi flectet omne genu] Sic et LXX dicto Esaiae loco, et intelligitur κάμψει ἑαυτὸ, *se flectet*, quomodo sumitur Hebraeum יכרע.

Ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων καὶ καταχθονίων, coelestium et terrestrium et inferorum] Haec huc non pertinent, neque habentur in libris melioribus, neque Syrus id legit, neque Arabs, neque Origenes, neque Chrysostomus, neque Oecumenius. Irrepsit huc in quibusdam libris ex loco Phil. 2: 10.

Καὶ πᾶσα γλῶσσα ἐξομολογήσεται τῷ Θεῷ, et omnis lingua confitebitur Deo] In Hebraeo et Graeco, ὀμεῖται πᾶσα γλῶσσα τὸν Θεόν [*iurabit omnis lingua Deum*]: sed sensus recte expressus est. Nam ut ad Esaiae locum diximus, cultus omnis Dei per speciem unam, id est, per iuramentum exprimi solet, ut Esai. 19: 18. Recte igitur Paulus, figuram illam evolvens, pro specie genus reddidit.

12. *Ἄρα οὖν ἕκαστος ἡμῶν περὶ ἑαυτοῦ λόγον δώσει τῷ Θεῷ, itaque unusquisque nostrûm pro se rationem reddet Deo*] An responderit mensurae cognitionis quam accepit.

Δώ-

Δώσει pro *ἀποδώσει*, quomodo Luc. 16: 2 *ἀπόδος τὸν λόγον*, et Hebr. 13: 17 *ὡς λόγον ἀποδώσοντες*, et 1 Petr. 4: 5 *ἀποδώσουσι λόγον*. Sic et Dan. 6: 2.

13. *Μηκέτι οὖν ἀλλήλους κρίνωμεν, ne ergo amplius nos invicem iudicemus*] Periculosum enim id in rebus dubiis, quia quale de alio iudicium tuleris, tale de te feretur, Matth. 7: 2, ubi dicta vide.

Ἀλλὰ τοῦτο κρίνατε μᾶλλον, sed hoc iudicate magis] Supple *faciendum*. Similis locutio 1 Cor. 7: 37. Est autem *ἀντανάκλασις* [*refractio*], *κρίνωμεν* et *κρίνατε* sensu diverso.

Τὸ μὴ τιθέναι πρόσκομμα τῷ ἀδελφῷ ἢ σκάνδαλον, ne ponatis offendiculum fratri vel impactionem] Id est, *ne occasionem temere detis alicui*, aut non accedendi ad Christianismum, aut ab eo recedendi: illud *προσκόμματος*, hoc *σκανδάλου* voce, quae gravior est, significatur. Vide Matth. 4: 6, 1 Cor. 8: 9, Matth. 5: 29, 13: 41, 18: 7, infra 14: 20, 21. Hoc autem faciebant et Iudaei qui Gentibus insuetis imponere volebant Legis iugum, et e Gentibus Christiani qui Iudaeos hac in re haesitantes ab Ecclesia repellebant. Occasiones omnes alienorum lapsuum vitare non possumus, sed vitandae sunt eae ad quas necessitate nulla aut utilitate impellimur.

14. *Οἶδα καὶ πέπεισμαι ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, scio et certus sum per Christum Iesum*] Id est, *per Christum*, qui mihi hoc apertius quam aliis revelavit. Vide supra 7.

Ὅτι οὐδὲν κοινὸν δι᾽ ἑαυτοῦ, nihil commune per se] *Per se*, id est, natura: *κοινὸν* חול. Vide quae dicta Matth. 15: 11 et Act. 10: 14. Etiam serpentibus gentes quaedam vescuntur. Supponit autem nullam esse de ea re Gentibus Legem datam, et ab Iudaeis ablatam iam ante ostenderat.

Εἰ μὴ τῷ λογιζομένῳ τι κοινὸν εἶναι, ἐκείνῳ κοινόν, nisi existimanti quid commune esse, illi commune est]. Quia nihil licitum ei qui illicitum aliquid credit, dum id credit. Diximus de hoc axiomate libro II de Iure Belli ac Pacis 23. 2. *Λογιζομένῳ existimanti*, ut supra 2: 3, 3: 28, 6: 11, 8: 18.

15. *Εἰ δὲ διὰ βρῶμα ὁ ἀδελφός σου λυπεῖται, si enim propter cibum frater tuus contristatur*] Id est, Si liber-

tatem tuam ita defendis ut ipsi imperitiam exprobres. Τὸ βρῶμα מאכל in Lege et Thalmudicis.

Οὐκ ἔτι κατὰ ἀγάπην περιπατεῖς, iam non secundum dilectionem agis] Dilectio unde totus hic sermo fluit non modo vult tolerari eos qui nondum omnia pervident, sed etiam illorum bono libertatem nostram circumcidi. Est argumentum a maiori ad minus. Fundamentum autem in loco Os. 6: 6.

Μὴ τῷ βρώματί σου ἐκεῖνον ἀπόλλυε ὑπὲρ οὗ Χριστὸς ἀπέθανε, noli cibo tuo illum perdere, pro quo Christus mortuus est] Christus pro omnibus hominibus mortuus est, in quibus sunt et illi qui peribunt, Ioh. 3: 16, 1 Tim. 2: 4, 5, 6, 2 Petr. 2: 1, 3: 9, Hebr. 10: 29. Plane idem quod hic, dicitur 1 Cor. 8: 11. Qui istam libertatem non intelligit et ob id duris tractari se videt, facile eo perduci potest ut de Euangelio dubitet primum, deinde et sequius existimet. Quare leniter tractanda, et si fieri potest, edocenda, non obtundenda sunt ingenia eiusmodi. Μὴ ἀπόλλυε, לא תאבד.

16. *Μὴ βλασφημείσθω οὖν ὑμῶν τὸ ἀγαθὸν, ne itaque calumnientur bonum vestrum*] Syrus et Latinus legerunt ἡμῶν [*nostrum*], bene: et τὸ ἀγαθὸν succincte pro τὸ ἀγαθὸν ἔργον [*bonum opus*]. Idem loquendi genus in Epistola ad Philippenses. Bonum est libertas Christiana: sed si inde schismata oriantur, male audit apud extraneos.

17. *Οὐ γάρ ἐστιν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ βρῶσις καὶ πόσις, non est enim regnum Dei cibus et potus*] Est μετωνυμία [*transnominatio*]: *Non bibendo neque edendo paratur ius ad regnum coeleste*, 1 Cor. 8: 8. Aliis actibus opus. Simile loquendi genus habuimus supra 8: 6.

Ἀλλὰ δικαιοσύνη, sed iustitia] *Innocentia*. Respiciuntur loca Esai. 54 et 62.

Καὶ εἰρήνη, et pax] Id est, *pacis studium*.

Καὶ χαρὰ ἐν πνεύματι ἁγίῳ, et gaudium in Spiritu Sancto] *Cura exhilarandi alios per dona Spiritus Sancti*, non autem eos irritandi, quod modo dixit λυπεῖν. Vide supra 12: 12.

18. *Ὁ γὰρ ἐν τούτοις δουλεύων τῷ Χριστῷ, qui enim ita servit Christo*] *Per tales actus*.

Eὐ-

Εὐάρεστος τῷ Θεῷ, καὶ δόκιμος τοῖς ἀνθρώποις, placet Deo, et probatus est hominibus] *Is et Dei favorem sibi pollicere poterit, et laudem ab hominibus piis.* Vocem εὐαρέστου habuimus supra 12: 1, 2. *Εὐάρεστος τῷ Θεῷ*, est טוב לפני אלהים. *Δόκιμος* est *qui probatur*, ut infra 16: 10, 1 Cor. 11: 19, 2 Cor. 10: 18, 13: 7, 2 Tim. 2: 15, Iac. 1: 17. Proprie de *auro* aut *pecunia* dicitur, ut videre est Gen. 23: 16, 1 Reg. 10: 18, Zach. 11: 13, 1 Par. 28: 18, 29: 4, 2 Par. 9: 17.

19. *Ἄρα οὖν τὰ τῆς εἰρήνης διώκωμεν, itaque quae pacis sunt sectemur*] Ut supra 17.

Καὶ τὰ τῆς οἰκοδομῆς τῆς εἰς ἀλλήλους, et quae aedificationis sunt mutuae] Fideles sunt *templum* Dei, 1 Cor. 3: 16, 17, 6: 19, 2 Cor. 6: 16. Id templum aedificatur bonis documentis et exemplis. Et huc mystice referenda quae apud Mosem sunt de Tabernaculo, et in historia Regum de Templo.

20. *Μὴ ἕνεκεν τοῦ βρώματος κατάλυε τὸ ἔργον τοῦ Θεοῦ, noli propter cibum destruere opus Dei*] Persistit in coepta Templi figura. Vide Matth. 26: 61. Quod hic καταλύειν, id φθείρειν 1 Cor. 3: 17, שחת Hebraice. Id fit acerbis altercationibus, per quas veritas saepe, charitas certo amittitur.

Πάντα μὲν καθαρὰ, omnia quidem sunt munda] Nempe βρώματα [*alimenta*], tum suapte natura, tum Christi permissu. Idem dictum Tit. 1: 15.

Ἀλλὰ κακὸν τῷ ἀνθρώπῳ τῷ διὰ προσκόμματος ἐσθίοντι, sed malum est homini qui cum offendiculo vescitur] *Διὰ* ita hic valet *μετὰ*, ut supra 2: 27, 4: 11, 2 Cor. 3: 11. *Κακὸν* subaudi τὸ βρῶμα [*alimentum*]: res pro actione. Mala est eius actio qui per eam temere occasionem praebet alteri recedendi ab Euangelio, dum se contumeliose tractari videt.

21. *Καλὸν τὸ μὴ φαγεῖν κρέα, μηδὲ πιεῖν οἶνον, bonum est non manducare carnem, et non bibere vinum*] *Melius est*: positivum pro comparativo, ut Matth. 18: 8, 9. Idem sensus 1 Cor. 8: 13. Quidvis potius nobis sustinendum est, quam ut facto nostro non necessario fratrem in ruinam impellamus.

Μηδὲ ἐν ᾧ ὁ ἀδελφός σου προσκόπτει, neque per quod fra-

frater tuus offendatur] Supple, *facere*. Et ἐν ᾧ, valet *per quod*, more Hebraeo.

Ἢ σκανδαλίζεται ἢ ἀσθενεῖ, *aut laedatur aut infirmetur*] Haec absunt in Manuscripto: neque legit Syrus.

22. Σὺ πίστιν ἔχεις, *tu fidem habes*] Πίστις hic est persuasio ea per quam quis credit licitum esse id quod facit, *assensus conscientiae*, אמונה magistris Hebraeis. Cum interrogandi nota haec legerunt Chrysostomus et Oecumenius: recte.

Κατὰ σεαυτὸν ἔχε ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, *tecum habe coram Deo*] Id est, tunc utere cum alium non habes testem quem offendas.

Μακάριος ὁ μὴ κρίνων ἑαυτὸν ἐν ᾧ δοκιμάζει] *Felix qui semet non damnat* (κρίνειν enim pro κατακρίνειν perfrequens) *in ea re quam praefert*, id est, quam agendam suscipit. Idem sic eloquitur Iohannes 1 Epist. 3: 21, Ἐὰν ἡ καρδία ἡμῶν μὴ καταγινώσκῃ ἡμῶν, παῤῥησίαν ἔχομεν πρὸς τὸν Θεόν [*Si nos mens nostra non reprehenderit, fiduciam habemus ad Deum*].

23. Ὁ δὲ διακρινόμενος] *Qui dubitat, qui haesitat.* Vide dictum locum de Iure Belli ac Pacis. Διακρίνειν est *dubitare*, ut Matth. 21: 21 et supra 4: 20. Quibus locis dicta vide.

Ἐὰν φάγῃ, κατακέκριται, *si ederit, damnatus est*] A semetipso scilicet.

Ὅτι οὐκ ἐκ πίστεως, *quia non ex fide*] *Non cum firma persuasione licitum esse quod facit.* Optimum enim illud, *Quod dubitas, ne feceris*, apud Ciceronem, tritum et Hebraeorum proverbio.

Πᾶν δὲ ὃ οὐκ ἐκ πίστεως, ἁμαρτία ἐστίν] *Peccatum est quidquid fit conscientia non adstipulante.* Hoc monitum Iudaeos qui Christiani facti erant spectat, ne aliorum exemplo id facerent quod ipsi aut licitum non putabant, aut certe valde de eo dubitabant. Post haec verba in Manuscripto illo quo saepe utimur, non minus quam in aliis Manuscriptis vetustissimis, sequuntur commata tria quae fine epistolae habemus. Et hoc loco illa legisse apparet Chrysostomum, Oecumenium, Theophylactum. Videtur Paulus primum hic finire voluisse epistolam, sed postea aliquanto plus, quam speraverat, nactus tem-

po-

poris, alia quaedam adiecisse. Marcionis exemplaria hic epistolam finiebant, teste Hieronymo.

CAPUT XV.

Ἡμεῖς οἱ δυνατοὶ, *nos firmiores*] Δυνατοὺς hic vocat provectiores in rerum cognitione, quibus oppositi supra ἀσθενεῖς [*infirmi*]. Sic δυνατὸς ἐν λόγῳ [*potens sermone*] Luc. 24: 19, Act. 7: 22.

Τὰ ἀσθενήματα τῶν ἀδυνάτων βαςάζειν, imbecillitates infirmorum sublevare] Similitudo ducta ab itinerum sociis, quorum validiores qui sunt, minus validos parte sarcinarum levant. *Onus allevant*, dicit Cicero. Ἀλλήλων βάρη βαςάζειν [*alterum alterius onera portare*] hic Apostolus Gal. 6: 2. Videtur autem argumentum duci ex Lege Exod. 23: 5, hoc modo, *Si sublevandum est iumentum inimici, quanto magis homo amicus?* Sensus est, aleniter ferre nos debere aliorum hallucinationes.

Καὶ μὴ ἑαυτοῖς ἀρέσκειν, et non nobis placere] Ἀρέσκειν hoc loco, ut et 1 Cor. 10: 33, est *rem gratam facere*, quomodo et Xenophon dixit γείτονι ἀρέσκειν [*vicino placere*]: est μετωνυμία [*transnominatio*] effectus pro causa.

2. *Ἕκαςος γὰρ ὑμῶν, itaque unusquisque vestrum*] Manuscriptus, ἕκαςος ἡμῶν [*unusquisque nostrum*], quod cum praecedentibus melius cohaeret.

Τῷ πλησίον ἀρεσκέτω εἰς τὸ ἀγαθὸν πρὸς οἰκοδομὴν, proximo suo placeat ad bonum, ad aedificationem] Non in omnibus gratificari alteri debemus, sed in iis quae ipsius bono cedunt, id est, *per quae fieri melior potest*. Nam post εἰς τὸ ἀγαθὸν subauditur αὐτοῦ [*eius*], ut supra 8: 28 et 13: 4, et eius interpretatio est illud πρὸς οἰκοδομὴν, de quo vide supra 14: 19. Ἀρεσκέτω, id est, *scire debet hoc sibi curandum*.

3. *Καὶ γὰρ ὁ Χριςὸς, etenim et Christus*] Is scilicet qui nobis pro exemplari debet esse, 1 Petr. 2: 21.

Οὐχ ἑαυτῷ ἤρεσεν, non sibi placuit] *Non quaesivit sibi dulcia*.

Ἀλλὰ, *sed*] Supple *fecit*, ut supra 14: 23.

Κα-

Καθὼς γέγραπται· Οἱ ὀνειδισμοὶ τῶν ὀνειδιζόντων σε ἐπέπεσον ἐπ' ἐμέ, sicut scriptum est, Convicia tuorum conviciatorum in me ceciderunt] Verba sunt Davidis qui figura Christi, Psalmo (iuxta Hebr.) 69: 10. Vide Matth. 27: 39—42. Omnia haec sustinuit Christus Dei ac hominum causa.

4. *Ὅσα γὰρ προεγράφη, εἰς τὴν ἡμετέραν διδασκαλίαν προεγράφη, quaecunque enim ante scripta sunt, ad nostram doctrinam scripta sunt*] Occurrit tacitae obiectioni, *Ad Davidem ista pertinent. Sit ita: at constat inter Iudaeos omnes istas res figuras esse rerum Christi.* Vide 1 Cor. 10: 6. *Προεγράφη, ante scriptum*, et *προέγραψα, ante scripsi*, Eph. 3: 3, sicut *προῃτιασάμεθα, ante evicimus*, supra 3: 9. *Εἰς τὴν ἡμετέραν διδασκαλίαν*, idem hic quod *πρὸς νουθεσίαν ἡμῶν* [*ad admonitionem nostram*] dicto loco 1 Cor. 10: 11.

Ἵνα διὰ τῆς ὑπομονῆς καὶ διὰ τῆς παρακλήσεως τῶν γραφῶν τὴν ἐλπίδα ἔχωμεν] *Ut inter mala quae ferimus, et inter solatia quae nobis praestat Sacra Scriptura, spem perpetuo retineamus.* Vide supra 5: 3, 4, 8: 25.

5. *Ὁ δὲ Θεὸς τῆς ὑπομονῆς καὶ τῆς παρακλήσεως, Deus autem patientiae et solatii*] *Θεὸς τῆς ὑπομονῆς* est *is quem tolerantia Christiana respicit*, sicut infra 13, *ὁ Θεὸς τῆς ἐλπίδος* [*Deus spei*]: *Θεὸς τῆς παρακλήσεως, is a quo solatia veniunt.* Genitivus enim in his libris modo obiectum, modo causam effectricem denotat.

Δῴη ὑμῖν τὸ αὐτὸ φρονεῖν ἐν ἀλλήλοις, det vobis idem studere inter vos] Id est, *det vobis omnia quae ad concordiam mutuam prodesse possunt.* Vide supra 12: 18.

Κατὰ Χριστὸν Ἰησοῦν, secundum Christum Iesum] *Talem*, inquam, *concordiam quae pietati Christianae non obstet.* Nam *Iesu Christi* nomen pro praeceptis eius saepe ponitur.

6. *Ἵνα ὁμοθυμαδὸν ἐν ἑνὶ στόματι δοξάζητε τὸν Θεὸν καὶ πατέρα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ut unanimes uno ore honorificetis Deum et Patrem Domini nostri Iesu Christi*] Id est, Ut cum Deum laudatis eique preces funditis, faciatis id non tantum eodem verborum sono (sicut δοξολογίαι [*laudationes*] et λιτανεῖαι [*precationes*] fieri solebant) sed et animo pleno mutuae dilectionis, sine con-

contemptu, sine odio. Habes hanc vocem ὁμοθυμαδὸν Act. 2: 46, ubi forma est Ecclesiae perfectissimae. Adde ad eius vocis explicationem id quod est Act. 4: 32. *Deus* eximie *Christi* et *Deus* Eph. 1: 17. et *Pater* dicitur Eph. 1: 3, et per ipsum *noster*.

7. *Διὸ προσλαμβάνεσθε ἀλλήλους, propter quod assumite vos invicem*] Haec cum ita se habeant, id est, cum in Euangelio praecipuum sit dilectio, nolite ob res tales alii alios a fraternitate abscindere. Vide supra 12: 1.

Καθὼς καὶ ὁ Χριστὸς προσελάβετο ἡμᾶς εἰς δόξαν Θεοῦ, sicut et Christus assumsit nos in honorem Dei] Id est, *Sicut Christus nos sibi sociavit, ut aliquando Divinae gloriae cum ipso simus participes.* Ioh. 17: 24.

8. *Λέγω δὲ Ἰησοῦν Χριστὸν διάκονον γεγενῆσθαι περιτομῆς ὑπὲρ ἀληθείας Θεοῦ, dico autem Christum Iesum ministrum fuisse circumcisionis propter veritatem Dei*] Manuscriptus λέγω γάρ. Rationem reddit praecedentium, et, quo minus ex Gentibus vocati Iudaeos prae sese spernerent, egregio utitur argumento, quod *veritatem Dei*, id est, Euangelium, *Christus ipse per se non nisi circumcisioni*, id est, Iudaeis circumcisis (vide supra 3: 30, 4: 9, 12) *praedicaverit.* Vide Matth. 15: 24. Christus, quanquam filius, recte διάκονος dicitur, quia eam personam susceperat, Matth. 20: 28, Ioh. 13: 14.

Εἰς τὸ βεβαιῶσαι τὰς ἐπαγγελίας τῶν πατέρων, ad confirmandas promissiones Patrum] Nam Hebraeis promissus erat Messias, non Gentibus, quanquam et de Gentibus vocandis vaticinia praecesserant. Genitivus πατέρων hic obiectum significat. Patribus enim, nempe Iudaeorum, facta erant ista promissa.

9. *Τὰ δὲ ἔθνη ὑπὲρ ἐλέους δοξάσαι τὸν Θεόν, Gentes autem ob misericordiam celebrare Deum*] Subauditur et λέγω [*dico*] ex praecedentibus, et verbum ὀφείλειν, *debere.* Similis ἔλλειψις [*defectus*] supra 4: 13. Debent Gentes maximas Deo gratias pro tanto beneficio ipsis exhibito ex nulla promissi obligatione.

Καθὼς γέγραπται· διὰ τοῦτο ἐξομολογήσομαί σοι ἐν ἔθνεσι, Κύριε, καὶ τῷ ὀνόματί σου ψαλῶ, sicut scriptum est: Propterea celebrabo te in Gentibus, Domine, et nomen tuum cantabo] Sunt ista verba LXX ex Psalmo (secundum

Hebr.

Hebr.) 18: 50. Dicit David se etiam vicinis alienigenis narraturum Dei in se beneficia. Optime autem haec ad mysticum Davidem Christum aptantur.

10. *Καὶ πάλιν λέγει, et iterum dicit*] Id est, *alio loco*, ut Matth. 4: 7. Hebraei dicerent ויאמר שוב, verbum enim שוב per *πάλιν* solent vertere LXX.

Εὐφράνθητε ἔθνη μετὰ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ, laetamini Gentes cum populo eius] Dubitari non debet quin sit ex Deut. 32: 43. Nam ibi in editione LXX eadem verba exstant, et apparet eos bis legisse litteras עם, nempe hoc modo; הרנינו גוים עם עמו [*Cantate Gentes cum populo eius*].

11. *Καὶ πάλιν· Αἰνεῖτε τὸν Κύριον πάντα τὰ ἔθνη, καὶ ἐπαινέσατε αὐτὸν πάντες οἱ λαοὶ, et iterum, Laudate Dominum omnes Gentes, et celebrate eum omnes populi*] Ex Ps. 107: 1 iuxta Hebraicam editionem: verba hic eadem quae apud LXX, nisi quod ibi omittitur copula quae et in Hebraeo non est, sed subauditur.

12. *Καὶ πάλιν Ἡσαίας λέγει· Ἔσται ἡ ῥίζα τοῦ Ἰεσσαὶ, καὶ ὁ ἀνιστάμενος ἄρχειν ἐθνῶν· ἐπ' αὐτῷ ἔθνη ἐλπιοῦσι, et rursus Esaias ait: Erit radix Iesse; et qui exsurget ad regendas Gentes: in hunc Gentes sperabunt*] Sunt haec quoque ex LXX Esai. 11: 10: ubi quod in Hebraeo est לנס *in vexillum victoriae*, verterunt *ἄρχειν* quia *vexillum* signum imperii. Locus Prophetae de Ezechia agit, sed qui et ipse non obscura fuit Christi imago. *Orietur*, inquit, *ex Iessae domo soboles quae erigetur Gentibus pro vexillo, nempe in id, ut Gentes ei se committant cum bona fiducia.* Haec pertinent non tantum ad ostendendum Gentibus quid Deo debeant, verum etiam ad retundendam Iudaeorum ferociam. Quid est? Vultis vos aegre ferre si Deus promissa praestat?

13. *Ὁ δὲ Θεὸς τῆς ἐλπίδος πληρώσαι ὑμᾶς πάσης χαρᾶς καὶ εἰρήνης ἐν τῷ πιστεύειν, Deus autem spei impleat vos omni gaudio et pace in credendo*] Ὁ Θεὸς τῆς ἐλπίδος est *is Deus quem spes nostra respicit*, ut diximus supra 5. *Ille Deus nos impleat* non rixis et iurgiis, sed *tranquillitate* (id enim *χαρὰν* vocat) *et concordia, ita tamen ut communem fidem retineatis:* neque enim Deus pacem probat cum detrimento fidei in Christum.

Εἰς τὸ περισσεύειν ὑμᾶς ἐν τῇ ἐλπίδι, ἐν δυνάμει πνεύ-

μα-

ματος ἁγίου] *Ut ex illa tranquillitate et concordia spes vestra* in Deum *crescat, ope Spiritus Sancti*, qui non amat contentiosos. Vide Gal. 5: 22, Eph. 4: 3. *Περισσεύειν ὑμᾶς, foecundari.*

14. *Πέπεισμαι δὲ, ἀδελφοί μου, καὶ αὐτὸς ἐγὼ περὶ ὑμῶν, certus sum autem, Fratres mei, et ego ipse de vobis*] Solet Apostolus monita sua emollire quasi ex superabundanti adhibita, ut eo magis suos ad officium excitet. Simile loquendi genus 2 Tim. 1: 5 et in Epistola ad Hebr. 6: 9. Et verum erat quod dicit, sed in parte eorum quibus scribit.

Ὅτι καὶ αὐτοὶ μεστοί ἐστε ἀγαθωσύνης, vos et sponte plenos esse dilectione] Spero vos sponte vestra sine meo monitu abstenturos a condemnationibus et contemptu.

Πεπληρωμένοι πάσης γνώσεως, repletos omni scientia] Satis intelligentes esse vos plerosque libertatis Christianae.

Δυνάμενοι καὶ ἄλλους νουθετεῖν, ita ut possitis et alios monere] *Alios*, id est imperitiores, *instituere de ista libertate.*

15. *Τολμηρότερον δὲ ἔγραψα ὑμῖν, ἀδελφοὶ, ἀπὸ μέρους, audacius autem scripsi vobis, Fratres, ex parte*] Id est, *paulo liberius*, ut hic accipit Syrus: nam ἀπὸ μέρους et ἐκ μέρους diminuit aliquid de eo quod dicitur, ut infra 24, 1 Cor. 13: 9, 12, 2 Cor. 1: 14, 2: 5.

Ὡς ἐπαναμιμνήσκων ὑμᾶς διὰ τὴν χάριν τὴν δοθεῖσάν μοι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, tanquam in memoriam vobis reducens propter gratiam quae data est mihi a Deo] Quasi dicat σπεύδοντα καὶ αὐτὸν ὀτρύνω [*festinantem hortor et ipsum*]: et necessitatem officii excusat: nam per χάριν intelligit μετωνυμικῶς [*per transnominationem*] ipsum Apostolatum, ut supra 12: 6. Ἐπαναμιμνήσκων מזכיר.

16. *Εἰς τὸ εἶναί με λειτουργὸν Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τὰ ἔθνη*] *Esse* pro *conspici. Ut factis probem me ministrum esse Christi ad Gentes missum.* Vide supra 11: 13.

Ἱερουργοῦντα τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Θεοῦ, sacrum Dei Euangelium administrans] *Dum obeo sacerdotium* non Leviticum, sed Christianum ex vaticinio Esaiae 66: 21.

Ἵνα γένηται ἡ προσφορὰ τῶν ἐθνῶν εὐπρόσδεκτος, ut fiat oblatio Gentium accepta] Non pecudes Deo offerens, sed homines multos per me ad Deum conversos. Persistit

in similitudine victimae, ideo dicit *εὐπρόσδεκτος*, quod idem cum *εὐάρεςος*, quod supra habuimus 12: 1; 2, ubi dicta vide. Vocem *εὐπροσδέκτου* habes et infra 31, 2 Cor. 6: 2, 8: 12, 1 Petr. 2: 5; Luc. 4: 19. *Δεκτὸς* respondet Hebraeo רצון.

Ἡγιασμένη ἐν πνεύματι ἁγίῳ, consecrata Spiritu Sancto] Non sale, ut Leviticae victimae, sed ipso *Spiritu Sancto*. Vide quae dicta Marc. 9: 49.

17. *Ἔχω οὖν καύχησιν ἐν Χριςῷ Ἰησοῦ τὰ πρὸς τὸν Θεόν*] Sensus est: Cum tam multos ad fidem adduxerim, *habeo quod laeter in rebus Dei*, non quasi per me ista effecerim, sed *per Iesum Christum*. *Καυχᾶσθαι* modo *inniti*, modo *laetari ob rem aliquam*. הלל interdum *καυχᾶσθαι* vertitur, alibi *ἀγαλλιᾷν* [*exsultare*]. Sic עלז per utrumque vertitur, nec minus עלץ et רנן.

18. *Οὐ γὰρ τολμήσω λαλεῖν*] *Vix audeam eloqui*. Est honesta *προθεραπεία περιαυτολογίας* [*praeparatio praedicationis de se ipso*], quales multas adhibet Paulus, ut 2 Cor. 12: 1 et sequentibus.

Τί ὧν οὐ κατειργάσατο Χριςὸς δι' ἐμοῦ εἰς ὑπακοὴν ἐθνῶν, quid per me non fecerit Christus ad Gentium obedientiam] *Quid non fecerit*, id est, quam multa et magna fecerit, *ad Gentium obedientiam*, nempe *efficiendam*.

Καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ, et verbo et re] Vide Act. 7: 22.

19. *Ἐν δυνάμει σημείων καὶ τεράτων, signorum et prodigiorum vi*] Solent haec saepe coniungi, ut Matth. 24: 24, Ioh. 4: 48, Act. 2: 43, 4: 30, 5: 12, 7: 36, 14: 3, 2 Cor. 12: 12. Talia erant Daemonum eiectio, morborum omnis generis sanatio, mortuorum resuscitatio.

Ἐν δυνάμει πνεύματος Θεοῦ, vi Spiritus Dei] In Manuscripto *ἐν δυνάμει πνεύματος ἁγίου*, quomodo citat Athanasius. Hoc ad illas revelationes, de quibus agitur 2 Cor. 12, et linguarum dona pertinet. Haec erant Paulinae *ἱερουργίας* [*functionis sacrae*] signa, multo magnificentiora quam cidaris et poderes et tintinnabula.

Ὥςε με ἀπὸ Ἱερουσαλὴμ, ita ut ab Hierosolymis] Tangitur illa historia quae est Act. 9: 26.

Καὶ κύκλῳ] Hoc *κύκλῳ* hic adverbialiter ponitur, pro *circum*, ut Iob. 6: 3, Gen. 23: 17, 35: 3, 41: 48, Exod. 7: 24 et alibi saepe. Sic et Matth. 3: 34, 6: 6, 36, Luc. 9:

9: 12. Intelligit Phoenicen, Syriae alia, et Arabiam, Act. 9: 20, 12: 25, 13: 1, Gal. 1: 17.

Μέχρι τοῦ Ἰλλυρικοῦ, usque ad Illyricum] Recte; nam Macedonia quam peragravit Paulus, Dalmatiam attingit, quae pars Illyrici, et ipsum mare Illyricum. In eo tractu est Apollonia nominata Act. 17: 1. Vide Ptolemaeum.

Πεπληρωκέναι τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ] Id est, *implesse munus praedicandi Euangelii.* Est *μετωνυμία* [*transnominatio*]. Sic πληρώσαντες τὴν διακονίαν [*impleto ministerio*] dicitur Act. 12: 25, εἰς τὸ ἔργον ὃ ἐπλήρωσαν [*in opus quod compleverant*] Act. 14: 26, et πληρῶσαι τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ [*ut impleam verbum Dei*] Col. 1: 25.

20. *Οὕτω δὲ φιλοτιμούμενον εὐαγγελίζεσθαι, sic autem annunciare Euangelium studui*] Φιλοτιμεῖσθαι quanquam *ab honoris appetitu* originem trahit, usu tamen traductum est ad id omne quod studio magno ac contentione agimus. Ita enim usurpat Plato, Xenophon, Plutarchus, alii, et noster Apostolus 2 Cor. 5: 9, 1 Thess. 4: 11.

Οὐχ ὅπου ὠνομάσθη Χριστὸς, ἵνα μὴ ἐπ' ἀλλότριον θεμέλιον οἰκοδομῶ, non ubi nominatus est Christus, ne super alienum fundamentum aedificarem] Vere de se hoc praedicat Paulus, plerisque in locis se iecisse Euangelii semina. Similitudine autem fundamenti et alibi hac in re utitur, 1 Cor. 3: 10, Eph. 2: 20.

21. *Ἀλλὰ καθὼς γέγραπται, sed sicut scriptum est*] Feci scilicet. Ellipsis qualis supra 3.

Οἷς μὴ ἀνηγγέλη περὶ αὐτοῦ, ὄψονται· καὶ οἳ οὐκ ἀκηκόασι, συνήσουσι, quibus non est annuntiatum de eo, videbunt; et qui non audierunt, intelligent] Verba ipsa LXX apud Esaiam 52 in fine. *Videbunt res non ante nuntiatas, et intelligent non ante audita*, quod, primo sensu dictum de iis qui videre eventum vaticiniorum Ieremiae, mystico sensu optime ad Euangelium refertur.

22. *Διὸ καὶ ἐνεκοπτόμην τὰ πολλὰ τοῦ ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς*] *Saepe, cum scilicet vellem ad vos venire, inhibitus fui,* nempe quia alio trahebat me cura populorum, ad quos nondum, ut iam ad Romanos, Euangelii notitia pervenerat. Ἐγκόπτειν sensu *inhibendi* habemus et Gal. 5: 7 et 1 Thess. 2: 18. In Glossario, *ἐγκόπτω, incido, impedio.* Similitudo ducta a curribus aut navibus quibus palus infigitur.

23. *Νυνὶ δὲ μηκέτι τόπον ἔχων ἐν τοῖς κλίμασι τούτοις*] *Non inveniens locum ubi nunc fundamenta iacienda sint*, *ἐν τοῖς κλίμασι τούτοις*, *in his regionibus*, Graeciae scilicet. In Glossario, *κλίμα*, *regio*, *tractus*. Sic *κλίματα* *Achaiae*, *Syriae*, *Ciliciae*, habemus 2 Cor. 11: 10, Gal. 1: 21. Proprie *κλίμα* vocant Geographi *spatium quod a duobus parallelis intercipitur*. Sed Historici modo arctius, modo latius sumunt.

Ἐπιποθίαν δὲ ἔχων τοῦ ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν, *cupiditate autem ad vos veniendi ex multis iam annis ductus*] Vide supra 1: 11, Act. 19: 21. *Ἐπιποθία* hic quod *ἐπιπόθησις* 2 Cor. 7: 7, 11.

24. *Ὡς ἐὰν πορεύωμαι εἰς τὴν Ἱσπανίαν, ἐλεύσομαι πρὸς ὑμᾶς*, *si quando in Hispaniam proficiscar, veniam ad vos*] In Manuscripto *ὡς ἄν*, et sic legere Graeci Patres. Sic *ὡς ἄν*, 1 Cor. 11: 34. In Manuscripto etiam est, *εἰς Σπανίαν*. Alii codices, *εἰς τὴν Σπανίαν*. Scribit sic Strabo et Glossarium vetus et Scholiastes Iuvenalis ad Satyram XIV et Martianus Capella, ut ad eum annotavimus. Sic habent et codices Iustini et Curtii Manuscripti, et Iudaei scribunt ספניא, ut Kimchi ad Obadiam: interdum et corrupte אספמיא, ut ab aliis notatum. Multa itinera in animo habuit Paulus quae exsequi situs non est, sive per dictatum Spiritus, sive per occasiones enascentes quae praevertendae videbantur. Sunt qui in Hispaniam ivisse Paulum putant post primam causae dictionem apud Neronem: certe Clemens in Epistola ad Corinthios ait eum fuisse *Praeconem et in Oriente et in Occidente*.

Ἐλπίζω γὰρ διαπορευόμενος θεάσασθαι ὑμᾶς, *spero enim fore ut in itinere videam vos*] Quia ex Graecia per Italiam iter in Hispaniam capere volebat, obiter vero Romam invisere.

Καὶ ὑφ' ὑμῶν προπεμφθῆναι ἐκεῖ, *et a vobis illuc deducar*] Per Galliam scilicet, Italis optime cognitam. Similem rem vide Act. 17: 15.

Ἐὰν ὑμῶν πρῶτον ἀπὸ μέρους ἐμπλησθῶ, *si vobis primum ex parte fruitus fuero*] *Ἀπὸ μέρους* non quantum vellem, sed quantum licebit. Vide quae diximus supra 15. *Ἐμπλησθῶ*, tale illud, *Amplexu extremo satiare tuorum*. Syrus ab odoribus sumptam translationem putavit.

25. *Νυνὶ δὲ πορεύομαι εἰς Ἱερουσαλὴμ διακονῶν τοῖς ἁγίοις, nunc autem Hierosolyma proficiscor sanctis ministraturus*] Ferens illis quae undique in eorum usum collegi. Vide quae diximus in Prolegomenis ad hanc Epistolam. *Πορεύομαι*, id est, *ad iter accinctus sum*. Vide quae dicta ad Matth. 26: 28.

26. *Εὐδόκησαν γὰρ Μακεδονία καὶ Ἀχαΐα*] *Placuit enim Macedoniae et Achaiae*, id est, Ecclesiis quae sunt in Macedonia et Achaia. Tacite Romanos ad pares liberalitates invitat.

Κοινωνίαν τινὰ ποιήσασθαι εἰς τοὺς πτωχοὺς τῶν ἁγίων τῶν ἐν Ἱερουσαλὴμ] Id est, *facere pauperibus illis partem de suis opibus*. In Glossario, *κοινωνία*, *communicatio*. De nomine πτωχοῦ diximus ad Matth. 26: 11; *πτωχοὺς τῶν ἁγίων*, id est, *pauperes qui sunt inter sanctos*. Talia sunt, *nigrae lanarum*, *ovorum oblonga*.

27. *Εὐδόκησαν γὰρ*, *placuit enim eis*] Est egregia *ἀναφορὰ* [*repetitio*] simul cum *ἐπανορθώσει* [*correctione*].

Καὶ ὀφειλέται αὐτῶν εἰσὶ, et debitores sunt eorum] Proprie *debet* a quo in iure exigi quid potest, improprie quem honesta aliqua ratio ad agendum impellit. De utroque hoc *debendi* significatu diximus lib. II de Iure Belli ac Pacis 7. 4, 14: 6, 22. 16. Sic *gratiam debere* aliquis dicitur. Vide Gellium I. 5. Sic vocem *ὀφειλέται* habuimus supra 1: 14, 8: 12, חַיָּבִים.

Εἰ γὰρ τοῖς πνευματικοῖς αὐτῶν ἐκοινώνησαν τὰ ἔθνη, nam si spiritualium eorum participes facti sunt Gentiles] Cum prophetias de Christo ab illis acceperint et eorum exemplo in Christum crediderint. Nota *κοινωνεῖν* sicut Latinum *participare*, et agendi et patiendi sensu dici.

Ὀφείλουσι καὶ ἐν τοῖς σαρκικοῖς λειτουργῆσαι αὐτοῖς, debent et in carnalibus ministrare illis] Par argumentum habes 1 Cor. 9: 11. *Σαρκικὰ* vocat quae ad hanc vitam sustentandam pertinent. *Λειτουργῆσαι* hic est עבד *inservire*, nempe alicuius necessitatibus. Sic *λειτουργὸν χρείας* [*ministrum necessitatis*] dixit Apostolus Phil. 2: 25, et ipsam hanc largitionem *διακονίαν τῆς λειτουργίας* [*muneris officium*] 2 Cor. 9: 12.

28. *Τοῦτο οὖν ἐπιτελέσας καὶ σφραγισάμενος αὐτοῖς τὸν καρπὸν τοῦτον, hoc igitur cum consummavero et assignave-*

vero eis fructum hunc] Est μετωνυμία [*transnominatio*]: nam consignari solent quae deponuntur. Ita *consignatam dotem* dixit Suetonius in Claudio. Et *fructum* vocat id quod ex beneficentia nascitur. Sic καρποὶ μετανοίας [*fructus poenitentiae*] Matth. 3: 8, μεςὴ ἐλέους καὶ καρπῶν ἀγαθῶν [*plena misericordia et fructibus bonis*] Iac. 3: 17.

Ἀπελεύσομαι δι' ὑμῶν εἰς τὴν Ἱσπανίαν, *per vos proficiscar in Hispaniam*] Etiam hic libri meliores εἰς τὴν Σπανίαν. Dictum autem est δι' ὑμῶν, id est, *per vestras terras*, sicut *eamus ad me*, id est, domum meam. Tale illud:

— *Proximus ardet*
Ucalegon.

29. Ἐν πληρώματι εὐλογίας τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Χριςοῦ ἐλεύσομαι, *cum abundantia benedictionis Euangelii Christi veniam*] In Manuscripto illo, ut et in aliis, ἐν πληρώματι εὐλογίας Χριςοῦ, quomodo legit et Origenes et Ambrosius et Latinus interpres, id est, *veniam cum uberrimis Christi donis*, ad vos confirmandos scilicet. Vide supra 1: 11. Πλήρωμα, *abundantiam* significat, ut Ioh. 1: 16. Sic et Cant. 5: 12. Εὐλογία omne id *quod* in nos *liberaliter confertur*, ברכה Eph. 1: 3, Gal. 3: 14. Est enim translatio a voce ad res. Εὐλογημένη ἐν πληρώματι [*benedicta per abundantiam*], est in inscriptione Ignatianae Epistolae ad Ephesios.

30. Καὶ διὰ τῆς ἀγάπης τοῦ πνεύματος] *Per illam dilectionem quam in nobis effecit Spiritus Sanctus.*

Συναγωνίσασθαί μοι ἐν ταῖς προσευχαῖς ὑπὲρ ἐμοῦ πρὸς τὸν Θεὸν, *ut mecum certetis in precibus pro me fundendis ad Deum*] Ἐν ταῖς προσευχαῖς, *per preces*. Dixit autem non βοηθεῖν [*iuvare*], sed συναγωνίσασθαι, quia preces certamen quoddam sunt, ut apparet Col. 4: 12. Eius certaminis figuram gessit certamen Iacobi cum Angelo.

31. Ἵνα ῥυσθῶ ἀπὸ τῶν ἀπειθούντων ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ, *ut liberer ab infidelibus qui sunt in Iudaea*] Ut eorum manus evadam. Prospiciebat enim periculum ex eorum saevitia. Vide Act. 21: 11 et sequentibus. Par loquendi genus 2 Thess. 3: 2, 2 Cor. 1: 10.

Καὶ ἵνα ἡ διακονία μου, *et ut ministerium meum*] Opera haec quam sumpsi in colligendis perferendisque pecuniis. Ta-

Talia enim διακονίας nomine vocantur, ut Act. 6: 1, supra 12: 7, 1 Cor. 16: 15, 2 Cor. 8: 4, 9: 1, 12.

Ἡ εἰς Ἱερουσαλὴμ] Erga Christianos qui sunt Hierosolymis. Locutio similis ei quae supra 26.

Εὐπρόσδεκτος γένηται τοῖς ἁγίοις, acceptum fiat sanctis] Ut nempe Iudaei qui in Christum crediderant vocatos ex Gentibus sincere ament, conspecta hac ipsorum in se beneficentia.

32. *Ἵνα ἐν χαρᾷ ἔλθω πρὸς ὑμᾶς, ut cum gaudio ad vos veniam*] Laetus tam bono operis successu.

Διὰ θελήματος Θεοῦ, per Dei favorem] Id est, *Deo iter meum ad vos prosperante.* Sic *ἐν θελήματι τοῦ Θεοῦ* habuimus supra in re eadem 1: 10.

Καὶ συναναπαύσωμαι ὑμῖν, et solatio fruar vobiscum] *Ἀναπαύεσθαι* mi est *solatium accipere*, ut videre est 1 Cor. 16: 18, 2 Cor. 7: 13, Phil. 1: 7, 20. *Συναναπαύεσθαι* est *solatium dare et accipere.* Sensus plane idem, qui supra in verbo *συμπαρακληθῆναι*, 1: 12, Gen. 5: 29, ubi explicatur significatio vocis Noe, in Graeco est, *Οὗτος διαναπαύσει ἡμᾶς ἀπὸ τῶν ἔργων ἡμῶν καὶ ἀπὸ τῶν λυπῶν τῶν χειρῶν ἡμῶν.* In Latino, *Iste consolabitur nos ab operibus et laboribus manuum nostrarum.*

33. *Ὁ δὲ Θεὸς τῆς εἰρήνης, Deus autem pacis*] Deus pacis auctor. Loquendi genus, quale supra 5, *Θεὸς τῆς παρακλήσεως* [*Deus consolationis*]. Hoc dicit, ut hoc magis Romanos a rixis avertat.

Μετὰ πάντων ὑμῶν] *Vobis adsit, faveat, opituletur.* Vide quae ad Matth. 28: 20 et ad Luc. 1: 28.

CAPUT XVI.

1. *Συνίστημι δὲ ὑμῖν, commendo autem vobis*] Sicut epistolae quaedam sunt mere συστατικαὶ quarum et Paulus meminit 2 Cor. 3, et exempla exstant apud Ciceronem, ita et epistolarum quarundam partes sive adiectiones. Commendat Phoeben, tum ut adiuvetur in negotiis, tum ut locum suum ibi teneat, sicut in Synagogis moris erat. De epistolis commendatitiis est Canon VI Antiochenus et XI Constantinopolitanus.

Φοίβην] Sicut *Phoebus* nomen viri apud Martialem; sic *Phoebe* mulieris.

Οὖσαν διάκονον, quae est Diaconissa] In Iudaea Diaconi viri etiam mulieribus ministrare poterant: erat enim ibi liberior ad feminas aditus, quam in Graecia, ubi viris clausa *γυναικωνῖτις* [*mulierum conclave*]: ideo duplici in Graecia foeminarum auxilio Ecclesiae opus habuere. Alterae erant *πρεσβύτιδες* [*Presbyterae*] sive *προκαθήμεναι* [*priore loco sedentes*], quae feminarum mores formabant, et ante Laodicenam Synodum manibus impositis ordinabantur, ut videre est Canone eius Synodi XI. Aliae erant *διάκονοι*, Latine etiam *Diaconissae*, quod Plinius in Epistola ad Traianum vertit *ministras*, quae feminas pauperes aut aegrotas pecunia atque opera sublevabant.

Τῆς ἐκκλησίας τῆς ἐν Κεγχρεαῖς, Ecclesiae quae est Cenchreis] Cenchreae portus Corinthi ad Saronicum sinum. Vide Act. 18: 11.

2. *Ἵνα αὐτὴν προσδέξησθε ἐν Κυρίῳ, ut eam suscipiatis in Domino*] Id est, ob Christum cui fideliter inservijt.

Ἀξίως τῶν ἁγίων] Id est, *sicut sanctos excipi oportet*. Sic saepe adverbium *ἀξίως* regit genitivum quem regeret adiectivum.

Καὶ παραστῆτε αὐτῇ ἐν ᾧ ἂν ὑμῶν χρήζῃ πράγματι, et opitulemini ei in quocunque negotio vestri indiguerit] Iulianus in Epistola *multum crevisse* ait *Galilaeorum* (sic ille Christianos appellat) *religionem per τὴν πρὸς τοὺς ξένους φιλανθρωπίαν* [*humanitatem erga hospites*] Est autem hic *παριστάναι*, ut et Latinis *adesse, opitulari*.

Καὶ γὰρ αὕτη προστάτις πολλῶν ἐγενήθη καὶ αὐτοῦ ἐμοῦ, etenim ipsa quoque patrona fuit multis et mihi ipsi] Non dixit *παραστάτις*, *adiutrix*, sed magnifico plane titulo eam exornans dixit *προστάτιν*, id est, *patronam*. Sic Athenis dicebantur peregrinorum defensores. Et Plutarchus Latinam vocem *patroni προστάτην* solet reddere.

3. *Ἀσπάσασθε Πρίσκιλλαν καὶ Ἀκύλαν, salutate Priscillam et Aquilam*] Origenes docet *Πρίσκαν* scriptum fuisse hoc loco, quomodo et habent quidam Manuscripti et legit Latinus; et coniicit eandem esse quae in Actis Priscilla dicitur, recte: nam feminarum nomina modo simpliciter enunciabantur, modo *ὑποκοριστικῶς* [*diminutive*].

Sic

Sic *Livia* Drusi uxor Tacito, quae semper Suetonio *Livilla*. Sic quae *Claudia* Tacito, Suetonio *Claudilla*. Tales sunt *Secundilla, Tertulla, Quartilla*, pro *Secunda, Tertia, Quarta*. Discas hinc edictum Claudii contra Iudaeos non diu viguisse, *acribus*, ut ferme talia, *initiis, incurioso fine*, ut loquitur Tacitus.

Τοὺς συνεργούς μου ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, adiutores meos in Christo Iesu] Merito hoc nomine eos ornat Paulus, cum non vir tantum, sed et mulier aliis ad Christianismum perducendis operam dederint, Act. 18: 26.

4. *Οἵτινες ὑπὲρ τῆς ψυχῆς μου τὸν ἑαυτῶν τράχηλον ὑπέθηκαν, qui pro anima mea suas cervices praebuerunt*] In ista seditione cuius mentio Act. 18: 17. Est autem proverbialis locutio τράχηλον ὑποτιθέναι quomodo *dare cervices* et *praebere cervices* est apud Ciceronem et Iuvenalem. Sic et *caput obiicere periculis*, frequens locutio.

Οἷς οὐκ ἐγὼ μόνος εὐχαριστῶ, ἀλλὰ καὶ πᾶσαι αἱ ἐκκλησίαι τῶν ἐθνῶν, quibus non solus ego gratias ago, sed et cunctae Ecclesiae Gentium] Nempe quae circa Corinthum.

Καὶ τὴν κατ' οἶκον αὐτῶν ἐκκλησίαν, et quae est ipsis domi Ecclesia] Eodem modo de illorum domo loquitur Paulus 1 Cor. 16; 19. Quia recens ab exsilio redibant Christiani, credibile est, cum haec Paulus scriberet, nullos Romae fuisse communes Christianorum conventus, neque Presbyteros, quos alioqui salutaret Paulus. Tali autem tempore quaeque domus *Ecclesia* est, sicut Tertullianus ait, *Ubi tres, Ecclesia est, licet Laici*. Vide Bezam ad Act. 21: 4.

5. *Ἀσπάσασθε Ἐπαίνετον τὸν ἀγαπητόν μου, salutate Epaenetum dilectum mihi*] Magna laus eximie diligi ab eo qui omnes diligebat.

Ὅς ἐστιν ἀπαρχὴ τῆς Ἀχαΐας εἰς Χριστόν, qui est primitiae Achaiae in Christo] *Ἀσίας* legit Origenes et Latinus interpres. Et nunc quoque nonnulli Codices sic habent: et sic aliquoties citat Hieronymus, et id rectum arbitror. Nam ἀπαρχὴ *Achaiae*, non *Epaenetus*, sed *Stephanas* 1 Cor. 16: 15. Sic vocantur qui in quaque gente primi crediderant, similitudine ducta ab illis oblationibus quae תרומה [*oblationes*, quae dabantur ante decimam] Hebraeis, ἀπαρχαὶ Hellenistis. Vide supra 8: 23, 11: 16. Usurpat

 ἀπαρ-

ἀπαρχὰς eodem sensu de his qui primi crediderunt etiam Clemens in Epistola ad Corinthios.

6. *Ἀσπάσασθε Μαριὰμ, salutate Mariam*] Nomen exprimit Syriacum *ἀκλίτως* [*indeclinabiliter*]. Vide ad Matth. 1: 16. Nomen erat valde frequens, ob sororem Mosis ita dictam.

Ἥτις πολλὰ ἐκοπίασεν εἰς ἡμᾶς, quae multum laboravit in nobis] Id est, *pro nobis*.

7. *Ἀσπάσασθε Ἀνδρόνικον, salutate Andronicum*] Cum hic fuerit Iudaeus, quippe Pauli cognatus, est hoc nomen Graecum expressum de Iudaico: quod puto fuisse מסן נשה, *Masinissa* Poenis.

Καὶ Ἰουνίαν,] Videtur fuisse uxor Andronici cui nomen יונה.

Τοὺς συγγενεῖς μου, cognatos meos] Quia forte ἐπίκληρον [*filiam heredem ex asse*] propinquam duxerat Andronicus.

Καὶ συναιχμαλώτους μου, et captivos mecum] Crescit oratio: maior enim honos est passionum ob Christum esse participem, quam sanguinis. Pari honore Aristarchum afficit Col. 4: 10, et Epaphram Philem. 23. Saepe autem in vinculis fuit Paulus, ut videre est 2 Cor. 6: 5. Clemens in Epistola ad Corinthios de Paulo, *ἑπτάκις δεσμὰ φορέσας* [*in vincula septies coniectus*].

Οἵτινές εἰσιν ἐπίσημοι ἐν τοῖς ἀποστόλοις] Id est, *qui etiam caeteris Apostolis bene sunt cogniti;* quomodo et Syrus videtur accepisse: nec id mirum, cum sequatur,

Οἳ καὶ πρὸ ἐμοῦ γεγόνασιν ἐν Χριστῷ, qui et ante me fuerunt in Christo] Id est, *in Ecclesia Christi*. Fuere hi aut ex LXX illis qui in Pentecoste Apostolis adfuere, aut ex primis per Petrum conversis.

8. *Ἀσπάσασθε Ἀμπλίαν τὸν ἀγαπητόν μου ἐν Κυρίῳ; salutate Ampliam dilectissimum mihi in Domino*] Manuscriptus habet *Ἀμπλιατὸν*, quomodo et Origenes legit et Latinus. Est id nomen Romanorum ex participio passivo, qualia *Donatus*, *Amatus*, *Praestolatus*, *Benedictus*, Graecum *Σωζόμενος*, Hebraeum *Baruch*, et alia.

9. *Ἀσπάσασθε Οὐρβανόν*] Et hoc nomen Romanum, quo appellati sunt Episcopi complures.

Καὶ Στάχυν] Nomen est Graecum.

10. *Ἀσπάσασθε Ἀπελλῆν*] Est nomen Laconicum, quod

fuit

fuit et Philosopho apud Plutarchum et nobilissimo pictori. *Ἀπέλλη, concio, ἀπελλάζειν, concionari.* Merito dubitat Origenes, an non hic sit Apollos in Actis nominatus; nam et alius qui *Ἀπολλᾶς* Athenaeo (quod contractum ex *Ἀπολλόδωρος*) est *Apelles* in epitome Artemidori Ephesii et apud Clementem Alexandrinum.

Τὸν δόκιμον ἐν Χριστῷ, probatum in Christo] Id est, *qui magnis experimentis apparuit esse bona fide Christianus.* Vide supra 14: 18.

Ἀσπάσασθε τοὺς ἐκ τῶν Ἀριστοβούλου, salutate qui ex Aristobuli sunt familia] Mortui, ut arbitror: nam sic et de Onesiphori familia loquitur 2 Tim. 1: 16.

11. *Ἀσπάσασθε Ἡρωδίωνα τὸν συγγενῆ μου, salutate Herodionem cognatum meum*] *Herodes* nomen est Atticum: *Ὑρώδης* Parthicum. Puto autem Idumaeos illos nomen, quod a Parthis tunc potentibus acceperant, in Graecum emolliisse, ex quo ad Romanos se transtulere. Ab hoc nomine *Ἡρωδίων*, ut *Καισαρίων* et similia.

Ἀσπάσασθε τοὺς ἐκ τῶν Ναρκίσσου, τοὺς ὄντας ἐν Κυρίῳ, salutate eos qui sunt ex Narcissi domo, qui sunt in Domino] Puto intelligi Narcissum Claudii libertum, in cuius domo aliqui fuerint Christiani.

12. *Ἀσπάσασθε Τρύφαιναν καὶ Τρυφῶσαν*] Nomina haec an sint traducta ex Hebraeis חנה et חנוש, an vero Romanae mulieres fuerint, vitae antequam Christo crediderant impudicae, qualis Tryphaena apud Petronium, dubitari potest.

Ἀσπάσασθε Περσίδα] Fuerit ancilla aut libertina aliqua orta a Perside et nomen a patria habens, ut *Mysa, Syrus, Davus.*

13. *Ῥοῦφον τὸν ἐκλεκτὸν ἐν Κυρίῳ*] *Eximium inter Christianos*, filium Simonis Cyrenaei. Vide Marc. 15: 21.

Καὶ τὴν μητέρα αὐτοῦ καὶ ἐμοῦ] *Rufi matrem natura, Pauli affectu:* quomodo Maria Virgo *mater* Iohannis Apostoli.

14. *Ἀσύγκριτον*] Nomen Graecum boni ominis, ut multa.

Φλέγοντα] Et hoc nomen apud Graecos frequens, quod habuit et Adriani Imperatoris libertus, ortu Trallianus.

Ἑρμᾶν] Est nomen libertini hominis, contractum ex *Ἑρμόδωρος*. Vide quae in Prolegomenis ad Lucam. Putant Ori-

Origenes et eum secuti Veteres hunc esse qui Graece scripsit librum Pastoris quem habemus Latine, et fragmenta quaedam apud Irenaeum et Clementem. Mirum est eum librum quondam cum Epistola ad Hebraeos certasse de auctoritate. Epistola ad Hebraeos utebantur rigidi disciplinae defensores, qui post Baptismum lapsis in graviora crimina, id est, idololatriam, homicidium, adulterium, misericordiae quidem Divinae spem omnem non adimebant, non tamen eis reddebant communionem Ecclesiae. Hermas, qui ipse post Baptismum lapsus esse dicitur, uni crimini poenitentiam volebat dari, Angeli, ut ipse dicebat, auctoritate. In Oriente videtur Hermas habuisse lenitatis suae approbatores: at in Occidente et Africa praevaluit severitas, primusque Zephyrinus Episcopus Romanus, non idololatras, nec homicidas, sed semel adulterii convictos aut confessos ad poenitentiam et post eius exactae tempus ad communionem admisit; contradicente Tertulliano: quae disputatio postea Novato scindendi Ecclesiam praetextum dedit. Non malum fuerat, si retineri potuisset primus ille rigor: sed rectoribus Ecclesiae prima esse debet unitatis cura, et videndum non modo quid sit optimum, sed et quid obtineri possit. *Nocuit antiquus rigor et nimia severitas cui iam pares non sumus*, ait Tacitus.

Πατρόβαν] Martialis hoc nomine libertum quendam Domitiani appellat.

Ἑρμῆν] *Hermes* nomen est apud Martialem. Talia nomina *Phoebus*, *Phoebe*, et similia.

15. Φιλόλογον] Et hoc nomen libertini alicuius ad literas instituti, atque in eam spem sic a domino nuncupati. Sic Atteius libertus Atteii Capitonis dictus *Philologus* teste Suetonio qui causam explicat: *Philologi appellationem assumpsisse videtur, quia sicut Aristophanes, qui primus hoc cognomen sibi vindicavit, multiplici variaque doctrina censebatur.*

Καὶ Ἰουλίαν] Et haec libertina fuit manumissa ab aliqua de Caesarum domo.

Νηρέαν] Est nomen Sabinum *Neria*. Vide Gellium XIII. 21.

Καὶ Ὀλυμπᾶν] Et hoc contractum pro Ὀλυμπιόδωρον. Vide dicta Prolegomenis ad Lucam.

16. *Ἀσπάσασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἁγίῳ, salutate vos invicem osculo sancto*] Qui mos Christianis post orationes, in signum sanctae dilectionis. Vide 1 Cor. 16: 20; 2 Cor. 13: 12, 1 Thess. 5: 26, 1 Petr. 5: 14. Iustinus Apologetico II: *Ἀλλήλους φιλήματι ἀσπαζόμεθα παυσάμενοι τῶν εὐχῶν* [*Finitis precibus nos invicem osculo salutamus*]. Tertullianus de Oratione: *Quae oratio cum divortio sancti osculi integra? Quem omnino officium facientem impedit pax? Quale sacrificium est a quo sine pace receditur?* Nam osculum illud pacis nomine appellabant. Praecesserat enim: *Cum fratribus subtrahant osculum pacis, quod est signaculum orationis.* Hinc ad Uxorem II: *Alicui fratrum ad osculum convenire.* De hoc osculo Clemens Paedag. III: *Ἅγιον αὐτὸ κέκληκεν ὁ Ἀπόστολος. Ἀπογευομένης ἀξίως τῆς βασιλείας πολιτευώμεθα τῆς ψυχῆς τὴν εὔνοιαν διὰ στόματος σώφρονος καὶ μεμυκότος, δι' οὗ μάλιστα διακονεῖται τρόπος ἥμερος* [*Sanctum illud vocavit Apostolus. Nos ergo, ut degustato Regno dignum est, clauso ore et modesto curemus, at animo invicem benevoli simus. Hac enim maxime ratione vita ipsa benignior et quasi mansuetior efficitur*]. Meminit eius moris et Origenes hoc loco, et Martyrologium ad II Idus Septembris de Sosthene et Victore. Ostendebant eo modo Christiani se omnes inter se pares esse. Nam apud Persas et alios Orientis populos pares os inter se iungebant, superiores dabant manum osculandam inferioribus.

Ἀσπάζονται ὑμᾶς αἱ ἐκκλησίαι τοῦ Χριστοῦ, salutant vos Ecclesiae Christi] Quae sunt in Graecia.

17. *Παρακαλῶ δὲ ὑμᾶς, ἀδελφοί, σκοπεῖν τοὺς τὰς διχοστασίας καὶ τὰ σκάνδαλα παρὰ τὴν διδαχὴν ἣν ὑμεῖς ἐμάθετε, ποιοῦντας, rogo autem vos, fratres, ut consideretis eos qui dissensiones et schismata doctrinae quam vos didicistis contraria, faciunt*] *Σκοπεῖν, considerare.* Idem verbum in eadem re habes Phil. 3: 17. *Διχοστασίαι* praecedunt, sequuntur *σκάνδαλα*, id est, *schismata.* Vide dicta ad Matth. 13: 41. Notat autem hic eos qui, cum ipsi Iudaei non essent, vocatis Gentibus imponere volebant Legis Mosaicae iugum, contra et praecepta Christi pacem commendantis, et praeceptum Apostolicum, quod ubique Paulus servandum docuit, Act. 16: 4. Confer Epistolam ad Galatas.

Καὶ

Καὶ ἐκκλίνατε ἀπ' αὐτῶν, ab his declinate] Et hoc argumentum facit ut credam non fuisse tunc conventus communes aut Presbyterium Romae. Alioqui voluisset tales excommunicari. Ubi autem sine tali regimine est Ecclesia, nihil aliud possunt singuli quam declinare familiarem convictum cum iis qui non ex regula Christi vivunt, ut diximus in Commentario ad secundam ad Thessalonicenses, ubi *στέλλεσθαι ἀπὸ παντὸς ἀδελφοῦ ἀτάκτως περιπατοῦντος* [*vitare omnem fratrem ambulantem inordinate*] idem est quod hic *ἐκκλίνεσθαι*. Vide et quae diximus ad Matth. 18: 17.

18. *Οἱ γὰρ τοιοῦτοι τῷ Κυρίῳ ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστῷ οὐ δουλεύουσιν, ἀλλὰ τῇ ἑαυτῶν κοιλίᾳ, neque enim tales Christo Domino nostro serviunt, sed suo ventri*] Eadem nota eosdem homines describit Apostolus dicto loco Phil. 3: 18, 19. Nimirum isti homines duo spectabant, primum ut semet et alios Christianos liberarent a cruce: nam Iudaeis ab antiquo permissa erat per Imperium Romanum suae religionis libertas, non item Christianis. Deinde, ea ratione Iudaeorum sibi amicitiam et inde utilitates parabant. Hoc autem noverat Apostolus non ex coniecturis solis, sed dictante etiam Spiritu Sancto. Non dissimile est quod de Demade dictum narrat Plutarchus libro de Divitiarum studio: *Αὐτὸς γὰρ εἰς τὴν γαστέρα ἐδημαγώγει* [*Is enim ad rempublicam accesserat, ut esset, quod ventri largiretur*].

Καὶ διὰ τῆς χρηστολογίας, et per blandos sermones] *Χρηστόλογοι* sunt *homines blandi magis quam benigni*, ut interpretantur eam vocem ii qui Pertinacis vitam scripsere. Est hoc pars *ἀρεσκείας* [*comitatis assentatricis*] cuius descriptionem habes apud Theophrastum. Mulieri extraneae tribuit Salomo מחליקה לשון *blanditias linguae*.

Καὶ εὐλογίας, et laudes] *Εὐλογεῖν* Isocrati et Aristophani est *laudare*. Solent autem qui aliis placere volunt eos in os laudare, et culpas etiam eorum extenuare. De talibus agitur 2 Tim. 3: 4—7, quales utinam non tam multi sint nostro etiam saeculo.

Ἐξαπατῶσι τὰς καρδίας τῶν ἀκάκων, fraudem faciunt innocentium animis] Ut illi qui dicebant, *Pax, ubi non erat pax*, Ier. 8: 10. *Ἄκακοι* hic per *χαριεντισμὸν* [*molliorem locutio-*

tionem] dicuntur *homines faciles decipi.* Plutarchus: *Oἱ ἄκακοι ὑπὸ τῶν λεγόντων μᾶλλον βλάπτονται* [*Hominibus minime malis plus etiam nocet mala aliorum oratio*].

19. *Ἡ γὰρ ὑμῶν ὑπακοὴ εἰς πάντας ἀφίκετο, vestra enim obedientia in omnem locum divulgata est*] Quia ubique celebratur vestra in Christum fides, ideo multi ad vos undique concurrunt, nimirum sperantes in opulenta urbe optimum sibi fore aucupium. *Ὑπακοὴ* hic ut supra 1: 5, 15: 18. Idem plane sensus qui supra 1: 8.

Χαίρω οὖν τὸ ἐφ' ὑμῖν, gaudeo igitur ob vos] Maiori parti Christianorum gratulatur quae se non siverat ab illis lucripetis seduci: attamen quia

Cuivis potest accidere quod cuiquam potest,

addit monitum:

Θέλω δὲ ὑμᾶς σοφοὺς μὲν εἶναι εἰς τὸ ἀγαθὸν, ἀκεραίους δὲ εἰς τὸ κακὸν, sed volo vos sapientes esse in bono, simplices in malo] Ita prudentes ut non fallamini, ita bonos ut non fallatis. Idem sensus qui Matth. 10: 16 et 1 Cor. 14: 20. *Εἰς τὸ ἀγαθὸν*, id est, ut in bono perseveretis.

20. *Ὁ δὲ Θεὸς τῆς εἰρήνης συντρίψει τὸν Σατανᾶν ὑπὸ τοὺς πόδας ὑμῶν ἐν τάχει, Deus autem pacis brevi Satanam sub pedibus vestris conteret*] Explicatur sensus *ὑπονοίας* [*abditus*] loci Gen. 3: 15. Nam ibi per *serpentem* intelligi Satanam consentiunt omnes Hebraei. Ideo Satan dicitur Hebraeis נחש קדמוני, *ὄφις ἀρχαῖος* [*serpens antiquus*] Apoc. 2: 9, *δράκων* [*draco*] saepe in eadem Apocalypsi. Habet Satanas calliditatem et studet nocere, ut serpens aut draco. Hoc autem vult dicere Apostolus: Satanas est qui per novos illos doctores eam, quae inter vos Christianos ex Iudaeis et ex Gentibus vocatos erat, concordiam coepit rumpere. Sed non diu durabunt eius astus: facile pars maior et sanior caeteras ad sanitatem reducet. In Genesi dicitur mulieri et posteritati eius תשופך, *συντρίψεις*, sensu non malo. Sed Christianorum est quam apertissime omnia ad Dei gratiam referre, ut hic et alibi facit Paulus. In Manuscripto est *συντρίψαι*, ut sit votum, non praedictio. Nec aliter legere Syrus, Latinus et Origenes.

Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μεθ' ὑμῶν, gratia Domini nostri Iesu Christi vobiscum] In hoc quod di-

dixi Christus vobis faveat et opituletur. Hic iterum finire proposuerat Paulus, sed tempore dato pauca adiecit et ipse, et scriba eius, ut solet subter epistolas fieri.

21. *Ἀσπάζονται ὑμᾶς Τιμόθεος ὁ συνεργός μου, salutat vos Timotheus adiutor meus*] Vide Act. 16: 1 et seqq.

Καὶ Λούκιος] Cur non esse hunc Euangelistam Lucam putemus, diximus in nostris ad Lucam Prolegomenis. Sed est hic Lucius Cyrenaeus Act. 13: 1, frater Rufi, ut quidam putant.

Καὶ Ἰάσων] Hospes Pauli Thessalonicae Act. 17: 5. Unus Iudaeorum in Christum credentium, ad quos scripta est Epistola ad Thessalonicenses quae secunda dicitur, ideo quod serius Ecclesiis innotuit, ut diximus in nostro ad secundum caput eius Epistolae Commentario.

Καὶ Σωσίπατρος] Beroeaeus Act. 20: 4. Idem enim nomen est variis dialectis *Σώπατρος* et *Σωσίπατρος*. Et Graeci eidem scriptori alii hoc, alii illud dant nomen.

Οἱ συγγενεῖς μου, cognati mei] Iudaei ergo fuere. *Ἰάσων* Hebraice vocatur ישו, *Sosipater* vero אבישו.

22. *Ἀσπάζομαι ὑμᾶς ἐγὼ Τέρτιος ὁ γράψας τὴν ἐπιστολὴν ἐν Κυρίῳ, saluto vos ego Tertius qui scripsi epistolam in Domino*] *Τέρτιος* legerunt Syrus, Arabs, Origenes, Ambrosius et Graeci. Quare in Latinis quae aliter habent error est exscriptoris. *Primus, Secundus, Tertius, Quartus, Quintus, Sextus*, nomina frequentia apud Romanos. *Ἐν Κυρίῳ* construendum cum *ἀσπάζομαι* ut 1 Cor. 16: 19. Hoc ad marginem adscripserat Tertius, dum hanc epistolam ex Pauli archetypo describit. Tales Graeci *ὑπογραφέας* vocant.

23. *Ἀσπάζεται ὑμᾶς Γάϊος ὁ ξένος μου, salutat vos Gaius hospes meus*] Nomen fuit multis, etiam Christianis eius temporis, commune, sed hic bene notant eruditi designari eundem qui 1 Cor. 1: 14. Hunc postea fuisse Episcopum Thessalonicensis Ecclesiae ait ex traditione Origenes. Latini scribebant *Caius*, pronuntiabant *Gaius*, quia olim C fuit *Γ*, ut in Graeco Alphabeto: inde *Γῆρυς*, *Ceres*, multaque similia. Graeci ut pronuntiabant hoc nomen, ita scribebant, *Γάϊος*. Ita semper Polybius, Dionysius Halicarnassensis, Plutarchus, Dion et inscriptiones. *Ξένον* dicit, sicut Latini *hospitem*, *eum qui alterum excipit.*

Καὶ

Καὶ τῆς ἐκκλησίας ὅλης, et universae Ecclesiae] Hoc ideo addit, quia cum haec scriberet, solebat conventus Christianorum haberi in Caii illius aedibus.

Ἀσπάζεται ὑμᾶς Ἔραστος ὁ οἰκονόμος τῆς πόλεως, salutat vos Erastus Arcarius civitatis] *Erastus* frequens apud Graecos nomen paris significatus cum *Agapeti*, *Pothini*, similibusque nominibus. *Οἰκονόμος τῆς πόλεως* nempe Corinthi. Id Romani veteres dixissent *Quaestorem*. Sed οἰκονόμου vox a domo ad urbem translata est, sicut ex vox *Arcarii* quam hic posuit Latinus. Nam id antiquitus nomen fuit privati ministerii, ut apparet L. Thais in fine D. de fideicommissariis libertatibus. Vides iam ab initio, quanquam paucos, aliquos tamen fuisse Christianos in dignitatibus positos.

Καὶ Κούαρτος ὁ ἀδελφός, et Quartus frater] Quartus nomen quale modo *Tertius*. Romani hi fuerint negotiantes Corinthi.

24. *Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μετὰ πάντων ὑμῶν. Ἀμήν. Gratia Domini nostri Iesu Christi cum omnibus vobis. Amen*] Eadem verba quae supra 20, nisi quod ibi abest πάντων. Sed Paulus eandem sententiam rursus scripsit sua manu, ut moris ipsi erat 2 Thess. 3: 17, 18, 1 Cor. 16: 22. Sic et quae supra posuerat manu scribae fine capitis 14, repetiit hic sua manu.

25. *Τῷ δὲ δυναμένῳ ὑμᾶς στηρίξαι, ei autem qui potens est vos confirmare*] Hoc στηρίξαι Deo saepe tribuit Paulus, ut 1 Thess. 3: 13, 2 Thess. 2: 17, 3: 3, 1 Petr. 5: 10. Alibi de hominibus idem verbum usurpat, in suo scilicet gradu atque ordine. Quod homines faciunt verbis et exemplis, id Deus facit suo Spiritu. Hoc est הצליח דרכו [*prosperam reddere viam*], Gen. 24: 56.

Κατὰ τὸ εὐαγγέλιόν μου] *In ea doctrina, quam ego doceo.*

Καὶ τὸ κήρυγμα Ἰησοῦ Χριστοῦ] Crescit oratio, *imo in ea quam praedicavit ipse Christus*: nam εὐαγγέλιον et κήρυγμα idem esse ostendimus in Prolegomenis ad Matthaeum.

Κατὰ ἀποκάλυψιν μυστηρίου χρόνοις αἰωνίοις σεσιγημένου, secundum patefactionem mysterii diutissime taciti] Non de sola vocatione Gentium, sed de tota Christi doctrina agi facile credet qui consideraverit loca Eph. 1: 9, 6: 19, Col. 1: 26, ubi multa verba eadem quae hoc loco, ibidem

dem 2: 2, 1 Petr. 1: 12. Aliquid dixerunt de eo Prophetae ut iam sequetur, sed id ipsum nunquam intellectum est nisi ex eventu. Χρόνοις αἰωνίοις [*temporibus aeternis*], id est, *longissimo tempore*, ut 2 Tim. 1. 9. Idem est ἀποκεκρυμμένον ἀπὸ τῶν αἰώνων [*absconditum a seculis*] Col. 1: 26, Eph. 3: 9, γενεαῖς ἑτέραις [*aliis generationibus*] Eph. 3: 5. Vide Esai. 42: 9, 16.

26. *Φανερωθέντος δὲ νῦν, διά τε γραφῶν προφητικῶν, κατ' ἐπιταγὴν τοῦ αἰωνίου Θεοῦ, εἰς ὑπακοὴν πίστεως, εἰς πάντα τὰ ἔθνη γνωρισθέντος, nunc autem revelati, et per scripturas Propheticas secundum praeceptum aeterni Dei ad obedientiam fidei efficiendam in omnes Gentes patefacti*] Hic τοῦ αἰωνίου Θεοῦ positum est vice pronominis *eius*, more Hebraeorum qui saepe nomina ponunt pro pronominibus. *In omnes Gentes*, id est, apud plurimas Gentes, *patefacta*, id est, probata est illa doctrina, *per scripturas Propheticas*, eventu nimirum ad vaticinia respondente. Vide supra 1: 2, 3: 21. Εἰς ὑπακοὴν πίστεως: ita ut etiam *doctrinae isti fides sit habita.* Vide supra 1: 5, 15: 18.

27. *Μόνῳ σοφῷ Θεῷ, soli sapienti Deo*] Sic explicat id quod supra dictum erat τῷ δυναμένῳ [*ei qui potens est*]. Deus *solus sapiens* dicitur et hic et 1 Tim. 1: 17, quia solus auctor est omnis sapientiae, sic et *solus immortalitatem habere* dicitur 1 Tim. 6: 16.

Διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας, per Iesum Christum, cui gloria in saecula] Articulus additus idem valet quod αἰῶνας αἰώνων [*saecula saeculorum*], id est, *in aeternum, sine fine.* Sicut gratiarum actio supra 7: 24, gaudium 5: 11, ita et δοξολογία [*laudatio*] *per Iesum*, tanquam viam ad Patrem dirigitur.

Πρὸς Ῥωμαίους ἐγράφη, ad Romanos scripta fuit] Annotationes, istae quae Paulinis epistolis adiungi solent, nullius sunt auctoritatis, quia nec in omnibus exemplaribus apparent, et aliis sunt aliae, discrepantque et in Syriacis et Arabicis. Hoc tamen quod hic dicitur, verum esse credo, non ob istam annotationem, sed quia ex Epistola idem colligitur. Vide quae diximus in Prolegomenis ad hanc Epistolam.

A N-

ANNOTATIONES

IN

EPISTOLAM AD CORINTHIOS

PRIOREM.

Corinthus ex angusto Achaiae limite hinc Ionium, inde Aegaeum prospectans mare, ex commerciis magnas adepta divitias, ita ut Homero ob id dicatur *ἀφνειὸς* [*dives*], Pindaro vero *ὀλβία Κόρινθος, Ἰσθμίου πρόθυρον Ποσειδῶνος, ἀγλαόκουρον* [*Beata Corinthus, Isthmii vestibulum Neptuni, florens iuvenibus*], ex divitiis ad tantum pervenit luxum, ut inde natum sit proverbium,

Οὐ παντὸς ἀνδρὸς εἰς Κόρινθον ἐσθ' ὁ πλοῦς.

[*Non cuivis homini contingit adire Corinthum.*]

Scortis vero plurimum semper indulsere Corinthii, adeo id non turpe habentes, ut publicis precationibus adhiberentur meretrices, essetque in iis precationibus, ut augerent Dii numerum proventumque meretricum, etiam voverent quidam se novas meretrices adducturos: quae ex Athenaeo et Aeliano docemur. Ibi Lais de tota Graecia tributa exegit libidinis, denis drachmarum millibus usum sui indicans, et mortua sepulcrum habuit omnium Poetarum versibus celebre. Et hinc *Κορινθιάζεσθαι* vulgo Graecis *scortari*, et *Κορινθία κόρα* [*puella Corinthia*]

 Pla-

Platoni ea *quae se vulgat*. Et Suidas proverbium commemorat, Ἀκροκορινθίᾳ ἔοικας χοιροπωλήσειν [*Corinthi videris meretricium quaestum factura*], additque, ἀντὶ τοῦ μισθαρνήσειν ἐν Κορίνθῳ· πολλαὶ γὰρ ἐκεῖ ἑταῖραι [*hoc dici, pro, Corinthi corpore quaestum factura: multae enim ibi meretrices*]. Semper celeberrimas meretrices Corinthi fuisse notat Scholiastes Nazianzeni ad priorem in Iulianum. Aelianus etiam ebriosos ait fuisse Corinthios. Divitias solet et superbia comitari, quam in Corinthiis eximiam notat Plutarchus. Erat in ore illis: Οὐκ ἀνέξεται ὁ Διὸς Κόρινθος [*Non feret haec Iove genitus Corinthus*]. Haec superbia cum eos ad contemptum usque Romani nominis inflasset, excidium eis attulit, victore Mummio: sed restituta per Iulium Caesarem urbe, ut Strabo narrat, et in fragmentis Diodorus Siculus, brevissime ut opulentia, ita et vitia illa rediere. Philosophiae ibi studia ab antiquo floruere, Periandro eius urbis principe inter septem Graeciae Sapientes annumerato, multumque ibi versato receptarum inter homines opinionum derisore Diogene. Quantum temporis ac laboris Apostolus Paulus insumpserit ad serendum ibi Christianismum, ex Actis discimus. At sicut apud homines ingeniosos, facile fuit commentitios Graecorum Deos, quorum praecipua Corinthi Venus, evertere, ita inolita vitia non ita facile meliori disciplinae cesserunt. Itaque sicut a Gentibus aliis, ita a Corinthiis aegre obtineri potuit, ut scortationem pro re illicita ducerent. Incestos etiam, qui dicuntur, concubitus in se nihil habere mali, sententia fuit Diogenis; imo et Stoicorum et Epicuri, ut et Sexto Philosopho, Theophilo Antiocheno libro III, et aliis discimus. Hoc quoque illis inhaesit. Resurrectura corpora nec Platonici credebant, qui in poenam corpora animis data censebant; neque vero aut Epicurei, aut Peripatetici, qui rerum humanarum curam nullam esse Deo docebant: illi apertius, hi vero ἐν ἐσωτερικοῖς λόγοις [*in arcanis sermonibus*]. Arrogantia vero causa fuit, cur in Ecclesia partes quisque facere mallet, quam de principatu alteri concedere. Haec ita se habere, non ex his tantum Pauli Epistolis cognoscas, sed et ex ea quae posterius aliquanto a Clemente ad eosdem Corinthios scripta est. Passim enim

enim accusat in eis ἀλαζονείαν, αὐθάδειαν, τόλμην, ὑπερηφανίαν, ζῆλον, ἔριδα, φιλονεικίαν [*iactantiam, arrogantiam, audaciam, superbiam, aemulationem, lites, altercationem*]. Unde factum ait, ut nec Presbyteris, nec eorum ἡγουμένοις [*Praesidibus*] pareretur, nascerentur schismata, et inde seditiones. Monet praeterea, ut serio fugiant μιαρὰς καὶ ἀνάγνους συμπλοκὰς, μέθας, βδελυκτὰς ἐπιθυμίας, μυσαρὰν μοιχείαν [*coitus impuros atque incestos, ebrietatem, abominandas cupiditates, detestanda adulteria*]. Resurrectionis autem dogma multis modis in illa Epistola Clemens tuetur. Paulus igitur per amicos edoctus inter illos Corinthi Christianos esse quidem nonnullos vere pios, sed esse et alios philosophicis opinionibus et fastu vitiisque adhuc imbutos, sermonem ita temperat, ut modo adhibeat solatia et laudes, modo liberas castigationes, ut quisque prout sibi esset conscius, ita aut haec aut illa sibi aptaret: quomodo et Spiritus Sanctus in Apocalypsi agit cum Sardianorum Ecclesia.

CAPUT I.

Παῦλος κλητὸς ἀπόστολος, *Paulus vocatus Apostolus*] Vide quae dicta ad Rom. 1.

Διὰ θελήματος Θεοῦ, *per Dei benignitatem*] Sic Corinthiis, κλητοῖς ἡγιασμένοις ἐν θελήματι Θεοῦ [*vocatis et consecratis per Dei benignitatem*], scribit Clemens. In Epistola Ignatii ad Ecclesiam Romanam, πεφωτισμένῃ ἐν θελήματι Θεοῦ [*illuminatae per Dei benignitatem*].

Καὶ Σωσθένης ὁ ἀδελφὸς, *et Sosthenes frater*] Modestiam ab initio iam docet Paulus, hominem multo sibi imparem (videtur autem is esse cuius mentio Act. 18: 17) sibi socians.

2. Τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ τῇ οὔσῃ ἐν Κορίνθῳ, *Ecclesiae Dei quae est Corinthi*] Ita loquitur et Clemens, et Ignatius saepe.

Ἡγιασμένοις ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, *consecratis per Christum Iesum*] Sic et Clementem loqui iam diximus. Ignatius quoque, ἐκκλησίᾳ ἡγιασμένῃ [*Ecclesiae consecratae*].

Κλητοῖς ἁγίοις, σὺν πᾶσι τοῖς ἐπικαλουμένοις τὸ ὄνομα

τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐν παντὶ τόπῳ, αὐτῶν τε καὶ ἡμῶν, vocatis sanctis, cum omnibus qui invocant nomen Domini nostri Iesu Christi, in omni loco, ipsorum et nostro] Ostendit vocationem omnibus esse communem, ac proinde unum esse corpus debere, non tantum unius loci, sed et omnium locorum, puta Achaiae et Macedoniae, in qua tum erat Paulus, Ecclesiam.

3. *Χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη, gratia vobis et pax*] Vide Rom. 1: 7.

4. *Εὐχαριστῶ τῷ Θεῷ μου, gratias ago Deo meo*] Rom. 1: 8.

Ἐπὶ τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ, ob gratiam Dei] Est hic nomen quod praecessit positum pro relativo *αὐτοῦ* [*eius*] hic et infra 8, 1 Thess. 3: 12, 2 Thess. 1: 7, 8 et alibi.

5. *Ἐπλουτίσθητε*] Id est, *abundatis*. Vide Rom. 2: 4, 2 Cor. 9: 11.

Ἐν αὐτῷ] *Per Christum*.

Ἐν παντὶ λόγῳ, in omni verbo] Est *ἀναφορά* [*repetitio*]: nam praecesserat *ἐν παντί*. Intelligit autem hic dona linguarum.

Καὶ πάσῃ γνώσει, et omnia scientia] Hic intelligit dona prophetiae.

6. *Καθὼς τὸ μαρτύριον τοῦ Χριστοῦ ἐβεβαιώθη ἐν ὑμῖν, sicut testimomium Christi confirmatum est in vobis*] *Μαρτύριον* Χριστοῦ vocat Euangelium, ut infra 2: 1, 2 Tim. 1: 8. *Βεβαιοῦν* est *rei veritatem testimonio confirmare*, Marc. 16: 20, Phil. 1: 7. Sic iuramentum dicitur esse *εἰς βεβαίωσιν* [*ad confirmationem*] Hebr. 6: 16. Respondet Hebraeo קים.

7. *Ὥστε ὑμᾶς μὴ ὑστερεῖσθαι ἐν μηδενὶ χαρίσματι*] Id est, *ita ut nihil minus habeatis quam qui alibi sunt Christiani*. Vide Rom. 3: 23.

Ἀπεκδεχομένους τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, exspectantes patefactionem Domini nostri Iesu Christi] Dum eos laudat qui resurrectionem exspectant, tacite aliter sentientes castigat. *Ἀποκάλυψις Ἰησοῦ Χριστοῦ* est ipsum tempus resurrectionis, 1 Petr. 1: 7 et 13. Vide et Rom. 8: 18.

8. *Ὃς καὶ βεβαιώσει ὑμᾶς ἕως τέλους ἀνεγκλήτους, qui et confirmabit vos usque in finem sine crimine*] Potest vel ad

ad Christum, vel ad Deum referri, sed rectius ad Deum ob id quod sequitur πιστὸς ὁ Θεὸς [*fidelis Deus*]. *Confirmat* autem *Deus* non cogendo, sed laborantes et orantes novis semper auxiliis armando: facit quod suarum est partium; infra 10: 13, Phil. 2: 13. Ἀνεγκλήτους, id est, *iustos ac sanctos*, ut Col. 1: 22, ἀμώμους, ἀμέμπτους 1 Thess. 2: 10, 3: 13, Eph. 5: 27, Phil. 2: 15, Col. 1: 22, 2 Petr. 3: 14, Iud. 24, Apoc. 14: 5.

Ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, *in diem Domini nostri Iesu Christi*] Pro εἰς τὴν ἡμέραν id est, *ut in illa die Christi tales appareatis*, Eph. 5: 27. Simile loquendi genus, sed per εἰς, Eph. 4: 30.

9. Πιστὸς ὁ Θεὸς, δι' οὗ ἐκλήθητε εἰς κοινωνίαν τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν, *fidelis Deus, per quem vocati estis in societatem Filii eius Iesu Christi Domini nostri*] Si vocavit vos ut Christi sanctimoniam imitemini, dabit etiam quae ad hoc sunt necessaria. Vide de hac communione 1 Ioh. 1: 3. Πιστὸς ὁ Θεὸς, ex Esaia 49: 7.

10. Ἵνα τὸ αὐτὸ λέγητε πάντες, *ut idem loquamini omnes*] *Idem loquamini* in iis quae ad regulam fidei pertinent, cuius pars est dogma de resurrectione. Philosophorum varia sunt placita: Christiani omnes idem sentire debent, in regula, inquam, fidei.

Καὶ μὴ ᾖ ἐν ὑμῖν σχίσματα, *nec sint in vobis schismata*] *Deinde, ne etiam alia quavis occasione partes faciatis in Ecclesia*. Σχίσμα apud Iohannem de *studiorum varietate* habuimus. Hic, et infra 11: 18, 12: 25, aliquid amplius, id est *segregres*, notat. Usurpat sic et Clemens in dicta Epistola.

Ἦτε δὲ κατηρτισμένοι, *sitis autem perfecti*] גמירין, *perfecti*, ut hic vertit Syrus. Vide Luc. 6: 40. *Estote quales vos decet esse*.

Ἐν τῷ αὐτῷ νοΐ, *eadem mente*] *Ut idem credatis*. Unde sequebatur ut et loquerentur eadem, sicut iam dicere coeperat.

Καὶ ἐν τῇ αὐτῇ γνώμῃ, *et eadem sententia*] Hoc iam ad affectus animi refertur, quod alibi explicatur per φρονεῖν et φρόνημα. Sic γνώμη sumitur Apoc. 17: 13, 2 Macc. 9: 20. Utuntur sic et Plato et Demosthenes.

11. Ὑπὸ τῶν Χλόης, *ab iis qui sunt Chloes*] Puto indicari mortuae Chloes liberos.

Ὅτι ἔριδες ἐν ὑμῖν εἰσι, *lites inter vos esse*] Hac voce schismata etiam Clemens exprimit.

12. Λέγω δὲ τοῦτο, *hoc autem dico*] Nota ἐξηγήσεως [*explicationis*], ut, *inquam*, Latinis.

Ἕκαστος ὑμῶν λέγει· Ἐγὼ μὲν εἰμι Παύλου, ἐγὼ δὲ Ἀπολλὼ, ἐγὼ δὲ Κηφᾶ, *unusquisque vestrum dicit, ego sum Pauli, ego Apollo, ego Cephae*] Intelligendum hoc non de omnibus, sed de multis, ut infra 14: 26. Et, *sum Pauli, Apollo, Cephae*; nempe *sectator*. Quidam putant Paulum haec nomina usurpasse, ut alios homines denotaret, unde factiones Corinthi nomina trahebant. Argumento utuntur, quod infra 4: 6, dicat Paulus *se ea quae dixerat transformasse in se et Apollon*. Verum ibi agitur de modestia, quam prae se ferre debent omnes Euangelii ministri, omnia ad Dei bonitatem referendo. At hic quod dicit, res erat intellecta ex Chloes familia. Adde quod Clemens in Epistola de hoc tempore loquens non obscure ostendit quid actum fuerit: Ἀναλάβετε τὴν ἐπιςολὴν τοῦ μακαρίου Παύλου τοῦ ἀποςόλου· τί πρῶτον ὑμῖν ἐν ἀρχῇ τοῦ εὐαγγελίου ἔγραψεν; ἐπ' ἀληθείας πνευματικῶς ἐπέςειλεν ὑμῖν περὶ αὐτοῦ τε καὶ Κηφᾶ καὶ Ἀπόλλω, διὰ τὸ καὶ τότε προσκλίσεις ὑμᾶς πεποιῆσθαι· ἀλλ' ἡ πρόσκλισις ἐκείνη ἧττον ἁμαρτίαν ὑμῖν προσήνεγκεν· προσεκλίθητε γὰρ ἀποςόλοις μεμαρτυρημένοις, καὶ ἀνδρὶ δεδοκιμασμένῳ παρ' αὐτοῖς· νυνὶ δὲ κατανοήσατε, τίνες ὑμᾶς διέςρεψαν [*Epistolam beati Pauli Apostoli in manus sumite. Quid primum vobis statim in initio Euangelii sui scripsit? Certe divinitus inspiratus, de se ipso, de Cepha et Apollo per epistolam vos monuit, erant enim et tum inter vos factiones et studia partium: verum in illa animorum inclinatione minus a vobis peccatum est; in Apostolos enim miraculis insignes et virum ab illis probatum animis et affectu propendebatis. Nunc vero qui sint, qui vos perverterint vobiscum perpendite*], etc. Ubi χαριεντίζων [*molliore utens locutione*] sectas appellat προσκλίσεις, quod Cicero vertit alicubi *propensiones*. Per *Apostolos* autem *miraculis insignes*, non dubium, quin intelligantur Clementi Petrus et Paulus; et per *virum*

pro-

probatum Apollos. Alii ergo Corinthi ab Apollo instituti post Pauli abitum, alii ab ipso Paulo, alii qui e Iudaea venerant a Petro, sub illis nominibus, alia atque alia dogmata tradebant: quale quid et sub Matthiae nomine factum ex Clemente Alexandrino cognoscimus.

Ἐγὼ δὲ Χριστοῦ, ego autem Christi]. Venerant enim ex Iudaea quidam qui ipsum Christum docentem audierant, et quae ille de nova genitura dixerat eadem esse volebant cum iis quae dixerat de resurrectione, falso ac pernitiose: Sadducaeorum scilicet traduces.

13. *Μεμέρισται ὁ Χριστὸς, an divisus est Christus*] Per *Christum* intelligit Christi Euangelium, et quaerit an id alibi sit aliud? Fieri id non posse significat, cum vetuerit Christus multos esse Doctores et unitatem suis commendarit, Matth. 23, Ioh. 17: 21, 22.

Μὴ Παῦλος ἐσταυρώθη ὑπὲρ ὑμῶν, num Paulus crucifixus est pro vobis] Num Paulus vobis omnia beneficia ad vitam aeternam pertinentia sua morte impetravit? Hoc Christi solius est.

Ἢ εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Παύλου ἐβαπτίσθητε, aut in Pauli nomen baptizati estis] Nempe ut ab ipso nomen duceretis, sicut a Iohanne Baptista ii quos ille baptizaverat. Vide Matth. 9: 14, Marc. 2: 18, Luc. 7: 18, 24, Ioh. 3: 25, Act. 10: 37. Adde quod diximus ad Matth. 28: 19.

14. *Εὐχαριστῶ τῷ Θεῷ, ὅτι οὐδένα ὑμῶν ἐβάπτισα, gratias ago Deo, quod neminem vestrum baptizavi*] Ipse nempe meis manibus.

Εἰ μὴ Κρίσπον καὶ Γάϊον, nisi Crispum et Caium] Crispum Archisynagogum, Act. 18: 8, Caium hospitem aliquo tempore Pauli, cum in urbe Corinthi esset, Rom. 16: 23.

15. *Ἵνα μή τις εἴπῃ ὅτι εἰς τὸ ἐμὸν ὄνομα ἐβάπτισα, ne quis dicat me in nomen meum baptizasse*] Ne quis vel ulla specie tale quid de me iactare possit. Pro ἐβάπτισα Manuscriptus ille habet ἐβαπτίσθητε, quomodo et Latinus legit, pari sensu.

16. *Ἐβάπτισα δὲ καὶ τὸν Στεφανᾶ οἶκον, baptizavi autem et Stephanae domum*] Est ἐπανόρθωσις [*correctio*] prioris dicti. Stephanam hunc Graeci putant esse commentariensem Philippensem, qui conversus Corinthum immigraverit.

Λοι-

Λοιπὸν οὐκ οἶδα, εἴ τινα ἄλλον ἐβάπτισα, caeterum nescio si quem alium baptizaverim] Nempe eorum qui nunc Corinthi habitant. Dixit se id nescire, quia fieri poterat, ut alii aliunde eo migrassent.

17. *Οὐ γὰρ ἀπέστειλέ με Χριστὸς βαπτίζειν, ἀλλ' εὐαγγελίζεσθαι, neque enim misit me Christus ad baptizandum, sed ad euangelium annuntiandum*] Comparate dictum, ut multa. Baptismus per quemlibet impleri poterat, sicut illi a Petro conversi in Pentecoste non omnes ab ipso fuerunt baptizati: at praedicatio res erat maxime digna Apostolis, et maximo cum periculo coniuncta.

Οὐκ ἐν σοφίᾳ λόγου, non sermonis sapientia] Idem *σοφία λόγου* quod *λόγοι σοφίας*, אמרי בינה, Prov. 1: 2, *σεσοφισμένοι μῦθοι*, 2 Petr. 1: 16, *sermones multa eruditione conditi*, qualibus se venditabant illi, qui Corinthi partium erant duces. Hinc dicti *σοφισταί*.

Ἵνα μὴ κενωθῇ ὁ σταυρὸς τοῦ Χριστοῦ, ne exinaniatur crux Christi] Minus appareret virtus mortis Christi, si fides Euangelio habita adscribi potuisset verbis eruditis et artificiosis. De verbo *κενοῦσθαι* vide Rom. 4: 14. Caeterum hic comparate id verbum sumitur.

18. *Ὁ λόγος γὰρ ὁ τοῦ σταυροῦ, verbum enim crucis*] Narratio ista de Christo crucifixo et resuscitato, qua nititur Christianae doctrinae auctoritas. Vide infra 2: 2, Gal. 6: 14.

Τοῖς μὲν ἀπολλυμένοις μωρία ἐστί, pereuntibus quidem stultitia est] Rem denotavit ex effectu. Cum incredulos denotare vellet, dixit *pereuntes*, quia qui Euangelio non credunt, pereunt Ioh. 3: 18. Pari modo discriminantur homines in *σωζομένους* [*eos qui salvi fiunt*] et *ἀπολλυμένους* 2 Cor. 2: 15, 16. *Est stultitia*, id est, stultum aliquid videtur, indignum creditu. Id vero evenit, quod in vitiis suis non divertantur, sed habitent: ideo nolunt vera videri, quae vitiis sunt contraria.

Τοῖς δὲ σωζομένοις ἡμῖν, nobis autem qui salvi fiunt] *Credentibus: qui iidem in via sumus ad salutem.*

Δύναμις Θεοῦ ἐστι] *Vis Dei* in illo sermone posita est, per quam iustificamur, id est, a vitiis purgamur, deinde Sancto Spiritu imbuimur. Vide Rom. 1: 16.

19. *Γέγραπται γάρ· Ἀπολῶ τὴν σοφίαν τῶν σοφῶν, καὶ τὴν σύνεσιν τῶν συνετῶν ἀθετήσω. Scriptum est enim: Perdam sapientiam sapientium, et intellectum intelligentium irritum faciam*] Legit in Esai. 29: 14, אסתיר [*abscondam*], ubi nos habemus תסתתר [*abscondetur*]: etiam LXX sic legunt, ut Paulus: vertunt enim *κρύψω*, *abscondam, efficiam ne luceat:* quod idem valet cum *ἀθετήσω*. Iustinus quoque cum Tryphone disputans ter locum Esaiae citat: prius per *κρύψω*, deinde per *ἀθετήσω*, deinde rursum per *κρύψω*. Quod Esaias de sui temporis hominibus dixerat, idem ad sua tempora maiori iure aptat Apostolus.

20. *Ποῦ σοφός; ποῦ γραμματεύς; ποῦ συζητητὴς τοῦ αἰῶνος τούτου; Ubi sapiens? ubi Legisperitus? ubi indagator huius seculi?*] Est *παρῳδία* [*imitatio*] loci Esai. 33: 18. In quo loco itidem *ποῦ* sic repetitur. Sed ibi agitur de iis qui praecipua munia habuerant in castris Assyriorum: hic vero de artium professoribus earum, quas Corinthii magni faciebant. *Σοφοὶ* Graecis, ut חכמים Hebraeis, per excellentiam dicebantur ii, qui praecepta morum tradebant, ut septem illi per Graeciam nobiles, deinde Socrates, et alii. *Γραμματεὺς* ספר loquendi genere Hellenistico et *Legum peritus* et *Historiarum*. *Συζητητὴς τοῦ αἰῶνος*, *indagator rerum naturae*, quae Hebraeis חוזה עולם, id est, *Physicus*. Id studium חקר dici solet, quod proprie est *συζήτησις*. Sic apud Baruchum 3: 23 et seqq., *οἱ ἐκζητοῦντες τὴν σύνεσιν ἐπὶ τῆς γῆς* [*qui exquirunt prudentiam quae de terra est*], sunt Physici: *οἱ μυθολόγοι* [*literatores*] sunt qui *γνώμας ἠθικὰς* [*sententias morales*] dictabant, אמרי משלים: *οἱ ἐκζητηταὶ τῆς συνέσεως* [*prudentiae indagatores*], Legis periti et Historici. Maluit autem *συζητητὴς* quam *ἐκζητητὴς* dicere Paulus, quia Physicae quaestiones multis disputationibus ventilari solebant, quod est *συζητεῖν*. Ignatius ad Ephesios: *Ποῦ σοφός; ποῦ συζητητής; ποῦ καύχησις τῶν λεγομένων δυνατῶν;* [*Ubi sapiens? ubi disputator? ubi horum, qui potentes audiunt, iactantia?*] Tertullianus hunc Pauli locum sic vertit libro de Idololatria, *Ubi sapiens, ubi literator, ubi conquisitor huius aevi?* Sensus est: Ostende mihi Philosophos et Philologos, qui tot homines ad tantam probitatem perduxerint, quot et ad quan-

quantam nos per sermonem crucis. Pauci sunt illorum discipuli prae nostris, et manent scortatores, si non peius aliquid: manent

— *Κενεῆς οἰήσιος ἔμπλεοι ἀσκοὶ*,

[— *Vanis inflati fastibus utres*],

ut dicebat Timon: manent arrogantes, litigiosi, maledici.

Οὐχὶ ἐμώρανεν ὁ Θεὸς τὴν σοφίαν τοῦ κόσμου τούτου, nonne stultam fecit Deus sapientiam huius mundi] *Μωραίνειν* הסכיל, hic est *stultitiae convincere*, quo sensu verba in Hiphil frequentia sunt apud Hebraeos. Intellige autem comparatione eius frugis, quam protulit Euangelium. Vocula *τούτου* non est in Manuscripto, nec ea opus.

21. *Ἐπειδὴ γὰρ ἐν τῇ σοφίᾳ τοῦ Θεοῦ οὐκ ἔγνω ὁ κόσμος διὰ τῆς σοφίας τὸν Θεὸν, nam quia in Dei sapientia mundus prae sapientia Deum non cognovit*] *Σοφίαν τοῦ Θεοῦ* hic vocat cognitionem illam Dei, quae ex rerum natura oritur: de qua diximus ad Rom. 1: 20, 21 et Act. 14: 16, 17: 27. *Ἔγνω* hoc loco significat *reveritus est*, quod ad Romanos *ἐδόξησαν* vel *εὐχαρίστησαν*. Sic *ἔγνω* Iohannes etiam accepit 1: 10, et exponit per *ἔλαβον* [*receperunt*].

Εὐδόκησεν ὁ Θεὸς, placuit Deo] Similem constructionem vocis *εὐδοκεῖν* habemus Luc. 12: 32, Rom. 15: 26; Gal. 1: 15, Col. 1: 19.

Διὰ τῆς μωρίας τοῦ κηρύγματος, per stultitiam praedicationis] Duplex hic tropus: nam et *διὰ τῆς μωρίας τοῦ κηρύγματος* positum est pro *μωροῦ κηρύγματος* [*stulta praedicatione*], et *stultum* dicitur non quod tale est, sed quod tale esse multis eruditis putatur. Apparet id in sequentibus et mox 2: 14. Sic multa appellantur *κατὰ τὸ φαίνεσθαι* [*secundum id quod videntur esse*], non *κατὰ τὸ εἶναι* [*secundum id quod sunt*].

Σῶσαι τοὺς πιστεύοντας, salvos facere credentes] A vitiis liberare in praesens, in posterum donare vita aeterna.

22. *Ἐπειδὴ καὶ Ἰουδαῖοι σημεῖον αἰτοῦσι, quoniam et Judaei signum petunt*] Non qualecunque, sed ex animi sui arbitratu, Matth. 12: 38; nempe de coelo, Matth. 16: 1, Marc. 8: 11; sicut Moses grandinem fecerat descendere, et Elias ignem. Legendum hic *ἐπειδὴ καὶ*, ut est in plerisque editionibus, non *ἐπειδὴ γὰρ*, ostendit

seu-

sensus cohaerentia: Non enim argumentatur Apostolus, sed iam dicta explicat. Praeterea in Manuscripto est pluraliter, σημεῖα.

Καὶ Ἕλληνες σοφίαν ζητοῦσιν, et Graeci sapientiam quaerunt] Volunt Graeci quae dicuntur sibi probari per causas naturales. In Manuscripto est, ἐπιζητοῦσι.

23. *Ἡμεῖς δὲ κηρύσσομεν Χριστὸν ἐσταυρωμένον, nos autem praedicamus Christum crucifixum*] Non rationes adferimus, sed testimonium de re conspecta.

Ἰουδαίοις μὲν σκάνδαλον, Iudaeis quidem offendiculum] Non tantum quia in crucifixum credere probrosum ipsis videbatur, sed quia insuper haec fidei professio crucem secum trahebat, Gal. 5: 11.

Ἕλλησι δὲ μωρίαν, Graecis autem stultitiam] Insipidum illis videbatur nihil adferri de rerum principiis, de finibus, de animi natura: quae elementa sunt apud Graecos sapientiae moralis.

24. *Αὐτοῖς δὲ τοῖς κλητοῖς, ipsis autem vocatis*] Κλητοὶ hic appellantur cum effectu, id est, ii *qui vocationi paruerunt*, ut Rom. 8: 28.

Χριστὸν Θεοῦ δύναμιν καὶ Θεοῦ σοφίαν, Christum Dei virtutem et Dei sapientiam] Haec per μετάληψιν [*transsumptionem*] accipienda: quia per Christum Deus ostendit et potentiam suam ad homines convertendos, vide Rom. 1: 16 et sapientiam, de qua actum Rom. 11: 33. Vide et infra 2: 7 et Esai. 53: 11.

25. *Ὅτι τὸ μωρὸν τοῦ Θεοῦ, quia quod stultum est Dei*] Comparate dictum, id est, *quod in sapientia Dei minimum est.*

Σοφώτερον τῶν ἀνθρώπων ἐστὶ, sapientius est hominibus] Est contracte dictum pro σοφώτερον τοῦ σοφοῦ τῶν ἀνθρώπων [*sapientius est sapientia hominum*]. Sic apud Plinium, *Omnium triumphorum lauream adepte maiorem.* Subauditur enim *laureis*.

Καὶ τὸ ἀσθενὲς τοῦ Θεοῦ, et quod infirmum est Dei] Et hoc comparate sumendum: significatur enim id *quod in Dei potentia minimum est.*

Ἰσχυρότερον τῶν ἀνθρώπων ἐστὶ, fortius est hominum] Et hic subaudi τοῦ ἰσχυροῦ [*fortitudine*]. Idem sensus est, qui proverbialiter exprimitur 1 Reg. 12: 19.

26.

26. *Βλέπετε γὰρ τὴν κλῆσιν ὑμῶν, ἀδελφοί, videte enim vocationem vestram, fratres*] Et hic est *μετωνυμία* [*transnominatio*]. Nam *κλῆσιν* dicit *eventum vocationis*. Pauci qualis Nicodemus, Iosephus Arimathensis, Sergius, crediderant Euangelio: multi piscatores, multi sellularii: non quod Euangelium ullius sortis homines a se abiiciat, sed quod arctam viam facilius ingrediantur minus sarcinati. Vide Matth. 5: 3, 19: 23, et ibi dicta. Lactantius VII. 1: *Nemo virtuti favet, nisi qui sequi potest; sequi autem non est facile omnibus, ii possunt quos paupertas et rerum indigentia exercuit, et capaces virtutis effecit. Nam si virtus est tolerantia malorum, non capiunt ergo virtutem qui semper in bonis fuerunt: quia mala neque experti sunt, neque ferre possunt, assuetudine ac desiderio bonorum quae sola noverunt. Eo fit ut pauperes et humiles Deo credant facilius, qui sunt expediti, quam divites qui sunt impedimentis multis implicati, imo catenati et compediti serviunt ad nutum dominae cupiditatis, quae illos inextricabilibus vinculis irretivit: nec possunt in coelum adspicere, quoniam mens eorum in terram prona humique defixa est. Virtutis autem via non capit magna onera portantes. Angustus admodum trames est, per quem iustitia hominem deducit in coelum. Hunc tenere non potest nisi qui fuerit expeditus ac nudus.* Vide et quae ibi sequuntur. Hoc ideo dicit quia inter Corinthios alii ob doctrinam, alii ob divitias se anteponebant aliis.

Οὐ πολλοὶ σοφοὶ κατὰ σάρκα, non multi sapientes secundum carnem] Supple, *crediderunt*. *Sapientes secundum carnem* vocat eos, qui pollent sapientia mundi huius, ut modo dixerat: ea scilicet, quae non est ex revelatione. Revelationi enim Divinae *caro* opponitur, Matth. 16: 17.

Οὐ πολλοὶ δυνατοί, non multi potentes] *In dignitatibus positi*, ut Apoc. 6: 15, גבורים.

Οὐ πολλοὶ εὐγενεῖς, non multi nobiles] *Genere nobiles*, quales Corinthi Cypselidae et Bacchiadae.

27. *Ἀλλὰ τὰ μωρὰ τοῦ κόσμου ἐξελέξατο ὁ Θεός, sed quae stulta sunt mundi elegit Deus*]. *Τὰ μωρὰ τοῦ κόσμου*, id est, *τῷ κόσμῳ*, quale loquendi genus habuimus et Rom. 8: 3, eos qui a mundo ob eruditionis penuriam pene pro stul-

stultis habentur. Vide Prov. 8: 5. Deinde est *μετωνυμία* [*transnominatio*], *elegit Deus*, id est, crediderunt: qui enim credunt, eos *Deus eligit*, sive *approbat*. Et nota genus neutrum poni pro communi, ut et alibi et in sequentibus.

Ἵνα τοὺς σοφοὺς καταισχύνῃ, ut confundat sapientes] Qui semet praestare ad talem normam nunquam potuere.

Καὶ τὰ ἀσθενῆ τοῦ κόσμου, et infirma mundi] Intelligit homines de plebe.

Ἵνα καταισχύνῃ τὰ ἰσχυρὰ, ut confundat fortia]. Quomodo dixerat *δυνατούς*. Iob. 12: 19, ואיתנים יסלף *δυνάστας δὲ γῆς κατέστρεψε* [*potentes vero terrae evertit*].

28. *Καὶ τὰ ἀγενῆ τοῦ κόσμου, et ignobilia mundi*] Eos qui apud homines habentur ignobiles. Iulianus libro VI exprobat Christianis, quod plerique eorum essent servi et ancillae. Etiam in ministerio Ecclesiae ancillas fuisse ex Plinio discas. Chrysostomus, infra ad cap. 2, obiectum ait Christianis, maximam eorum partem fuisse nutrices, obstetrices, eunuchos.

Καὶ τὰ ἐξουθενημένα, et contempta] Solent enim tales despici. De hoc verbo vide Marc. 9: 12, Luc. 18: 9, Act. 4: 1, Rom. 14: 3, 10.

Καὶ τὰ μὴ ὄντα, ἵνα τὰ ὄντα καταργήσῃ, et ea quae non sunt, ut ea quae sunt destrueret] Ὑπερβολὴ [*superiectio*] Hebraica quae אין [*non*] et אפס [*nihil*] usurpat de rebus valde abiectis. Vide Esai. 40: 17. Contra *τὰ ὄντα* sicut et *τὶ* dicitur de eo quod pretio est, Gal. 6: 3. Tum vero *καταργεῖν* sume, ut Rom. 3: 31, *ostendit esse nihili*. Haec omnia praefigurata fuerant temporibus exitus ex Aegypto, et in Davidis pugna contra Goliathum et eiusdem evectione in regnum, et rursus temporibus Esdrae et Nehemiae.

29. *Ὅπως μὴ καυχήσηται πᾶσα σὰρξ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ne qua caro glorietur apud Deum*] Fecit Deus ne quid in hoc negotio homo sibi tribueret. Nam *καυχᾶσθαι* est *inniti alicui rei, laetari de re aliqua*. Vide Rom. 2: 17, 23, 5: 2, 3, 11. Μὴ et *πᾶσα* Hebraeis universaliter negant. Ἐνώπιον Θεοῦ, id est, *ubi cum Deo res est*. Ubi homo ex parte viliore *caro* appellatur, fit hoc ad fastum reprimendum.

30.

30. Ἐξ αὐτοῦ δὲ ὑμεῖς ἐςὲ ἐν Χριςῷ Ἰησοῦ, *ex ipso autem vos estis in Christo Iesu*] Ἐξ hic significat causam efficientem primariam; ut Rom. 2: 36, ἐν pro διὰ causam mediam. Et ἐςὲ intellige, *estis nova creatura, facti estis longe alii quam eratis.*

Ὃς ἐγενήθη ἡμῖν σοφία ἀπὸ Θεοῦ, δικαιοσύνη τε καὶ ἁγιασμὸς καὶ ἀπολύτρωσις, *qui factus est nobis sapientia a Deo, et iustitia et sanctitas et redemptio*] Est hic perpetua Metonymia effecti positi pro causa. *Christus enim, Deo ita procurante, factus est causa, per quam sapiamus*; divina scilicet, *per quam a peccatis purgemur, per quam Spiritu Sancto donemur, per quam a morte quondam vindicandi simus*; quod ἀπολύτρωσις dicitur Rom. 8: 23, Eph. 4: 30.

31. Ἵνα, *ut*] supple *fiat.* Similis ἔλλειψις [*defectus*] Rom. 15: 3, alibi, et infra 2: 9.

Καθὼς γέγραπται· Ὁ καυχώμενος ἐν Κυρίῳ καυχάσθω; *quemadmodum scriptum est, Qui gloriatur, in Domino glorietur*] Sensus concise depromptus ex Ier. 9: 23, 24, ubi in Graeco habemus: Τάδε λέγει Κύριος· μὴ καυχάσθω ὁ σοφὸς ἐν τῇ σοφίᾳ αὐτοῦ, καὶ μὴ καυχάσθω ὁ ἰσχυρὸς ἐν τῇ ἰσχύι αὐτοῦ, καὶ μὴ καυχάσθω ὁ πλούσιος ἐν τῷ πλούτῳ αὐτοῦ, ἀλλ' ἢ ἐν τούτῳ καυχάσθω ὁ καυχώμενος, συνιέιν καὶ γινώσκειν ὅτι ἐγώ εἰμι Κύριος, ὁ ποιῶν ἔλεος καὶ κρῖμα καὶ δικαιοσύνην ἐπὶ τῆς γῆς [*Haec autem dicit Dominus, Ne glorietur sapiens de sapientia sua, nec glorietur fortis de fortitudine sua, nec glorietur dives de divitiis suis; sed de hoc glorietur qui gloriatur, scire et nosse, me esse Dominum, qui faciam misericordiam et iudicium et iustitiam in terra*]. Ubi in Hebraeo pro καυχάσθω est יתהלל: quod per ἀγαλλιᾷν [*exsultare*] alibi vertitur.

CAPUT II.

1. Κἀγὼ ἐλθὼν πρὸς ὑμᾶς, ἀδελφοὶ, *et ego, cum veni ad vos, fratres*] Hoc dicit, Mea quoque loquendi et agendi ratio congruit isti Dei ministerio, tum apud alios, tum apud vos maxime.

Ἦλθον οὐ καθ' ὑπεροχὴν λόγου, *non veni cum excellentia*

tia sermonis] Non erat Paulus indisertus: sed in Graecia multi erant disertiores, qui ad naturae opes artis adminicula et longum usum adiecerant. Ideo dicit ὑπεροχὴν, id est, גאוה.

Ἢ σοφίας, *aut sapientiae*] Eruditus quidem erat Paulus in Lege et scriptis Interpretum: at non aeque in Philosophia illa Graecanica.

Καταγγέλλων ὑμῖν τὸ μαρτύριον τοῦ Θεοῦ, annuntians vobis testimonium Dei] Euangelium, quod supra 1: 6 μαρτύριον τοῦ Χριστοῦ. Deus quippe per Christum voluntatem suam nobis testatam fecit. In Manuscripto est τὸ μυστήριον τοῦ Θεοῦ [*mysterium Dei*]. Vide Rom. 16: 25. Et sic habuit codex quo usus est Ambrosius, et is quo usus Syrus.

2. *Οὐ γὰρ ἔκρινα*] *Non magni feci*, ut Rom. 14: 5.

Τοῦ εἰδέναι τι ἐν ὑμῖν εἰ μὴ Ἰησοῦν Χριστὸν, me scire aliquid inter vos nisi Iesum Christum] Nosse verba Legis, et traditiones, linguas aliquas, legisse etiam vestros Poetas. Frequens est nostris scriptoribus τοῦ praeponere infinitivo, ubi alii ponerent τό. Ἐν ὑμῖν, id est, ὢν ἐν ὑμῖν, *cum apud vos viverem*.

Καὶ τοῦτον ἐσταυρωμένον] *Et quidem crucifixum*, id est, cuius exemplum in omnibus malis Euangelii causa perferendis scirem mihi esse sequendum. Sic sumendum ostendunt sequentia.

3. *Καὶ ἐγὼ ἐν ἀσθενείᾳ, καὶ ἐν φόβῳ, καὶ ἐν τρόμῳ πολλῷ ἐγενόμην πρὸς ὑμᾶς, et ego cum infirmitate et timore et metu multo fui apud vos*] *Καὶ* hic est pro *nam*; ἀσθένεια hic est *dolor ex rebus adversis*, ut diximus Rom. 8: 26. *Metus* et ille *timor* pericula significant, cum ab Iudaeis vi ad tribunal tractus fuit Paulus, Sosthenes pulsatus, Paulus ipse coactus discedere, quae habes Act. 18. Φόβος et τρόμος, saepe iungi solent αὐξήσεως [*augmenti*] causa, ut Ps. 2: 11 in Graeco, 2 Cor. 7: 15, Eph. 6: 5, Phil. 2: 12. *Πρὸς ὑμᾶς*, id est, παρ' ὑμῖν. Vide Ioh. 1: 2.

4. *Καὶ ὁ λόγος μου καὶ τὸ κήρυγμά μου, et sermo meus et praedicatio mea*] *Sermones mei, tum privati, tum publici.* Nam κηρύσσειν est *multis dicere*, Matth. 10: 27.

Οὐκ ἐν πειθοῖς ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις, non persuasoriis humanae sapientiae sermonibus] *Πειθοῖς* Graecum non

esse multi notarunt: neo adeo Cilix Apostolus, ut vocem nusquam lectam usurparet. Legendum πειϑοῖς sicut infra 13, ἐν διδακτοῖς ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις [*doctis humanae sapientiae sermonibus*] Intelligit *eos sermones, quibus uti solet humana sapientia*. Syrus legit ἐν πειϑοῖ [*suadela*] et λόγων [*sermonum*] sensu non malo: quomodo legit et Eusebius, et videtur legisse Origenes Philocalia cap. 16, 1, sed quod dixi praefero. Quod de Demetrio dicit Seneca, multo iustius de Apostolis dici potest, fuisse eos eloquentiae eius *quae res fortissimas deceat, non concinnatae, nec in verba sollicitae, sed ingenti animo prout impetus tulit res suas prosequentis*. Hippodamus libro de Republica: Χρέεσθαι δεῖ τῷ λόγῳ πολιτικῷ καὶ σεμνῷ καὶ οἰκείῳ τᾶς διαθέσιος τῶ λέγοντος, ἀλλὰ μὴ προσποιητῷ· οὕτω γὰρ ἁ λέξις ἐσεῖται τὸ ἦθος τῶ λέγοντος ἐμφαίνουσα [*Civili oratione utendum, et gravi, et quae cum dicentis affectu conveniat, non affectata. Ita enim fiet ut mores dicentis e dictione appareant*].

Ἀλλ' ἐν ἀποδείξει πνεύματος καὶ δυνάμεως, *sed demonstratione spiritus et virtutis*] Habent Mathematici suas ἀποδείξεις habet Aristoteles suas. At quanto maior illa per tot ac tanta miracula? Genitivus subsequens hic instrumentum denotat: voce πνεύματος videtur significare *prophetias*, voce δυνάμεως sanationes.

5. Ἵνα ἡ πίστις ὑμῶν μὴ ᾖ ἐν σοφίᾳ ἀνθρώπων] *Ne fides vestra nasceretur ex humana eruditione*.

Ἀλλ' ἐν δυνάμει Θεοῦ] *Sed per eximiam Dei potentiam*, quo maior scilicet ipsi honor et gratia habeatur. Vide supra 1: 17. Iustinus in Colloquio cum Tryphone de Prophetis loquens: Ἀνωτέρω πάσης ἀποδείξεως ὄντες ἀξιόπιστοι μάρτυρες τῆς ἀληθείας [*Fide digni atque omni adeo fide maiores testes veritatis*]. Origenes in Philocalia: Εἰ γὰρ αἱ καθημαξευμέναι τῶν ἀποδείξεων ὁδοὶ παρὰ τοῖς ἀνθρώποις ἐναποκείμεναι τοῖς βιβλίοις κατίσχυσαν τῶν ἀνθρώπων, ἡ πίστις ἡμῶν εὐλόγως ἂν ὑπελαμβάνετο ἐν σοφίᾳ ἀνθρώπων καὶ οὐκ ἐν δυνάμει Θεοῦ [*Si enim protritae et usitatae apud homines viae demonstrationum sanctis libris comprehensae valuissent ad vincendos homines, merito quis existimaret fidem nostram in humana sapientia, non in virtute Dei sitam esse*], etc.

6.

6. *Σοφίαν δὲ λαλοῦμεν ἐν τοῖς τελείοις, sapientiam autem loquimur apud perfectos*] *Ea dicimus, quae plena esse sapientiae iudicabunt veri ac probi Christiani.* Hi enim *τέλειοι*, ut diximus Matth. 5: 48.

Σοφίαν δὲ οὐ τοῦ αἰῶνος τούτου, sapientiam vero non huius saeculi] Non illam Physicam, de qua et supra 1: 20.

Οὐδὲ τῶν ἀρχόντων τοῦ αἰῶνος τούτου, neque Principum huius saeculi] Politicam, cui adhaerent Iurisprudentia et Historiarum cognitio.

Τῶν καταργουμένων, qui destruuntur] Quae nunc sunt imperia non minus peribunt, quam illa figurata per statuam Dan. 2: 44. Virgilius Georg. II.

Non res Romanae perituraque regna. —

7. *Ἀλλὰ λαλοῦμεν σοφίαν Θεοῦ ἐν μυστηρίῳ τὴν ἀποκεκρυμμένην, sed loquimur Dei sapientiam in mysterio, quae recondita est*] Inversa locutio pro *τὴν ἀποκεκρυμμένην ἐν μυστηρίῳ, quae diu in arcano recondita fuit.* Vide Rom. 16: 25 et Eph. 3: 4, 5, 9. *Μυστήριον* רזא et רז, ut apud Danielem aliquoties.

Ἣν προώρισεν ὁ Θεὸς πρὸ τῶν αἰώνων, quam praedestinavit Deus ante saecula] *Ante multa tempora*, ut dicitur dicto Romanorum loco. Recte *ante multa tempora*: nam praefiguratum hoc non tantum in Abrahamo et Melchisedeco, sed et in Noe, et Enocho, et Abele.

Εἰς δόξαν ἡμῶν] *Ad maximum honorem nostrum*, quos donis supra omnes Prophetas ornare voluit.

8. *Ἣν οὐδεὶς τῶν ἀρχόντων τοῦ αἰῶνος τούτου ἔγνωκεν, quam nemo Principum huius saeculi cognovit*] *Ἣν* nempe *σοφίαν* [*sapientiam*]. Cum autem dicit *ἄρχοντας* non intelligit minores illos magistratus, qualis Nicodemus et Iosephus Arimathensis, sed illos praefulgentes, quales Pilatus et Herodes ac Caesares, et intra Iudaeos Caiphas et Annas.

Εἰ γὰρ ἔγνωσαν] *Si* penitus *pernossent* Dei destinata in hac re.

Οὐκ ἂν τὸν Κύριον τῆς δόξης ἐσταύρωσαν, nunquam Dominum gloriae crucifixissent] Non credibile est eos cruci addicturos fuisse, aut instigatione sua, ut Sacerdotes; aut decreto, ut Pilatus; aut consensu, ut Herodes, eum quem Deus esse vult omnium iudicem. Nam gloria Christi il-

illum diem maxime respicit 1 Petr. 4: 13. Tertullianus adversus Marcionem III: *Scripturae quae interemptibilem Christum edicentes utique et ignorabilem affirmant: nisi enim ignoratus, nihil scilicet pati posset.* Crucifixisse dicuntur etiam qui assensum praebuere Act. 2: 36, 4: 10. Non excusat illos ea ignorantia: satis enim res magnas fecerat Christus, ut quid afferret inquirerent, caetera si discendi et bene agendi fuissent cupidi, ab ipso percepturi. Christus *Κύριος δόξης* praefiguratus per arcam, quae מלך הכבוד Ps. 24: 9.

9. *Ἀλλὰ καθὼς γέγραπται, sed sicut scriptum est*] *Evenit* scilicet: qualis *ἔλλειψις* [*defectus*] supra 1: 31. Sed in Manuscripto non est *ἀλλὰ*, et sic quoque satis cohaeret sensus. Illi non noverunt, quia Deus talia non revelat nisi se amantibus, id est, inquirentibus.

Ἃ ὀφθαλμὸς οὐκ εἶδε, καὶ οὖς οὐκ ἤκουσε, καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη, ἃ ἡτοίμασεν ὁ Θεὸς τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτὸν, quod oculus non vidit, neque auris audivit, neque in cor hominis adscendit, quae praeparavit Deus iis qui diligunt illum] Sensus quidem est apud Esaiam 64: 4, ubi Graeci: *Ἀπὸ τοῦ αἰῶνος οὐκ ἠκούσαμεν, οὐδὲ οἱ ὀφθαλμοὶ ἡμῶν εἶδον Θεὸν πλὴν σοῦ, καὶ τὰ ἔργα σου ἃ ποιήσεις τοῖς ὑπομένουσιν ἔλεον* [*A saeculo non audivimus, neque oculi nostri viderunt Deum absque te, et opera tua quae facies exspectantibus misericordiam*]. Quae verba etiam Rabbini de vita altera exponunt sensu arcaniore: sed cum ipsa verba quibus hic utitur Paulus exstitisse in Apocryphis Eliae tradat Origenes, Hieronymus ad Pammachium de Optimo genere interpretandi, Zacharias Chrysopolitanus, et Gregorius Syncellus, credibile omnino est deprompsisse hoc Paulum ex scriptis Rabbinorum, qui ea habuerant ex traditione veteri: de quo genere dictorum vide quae attulimus ad Matth. 27: 9. Multos veteres libros periisse dicit hoc loco Chrysostomus. Manuscriptus pro *ἃ ἡτοίμασεν* habet *ὅσα ἡτοίμασεν*. *Καρδία* Hebraeis pro *toto animo* dicitur. Et *adscendere in cor*, Ier. 3: 16 et alibi, est quod Latinis *in mentem venire*. Non alienum ab hoc loco Philonis illud libro de Abele et Caino: *Τίς γὰρ ἂν γένοιτο ἱκανὸς τὴν πρὸς τὸν ὄντα μεταβάσιν ψυχῆς τελείας κατανοῆσαι; οὐδ' αὐτὴν οἶμαι τὴν τοῦ*

τόθ' ὑπομένουσαν εἰδέναι τὴν βελτίωσιν αὐτῆς, ὅτε κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον ἐπιθειάζουσαν· τῷ γὰρ εὐπάσχοντι συμβούλῳ ὁ Θεὸς περὶ ὧν μέλλει χαρίζεσθαι, οὐ χρῆται [*Quis enim est idoneus ut cogitatione comprehendat migrationem perfectae animae ad eum qui est? Equidem opinor ne ipsam quidem, oui migrare contigit, soisse quanto meliora sortiretur, quippe quae tum correpta erat Numine; nam Deus eum alicui benefacit, non utitur eius consilio*].

10. Ἡμῖν δὲ ὁ Θεὸς ἀπεκάλυψε διὰ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ, *nobis autem aperuit Deus per Spiritum suum*] Id est, per illum Spiritum qui Christo fuit adunatus. Vide quae dicta Marc. 2: 8 et Rom. 1: 4. *Aperuit Deus nobis*, inquit Apostolus, *per Christi Spiritum* futurum esse iudicium universale, quod Christus sit exerciturus, et qua norma et quo exitu. In Manuscripto non est αὐτοῦ.

Τὸ γὰρ πνεῦμα πάντα ἐρευνᾷ, καὶ τὰ βάθη τοῦ Θεοῦ, *Spiritus enim omnia scrutatur, etiam profunda Dei*] Idem sensus qui Ioh. 1: 18, 6: 46, 8: 19, 38, 10: 15, 12: 50, 14: 7, 9. Τὰ βάθη, *consilia diu occultata*. Rom. 16: 25 et supra 7.

11. Τίς γὰρ οἶδεν ἀνθρώπων τὰ τοῦ ἀνθρώπου, εἰ μὴ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου, *quis enim hominum scit quae sunt hominis, nisi spiritus hominis*] *Principum abditos sensus quis novit nisi ipse Principis animus?* Nihil opus illo ἀνθρώπων, et abest in Manuscripto.

Οὕτω καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ οὐδεὶς οἶδεν, εἰ μὴ τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ, *ita et quae Dei sunt, nemo cognovit nisi Spiritus Dei*] *Arcana Dei nemo novit nisi ipse Spiritus Dei*, qui Prophetis ex particula, Christo vero perfectissime datus est. Pro οἶδεν in Manuscripto est ἔγνω, pari sensu.

12. Ἡμεῖς δὲ οὐ τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου ἐλάβομεν, *nos autem non spiritum mundi accepimus*] Non ab humano ingenio profecta sunt ea quae dixit Christus.

Ἀλλὰ τὸ πνεῦμα τὸ ἐκ τοῦ Θεοῦ, *sed Spiritum qui ex Deo est*] Spiritus ille qui nostri causa in homine Christo fuit, est ipsius Dei velut portio et instrumentum.

Ἵνα εἰδῶμεν τὰ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ χαρισθέντα ἡμῖν] *Ut certo noscamus*, non fluctuante coniectura, *ea quae Deus nobis dedit*, id est, dare decrevit. Est enim μετωνυμία *transnominatio*] qualis Eph. 1: 4, 2: 6, 2 Tim. 1: 9.

13. *Ἃ καὶ λαλοῦμεν, quae et loquimur*] Quae etiam ex Christi praeceptis omnibus populis annunciamus.

Οὐκ ἐν διδακτοῖς ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις] *Non eo sermone quem docuit humana eruditio.*

Ἀλλ' ἐν διδακτοῖς πνεύματος ἁγίου] *Sed eo sermone quem docuit sanctissimus ille Christi Spiritus.* Bis hic habemus διδακτοῖς cum genitivo causam significante: qualis locutio est apud Ioh. 6: 45. In Manuscripto non exprimitur ἁγίου, nec opus.

Πνευματικοῖς πνευματικὰ συγκρίνοντες, spiritualibus spiritualia exponentes] Exponentes ea quae Prophetae Spiritu Dei acti dixere, per ea quae Christus suo Spiritu nobis aperuit. *Συγκρίνειν* est פתר *exponere*, Gen. 40: 8, 16, 22, 41: 12, 13, 15, Dan. 5: 13, 17. Quod ἐπιλύειν Gen. 41: 12, et inde λύσις Eccl. 8: 1, quod σύγκριμα Dan. 2: 25, 4: 15, 5: 28, et σύγκρισις in eodem Daniele 2: 4—7 et alibi saepe. Prophetia enim non est ἰδίας ἐπιλύσεως [*propriae interpretationis*] 2 Petr. 1: 20.

14. *Ψυχικὸς δὲ ἄνθρωπος, animalis autem homo*] Non idem est ψυχικὸς ἄνθρωπος et σαρκικός [*carnalis*]: ψυχικὸς est qui humanae tantum rationis luce ducitur, σαρκικὸς qui corporis affectibus gubernatur: sed plerunque ψυχικοὶ aliqua in parte sunt σαρκικοί, ut Graecorum Philosophi scortatores, puerorum corruptores, gloriae aucupes, maledici, invidi. Verum hic nihil aliud designatur quam homo humana tantum ratione nitens, quales erant Iudaeorum plerique et Philosophi Graecorum. Iudas in Epistola ψυχικοὺς explicat, πνεῦμα μὴ ἔχοντας [*spiritum non habentes*]. Hierocles ψυχικὸν σῶμα [*corpus animale*] vocat quod mox explicat τὸ ζωτικόν [*vitale*].

Οὐ δέχεται τὰ τοῦ πνεύματος τοῦ Θεοῦ, non capit quae sunt Spiritus Dei] Non intelligit ea quae per Prophetas sunt prodita: quippe quae ne ipsi quidem Prophetae satis intellexerint. *Capere*, hic est, quod mox γνῶναι, *intelligere.*

Μωρία γὰρ αὐτῷ ἐστι, stultitia enim est illi] Id est, Quasi stultorum voces nihil significantes. Tale erat Esaiae vaticinium Aethiopi Act. 8: 31.

Ὅτι πνευματικῶς ἀνακρίνεται, quia spiritualiter diiudicantur] Ut diiudicetur verus eorum sensus, opus est nova

va et apertiori revelatione qualis per Christum contigit. Ἀνακρίνεσθαι est vox forensis Act. 4: 9, 12: 19. Et solet transferri ad examen doctrinae Act. 17: 11, infra 14: 24. Et sic vertitur חָקַר Hebraeum.

15. *Ὁ δὲ πνευματικὸς ἀνακρίνει μὲν πάντα, spiritualis autem iudicat quidem omnia*] In Manuscripto, *ἀνακρίνει τὰ πάντα.* Qui multa a Christo luce imbutus est, facile iudicat de sensu Prophetarum. Potest de eo optime iure dici, quod alio sensu dicit Aristoteles Eth. III. 15, *Ὁ σπουδαῖος ἕκαστα κρίνει ὀρθῶς* [*Probus de omnibus recte iudicat*].

Αὐτὸς δὲ ὑπ' οὐδενὸς ἀνακρίνεται, at ipse a nemine iudicatur] *A nemine iudicari*, id est, *refelli potest*: ut Stephanus Act. 6: 10. Causa sequitur.

16. *Τίς γὰρ ἔγνω νοῦν Κυρίου, ὃς συμβιβάσει αὐτόν, quis enim cognovit sensum Domini, qui instruet eum*] Ex Esai. 40: 13, ubi in Graeco, *Τίς Κυρίου νοῦν ἔγνω, καὶ τίς αὐτοῦ σύμβουλος ἐγένετο;* [*Quis novit mentem Domini, et quis consiliarius eius fuit?*] Quomodo et Paulus citavit eum locum Rom. 11: 34. Deus ante Christi tempora neminem admisit ad arcana sua pernoscenda, sicut Reges admittere consiliarios quosdam solent. *Συμβιβάζειν* est *instituere, edocere*, ut vidimus Act. 9: 22, 16: 10, hic vero, non multum remoto significatu, est *consilium dare, συμβουλεύειν, σύμβουλον γενέσθαι.* Itaque συμβουλεύειν et συμβιβάζειν coniunguntur Esai. 40: 14.

Ἡμεῖς δὲ νοῦν Χριστοῦ ἔχομεν, nos autem sensum Christi habemus] Nos autem novimus Dei consilia, quae Christo fuere revelata, Ioh. 15: 15. Quis potest de Dei voluntate certiora adferre quam ipse Deus? is autem ea Christo tradidit. Ea igitur qui habet, nullis Prophetarum allegationibus, nullis Philosophorum ratiunculis solide refelli potest. Optime Ambrosius; *Cui magis de Deo, quam Deo credam?*

CAPUT III.

Καὶ ἐγώ, ἀδελφοί, et ego fratres] *Etiam ego* tantis Dei donis instructus.

praeterimus in coetu eorum, qui opus habent lacte, ut vocamus per tropologiam: sic enim Paulus scribit Corinthiis nondum perpurgatis a moribus Graecanicis: Lac vobis praebui, non cibum, quem nondum ferebatis, ac ne nunc quidem ferre potestis, adhuc enim carnales estis], etc.

3. *Ἔτι γὰρ σαρκικοί ἐστε, adhuc enim carnales estis*] Non omnino, sed plus satis, comparate ad alios Christianos, ut iam diximus.

Ὅπου γὰρ ἐν ὑμῖν ζῆλος καὶ ἔρις καὶ διχοστασίαι, quandoquidem enim est inter vos invidia et contentio et scissurae] *Ὅπου* hic valet *quandoquidem*, ut 2 Petr. 2: 11. Utuntur ita hac particula et Xenophon et Plutarchus. Est autem hic gradatio. Nam *invidia contentionem* pepererat, *contentio scissuram*. Vide supra 1: 10, et infra 11: 18, 12: 25, et adde Epistolam Clementis. *Ζῆλος* קנא, *ἔρις* ריב, *διχοστασίαι* מחלקות.

Οὐχὶ σαρκικοί ἐστε, nonne carnales estis] Nam inter *opera carnis* numerat Apostolus *ἔρεις, ζήλους* et *διχοστασίας*, Gal. 5: 20. *Carnis* scilicet nomine omnes affectus respiciens, qui non Dei honorem et proximi salutem praecipue respiciunt, sed ea quae nostra sunt et nobis placent.

Καὶ κατὰ ἄνθρωπον περιπατεῖτε, et secundum hominem ambulatis] Vivitis ut plerique homines solent, non ex Dei praescripto, non *κατὰ Θεὸν* [*secundum Deum*], ut loquitur Apostolus Rom. 8: 27. *Homo* enim hoc loco *Deo* opponitur.

4. *Ὅταν γὰρ λέγῃ τις· Ἐγὼ μὲν εἰμι Παύλου· ἕτερος δὲ, Ἐγὼ Ἀπολλὼ, cum enim quis dicat, Ego sum Pauli: alius, Ego Apollo*] Illis quidem nominibus illi utebantur: sed principes sectarum sub hoc praetextu suo honori et commodis velificabantur, ut apparet infra 4: 6.

5. *Τίς οὖν ἐστὶ Παῦλος; τίς δὲ Ἀπολλώς; ἀλλ' ἢ διάκονοι δι' ὧν ἐπιστεύσατε; Quis igitur est Paulus? quis Apollos? nisi ministri per quos credidistis?*] Si hoc de se sentiri voluit tantus Apostolus et tantus Euangelista, quanto magis id illos cogitare oportuit, qui, cum viris tantis comparandi non essent, suas tamen sectabantur glorias cum Ecclesiae malo. *Διάκονοι* hic non speciale no-

nomen est functionis, sed generale, respondens Hebraeo משרת, conveniens omnibus qui Euangelio inserviunt: quomodo et infra 2 Cor. 3: 6, 6: 4, 11: 23, Eph. 3: 7, 6: 21, 1 Thess. 3: 2, 1 Tim. 4: 6. Simili modo *διακονίαν* habuimus Act. 1: 17, 6: 4, 20: 24, 21: 19. *Δι᾽ ὧν*, id est, *quorum opera*.

Καὶ ἑκάστῳ ὡς ὁ Κύριος ἔδωκεν, et unicuique sicut Dominus dedit] Est hic traiectio. Rectum fuerat, *καὶ ὡς ἑκάστῳ ὁ Κύριος ἔδωκεν*, et subauditur *τοιοῦτος*, *tales sunt prout eis Deus dedit*, quales eos Deus sua beneficentia effecit. Cum quicquid habent, ab ipso profectum sit, merito etiam eius honori inservire debent. Similem traiectionem habuimus supra 2: 7. Et in iisdem vocibus *ἑκάστῳ ὡς* Rom. 12: 3.

6. *Ἐγὼ ἐφύτευσα, Ἀπολλὼς ἐπότισεν, ἀλλ᾽ ὁ Θεὸς ηὔξανεν, ego plantavi, Apollos rigavit, sed Deus incretum dedit*] *Ἐπότισε* dixit figurate pro *ἤρδευσε*, quae vox propria agricolis; sed bene facta est translatio, quia quod plantis est *irrigari*, id animalibus est *potum praebere*. Et ideo vicissim qui bene potarunt, *irrigati* dicuntur; sunt enim tales *μεταφοραὶ ἀντίστροφοι* [*translationes reciprocae*]. Et hoc quidem dictum sit de hac voce. Caeterum alia rursus est in omnibus illis translatio a plantis ad humanum ingenium. Deus hic comparatur terrae, unde aluntur insita. Qui plantat, surculum infigit terrae: qui rigat, vias terra aperit: incrementum autem revera ab ipsa est terra, matre ac nutrice omnium. Ita in Euangelii negotio, fidei, iustitiae, sanctitatis proventus omnis Deo debetur, a quo est revelatio, et revelationis testimonia et Spiritus dona. *Ηὔξανεν* תצמיח, Esai. 55: 10, 61: 11.

7. *Ὥστε οὔτε ὁ φυτεύων ἐστί τι, οὔτε ὁ ποτίζων, itaque neque qui plantat est aliquid, neque qui rigat*] *Nihil sunt*, nempe si Deum respicias. Nihil magni sunt. Sic enim *τι* sumptum Gal. 6: 3, 2 Cor. 3: 5.

Ἀλλ᾽ ὁ αὐξάνων Θεὸς, sed qui incrementum dat Deus] Paulo alia est similitudo eodem tendens et itidem ab agricultura desumpta, sed alio modo, apud Philonem: *Φίλαυτος δὲ καὶ ἄθεος ὁ νοῦς, οἰόμενος ἴσος εἶναι Θεῷ, ποιεῖν δοκῶν ἐν τῷ πάσχειν ἐξεταζόμενος. Θεοῦ δὲ σπείροντος*

καὶ

καὶ φυτεύοντος ἐν ψυχῇ τὰ καλὰ, ὁ λέγων νοῦς, ὅτι ἐγὼ φυτεύω, ἀσεβεῖ· οὐ φυτεύσεις οὖν ὅταν ὁ Θεὸς φυτουργῇ [*Mens autem sui amans et impia, putans se aequalem Deo, dum facere videri vult, revera patitur. Caeterum cum Deus seminat et plantat in anima quicquid honestum est, mens si dicat, Ego planto; impie facit: non plantabis igitur quando Deus plantat*].

8. *Ὁ φυτεύων δὲ καὶ ὁ ποτίζων ἕν εἰσιν, qui autem plantat et qui rigat unum sunt*] Idem agunt negotium: sicut illi in agricultura plantam terrae et terram plantae admovent, sic hi in Euangelio homines ad Deum, Deum ad homines perducunt. Qui eidem negotio incumbunt, non debent partes facere. De hoc loquendi genere vide Ioh. 10: 30, 17: 11, 22, 1 Ioh. 5: 7, 8.

Ἕκαστος δὲ τὸν ἴδιον μισθὸν λήψεται κατὰ τὸν ἴδιον κόπον, unusquisque autem propriam mercedem accipiet secundum suum laborem] Pro magnitudine laboris erit magnitudo mercedis: sed immenso maior labore merces.

9. *Θεοῦ γάρ ἐσμεν συνεργοί, Dei enim sumus adiutores*] Nos Apostoli et Doctores alii. Quos deiecerat, Deo comparans, eos hominibus comparans multum attollit: dicit enim eos *cum Deo operari*, suo scilicet modo. Itidem et *veritati cooperari* dicuntur 3 Ioh. 8. Vicissim Deus *συνεργεῖν* dicitur Apostolis Marc. 16: 20.

Θεοῦ γεώργιον, Θεοῦ οἰκοδομή ἐςε, Dei agricultura, Dei aedificatio estis] Plebem hic alloquitur, et duas adhibens similitudines, priorem sermonem ab agricultura desumptum finit, et novum ab architectura orditur. *Γεώργιον* est omne *quod ab agricola excolitur*. Legitur in Graecis libris Veteris Testamenti, ut Gen. 26: 14, Prov. 6: 7, 24: 30, 31: 16. Pari sensu populus Esai. 61: 3, *φύτευμα Κυρίου*.

10. *Κατὰ τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ τὴν δοθεῖσάν μοι, secundum gratiam Dei quae data est mihi*] Omnia refert ad honorem Dei, ut alios doceat idem facere.

Ὡς σοφὸς ἀρχιτέκτων θεμέλιον τέθεικα, ut sapiens architectus fundamentum ieci] *Σοφὸς* Graecis adiectivum est omnium artificum. Itaque

—— *Σοφὸς ἤραρε τέκτων*,
[—— *Sapiens opifex fabricavit*],

eli-

etiam apud Homerum legimus. Sic Exod. 35: 35, in Graeco, *Οἱ σοφοὶ οἱ ποιοῦντες τὰ ἔργα τοῦ ἁγίου* [*Sapientes ad facienda opera sanctuarii*]. Et Esai. 3: 4, חכם חרשים vertitur *σοφὸν ἀρχιτέκτονα* [*sapientem Architectum*]. *Fundamentum iacit*, qui rei alicui initium dat. De Euangelio id usurpat Apostolus Rom. 15: 20, et scriptor ad Hebr. 6: 1. Paulo longius provecta translatione ipsi Apostoli, ut in praedicatione principes, *fundamenta* dicuntur Apoc. 21: 14.

Ἄλλος δὲ ἐποικοδομεῖ, alius autem inaedificat] Quia *aedificii* mentionem fecerat, aliam instituit ab aedificio comparationem: ante fideles dixerat *aedificium Dei*, nunc *aedificium* vocat ea quae in Ecclesia Christiana a Doctoribus docentur. Similes transitiones, parte similitudinis retenta, parte mutata, habes Matth. 13, Marc. 4, Ioh. 10 et alibi.

Ἕκαστος δὲ βλεπέτω πῶς ἐποικοδομεῖ, unusquisque autem videat quomodo inaedificet] Ostendit rem esse periculi plenam.

11. *Θεμέλιον γὰρ ἄλλον οὐδεὶς δύναται θεῖναι παρὰ τὸν κείμενον*] *Non licet aliud ponere fundamentum, quam quod ego posui*, id est, non licet contra docere. *Δύναται* hic significat ius agendi. Vide Matth. 9: 15; Luc. 5: 21. Sic et Iurisconsulti verbum *posse* et nomen *potestatis* usurpant.

Ὅς ἐστιν Ἰησοῦς ὁ Χριστὸς, quod est Iesus Christus] Id est, Christi historia, praecepta et promissa. Sic *Deum esse, mundum ab eo conditum ac regi, datam ab eo Legem*, יסודות, id est, *fundamenta* vocant Hebraei.

12. *Εἰ δέ τις ἐποικοδομεῖ ἐπὶ τὸν θεμέλιον τοῦτον χρυσὸν, ἄργυρον, λίθους τιμίους, ξύλα, χόρτον, καλάμην, si quis autem inaedificat huic fundamento aurum, argentum, lapides pretiosos, ligna, stramen, culmum*] Fingit sibi aedificium Paulus partim regale, partim rusticum: quia quanquam tale fieri moris non est, tamen naturae non repugnat, et id requirit ἀπόδοσις [*redditio*]. Proponit ergo nobis domum cuius parietes sint ex *marmore*: columnae partim ex *auro*, et partim ex *argento*: trabes ex *ligno*: fastigium vero ex *stramine* et *culmo*, unde *culmen* dicitur. *Λίθοι τίμιοι* aut *ἐκλεκτοὶ* [*selecti*] etiam

mar-

marmora dicuntur, ut ostendit locus Esai. 54: 11, collatus cum 1 Par. 29: 2, in Graeco, et cum Iosepho. Vide quae ad illum Esaiae locum diximus. In tabernaculi structura erant *aurum*, *argentum*, *lapides*, *ligna*; Exod. 25: 4, 5, 7.

13. *Ἑκάςου τὸ ἔργον φανερὸν γενήσεται, uniuscuiusque opus manifestum erit*] Eventus ostendet quae materia firma sit, quae infirma.

Ἡ γὰρ ἡμέρα δηλώσει· ὅτι ἐν πυρὶ ἀποκαλύπτεται, dies enim declarabit; quia igne revelabitur] Longum tempus adferre solet incendia, sive casu fortuito, sive igne coelesti, sive vi bellica. *Ἡμέρα*, id est, *longum tempus*: *longa dies* etiam Latinis. Sic יום [*diem*] *χρόνον* [*tempus*] saepe vertunt LXX. Vide quae diximus Num. 3: 13. Adde Esai. 3: 18. *Ἡμέρα δηλώσει*, idem est quod dicit Sophocles:

Ἅπανθ᾽ ὁ μακρὸς κἀναρίθμητος χρόνος
Φύει τ᾽ ἄδηλα. —
[*Humana longis cuncta curriculis dies*
Immutat, occulta aperit. —]

Et quod Simonides:

Οὐκ ἔςιν μείζων βάσανος χρόνου οὐδενὸς ἔργου.
[*Tempus cuncta docet, quo non est certior index.*]

Et hic *ἀποκαλύπτεται*, intellige *ἔργον ἐν πυρὶ*, *per incendium.*

Καὶ ἑκάςου τὸ ἔργον ὁποῖόν ἐςι, τὸ πῦρ δοκιμάσει, et uniuscuiusque opus quale sit, ignis probabit] Recte, nam *aurum* ignibus invictum est; *argentum* et *marmora* diu igni resistunt: minus *lignum*: minime *stramen* et *culmus*: *ἐν πυρὶ δοκιμάζεται χρυσὸς* [*igne probatur aurum*] Eccl. 2: 5.

14. *Εἴ τινος τὸ ἔργον μένει ὃ ἐπῳκοδόμησε, μισθὸν λήψεται, si cuius opus manserit quod inaedificavit, mercedem accipiet*] Iam venit ad *ἀπόδοσιν* [*redditionem*]. Si quis Doctor praecepta specialia dederit, quae considerata re, loco, tempore, circumstantiis, conveniant cum generalibus Christi praeceptis, is honorem apud Ecclesias omnes consequetur. Clemens Strom. VII: *Ἡ μὲν οὖν πίςις σύντομός ἐςιν, ὡς εἰπεῖν, τῶν κατεπειγόντων γνῶσις· ἡ γνῶσις δὲ ἀπόδειξις τῶν διὰ πίςεως παρειλημμένων ἰσχυρὰ καὶ βέβαιος, διὰ τῆς κυριακῆς διδασκαλίας, ἐποικοδομουμένη τῇ πί-*

ἥκει εἰς τὸ ἀμετάπτωτον, καὶ μετ' ἐπιστήμης καταληπτὸν περαπέμπουσα· καί μοι δοκεῖ πρώτη τις εἶναι μεταβολὴ σωτήριος ἡ ἐξ ἐθνῶν εἰς πίστιν, ὡς προεῖπον. Δευτέρα δὲ ἡ ἐκ πίστεως εἰς γνῶσιν· ἡ δὲ εἰς ἀγάπην περαιουμένη ἐνθένδε ἤδη φίλον φίλῳ τὸ γιγνῶσκον τῷ γιγνωσκομένῳ παρίστησιν [*Fides ergo, ut semel dicam, est brevis et compendiosa eorum, quae necessaria sunt, cognitio. Cognitio autem est firma ac stabilis demonstratio eorum, quae assumpta sunt per fidem, quae per doctrinam Domini super fidem aedificatur, quae transmittit ad id quod non potest excidere et mutari, et potest comprehendi scientia. Ac mihi quidem videtur esse prima quaedam salutaris mutatio, quae fit a Gentibus ad fidem, ut prius dixi: secunda autem, quae est a fide in cognitionem. Illa vero desinens in charitate, amicum id, quod cognoscit, et reddit, quod cognoscitur*]. Plato magistratibus mercedem dicit esse honorem. Et honor is qui Doctori habetur ab Ecclesiis omnibus, praesagium est honoris a Deo consequendi ex promisso Matth. 16: 19. Incendio igitur respondet lux quae ab Ecclesiis omnibus uni Ecclesiae laboranti allucet. Sic Dei indicia igni comparantur Esai. 4: 4, 66: 16. Et Spiritus Ecclesiae primum in ignis forma datus.

15. *Εἴ τινος τὸ ἔργον κατακαήσεται, si cuius opus arserit*] Si ab aliis Ecclesiis deprehendatur doctrina alicuius repugnare Christi doctrinae, aut directe, ut *licitum esse cum noverca concubitum*, ut *non exspectandam resurrectionem;* aut spectatis circumstantiis, ut *licere epulari in idolio, licere litigare apud profanos Magistratus.* Talia enim iudicio sanarum Ecclesiarum stare non possunt. Iustinus cum Tryphone disputans negat pro Christianis habendos, qui resurrectionem futuram negant. Tertullianus adversus Marcionem V: *Quia per ignem iudicatur vestra superaedificatio.* Trabes incendio solent perire, epistola dicta Ier. 55.

Ζημιωθήσεται, detrimentum patietur] Deiicietur omnium iudicio de Doctoris munere, aut etiam communione privabitur, ut illi incesto accidit.

Αὐτὸς δὲ σωθήσεται, οὕτως δὲ ὡς διὰ πυρὸς, ipse autem salvus erit, sic tamen quasi per ignem] Id est, In summo erit salutis suae periculo: etsi eam adipiscetur (quod ho-

boni ominis causa sperare mavult Apostolus), non fiet id sine gravi moestitia ac dolore. Vide 2 Cor. 2: 7. Hic est ὄλεθρος σαρκὸς [*interitus carnis*], infra 5: 5. Σώζεσθαι ὡς διὰ πυρὸς est proverbiale ad significationem summi periculi. Sic ἐκ τοῦ πυρὸς ἁρπάζοντες [*de igne rapientes*] dixit Iudas 23. Aristides in Apellem: Ἐκ μέσου, φασὶ, πυρὸς τὸν ἄνδρα σώζειν, [*De medio, inquiunt, igne hominem servare*]. Cyprianus Epistola LXVI: *Exuenda est velociter de incendio sarcina, priusquam flammis supervenientibus concremetur. Nemo diu tutus est periculo proximus.*

16. *Οὐκ οἴδατε ὅτι ναὸς Θεοῦ ἐςε, nescitis vos Dei templum esse*] Redit ad comparationem coeptam supra, a qua ad alia quaedam, affinia tamen, deflexerat. Philo familiam Abrahami *templo* comparat. Rabbi Alscheck ad Aggaeum 2 ait populum Israeliticum dici *Dei templum*. Multo iustius vero Christiani et singuli et collecti, ob Spiritum Dei in ipsis habitantem. Vide infra 6: 19, 2 Cor. 6: 16. Salvianus ad Sororem: *Benedictus itaque Dominus Deus noster, qui semper spiritus tui custos, nunc praecipue etiam carnis fuit, et in te manens teque custodiens manum suam ex interioribus tuis usque ad exteriora porrexit: non solum sancta sanctorum, sed etiam vestibula templi sui et circumsepta servavit, protectionemque suam latius pandens fecit salutem animae tuae usque ad salutem corporis pervenire.*

Καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ οἰκεῖ ἐν ὑμῖν, et Dei Spiritum habitare in vobis] *Καὶ* id est, *quia*. Multo augustior haec inhabitatio quam illa per fulgorem apud Arcam.

17. *Εἴ τις τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ φθείρει, si quis templum Dei violat*] *Destruit*. Quod fieri solet malis doctrinis et malis exemplis Rom. 14: 15. Hic infra 8: 11.

Φθερεῖ τοῦτον ὁ Θεὸς, disperdet illum Deus] Id est, Gravissime puniet, nisi nempe monitus resipiscat. Φθερεῖ hic quod ἀπολέσει Matth. 21: 41. Sic Athaliam, sic Baltassarem perdidit Deus: illam quod templum, hunc quod templi donaria profanasset.

Ὁ γὰρ ναὸς τοῦ Θεοῦ ἅγιός ἐςιν, templum enim Dei sanctum est] Sancta violari non debent.

Οἵτινές ἐςε ὑμεῖς] Id est, *Quod templum vos estis*: nam re-

relativum inter duo substantiva positum modo recipit genus et numerum praecedentis, modo subsequentis.

18. *Μηδεὶς ἑαυτὸν ἐξαπατάτω, nemo se decipiat*] אַל־תַּשִּׁיאוּ נַפְשֹׁתֵיכֶם [*nolite decipere animas vestras*], Ier. 37: 9. Omnis Philosophia humana Euangelio repugnans, deceptio est 2 Thess. 2: 3.

Εἴ τις δοκεῖ σοφὸς εἶναι ἐν ὑμῖν ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ, si quis videtur inter vos sapiens esse in hoc seculo] *Σοφὸς ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ* est *σοφὸς κατὰ σοφίαν κόσμου* [*sapiens secundum sapientiam mundi*], ut sequitur. Si quis in eo sibi placet quod novit omnium Philosophorum sententias et rationes.

Μωρὸς γενέσθω, stultus fiat] Euangelio se teneat, quod illi Philosophi stultum putant. Supra 1: 18, 21.

Ἵνα γένηται σοφὸς, ut sit sapiens] Ut ea sapiat, quae ad vitam aeternam certo eum possunt perducere.

19. *Ἡ γὰρ σοφία τοῦ κόσμου τούτου, μωρία παρὰ τῷ Θεῷ ἐςι, sapientia enim huius mundi stultitia est apud Deum*] Deo non magis placet quam summa stultitia, quia puritatem illam animi, quam Deus requirit, non exhibet, supra 1: 21. *Est stultitia*, id est, Non pluris fit quam stultitia. Similis locutio Rom. 1: 14 et 25. Sic Esai. 44: 25; דַעְתָּם יְסַכֵּל, *τὴν βουλὴν αὐτῶν μωραίνων* [*consilium eorum stultum faciens*], et 2 Sam. 15: 31, סַכֶּל־נָא אֶת־עֲצַת אֲחִיתֹפֶל [*irritum redde, precor, consilium Achitophelis*]. Ubi alii *ματαίωσον* alii *ἀφρόνησον τὴν βουλὴν Ἀχιτοφέλ*.

Γέγραπται γάρ· Ὁ δρασσόμενος τοὺς σοφοὺς ἐν τῇ πανουργίᾳ αὐτῶν, scriptum est enim: Qui capit sapientes astutiá ipsorum] Est ex verbis Eliphasi apud Iobum 5: 13, ubi LXX habent, *Ὁ καταλαμβάνων σοφοὺς ἐν τῇ φρονήσει*. Est *δράσσειν* proprie *pugno includere*, Lev. 2: 2, 5: 12, Num. 5: 26; laxius sumptum idem valet quod *καταλαμβάνειν*, ut Ps. 2: 12 in Graeco. Et *πανουργίᾳ* vox est media, hic idem valens, quod *φρονήσει*. Vide Prov. 1: 4, 8: 5, Sir. 19: 21, 34: 10. Fecit hoc Deus egregie, cum Philosophos inter se commisit, ut nihil alter pro certo affirmaverit quod non alter aeque ingeniosus eversum eat.

20. *Καὶ πάλιν· Κύριος γινώσκει τοὺς διαλογισμοὺς τῶν σοφῶν, ὅτι εἰσὶ μάταιοι, et iterum: Dominus novit cogitationes sapientum, quod vanae sint*] Ex Ps. 94: 11,

 ubi

ubi in Graeco, *Κύριος γινώσκει τοὺς διαλογισμοὺς τῶν ἀνθρώπων, ὅτι εἰσὶ μάταιοι.* Paulus pro *ἀνθρώπων* [*hominum*] posuit *σοφῶν*, quia id instituto ipsius conveniebat: et haud dubie de iis maxime agit Psalmographus, qui sibi sapere plurimum videbantur.

21. *Ὥςε μηδεὶς καυχάσθω ἐν ἀνθρώποις, nemo itaque glorietur de hominibus*] Laetetur quod hunc aut illum Doctorem habuerit, ut ei se addicat, ut apud Iudaeos Hillelis et Sammaei discipuli: apud Graecos Pythagorici, Platonici, Aristotelici, Epicurei.

Πάντα γὰρ ὑμῶν ἐςιν, omnia enim vestra sunt] Non vos Doctorum causa estis, sed illi vestri causa. Deus illis dona dat in usum vestrum.

22. *Εἴτε Παῦλος, εἴτε Ἀπολλὼς, εἴτε Κηφᾶς, sive Paulus, sive Apollos, sive Cephas*] Quia illi haec nomina praetendebant, utitur illis nominibus. Quod si Apostoli sunt illorum causa, quos instituunt, quanto magis illi qui se faciebant sectarum principes?

Εἴτε κόσμος, sive mundus] Iactant se quidam rerum naturalium scientia. Atqui totum hoc universum in hoc conditum est, ut Deus cognoscatur. Illi ipsi vere universum possident, universo utuntur ac fruuntur, qui Deum norunt.

Εἴτε ζωὴ, sive vita] Si vitam Doctoribus protrahit Deus, id facit ut prosint Ecclesiae: Phil. 1: 24.

Εἴτε θάνατος, sive mors] Si ob Euangelium mortem obeunt, id fit ut alii ipsorum constantia firmiores fiant.

Εἴτε ἐνεςῶτα, sive praesentia] Si linguarum et sanationum dona habent, in id habent, ut fideles inde et numero et viribus crescant.

Εἴτε μέλλοντα, sive futura] Idem est de rerum futurarum revelationibus.

Πάντα ὑμῶν ἐςιν, omnia enim vestra sunt] Omnia haec sunt non ipsorum tantum, sed aliorum, quales vos estis, causa.

23. *Ὑμεῖς δὲ Χριςοῦ, vos autem Christi*] Christi creatura, ut ipsi obediatis.

Χριςὸς δὲ Θεοῦ, Christus autem Dei] Sicut Christus Patri suo obedivit, infra 11: 3.

CA-

CAPUT IV.

Οὕτως ἡμᾶς λογιζέσθω ἄνθρωπος, sic nos existimet homo] אִישׁ, id est, ἕκαστος, *quilibet:* Hebraismus. Sic infra 6: 18, 7: 1, 26, 11: 27, Gal. 2: 6, 3: 15, 6: 1, 7 et alibi saepe.

Ὡς ὑπηρέτας Χριστοῦ καὶ οἰκονόμους μυστηρίων Θεοῦ, ut ministros Christi et dispensatores mysteriorum Dei] Rursum erigit quos, ut fidelium causa institutos, deiecisse videri poterat. Magnum est Messiae esse ministrum et Dei dispensatorem ad elargienda ea quae diu condita fuere. *Ὑπηρέτας* hoc sensu habes et Lucae initio. *Μυστηρίων* voce intelligit dogmata Euangelica. Vide Rom. 16: 25 et supra 2: 7. *Οἰκονόμους dispensatores* recte hic vertit Latinus: sic et in Glossario, *οἰκονόμος, dispensator.* Pertinet hoc nomen primum ad privatorum, deinde et ad publicae rei arcarios, ut dictum Luc. 12: 42.

2. *Ὁ δὲ λοιπὸν*] Idem valet quod frequentius dicitur *λοιπὸν*, supra 1: 16, Act. 27: 20, 2 Cor. 13: 11, 2 Tim. 4: 8; aut *τὸ λοιπὸν*, ut Matth. 26: 45, Marc. 14: 41, Eph. 6: 10, Phil. 3: 1, 4: 8, 1 Thess. 4: 1, 2 Thess. 3: 1, Hebr. 10: 13. Usurpatur et de rebus et de temporibus restantibus. Sed saepe, ut hic, orationem connectit, et vim habet eam quam Latina vox, *caeterum.*

Ζητεῖται ἐν τοῖς οἰκονόμοις, requiritur in dispensatoribus] *Ζητεῖται* ad Latinismum accedit, *requiritur.* Vocis *οἰκονόμου* translationem persequitur.

Ἵνα πιστός τις εὑρεθῇ, ut quis fidelis inveniatur] Plurali subiecit singulare, quia ista in distributivis promiscue usurpantur. Fidelem esse praecipua laus in dispensatore Luc. 16. Itaque tribuitur Mosi Hebr. 3: 5, Samueli 1 Sam. 3: 20, Ministris Euangelii Col. 1: 7, 4: 7. Tales autem certe non erant illi sectarum duces Corinthi.

3. *Ἐμοὶ δὲ εἰς ἐλάχιστόν ἐστιν, mihi autem pro minimo est*] Est Hebraismus: nam illis attributa quae Graece nominativo exprimerentur, exprimuntur per ל quod valet εἰς. Vide quae diximus ad Matth. 19: 5.

Ἵνα ὑφ' ὑμῶν ἀνακριθῶ] *Ἵνα* hic valet *si. Parum mea refert quid vos de me iudicetis,* prae eo quod Deus de me

me indicaturus est. Hoc vult cogitare illos, quos non nominat, sed notat.

Ἢ ὑπὸ ἀνθρωπίνης ἡμέρας, aut ab humano die] Hieronymus putat hoc et alia quaedam esse ex Cilicum, ubi Graecam primum linguam didicerat Paulus, idiomate. Illis enim *diem* solitum dici pro *iudicio*: nec mirum, cum et Latine dicamus *diem dicere*, et Germanis verbum significans *citare ad iudicium*, a *die* deducatur. Sed et יוֹמוֹ [*dies illius*] Iob. 24: 1 Hebraei interpretantur *iudicium*.

Ἀλλ' οὐδὲ ἐμαυτὸν ἀνακρίνω, sed neque me ipse iudico] *Non mihi sumo plenas de memet iudicandi partes*. Iuvenalis de Diis locutus:

Notior est illis homo quam sibi. —

4. *Οὐδὲν γὰρ ἐμαυτῷ σύνοιδα· ἀλλ' οὐκ ἐν τούτῳ δεδικαίωμαι, nihil enim mihi conscius sum, sed non ideo iustificatus sum*] Constructio est involutior more Hebraeo, quam sic explices: *Quanquam enim non in mentem mihi venit me in ministerio mihi credito secus quicquam fecisse; tamen non inde sequitur me plane ab omni culpa esse liberum*. Id enim significat δικαιοῦσθαι, Act. 13: 38, Rom. 6: 7. Vide et Prolegomena in Epistolam ad Romanos. Chrysostomus sensum bene assecutus est: *Καὶ τί δήποτε, εἰ μηδὲν ἑαυτῷ σύνοιδεν, οὐ δεδικαίωται; ὅτι συνέβαινεν ἡμαρτῆσθαι μὲν αὐτῷ τινα ἁμαρτήματα, μὴ μὴν αὐτὸν εἰδέναι ταῦτα τὰ ἁμαρτήματα* [*Et cur tandem, si nullius sibi rei conscius est, non est iustificatus? Peccarat enim fortasse in nonnullis, cum se peccasse nesciret*]. Huc praecipue pertinet, quod dicit Iacobus 3: 2, *πολλὰ πταίομεν ἅπαντες* [*in multis offendimus omnes*]: et quod omnes et semper iubemur dicere, *Dimitte nobis debita nostra*. Clemens in Epistola: *Ἐξετείνατε τὰς χεῖρας ὑμῶν πρὸς τὸν παντοκράτορα Θεὸν, ἱκετεύοντες αὐτὸν ἵλεων γενέσθαι, εἴ τι ἄκοντες ἡμάρτετε* [*Manus vestras ad Deum omnipotentem extendistis, veniam orantes, si quid inviti peccaritis*]. In Ignatiana, quae dicitur, Epistola ad Romanos habemus: *Ἐν δὲ τοῖς ἀδικήμασιν αὐτῶν* (militum, a quibus trahebatur) *μᾶλλον μαθητεύομαι· ἀλλ' οὐ παρὰ τοῦτο δεδικαίωμαι* [*At ego eorum iniuriis magis erudior, verum non in hoc iustificatus sum*]. Hieronymus Dialogo adversus Pelagium secundo hunc Pauli locum commemorans

rans addit: *Hoc dicit ne quid forte per ignorantiam deliquisset.* Posidius de Augustino: *Dicebat post perceptum baptismum etiam laudatos Christianorum Sacerdotes absque digna et competente poenitentia exire de corpore non debere.* Haec verissima est huius loci interpretatio: nec quaerenda est alia. Confer Ps. 19: 12, 13.

Ὁ δὲ ἀνακρίνων με, Κύριός ἐστιν, qui autem iudicat me, Dominus est] Is est, qui detectis non actibus tantum, sed et cogitationibus exactissimum et de me et de aliis iudicium feret. אלהים יחקר [*Deus est qui requirit*], Ps. 44: 22.

5. *Ὥστε μὴ πρὸ καιροῦ τι κρίνετε, itaque nolite ante tempus iudicare*] Hoc maxime adversus eos torquet, qui cum Christi et Petri discipulos se dicerent, Paulum accusabant tanquam inimicum Iudaicae gentis: quam culpam magno ubique studio a se amolitur Paulus.

Ἕως ἂν ἔλθῃ ὁ Κύριος, ὃς καὶ φωτίσει τὰ κρυπτὰ τοῦ σκότους, καὶ φανερώσει τὰς βουλὰς τῶν καρδιῶν, dum usque veniat Dominus, qui et illuminabit abscondita tenebrarum, et manifestabit animorum consilia] Tuto quidem damnari potest pro statu praesenti, qui flagitiose vivit: *manifesta* enim *sunt opera carnis.* At actibus per se bonis aut mediis malum animum adscribere contra dilectionis est regulam. Christo iudici relinquenda ista arcana. *Τὰ κρυπτὰ τοῦ σκότους* עמקות מני־חשך Iob. 12: 22. Quod prius obscure dixerat *φωτίσει τὰ κρυπτὰ*, id per *ἐξήγησιν* [*narrationem*] explicat, *τὰς βουλὰς τῶν καρδιῶν*, תעלמות לב *τὰ κρύφια τῆς καρδίας* [*occulta cordis*] dicto Ps. 44: 23. Haec enim nosse solius Dei ac Christi est Act. 1: 24, 15: 8. *Φωτίσει* hic est, *in lucem protrahet.*

Καὶ τότε ὁ ἔπαινος γενήσεται ἑκάστῳ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, et tunc laus erit unicuique a Deo] Nempe si bona egerit bono animo: unde et contrarium datur intelligi: sed mavult *εὐφημεῖν* [*molliter loqui*].

6. *Ταῦτα δὲ, ἀδελφοί, μετεσχημάτισα εἰς ἐμαυτὸν καὶ Ἀπολλὼ δι' ὑμᾶς*] Syrus recte interpretatur: *Proposui haec in persona mea et Apollo.* Quia hi vestri Doctores meo etiam et Apollo nomine abutuntur, in nostra persona ipsis ostendi, quam modeste de se ac de aliis iudicare debeant: quantamque curam gerere vestri et pacis. *Μετασχηματίζειν* proprie est *mutare habitum*: ut videre est 1 Sam.

Sam. 28: 8. Inde transfertur ad orationem, quae aliud videtur dicere, aliud innuit: cuiusmodi locutiones vocari a Graecis solent *λόγοι ἐσχηματισμένοι*, quas *controversias figuratas* dixit Quintilianus IX. 11, et *figuras* Suetonius Vespasiano et Domitiano, Hieronymus Epistola LXVI ad Rufinum. Philostratus de Herode Attico, *σχηματίσας τὸν λόγον* [*figurata oratione usus*]. Chrysostomus de hoc loco agens in sermone De non vulgandis peccatis, *συνεσκίασε τὴν κατηγορίαν* [*obumbravit accusationem*]. De accusativo *Ἀπολλὼ* vide quae diximus ad Act. 19: 1.

Ἵνα ἐν ἡμῖν μάθητε τὸ μὴ ὑπὲρ ὃ γέγραπται φρονεῖν, ut in nobis discatis supra quam scriptum est non sapere] *Ut in nostra persona in iis quae de me et Apollo scripsi discatis non alios sumere affectus quam quales Deus in Scriptura exigit.* *Γέγραπται* in his libris semper ad libros veteris Testamenti refertur.

Ἵνα μὴ εἷς ὑπὲρ τοῦ ἑνὸς φυσιοῦσθε κατὰ τοῦ ἑτέρου] Videtur scriptum fuisse *φυσιοῖσθε*, *ne superbiatis alter contra alterum pro hoc vel illo Doctore.* His verbis ostendit se cum dixit *γέγραπται*, locum aliquem respexisse Scripturae non verbo tenus, sed sensu. Is locus est Deut. 17: 20. Nam si Regi praeceptum, ne se supra alios fastuose efferat, quanto magis aliis? Commune est omnibus Gentibus ut *inflari* dicant pro *superbire*: hinc *homo inflatus* apud Ciceronem. *Inflare utrem*, in Satyra, *superbum facere.* Sic *spiritus magnos gerere*, est *superbire.* Chrysostomus apposite ad hunc locum: "*Ἄλλως γὰρ οὐ γίνεται ὑψηλότερον ἕτερον ἑτέρου μέρος, ἀλλ' ἢ ὅταν οἴδημα γένηται* [*Non fit enim pars alia alia elatior, nisi ob intemperiem protuberet*]. Deinde: "*Ὁ φλεγμαινόμενος, οὗτος ὁ νοσῶν* [*Quem inflat pituita, hic aeger est*].

7. *Τίς γάρ σε διακρίνει, quis enim te discernit*] Eos primum attingit, quos plebs ita ob eximia dona admirabatur, ut eis se certatim addiceret. Quod illi cum impedire debuissent, non impediebant, sibi in eo placentes. *Discernit* Deus, cum huic plus dat, alii minus: hinc *διακρίσεις πνευμάτων* [*discrimina spirituum*] infra 12: 10. Habes hunc sensum fuse tractatum initio libri VIII Constitutionum quae dicuntur Clementis.

Τί δὲ ἔχεις ὃ οὐκ ἔλαβες, quid autem habes quod non ac-

accepisti] In omni re honos penes dantem, non penes accipientem. Sunt autem et merito dicuntur *χαρίσματα* [*dona*]. Etiamsi dona haberetis Apostolica (multum autem id abest) tamen ipsum *donorum* nomen modestos vos facere debuit. Deus dedit in suos usus, non in tuos.

Εἰ δὲ καὶ ἔλαβες, τί καυχᾶσαι ὡς μὴ λαβών, si autem accepisti, quid gloriaris quasi non acceperis] Quid in eo tibi places tanquam tuo labore id tibi parasses? Doctores maxime tangit.

8. *Ἤδη κεκορεσμένοι ἐςὲ, iam saturati estis*] Ironia longa et gravis. Ut vos existimare video, nihil restat vobis expetendum, non magis quam iis qui de epulis facti sunt saturi.

Ἤδη ἐπλουτήσατε, iam divites facti estis] Tantam scilicet copiam donorum consecuti estis, ut quosvis alios etiam Apostolos vincatis. Loquimini ut Ephraim Os. 12: 8, *Πεπλούτηκα, εὕρηκα ἀναψυχὴν ἐμαυτῷ* [*Dives factus sum, inveni requiem mihi*].

Χωρὶς ἡμῶν ἐβασιλεύσατε, sine nobis regnatis] Ex quo ego a vobis absum, vos in tuto estis, sicut Reges quibus nemo potest nocere. Loquimini ut Babylon Esai. 47: 7, 8.

Καὶ ὄφελόν γε ἐβασιλεύσατε, et utinam regnetis] Non equidem invideo: miror magis.

Ἵνα καὶ ἡμεῖς ὑμῖν συμβασιλεύσωμεν, ut et nos vobiscum regnemus] Si ita in tranquillo essent et extra periculum res vestrae, tutum mihi esset eo confugium.

9. *Δοκῶ γὰρ ὅτι ὁ Θεὸς ἡμᾶς τοὺς ἀποςόλους ἐσχάτους ἀπέδειξεν ὡς ἐπιθανατίους*] *Ὅτι* deest in Manuscripto. *Δοκῶ* ut saepe apud Latinos *credo*, est *εἰρωνικὸν* [*ironicum*]. Si ex rebus secundis, ut vos videmini existimare, colligitur Dei favor, *nos Apostoli a Deo collocati erimus infimo loco, tanquam bestiarii*. Sic enim Tertullianus hunc locum transfert libro de Pudicitia: *Et puto, nos Deus Apostolos novissimos elegit veluti bestiarios*. Infra omnes homines sors erat damnatorum ad bestias, qui hic *κατ' ἐξοχὴν* [*per excellentiam*] dicuntur *ἐπιθανάτιοι* [*morti destinati*]; id Hebraeis esset בני מות [*filii mortis*]. *Ἀπέδειξεν constituit*, quod Tertullianus vertit *elegit*, est נתן.

Ὅτι θέατρον ἐγενήθημεν τῷ κόσμῳ καὶ ἀγγέλοις καὶ ἀνθρώποις, quia theatrum facti sumus mundo et Angelis et

et hominibus] Instat coeptae similitudini. Et θέατρον dixit pro *iis qui spectantur*, sicut ἀκρόαμα [*oblectamentum aurium*] dicuntur *ii qui audiuntur*. Non dissimiliter *versari in theatro* apud Ciceronem est *spectari ab omnibus*. Est usurpatio continentis pro contento. Proprie *amphitheatrum* dicebatur locus in quo pugnabatur cum bestiis: sed et *amphitheatrum* theatri est species, ex duobus constans velut concurrentibus theatris. Iob se dixit תפת לפנים [*tympanum palam*] 17: 6, id Graeci vertunt γέλως αὐτοῖς ἀπέβην [*risus illis deveni*]. Cum mundum velut spectatorem Apostolici certaminis Paulus introduxisset, addidit καὶ ἀγγέλοις καὶ ἀνθρώποις, ubi illud prius καὶ ponitur pro *id est*. *Mundum* enim, hoc est mundi potissima, τὰ νοερὰ [*intellectualia*], dispertit in *Angelos* et *homines*: id Hebraei vocant *familiam superiorem et inferiorem*.

10. Ἡμεῖς μωροὶ διὰ Χριστὸν, *nos stulti propter Christum*] *Nos Euangelii causa quotidie ut stulti ridemur.* Vide Act. 26: 24, supra 1: 25.

Ὑμεῖς δὲ φρόνιμοι ἐν Χριστῷ, *vos autem prudentes in Christo*] *Vos eruditionis nomine vosmet iactatis*, *idque in Christo*, id est, in eius Ecclesia. Vide quae dicta Rom. 9: 13.

Ἡμεῖς ἀσθενεῖς, *nos infirmi*] *Miseri*, *afflicti*: חלשים Vide supra 1: 27, 2: 3, Rom. 8: 26 et ibi dicta.

Ὑμεῖς δὲ ἰσχυροὶ, *vos autem fortes*] *Potentes*. Vide supra 1: 27.

Ὑμεῖς ἔνδοξοι, ἡμεῖς δὲ ἄτιμοι] *Vos magnifici*. Vide Luc. 7: 25. Verti sic solet כבדים et נכבדים. *Nos despecti*, ut Matth. 13: 57, Marc. 6: 4, נקלים, quod opponitur ἐντίμοις Esai. 3: 5 et ἐνδόξοις 1 Sam. 18: 23.

11. Ἄχρι τῆς ἄρτι ὥρας, *usque in hanc horam*] *Etiam nunc*: ne me de praeteritis tantum agere existimetis.

Καὶ πεινῶμεν, καὶ διψῶμεν, καὶ γυμνητεύομεν, *et esurimus*, *et sitimus*, *et nudi sumus*] Praecipua vitae incommoda recitat, unde intelligenda caetera eius generis. Vide Act. 20: 19, Phil. 4: 12, 2 Cor. 4: 8 et seqq., 6: 4, 5, 6. Γυμνῆται sunt *velites*: unde γυμνητεύειν *velitem agere*: sed καταχρηστικῶς [*abusive*] dicitur de omnibus *nudis*, id est, *tenuiter vestitis*. Vide Marc. 14: 52, Ioh. 21: 7.

Καὶ

Καὶ κολαφιζόμεθα, et colaphis caedimur] *Κολαφίζειν* proprie quid sit vide Matth. 26: 67, sed per *κατάχρησιν* [*abusionem*] ponitur pro quavis *gravi vexatione*, ut videre est 2 Cor. 12: 7, 1 Petr. 2: 20. Simile loquendi genus 2 Cor. 11: 20.

Καὶ ἀστατοῦμεν] *Iactamur*, נדו. Hoc tristior est nostra paupertas quod nec tenui lare eam abscondere possumus, sed ubique locorum eam circumferimus. Sumus

Ἄοικοι, ἀνέστιοι.
Ἐλαυνόμεθα φυγάδες, ἔξεδροι χθονός.
[*Domo, hospitio carentes.*
Pellimur exules, extorres patria.]

12. *Καὶ κοπιῶμεν ἐργαζόμενοι ταῖς ἰδίαις χερσὶ, et laboramus operantes manibus nostris*] *Laboramus ad lassitudinem.* Vide Act. 18: 3, 2 Thess. 3: 8. Haec omnia tacita oppositione notant doctores Corinthios, opulentos, inflatos, quibus quaestuosum erat Euangelium.

Λοιδορούμενοι, εὐλογοῦμεν· διωκόμενοι, ἀνεχόμεθα· βλασφημούμενοι, παρακαλοῦμεν, maledicti, benedicimus: vexati, sustinemus; calumniis petiti, obsecramus] Ex Christi praecepto Matth. 5: 10, 44. *Παρακαλοῦμεν* nempe Deum: *Deum pro ipsis precamur.* In Matthaeo, *Προσεύχεσθε ὑπὲρ τῶν ἐπηρεαζόντων ὑμᾶς* [*Orate pro vexantibus vos*]. Pro *βλασφημούμενοι* in Manuscripto est *δυσφημούμενοι* [*male audientes*]. Habes id verbum apud Graecos scriptores saepe et 1 Macc. 7: 4, ut et nomen *δυσφημίας* 1 Macc. 7: 38.

13. *Ὡς περικαθάρματα τοῦ κόσμου ἐγενήθημεν*] Reperitur haec vox *περικάθαρμα* Prov. 21: 18, et significat *lustramen.* Sic et Ambrosius hunc locum citat: *Tanquam lustramenta huius mundi facti sumus.* Sicut *περικαθαίρειν*, idem quod *καθαίρειν*, Ios. 5: 4, Deut. 18: 10, ita *περικάθαρμα* idem quod *κάθαρμα.* Solebant ad id viles homines adhiberi. Mater Menoecei apud Papinium Thebaidis X:

Lustralemne feris ego te puer improbe Thebis
Devotumque caput, vilis ceu mater, alebam.

Ad quem locum Scholiastes: *Lustrare civitatem humana hostia Gallicus mos est: nam aliquis de egentissimis pellicebatur praemiis, ut se ad hoc venderet, qui anno toto publicis sumptibus alebatur purioribus cibis; denique certo*

 et

et solenni die per civitatem ductus ex urbe extra pomoeria saxis occidebatur a populo. Meminit eius moris Gallorum et Caesar libro VI. Et Servius ad illud Virgilii:

Auri sacra fames. —

Tales homines non modo qui morti, sed et qui flagris se devovebant Graecis dicuntur *καθάρματα*. Scholiastes ad Plutum Aristophanis: *Καθάρματα ἐλέγοντο οἱ ἐπὶ καθάρσει λοιμοῦ τινος ἢ τινος ἑτέρας νόσου θυόμενοι τοῖς θεοῖς· τουτὶ δὲ τὸ ἔθος καὶ παρὰ Ῥωμαίοις ἐπεκράτησε* [*Purgamenta dicebantur qui ad pestem aliumve morbum averruncandum Diis immolabantur. Hic mos etiam apud Romanos invaluit*]. Et ad Equites: *Ἔτρεφον γάρ τι καὶ Ἀθηναῖοι λίαν ἀγεννεῖς καὶ ἀχρήστους, καὶ ἐν καιρῷ συμφορᾶς τινος ἐπελθούσης τῇ πόλει, λοιμοῦ, λέγω, ἢ τοιούτου τινὸς, ἔθυον τούτους ἕνεκα τοῦ καθαρθῆναι τοῦ μιάσματος, οὓς καὶ ἐπωνόμαζον καθάρματα* [*Alebant enim et Athenienses vilissimos et nullius rei homines, quos orta quandoque calamitate, peste, inquam, aliave qua eiusmodi, immolabant, quo expiarentur: hos purgamenta appellabant*]. Et quia illi viles erant, ut diximus, inde natum teste Eustathio, ut *καθάρματα* dicantur *οἱ ῥυπαροὶ καὶ ἀπόβλητοι* [*sordidi et abiecti*]. Curtius cum dixit *purgamenta urbium suarum*, Graecum illud *καθάρματα* in mente habuit. Et Tertullianus libro de Pudicitia quod hic est *περικαθάρματα* recte vertit *purgamenta. Piacularem* dixit Plautus.

Πάντων περίψημα ἕως ἄρτι, omnium retrimentum usque adhuc] Ier. 22: 28, *μὴ περίψημα φαῦλον* [*numquid retrimentum abiectum*], ita vertit Symmachus: Hieronymus interpretatur *quisquilias*. Eustathius *περίψημα* interpretatur *σπόγγισμα, id quod spongia abstergitur:* alii *σκύβαλον*. Id malo hic quam *sabanum* interpretari, quanquam id quoque eodem nomine significari tradant Grammatici. Non male hic verteris *retrimentum*. Tob. 5: 24, *ἀλλὰ περίψημα τοῦ παιδίου ἡμῶν γένοιτο* [*sed retrimentum filio nostro maneat*], ubi dicta vide. Barnabas, *περίψημα τῆς ἀγάπης ὑμῶν* [*vestrae dilectionis retrimentum*], id est, *nihil, si vobiscum comparer.*

14. *Οὐκ ἐντρέπων ὑμᾶς γράφω ταῦτα, non ut pudefaciam vos haec scribo*] *Ἐντρέπειν pudefacere* Plutarcho et aliis

aliis bene Graecis. Apud Interpretes respondet Hebraeo מאס et aliis verbis paris significatus. Hoc dicit, *non se haec scribere ut Corinthios apud alias Ecclesiae traducat.* De doctoribus locutus, nunc verba ad fidelium singulos vertit.

Ἀλλ' ὡς τέκνα μου ἀγαπητὰ νουθετῶ, sed ut filios meos charissimos castigo] In Manuscripto νουθετῶν, recte, ut cohaereat cum illo ὡς. Νουθετεῖν est *castigare in id ut alter melior fiat.* Parentibus maxime id nomen convenit, ut videre est Sap. 11: 11, 12: 26. Respondet Hebraeo בין et יסר.

15. *Ἐὰν γὰρ μυρίους παιδαγωγοὺς ἔχητε ἐν Χριστῷ, nam si decem millia paedagogorum habeatis in Christo*] Παιδαγωγὸν Latine *paedagogum* dixere Cicero et Columella, *custodem* Horatius. Ita dicitur is qui puero aut adolescenti adest ad mores eius formandos. Sic Oresten cum Paedagogo introducit Sophocles Electra, et Leonidas Alexandri dicitur παιδαγωγός. Vide Gal. 3: 25.

Ἀλλ' οὐ πολλοὺς πατέρας· ἐν γὰρ Χριστῷ Ἰησοῦ διὰ τοῦ εὐαγγελίου ἐγὼ ὑμᾶς ἐγέννησα, sed non multos patres: nam in Christo Iesu per Euangelium ego vos genui] Provide addit ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, id est, *per dona a Christo data.* Primus in hac re honos est Patris Matth. 23: 9, 1 Petr. 1: 3, 1 Ioh. 5: 9. Proximus Christi, ut hic apparet et dicto Matthaei loco. Tertius Apostolorum, ut hic, Philem. 10, Gal. 4: 19. His omnibus et titulus *Patris* et *gignendi* verbum convenit, sed suo cuique gradu. Sic Christus *fundamentum*, et Apostoli *fundamenta:* Christus *servat* homines, et Apostoli eos *servant. Pater* hoc loco is est qui primus in Euangelio aliquem instituit.

16. *Παρακαλῶ οὖν ὑμᾶς, μιμηταί μου γίνεσθε, rogo ergo vos, imitatores mei estote*] Quidni id fieri possit, cum Paulus Christum ipsum sit imitatus? infra 11: 1. Imitationem autem praecipue hic requirit in cura tutandae in Ecclesia tum unitatis, tum sanctitatis.

17. *Διὰ τοῦτο ἔπεμψα ὑμῖν Τιμόθεον, ideo misi ad vos Timotheum*] Nempe qui verbis latius explicet ea quae breviter haec Epistola comprehendit.

Ὅς ἐστι τέκνον μου ἀγαπητὸν καὶ πιστὸν ἐν Κυρίῳ, qui est filius meus charissimus et fidelis in Domino] Nam a pue-

puero comes Apostolo haeserat. Vide 2 Tim. 1: 5, 1 Tim. 4: 6: Vide quae diximus in Appendice de Antichristo. Ideo Timotheum non communi illo, sed specialiori sensu *τέκνον* vocare consueverat Apostolus 1 Tim. 1: 2, 18, 2 Tim. 1: 2, 2: 1.

Ὃς ὑμᾶς ἀναμνήσει τὰς ὁδούς μου, τὰς ἐν Χριστῷ, καθὼς πανταχοῦ ἐν πάσῃ ἐκκλησίᾳ διδάσκω, qui vos commonefaciet vias meas, quae sunt in Christo, sicut ubique in omni Ecclesia doceo] In memoriam vobis reducet, quomodo ego et vivam ipse secundum Christi praecepta, et vivendum esse doceam. *Ἀναμνήσει* יזכיר.

18. *Ὡς μὴ ἐρχομένου δέ μου πρὸς ὑμᾶς ἐφυσιώθησάν τινες, tanquam non venturus sim ad vos sic inflati sunt quidam*] Id est, *superbe se gerunt*, ut supra 7. Inde enim natae partes, quod doctorum alius alium sperneret, idemque faciendi auctor esset plebi. Multa autem mendosa huiusmodi eveniebant in Ecclesiis absente Paulo, quae facile praesentia eius repressisset. Vide Phil. 2: 12.

19. *Ἐλεύσομαι δὲ ταχέως πρὸς ὑμᾶς, veniam autem ad vos cito*] Ita quidem sperabat Paulus, sed diutius differre hoc iter coactus fuit: ita ut alteram Epistolam ex aliquo intervallo scripserit, priusquam eo rediret, 2 Cor. 1: 23.

Ἐὰν ὁ Κύριος θελήσῃ, si Dominus voluerit] Ita convenit loqui Christianis Iac. 4: 13, 14, 15, vide Rom. 1: 10. Hebraei dicunt אם ירצה השם, *si Deus voluerit*, aut בכח השם, *per potentiam Dei.*

Καὶ γνώσομαι οὐ τὸν λόγον τῶν πεφυσιωμένων, ἀλλὰ τὴν δύναμιν, et cognoscam non sermonem eorum qui inflati sunt, sed virtutem] Experimento apparebit, non illine me sint disertiores (nihil enim hoc ad rem); sed an Deus per eos, an per me potentius operetur.

20. *Οὐ γὰρ ἐν λόγῳ ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἐν δυνάμει, non enim in sermone est regnum Dei, sed in virtute*] *Dei regnum*, id est, maiestas, apparet non in verbis calamistro inustis, sed in vi miraculorum, qualia ab humana ope proficisci nequeunt. Vide supra 2: 1. Sicut Latini dicunt Regibus, *tua maiestas;* ita Graeci *βασιλεία σου.*

21. *Τί θέλετε, quid vultis*] *Τί* pro *πότερον* [*utrum*]. Sic Livius: *Duo celeberrimi duces quis prior eorum vi-*

cis-

ciset. Et scriptor Belli Hispanici: *Inter duos fit contentio, quis prior pontem occuparet.*

Ἐν ῥάβδῳ ἔλθω πρὸς ὑμᾶς, cum virga veniam ad vos] Ἐν hic valet *cum* more Hebraeorum. Per *virgam* μεταφορικῶς [*per translationem*] intelligit potestatem immittendi aut mortem, ut Ananiae et Sapphirae; aut caecitatis, ut Elymae, aut morbos. Ita tunc Deus supplebat id quod Magistratus Ecclesiae praestare debent et tunc non praestabant. מטה, quod ῥάβδος verti solet, vertitur πληγὴ [*plaga*] Esai. 10: 24. Similem usum vocis μάστιγος annotavimus Marc. 3: 10.

Ἢ ἐν ἀγάπῃ πνεύματί τε πρᾳότητος, an cum caritate et spiritu mansuetudinis] An potius plenum amoris et animi lenis ac benigni?

CAPUT V.

Ὅλως ἀκούεται ἐν ὑμῖν πορνεία, omnino auditur inter vos fornicatio] Primum indignum quod apud vos Christum professos ulla audiatur turpitudo: deinde vero talis. Ὅλως, id est, *ulla omnino;* ut μὴ ὀμνύναι ὅλως [*omnino non iurare*] apud Iustinum et Chrysostomum, quod alibi καθόλου [*omnino*]. Vide et Matth. 5: 34. Πορνείας nomine non sola scortatio significatur, sed omnis *Venus contra fas, iura, bonosque mores:* etiam *adulteria* eo nomine venire notavimus ad Matth. 5: 32. Sic apud Prophetas זנה et תזנות saepissime sumitur. Tertullianus de Pudicitia: *Ideo penes nos occultae quoque coniunctiones, id est, non prius apud Ecclesiam professae, iuxta moechiam et fornicationem iudicari periclitantur.* Sic Basilio αἱ κόραι, αἱ παρὰ γνώμην τοῦ πατρὸς ἀκολουθήσασαι, πορνεύουσι [*puellae, quae extra Patris voluntatem consentiunt, fornicantur*]. Et ἡ παρὰ γνώμην τοῦ δεσπότου ἑαυτὴν ἐκδοῦσα ἐπόρνευσεν [*quae se ipsam extra domini voluntatem viro tradidit, scortata est*]. Item: Ἐάν τις πάθει ἀκαθαρσίας κρατηθεὶς ἐκπέσοι πρὸς δυοῖν ἀδελφῶν ἄθεσμον κοινωνίαν, μὴ γάμον ἡγεῖσθαι τοῦτο [*Si quis impura libidine, eo se abripi patitur, ut contra fas duabus sororibus cohabitet, non debere id matrimonium putare*].

Καὶ

Καὶ τοιαύτη πορνεία ἥτις οὐδὲ ἐν τοῖς ἔθνεσιν ὀνομάζεται, ὥςε γυναῖκά τινα τοῦ πατρὸς ἔχειν, et talis fornicatio, qualis nec inter Gentes nominatur, ita ut uxorem Patris aliquis habeat] Ἔχειν hic est quasi *coniuge uti*, quomodo intellexit Syrus. Vide quae dicta ad Matth. 14: 4, ubi et hoc notavimus, uxorem alicuius dici eam quae uxor fuit, etiam marito iam defuncto. In Manuscripto deest ὀνομάζεται, quod nec Latinus in suo habuit codice. Tale probrum dicit Apostolus etiam in Gentibus non reperiri, id est, *vix reperiri:* vere. Plutarchus Seleucum narrat, cum vellet Stratonicen uxorem suam filio suo Antiocho concedere, veritum ne ipsa offenderetur τῷ μὴ νενομισμένῳ, *ut re illicita.* Et Cicero in re simili dicit, *Scelus in omni vita inauditum.*

2. *Καὶ ὑμεῖς πεφυσιωμένοι ἐςὲ, et vos inflati estis*] *Inflati estis* maioris cuiusdam sapientiae opinione, quae talia censet ἀδιάφορα [*media*]. Ita enim censebant et Cynici et Stoici. Atqui si legibus civilibus cuiusque populi tenentur Christiani, ut Paulus docet Rom. 13, multo magis iis quae apud omnes bene moratos populos receptae sunt, non sine gravi ratione, et iis maxime quae cum Lege a Deo per Mosem Hebraeis data consentiunt. Vide Lev. 18: 18. Mirabitur forte aliquis Romanum Proconsulem poenas non exegisse de tali incestu. Sed nimirum defuit accusator: neque solebant Romani Magistratus in ista statum publicum non directe tangentia sollicite inquirere.

Καὶ οὐχὶ μᾶλλον ἐπενθήσατε, et non magis luctum habuistis] Est metonymia adiuncti: nam quia Ecclesia cum aliquem esset a suo consortio exclusura lugentium sumebat habitum; eo factum ut *lugere* dicatur pro *excommunicare.* Sic πενθήσω interpretantur Veteres 2 Cor. 12: 21. Clemens Constitutionum II: *Μετὰ λύπης καὶ πένθους ἀνιάτως ἔχοντα τῆς ἐκκλησίας ἀποπέμπετε* [*Qui ita male habet ut sanari posse non videatur, hunc cum dolore et luctu ab Ecclesia dimittite*]. Tertullianus de Pudicitia: *Nec gaudium confert repertrici Ecclesiae, sed luctum.* Origenes contra Celsum III: *Οὗτοι δὲ (Χριςιανοὶ) ὡς ἀπολωλότας καὶ τεθνηκότας τῷ Θεῷ τοὺς ὑπ᾽ ἀσελγείας ἤ τινος ἀτόπου γεγεννημένους ὡς νεκροὺς πενθοῦσι* [*Hi vero (Christia-*

tiani) *ut perditos et mortuos Deo eos qui in lasciviae vel cuiusvis improbitatis potestatem pervenere, tanquam mortuos lugent*]. Episcopi Synodi Ephesinae ad Ecclesiam Constantinopolitanam narrantes depositionem Nestorii, *πρότερον μὲν ἐπὶ τῷ γεγονότι δακρύσαντες* [*prius quidem antegesta deflentes*]. Sic et Theodoretus Sermone duodecimo adversus Graecos: *Ἢν τι ἐπιμένωσι θηριωδῶς βιοτεύοντες, καὶ περιόντας θρηνήσομεν* [*Sin bestiarum ritu vivere perseverent, vel superstites lugebimus*], etc.

Ἵνα ἐξαρθῇ ἐκ μέσου ὑμῶν ὁ τὸ ἔργον τοῦτο ποιήσας, ut tollatur de medio vestrûm qui opus hoc fecit] Non per mortem, ut videtur intellexisse Tertullianus, sed per נדוי [*separationem*]. Nam omnia laudabilia Synagogae instituta retinuere Apostoli. Et si quis quae Hebraei de ea re scripsere, cum moribus antiquae Ecclesiae comparet, miram inveniet congruentiam. *Ἐξαίρειν ἐκ μέσου* est *ex Ecclesia excludere*, quomodo loquitur Cyprianus. Orasse debueratis Deum ut tota Ecclesia consentiens tales excommunicaret.

Ἐν δὲ διχοστασίῃ καὶ πάγκακος ἔμμορε τιμῆς.
[*Saepe in dissidiis potitur vir pravus honore.*]

3, 4. *Ἐγὼ μὲν γὰρ ὡς ἀπὼν τῷ σώματι, παρὼν δὲ τῷ πνεύματι, ἤδη κέκρικα ὡς παρὼν τὸν οὕτω τοῦτο κατεργασάμενον, Ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ συναχθέντων ὑμῶν καὶ τοῦ ἐμοῦ πνεύματος, σὺν τῇ δυνάμει τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ παραδοῦναι τὸν τοιοῦτον τῷ Σατανᾷ. Ego quidem absens corpore, praesens autem spiritu, iam iudicavi ut praesens eum qui sic hoc operatus est, congregatis in nomine Domini nostri Iesu Christi vobis et meo spiritu, cum virtute Domini nostri Iesu Christi tradere huiusmodi hominem Satanae*] In Manuscripto deest *ὡς* non male. Apostolorum erat munus, si quid in Ecclesiis negligebatur, id supplere sua auctoritate, accedentibus saepe et miraculis. *Absentem se* dicit *corpore*, *praesentem vero spiritu*, id est, animo, ideo, quod omnia videret quae ibi gerebantur, ut Elisaeus quae se absente faciebat Giezi, 2 Reg. 5: 26, ubi est *cor meum* pro eo quod hic est *spiritus*. Illud, *ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*, recte coniungit Chrysostomus cum sequentibus *συναχθέντων ὑμῶν*. Nam si-

fideles quoties conveniunt, *conveniunt in Christi nomine:* *vos* autem cum dicit, non omnes Corinthios qui Christiani dici volebant intelligit (erant enim scissi inter se) sed optimos. Quod autem addit, *καὶ τοῦ ἐμοῦ πνεύματος*, eo significat, sicut nunc cognoscebat omnia quae ibi fierent, ita tunc etiam quae facturi essent se visurum. Praeterea dicit ipsam virtutem mirificam, nempe Christi, ipsi adfuturam. *Tradere* autem *Satanae* est precari Deum ut eum tradat in potestatem Satanae, nempe ut per eam morbis vexetur. Sic et 1 Tim. 1: 20. Nam eam potestatem sicut interdum specialiter Satanas accipit ad tentandos pios, ut Iobum 2: 4—7 et Paulum 2 Cor. 12: 7, ita plerumque eam obtinet in eos qui profani cum sint, piis tamen accenseri volunt.

5. *Εἰς ὄλεθρον τῆς σαρκὸς, in interitum carnis*] *Ut irae divinae sensu carnales affectus in illo exstinguantur.* Ita σάρξ sumitur Rom. 7: 5, 8: 9, ὄλεθρος σαρκὸς pari modo dicitur quo *θανατοῦν τὰς πράξεις τοῦ σώματος* [*interimere facta carnis*], Rom. 8: 13.

Ἵνα τὸ πνεῦμα σωθῇ ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, [*ut spiritus salvus sit in die Domini Iesu Christi*] *Ut spiritus*, id est animus apud Deum depositus (vide Luc. 23: 46, Act. 7: 59) non intereat, sed salvus ei sit, restituendus nimirum corpori in die resurrectionis, 2 Tim. 1: 12. Multos sanat malum temporarium, Ps. 83: 17.

6. *Οὐ καλὸν τὸ καύχημα ὑμῶν, non est bona gloriatio vestra*] Immerito vobis placetis isto tali Doctore Philosopho, magis quam Christiano.

Οὐκ οἴδατε ὅτι μικρὰ ζύμη ὅλον τὸ φύραμα ζυμοῖ, nescitis modicum fermentum totam massam corrumpere]. Idem proverbium Gal. 5: 9. Hebraei per ζύμην intelligunt *μεταφορικῶς* [*per translationem*] omne id quod alia corrumpendi vim habet, sive dogma sit, sive exemplum, sive aliud quid. Vide quae dicta ad Matth. 16: 6. Ita liber Zeror in institutione Paschatis חמץ, id est *fermentum*, mystice interpretatur יצר הרע, *malum appetitum*.

7. *Ἐκκαθάρατε οὖν τὴν παλαιὰν ζύμην, expurgate igitur vetus fermentum*] Omnia per quae corrumpi potest Ecclesia. Sensus, ut dixi, mysticus praecepti Exod. 12: 19. *Vetus* addidit, sicut alibi dixit *veterem hominem*, Rom. 6: 6.

Quod

Quod hic est ἐκκαθάρατε, id in versione LXX in Exodo est ἀφανιεῖτε.

Ἵνα ἦτε νέον φύραμα, ut sitis nova consperisio] עיסה, vel שאר. Vide dicta ad Rom. 9: 21. Ignatius ad Magnesios: Ὑπέρθεσθε οὖν τὴν κακὴν ζύμην τὴν παλαιωθεῖσαν, τὴν σεσηπυῖαν, καὶ μεταβάλλεσθε εἰς νέαν ζύμην χάριτος [*Abiicite igitur malum illud vetus et putidum fermentum, et transmutamini in novum fermentum gratiae*]. Iustinus Colloquio cum Tryphone: *Διὸ καὶ μετὰ τὰς ἑπτὰ ἡμέρας τῶν ἀζυμοφαγιῶν, νέαν ζύμην φυρᾶσαι ἑαυτοῖς ὁ Θεὸς παρήγγειλε, τουτέστιν ἄλλων ἔργων πρᾶξιν καὶ μὴ τῶν παλαιῶν καὶ φαύλων τὴν μίμησιν* [*Quapropter et post septem, quibus panem non fermentatum in usu habetis, dies, iussit Deus, ut novam vobis conspersionem conficeretis; hoc est, aliorum operum exsecutionem non autem veterum ac malorum imitationem*].

Καθώς ἐστε ἄζυμοι, sicut estis azymi] מצות, quod est Exod. 12: 8 et alibi, vertitur ἄζυμοι, unde et dies illi Paschatis ἄζυμα, aut ἄζυμοι ἡμέραι Iosepho: ut et Matth. 26: 17, Marc. 14: 1, 12, Luc. 22: 1, 7, Act. 12: 3, 20: 6. Hinc homines ipsi ἄζυμοι *qui fermento abstinent*, quomodo dicuntur ἄσιτοι, ἄοινοι [*qui cibo, vino abstinent*]. Mystice hoc loco sic vocantur, qui sibi cavent ab omnibus iis per quae corrumpi mores solent. *Estis*, id est, esse debetis secundum vestram professionem. Vide Rom. 6: 2.

Καὶ γὰρ τὸ πάσχα ἡμῶν ὑπὲρ ἡμῶν ἐθύθη Χριστὸς, etenim Pascha nostrum pro nobis immolatus est Christus] Prosequitur coeptam ἀλληγορίαν [*tectam locutionem*]. Sicut sanguine Agni Paschalis allito postibus liberati sunt Israelitae ab excidio, ita et Christiani per sanguinem Christi adspersum cordibus, id est, per fidem ex passione Christi conceptam, liberantur a communi exitio humani generis. Agnus ille sine vitio esse debuit, et Christus sine vitio fuit. Adde quae diximus ad Luc. 22: 16. Christus ergo mysticum *Pascha*, id est, agnus Paschalis: quod πάσχα θυσίαν vocat Iosephus. Sic θύσατε τὸ πάσχα [*immolate Pascha*] Exod. 12: 21, Deut. 16: 2, 5, 6, ἔσφαξαν τὸ πάσχα [*mactaverunt Pascha*] Esai. 6: 20, 2 Par. 30: 15, 17, 35: 1, 6, 11. Vox ἡμῶν ostendit Paulum de mystico, non de Iudaico Paschate loqui.

8. *Ὥστε ἑορτάζωμεν, itaque festum celebremus*] Ἑορτάζειν חגג in Lege Mosis est *abstinere ab omni opere ut Deo sacra fiant.* In mystico sensu, *ita perpetuo Deo servire, ut omnia opera sint sacrificia*, Esai. 66: 23. Philo: *Ἑορτὴ ψυχῆς, ἡ ἐν ἀρεταῖς εὐφροσύνη τελεία [Animae festum est in virtutibus perfecta laetitia]*. Vidit aliquid huius rei Thucydides cum dicit: *Ἑορτὴ οὐδὲν ἄλλο ἐςὶν ἢ τὸ τὰ δέοντα πράττειν [Festum nihil aliud est quam ea quae decet agere]*.

Μὴ ἐν ζύμῃ παλαιᾷ, non in fermento veteri] יצר רע, *in malis cupiditatibus.*

Μηδὲ ἐν ζύμῃ κακίας καὶ πονηρίας, neque in fermento malitiae et nequitiae] *Multo minus in actionibus improbis atque versutis:* qualis erat illa incestum per philosophicas rationes defendentis.

Ἀλλ' ἐν ἀζύμοις, sed in azymis] Subanditur, *panibus.* Per panes autem mystice intelligendae actiones, ut quibus pascatur animus.

Εἰλικρινείας καὶ ἀληθείας, sinceritatis et veritatis] Prius illud opponitur *κακίᾳ*, alterum *πονηρίᾳ*. *Εἰλικρίνεια est fuga impuritatis, ἀλήθεια simulationis.* Hieronymus contra Pelagium Dialogo I: *Pascha cum amaritudinibus editur, Pascha sinceritatis, veritatis.*

9. *Ἔγραψα ὑμῖν ἐν τῇ ἐπιςολῇ, scripsi vobis in epistola*] In aliqua epistola antehac scripta, quae intercidit, ut multae. Satis Deo debemus quod tot servatae sunt, ad quas si et singulorum vita et regimen Ecclesiae dirigatur, bene erit.

Μὴ συναναμίγνυσθαι πόρνοις, ne commisceamini fornicariis] *Πόρνους* hic intelligit, non sane *catamitos*, ut quidam volunt, sed *scortis utentes*, quod et praecedentia ostendunt et quae sequuntur 6: 10, 15, et loca Sir. 23: 21, 22. *Συναναμίγνυσθαι* hic et 2 Thess. 3: 14, *συγχρῆσθαι* Ioh. 4: 9, *κολλᾶσθαι* Act. 10: 28.

10. *Καὶ οὐ πάντως τοῖς πόρνοις τοῦ κόσμου τούτου, non utique fornicariis huius mundi*] Non id scripsi de non Christianis. Illud *καὶ* in Manuscripto non comparet, et abest rectius.

Ἢ τοῖς πλεονέκταις, aut avaris] Addit alia vitiosorum genera. *Πλεονέκται* sunt *qui in contractibus et promissis frau-*

fraudant alterum. Id facere est πλεονεκτεῖν, בצע Hebraeis, unde et nomen בצע πλεονεξία, πλεονέκτημα.

Ἢ ἅρπαξιν, *aut rapacibus*] Plus est ἁρπαγὴ quam πλεονεξία. Nam ἁρπαγὴ vim habet adiunctam, ut *raptus* et *rapina* apud Latinos.

Ἢ εἰδωλολάτραις, *aut idololatris*] Hic primum occurrit ea vox. Quod Hebraei dicunt עבודה זרה id Hellenistae dicunt εἰδωλολατρείαν, non quod vox voci respondeat, sed quod sic optime intelligeretur quod vellent, quia Gentes in cultu suo publico utebantur simulacris, id est, imaginibus exstantibus, Iudaei non utebantur. Hinc vox mansit etiam apud Christianos, non quod secundum Decalogi praeceptum eos obligaret, sed quia ille vocis usus illo sensu evaluerat.

Ἐπεὶ ὀφείλετε ἄρα ἐκ τοῦ κόσμου ἐξελθεῖν, *alioquin debueratis de hoc mundo exiisse*] Nihil noceret si hoc fieri posset, sed nimis hoc grave esset. Intercideret ferme omne vitae humanae commercium, quod hic ὑπερβολικῶς [*per superiectionem*] exprimitur.

11. Νυνὶ δὲ ἔγραψα ὑμῖν, *nunc vero scripsi vobis*] Νυνὶ non est hic ad temporis discriminationem additum, quasi nunc aliud scriberet Paulus quam ante scripserat, sed habet vim adversativae, quomodo νῦν sumitur infra 7: 14 et 12: 20, et νυνὶ infra 12: 18, 15: 20. Ita apud Ciceronem saepe ponitur, *nunc vero.*

Μὴ συναναμίγνυσθαι, ἐάν τις ἀδελφὸς ὀνομαζόμενος, ᾖ πόρνος, ἢ λοίδορος, ἢ πλεονέκτης, ἢ εἰδωλολάτρης, ἢ μέθυσος, ἢ ἅρπαξ, *non commisceri, si quis frater dictus est fornicator, aut maledicus, aut avarus, aut idolis serviens, aut ebriosus, aut rapax*] *Si quis frater dictus*, id est, Christianus dici volens. Vide Act. 6: 3. Amicitia cum talibus peccatoribus dehonestabat Ecclesiam, cum iis qui extra Ecclesiam erant non item. Ad modo dicta vitiosorum nomina addidit hic pari iure λοιδόρους et *ebriosos.* Λοιδορία respondet Hebraeis vocibus ריב et חרפה: illa *iurgium*, haec ψόγον [*probrum*] et ὀνείδισμα [*vituperium*] significat. Vide Ioh. 9: 8, Act. 23: 4, supra 4: 12, 1 Petr. 2: 23. Habes ergo hic praecipuas excommunicationis causas. In excommunicationis locum ubi aut presbyterium non est, aut Ecclesia est lacerata, succedit

 pri-

privata familiaris commercii fuga: unde non longe abit Charondae illud: *Ἀδίκῳ ἀνδρὶ ἢ γυναικὶ μὴ ὁμιλεῖν μηδένα, ἢ ὀνειδίζεσθαι ὡς ὄντα ὅμοιον* [*Cum malo malave commercium nemo habeto; qui habuerit, eadem, quae illi, convitia patitor*].

Τῷ τοιούτῳ μηδὲ συνεσθίειν, cum tali ne cibum quidem sumere] *Cum talibus*, id est, adeo vitiosis et Christianorum nomen usurpantibus, *ne epulas quidem habere communes*, quod minimum est inter amicitiae signa. Vide Gal. 2: 12. *Συνεσθίειν* habes Gen. 43: 32, Ps. 101: 5 in Graeco. Hebraeis mos erat cibum communem non sumere cum eo qui erat in נדוי [*excommunicatione*].

12. *Τί γάρ μοι καὶ τοὺς ἔξω κρίνειν, quid enim ad me pertinet de iis qui foris sunt iudicare*] Non hoc adeo mihi aut vobis necesse est ad servandam Ecclesiae puritatem. *Καὶ* abest in Manuscripto recte.

Οὐχὶ τοὺς ἔσω ὑμεῖς κρίνετε, nonne de iis qui intus sunt vos iudicatis] Id est, *debetis iudicare?* Nonne vestri est officii aut poenis quibusdam, si eas suscipiant, castigare, aut si id nolint, a vestra consuetudine segregare ita viventes? In hoc convenire omnes et consentire debueratis.

13. *Τοὺς δὲ ἔξω ὁ Θεὸς κρίνει, nam eos qui foris sunt Deus iudicat*] Rectius *κρινεῖ* [*iudicabit*], puniet eos suo scilicet tempore. *Τοὺς ἔξω*, זרים, *ἀλλοτρίους* [*alienigenas*]; ut vertunt LXX: hoc per parenthesin legendum est.

Καὶ ἐξαιρεῖτε τὸν πονηρὸν ἐξ ὑμῶν αὐτῶν, et amovetis malum ex vobis ipsis] In Manuscripto *ἐξάρατε*. Melius alii Codices *ἐξαίρετε*: sicut praecessit *κρίνετε*, nam ista cohaerent, parenthesi, ut diximus, interposita, ut sensus sit; *Nonne debetis eum a vobis amovere?* sicut *κρίνετε* est *debetis iudicare*: saepe enim verba talia non tam actum quam officium significant. Ideo Syrus et hanc interrogationem et praecedentem per imperativum transtulit. Sumpta autem haec locutio ex Deut. 24: 7, ubi in Graeco *ἐξαρεῖς τὸν πονηρὸν ἐξ ὑμῶν αὐτῶν* [*amovebis malum ex vobis ipsis*]. Ita et Deut. 13: 5, 17: 7, 21: 22, 22: 21.

CAPUT VI.

1. *Τολμᾷ τις ὑμῶν, πρᾶγμα ἔχων πρὸς τὸν ἕτερον, audet aliquis vestrûm, negotium adversus alterum habens*] *Πρᾶγμα ἔχων*; אשר יהיה לו ריב, 2 Sam. 15: 4. Dicitur talis Hebraeis בעל משפט [*actor*]. *Πρὸς* hic valet *κατὰ* quod habes Matth. 5: 23.

Κρίνεσθαι ἐπὶ τῶν ἀδίκων, iudicari apud iniquos] *Κρίνεσθαι* est *litigare*, ריב ut Matth. 5: 39 et in Veteri Testamento saepe verbum נשפט, quod exacte Graeco ipsi respondet. *Ἄδικοι* hic dicuntur idololatrae qui Deo non exhibent quod debent, qui mox dicentur *ἄπιστοι* [*infideles*]. Est hoc quod Paulus hic praecipit ex laudabilibus institutis Synagogae. Dicebant Hebraei: *Qui adducit Israelitam ad tribunal Gentium, is profanat nomen Dei; occasionem enim dant, qui id faciunt, extraneis dicendi, Ecce quam concordes sunt illi qui unum Deum colunt!* Ἐπὶ hic sumitur ut Act. 25: 9, 10, 1 Tim. 6: 13. Tractatur haec res Clementis Constitutionum II. 45.

Καὶ οὐχὶ ἐπὶ τῶν ἁγίων, et non apud sanctos] *Potius quam apud Christianos, arbitros* scilicet, *διαιτητάς*. Etiam ubi non est in sacris diversitas, viri boni est ad Arbitrum potius ire quam ad Iudicem, ob litium moras et impendia et pragmaticorum ea augentium versutias: et quia saepe ex lite civili nascitur iudicium criminale.

2. *Οὐκ οἴδατε ὅτι οἱ ἅγιοι τὸν κόσμον κρινοῦσι, an nescitis sanctos mundum iudicaturos*] Ipsi primum a Christo iudicati, erunt deinde Christi adsessores iudicanti alios: quod de Apostolis dicitur Matth. 19: 28, Luc. 22: 30. Cyprianus: *Utpote amici Domini, et cum ipso postmodum iudicaturi.*

Καὶ εἰ ἐν ὑμῖν κρίνεται ὁ κόσμος, et si per vos iudicabitur mundus] *Per vos* tanquam adsessores Christi: ὁ κόσμος, *maxima hominum pars*, οἱ πλείους κακοί [*maxima hominum pars, mali*]. Et *κρίνεται* praesens pro futuro, ut supra 3: 7, 14.

Ἀνάξιοί ἐστε κριτηρίων ἐλαχίστων] *Indigni estis qui cognoscatis de rebus caducis?* *Κριτήριον* hic non est *tribuna-*

nale, sed κρίσις, *iudicium*, מדין, ut Iud. 5: 9, Dan. 7: 10, 26.

3. *Οὐκ οἴδατε ὅτι ἀγγέλους κρινοῦμεν, nescitis a nobis Angelos iudicandos*] Nam et qui peccarunt Angeli eo tempore sententiam accipient, Iud. 6. Tertullianus de Cultu feminarum: *Hi sunt Angeli quos iudicaturi sumus, hi sunt Angeli quibus in lavacro renuntiamus.* Forte et boni Angeli maiores honores accipient.

Μήτι γε βιωτικά] *Nedum res huius vitae.* Sic μερίμναις βιωτικαῖς [*curis huius vitae*] Luc. 21: 34. *Μήτι γε* valet hic אף כי [*quanto magis*].

4. *Βιωτικὰ μὲν οὖν κριτήρια ἐὰν ἔχητε, res huius vitae igitur iudicandas si habueritis*] Est μετωνυμία [*transnominatio*]. Nam κριτήρια [*iudicia*] hic vocat res iudicandas.

Τοὺς ἐξουθενημένους ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, τούτους καθίζετε, contemptos qui sunt in Ecclesia, illos collocate ad iudicandum] Si magnis illis vestris Doctoribus id non vacat, vel minimos de piorum plebe arbitros sumite. Ἐξουθενημένοι נבזים. Sic comparate intelligendi qui infra caeteros habentur. Et καθίζειν hic est הושיב quod primo de Iudicibus dictum qui in magnificis sedibus collocantur, 1 Sam. 2: 8, Sir. 10: 17, 11: 1, coepit deinde ad arbitros, imo et ad alia munera transferri.

5. *Πρὸς ἐντροπὴν ὑμῖν λέγω*] *Ut vos pudeat huius rei* [*dico*], ut et infra 15: 34. Supra 4: 14, *Οὐκ ἐντρέπων ὑμᾶς γράφω, Non ut confundam vos haec scribo*, sed alio sensu, significans *non in hoc se scribere ut Corinthios apud alios traducat.* Ἐντροπή est כלמה Iob. 20: 3, Ps. 44: 1, 6, 71: 13, 109: 29.

Οὕτως οὐκ ἔστιν ἐν ὑμῖν σοφὸς οὐδὲ εἷς, ὃς δυνήσεται διακρῖναι ἀνὰ μέσον τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ] *Adeone nemo est inter vos eruditus qui possit iudicare* [*de fratre suo*], id est, cui vacet? Fuerat hoc illorum potisssimum qui se sapientiae nomine inter vos venditant: at si illi id defugiunt, vel ad imperitos iri oportuit. Apparet ex Syro scriptum hic olim fuisse, ἀνὰ μέσον τοῦ ἀδελφοῦ καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ [*inter fratrem et fratrem suum*] Nam ἀνὰ μέσον de uno non dicitur, Vide Gen. 16: 5, Deut. 1: 16. Repetitio earundum vocum, ut saepe, occasionem dedit posteriores omittendi.

6. *Ἀλλὰ ἀδελφὸς μετὰ ἀδελφοῦ κρίνεται, sed frater cum fratre iudicio contendit*] Id est, *cum fratre litigat*, ut saepe diximus.

Καὶ τοῦτο ἐπὶ ἀπίστων, idque apud infideles] Vide supra 1.

7. *Ἤδη μὲν οὖν ὅλως ἥττημα ἐν ὑμῖν ἐστιν, ὅτι κρίματα ἔχετε μεθ' ἑαυτῶν, iam quidem omnino delictum est in vobis, quod iudicia habetis inter vos*] *Κρίματα* dixit quod supra *πρᾶγμα* [*negotium*], מדין, ut ibi diximus. Qui ob res quibus facile caretur litigat, facit contra Christi praeceptum quod explicavimus ad Matth. 5: 40. Qui magnum profectum in Christianismo et mundi contemptu fecere, damnum quodvis faciunt potius quam ut litigent: quod docet Clemens dicto modo Constitutionum loco. Qui nondum eo pervenere, in iis non est *παράπτωμα* [*peccatum*], sed *ἥττημα*, id est, *minus aliquid summo*. Dicitur enim *ἥττημα* comparate ad aliquid maius, ut Rom. 11: 12. Sic et *ἐλάττωμα* et *ἐλάττωσιν* [*imbecillitatem*] habes apud Sirachiden et Tobiam. Chrysostomus: *Δίκαιός ἐστιν, ἐλεήμων ἐστιν, φιλόπτωχός ἐστιν· ἀλλ' ἔχει τι ἐλάττωμα* [*Iustus est, misericors est, pauperum amans est: est tamen quod ei desit*].

Διατί οὐχὶ μᾶλλον ἀδικεῖσθε, quare non magis iniuriam accipitis] Lysias adversus Diagitonem: *Εἰδὼς ὅτι οὐ μόνον οἱ ἀδικοῦντες χείρους ὑμῖν εἶναι δοκοῦσιν, ἀλλὰ καὶ οἵτινες ἂν ἔλαττον ὑπὸ τῶν προσηκόντων ἔχοντες, ἀνέχεσθαι μὴ δύνανται* [*Cum sciam, non tantum qui sunt in alios iniurii, malos vobis videri: verum et si quis propinquorum iniurias aequo animo pati non potest*]. Quod Lysias de propinquis dicit, hic de eiusdem fidei consortibus Paulus. Et *ἀδικεῖσθαι* hic, ut apud Platonem et Menandrum, est *aequo animo iniurias perpeti*.

Διατί οὐχὶ μᾶλλον ἀποστερεῖσθε, quare non magis fraudem patimini] Videtur *ἀδικεῖσθαι* ad dignitatem laesam, *ἀποστερεῖσθαι* ad rerum damnum pertinere. Nam ex his duabus causis nascuntur lites.

8. *Ἀλλὰ ὑμεῖς ἀδικεῖτε καὶ ἀποστερεῖτε, καὶ ταῦτα ἀδελφούς, sed vos iniuriam facitis et fraudatis, et hoc fratribus*] *Non modo non fertis, sed ipsi infertis iniuriam.* Hoc eis dixit quorum peior erat causa.

9. *Ἢ οὐκ οἴδατε ὅτι ἄδικοι βασιλείαν Θεοῦ οὐ κληρο-*

νομήσουσι; *an nescitis iniquos regnum Dei non possessuros*] Et hoc nomen ἄδικοι et quae sequuntur, non ad ἕξιν solam [*habitum solum*] referenda sunt, sed ad quemvis actum deliberatum, quamdiu is non per seriam poenitentiam emendationemque eluitur. Sic in iure furem et adulterum dicimus qui semel furatus est aut adulterium fecit. Sunt enim haec peccata *vastantia conscientiam, mortifera, quae uno ictu perimunt*, ut loquitur Augustinus. Sunt aliae *quotidianae incursationes*, ut Tertullianus loquitur, μὴ κατὰ προαίρεσιν συνιστάμενα [*quae non fiunt deliberato animo*], ut Clemens. Ab his distinguenda illa graviora de quibus hic agit Paulus et Gal. 5: 19, 20: 21, 1 Tim. 1: 9, 10, *quae non admittet omnino qui natus ex Deo fuerit, non futurus Dei filius si admiserit*, ut loquitur Tertullianus. Ἀδίκων vox hic complectitur eos qui infra dicentur κλέπται [*fures*] et πλεονέκται [*avari*].

Μὴ πλανᾶσθε, nolite errare] Solet hac praefatione uti Christus, ut Luc. 21: 8, et Paulus, ut infra 15: 33, Gal. 6: 7, Iacobus quoque, 1: 16, quoties aliquid dicturi sunt, quod ignoratum aut non observatum maximo stabit malo.

Οὔτε πόρνοι, neque fornicarii] Id est, πορνευταὶ, *qui cum scortis se miscent*, ut diximus supra 5: 10, et manifestum fit infra 15.

Οὔτε εἰδωλολάτραι, neque idolis servientes] *Qui falsos Deos colunt.*

Οὔτε μοιχοὶ, neque adulteri] *Qui aliena matrimonia polluunt.*

Οὔτε μαλακοὶ, neque molles] Id est, *pathici*. Scholiastes ad primum Thucydidis: Φιλοκτήτης διὰ τὸν Πάριδος θάνατον θῆλειαν νόσον νοσήσας, καὶ μὴ φέρων τὴν αἰσχύνην ἀπελθὼν ἐκ τῆς πατρίδος, ἔκτισε πόλιν. ἣν διὰ τὸ πάθος Μαλακίαν ἐκάλεσε [*Philoctetes ob Paridis mortem foemineo luctu lugens, cum pudorem non sustineret, discedens e patria, urbem condidit, quam a passione Malaciam seu Mollitiem nominavit*]. De eadem re Ausonius:

Mollis erat facilisque viris Poeantius heros.

Catullus:

Cinaede Thalle mollior cuniculi capillo.

Phae-

Phaedrus hoc sensu dixit *molles mares*. Apud Petronium eodem sensu, *molles, veteres*. Vibius Sequester, *mollescit, id est, obscoenus fit*. Plinius libro XXVIII, *probrosae mollitiei*. Arnobius, *in partibus Fabius aduritur mollibus*. Utitur voce *mollium* sic et Augustinus de Civitate Dei libro VI. Claudianus de Eutropio:

Quid enim servum mollemque pudebit?

Μαλακίαν hoc sensu usurpat et Philo de Legibus specialibus. Chrysostomus quoque *μαλακοὺς* hoc sensu usurpat supra capite quarto et hoc loco exponit *ἡταιρηκότας* [*obscoena passos*]. Syrus hic vertit מתבלא, id est, *qui se corrumpunt*.

Οὔτε ἀρσενοκοῖται, neque masculorum concubitores] Id est, *drauci*. Est *ἀντίστροφον* [*oppositum*] eius quod praecessit.

10. *Οὔτε κλέπται, neque fures*] *Fur* est, Iurisconsultis definientibus, *qui fraudulose lucri causa rem usumve aut possessionem rei alienae contrectat*.

Οὔτε πλεονέκται, neque avari] Ita dicitur *qui in contractibus fidem fallit aut quovis modo alium circumvenit*. Sumunt ita hanc vocem et Xenophon et Aristoteles. Vide supra 5: 10, 11, Eph. 4: 19, 5: 3, 5, Marc. 7: 22, Rom. 1: 29, Col. 3: 5. Hebraice בצע.

Οὔτε μέθυσοι, neque ebriosi] Eos intellige qui de consulto vino se ingurgitant, ita ut et usum rationis sibi adimant.

Οὐ λοίδοροι, neque maledici] Vide supra 5: 11.

Οὐχ ἅρπαγες, neque rapaces] Distant a *furibus*, quod *fures* dolo, *raptores* vi utantur. Vide supra 5: 11.

Βασιλείαν Θεοῦ οὐ κληρονομήσουσι, Regnum Dei non possidebunt] Id est, quamdiu tales sunt non debent sperare partem in beatitudine coelesti. Manet autem reatus usque ad seriam poenitentiae functionem, si tamen eam Deus concedit. Neque enim concedit omnibus: sed quosdam occaecat et obdurat. In quos autem ea severitate utendum sit, ipse solus novit qui intima hominum introspicit, et novit quae mensura patientiae ipsius conveniat.

11. *Καὶ ταῦτά τινες ἦτε*] *Haec fuistis*, id est, *tales fuistis vestrûm quidam*. Positum est neutrum pro communi. Nullum anteactum facinus baptismo quenquam ex-

cludit. Sed multorum culpae contra acceptas prius notitias sunt tales ut ii ad fidem non sint idonei, ac proinde nec *τεταγμένοι πρὸς τὴν ζωὴν αἰώνιον* [*ordinati ad vitam aeternam*].

Ἀλλ' ἀπελούσασθε, ἀλλ' ἡγιάσθητε, ἀλλ' ἐδικαιώθητε ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ, καὶ ἐν τῷ πνεύματι τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, sed abluti estis, sed consecrati, sed iustificati in nomine Domini Iesu et in Spiritu Dei nostri] Baptizati estis ac deinde accepistis Spiritum Sanctum, et maiores quotidie in iustitia progressus fecistis. Nam ita illud *ἐδικαιώθητε* hoc loco sumi suadet ordo, et idem sensus Apoc. 22: 11. *In nomine Christi*, id est, per doctrinam Christi quae doctrina per Spiritum obsignatur.

12. *Πάντα μοι ἔξεστιν, omnia mihi licent*] Repetit verba usitata doctoribus illis Corinthiis qui opiparas divitum mensas sectabantur. Dicebant illi, *Omnia mihi licent*, id est, Deus ista omnia nostri causa condidit: *quare nihil est mali, si eis utamur.*

Ἀλλ' οὐ πάντα συμφέρει, sed non omnia expediunt] Respondet Paulus adhibendum modum: Non enim omnem usum talium conducere aut valetudini, quae sapienti negligenda non est, aut recto usui rationis. Nam

— Corpus onustum
Hesternis vitiis animum quoque degravat.

Πάντα μοι ἔξεστιν, omnia mihi licent] Iterum repetit illorum verba, ut pressius respondeat. Frequens talis obiectionum repetitio apud Senecam.

Ἀλλ' οὐκ ἐγὼ ἐξουσιασθήσομαι ὑπό τινος, sed ego sub nullius redigar potestate] Est *παρανομασία* [*vocum allusio*] in *ἔξεστι* quod praecessit et *ἐξουσιασθήσομαι*. *Ἐξουσιάζειν* est *imperium habere* Luc. 22: 25, infra 7: 4. Respondet Hebraeo משל ut videre est Neh. 9: 37, Eccl. 9: 17, 10: 4, et שלט Neh. 5: 15, et in Ecclesiaste aliquoties. Hinc passivum *ἐξουσιάζεσθαι* est *in servitutem redigi.* Qui ultra modum epulis se implet, qui ciborum delicias sectatur, servus est ciborum, non dominus.

13. *Τὰ βρώματα τῇ κοιλίᾳ καὶ ἡ κοιλία τοῖς βρώμασιν, cibus ventri et venter cibis*] Dativi hic respondent Hebraeae particulae ל, quae saepe *propter* significat: *Cibi sunt ventris implendi causa, et venter ad cibos accipi-*

en-

endos et digerendos. *Ventrem* intellige hic ventriculum et intestina.

Ὁ δὲ Θεὸς καὶ ταύτην καὶ ταῦτα καταργήσει, *Deus autem et hunc et illum destruet*] *Efficiet ut cessent.* Corpora ubi Angelicis erunt similia, non egebunt cibi.

Οὐ γὰρ σῖτον ἔδουσ', οὐ πίνουσ' αἴθοπα οἶνον

[*Nam nec edunt panem, nec vina rubentia potant*]

ii qui coelestum vitam degunt, ut diximus Matth. 22: 30. Quod autem dicitur hic *Deus facturus ut et venter cesset*, id quidam de usu ventris intelligunt. Sed ex Veterum scriptis ad hunc locum apparet eos credidisse homines quidem corpora recuperaturos, at non sequi in eo corpore fore eas partes quarum tunc officia sunt cessatura. Plutarchus aut quisquis est scriptor Convivii Sapientum; Ἆρ' οὖν ἄξιον συνεκτεμεῖν τῇ ἀδικίᾳ κοιλίαν καὶ στόμαχον καὶ ἧπαρ, ἃ καλοῦ οὐδενὸς αἴσθησιν, οὐδὲ ὄρεξιν ἐνδίδωσι [*Nonne igitur aequum erat cum iniustitia simul exscindere ventrem et stomachum et iecur? quae membra nullius bonae rei sensum appetitumve ingenerant*]. Pertinet autem et hic sermo ut aeterna potius curemus, quam temporaria ac brevi desitura.

Τὸ δὲ σῶμα οὐ τῇ πορνείᾳ, ἀλλὰ τῷ Κυρίῳ καὶ ὁ Κύριος τῷ σώματι, *corpus autem non fornicationi, sed Domino, et Dominus corpori*] Ne quis quod de cibis dictum erat ad scortationem quoque pertraheret, quasi eius quoque usus cum cibis esset permissus, ut docebant isti Philosophi magis quam Christiani, opponit se huic errori, ostenditque non eodem modo hanc rem se habere. *Corpus enim habere nos non ut scortemur, sed ut Domino serviamus*, nempe per continentiam aut coniugium. *Nam et Dominum evectum in summam illam potestatem in hoc, ut corpora nostra post peractum obedientiae cursum suae gloriae consortio donet.*

14. Ὁ δὲ Θεὸς καὶ τὸν Κύριον ἤγειρε καὶ ἡμᾶς ἐξεγερεῖ διὰ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ, *Deus vero et Dominum suscitavit et nos suscitabit per virtutem suam*] Haec particula δὲ est ἐξηγητικὴ [*explicativa*] praecedentium. De hac Dei potentia in Christi resuscitatione patefacta vide Rom. 1: 4, 19, 20.

15. Οὐκ οἴδατε ὅτι τὰ σώματα ὑμῶν μέλη Χριστοῦ ἐστιν, ne-

nescitis corpora vestra membra esse Christi] Est enim Ecclesia corpus mysticum, cuius caput Christus, membra autem singuli Christiani, tum animo, tum corpore. Nam et corpore Christo serviendum est. Vide infra 11: 3, Eph. 1: 22, 4: 15, 5: 23, 30, Col. 1: 18. Vide et Rom. 12: 4, 5, infra 12: 12 et sequentibus usque ad 27.

Ἄρας οὖν τὰ μέλη τοῦ Χριστοῦ ποιήσω πόρνης μέλη] *Christo ea auferam ut serviant scorto?* Nam, ut ait Ambrosius ad hunc locum, *membra adhaerentia meretrici desinunt esse membra Christi.*

Μὴ γένοιτο, absit] Minime id decet ad castitatem vocatos.

16. *Ἢ οὐκ οἴδατε ὅτι ὁ κολλώμενος τῇ πόρνῃ ἓν σῶμά ἐστιν; Ἔσονται γάρ, φησιν, οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν. An nescitis qui adhaeret meretrici, unum corpus effici? Erunt enim, inquit, duo illi carne una*] Φησιν nempe ἡ γραφὴ [*scriptura*], ut Rom. 4: 3 et alibi. Quod de uxore dictum erat Gen. 2: 24, aptat meretrici quae est velut uxor usuraria et iis fungitur quibus uxorem fungi ius fuit. *Εἰς σάρκα μίαν* Hebraismus est pro σὰρξ μία. *Κολλᾶσθαι* דבק in dicto Geneseos de uxore. Sic *Veneris glutinum* dixit Apuleius. Lucretius:

Usque adeo cupide Veneris compagibus haerent.

17. *Ὁ δὲ κολλώμενος τῷ Κυρίῳ, ἓν πνεῦμά ἐστι, qui autem adhaeret Domino, unus spiritus est*] Est ἀντανάκλασις [*refractio*], et respicitur locus Deut. 10: 20. *Κύριον τὸν Θεόν σου φοβηθήσῃ, καὶ αὐτῷ λατρεύσεις, καὶ πρὸς αὐτὸν κολληθήσῃ* [*Dominum Deum tuum timebis, et ei servies, et ipsi adhaerebis*]. Sed hic *Κύριος* de Christo potius sumendum videtur, ut saepe quae de Deo dicta sunt in Vetere Testamento, Christo applicantur in Novo. *Ἓν πνεῦμά ἐστιν*, id est, *ita animatus est, quomodo Christus fuit animatus.* Sic amici dicuntur ψυχὴ μία [*anima una*]. Metonymia in qua causa nominatur pro effecto. Similis locutio Ioh. 3: 6.

18. *Φεύγετε τὴν πορνείαν, fugite fornicationem*] Id est, *quam longissime abeste etiam ab extremis lineis.*

Πᾶν ἁμάρτημα ὃ ἐὰν ποιήσῃ ἄνθρωπος, ἐκτὸς τοῦ σώματός ἐστιν, omne peccatum quodcumque fecerit homo extra corpus est] Ostendit esse aliquid in quo scortatio alia cri-

mi-

mina superet: non quod non et alia peccata exteriora per corpus peragantur; sed quod ipsi corpori peragentis contumeliam non adferant. *Ἄνθρωπος* hic valet *ἀνὴρ*, *vir*. Pari autem iure haec omnia de feminis intelligenda, ex natura *τῶν πρός τι* [*relatorum*].

Ὁ δὲ πορνεύων, εἰς τὸ ἴδιον σῶμα ἁμαρτάνει, qui autem fornicatur, in corpus suum peccat] Nimirum quia id immergit in cloacam. Nec id ipsi nesciebant: morem enim habebant a tali concubitu venientes, totos se abluendi: quod hic notat Chrysostomus.

19. *Ἢ οὐκ οἴδατε*] *Annon cogitatis.*

Ὅτι τὸ σῶμα ὑμῶν ναὸς τοῦ ἐν ὑμῖν ἁγίου Πνεύματός ἐστιν; corpus vestrum templum esse Spiritus Sancti qui in vobis est] Spiritus Sanctus hic quod שכינה [*Numen Divinum*] in templo. Totus homo, *templum Dei* supra 3: 16, 17. Sed דביר, id est, *adytum*, est mens hominis: animi caeterae partes היכל, *basilica templi:* corpus vero אולם *porticus* cum subdialibus. Bene hunc locum explicat Tertullianus libro de Cultu feminarum altero: *Cum omnes templum simus Dei, illato in nos et consecrato Spiritu sancto, eius templi aeditua et antistita Pudicitia est, quae nihil immundum ac profanum inferri sinat; ne Deus ille qui inhabitat, inquinatam sedem offensus derelinquat.*

Οὗ ἔχετε ἀπὸ Θεοῦ, quem habetis a Deo] Spiritus ille a Deo est multo magis quam splendor ille qui apparebat interdum inter Cherubinos. Constructio est Graeca, quae relativo pronomini dat casum praecedentem.

Καὶ οὐκ ἐστὲ ἑαυτῶν] *Praeterea non estis vestrae potestatis*, Rom. 14: 7, 8.

20. *Ἠγοράσθητε γὰρ τιμῆς*] Omisit ius ex creatione; quia alterum erat recentius et magis speciale. Habes eadem verba infra 7: 23, et sensum 1 Petr. 1: 18. *Ἠγοράσθητε γὰρ τιμῆς*, recte verteris, *acquisiti sive comparati estis pretio.* Nam לקח quod est *accipere, acquirere*, vertitur *ἀγοράζειν* et habet in Hebraeo post se במחיר *τιμῇ*, *pretio.* Et Esai. 55: 1, שברו בלוא־כסף ובלוא מחיר [*Emite absque argento et absque ulla commutatione*] Graece, *Ἀγοράσατε ἄνευ ἀργυρίου καὶ τιμῆς.* Et קנה quod proprie est *κτᾶσθαι* [*possidere*], vertitur per *ἀγοράζειν*

a

2 Par. 34: 11, Prov. 20: 17, Esai. 24: 2, et discriminis causa additur ἐν ἀργυρίῳ 1 Par. 21: 24. Valet ergo ἀγοράζειν idem quod περιποιεῖν [*acquirere*] Act. 20: 28, unde περιποίησις [*acquisitio*] Eph. 1: 14, 1 Thess. 5: 9, 2 Thess. 2: 14, 1 Petr. 2: 9. Sic et Latinis veteribus *emere* erat *sumere*, unde *demo* et *adimo* et *praemium*. Sensus est: *Christus vos a peccatis redemptos sibi mancipavit, sed magno ei statis, morte ipsius cruenta.*

Δοξάσατε δὴ Θεόν] *Honorate Deum*, quod praecipue fit obsequendo. At quidam codices habuere δοξάσατε ἄρα τὸν Θεόν. Unde imperiti scribae fecerunt ἄρατε.

Ἐν τῷ σώματι ὑμῶν, corpore vestro] Non solo animo. Nam et corpus eius est et ei servire debet.

Καὶ ἐν τῷ πνεύματι ὑμῶν, et animo vestro] Neque solo corpore: id enim est ὑποκριτῶν [*simulatorum*], sed animo simul.

Ἅτινά ἐςι τοῦ Θεοῦ, quae sunt Dei] Non solo creationis iure, verum etiam iam dictae redemptionis, quam ita fecit Christus, ut non sibi nos tantum, sed et *Deo acquisiverit*, Apoc. 5: 9, imo et *Deus* ipse dicitur *nos acquisivisse*, Act. 20: 28. Vide Rom. 3: 23, 24. Verum haec particula, et illa καὶ ἐν τῷ πνεύματι ὑμῶν abest in Manuscripto, sicut et abfuit a codicibus quibus usi Latini: Graeci vero et Syrus et Arabs haec legerunt.

CAPUT VII.

1. *Περὶ δὲ ὧν ἐγράψατέ μοι, καλὸν ἀνθρώπῳ γυναικὸς μὴ ἅπτεσθαι. Διὰ δὲ τὰς πορνείας ἕκαςος τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἐχέτω, καὶ ἑκάςη τὸν ἴδιον ἄνδρα ἐχέτω. De quibus autem scripsistis mihi: Bonum est homini mulierem non tangere. Propter fornicationem autem suam quisque mulierem habeat, et suum quaeque virum habeat*] Frequens erat apud Philosophos quaestio, *An sapienti ducenda uxor*. Qui omnia ad se referebant, considerantes quam parum commoda saepe sint mulierum ingenia, educatio liberorum quam molesta, quot periculis obnoxia, abstinendum a nuptiis censebant. Est in eam sententiam Antiphanis Philosophi locus apud Stobaeum et dicta Lycur-

curgi, Thaletis, Socratis et aliorum. Contra qui publicas spectabant utilitates, dicebant Reipublicae sicut alia tributa, et liberum sationem deberi. Et in eam partem habes apud Stobaeum dicta illustria Musonii et Hieroclis. Menander sic ait:

Γαμεῖν, ἐάν τις τὴν ἀλήθειαν σκοπῇ,
Κακὸν μὲν ἐστιν, ἀλλ' ἀναγκαῖον κακόν.
[*Si vere rem putamus, coniugium quidem*
Malum est, sed hoc malum imperat necessitas.]

Metellus Numidicus in oratione quam Censor habuit: *Si sine uxore possemus, Quirites, esse, omnes ea molestia careremus. Sed quoniam ita natura tradidit, ut nec cum illis satis commode, nec sine illis ullo modo vivi possit, saluti perpetuae potius, quam brevi voluptati consulendum.* Itaque cum Corinthi sub Christianorum nomine Philosophi verius quam Christiani varie tractassent hanc controversiam, pii quidam homines, qui Apostolum illis doctoribus praeferrent, consulendum eum hac de re censuerunt. Is vero, ut in omnibus, ita in hac re Deum praecipue et Ecclesiam spectans, vitam quidem sine nuptiis praefert, quod sic expeditius quis Deo et Ecclesiae et sanctorum singulis inservire possit. Caeterum iis qui temperare sibi a feminis aut non possent aut etiam nollent, nuptias dicit non conducibiles modo, sed et ἐξ ὑποθέσεως [*ex suppositione*] necessarias, ideo quod Deus scortatione vehementer offendatur. De liberis serendis non ita solliciti erant Christiani, ut ob id solum ducendae uxoris necessitatem sibi imponerent, ideo quod finem saeculorum de proximo instare suspicarentur. Tertullianus de Monogamia: *Crescite et redundate, evacuavit extremitas temporum.* Si qui tamen inirent coniugium, iis hunc etiam finem propositum esse debere sentiebant. ᵃ*Ἅπτεσθαι* hic est dictum *σεμνῶς* [*honeste*] ut Prov. 6: 29, Gen. 20: 6. Terentius Hecyra:

Nocte illa prima virginem non attigit.

Catullus:

Sic virgo dum intacta manet, dum intacta senescit.

Hoc ergo dicit Paulus, *optimum esse cum nulla femina nupta aut innupta consuetudinem habere.* ᵇ*Ἄνθρωπος*, hic est vir, ut supra 6: 18, sic in iure, *Si homo vel mu-*

mulier. Διὰ δὲ τὰς πορνείας vitandas scilicet. Pluraliter videtur dixisse πορνείας ut omnia impuritatis genera includeret. *Suam quisque mulierem habeat*, non publicam scilicet. *Et mulier suo viro contenta alterum non norit*. Vide Hebr. 13: 4. Ἔχειν, ubi de coniugio agitur, et viro tribuitur et mulieri, ut diximus ad Matth. 14: 4. Lactantius: *Quisquis affectus illos fraenare non potest, cohibeat intra praescriptum legitimi tori.* Chrysostomus: *Γάμος, ἀσφάλεια σωφροσύνης* [*Nuptiae, praesidium pudicitiae*].

3. *Τῇ γυναικὶ ὁ ἀνὴρ τὴν ὀφειλομένην εὔνοιαν ἀποδιδότω, ὁμοίως δὲ καὶ ἡ γυνὴ τῷ ἀνδρὶ, uxori vir debitam benevolentiam reddat, similiter autem et uxor viro*] Altera erat quaestio, *an ducta iam uxore rectius non foret ea uti ad domus regimen, non ad concubitum.* Id Paulus tutum negat talibus quales norat esse Corinthios. עונתו [*tempus eius*] quod est Exod. 21: 10, et a LXX vertitur *ὁμιλία* [*consuetudo*] Paulus σεμνῶς [*honeste*] admodum vocat *εὔνοιαν*, quomodo Homerus φιλότητα [*amorem*], Plutarchus φιλοφροσύνην, in Amatorio: *Ἐν τῇ τοιαύτῃ φιλοφροσύνῃ* [*In eiusmodi benevolentia*]. In Solone: *Τιμή τις ἀνδρὸς αὕτη πρὸς σώφρονα γυναῖκα καὶ φιλοφροσύνη* [*Honor hic qualisqualis a marito castae mulieri habitus et benevolentia*]. Sed Manuscriptus ille et alii hic habent *ὀφειλὴν* [*debitum*] eodem sensu, ita ut videatur alterum illud esse huius interpretamentum. Est hoc praeceptum quod hic ponit Paulus, inter Praecepta iubentia Legis centesimum primum et vicesimum.

4. *Ἡ γυνὴ τοῦ ἰδίου σώματος οὐκ ἐξουσιάζει ἀλλ' ὁ ἀνήρ· ὁμοίως δὲ καὶ ὁ ἀνὴρ τοῦ ἰδίου σώματος οὐκ ἐξουσιάζει, ἀλλ' ἡ γυνή. Mulier sui corporis potestatem non habet sed vir. Similiter autem et vir sui corporis potestatem non habet, sed mulier*] *Οὐκ ἐξουσιάζει*, hic est, *non habet ius plenum atque integrum.* Nam non vitae tantum, sed et corporum inita est *κοινωνία* [*societas*]. In re autem sociali, nemo sociorum ius plenum habet.

5. *Μὴ ἀποστερεῖτε ἀλλήλους, nolite fraudare invicem*] Isto iure.

Εἰ μή τι ἂν ἐκ συμφώνου πρὸς καιρὸν, ἵνα σχολάζητε τῇ νηστείᾳ καὶ τῇ προσευχῇ, nisi forte ex consensu ad tempus,

ut

ut vacetis ieiunio et orationi] Εἰ μή τι, לא אם. Ex consensu semper abstineri potest, quantum ius coniugum attinet; *volenti enim non fit iniuria*: et eam continentiam sibi indixisse Christianos nonnullos, ex Salviano et aliis discimus. Sed id, ut dixi, Corinthiis non satis tutum iudicavit Paulus. Itaque vult eos *secubare* aut *in casto esse*, ut Romani loquebantur, ad tempus breve, et hoc quoque ex more Iudaico. Nam Iudaei castimoniam servabant aut luctus causa, ut nos docet Paraphrastes Chaldaeus Eccl. 3: 5 et Matthaeus 9: 15, aut ut ad sacrum solenne se pararent, quod intelligi potest ex locis Exod. 19: 15, 1 Sam. 21: 4, ubi dicta a nobis vide. Tertullianus libro ad Uxorem secundo dissuadens feminis Christianis ne Paganis nubant, inter alia incommoda et hoc adfert: *Quis denique solennibus Paschae abnoctantem securus sustinebit?* Preces amant comitatum ieiunii Matth. 17: 21, Marc. 9: 29, Luc. 2: 37, Act. 14: 23.

Καὶ πάλιν ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέρχεσθε] *In eundem lectum convenite*. Nam ἐπὶ τὸ αὐτὸ est *in eundem locum*, ut Act. 2: 1 et infra 11: 20.

Ἵνα μὴ πειράζῃ ὑμᾶς ὁ Σατανᾶς διὰ τὴν ἀκρασίαν ὑμῶν, ne tentet vos Satanas propter incontinentiam vestram] Nam Satanas vitiorum scintillas excitat. Ἀκρατεῖς Aristoteli dicuntur *qui in bono proposito constantes non sunt, sed illecebris vitiorum succumbunt*: is morbus ei dicitur ἀκρασία. Tales autem multi erant Corinthi etiam inter eos qui Christianismum profitebantur, sed nondum satis in eo adoleverant.

6. *Τοῦτο δὲ λέγω κατὰ συγγνώμην, οὐ κατ' ἐπιταγήν, hoc autem dico ex indulgentia, non ex imperio*] Hoc est, *id quod dixi, habeat quisque suum aut suam coniugem, non praecepi, sed suasi*. Est hoc עצה לא מצוה [*monitum non praeceptum*]. Praecepta omnes tangunt; monita dantur prout cuique expedit. *Συγγνώμη* hic non *veniam delicti* significat, sed *aequam concessionem*, quomodo et רשות Hebraeorum interdum sumi diximus ad Luc. 4: 27. *Dixit hoc Apostolus indulgens, non praecipiens*, ait Tertullianus de Monogamia.

7. *Θέλω γάρ*] *Vellem*. Vide quae dicta ad Matth. 26: 39, Marc. 10: 35, Rom. 7: 15.

 Πάν-

Πάντας ἀνθρώπους εἶναι ὡς καὶ ἐμαυτὸν, omnes homines esse sicut me ipsum] Paulus ubi ad magna hortatur, suum adducit exemplum.

Ἀλλ' ἕκαςος ἴδιον χάρισμα ἔχει ἐκ Θεοῦ, ὃς μὲν οὕτως, ὃς δὲ οὕτως, sed unusquisque proprium donum habet ex Deo, alius aliud] Non tantum illa Spiritus dona quae nullo labore obtinentur dici χαρίσματα possunt, sed et illa quae multo labore obtinentur. *Omne* enim *bonum datum a Deo*, Iac. 1: 17. Quomodo autem continentia donum sit, vide Matth. 19: 11 et ibi dicta. Videmus vero hic etiam coniugalem castitatem *donum Dei* dici. Sunt enim Dei alia maiora, alia minora dona.

8. *Λέγω δὲ τοῖς ἀγάμοις καὶ ταῖς χήραις, dico autem innuptis et viduis*] Hebraei dicunt אלמן et אלמנה, Graeci *mulierem amisso coniugio* χήραν vocant: ut vir amisso coniugio χῆρος dicatur, ἀναλογία [*analogia*] permittit, usus popularis non recipit: quare aliam vocem quaesivit Paulus, et ἄγαμον dixit generis nomen pro specie usurpans. Nam ἄγαμος ex vi vocis est tam qui nunquam in coniugio fuit, quam cui periit coniugium. Sed in posteriore sensu hic usurpat Paulus, ut *viduarum* addita mentio nos docet, et vox ἄγαμος repetita infra 11.

Καλὸν αὐτοῖς ἐςιν ἐὰν μείνωσιν ὡς κἀγὼ, bonum est illis, si sic permanserint sicut et ego] Ex hoc loco non improbabiliter colligitur Paulo fuisse uxorem, quod et Clemens Alexandrinus putat, sed cum haec scriberentur, mortuam. *Καλὸν*, id est *κάλλιον, melius*. Vide quae a nobis et aliis dicta ad Luc. 2: 36.

9. *Εἰ δὲ οὐκ ἐγκρατεύονται*] *Si perseverare nolunt aut non possunt*, ut loquitur Cyprianus. *Ἐγκρατεύεσθαι* idem est quod *ἀνέχεσθαι, ab aliqua re sibi temperare, abstinere*. Utroque modo vertitur אפק Hebraeum. Et Aristoteli est *ἐγκρατὴς* qui *constans est in bene agendi proposito*.

Γαμησάτωσαν] *Nuptias faciant*. Id enim commune maribus et feminis. *Nubant* enim Latine de feminis tantum dicitur, aut de effeminatis per irrisum. Sed Christiani scriptores non semper proprietates istas observant.

Κρεῖσσον γάρ ἐςι γαμῆσαι ἢ πυροῦσθαι, melius est enim nubere quam uri] צרף vertitur πυροῦσθαι Prov. 3: 31, ἐπιθυμεῖν [*concupiscere*] vero Esai. 1: 29, חמד vero verti-

titur et πυροῦν et πειράζειν [*tentare*]; *inflammari ad cupiditates* et *inflammatum libidinibus* dixit in Tusculanis Cicero. Virgilius,

Uritur infelix Dido. —

In Glossario πυροῦμαι, *calesco.* Convenit hoc cum eo quod supra dixit, διὰ τὰς πορνείας [*propter fornicationes*].

10. *Τοῖς δὲ γεγαμηκόσι παραγγέλλω, iis autem qui matrimonio iuncti sunt praecipio*] Non iam moneo, sed iubeo.

Οὐκ ἐγὼ, ἀλλ' ὁ Κύριος, non ego, sed Dominus] Comparate dictum, *non ego ex me, sed ex Christi auctoritate.* Simile Matth. 10: 20.

Γυναῖκα ἀπὸ ἀνδρὸς μὴ χωρισθῆναι, uxor a viro ne se separet] Recte dicit hoc a Christo praeceptum argumento a minori, id est, minus credibili. Lex Mosis indulserat marito uxorem dimittere: Christus ad maiorem dilectionem et patientiam nos vocans, vetat id fieri, ubi abest impudicitia. Si hoc Christus viro dixit, cui tantum iuris dederat Lex Mosis, quanto magis idem intelligi debet de femina, cui Lex Mosis nihil tale concesserat? Eadem ergo tolerantia, quam in exercenda Lege Mosis Christus viris praescripserat, multo iustius erat observanda feminis, quibus ius a marito discedendi dabat non Lex Mosis, sed Graecae et Romanae Leges, illorum populorum ingeniis aptatae. Accurate autem hic loquitur Paulus, cum de *muliere* dicit μὴ χωρισθῆναι, id est, *ne se separet:* nam passivum hic, ut alibi, est pro reciproco; de *viro* μὴ ἀφιέναι. Nam *dimittere a domo,* quod Paulus dixit ἀφιέναι, Attici ἀποπέμπειν, est mariti, ut domini domus; χωρίζεσθαι vel ἀποχωρίζεσθαι, quanquam aliquo sensu utrique aptari potest, magis tamen proprie convenit feminae, ut apud Atticos ἀπολείπειν, *deserere.* Sic Iosephus: *Γυναικὶ οὐδὲ διαχωρισθείσῃ καθ' ἑαυτὴν ἔξεστι γαμηθῆναι* [*Mulieri vero ne quidem si diverterit suo arbitratu nubere permittitur*]; et Iustinus in Apologetico priore de femina loquens ἐχωρίσθη, quod Romani dicerent, *discessit* aut *divertit.*

11. *Ἐὰν δὲ καὶ χωρισθῇ, quodsi discesserit*] Si frigusculum aliquod intercesserit, et ob id de domo viri uxor alio se contulerit.

Μενέτω ἄγαμος] *Coelebs maneat*, in spem resarciendi amoris.

Ἢ τῷ ἀνδρὶ καταλλαγήτω, aut viro suo reconciliator] Si exspectare non vult donec maritus ipse quaerat vias se restituendi in ipsius gratiam: quod etiam facere debet, si in ipso aliquid fuit culpae. Vide praeceptum generale, quod huc etiam referri debet, perscriptum Matth. 5: 24, sed cum haec Paulus scriberet, memoria servatum ac voce traditum.

Καὶ ἄνδρα γυναῖκα μὴ ἀφιέναι, et vir uxorem ne dimittat] *Μὴ ἀποπέμψαι* dicerent Attici, *ne repudiet, ne exigat.* Hebraei dicerent גרש לא, *μὴ ἐκβάλλῃ*· ita enim ea vox ab Interpretibus verti solet Lev. 21: 7, 14, 22: 13, Num. 30: 10, Ezech. 44: 22. Intelligendum autem Christi praeceptum hic breviter indicatum in eo sensu quem Christus explicaverat.

12. *Τοῖς δὲ λοιποῖς ἐγὼ λέγω, οὐχ ὁ Κύριος, nam caeteris ego dico, non Dominus*] Christus praeceptum dederat iis qui suae futuri essent disciplinae. De iis coniugiis in quibus alter esset Christianus, alter non esset, nihil dixerat. Restabat ergo ex praeceptis generalibus de dilectione omnium hominum derivare monita, quae tamen non possunt ita esse perpetua, ut non ex circumstantiis restringantur, ut debet fieri in dictis quidem *καθόλου* [*universaliter*], sed *πρὸς τὸ καθ' ἕκαστον* [*ad particularia*] applicandis.

Εἴ τις ἀδελφὸς, si quis frater] *Christianus.*

Γυναῖκα ἔχει ἄπιστον, uxorem habet infidelem] Idololatrida. Vide supra 6: 6. Sic infra 13—15, 10: 27, 14: 22—24, 2 Cor. 6: 14, 15, 1 Tim. 5: 8, Tit. 1: 15, Apoc. 21: 8. *Habet*, id est, Christo credidit in tali matrimonio deprehensus. Nam post fidem talia matrimonio inire omnino non licebat. Vide Tertullianum ad Uxorem IV.

Καὶ αὐτὴ συνευδοκεῖ οἰκεῖν μετ' αὐτοῦ, et haec consentit habitare cum illo] Quae prior causam non det divortio, contenta ipsius moribus, quanquam de rebus divinis non idem persuasa. *Συνευδοκεῖ* dixit potius quam *εὐδοκεῖ*, ut significaret voluntatem feminae cum mariti voluntate concordantem.

Μὴ ἀφιέτω αὐτὴν, ne dimittat illam] *Μὴ ἀποπέμπῃ*· ne

ne ipse prior bene concordans matrimonium dissolvat. Obiici potest: At Nehemias coniugia Iudaeorum cum feminis alieni cultus dissolvi voluit. Responsum esto, hoc praeceptum datum fuisse soli populo Hebraeo Exod. 34: 16, ut qui illo tempore quam longissime ab aliis populis debebat separari. Aliis populis ea lex non fuit data, nec expediebat eam dari post revelatum mysterium de vocatione Gentium.

13. *Καὶ γυνὴ ἥτις ἔχει ἄνδρα ἄπιστον, et si qua mulier habet virum infidelem*] Paria dat monita utrique sexui. Exemplum in matre Timothei.

Καὶ αὐτὸς συνευδοκεῖ οἰκεῖν μετ' αὐτῆς, μὴ ἀφιέτω αὐτὸν, et hic consentit habitare cum illa, ne dimittat eum] Ἀφιέναι hic usurpat de muliere, non dura admodum καταχρήσει [*abusione*], quia etiam ἡ ἀπολείπουσα [*quae divortium facit*] potest dici ἀφιέναι. Sic יזח vertitur per ἀφιέναι, et עזב, et alia quae *deserendi* habent significationem.

14. *Ἡγίασται γὰρ ὁ ἀνὴρ ὁ ἄπιστος ἐν τῇ γυναικί· καὶ ἡγίασται ἡ γυνὴ ἡ ἄπιστος ἐν τῷ ἀνδρί, consecratus est enim vir infidelis per mulierem, et consecrata est mulier infidelis per virum*] Hic ὁ ἀνὴρ et ἡ γυνὴ dicuntur μετωνυμικῶς [*per transnominationem*] pro *usu viri* aut *uxoris*, id est, consuetudine coniugali. Et ἐν τῇ γυναικὶ et ἐν τῷ ἀνδρὶ valet *propter mulierem Christianam, propter virum Christianum*. In Manuscripto vero pro τῷ ἀνδρὶ est ἀδελφῷ, ex more Christianorum qui se mutuo *fratres* et *sorores* vocabant. Quod vult dicere, hoc est: Qui Christianus est, quaeve Christiana, novit etiam in consuetudine illa officii sui limites. Vide historiam de femina Christiana apud Iustinum Apologetico. Tertullianus II ad Uxorem: *Non ut penes sanctos officia sexus, cum honore ipsius necessitatis tanquam sub oculis Dei modeste et moderate transigantur.* Vide Clementem Alexandrinum Paedagog. II. 10. Idem Stromat. III: *Τῶν ἁγιασθέντων ἅγιον καὶ τὸ σπέρμα* [*Consecratorum semen etiam sanctum est*]. Quare sicut *cibus*, id est, ciborum usus, *sanctificatur per preces et gratiarum actiones*, 1 Tim. 4: 5, hoc est, Deo gratus est: ita et ille coniugii usus propter pietatem quam etiam in ea re con-

 iu-

iugum melior observat. Causam, cur haec scripserit Paulus, Tertullianus annotat: *Verebantur ne non liceret eis matrimonio suo uti qui in carnem sanctam Christi credidissent.* Apud Hebraeos dicitur *uxor viro sanctificari per arrham, scripturam, concubitum*; id est, fieri legitima coniux. Vide Mosem de Kotzi Praecepto iubente XLVIII et de honestate feminarum Paraphrasten Chaldaeum ad Cantic. 4: 12.

Ἐπεὶ ἄρα τὰ τέκνα ὑμῶν ἀκάθαρτά ἐςι, *alioqui liberi vestri immundi essent*] Ἐπεὶ hic est *alioqui*, ut apud Graecos saepe: et ἄρα πλεονάζει [*abundat*]. Ita recte interpretantur hic et Syrus et Latinus. *Si uterque essetis idololatrae, liberi vestri essent immundi*, id est, מחללים *profani*, quia educarentur in cultum idolorum Deo displicentem.

Νῦν δὲ ἅγιά ἐςιν] *Iam vero liberi vestri sunt* כשרים *recti, mundi, Deo grati*, quia Deus ad educationem liberûm opitulatur parti meliori. Cuius exemplum habemus in Timotheo: et haud dubium quin multa exstiterint alia eiusmodi, cum haec Paulus scriberet. Tertullianus de Anima: *Hinc enim et Apostolus ex sanctificato altero sexu sanctos procreari ait, tam ex seminis praerogativa, quam ex institutionis disciplina. Caeterum, inquit, immundi nascerentur, quasi designatos tamen sanctitati, et per hoc etiam saluti, intelligi volens fidelium filios, ut huius spei pignore matrimoniis quae retinenda censuerat, patrocinaretur.* Idem ad Uxorem II: *Si ergo ratum est apud Deum matrimonium eiusmodi, cur non et prospere cedat, ut pressuris et angustiis et impedimentis et inquinamentis non ita lacessatur, habens iam ex parte Divinae gratiae patrocinium?* Hieronymus quoque ad quaesita Paulini intelligit *sanctos* dici liberos, ideo quod candidati sint fidei, nati et educati extra inquinamenta idololatriae. Idem ad Laetam: *Sancta et fidelis domus virum sanctificat infidelem. Iam candidatus est fidei, quem filiorum et nepotum credens turba circumdat:* id est, de tali viro est cur bene speretur.

15. *Εἰ δὲ ὁ ἄπιςος χωρίζεται*] *Si se subtrahit*, id est dirimit coniugium, *pars Pagana*. Χωρίζεται hic de utroque coniuge dicitur: passivum pro reciproco.

Χω-

Χωριζέσθω] *Sinatur* facere quod vult. Idololatra moecho similis: Hermas II. 4.

Οὐ δεδούλωται ὁ ἀδελφὸς ἢ ἡ ἀδελφὴ ἐν τοῖς τοιούτοις, *non enim servituti subiectus est frater aut soror in huiusmodi rebus*] Non obligatur ut coelebs maneat et reconciliationem exspectet aut procuret. Lex Christi de Christianae disciplinae consortibus agit: quos propius vinculum nectit, et apud quos si quid aberratum est, facilis est sanatio per Ecclesiae auctoritatem. Vide quae diximus ad Matth. 5. Omnis obligatio servituti est similis, et ideo ex vicino id nomen arripit.

Ἐν δὲ εἰρήνῃ κέκληκεν ἡμᾶς ὁ Θεός, *in pace autem vocavit nos Deus*] Id est, εἰς εἰρήνην [*in pacem*], ut pacem servemus etiam cum Paganis, quoad fieri potest. Vide Rom. 12: 28. *In id vocati sumus*, id est, hoc est officii nostri.

16. Τί γὰρ οἶδας, γύναι, εἰ τὸν ἄνδρα σώσεις; ἢ τί οἶδας, ἄνερ, εἰ τὴν γυναῖκα σώσεις; *Unde enim scis, mulier, an non virum salvum facies? aut unde scis, vir, an non mulierem salvam facies?*] Pertinet hoc ad id quod dictum supra 12, 13, 14. Nam illud 15 per παρενθήκην [*interpositionem*] tantum interiectum fuit. Simile habuimus supra 6 et alibi. Non frustra autem hoc dicit, quia lucrifactorum per mulieres virorum, et mulierum per viros erant exempla, quae bonam spem facerent. Magnam enim vim habebat in animos sancta viri aut mulieris conversatio. Σώζειν dicuntur alii alios quos ad Christum perducunt, infra 9: 21, 1 Tim. 4: 16, Iac. 5: 20. Sic Iosephus Iacobi filius, sic Moses τὰς ἑαυτῶν γυναῖκας εἰς τὴν ἑαυτῶν μετέφερον εὐσέβειαν [*uxores suas traducebant ad religionem suam*], ait Scriptor Responsionum ad Orthodoxos, responsione X. Clemens Strom. IV: Ἕλοιτ᾽ ἂν οὖν ἡ σώφρων, πρῶτον μὲν πείθειν τὸν ἄνδρα κοινωνὸν αὐτῇ γίνεσθαι τῶν πρὸς εὐδαιμονίαν φερόντων· εἰ δὲ ἀδυνάτως ἔχοι, μόνη σπευδέτω ἐπ᾽ ἀρετήν, πάντα μὲν τῷ ἀνδρὶ πειθομένη, ὡς μηδὲν ἄκοντος ἐκείνου πρᾶξαί ποτε, πλὴν ὅσα εἰς ἀρετήν τε καὶ σωτηρίαν διαφέρειν νομίζηται [*Eligat ergo mulier bene morata, primum quidem persuadere marito, ut consors ei fiat in iis quae ad beatitudinen ferunt; quod si fieri nequeat, sola operam*

det virtuti, in omnibus tamen viro parebit, neque eo invito faciet quicquam extra ea quae credet ad virtutem salutemque momentum habere].

17. *Εἰ μὴ ἑκάςῳ ὡς ἐμέρισεν ὁ Θεὸς, ἕκαςον ὡς κέκληκεν ὁ Κύριος, οὕτω περιπατείτω, nisi ut cuique divisit Deus, ut quemque vocavit Dominus, ita ambulet*] Illud quidem quod dixi non scis, sed hoc debes scire, talia non obstare saluti. *Εἰ μὴ* [*nisi*] pro *ἀλλὰ* [*sed*] poni notarunt viri egregii. Tale est Plautinum illud:

Ei liberorum, nisi divitiae, nihil erat.

Id est, nihil ei erat liberorum, sed erant divitiae. Vide Gal. 1: 7 et 2: 16. Tum vero inverso ordine bis hic ὡς positum, quomodo et supra 3: 5. Et in Manuscripto est, *ἑκάςῳ ὡς ὁ Κύριος ἐμέρισεν.* חלק, id est, *μερίζειν* dicitur Deus, cum alicui sortem aliquam assignat natalium, fortunae, coniugii. Bene autem addit, *ut quemque vocavit Deus*, explicans illud *ἐμέρισεν.* Ex quo Deus te vocavit ad Euangelium, et tu scilicet vocanti paruisti, ex eo paternam et peculiarem tui gestat curam. Quod si putasset saluti tuae esse noxium, vivere cum Pagano, natum esse ex Israelita aut Pagano, statu liberum esse aut servum, aliter ea dispensasset. Nunc cum non aliter dispensaverit, inde collige, nihil hoc saluti tuae obstare, ut nimirum

— *Quam tibi sortem*
Seu ratio dederit, seu fors obiecerit, illa
Contentus vivas. —

Περιπατεῖν hic, ut הלך apud Hebraeos, est *vitae genus sive institutum insistere.* Errant qui putant ab exscriptoribus hic transpositionem factam contra Pauli mentem. Mos est Pauli obiter quaedam a re non aliena interiicere, ac deinde coeptum sermonem repetere. Itaque ex occasione eorum quae de coniugio dispari dixerat, locum ingreditur communem de variis huius vitae conditionibus quae saluti nihil obstent. Redit vero ad propositum comm. 25. *Καὶ οὕτως ἐν ταῖς ἐκκλησίαις πάσαις διατάσσομαι, et ita in omnibus Ecclesiis doceo*] Nihilo plus vos quam caeteros onero. Paria doceo ubique tum praecepta, tum monita.

18. *Περιτετμημένος τις ἐκλήθη, circumcisus aliquis vocatus*

catus est] Vocatus quis est ad fidem cum a parentibus esset circumcisus, more Iudaico.

Μὴ ἐπισπάσθω, ne adducat] Subauditur *τὴν ἀκροβυστίαν* [*praeputium*], ערלה ימשך אל, *ne glandem tegat, cutem extendendo*: ita enim loquitur Celsus VII. 27. Iosephus id vocat *τὴν περιτομὴν ἐπικαλύπτειν*. Faciebant hoc quidam odio Iudaismi, qua de re diximus 1 Macc. 1: 16. Quo id fiebat, *spaster* dicebatur, teste Epiphanio.

Ἐν ἀκροβυστίᾳ τις ἐκλήθη, in praeputio aliquis vocatus est] Natus scilicet ex Gentibus. *Ἐν ἀκροβυστίᾳ*, id est, *ἀκροβυστίαν ἔχων* [*habens praeputium*], ut Rom. 4: 10.

Μὴ περιτεμνέσθω, ne circumcidatur] Non est quod suscipias onus a Deo non impositum. Neque enim es ex Abrahami posteris.

19. *Ἡ περιτομὴ οὐδέν ἐστι καὶ ἡ ἀκροβυστία οὐδέν ἐστιν, circumcisio nihil est et praeputium nihil est*] *Οὐδέν ἐστι*, id est, *nullius est momenti*, in salutis negotio, de quo hic agimus.

Ἀλλὰ τήρησις ἐντολῶν Θεοῦ, sed observatio mandatorum Dei] Supple *momentum habet maximum*. Ex hoc loco collato cum eo qui est Gal. 5: 6 et 6: 15, discimus in idem recidere, sive dicas *observationem praeceptorum Dei* (nempe in Euangelio), sive *fidem quae per dilectionem operatur*, sive *novam creaturam*. Prima locutio rem significat, secunda partes ei rei assignat, tertia causam primariam indicat. Quando igitur ab hac re pendet salus, ad hanc studia omnia nostra referamus.

20. *Ἕκαστος ἐν τῇ κλήσει ἐν ᾗ ἐκλήθη, ἐν ταύτῃ μενέτω, in qua quisque appellatione appellatus est, in hac maneat*] Est *παρονομασία* [*vocum allusio*]. Nam aliud significat *κλῆσις*, aliud *ἐκλήθη*. *Κλῆσις* est *appellatio*, id est, conditio hominis ex qua appellatur Iudaeus, Graecus, liber, servus, per *μετωνυμίαν* [*transnominationem*] Hebraeis frequentem, quibus נקרא *καλεῖσθαι* [*vocari*] *statum* alicuius, aut *conditionem* significat. Verbum autem *ἐκλήθη* pertinet ad designationem temporis quo quis ad fidem pervenit. *In hac maneat*, id est, hac contentus sit, ut iam diximus. Nam *μένειν* pro *ὑπομένειν*, *tolerare*: et utroque modo vertitur Hebraeum עמד et ישב.

21. *Δοῦλος ἐκλήθης, servus vocatus es*] Cum servus esses, Euangelii cognitionem es adeptus.

Μή σοι μελέτω, ne sit tibi curae] Ne id te eo usque commoveat, ut propterea a domino fugias. Nam specie libertatis, quam Christus suis paravit, quidam et magistratuum et dominorum imperia spernebant. Sic Stoica Secta, quae *sapientem esse Regem* dicebat, *male intellecta arrogantes faciebat et turbidos*, notante Tacito Annalium XIV. Quidam etiam molesti erant Ecclesiae, ut eius sumptu libertatem adipiscerentur, quod reprehendit Ignatii dicta Epistola ad Polycarpum. Debebat quisque Christianorum qui similis esset conditionis, id cogitare quod Epictetus:

Δοῦλος Ἐπίκτητος γενόμην, καὶ σώματι πηρὸς,
Καὶ πενίην Ἶρος, καὶ φίλος ἀθανάτοις.
[*Servus Epictetus, tum corpore mancus, et Irus*
Pauperie veniens, Dis sed amicus eram.]

Aristonymus inter philosophiae beneficia hoc recitat: *Βιώσῃ ἀρκούμενος τοῖς παροῦσι, τῶν ἀπόντων οὐκ ἐπιθυμῶν* [*Vives praesenti rerum statu contentus, absentia non desiderans*].

Ἀλλ' εἰ καὶ δύνασαι ἐλεύθερος γενέσθαι, μᾶλλον χρῆσαι, *sed et si potes fieri liber, magis utere*] Si potes volente domino libertatem obtinere, sume hoc, non tanquam ἀγαθὸν [*bonum*], sed tanquam προηγμένον [*praecipuum*], ut loquuntur Stoici. Fac autem hoc non aliam ob causam, quam ut expeditius Deo et Ecclesiae servire possis. Nam servi non poterant Episcopi aut Presbyteri fieri nolente domino. Vide Canonem Apostolicum LXXXII. Non suadet ut illos Hebraeos imitemur qui aures sibi perforari sinebant, Exod. 21: 6.

22. Ὁ γὰρ ἐν Κυρίῳ κληθεὶς δοῦλος, ἀπελεύθερος Κυρίου ἐςίν· ὁμοίως δὲ καὶ ὁ ἐλεύθερος κληθεὶς, δοῦλός ἐςι Χριςοῦ. *Qui enim in Domino vocatus est servus, libertus est Domini: similiter qui liber vocatus est, servus est Christi*] Est hic et ἀντίθετον [*oppositum*] et ὀξύμωρον [*acutifatuum*], Rom. 6: 20, 21, 22. *Servus per Christum ad fidem perductus, libertus est Christi*, et quidem Orcinus, per ipsum scilicet liberatus a molestis dominis, cupiditatibus ac vitiis. *Vicissim homo ingenuus, servus nihilo minus esse debet, nempe Christi.* Vide quam brevi argumentatione Paulus servos liberis aequaverit.

Ig-

Ignatius: *Εἰς δόξαν Θεοῦ πλεῖον δουλευέτωσαν ἵνα κρείττονος ἐλευθερίας τύχωσιν ἀπὸ Θεοῦ* [*Ad Dei gloriam plus etiam serviant, quo praestantiorem libertatem a Deo consequantur*]. Tertullianus de Corona: *Coronat et libertas saecularis; sed tu iam redemptus es a Christo, et quidem magno. Servum alienum quomodo saeculum manumittit? Et si libertas videtur, sed et servitus videbatur. Omnia imaginaria in saeculo, et nihil veri. Nam et tunc liber hominis eras redemptus a Christo, et nunc servus es Christi, licet manumissus ab homine.* 'Ἀπελεύθερος משחרר Rabbinis et Chaldaeis. Syrus hic posuit מחררא quod est ἐλευθερωθείς [*libertate donatus*].

23. *Τιμῆς ἠγοράσθητε, pretio empti estis*] Repetit quod supra dixerat 6: 20, quia nimis saepe id dici non poterat.

Μὴ γίνεσθε δοῦλοι ἀνθρώπων, nolite fieri servi hominum] Christi estis; nolite in vos ultro accersere servitutem non necessariam, quam vobis imponere volunt isti doctores pro suo lubitu. Quasi dicat: Si servitus illa legibus introducta vobis est gravis, cur aliam sponte vestra in vos attrahitis?

24. *Ἕκαστος ἐν ᾧ ἐκλήθη, ἀδελφοί, ἐν τούτῳ μενέτω παρὰ τῷ Θεῷ, in quo quisque vocatus est, fratres, in hoc maneat apud Deum*] Quisque in quo statu ad fidem pervenit, eum toleret tanquam Deo inspectante, לפני יהוה.

25. *Περὶ δὲ τῶν παρθένων, de virginibus autem*] Redit ad propositum; nam cum de coniugibus et viduis egisset, aequum erat eum aliquid dicere et de virginibus.

Ἐπιταγὴν Κυρίου οὐκ ἔχω] Interpretare ut supra 6 et 10. *Nullum habeo Domini praeceptum omnibus conveniens.*

Γνώμην δὲ δίδωμι] *Consilium do:* quod si secuti eritis, laudabo vos; sin minus, non damnabo. Vide quae diximus ad Matth. 19: 12. *Γνώμη* est *consilium* ut 2 Cor. 8: 10, utitur sic Thucydides et alii. Et ita hic accepit Syrus, nam מלכא est *consilium:* occurrit apud Paraphrastas Chaldaeos saepe.

Ὡς ἠλεημένος ὑπὸ Κυρίου πιστὸς εἶναι] *Ut qui Domino fidelis sim servus, sed hoc ipsum consecutus Dei beneficio.* Ita semper Paulus quicquid in se et aliis est virtutis refert ad Dei misericordiam, quae nunquam quidem hominibus defuit, sed in Euangelio apertissime patefacta est.

est. Ἠλεημένος ab ἐλεεῖσθαι quod est *beneficium consequi*, quod verbum passivum habemus Matth. 5: 7, Rom. 2: 30, 31, 2 Cor. 4: 1, 1 Tim. 1: 13, 16, 1 Petr. 2: 10. Idem est ἠλεημένος quod κεχαριτωμένος, ‎חנון‎: nam nostris Scriptoribus ἔλεος [*misericordia*] omne *beneficium* significat. Vide quae diximus ad Luc. 1: 28.

26. *Νομίζω οὖν τοῦτο καλὸν ὑπάρχειν διὰ τὴν ἐνεστῶσαν ἀνάγκην, existimo ergo hoc bonum esse ob praesentes angustias*] Καλὸν, id est κάλλιον, *melius*, ut supra 1. *Ob praesentes angustias:* nam ἐνεστὸς opponitur μέλλοντι [*futuro*], Rom. 8: 38, supra 3: 22, Gal. 1: 4; ἀνάγκη vero *angustias* atque *aerumnas* significat, ut diximus ad Luc. 21: 23. Quod autem de suis temporibus dicit Paulus, id omnibus temporibus post Christum convenit. Nam secundum Christum vivere volentibus nunquam deerunt vexationes, modo minores tamen, modo maiores: sed etiam subito maximae ingruere possunt. Et quanto est satius unum caput quam multa obiicere talibus malis?

Μία γὰρ ψυχὴ, τῆς ὑπὲρ ἀλγεῖν
Μέτριον ἄχθος,
[Namque una anima est, qua super angi
Mediocre onus est],

ait Euripides. Philippides vero:

Τὸ Πλάτωνος ἀγαθόν ἐστι τοῦτο, Φιδύλε,
Μὴ λαμβάνειν γυναῖκα, μηδὲ τῇ τύχῃ
Διὰ πλειόνων αὐτὸν προβάλλειν πραγμάτων
[Phidyle, optime aiebat Plato,
Vel eo cavendas nuptias, negotia
Ne plura ad ictum pateant fortunae magis].

Vide Matth. 24: 19.

Τὸ οὕτως εἶναι, sic esse] Quaestionem proposuerat de feminino sexu, et respondet de utroque: par enim ferme est ratio. Τὸ οὕτως εἶναι, id est, sicut virgines, sine coniugio scilicet.

27. *Δέδεσαι γυναικί; Μὴ ζήτει λύσιν. Obligatus es uxori? Ne quaeras solutionem*] Ita coelibem vitam praefert ut a fideli nolit incipere divortium. *Δέδεσαι*, id est, *obligatus es?* Nam matrimonium vinculum est. Sic et Rom. 7: 2. Λύσις est χωρισμὸς [*separatio*]. Sic in Digestis, *Soluto matrimonio*.

Δέ-

Λέλυσαι ἀπὸ γυναικός; Solutus es ab uxore?] Id est, *liber es?* Nam praecipue de nunquam nuptias expertis nunc loquitur. Sic apud Hebraeos saepe passiva sumuntur pro verbis neutris.

Μὴ ζήτει γυναῖκα, ne quaeras uxorem] Hoc iam consilii est, ut supra dixit.

28. *Ἐὰν δὲ καὶ γήμῃς, οὐχ ἥμαρτες, quod si autem acceperis uxorem, non peccasti*] *Non violasti fœdus*, ut loquitur in hac re Clemens Alexandrinus.

Θλίψιν δὲ τῇ σαρκὶ ἕξουσιν οἱ τοιοῦτοι, vexationem tamen carnis habebunt hi] Ipsum quidem matrimonium semper per se multas habuit molestias, sed non potest non plurimas habere, ubi quis vivere proposuit contra saeculi morem. Mundus enim suos amat. Odit contrarios.

Ἐγὼ δὲ ὑμῶν φείδομαι, ego autem vobis parco] Id est, *vestrum miseratione ducor.* Vide Act. 20: 29.

29. *Τοῦτο δέ φημι, ἀδελφοί, hoc itaque dico, fratres*] Utilitatem sui consilii, semper boni, commendat ex rebus futuris sibi a Deo revelatis, id est, a superventura persecutione per Neronem. Similem praedictionem Ephesiis factam a Paulo habes Act. 20: 29.

Ὁ καιρὸς συνεσταλμένος τὸ λοιπόν ἐστιν, ἵνα καὶ οἱ ἔχοντες γυναῖκας ὡς μὴ ἔχοντες ὦσι] Legenda haec uno spiritu: sensus enim est: *Breve posthac tempus futurum, cum ii qui uxores habent, pares futuri sint non habentibus*, nempe quia quotidie in periculis erunt ne alter alteri abripiatur per saevitiam Iudicum aut inimicorum. *Καιρὸς ἐσταλμένος, tempus contractum*, id est, breve. *Τὸ λοιπὸν* est *posthac*, ut Matth. 26: 45, Marc. 14: 41, Hebr. 10: 13. Utitur et Demosthenes et alii. In Glossario *λοιπὸν*, *ἐπίῤῥημα, post, secus, iam.* Est autem haec prophetia cum libertate quadam adumbrata ex illa Esaiae 24. Cui similis locus Ezech. 7: 12, 13. Et *ἵνα* [*ut*] est pro *ὅτε* [*cum*] ut 3 Ioh. 4. Ita saepe כי ponitur apud Hebraeos, ut Gen. 38: 9.

30. *Καὶ οἱ κλαίοντες ὡς μὴ κλαίοντες, et qui flent tanquam non flentes*] Non vacabit iis qui in luctu erunt sumere lugubria, Ezech. 24: 16, 22, Ier. 16: 4, 22: 18. Insuper erit cur gaudeant ob ereptos amicos calamitatibus, Ier. 22: 10.

Καὶ

Καὶ οἱ χαίροντες ὡς μὴ χαίροντες, et qui gaudent tanquam non gaudentes] Sponsi et sponsae paria cum caeteris mala ferent, nec manebit eis gaudium, Ioel. 2: 16.

Καὶ οἱ ἀγοράζοντες ὡς μὴ κατέχοντες, et qui emunt tanquam non possidentes] Qui fundum emerunt, pares erunt nihil possidentibus. Hunc sensum habes dictis locis Ezech. 7: 12, 13 et Esai. 24: 2.

31. *Καὶ οἱ χρώμενοι τῷ κόσμῳ τούτῳ ὡς μὴ καταχρώμενοι, et qui utuntur hoc mundo tanquam non utentes*] *Καταχρᾶσθαι* idem est quod *χρᾶσθαι* nisi quod videtur plenius quiddam significare. Plato, *οὐκ ὀρθῶς κατακέχρηται δωρεᾷ, dono recte usus est.* Lysias, *ἀργύριον κατεχρήσατο* [*argentum abusus est*] *absumpsit*, sicut et Romani *abuti rem* dicunt pro *utendo consumere.* Sic *σχολὴν καταχρᾶσθαι, tempus insumere. Mundum* hic intelligit res huius vitae. Qui large eis usi sunt antea, pares erunt eis qui parce usi sunt.

Παράγει γὰρ τὸ σχῆμα τοῦ κόσμου τούτου, praeterit enim figura huius mundi] Idem sensus qui in illis Esai. 24: 4, אמללה נבלה תבל האדץ [*terra infirmata est, defluxit orbis*]. Sed locutio desumpta est a theatro. Dicitur *παράγειν τὸ σχῆμα τῆς σκηνῆς*, ubi scena invertitur aliamque plane ostendit faciem. Hoc vult: non manebunt, ut nunc sunt, res tranquillae, sed mutabuntur in turbidas. Sic 1 Ioh. 2: 17, *ὁ κόσμος παράγεται* [*mundus transit*].

32. *Θέλω δὲ ὑμᾶς ἀμερίμνους εἶναι, velim autem vos sine cura esse*] *Θέλω* hic rursus est, *velim* aut *malim*, ut supra 7. Et *ἀμερίμνους* intelligendum comparate. Minus enim curarum habet qui se, non totam familiam curat. Haec altera est ratio praeter illam de persecutione, cur coelibatus coniugio praeferendus. Maxime autem hoc locum habet in iis qui se totos Ecclesiae ministerio dederunt.

Ὁ ἄγαμος μεριμνᾷ τὰ τοῦ Κυρίου, πῶς ἀρέσει τῷ κυρίῳ, qui sine uxore est, curat quae Domini sunt, quomodo placeat Domino] Hoc praecipue agit, vix aliud habet quod agat.

33. *Ὁ δὲ γαμήσας μεριμνᾷ τὰ τοῦ κόσμου, πῶς ἀρέσει τῇ γυναικὶ, qui autem cum uxore est, curat quae sunt mundi, quomodo placeat uxori*] Sollicitus est in cultu

cor-

corporis, in ornatu aedium, suique et uxoris: qualia amare solent mulieres. Vide Plautum Aulularia III. 5.

34. *Μεμέρισται καὶ ἡ γυνὴ καὶ ἡ παρθένος, distat et uxor et virgo*] Est et hic passivum pro verbo neutro, ut supra 27. *Μεμέρισται*, id est, *distat*: quia quae dividuntur, distant. Sic נזר usurpant Hebraei et Syri. *Multum interest, nupta et virgo.*

Ἡ ἄγαμος μεριμνᾷ τὰ τοῦ Κυρίου, ἵνα ᾖ ἁγία καὶ σώματι καὶ πνεύματι, innupta cogitat quae Domini sunt, ut sit sancta et corpore et spiritu] *Ἁγία* hic intellige eximie. Nam et corpus habet intactum voluptatibus, et animum Christo plenius vacantem. Bene Naumachius:

Καλὸν μὲν δέμας ἁγνὸν ἔχειν, ἀδμῆτά τε μίμνειν
Παρθενικὴν, καθαροῖσι τ' ἀεὶ μελεδήμασι χαίρειν,
Μήτε βαρυτλήτων λαγόνων περὶ φόρτον ἄγουσαν,
Μήτε πόνον τρομέουσαν ἀγάστονον Εἰλειθυίης.
Ἀλλ' ἧσθαι βασίλειαν ἀφαυρῶν θηλυτεράων,
Ψυχῆς ὄμμα φαεινὸν ὑπὲρ βιότοιο χέουσαν,
Ἔνθα γάμοι κεδνοὶ καὶ ἀληθέες, ἔνθα μιγεῖσα
Θεσπεσίοις ἐπέεσσι νοήματα φαίδιμα τίκτει.
[*Pulchra quidem res est intacta in corpore casto*
Virginitas, animi sanctis exercita curis:
Quae nec onusta malis trahit ilia fessa laborum,
Saeva nec immitis Lucinae tela tremiscit.
Hanc sectata viam, veluti Dea, coetibus exstans
Foemineis, trans vitam humilem sua lumina mittit,
Vera iugantur ibi connubia, foetaque sanctis
Vocibus interno gaudet mens conscia partu].

Ἡ δὲ γαμήσασα μεριμνᾷ τὰ τοῦ κόσμου, πῶς ἀρέσει τῷ ἀνδρὶ, quae autem nupta est cogitat quae sunt mundi, quomodo placeat viro] Comit se oculis mariti, ei mores suos accommodat.

35. *Τοῦτο δὲ πρὸς τὸ ὑμῶν αὐτῶν συμφέρον λέγω, porro hoc ad utilitatem vestram dico*] Consilium dantis est, spectare quod ei expedit cui consilium datur. Manuscriptus habet *σύμφορον* pari sensu.

Οὐχ ἵνα βρόχον ὑμῖν ἐπιβάλω] *Βρόχος* est מוקש Prov. 6: 5, 22: 25, alibi *παγίς*. *Non ut vobis laqueum iniiciam*, id est, vobis praecepta dictem quae Christus non dedit. Id enim אסר, id est, *ligare* dicunt Hebraei. Idem dicitur

ἐπι-

ἐπιθεῖναι ζυγὸν [*iugum imponere*]. Act. 15: 10, et βάρος [*onus*] Act. 15: 28, φορτία [*onera*] Matth. 23: 4. Translatio satis plana. Nam opinio de re aliqua ut illicita hominem pressum, adstrictum et quasi illaqueatum tenet. Sic Prov. 6: 2, נוקשת, *obligatus es.*

Ἀλλὰ πρὸς τὸ εὔσχημον, sed ad id quod honestum est] Comparate. Est enim honestum matrimonium, sed honestior castus coelibatus. Sic εὐσχημοσύνη est *decor* infra 12: 23, et εὐσχημόνως, *decore*, Rom. 13: 13, infra 14: 40, 1 Thess. 4: 12. In Glossario εὐσχήμων, *honestus.*

Καὶ εὐπάρεδρον τῷ Κυρίῳ ἀπερισπάστως, et quod facultatem praebeat sine impedimento Dominum obsecrandi] Παρεδρεύειν dicitur qui *assidet*, Prov. 8: 3, et per translationem qui *inservit*, infra 9: 13. Sic 1 Sam. 2: 22 הצבאות Symmachus verterat προσεδρευουσῶν. Qui *alicui vacat*, dicitur ei esse πάρεδρος, aut eum habere πάρεδρον. Sap. 6: 15, 9: 4 εὐπάρεδρον Graeco more, qui adiectivum neutrum pro substantivo denominato usurpant, est *facilitas ad vacandum alicui*: nam eam vim habet εὖ in compositionibus. Ἀπερισπάστου adiectivum habemus et Sap. 16: 11 et Sir. 41: 2, περισπᾶσθαι est *occupari, distrahi*, Eccl. 1: 13, 5: 19, Luc. 10: 40, ἀπερισπάστως, *ita ut non distraharis*, sicut cura familiaris distrahit eos qui in coniugio vivunt a piis meditationibus et factis. Utitur hac voce Athenaeus.

36. *Εἰ δέ τις ἀσχημονεῖν ἐπὶ τὴν παρθένον αὐτοῦ νομίζει, ἐὰν ᾖ ὑπέρακμος, καὶ οὕτως ὀφείλει γίνεσθαι· ὃ θέλει ποιείτω, si quis autem non decore agere se existimat per virginem, eo quod sit plus satis matura, et ita oporteat fieri, quod vult faciat*] Si quis putat ἀσχημονεῖν, id est, ἀσχημονήσειν, praesens pro futuro ut saepe: *subiturum se dedecoris aliquid per virginem eo quod sit plus satis matura.* Respicit Corinthiarum puellarum ingenia. Idem de Hebraeis puellis videntur existimasse magistri, quorum est sententia, *Si filia tua sit* בגרה, ὑπέρακμος, *manumitte servum tuum ut ipsi eum facias maritum.* Haec est causa cur Iustinianus noluerit exheredari posse filiam, si quid in corpus suum peccaverit, postquam ad viginti quinque annos aetatis venerit, et parentes eam nuptum dare distulerint, Nov. CXV. 3. Menander:

Θυ-

Θυγάτηρ ἐπίγαμος, κἂν ἄλλως μηδὲν λαλῇ,
Διὰ τοῦ σιωπᾷν πλεῖστα περὶ αὐτῆς λέγει.
[Aetate nata nubili, ut dicat nihil,
Satis tamen ipso significat silentio.]

'*Ἀκμὴ* est *flos ipse aetatis*. Eam quae supergressae sunt, magis ostendunt cuius sunt ingenii, et si eo ferantur, magis *ὀργῶσι* [*impatienter appetunt*].

Haec bona non primae tribuit natura iuventae,
Quae cito post septem lustra venire solet.

'*Ἀσχημοσύνη* solet dici de *re turpi*, ut Rom. 1: 27. Turpitudo autem liberûm ad parentes redundat, Prov. 19: 13. *Εἰ οὕτως ὀφείλει γίνεσθαι*, *si urget necessitas* ex corpore aut animo puellae. Huic opponitur *μὴ ἔχων ἀνάγκην*, *cui nulla talis imponitur necessitas*. *Ὃ θέλει ποιείτω*, det eam nuptum. Ea enim res more Iudaeorum, qui et nunc obtinet, ex auctoritate patrum pendebat; nec minus more Graecorum.

— *Τῶν δ' ἐμῶν νυμφευμάτων*
Πατέρι μελήσει; —
[— *Sed meis de nuptiis*
Patris mei sit cura —],

est apud Euripidem. Et apud Sophoclem mulier sic loquitur:

Ὅταν δ' ἐς ἥβην ἐξικώμεθ' εὔφρονες
Ὠθούμεθ' ἔξω καὶ διεμπολούμεθα.
[*Ubi ad iuventae venimus laetas fores*
Lare e paterna mendicae protrudimur.]

Γαμείτωσαν, *nuptias faciant*] Nempe ipsa et qui ipsam desiderat. In singulari coeperat, concludit in duali, quia res haec nisi inter duos peragi non potest.

37. *Ὃς δὲ ἕστηκεν ἑδραῖος ἐν τῇ καρδίᾳ*] *Qui primum ipse tenax est sui propositi*, filiam servandi virginem. '*Ἑδραῖος* est *tenax propositi*, infra 15: 58, Col. 1: 23, in Glossario, *ἑδραῖος*, *firmus*, *stabilis*.

Μὴ ἔχων ἀνάγκην, *non habens necessitatem*] Id est, si praeterea tali proposito nec corpus nec animus filiae obsistit.

'*Ἐξουσίαν δὲ ἔχει περὶ τοῦ ἰδίου θελήματος*] Multis verbis eandem rem exsequitur, quia non vult nolenti filiae necessitatem virginitatis imponi. *Si libertatem habet fa-*

ciendi quod vult, id est, si per filiam non stat. Nam ius hac in re magnum est parentum, sed et spectanda filiae voluntas.

Virginitas non tota tua est, ex parte parentum est.

Καὶ τοῦτο κέκρικεν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ, τοῦ τηρεῖν τὴν ἑαυτοῦ παρθένον, et animo constituit, filiam suam servare virginem] *Κέκρικα* dicunt Philosophi, ubi aliquid *plane decreverunt.* Vide et Rom. 14: 13. Et τοῦ hic, ut alibi, saepe praeponitur infinitivo pro quo alii τὸ ponerent. *Τὴν ἑαυτοῦ filiam* scilicet, nam articuli sunt vice nominum quae ex materia subiecta facile intelliguntur.

Καλῶς ποιεῖ, bene facit] *Rem facit valde laudabilem.* Dare vult filiae quod longe optimum est.

38. *Ὥστε καὶ ὁ ἐκγαμίζων, καλῶς ποιεῖ, itaque qui spondet virginem, bene facit*] *Ἐκγαμίζειν* est *spondere, nuptum collocare.* Vide Matth. 22: 30, 24: 38, Luc. 17: 27, 20: 34, 35. In Manuscripto bis est *γαμίζων.*

Ὁ δὲ μὴ ἐκγαμίζων, κρεῖσσον ποιεῖ, sed qui non spondet, melius facit] Est enim aliquid licito melius. Vide quae diximus de Iure Belli et Pacis III. 4. 12.

39. *Γυνὴ δέδεται νόμῳ, ἐφ' ὅσον χρόνον ζῇ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς, mulier vincta est Lege, quamdiu vir eius vivit*] *Vincta est Lege coniugii.* Sic vocem νόμου et verbum δεδεῖσθαι habuimus et Rom. 7: 2. Sed ibi secundum ius Mosis, hic secundum ius a Christo datum.

Ἐὰν δὲ κοιμηθῇ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς, quodsi dormierit vir eius] De hac locutione diximus ad Matth. 9: 24, 27: 52, Ioh. 11: 11, Act. 13: 36. Vide et infra 11: 30, 15: 6, 18, 20, 51, 1 Thess. 4: 13—15, 2 Petr. 3: 4. In Manuscripto tamen est *ἀποθάνῃ* [*mortuus fuerit*].

Ἐλευθέρα ἐστὶν ᾧ θέλει γαμηθῆναι, libertatem habet nubendi cui velit] Id est, *ius habet de se statuendi.* Nubendo nihil facit contra Christum, Deum non offendit.

Μόνον ἐν Κυρίῳ, tantum in Domino] Id est, *intra Ecclesiam*, cum Christiano scilicet. Vide quae de hac locutione dicta ad Rom. 9: 3. De re ipsa vide infra 2 Cor. 6: 14, et Tertulliani librum ad Uxorem secundum. Ita hic accepit Arabs.

40.

40. *Μακαριωτέρα δέ ἐςιν ἐὰν οὕτω μείνῃ*] *Felicior*, tranquillior, securior: *si ita maneat*, id est, qualis est, innupta nimirum. Ita *οὕτως* et supra habuimus 26.

Κατὰ τὴν ἐμὴν γνώμην] *Secundum id consilium quod dedi* supra 25.

Δοκῶ δὲ κἀγὼ πνεῦμα Θεοῦ ἔχειν, puto autem et me Spiritum Dei habere] Non intelligit revelationem, sed sincerum affectum Deo et piis serviendi. Vide supra 4: 21.

CAPUT VIII.

1. *Περὶ δὲ τῶν εἰδωλοθύτων*] *Περὶ τῶν ἀλισγημάτων*, *de immolatitiis carnibus.* Diximus ad Act. 15, *εἰδωλόθυτα* quatenus Apostolico decreto, quod ubique praedicavit etiam Paulus, ut cognoscere est Act. 16: 4, vetita sunt, esse duûm generum. Nam aut in aram data prosecta et caetera exta reddita ei qui victimas obtulerat, qui deinde significabat amicis se sacrificasse, et orare se eos ut ad reddita exta venirent: aut apud mensam coram convivis in locum qui erat vice arae data prosecta, ac deinde coeptum ibidem convivium. Corinthi et alius mos invaluerat, ut qui Isthmiis vicerant populo in ipso templo post sacrificium publicum darent epulum. Idem credo inter se fecisse alios *συμμύςας* sive *συνθιασώτας* [*sacrorum socios*]. Haec omnia, sed supra caetera tertium hoc ex sensu communi aliam interpretationem vix poterat recipere, quam ab iis qui talibus immolatitiis vescebantur approbari cultum idolorum. Vide Num. 25: 2. At isti Corinthii, nomine Christiani, intus Graecanici Philosophi, sicut illud de incestis, ita et hoc ad dialecticas quasdam disputationes trahebant: *Idolum re ipsa non subsistit;* quod verum erat de Diis illis Corinthiis: nam Iupiter, Apollo, Venus, Leucothea, Palaemon homines fuerant qui iam olim interierant: ideo *εἰδωλόθυτα* Hebraeis זבחי מתים [*sacrificia hominum*]. *Quod non est, contaminare animum non potest. Nihil ergo in eo peccati, si in Templo epuler: si ad exta vocatus eam, si post prosecta in focum data mensae accumbam.* Sic illi de qui-

bus et Tryphon: *Καὶ μὴν πολλοὺς τῶν τὸν Ἰησοῦν λεγόντων ὁμολογεῖν, καὶ λεγομένων χριστιανῶν, πυνθάνομαι ἐσθίειν τὰ εἰδωλόθυτα καὶ μηδὲν ἐκ τούτου βλάπτεσθαι λέγειν* [*Atqui plures, qui se Iesum profiteri dicunt et Christiani nominantur, audio simulacris mactata edere, et nihil se ex eo capere detrimenti, dicere*]. Paulus qui Christi habebat Spiritum, et omnia non ad disputationum subtilitates, sed ad usum, ad Dei honorem, ad plurimos a Paganismo abstrahendos, ad retinendos in Christianismo qui iam Christiani esse coeperant, referebat, et sincerius, et quod sequi solet perspicacius, talia tractabat. Itaque piis ex Corintho qui ipsum hac de re consuluerant Apostolica prudentia respondet. Cui consentiens Iustinus Tryphoni haec reponit: *Καὶ ἐκ τοῦ τοιούτους εἶναι ἄνδρας ὁμολογοῦντας ἑαυτοὺς εἶναι χριστιανοὺς, καὶ τὸν σταυρωθέντα Ἰησοῦν ὁμολογεῖν καὶ Κύριον, καὶ Χριστὸν, καὶ μὴ τὰ ἐκείνου διδάγματα διδάσκοντας, ἀλλὰ τὰ ἀπὸ τῶν τῆς πλάνης πνευμάτων, ἡμεῖς οἱ τῆς ἀληθινῆς Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ καθαρᾶς διδασκαλίας μαθηταὶ πιστότεροι καὶ βεβαιότεροι γινόμεθα* [*Eo quoque quod sint istiusmodi viri, qui se Christianos fateantur, seque cum Iesu qui crucifixus est, et Dominum et Christum esse, profiteri dicant, neque tamen huius dogmata, sed quae ipsi a spiritibus seductionis acceperint, ea doceant: nos qui verae ac sincerae Iesu Christi doctrinae discipuli sumus, firmiores in fide ac constantiores reddimur*]. Valeria, cum eam deponentes de sagmario hortarentur de idolothytis manducare, nec sibi omnino licitum testaretur, quia esset Christiana, mactata est. Sic Ado ad IV Calendas Maii in Martyrologio.

Οἴδαμεν ὅτι πάντες γνῶσιν ἔχομεν, scimus nos omnes scientiam habere] Ne isti πεφυσιωμένοι [*inflati*] putent se solos sapere, non minus et nos intelligimus quid sit idolum sive Deus commentitius. *Πάντες*, id est, *pars maxima nostrûm*, ut Rom. 3: 12. Quomodo sumendum et quod sequitur.

Ἡ γνῶσις φυσιοῖ, scientia inflat] Solet hoc facere: facit in multis.

Ἡ δὲ ἀγάπη οἰκοδομεῖ, dilectio vero aedificat] Dilectio dictat in rebus omnibus videndum quid in commune expediat. Vide Rom. 14: 19, 15: 2, ubi nomen est huic

ver-

verbo respondens οἰκοδομή. Saepe et nomine hoc et verbo Paulus utitur.

2. *Εἰ δέ τις δοκεῖ εἰδέναι τι, si quis autem se existimat scire aliquid*] Id est, si quis in hoc uno sibi placeat, quod ingeniosus, quod eruditus sit, quod dialecticas disputationes norit. De hac significatione vocis δοκεῖν vide quae diximus ad Matth. 3: 9 et Marc. 10: 42. Sic et infra 11: 16. In Manuscripto est ἐγνωκέναι [*cognoscere*], ut una vox ter repetatur.

Οὐδέπω οὐδὲν ἔγνωκε καθὼς δεῖ γνῶναι, nondum scit quemadmodum oportet eum scire] Hoc quod praecipuum est ignorat: Cognitionem per se non esse salutiferam, sed quatenus ad dilectionem ducit. *Scire ut oportet*, est scientia recte uti ad suam et aliorum salutem.

3. *Εἰ δέ τις ἀγαπᾷ τὸν Θεόν, si quis autem diligit Deum*] Cui connexum est et illud, *ut proximus diligatur propter Deum.*

Οὗτος ἔγνωσται ὑπ' αὐτοῦ, hic cognitus est ab eo] Rursum ἀντανάκλασις [*refractio*], nam alio sensu dixerat ἔγνωκε, alio sensu dicit ἔγνωσται. Matth. 7: 23, οὐδέποτε ἔγνων ὑμᾶς [*nunquam novi vos*]. Sic et Rom. 7: 15, 8: 29, 11: 2, 2 Tim. 2: 19, 1 Thess. 5: 12, Ioh. 17: 3. Ps. 1: 6, γινώσκει Κύριος ὁδὸν δικαίων [*cognoscit Dominus viam iustorum*], id est, *approbat*, ἀγαπᾷ [*diligit*]. Sic Sapientia Prov. 8: 17, Ἐγὼ τοὺς ἐμὲ φιλοῦντας ἀγαπῶ [*Ego diligentes me diligo*]. Similis est ἀντανάκλασις in verbo *noscendi* Gal. 4: 9 et hic infra 13: 12.

4. *Περὶ τῆς βρώσεως οὖν τῶν εἰδωλοθύτων, de immolatitiis autem edendis*] Generalia quaedam necessaria admodum praefatus, redit πρὸς τὸ εἰδικὸν κεφάλαιον [*ad caput speciale*].

Οἴδαμεν ὅτι οὐδὲν εἴδωλον ἐν κόσμῳ, scimus nihil esse idolum in mundo] Dii isti res sunt imaginariae: ideo vocantur אלילים vel הבלים μάταια [*res vanae*] et שקרים ψευδῆ [*res falsae*]. Idolum est οὐκ ὄν [*non ens*]: ita Origenes in Exodum et eum secutus in Vita Theodori Cedrenus. Theophilus libro I: Τὰ ὀνόματα ὧν φῂς σέβεσθαι θεῶν ὀνόματά ἐστι νεκρῶν ἀνθρώπων [*Nomina eorum Deorum quos te colere ais, nomina sunt mortuorum hominum*]. Arnobius libro VI: *Promptum est pro Diis* im-

immortalibus mortuos vos colere. Vide quae ibi sequuntur, et Clementem Admonitione ad Gentes, et Lactantium II. 14 et seqq. Ideo Iudaei *filii semper viventis Dei* in additionibus ad Estherem.

Καὶ ὅτι οὐδεὶς Θεὸς ἕτερος εἰ μὴ εἷς, et nullum esse Deum nisi unum] Non plures Dii.

5. *Καὶ γὰρ εἴπερ εἰσὶ λεγόμενοι θεοὶ, nam etsi sunt qui dicantur Dii*] *Etiamsi aliqui exsistant revera qui Deorum habeant nomen et dicantur* אלהים [*Dii*]. Sic 2 Thess. 2: 4, *ἐπὶ πάντα λεγόμενον Θεὸν* [*supra omne quod dicitur Deus*].

Εἴτε ἐν οὐρανῷ, sive in coelo] Ut Sol, Luna, Astra.

Εἴτε ἐπὶ τῆς γῆς, sive in terra] Ut Reges viventes. Quod si illa astra et illi Reges Dii nobis non sunt, multo minus ii qui non exsistunt.

Ὥσπερ εἰσὶ θεοὶ πολλοὶ, siquidem sunt Dii multi] Nempe more loquendi apud Gentes recepto: *λεγόμενοι* [*dicti*] ut dixit modo.

Καὶ κύριοι πολλοὶ, et Domini multi] בעלים. Sic enim in Oriente Dii Gentium vocabantur.

6. *Ἀλλὰ ἡμῖν εἷς Θεὸς ὁ πατὴρ, nobis tamen unus Deus Pater*] *Pater* nempe Christi et per eum noster, Ioh. 17: 3.

Ἐξ οὗ τὰ πάντα, ex quo omnia] Haec praepositio caussam significat primariam rerum.

Καὶ ἡμεῖς εἰς αὐτὸν, et nos in illum]. Ad eius gloriam. Creavit enim nos ut a nobis honoretur. Vide Rom. 11: 36. Et est hic Hebraismus, *et nos ipsius causa:* pro *cuius causa nos sumus.*

Καὶ εἷς Κύριος Ἰησοῦς Χριςὸς, et unus Dominus Iesus Christus] Dicitur quidem is et Deus, sed nunquam apud hunc Apostolum ubi Patris est mentio. Itaque *Κύριος* significat excellentiam supra res omnes, excepto Patre, infra 15: 27, Act. 2: 36.

Δι' οὗ τὰ πάντα, per quem omnia] Quae ad novam creationem pertinent, 1 Tim. 2: 5.

Καὶ ἡμεῖς δι' αὐτοῦ, et nos per ipsum] Per ipsum sumus quod sumus, nempe Christiani, 1 Petr. 1: 21.

7. *Ἀλλ' οὐκ ἐν πᾶσιν ἡ γνῶσις, sed non in omnibus est scientia*] *Non omnes eam cognitionem habent, idola ista nihil esse; unum esse Deum; unum Dominum.*

Ti-

Τινὲς δὲ τῇ συνειδήσει τοῦ εἰδώλου ἕως ἄρτι ὡς εἰδωλόθυτον ἐσθίουσι, quidam autem huc usque cum opinione idoli quasi immolatitium edunt] *Συνειδήσιν εἰδώλου* hic vocat opinionem de idolo, quasi vim aliquam haberet. Est translatio a re vicina ad vicinam: nam opinio illa aliquid simile habet conscientiae. Qui tales sunt, carnes immolatitias vescuntur tanquam immolatitias, id est, putant ex prosectis aliquid illas accepisse sanctimoniae a Numine illo cui ara fuit dicata. Hunc sensum recte videtur assecutus Syrus. *Ἕως ἄρτι* recte dicit, quia multum adhuc vigebat Paganismus etiam Corinthi. At in Manuscripto est *τῇ συνηθείᾳ τοῦ εἰδώλου* [*consuetudine idoli*], ut sit *μετωνυμία* [*transnominatio*].

Καὶ ἡ συνείδησις αὐτῶν ἀσθενὴς οὖσα μολύνεται, et conscientia ipsorum cum sit infirma contaminatur] *Ἀσθενὴς* hic est *morbida, male instituta. Μολύνεται, contaminatur*, quia talibus actibus magis magisque inolescit prava opinio. Omnis autem prava opinio, praesertim circa res divinas, inquinamentum quoddam est animi.

8. *Βρῶμα δὲ ἡμᾶς οὐ παρίστησι τῷ Θεῷ, cibus autem nos non commendat Deo*] Id est, epulae cum infidelibus communes. Qui sine scrupulo talia convivia inibant, volebant credi sapientiores caeteris: at ait Paulus *non ob id Deo esse acceptiores. Παρίστησι*, id est, *commendat:* quia qui aliquem Regi commendant solent eum in Regis *conspectum adducere*, quod est *παριστάναι*.

Οὔτε γὰρ ἐὰν φάγωμεν, neque enim si ederimus] Si intersumus infidelium conviviis.

Περισσεύομεν, abundabimus] Nihilo ob id erimus Deo gratiores. De verbo *περισσεύειν* vide Rom. 3: 7, 5: 15.

Οὔτε ἐὰν μὴ φάγωμεν, ὑστερούμεθα, neque si non ederimus, deficiemus] Neque si abstineamus, eo minus habebimus de Domini benevolentia. De significatione verbi *ὑστερεῖσθαι* vide supra 1: 7. In Manuscripto est inversus ordo, *οὔτε γὰρ ἐὰν μὴ φάγωμεν, περισσεύομεν· οὔτε ἐὰν φάγωμεν, ὑστερούμεθα.*

9. *Βλέπετε δὲ*] *Etiam atque etiam videte*, id est, cavete.

Μήπως ἡ ἐξουσία ὑμῶν αὕτη, ne forte haec libertas vestra] *Μετωνυμία* [*transnominatio*]: nam *libertatem* dixit, cum vellet intelligere libertatis usurpationem. *Ἐξουσίας*

 vox

vox *iuis agendi* significat, ut Rom. 9: 21, supra 7: 37. Vide et supra 6: 12.

Πρόσκομμα γένηται, offendiculum fiat] Πρόσκομμα est hic מִכְשׁוֹל, *id per quod quis in ruinam impellitur*. Vide quae ad Matth. 5: 29 et Praeceptum vetans CLXVIII; *ruinam* autem hic intellige discessionem a Christianismo.

Τοῖς ἀσθενοῦσιν, infirmis] In Manuscripto ἀσθενέσιν. Id hic non absolute intelligendum, ut modo, sed comparate de iis qui cum recens Christiano coetui se addidissent, fidei erant tenerae, et quae facile malis documentis aut exemplis convelli posset.

10. *Ἐὰν γάρ τις ἴδῃ σε τὸν ἔχοντα γνῶσιν, si enim quis viderit te qui habes scientiam*] *Te qui eruditus et tibi videris, et aliis crederis.* Vocabant enim illi se Γνωστικοὺς [*Sapientes*] tanquam plus videntes caeteris. Vide 1 Tim. 6: 20. Et Clemens Alexandrinus πεφυσιωμένους εἰς γνῶσιν [*scientia inflatos*] vocat Paedagog. I. 6.

Ἐν εἰδωλείῳ] *Εἰδωλεῖον* est *templum idoli*, ut diximus 1 Macc. 1: 50, 10: 83. Sic *Ἀσταρτεῖον* habemus 1 Sam. 31: 10. Sic *Ἀτεργατεῖον* 2 Macc. 12: 26, sic et *Ποσειδώνιον* Graecis est *templum Neptuni*; *Μουσεῖον*, *Musarum*; *Νυμφαῖον*, *Nympharum*.

Κατακείμενον] *Accumbentem*, id est, epulantem more Graeco. Sic Plato de Republica secundo, ἐπὶ κλινῶν κατακεῖσθαι [*in lectis accumbere*]. Virgilius:

— *Tu das epulis accumbere Divûm.*

Vide Matth. 26: 20.

Οὐχὶ ἡ συνείδησις αὐτοῦ ἀσθενοῦς ὄντος οἰκοδομηθήσεται εἰς τὸ τὰ εἰδωλόθυτα ἐσθίειν, nonne opinio eius cum sit infirma confirmabitur ad edenda immolatitia] *Συνείδησις* rursum *opinio*; *οἰκοδομηθήσεται*, *confirmabitur*, quo modo Paulus hac voce uti solet: εἰς τὸ τὰ εἰδωλόθυτα ἐσθίειν, nempe in honorem idoli, sicut et te facere existimat. Itaque eo perducitur ut ἐν εἰδωλολατρείᾳ [*in cultura idolorum*] nihil mali esse arbitretur.

11. *Καὶ ἀπολεῖται ὁ ἀσθενῶν ἀδελφὸς, et peribit infirmus frater*] Paulatim desinet esse Christianus, ita secum cogitans, Cur persecutiones sustineam si ista sunt ἀδιάφορα [*media*]? In Manuscripto paulo aliter, ἀπόλλυται οὖν ἐν τῇ σῇ γνώσει ἀδελφὸς, δι᾽ ὃν, etc.

Ἐπὶ

Ἐπὶ τῇ σῇ γνώσει]. *Occasione scientiae tuae*, cuius obtentu ista defendis.

Δι' ὃν Χριστὸς ἀπέθανεν, *propter quem Christus mortuus est*] Christus pro omnibus omnino hominibus mortuus est, ut per Euangelium converti possent. Ergo et pro iis qui pereunt, Rom. 14: 15, 2 Petr. 2: 1, Hebr. 10: 29.

12. *Οὕτω δὲ ἁμαρτάνοντες εἰς τοὺς ἀδελφοὺς, καὶ τύπτοντες αὐτῶν τὴν συνείδησιν ἀσθενοῦσαν*, *sic autem peccantes in fratres, et percutientes conscientiam eorum infirmam*] *Τύπτειν* hic est *vulnus infligere*, Prov. 26: 22. *Συνείδησιν* hic vocat persuasionem de veritate et necessitate Euangelii, quae cum adhuc sit tenera levi vulnere interimitur.

Εἰς Χριστὸν ἁμαρτάνετε, *in Christum peccatis*] Eripitis enim ei discipulum, fructum mortis Christi quantum in vobis est impeditis. Magna haec est in Christum iniuria.

13. *Διόπερ εἰ βρῶμα σκανδαλίζει τὸν ἀδελφόν μου, οὐ μὴ φάγω κρέα εἰς τὸν αἰῶνα, ἵνα μὴ τὸν ἀδελφόν μου σκανδαλίσω*, *quapropter si cibus fratrem meum offendit, numquam carnem edam, ne fratrem meum offendam*] Est exaggeratio. Potius quam occasionem dem alicui Christiano redeundi ad idololatriam, malim non tantum epulis illis immolatitiis, sed omni omnino carne sive animato abstinere, et pane solo atque oleribus, ut nonnulli faciunt, victitare. Non autem hoc dicit, quod hoc aliquo casu opus sit, sed ut ostendat multo graviora quam de quibus hic agitur, sustinenda pro proximorum salute. Simile loquendi genus observavimus Matth. 5: 29.

CAPUT IX.

1. *Οὐκ εἰμὶ ἀπόστολος*, *an non sum Apostolus*] Pergit arguere Doctores illos qui eruditionis nomine inflati plus Philosophicis disputationibus quam utilitati fidelium tribuebant. Urget autem eos suo exemplo, hoc dicit, *Si Apostolus sum, ut sum, nihilo minor sum illis Doctoribus.*

Οὐκ εἰμὶ ἐλεύθερος, *an non sum liber*] Libertas certe omnibus aequalis est, nec mihi minus quam illis competit.

In Manuscripto melius crescit oratio, *Οὐκ εἰμὶ ἐλεύθερος; οὐκ εἰμὶ ἀπόστολος;* Et sic legisse Syrum et Arabem apparet.

Οὐχὶ Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν Κύριον ἡμῶν ἑώρακα, an Iesum Christum Dominum nostrum non vidi] Si illis auctoritatis aliquid confert Graecanica eruditio, at mihi Divinae revelationes.

Οὐ τὸ ἔργον μου ὑμεῖς ἐστε ἐν Κυρίῳ, an non opus meum vos estis in Domino] Ego vos Christo formavi. Sic,

Et magnum magni Caesaris illud opus,

de eo qui a Caesare institutus fuerat.

2. *Εἰ ἄλλοις οὐκ εἰμὶ ἀπόστολος, ἀλλά γε ὑμῖν εἰμι, quodsi aliis non sum Apostolus, at vobis sum*] Si alii dubitarent an Apostolus essem, vos certe dubitare non deberetis propter ingentia signa Apostolatûs, quae apud vos edidi.

Ἡ γὰρ σφραγὶς τῆς ἐμῆς ἀποστολῆς ὑμεῖς ἐστε ἐν Κυρίῳ, nam signaculum muneris mei vos estis in Domino] Sicut per signa apposita constat instrumentum aliquod esse sincerum, ita per vestram conversionem constat me esse Apostolum. De voce *σφραγίδος* vide quae dicta ad Ioh. 3: 33 et Rom. 4: 11. *Ἀποστολὴ munus Apostolicum*, Act. 1: 25, Rom. 1: 5, Gal. 2: 8, quomodo *ἐπισκοπὴ, munus Episcopi*, Act. 1: 20, 1 Tim. 3: 1. *Ἐν Κυρίῳ* supple *ὄντες*, *eo ipso quod estis in Christo*, quod estis Christiani: *ἐμὸν γέρας τόδε* [*honor meus hoc est*].

3. *Ἡ ἐμὴ ἀπολογία τοῖς ἐμὲ ἀνακρίνουσιν αὕτη ἐστὶ, defensio mea apud eos, qui me explorant, haec est*] Melius putem haec ad sequentia quam ad praecedentia referri. *Qui sibi id arrogant, ut de meis actionibus iudicent, eis respondeo quae sequuntur.* Doctores nonnulli Corinthiorum, *γνωστικοὶ* [*sapientes*] illi scilicet, Paulum obtrectabant tanquam minus intelligentem quanta esset sapientis hominis libertas. Ostendit vero Paulus se id recte intelligere, et id multis argumentis docet; sed se usum libertatis circumscribere prudentiae et dilectionis finibus.

5. *Μὴ οὐκ ἔχομεν ἐξουσίαν ἀδελφὴν γυναῖκα περιάγειν, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ ἀπόστολοι καὶ οἱ ἀδελφοὶ τοῦ Κυρίου καὶ Κηφᾶς; An non habemus libertatem mulierem sororem nobiscum ducendi, sicut et caeteri Apostoli et fratres Domini et Cephas?*] Crescit oratio: nam primum *Apostolos* nominat, deinde *fratres*, id est cognatos, *Domini*, pos-

postremo *Cepham* ipsum principem Apostolici coetus. Cephas sive Petrus uxorem suam comitem habuit itinerum, quae et coram ipso ad mortem ducta est, ut ex traditione refert Clemens Alexandrinus libro VII. Idem fecere et alii Apostoli et uxorum opera usi sunt ad matronas convertendas, ut idem narrat libro III, quanquam addit, *οὐχ ὡς γαμετὰς, ἀλλ' ὡς ἀδελφὰς περιήγοντας γυναῖκας* [*non ut nuptas, sed sicut sorores circumducentes mulieres*], quasi significare volens *non usos Apostolos uxoribus ut uxoribus*, cum tamen ante dixisset et Petro et Philippo natos filios, et a Philippo filias nuptum datas. Videtur ergo rectius, *γυναῖκα* hic accipere non de matronis talibus, quales Christum comitatae olim fuerant. Solebant enim Iudaei uxores suas appellare *sorores* ob communem originem, Tob. 5: 18 in Graeco. Christiani autem ob communem fidem, ut diximus supra 7: 14. Pari de causa Tertullianus uxorem suam *dilectissimam in Domino conservam* vocat. *Περιάγειν* est *secum ducere quoquo quis eat.* Sic *περιήγαγε* sumitur Ezech. 37: 2, *ἄγεσθαι* hoc ipsum Iustino, ubi de Iudaeis agit fine Colloquii cum Tryphone. *Ne feminae in socios aut Gentes externas traherentur*, ait Tacitus Annal. III. 2. Intellige autem *περιάγειν* sumptu Ecclesiarum, ut fieri solebat.

6. *Ἢ μόνος ἐγὼ καὶ Βαρνάβας, aut egone solus et Barnabas*] Barnabas Pauli diu comes multum ab exemplo ipsius traxerat.

Οὐκ ἔχομεν ἐξουσίαν τοῦ μὴ ἐργάζεσθαι, non habemus potestatem non operandi] Id est, ius parcendi operae nostrae et vivendi impensis Ecclesiarum. Putatis forte nos duos ius nostrum non intelligere. Intelligimus sane; sed et intelligimus quando utilius sit eo iure non uti. Vide Act. 18: 3.

7. *Τίς στρατεύεται τοῖς ἰδίοις ὀψωνίοις ποτὲ, quis unquam suis stipendiis militat*] Ut ostendat se ius suum intelligere, argumenta eius iuris adfert, primum ex consensu Gentium, deinde etiam ex Lege Mosis. *Ὀψώνια, stipendia* Luc. 3: 14. *Suis stipendiis militare*, id est suo aere, suo sumptu.

Τίς φυτεύει ἀμπελῶνα, καὶ ἐκ τοῦ καρποῦ αὐτοῦ οὐκ ἐσθίει, quis plantat vineam, et de fructu eius non edit] Vinitoribus licet uvas edere.

*H

Ἢ τίς ποιμαίνει ποίμνην, καὶ ἐκ τοῦ γάλακτος τῆς ποίμνης οὐκ ἐσθίει, quis pascit gregem, et lac gregis non edit] Solent pastores, si qua necessitas urgeat, lacte pecudum se sustentare. Lac et *bibi* dicitur, ut supra 3: 2, et *edi*, ut hic, nimirum cum pane quem in pera ferebant pastores, 2 Reg. 4: 42, Iudith. 10: 5, 13: 11.

8. *Μὴ κατὰ ἄνθρωπον ταῦτα λαλῶ*] *An putatis me quae dico sola humana auctoritate adstruere*, ex moribus scilicet? Vide Rom. 6: 19.

Ἢ οὐχὶ καὶ ὁ νόμος ταῦτα λέγει, nonne et Lex haec dicit] Lex ipsa a Deo data, in qua nihil est iniqui.

9. *Ἐν γὰρ τῷ νόμῳ Μωσέως γέγραπται· Οὐ φιμώσεις βοῦν ἀλοῶντα, scriptum est enim in Lege Mosis, non capistrabis bovem triturantem*] Verba LXX Deut. 25: 4. *Φιμοῦν, capistrare*, ut loquuntur Plinius et Columella: *infraenare*, ut vertit Ambrosius; *ἐπιστομίζειν*, ut Hesychius, *os occludere:* unde per translationem significat *silentium indicere*, Matth. 22: 12, 34, Marc. 1: 25, 4: 39, Luc. 4: 35, 1 Petr. 2: 15. *Ἀλοᾶν* dicuntur boves cum grana ex aristis exterunt pedibus: qui mos Orientis, sed et Graeciae, ut ex Theophrasto et aliis discimus. Vide de hac re Mosem de Cotzi Praecepto iubente XCI, vetante CLXXXIV.

Μὴ τῶν βοῶν μέλει τῷ Θεῷ, num boves curat Deus] Non praecipue, sed ideo iubemur misericordiam etiam in iumentis exercere, ut eo magis eam noscamus in homines exercendam. Quintilianus V. 9: *Nec mihi videntur Areopagitae cum damnaverunt puerum coturnicum oculos eruentem, aliud iudicasse, quam id signum esse perniciosissimae mentis multisque malo futurae si adolevisset.* Homines quos Deus a tutela sua destituit, dicitur habere velut pisces et insecta, quia Deus animantium ipsa genera tantum curat, homines etiam singulos, si tanti sint. Vide quae hac de re *φιλοσοφικῶς* [*philosophice*] disserit Maimonides Duce dubitantium III. 17. Philo libro de Sacrificantibus: *Οὐ γὰρ ὑπὲρ τῶν ἀλόγων ὁ νόμος, ἀλλ' ὑπὲρ τῶν νοῦν καὶ λόγον ἐχόντων· ὥστε οὐ τῶν θυομένων φροντίς ἐστιν, ἀλλὰ τῶν θυόντων, ἵνα μηδὲν πάθος κηραίνωσι* [*Nec enim bruta Legi curae sunt, sed mente et ratione praedita: itaque de offerentibus, non de victimis est sol-*

li-

licita, ne quod vitium eis insideat]. Philostratus vita Apollonii VIII, 9: *Τοῦτο δὲ οὐχ ὑπὲρ τῶν λεόντων εἶπεν, οὐ γὰρ ὑπὲρ θηρίων ἀγωγῆς σπουδάζομεν, ἀλλὰ ἡνίαν ἐπὶ τοὺς τυράννους διδοὺς* [*Hoc autem non de leonibus dixit, nam non sumus solliciti de aductione ferarum; sed ut fraenum tyrannis iniiciat*]. Non dissimile illud Demosthenis contra Timocratem: *Οὐ γὰρ ὑπὲρ τῶν οἰκετῶν ἐσπούδασεν ὁ νομοθέτης· ἀλλὰ βουλόμενος ἡμᾶς ἐθίζειν πολὺ ἀπέχειν τῆς τῶν ἐλευθέρων ὕβρεως* [*Neque enim servi curae fuere legislatori; sed quo nos a liberorum contumelia quam longissime arceat*].

10. *Ἢ δι' ἡμᾶς πάντως λέγει, an propter nos praecipue dicit*] *Πάντως* est *praecipue*: sicut *πάντες*, *plerique*.

Δι' ἡμᾶς γὰρ ἐγράφη, ὅτι ἐπ' ἐλπίδι ὀφείλει ὁ ἀροτριῶν ἀροτριᾶν· καὶ ὁ ἀλοῶν τῆς ἐλπίδος αὐτοῦ μετέχειν, ἐπ' ἐλπίδι, nam propter nos scriptum est, debere spe qui arat arare, et spe qui triturat spe fructus percipiendi] Libri hic variant, ut est ab aliis annotatum. Manuscriptus ille, *Ὅτι ὀφείλει ἐπ' ἐλπίδι ὁ ἀροτριῶν ἀροτριᾶν, καὶ ὁ ἀλοῶν ἐπ' ἐλπίδι τοῦ μετέχειν*. In qua lectione duo notanda; primum post *ὁ ἀλοῶν* subaudiendum *ἀλοᾶν*, idque ex simili *ἀροτριᾶν* quod praecessit. Deinde *μετέχειν* referendum, non ad posterius tantum, sed et ad prius *ἐπ' ἐλπίδι*. Qui iumentis consultum voluit, multo magis hominibus laborantibus, ut laborem soletur spes mercedis, sive ea detur in parte rei ipsius in qua laboratur, ut fit colonis partiariis, sive in pecunia quae omnium rerum vicem subit.

11. *Εἰ ἡμεῖς ὑμῖν τὰ πνευματικὰ ἐσπείραμεν, μέγα εἰ ἡμεῖς ὑμῶν τὰ σαρκικὰ θερίσομεν, si nos vobis spiritualia sevimus, magnum est si nos carnalia vestra metamus*] Bis a minori ducit argumentum; primum a iumentis ad homines; deinde ab hominibus laborantibus in iis quae ad hanc vitam attinent, ad homines laborantes in rebus ducentibus ad vitam meliorem. Si illi digni sunt qui alantur, quanto magis hi. *Serere* et *metere* frequentia in proverbiis, ut notavimus ad Matth. 25: 22, Ioh. 4: 37. Hoc loco *serere* est operam praestare, *metere* pro opera aliquid accipere. *Μέγα*, id est, *an mirum est?* sic *οὐ μέγα minime mirum*, 2 Cor. 11: 15.

12. *Εἰ ἄλλοι τῆς ἐξουσίας ὑμῶν μετέχουσιν, οὐ μᾶλλον ἡμεῖς*]

ὑμεῖς] *Si alii fruuntur iure in vos, quanto magis nos,* supple *aequum fuit pari frui iure?* Ἐξουσία ὑμῶν, id est, εἰς ὑμᾶς, quomodo ἐξουσία πάσης σαρκὸς [*potestas omnis carnis*], Ioh. 17: 2, ἐξουσίαν πνευμάτων [*potestatem spirituum*] Matth. 10: 1.

Ἀλλ' οὐκ ἐχρησάμεθα τῇ ἐξουσίᾳ ταύτῃ, *at non usi sumus hac potestate*] Qui ius habet, potest et eius iuris usu abstinere: alioqui dominus eius iuris non esset.

Ἀλλὰ πάντα στέγομεν] *Perferimus* [*vero omnia*]. Sic στέγειν habemus infra 13: 7, 2 Thess. 3: 1, 5.

Ἵνα μὴ ἐγκοπήν τινα δῶμεν τῷ εὐαγγελίῳ τοῦ Χριστοῦ, *ne quid impedimenti obiiciamus Euangelio Christi*] Ἐγκόπτειν est *impedire*, Rom. 15: 22, Gal. 5: 7, 1 Thess. 2: 18. Hinc ἐγκοπὴ, *impedimentum*, ut ubi via intercisa est.

13. Οὐκ οἴδατε ὅτι οἱ τὰ ἱερὰ ἐργαζόμενοι, ἐκ τοῦ ἱεροῦ ἐσθίουσιν; *nescitis eos qui sacra curant, de sacro vivere*] Levitae nimirum, quorum erat mactare pecudes. Hi *de sacro* vivebant, id est, de decimis.

Οἱ τῷ θυσιαστηρίῳ προσεδρεύοντες, τῷ θυσιαστηρίῳ συμμερίζονται, *qui altari serviunt, cum altari partiri*] Manuscriptus hic habet παρεδρεύοντες de qua voce diximus supra 7: 35. Intellige Sacerdotes quorum erat exta aris imponere, partes autem sibi retinere, Lev. 7: 6. Ideo recte hic dicuntur *partiri* cum ipso *altari* tam de Sacerdotibus quam de Levitis. Vide locum Deut. 18: 1. Sic Ion apud Euripidem:

Βωμοί μ' ἐφερβον.
[*Pavere me arae.*]

14. Οὕτω καὶ ὁ Κύριος διέταξε τοῖς τὸ εὐαγγέλιον καταγγέλλουσιν ἐκ τοῦ εὐαγγελίου ζῆν, *ita et Dominus ordinavit iis qui Euangelium annuntiant, ut de Euangelio vivant*] Nimirum ex dicto quod tunc per manus tradebatur: caeterum nunc perscriptum est, Matth. 10: 10, Luc. 10: 8.

15. Ἐγὼ δὲ οὐδενὶ ἐχρησάμην τούτων, *ego autem nihil horum usurpavi*] Non alimenta accepi, non munera.

Οὐκ ἔγραψα δὲ ταῦτα, ἵνα οὕτω γένηται ἐν ἐμοὶ, *non autem scripsi haec ut ita fiant, in me*] Id est, *mihi*. Non ideo scripsi ut mihi praestentur quae aliis.

Ka-

Καλὸν γάρ μοι μᾶλλον ἀποθανεῖν, ἢ τὸ καύχημά μου ἵνα τις κενώσῃ] Καύχημα [*gloriam*] iam saepe diximus esse ἀγαλλίαμα, *gaudium*. *Malim mori quam gaudium illud, quod parit mihi conscientia meo sumptu praedicati Euangelii auferri*. Magnum animum olim ostendit Abrahamus nihil de praeda bello parta sibi cupiens, Gen. 14: 22, 23. Multo maiorem Paulus pro gravi ac salutifero labore ne alimenta quidem sibi sumens. *Καλὸν* cum dativo pari sensu habuimus, Matth. 18: 8, 9, 26: 24, Marc. 9: 42, 43, 45, 47. Verbum vero *κενοῦν* habuimus, Rom. 4: 14, supra 1: 7.

16. *Ἐὰν γὰρ εὐαγγελίζωμαι, οὐκ ἔστι μοι καύχημα, nam quod Euangelium annuntio, non est mihi gloria*] Comparate intellige. Magis enim erigitur conscientia de iis quae ex nulla obligatione egregia fecit.

Οὐαὶ δέ μοι ἐστιν, ἐὰν μὴ εὐαγγελίζωμαι, vae enim mihi est, nisi annuntiem] Amos. 3: 8, 7: 15, 16, 17, Ier. 20: 8. *Qui a Deo in hoc illuminatus est, debet alios instruere etiam cum vitae suae periculo*, ait Maimonides Doctor dubitantium II. 31, et Rabbi Israel de Anima, cap. 6, *Si quis defugiat, eveniet ei quod Ionae, aut peius aliquid.*

17. *Εἰ γὰρ ἑκὼν τοῦτο πράσσω, μισθὸν ἔχω*] *Si id sponte fecissem, non iussus*, ut Frumentius et alii quidam, *μισθὸν ἔχω, sperare inde possem praemium non quodvis, sed eximium*. ἃ μὲν γὰρ ὑπὲρ τὴν ἐντολὴν γίνεται, πολὺν ἔχει τὸν μισθὸν κατὰ τοῦτο· ἃ δὲ ἐν ἐντολῆς τάξει, οὐ τοσοῦτον [*quod enim supra praeceptum fit, id eo ipso magnam mercedem habet; quod autem iuxta praeceptum fit, non talem*]. Vide dicta a nobis ad Luc. 17: 10, ubi et hunc Pauli locum attigimus.

Εἰ δὲ ἄκων, sin iussus] Ἄκων hic non est *invitus*, sed *iussus, non meopte arbitratu*.

Οἰκονομίαν πεπίστευμαι, dispensatio mihi credita est] *Ratio mihi reddenda est impositi muneris*. Οἰκονομία hic, quod alibi ἐπισκοπή. Vide supra 4: 1. *Πεπίστευμαι* cum accusativo, ut Rom. 3: 2. Potest mihi dici, *redde rationem villicationis tuae*, Luc. 16: 2.

18. *Τίς οὖν μοι ἐστιν ὁ μισθός*] Id est, *Unde ergo spes eximii cuiusdam praemii?* Augustinus: *Potuit beatus Pau-*

Paulus ex Euangelio sibi victum quaerere. Quod maluit operari, amplius erogabat.

Ἵνα εὐαγγελιζόμενος ἀδάπανον θήσω τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ, ut Euangelium annuntians sine sumptu locem Euangelium Christi] Ἵνα hic est εἰ: supra 7: 29 habuimus ἵνα pro *quando*. Θήσω hic est dictum quomodo τιθέναι χάριν apud Graecos saepe, *locare* aut *collocare beneficium* apud Latinos. Ἀδάπανον nempe accipientibus: *ita ut ipsis nihilo constet*. In Glossario ἀδάπανος, *sine impensa partus*.

Εἰς τὸ μὴ καταχρήσασθαι τῇ ἐξουσίᾳ μου ἐν τῷ εὐαγγελίῳ, ut non utar potestate mea in Euangelio] Non est καταχρήσασθαι, *male uti*, ut quidam putarunt, sed *uti* aut *peruti*, ut supra 7: 31, *in Euangelio praedicando* scilicet.

19. *Ἐλεύθερος γὰρ ὢν ἐκ πάντων, nam cum liber essem ex omnibus*] Id est, *ab omnibus hominibus liber*: nemini eorum obnoxius.

Πᾶσιν ἐμαυτὸν ἐδούλωσα] *Sponte me ut omnium servum gessi*, nullum laborem, nulla incommoda ipsorum causa defugiens.

Ἵνα τοὺς πλείονας κερδήσω] *Ut eo plures lucrifaciam*, id est, servem. Vide Matth. 18: 15. Lucrifit enim quod servatur. Itaque pro eodem mox dicet σώσω.

20. *Καὶ ἐγενόμην τοῖς Ἰουδαίοις ὡς Ἰουδαῖος, et factus sum Iudaeis tanquam Iudaeus*] Quasi *Iudaeus essem*, nempe religione. Exemplum vide Act. 21: 23—26.

Τοῖς ὑπὸ νόμον ὡς ὑπὸ νόμον, iis qui sub Lege sunt, quasi sub Lege essem] *Quasi Proselytus essem*: Proselyti enim Legi se subiiciebant. Exemplum huius rei vide Act. 16: 3.

21. *Τοῖς ἀνόμοις ὡς ἄνομος, iis qui sine Lege erant, tanquam sine Lege essem*] Ἄνομοι hic dicuntur οἱ νόμον μὴ ἔχοντες [*qui Legem non habent*], Rom. 2: 14, id est, quibus Lex Mosis data non est, quales erant omnes extra Israelitas et Proselytos. Exemplum huius rei vide Act. 17: 22, Gal. 2: 3, 14.

Μὴ ὢν ἄνομος Θεῷ, ἀλλ' ἔννομος Χριστῷ, cum sine Lege Dei non essem, sed in Lege essem Christi] Hanc parenthesim addidit ne quis vocem ἄνομος prave interpretaretur,

tur, nam alio sensu dicuntur *ἄνομοι* qui pro animi lubitu vivunt, Marc. 15: 28, Luc. 22: 37, Act. 2: 23, 2 Thess. 2: 8, 1 Tim. 1: 9, 2 Petr. 2: 8. Dicit ergo *se Legem habere*, nempe *Christi*, et secundum eam vivere. Sic *ἔννομον βίωσιν* [*vitam ex Lege*] dixit Sirachides. In Manuscripto *Θεοῦ* et *Χριστοῦ* in Genitivo pari sensu, et sic legere Graeci qui ad hunc locum scripsere.

22. *Ἐγενόμην τοῖς ἀσθενέσιν ὡς ἀσθενής, factus sum infirmis infirmus*] *Tanquam novitius ac tener in fide.*

Τοῖς πᾶσι γέγονα τὰ πάντα, omnibus omnia factus sum] In omnes formas me verti, prout ferebat utilitas eorum quibuscum mihi res erat. Prudentis est non inhaerere *τοῖς καθ' ὅλου* [*universalibus*], sed spectare *τὰ καθ' ἕκαστα* [*singula*].

23. *Τοῦτο δὲ ποιῶ διὰ τὸ εὐαγγέλιον, ἵνα συγκοινωνὸς αὐτοῦ γένωμαι, hoc autem facio propter Euangelium, ut particeps eius efficiar*] *Μετωνυμία* [*transnominatio*] *ut particeps Euangelii fiam*, id est, praemii eius quod in Euangelio promittitur. Sic *βραβεῖον* Syrus hic dixit *victoriam.*

24. *Οὐκ οἴδατε ὅτι οἱ ἐν σταδίῳ τρέχοντες, πάντες μὲν τρέχουσιν, εἷς δὲ λαμβάνει τὸ βραβεῖον, nescitis, eos qui in stadio currunt omnes quidem currere, sed unum accipere palmam*] Traiectio pro *πάντες μὲν οἱ ἐν σταδίῳ τρέχοντες τρέχουσι* [*omnes quidem in stadio currentes currere*]. Et prius illud *τρέχοντες* est participium pro nomine *σταδιοδρόμοι*, more Hebraeo. *Στάδιον, curriculum*, in Glossario. *Βραβεῖον, palma*, in eodem Glossario. Et in hoc loco citando ubi est *βραβεῖον, palmam* dixere Cyprianus et Ambrosius. Eandem vocem in sensu ad quem tendit haec comparatio habes Phil. 3: 14.

Οὕτω τρέχετε ἵνα καταλάβητε] *Ita currite ut* primi sitis in cursu, et sic praemium *possitis assequi.*

25. *Πᾶς δὲ ὁ ἀγωνιζόμενος, πάντα ἐγκρατεύεται, qui autem in stadio contendit, ab omnibus se abstinet*] Horatius:

> *Qui studet optatam cursu contingere metam,*
> *Multa tulit fecitque puer, sudavit et alsit:*
> *Abstinuit Venere et Baccho.*

Epictetus: *Μέλει σοι Ὀλύμπια νικῆσαι; κἀγὼ, νὴ τὸν Θεόν· κομψὸν γάρ ἐστιν· ἀλλὰ σκόπει τὰ καθηγούμενα, καὶ τὰ ἀκόλουθα, καὶ οὕτως ἅπτου τοῦ ἔργου. Δεῖ σ' εὐτακτεῖν, ἀναγκοτροφεῖν, ἀπέχεσθαι πεμμάτων, γυμνάζεσθαι πρὸς ἀνάγκην ἐν ὥρᾳ τεταγμένῃ, ἐν καύματι, ἐν ψύχει, μὴ ψυχρὸν πίνειν, μὴ οἶνον, ὡς ἔτυχεν· ἁπλῶς, ὡς ἰατρῷ ἐπιδιδόναι σεαυτὸν τῷ ἐπιστάτῃ* [*Vis Olympia vincere? et ego Medius Fidius. Est enim praeclarum. Sed considera quid antecedere, quid sequi soleat: atque ita rem gerendam suscipito. Oportebit te conservare ordinem, edere ingratis, abstinere bellariis, exerceri necessario et certo tempore, in aestu, in frigore: non frigidam bibere, non vinum, nisi praefinito; ad summam, tanquam medico, sic lanistae te tradas oportet*]. Late idem exsequitur Chrysostomus XXI de Statuis. Locum Tertulliani hac de re alii produxere. Vide Aristotelem Polit. VIII. 4, et Hesychium in *Ἀναγκοφαγεῖν* [*Necessario edere*]. Utitur hoc argumento, a certaminibus scenicis, gymnicis et equestribus ad certamen virtutis ducto, Philo quoque contra Flaccum libro.

Ἐκεῖνοι μὲν οὖν ἵνα φθαρτὸν στέφανον λάβωσιν, illi quidem ut corruptibilem coronam accipiant] Puta ex oleastro, aut picea, aut lauru. Philo: *Ἀλλὰ γὰρ ὑπὲρ κοτίνων καὶ σελίνων εὐκλεὴς ἀγωνισταῖς πόλλοις ἡ τελευτή· σοφοῖς δὲ οὐ πολὺ μᾶλλον ἐλευθερίας ἧς ὁ πόθος ταῖς ψυχαῖς μόνον, εἰ δεῖ τ' ἀληθὲς εἰπεῖν, ἐνίδρυται* [*Sed iuvat athletas multos gloriose pro apio fronde oleastri occumbere. At sapientem multo magis pro tuenda libertate, quam solam, si verum fatendum est, animus desiderat*]. Basilius: *Ἐπεὶ δὲ στεφάνων καὶ ἀθλητῶν ἐμνήσθην, ἐκεῖνοι μυρία παθόντες ἐπὶ μυρίοις, καὶ πολλαχόθεν τὴν ῥώμην ἑαυτοῖς συναυξήσαντες, πολλὰ μὲν γυμναστικοῖς ἐνιδρώσαντες πόνοις, πολλὰς δὲ πληγὰς ἐκ παιδοτρίβου λαβόντες, δίαιταν δὲ οὐ τὴν ἡδίστην, ἀλλὰ τὴν παρὰ τῶν γυμναστῶν αἱρούμενοι, καὶ τἄλλα, ἵνα μὴ διατρίβην λέγων, οὕτω διάγοντες, ὡς τὸν πρὸ τῆς ἀγωνίας βίον, μελέτην εἶναι τῆς ἀγωνίας, τηνικαῦτα ἀποδίδονται πρὸς τὸ στάδιον, καὶ πάντα ποιοῦσι, καὶ κινδυνεύουσιν ὥστε κοτίνου λαβεῖν στέφανον ἢ σελίνου, ἢ ἄλλου τινος τῶν τοιούτων* [*Iam quoniam de coronis et de athletis coepi dicere, illi, postquam multa atque adeo infinita tulerunt, multaque fe-*

fecerunt adaugendo robori: ubi gymnasii laboribus diu insudarunt, saepe a paedotriba vapularunt, vivendi porro rationem eam secuti sunt, non quae arridebat maxime, sed quam lanistae praescripserant: postquam alia denique omnia, ne longum faciam, ita egerunt, ut omnis ante certamen acta vita certaminis meditatio fuerit; tum demum in stadium descendunt, atque ibi nihil non faciunt, pericula etiam subeunt, ut coronam ex oleastro aut apio, aliave qua istiusmodi materia accipiant]. Eumenius: *An si fortissimi viri in sacris certaminibus summo labore atque etiam vitae periculo solam vocem praeconis, et coronae testimonium putant*, etc. Et nota haec scribi Corinthiis apud quos Isthmia agebantur.

Ἡμεῖς δὲ ἄφθαρτον, *nos autem incorruptam*] Subauditur ἵνα λάβωμεν [*ut accipiamus*] ex superioribus. Vitám aeternam atque coelestem vocat μεταφορικῶς [*per translationem*] *coronam* ἄφθαρτον, sicut Petrus ςέφανον ἀμαράντινον [*coronam immarcescibilem*], 1, 5: 4.

26. Ἐγὼ τοίνυν οὕτως τρέχω, ὡς οὐκ ἀδήλως, *ego igitur sic curro, non quasi in incertum*] Id est, ut appáreat me promovere; non ut ille de quo est Epigramma:

Τὸ ςάδιον Περικλῆς εἴτ' ἔδραμεν, εἴτ' ἐκάθητο,
Οὐδεὶς οἶδεν ὅλως· δαιμονίος βραδύτης.
[*Stadium Pericles, sive curreret, sive sederet,*
Nemo novit omnino; Divina tarditas.]

Οὕτω πυκτεύω, ὡς οὐκ ἀέρα δέρων, *sic pugilo non quasi aërem verberans*] In Glossario πυκτεύω, *pugilo*. Pugiles sive pyctae priusquam certarent *manum et brachia in ventum iactabant*, ut Seneca loquitur. *Ventilare* id dicunt alii. Virgilius de Darete:

— *Alternaque iactat*
Brachia protendens, et verberat ictibus auras.

Theophilus Antiochenus libro III: Οἱ τὰ ἄδηλα συγγράφοντες ἀέρα δέρουσι [*Qui incerta conscribunt aërem feriunt*]. Eustathius ad illud Homeri Iliados *υ*,

Τρὶς δ' οὐέρα τύψε βαθεῖαν,

Καὶ ὅρα, τὸν ἀέρα τύψεν, ἐξ οὗ εἰλῆφθαι παροιμία δοκεῖ, Ἀέρα δαίρειν, ἐπὶ τῶν ἀπράκτοις ἐγχειρούντων· τινὲς μέντοι ἀπὸ τῶν πυγμάχων τὴν τοιαύτην παροιμίαν εἰρῆσθαι δοκοῦσιν, οἳ πολλάκις οὐκ εὐςοχοῦντες μάτην κινοῦσι τὰς χεῖρας

[*Ter altum aërem percussit.* *Nota hoc*, aërem percussit: *unde natum videtur adagium*, *aërem ferire*: *de his quia ea aggrediuntur quae perfici non possunt. Sunt tamen qui id verbum a pugilibus ortum putant*, *qui*, *cum*, *ut fit*, *aberrant*, *frustra movent manus*]. Idem Eustathius ad ψ Iliados: Ἦν δέ ποτε αὐτοῖς τέχνη καὶ τρίβειν συχνὰς ὥρας ἐπὶ κακῷ τῶν ἀντιπάλων ἀνατάσει καὶ καταφορᾷ χειρῶν· ὡς εἰ καὶ ἀέρα (ὃ δὴ λέγεται) ἔδαιρον ἢ καὶ ἐσκιαμάχουν πολεμικῶς [*Erat his olim ars*, *multasque in eo horas terebant*, *ut nunc attolerent manus nunc vibrarent*, *quo malum adversario dare discerent*, *plane quasi aëram*, *quod dicitur*, *ferirent*, *aut cum umbra*, *nec sine bellici certaminis specie*, *decertarent*]. Seneca Naturalium Quaestionum VII. 13: *Solvere ista quid aliud est quam manum exercere*, *et in ventum iactare brachia?*

27. Ἀλλ' ὑπωπιάζω μου τὸ σῶμα καὶ δουλαγαγῶ, *sed obtundo corpus meum et in servitutem redigo*] Vera lectio haec ὑπωπιάζω, non ὑποπιέζω, nec ὑποπιάζω. Persequitur enim postremam similitudinem a pycta desumptam. Pyctarum est adversarium ὑπωπιάζειν. Sunt ὑπώπια [*sugillata*] proprie τὰ ὑπὸ τοὺς ὦπας τῶν πληγῶν ἴχνη [*quae sub oculis apparent plagarum vestigia*], ut ait Pollux: sed latius dici sic coepere ἀφ' οἱασδηποτοῦν πληγῆς τραύματα [*vulnera ex qualicunque plaga*], ut ait Scholiastes ad Acharnenses Aristophanis. Cicero Tusculanarum II, *Pugiles caestibus contusi*, id est, ὑπωπιαζόμενοι. Usum μεταφορικὸν [*tralatitium*] huius vocis habuimus Luc. 18: 5. Cum Paulus pyctae se comparasset, quaeri poterat quis esset adversarius: *Ipsum*, inquit, *corpus meum*: *hoc ego obtundo*, inquit, id est, multis afficio incommodis, de quibus vide supra 4: 2, אציר אני את גופי [*affligam corpus meum*], ut de eadem re Maimonides. Etiam δουλαγαγεῖν a pyctis desumptum est. Nam qui vicerat, victum trahebat adversarium quasi servum. Sic Paulus de corpore suo velut edomito triumphabat. Sic Seneca Epistola VIII dixit *durius tractandum corpus*, *ne animo male pareat*. Σκληραγωγίαν hoc vocat Iosephus in Danielis historia: σωματικὴν γυμνασίαν [*exercitium corporale*] Paulus 1 Tim. 4: 8, ἄσκησιν [*exercitationem*] Canon

non Apostolicus LII. Basilius de Legendis Graecorum libris: Ἑνὶ δὲ λόγῳ, παντὸς ὑπεροπτέον τοῦ σώματος τῷ μὴ ὡς ἐν βορβόρῳ ταῖς ἡδοναῖς αὐτοῦ καταρωρύχθαι μέλλοντι, ἢ τοσοῦτον ἀνθεκτέον αὐτοῦ, ὅσον, φησὶ Πλάτων, ὑπηρεσίαν φιλοσοφίᾳ κτωμένου, ἐοικότα που λέγων τῷ Παύλῳ, ὃς παραινεῖ μηδεμίαν χρῆναι τοῦ σώματος πρόνοιαν ἔχειν εἰς ἐπιθυμιῶν ἀφορμήν [*Breviter, corpus spernendum est, ni quis eius voluptatibus tanquam coeno cupiat immergi, aut hactenus tantum ei tribuendum quatenus, ait Plato, ad sapientiae studium inservit: qua in re Paulo convenientia dicit, qui nos monet nullam corporis habere rationem ad cupiditates alendas*]. Vide Ambrosium Epistola VII, Nazianzenum Oratione VI, Augustinum de Operibus Monachorum cap. 1. 9 et 10. Voce δουλαγαγεῖν hoc sensu etiam Athenagoras utitur. Tacita comparatione perstringit illos epulatores Corinthios.

Μή πως ἄλλοις κηρύξας, ne forte qui aliis praedicavi] *Qui alios docui viam salutis.*

Αὐτὸς ἀδόκιμος γένωμαι, ipse reprobus sim] *Ipse ea salute indignus fiam.* Ἀδόκιμος Rabinis est פסול, *reiiculus* Catoni et Varroni. Opponitur ἀδόκιμον γενέσθαι ei quod supra habuimus συγκοινωνὸν γενέσθαι εὐαγγελίου, *participem esse praemii in Euangelio propositi.* Chrysostomus hoc loco: Εἰ δὲ Παῦλος τοῦτο δέδοικεν ὁ τοσούτους διδάξας, καὶ δέδοικε μετὰ τὸ κηρύξαι καὶ γενέσθαι ἄγγελος, καὶ τῆς οἰκουμένης τὴν προςασίαν ἐπιδείξασθαι, τί ἂν εἴποιμεν ἡμεῖς; μὴ γὰρ δὴ νομίσητέ, φησιν, ἐπειδὴ ἐπιςεύσατε, ὅτι ἀρκεῖ τοῦτο εἰς σωτηρίαν ὑμῖν. Εἰ γὰρ ἐμοὶ τὸ κηρύξαι, τὸ διδάξαι, τὸ μυρίους προσαγαγεῖν οὐκ ἀρκεῖ εἰς σωτηρίαν, εἰ μὴ καὶ τὰ κατ' ἐμαυτὸν παρασχοίμην ἄληπτα, πολλῷ μᾶλλον ὑμῖν [*Quod si Paulus hoc metuit, qui tot homines docuit: metuit autem, cum iam docuisset, iam nuncii munere functus, iam universi orbis ei praefectura concredita atque adeo gesta, quid nos dicemus? neque enim putate, inquit, quod credidistis, hoc vobis sufficere ad salutem. Etenim si mihi, annunciasse, docuisse, infinitam multitudinem ad fidem adduxisse ad salutem parum est, nisi et citra reprehensionem vixero: vobis certe multo magis praeter virtutem nihil proderit*]. De voce ἀδόκιμος diximus ad Rom. 1: 28.

CAPUT X.

1. *Οὐ θέλω δὲ ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἀδελφοί, nolo autem vos ignorare, fratres*] Melius in Manuscripto, *οὐ θέλω γὰρ ὑμᾶς ἀγνοεῖν*, quomodo et Latinus legit et Ambrosius aliique. Bene cohaeret id cum superioribus. Dixerat in praecedentibus se ipsum corpus suum male tractare ne sperato praemio excidat. Monet Corinthios idem ut faciant, ac ne sibi blandiantur, ut multi tunc faciebant et nunc faciunt, quod multa dona a Deo accepissent. Per ea enim eos non constitui extra periculum, sed eo magis obligari, ut sibi caveant. Quod ipsum ostendit adumbratum rebus antiqui populi Hebraici, in quibus figuram fuisse temporum Messiae sapientissimi Hebraeorum consentiebant. *Ἀγνοεῖν* hic valet *esse immemorem;* nam legerant isti Corinthii libros Veteris Testamenti, sed non omnia memoria retinebant, non omnium sensum reconditiorem intelligebant. Sic *ἀγνοεῖν* sumitur Rom. 6: 3, 7: 1.

Ὅτι οἱ πατέρες ἡμῶν, Patres nostros] Hebraeorum, quorum erat Paulus.

Πάντες ὑπὸ τὴν νεφέλην ἦσαν καὶ πάντες διὰ τῆς θαλάσσης διῆλθον, omnes sub nube fuisse et omnes mare transiisse] Illi nube protecti fuere contra calorem Solis Exod. 13: 21. Nos Christus ita defendit ab ira Divina, ut viam nobis ad salutem monstret. Illi per mare transiere, Exod. 14. Nos mundum coepimus contemnere: sed restat transeundum ingens desertum.

2. *Καὶ πάντες εἰς τὸν Μωσῆν ἐβαπτίσαντο ἐν τῇ νεφέλῃ καὶ ἐν τῇ θαλάσσῃ, et omnes in Mosem baptizati sunt in nube et in mari*] *Baptizati sunt*, id est, quasi baptizati sunt. Usurpat istam vocem ut eo magis ostendat umbram rerum nostrarum. Res enim Baptismi est in illis duobus quae iam diximus, liberatione ab ira Divina, et liberatione a Mundo. Deinde in eo quod conspicitur est aliquid simile. Nubes impendebat illorum capiti: sic et aqua iis qui baptizantur. Mare circumdabat eorum latera: sic et aqua eos qui baptizantur. *In Mosem baptizari* est, Mo-

Mosi credere, et per eam fiduciam incipere iter sub nube, deinde et per mare, ipso Mose praeeunte. Sicut Christus nobis praeivit. Vide Exod. 14: 31, et quae a nobis dicta ad Matth. 28: 19. Tertullianus libro de Baptismo: *Primo quidem cum populus de Aegypto expeditus, vim Regis Aegypti per aquam transgressus evadit, ipsum Regem cum totis copiis aqua exstinxit. Quae figura manifestior in Baptismi sacramento? Liberantur de saeculo nationes, per aquam scilicet, et Diabolum dominatorem pristinum in aqua depressum derelinquunt.*

3. *Καὶ πάντες τὸ αὐτὸ βρῶμα πνευματικὸν ἔφαγον, et omnes eundem cibum spiritualem ederunt*] Manna vocat βρῶμα πνευματικὸν, quia Deus in eo operabatur gustus varios, ut diximus ad Exod. 16. Sic νόμος πνευματικὸς [*Lex spiritualis*] Rom. 7: 14, id est, a Deo datus. Nam Deus per excellentiam *spiritus* Ioh. 4: 24. Cum dicit τὸ αὐτὸ non vult dicere *idem* nobiscum, sed *idem* qui tunc servati sunt, ut Iosue et Caleb, et qui periere. Haec paritas non impedit eventus discrimen. Verum in Manuscripto non est τὸ αὐτὸ neque hic, neque in sequente membro. Sed τὸ πνευματικὸν ἔφαγον βρῶμα, et τὸ πνευματικὸν ἔπιον πόμα. Manna de coelo datum figurat Christum nobis coelitus missum ad animi alimentum cum variis virtutibus. Manna Θεῖον λόγον [*verbum Dei*] bis interpretatur Philo libro, Peiorem insidiari meliori, et libro, Quis sit rerum Divinarum haeres.

4. *Καὶ πάντες τὸ αὐτὸ πόμα πνευματικὸν ἔπιον, et omnes eundem potum spiritualem biberunt*] Expone ut priora. Tam qui sospites fuere quam qui perierunt eodem usi sunt potu divinitus dato.

Ἔπινον γὰρ ἐκ πνευματικῆς ἀκολουθούσης πέτρας, bibebant enim de rupe spirituali eos secuta] Rupes illa *spiritualis* dicitur quia Deus ei aquam indiderat. Τότε πρῶτον ὕδατος ἀφανέσιν ὑπονόμοις εἰς αὐτὴν ἀθρόου συῤῥυέντος [*Tum primum aquae vi per occultos meatus in eam confluente*], ut Philo exponit de Vita Mosis. Dicitur autem Israelitas *secuta rupes*, effectu scilicet, aqua ipsos sequente quae e rupe manabat. Tertullianus dicto libro de Baptismo: *Haec est aqua quae de comite petra populo de-*

defluebat. Philo dicto libro, Peiorem insidiari meliori, *πέτραν* explicat *τὴν στεῤῥὰν καὶ ἀδιάκοπον σοφίαν Θεοῦ* [*solidam et indissolubilem sapientiam Dei*]. Deus צור [*petra*] in Veteri Testamento, Christus in Novo.

Ἡ δὲ πέτρα ἦν ὁ Χριστὸς, rupes autem erat Christus] Id est, *Christum praefigurabat.* Non illi hoc intelligebant, sed nos intelligimus quibus omnia ista praestruebantur. Rupes percussa aquam dedit, Christus ad mortem percussus Spiritum Sanctum suis obtinuit. Vide infra 12: 13. Per ipsam aquam rupes Hebraeos comitabatur, et Christus per Spiritum *nobiscum est ad finem saeculi*, Matth. 28: 20. Ut *septem boves et septem spicae sunt septem anni*, Gen. 41: 26, id est, septem annos praefigurant. Vide et Apoc. 17: 15.

5. *Ἀλλ' οὐκ ἐν τοῖς πλείοσιν αὐτῶν εὐδόκησεν ὁ Θεός*] *Εὐδόκησεν*, רצה, *Multo maximam eorum partem Deus gratam non habuit.* Idem eveniet multis Christianis qui magnis datis bene non utuntur.

Κατεστρώθησαν γὰρ ἐν τῇ ἐρήμῳ, nam prostrati sunt in deserto] Vocem ipsam usurpavit quae est in Graeco Num. 14: 16, *κατέστρωσεν αὐτοὺς ἐν τῇ ἐρήμῳ.* Vide ibidem 29, 32, 26: 64, 65, Ps. 78: 33. Hoc illorum exitium aeterni exitii imago est.

6. *Ταῦτα δὲ τύποι ἡμῶν ἐγενήθησαν, haec autem typi nostrûm facta sunt*] *Typus* est rudis rei delineatio de qua fit imago perfectior. Inde *ἐν τύπῳ* apud Aristotelem, *rudi docendi modo.* Opponitur ei *τὸ ἀκριβὲς, τὸ λεπτομερὲς* [*quod accuratum, subtile*]. Vide Rom. 5: 14. Utitur voce *τύπων* in hoc sensu et Iustinus Colloquio cum Tryphone.

Εἰς τὸ μὴ εἶναι ἡμᾶς ἐπιθυμητὰς κακῶν, καθὼς κἀκεῖνοι ἐπεθύμησαν, ut non simus concupiscentes malorum sicut et illi concupierunt] *Ἐπιθυμηταὶ κακῶν* sunt qui necessariis non contenti plura ardenter desiderant, ut illi Israelitae, Num. 11: 4, Ps. 78: 29. *Ἐπιθυμηταὶ* מתאוים. Hoc rursum tangit Corinthios epulatores.

7. *Μηδὲ εἰδωλολάτραι γίνεσθε καθώς τινες αὐτῶν, neque idolorum cultores fiatis sicut quidam ex ipsis*] Hic tangit eos qui *εἰδωλοθύτοις* [*immolatitiis*] vescebantur: quod aut idoli cultus erat, aut gradus ad cultum idoli.

Ὡσ-

"Ωσπερ γέγραπται, Ἐκάθισεν ὁ λαὸς τοῦ φαγεῖν καὶ πιεῖν, καὶ ἀνέστησαν παίζειν, *quemadmodum scriptum est: Sedit populus ad edendum et bibendum, et surrexerunt ad ludendum*] Ipsa verba LXX Exod. 32, ubi παίζειν esse diximus *saltare*, pro quo et Virgilius dixit *ludere*, εὐφραίνεσθαι [*laetari*] Act. 7: 41. *Sedit populus*, nempe sicut vos accumbitis: *ad saltandum*, ut et vos facitis.

8. *Μηδὲ πορνεύωμεν, neque fornicemur*] Sic solet Paulus, ubi aliquid odiosum dicit, uti plurali primae personae κατὰ κοίνωσιν [*per communicationem*].

Καθώς τινες αὐτῶν ἐπόρνευσαν, sicut quidam ex ipsis fornicati sunt] Πορνεύειν manifeste hic est *cum feminis extra nuptias rem habere*. In Graeco Num. 25: 1, Ἐβεβηλώθη ὁ λαὸς ἐκπορνεῦσαι εἰς τὰς θυγατέρας Μωὰβ [*Pollutus est populus ut fornicaretur cum filiabus Moabiticis*], זנות [*meretricibus*]. Tangitur hic ille incestu contaminatus.

Καὶ ἔπεσον ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ εἰκοσιτρεῖς χιλιάδες, et ceciderunt una die viginti tria millia] In Hebraeo et Graeco Num. 25: 9, εἰκοσιτέσσαρες χιλιάδες [*viginti quatuor millia*]. Sed intellige mille occisos a Phinee et sodalibus eius, viginti vero et tria millia plaga Divinitus immissa.

9. *Μηδὲ ἐκπειράζωμεν τὸν Χριστὸν, καθώς καί τινες αὐτῶν ἐπείρασαν, neque tentemus Christum sicut quidam eorum tentaverunt*] Omnino legendum est, μηδὲ ἐκπειράζωμεν τὸν Θεὸν [*neque tentemus Deum*], quomodo est in vetustissimo illo Manuscripto. Error commissus ex notis Θν et Χν. *Christus* nomen est hominis. Ἐκπειράζειν est נסה, Deut. 6: 16. Fecere id saepe Hebraei, sed eximie eo tempore cuius narratio est Num. 21: 5 et seqq. *Tentare Deum* est experimentum capere quousque itura sit eius patientia. Tanguntur hic schismatum auctores.

Καὶ ὑπὸ τῶν ὄφεων ἀπώλοντο, et a serpentibus perierunt] Ab illis ignitis serpentibus. Sic et qui Deum irritant praeda fiunt Diaboli.

10. *Μηδὲ γογγύζετε*] *Γογγύζειν* est *obloqui superioribus*, ut videre est Num. 14: 1. Tanguntur hic illi qui de Apostolo hoc minus decenter loquebantur.

Καὶ ἀπώλοντο ὑπὸ τοῦ ὀλοθρευτοῦ, et perierunt ab exterminatore] In libro Num. 14: 37, dicuntur *percussi et*

mactati coram Deo: sed Dei mos est iudicia sua per Angelos exsequi: ut videre est 2 Sam. 24: 16, 2 Reg. 19: 35, Eccl. 5: 5. Sic et beneficia quaedam per Angelos dispensat, Ioh. 5: 4. Angelus ὀλοθρευτὴς, aut ὁ ὀλοθρεύων Hebr. 11: 28 et Sap. 18: 22, 25, est qui in Tobiae libro אשמודי, a שמד, id est, ὀλοθρεύειν. משחית Exod. 12: 23, Ier. 51: 30.

11. *Ταῦτα δὲ πάντα τύποι συνέβαινον ἐκείνοις*] Manuscriptus pro τύποι habet τυπικῶς [*figurate*]. *Erant quae ipsis evenere praefigurationes*, rudia lineamenta. Ibi res temporariae, hic aeternae: dicunt Hebraei אבות סימן לבני, *patres documentum filiis.*

Ἐγράφη δὲ πρὸς νουθεσίαν ἡμῶν, εἰς οὓς τὰ τέλη τῶν αἰώνων κατήντησεν, scripta autem sunt ad admonitionem nostrûm, in quos fines seculorum devenerunt] Nam in omnibus actionibus prisci saeculi Deus semper ob oculos habebat tempora Messiae, in quibus non vaticinia tantum, sed et figurae omnes implerentur. Vide quae ad hanc rem attulimus ex Iustino, Tertulliano et aliis ad Matth. 1: 22. *Τὰ τέλη τῶν αἰώνων* est idem quod πλήρωμα τοῦ χρόνου [*plenitudo temporis*] Gal. 4: 4, πλήρωμα τῶν καιρῶν [*plenitudo temporum*] Eph. 1: 10. Id est, tempus illud post quod nulla nova Lex, aut maior Prophetia erat exspectanda. *Νουθεσία* אזהרה.

12. *Ὥςε ὁ δοκῶν ἑςάναι, itaque qui se putat stare*] Praesens pro futuro, id est, *qui se semper staturum putat.*

Βλεπέτω μὴ πέσῃ] *Videat ne cadat*, id est, Caveat sibi, timendo quicquid evenire potest, Rom. 11: 20.

13. *Πειρασμὸς ὑμᾶς οὐκ εἴληφεν εἰ μὴ ἀνθρώπινος, tentatio vos non deprehendit nisi humana*] Quia putare poterant se iam virium suarum experimentum habuisse, quod incommoda quaedam ob Euangelium pertulerant; ostendit levia illa esse prae iis malis quae posthac ipsis supervenire possent. *Πειρασμὸς ἀνθρώπινος* est *vulgaris tentatio, frequens inter homines.* Sic ῥάβδος ἀνδρῶν [*virga virorum*] et ἁφαὶ υἱῶν ἀνθρώπων [*plagae filiorum hominum*] sunt *castigationes communes, frequentes*, 2 Sam. 7: 14. Sic γραφὴ ἀνθρώπου, *stylus qui in usu est*, Esai. 8: 1. Sic ἀνθρώπινον λέγω, *loquor vulgi more*, Rom. 6: 19. Sic Lev. 6: 3, ὧν ἐὰν ποιήσῃ ὁ ἄνθρωπος, id est, *eorum*

quae

quae frequenter fiunt. Nondum ad sanguinem restitistis, ait Scriptor ad Hebr. 12: 4. *Εἴληφε, deprehendit.*

Πιςὸς δὲ ὁ Θεὸς ὃς οὐκ ἐάσει ὑμᾶς πειρασθῆναι, ὑπὲρ ὃ δύνασθε· ἀλλὰ ποιήσει σὺν τῷ πειρασμῷ καὶ τὴν ἔκβασιν τοῦ δύνασθαι ὑμᾶς ὑπενεγκεῖν, fidelis autem Deus est, qui non patietur vos tentari supra id quod potestis: sed faciet etiam cum tentatione eventum ut possitis perferre] Dixerat maiora mala posse evenire ut eo magis cautos redderet. Nunc, ne nimium consternarentur, solatium addit, significans Deum, modo ipsi negligentes non sint, daturum vires pares tentationi. *Ἔκβασις* quod alibi διέξοδος תוצאות. Sic *exitus mortis* Ps. 68: 21 est evasio. *Incidit in tentationem* qui succumbit, ut diximus Matth. 6: 13. *Exit*, qui tentationem vincit. *Ἔκβασιν, evadendi facultatem, ut possitis tolerare*, interpretatur Cyprianus Testimoniorum III. 9, ubi et hanc ponit sententiam, *Tantum unumquemque tentari, quantum potest sustinere.* Non dicit, *ut omnino perferatis*, sed *ut possitis perferre: ut possitis tolerare*, quomodo dicto loco Cyprianus. Arma Deus dabit per quae valebitis vincere si non sitis ῥιψάσπιδες [*desertores abiecto clypeo*]. Ideo autem dicit πιςὸς ὁ Θεὸς, quia Deus in tali statu opem suam promisit. Matth. 7: 11, Luc. 11: 13. Vide supra 1: 9, 2 Cor. 1: 18, 1 Thess. 5: 24, 2 Thess. 3: 3.

14. *Διόπερ ἀδελφοί μου ἀγαπητοὶ, φεύγετε ἀπὸ τῆς εἰδωλολατρείας, ideo, charissimi fratres mei, fugite ab idolorum cultura*] *Fugite*, id est, quam longissime abeste. Bene hoc cohaeret cum paulo ante dictis: Si vosmetipsos assuefaciatis epulis in idolio, facile ubi gravior persecutio incubuerit, ad plenissimam idololatriam devolvemini.

Per numeros veniunt ista, gradusque suos.

Et,

Nemo repente fit turpissimus.

15. *Ὡς φρονίμοις λέγω, ut prudentibus loquor*] Attentionem Corinthiorum excitat, cum ipsis ingenium tribuit. Φρόνιμος hic qui Homero φρενήρης.

Κρίνατε ὑμεῖς ὅ φημι, vos ipsi iudicate quod dico] Quasi dicat: Adeo aequa adferam ut non alios quam vosmetipsos sumam iudices.

16. *Τὸ ποτήριον τῆς εὐλογίας ὃ εὐλογοῦμεν, calix benedictionis, cui benedicimus*] Pro eodem poni εὐλογεῖν et εὐχαριςεῖν; item εὐλογίαν et εὐχαριςίαν diximus ad Matth. 26: 25. Intelligitur autem hic non εὐλογία aut εὐχαριςία communis, sed illa huic negotio propria per quam orant fideles, ut panis ille et vinum illud fiant, sicut mox appellabuntur 11: 27, 29, *corpus et sanguis Christi*, alimentum novae creationis.

Οὐχὶ κοινωνία τοῦ αἵματος τοῦ Χριςοῦ ἐςι, nonne communio sanguinis Christi est] Μετωνυμία [*transnominatio*] qualis supra 1: 18, Rom. 1: 16; κοινωνίαν vocat id per quod fit ipsa communio. Sic et Irenaeus V. 4, contra eos disputans qui mundum negabant a Deo conditum: *Sic autem, secundum haec videlicet, nec Dominus sanguine suo redemit nos, neque calix Eucharistiae communicatio sanguinis eius est.* Quod mox interpretatur: *Quando ergo et mixtus calix et fractus panis percepit verbum Dei, fit Eucharistia sanguinis et corporis Christi.* Est locutio non dissimilis apud Valerium Maximum VI. 2, ubi Scipio *Iovis epulo cum Graccho concordiam communicasse* dicitur.

Τὸν ἄρτον ὃν κλῶμεν, panem quem frangimus] Pro ὁ ἄρτος ὃν κλῶμεν [*panis quem frangimus*]. Sic, *Hos quos videtis stare hic captivos duos*, pro *hi quos*, et *Urbem quam statuo vestra est*, pro *urbs*. Simile loquendi genus Matth. 21: 42. Fractio et *fractionem in cruce peractam* significat, et *ipsam communionem*.

17. *Ὅτι εἷς ἄρτος, quoniam unus panis*] Supple ἐςι, ut hic accepit Syrus. Id autem subintelligendum per ὑπόζευγμα [*zeugma in parte posteriore*] ex eo quod sequitur ἐσμέν [*sumus*]. *Sicut hoc quod dispersum fuit, postquam est congregatum factus est unus panis*, ait Clemens Constitutionum VIII. 26.

Ἓν σῶμα οἱ πολλοί ἐσμεν, unum corpus multi sumus] *Unum sumus corpus*, id est, membra Christi qui est caput, Rom. 12: 4, 5, supra 6: 15, infra 12: 12, 14, 18, 19, 20, 22, 25, 26, 27, Eph. 1: 22, 4: 15, 25, 5: 30, Col. 1: 18.

Οἱ γὰρ πάντες ἐκ τοῦ ἑνὸς ἄρτου μετέχομεν, nam omnes unius panis sumus participes] *Omnes*, nempe qui eidem men-

mensae sacrae pariter accumbimus, et unam facimus φρατρίαν [*sodalitatem*], quae φρατρία totius Ecclesiae gerit imaginem. Magni erant panes apud Syros et Graecos, ita ut facile deni aut plures eodem pane vescerentur. Diogenes Laertius in vita Pythagorae: *Ἐφ' ἕνα ἄρτον οἱ πάλαι τῶν φίλων ἐφοίτων, καθάπερ καὶ νῦν οἱ βάρβαροι* [*Uno pane olim amici, perinde ut nunc Barbari, vescebantur*].

18. *Βλέπετε τὸν Ἰσραὴλ κατὰ σάρκα, videte Israelem secundum carnem*] Nos enim *κατὰ πνεῦμα* [*secundum spiritum*] Israelitae sumus, Rom. 9: 6, Gal. 6: 16.

Οὐχὶ οἱ ἐσθίοντες τὰς θυσίας, nonne qui edunt hostias] שלמים, *τὰς σωτηρίους θυσίας* [*hostias salutares*], unde qui eas obtulerant vescebantur.

Κοινωνοὶ τοῦ θυσιαστηρίου εἰσι, participes sunt altaris] Per id ostendunt se eum Deum colere cuius est altare, in quod prosecta victimae data sunt.

19. *Τί οὖν φημι; ὅτι εἴδωλον τί ἐστιν; Quid ergo dico? idolum aliquid esse?*] Quia facile visuri erant Corinthii quo tenderet ista comparatio, nempe ut qui immolatitia Graecanica ederent, censerentur eos Deos colere quorum aris data erant prosecta, ideo hoc non exprimit, sed occurrit ei quod sciebat dicturos Philosophos, *idolum nihil esse*, ut supra 8: 4.

Concedit ergo hoc illis, non esse ultra Iovem,
Neptunum, Cererem: periisse eos pridem.

20. *Ἀλλ' ὅτι ἃ θύει τὰ ἔθνη, δαιμονίοις θύει, sed quae immolant Gentes, Daemoniis immolant*] Id est, Daemones mali per ista nomina, quae nihil sunt, homines a vero Deo abducunt. Probat ex Deut. 32: 17, ubi in Graeco, *ἔθυσαν δαιμονίοις, καὶ οὐ Θεῷ* [*immolabant Daemoniis, et non Deo*], ubi pro *δαιμονίοις* in Hebraeo est לשדים, id est, *Daemonibus τραγομόρφοις* [*hirciformibus*]. Tertullianus de Spectaculis: *Scimus nihil esse nomina mortuorum, sicut nec ipsa simulachra eorum; sed non ignoramus qui sub istis nominibus et institutis simulachris operentur et gaudeant, et divinitatem mentiantur nequam Spiritus, scilicet Daemones.*

Οὐ θέλω δὲ ὑμᾶς κοινωνοὺς τῶν δαιμονίων γίνεσθαι, nolo autem vos socios fieri Daemoniorum] Ne in speciem quidem

dem velim vos sociari pessimis illis Spiritibus, Dei et salutis humanae inimicis. *Κοινωνοὺς γίνεσθαι*, צמד, quod *τελεῖσθαι*, id est, *initiari* vertunt Graeci Num. 25: 3, Ps. 106: 28.

21. *Οὐ δύνασθε ποτήριον Κυρίου πίνειν καὶ ποτήριον δαιμονίων, non potestis calicem Domini bibere et calicem Daemoniorum*] *Οὐ δύνασθε non convenit, non decet.* Supra 3: 2, Matth. 9: 15. *Ποτήριον δαιμονίων* vocat vinum Diis libatum, quod Hebraeis יין עבודת זרה [*vinum cultus extranei*]. Vide quae de ea re attulimus ad Matth. 26: 27.

Καὶ τραπέζης δαιμονίων, et mensae Daemoniorum] Nam et in idoliis mensae ponebantur populo, tribubus, sodalitatibus. *Ἱερὰν τράπεζαν* [*Sacram mensam*]. habes in Scholiaste Pluti.

22. *Ἢ παραζηλοῦμεν τὸν Κύριον, an ad aemulationem provocamus Dominum*] Id est, *ad iram provocamus. Ira* enim saepe קנא *ζῆλος*, unde et verbum קנא, sive הקניא, quod vertitur *παραζηλοῦν, παροξύνειν, παροργίζειν* [*ad aemulationem provocare, exasperare, ad iram provocare*]. Eminenter autem dici solet de iis qui idolis honorem exhibent, ut videre est Deut. 32: 21.

Μὴ ἰσχυρότεροι αὐτοῦ ἐσμέν, an illo fortiores sumus] Ut nempe poenas evadere possimus, quas iratus Deus nobis velit infligere. Sensus depromptus ex Iob. 9: 18, 37: 23.

23. *Πάντα μοι ἔξεστιν, ἀλλ' οὐ πάντα συμφέρει, omnia mihi licent, sed non omnia expediunt*] Eius scilicet generis res de quibus et supra egit 6: 12, ubi idem dictum. In genere edere *εἰδωλόθυτον* [*idolis immolatum*] non est illicitum, ut si quis solus sit nec aliud habeat quod edat. In circumstantiis certis ideo fit illicitum, quia alios id potest peiores reddere. Transit hic Paulus, ut saepe, a secunda persona ad primam: id enim perinde est ubi de quovis homine agitur. Sic et supra 6—10, similis mutatio fit aliquoties.

Ἀλλ' οὐ πάντα οἰκοδομεῖ, sed non omnia aedificant] Minus dixit, plus sensit. Illa adeo homines meliores non faciunt, ut etiam ad ruinam impellant.

24. *Μηδεὶς τὸ ἑαυτοῦ ζητείτω, nemo quod suum est quaerat*] Ne quis id unum spectet quod ex tali re ipsi esse boni aut mali possit.

Ἀλ-

'Αλλὰ τὸ τοῦ ἑτέρου ἕκαστος, sed quisque quod alterius est] Nam inter Christianos partem nostri magnam sibi proximus vindicat. Qui proximum amat, Deum amat.

25. *Πᾶν τὸ ἐν μακέλλῳ πωλούμενον ἐσθίετε, omne quod in macello venit, manducate*] *Μάκελλον* vox est Graeca ex Latina, ut *φραγελλοῦν*, *κουστωδία*, et similia. Utitur et Plutarchus exponens *κρεωπώλιον*, et Lexica Graecolatina. Retinuit eam et Syrus. Rabbini scribunt מקלין. Nomen habet a loco qui erat Romae: is autem ab homine cuius id fuerat solum. Fieri poterat ut macellarius ὁ *ὀψοπώλης* [*obsoniorum venditor*] antequam ad macellum carnes ferret, aliquid de iis in aram dedisset. *Τὰ κατ' ἀγορὰν ὤνια ταῖς σπονδαῖς καταμολύνοιτο* [*Res in foro venales libationibus inquinentur*], Eusebius libro VIII. Fieri etiam poterat, quod Augustinus notavit, ut sacerdotes, partes quae ipsis cedebant, venderent. De eo non vult sollicite inquiri; licet nescire talia, et nescisse se dicere. Tertullianus de Ieiuniis: *Claves macelli tibi tradidit, permittens esui omnia ad constituendam idolothytorum exceptionem.*

Μηδὲν ἀνακρίνοντες διὰ τὴν συνείδησιν, nihil damnantes propter persuasionem] *'Ανακρίνειν* hic est *damnare*, quomodo et *κρίνειν* saepe ponitur. *Damnare* autem hic est pro *impuro habere*. *Διὰ τὴν συνείδησιν propter persuasionem* nempe *vestram*. Vide supra 8: 7. Persuasionem autem intellige eam de qua sequitur, nihil esse in cibis per se impurum. Vide quae diximus ad Matth. 15: 11.

26. *Τοῦ γὰρ Κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς, Domini enim est terra et plenitudo eius*] Est ex Ps. 24: 1, מלא sive *πλήρωμα* est *omne id quod super terram versatur*, sicut *πλήρωμα θαλάσσης, omne id quod in mari est*, Ps. 96: 2, 1 Par. 16: 32. *Κυρίου* hic est ליהוה. Nam cum Apostoli loca citant Veteris Testamenti saepe Deum *Dominum* vocant, cum alioqui de suo loquentes Christo soleant dare *Domini* nomen.

27. *Εἰ δέ τις καλεῖ ὑμᾶς τῶν ἀπίστων, si quis vocat vos infidelium*] Non significans scilicet se sacrificasse. *Καλεῖν* est *ad convivium vocare*. Qui ad id mittebantur servi, *κλήτορες* Graecis, Latinis *vocatores*.

Καὶ θέλετε πορεύεσθαι] *Si omnino ire vultis*. Admonet ta-

tacite, melius forte facturos si non eant: ire tamen non prohibet. Supra 5: 10.

Πᾶν τὸ παρατιθέμενον ὑμῖν ἐσθίετε] Id est, *edite de appositis quod lubet.* *Παρατίθεσθαι* vox propria mensae, Marc. 8: 6, 7, Luc. 9: 16, 10: 8, 11: 6, Act. 16: 34.

Μηδὲν ἀνακρίνοντες διὰ τὴν συνείδησιν, nihil damnantes propter persuasionem] Idem sensus qui supra 25.

28. *Ἐὰν δέ τις ὑμῖν εἴπῃ· τοῦτο εἰδωλόθυτόν ἐστι*] *Si quis*, nempe convivator, *vobis dixerit, Sacrificavi Cereri, et ad haec exta vos vocavi.* In Manuscripto hic pro *εἰδωλόθυτον* est *ἱερόθυτον* [*sacris immolatum*]. Est ea vox in Oeconomicis quae Aristoteli tribuuntur. Phrynicus mavult dici *θεόθυτον* [*Diis immolatum*] quam *ἱερόθυτον*.

Μὴ ἐσθίετε δι' ἐκεῖνον τὸν μηνύσαντα, καὶ τὴν συνείδησιν, ne edite, propter illum qui indicavit, et propter persuasionem] Nempe quia ille Cererem aliquid esse credit, et in ea opinione confirmatur, te de immolatitiis edente. Sic *συνείδησιν* de Pagano habuimus supra 8: 7. Habet hic *καὶ* vim *ἐξηγητικὴν* [*explicativam*], ut saepe.

Τοῦ γὰρ Κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς, Domini enim est terra et plenitudo eius] Terra et fruges Dei sunt, non Cereris; noli ergo alere falsas opiniones. Ita possunt haec verba hoc loco exponi: sed rectius forte omittentur ut male repetita. Neque enim habet ea hoc loco Manuscriptus; Syrus quoque, Latinus, Arabs non legerunt.

29. *Συνείδησιν δὲ λέγω οὐχὶ τὴν ἑαυτοῦ, conscientiam autem dico, non tuam*] Id est, *tuam* qui nosti Cererem nihil esse, et omnia ista in dominio esse Creatoris.

Ἀλλὰ τὴν τοῦ ἑτέρου, sed alterius] Illius qui te vocaverat, *ἕτερος*, רעו *is quicum tibi negotium est.*

Ἵνα τί γὰρ ἡ ἐλευθερία μου κρίνεται ὑπὸ ἄλλης συνειδήσεως, quid enim libertas mea iudicatur ab alia conscientia] Aliud est *ἕτερος*, aliud *ἄλλος*, *ἕτερος*, ut dixi, *is quicum negotium est*, *ἄλλος*, *quivis alius, quicum negotium non est.* Si quis conviva novit eas res esse immolatitias, ego autem id nesciam, ego libertate iusta utor: ille si me propterea pro idololatra habeat, inique me damnat.

30. *Εἰ δὲ ἐγὼ χάριτι μετέχω, si autem ego cum gratia participo*] Si ego, id ignorans scilicet, per Dei beneficium, id est, Deo dante et id concedente, participo, cibos scilicet appositos. In Manuscripto hoc εἰ ἐγὼ χάριτι μετέχω sine δὲ cohaeret cum superioribus.

Τί βλασφημοῦμαι] *Cur calumniam patior?*

Ὑπὲρ οὗ ἐγὼ εὐχαριστῶ] *Pro re de qua Deo gratias ago.* Vide 1 Tim. 4: 4. Est hic ἀντίθετον [*oppositum*], qualia multa apud Paulum.

31. *Εἴτε οὖν ἐσθίετε, εἴτε πίνετε, εἴτέ τι ποιεῖτε, πάντα εἰς δόξαν Θεοῦ ποιεῖτε, sive ergo editis, sive bibitis, sive quid facitis, omnia in Dei gloriam facite*] Id est, Cavete ne ullo vestro facto ἐκ περιστάσεως [*ex circumstantia*] Dei honor laedatur. Dictum est Hebraeorum כל מעשך יהיה לשם שמים [*Omne quod agis, esto propter Deum*]. Est id in Pirke Aboth, et apud Maimonidem.

32. *Ἀπρόσκοποι γίνεσθε καὶ Ἰουδαίοις καὶ Ἕλλησι καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ, sine offensione estote Iudaeis et Gentibus et Ecclesiae Dei*] Ἀπρόσκοποι hic active sumitur pro eo qui *neminem offendit*, id est, deteriorem facit, בלא מכשול. Vide Praeceptum vetans CLXVIII, Act. 24: 16, ubi de hac voce egimus. Iudaei, si quis Christianus in idolio ederet, aut ad immolatitia vocatus iret, dicebant: *Ecce quam vere illi dicant se unum Deum colere;* Graeci dicebant: *Si illi hoc faciunt, nihil in idololatria mali esse censent:* Christiani adhuc teneri impendentibus malis aliquibus facile ad defectionem impellebantur.

33. *Καθὼς κἀγὼ πάντα πᾶσιν ἀρέσκω, sicut et ego per omnia omnibus placeo*] Ἀρέσκω hic est *prosum*, μετωνυμικῶς [*per transnominationem*]. Vide Rom. 15: 1, 2. Ἀρέσκειν respondet verbis Hebraeis טוב et ישר. Sensus idem qui supra 9: 19.

Μὴ ζητῶν τὸ ἐμαυτοῦ συμφέρον, ἀλλὰ τὸ τῶν πολλῶν, ἵνα σωθῶσι, non quaerens quod mihi utile est, sed quod multis, ut salvi fiant] Vide supra 24. Aeterna salus alterius nostris commodis multum praeponderat.

CAPUT XI.

1. *Μιμηταί μου γίνεσθε, imitatores mei estote*] Supra 4: 16.

Καθὼς κἀγὼ Χριστοῦ, sicut et ego Christi] Desperare non debent Corinthii Paulum se posse imitari, si ipse Christum Dei Filium imitari potuit. Non dissimile illud Cyri apud Xenophontem libro VIII: *Ὥσπερ δ' ὑμᾶς καλῶ ἐμὲ μιμεῖσθαι, οὕτως ὑμεῖς τοὺς ὑφ' ὑμῶν ἀρχὰς ἔχοντας μιμεῖσθαι ὑμᾶς διδάσκετε* [*Quemadmodum vos me imitari iubeo, sic et eos qui sub vobis imperant vos imitari docete*].

2. *Ἐπαινῶ δὲ ὑμᾶς, ἀδελφοί, ὅτι πάντα μου μέμνησθε, laudo autem vos, fratres, quod per omnia mei memores estis*] Hic sermo ad illos pios se vertit, qui ad ipsum scripserant.

Καὶ καθὼς παρέδωκα ὑμῖν, τὰς παραδόσεις κατέχετε, et sicut tradidi vobis, praecepta mea tenetis] *Παραδόσεως* nomine vocari *omne id quod docetur* diximus ad Matth. 15: 2. Hic vero significat praecepta quaedam eius generis quae Christus Apostolorum et *ἡγουμένων* [*Praesidum*] prudentiae permiserat, pertinentia ad *εὐταξίαν* [*rectum ordinem*] et *τὸ πρέπον* [*decorem*], qualia non omnia perscripta sunt, quia sufficiebat ea auctoritate Apostolorum in usum esse perducta. Quorundam non ex proposito, sed obiter et occasione data in Epistolis fit mentio. Vide 2 Thess. 2: 2, 15. Multa erant in hoc genere per se non ita magni ad pietatem momenti, sed in quibus utile erat aliquid in commune constitui, ne discrepans usus dedecoraret Ecclesiam, disputationes, et ex disputationibus, ut fit, schismata sereret. Ut ecce quaerebatur in Ecclesiae conventu, homines aperto esse deberent an operto capite, et specialiter precum tempore, aut ubi revelationes a Deo acceptae populo exponebantur. Hic primum feminas quod attinet, res non multum habebat difficultatis. Satis apparebat magis decere feminas operto esse capite ob pudorem sexus; de viris poterat in utramque partem disseri. Sicut apud Graecos *γυμνῇ κεφαλῇ* [*nudo capite*] fieri dicitur quod palam fit sine metu aut pudore, ita et Hebraeis. Quare quod Exod. 14: 8 *Israelitae* dicuntur *egressi*

si manu elata, Chaldaeus dixit גלי בריש [*capite aperto*]. Et Ben Arama *Mosem* dicit *cum Deo colloocutum* בריש גלי *capite aperto*. Et cum populum alloqueretur Moses Dei nomine, ὡς προφητεύων [*tanquam Prophetans*], non tegmen habuit in capite, sed velum tantum oppansum vultui, ne fulgor praestingueret adstantium oculos, Exod. 34: 33. At Levitae in templo tecto erant capite, quasi metuentes, ne ipsi minus digni Dei maiestatem conspicerent. Hoc vero sicut alia Templi ad Synagogam transtulere Iudaei. Apud Graecos mos fuit sacra facere capite aperto. Legendum enim apud Macrobium I Sat. 8, *Illic Graeco ritu, capite aperto res divina fit.* Apparet ex loco eiusdem libri capite 10, ubi itidem de Saturno agitur, et *sacrum ei fieri* dicitur *aperto capite, ritu peregrino*, id est Graeco. Et ex loco III. 6, ubi Varronem ait dicere, *Graeci hoc esse moris aperto capite sacrificare: ἀπαρακαλύπτῳ κεφαλῇ* ait de iisdem Saturni sacris agens Plutarchus in Romanis quaestionibus. *Lucem facere* id dici solitum Festus testatur. Eodem modo, id est, aperto capite, etiam Herculi in ara maxima sacrum fieri solere testatur praeter Macrobium, dicto libro III. 6, Dionysius Halicarnassensis libro I. Nimirum quia id sacrum institutum erat ab Euandro homine Graeco. Sed Aeneas contrarium morem in Italiam intulit sacra faciendi velato capite, ne quod malum omen oculis aut auribus obveniret, ut Virgilius nos docet Aeneidos III., et ad eum Servius, et in Breviario Aurelius Victor, sed et Plutarchus in Romanis quaestionibus. Et eius moris etiam Plautus meminit in Comoediis quibusdam, ut solet admiscere Romana Graecis. Paulus Graecis Corinthiis scribens Graecum praefert morem, et causas adfert quales ferebat negotii natura; ex Pauli praescripto perpetuo hunc morem tenuere Christiani veteres. Tertullianus Apologetico: *Illuc suspicientes Christiani manibus expansis, quia innocui; capite nudo, quia non erubescimus; denique sine monitore, quia de pectore oramus*, etc. Nihil huc pertinet mos Septentrionis in reverentiae signum capita nudandi, qui quanquam per Germanicas nationes late manavit, et Iudaeis tamen et Graecis et veteri Italiae fuit incognitus.

3. Θέλω δὲ ὑμᾶς εἰδέναι ὅτι παντὸς ἀνδρὸς, *volo autem vos scire, omnis viri*] Nempe Christiani.

Ἡ κεφαλὴ ὁ Χριστός ἐστι, *caput Christum esse*] Imperans ipsi et per Spiritum influens. Vide adducta supra 10: 17.

Κεφαλὴ δὲ γυναικὸς, ὁ ἀνὴρ, *caput autem mulieris, virum*] Hoc non debet de nuptis tantum intelligi, sed de toto sexu, quomodo interpretatur Tertullianus libro quo ostendit etiam virgines in Ecclesia velandas, et id observatum perpetuo ait Corinthi ex hoc Pauli praescripto. *Maiores nostri*, ait M. Porcius Cato apud Livium XXXIV, *nullam ne privatam quidem rem agere feminas sine auctore voluerunt: in manu esse parentum, fratrum, virorum.* Idem mos honestis apud Hebraeos feminis. Ideo meretrix dicitur שלטת Ezech. 16: 30, id est, *sibimet imperans.* Hoc per παρένθεσιν [*interpositionem*] interiectum est: nam redit oratio ad id quod antecesserat.

Κεφαλὴ δὲ Χριστοῦ ὁ Θεός, *caput vero Christi Deum*] *Ita viro Christiano Christus imperat, sicut Christo Deus.* Vide supra 3: 23.

4. Πᾶς ἀνὴρ προσευχόμενος ἢ προφητεύων, *omnis vir orans aut prophetans*] Id est, *etiam tunc cum precatur aut revelationes Dei exponit.* In publico viri Hebraei semper tecto erant capite, Musar. 6. Sic et apud Graecos et Romanos.

Κατὰ κεφαλῆς ἔχων, *velato capite*] Sic et κατὰ τῆς κεφαλῆς dixit Marcus 14: 3, ubi Matthaeus ἐπὶ τὴν κεφαλὴν 26: 7. Subauditur *pileum* vel *galerum.*

Καταισχύνει τὴν ἑαυτοῦ κεφαλὴν, *deturpat caput suum*] Id est, *sibi ipsi iniuriam facit.* Sic *capiti tuo*, id est, *tibi*, apud Latinos.

5. Πᾶσα δὲ γυνὴ προσευχομένη ἢ προφητεύουσα, *omnis autem mulier orans aut prophetans*] Sicut in Vetere Testamento feminae fuere προφήτιδες [*Prophetissae*], ut Maria soror Mosis, Exod. 15: 20, Debora, Iud. 5, uxor Esaiae 8: 3, Holda, 2 Reg. 22: 14, ita et in Novo, ut filiae Philippi, Act. 21: 9, et aliae postea. Solebant autem tales etiam publice prophetias sacras exponere, ut apparet dictis Veteris Testamenti locis. Quare quod Paulus vetat *feminas docendi munere fungi*, infra 14: 34, id intelligendum cum exceptione, *nisi speciale Dei mandatum habeant.*

Ἀνα-

Ἀκατακαλύπτῳ τῇ κεφαλῇ] Sic et Plutarchus loquitur, pro eo quod Latini dicunt *aperto capite.* Femina Hebraeis in publico non adspiciebatur nisi operto capite, Musar. 37. Vide Gen. 24: 65. Inde *caput mulieris nudare* est eam contumeliose tractare, ut ex Phesichtha ad Lev. 24: 19 et ex Rabbi Salomone ad Num. 5: 18 notavit vir eruditissimus. Apud Graecos videtur varius fuisse in publico feminarum habitus, ut et apud Romanos fuisse varium Plutarchus in Romanis quaestionibus nos docet. Paulus id praetulit quod maxime conveniebat verecundiae.

Καταισχύνει τὴν κεφαλὴν ἑαυτῆς, deturpat caput suum] Interpretare ut supra 4.

Ἓν γάρ ἐςι καὶ τὸ αὐτὸ τῇ ἐξυρημένῃ, unum enim est ac si rasa esset] Quod feminis fieri non solebat nisi cum turpes videri vellent, ut in luctu, Deut. 21: 12. Suetonius in Caligula: *Regulos quosdam barbam posuisse et uxorum capita rasisse ad indicium ultimi luctus.* Plus est radi quam tonderi.

6. *Εἰ δὲ αἰσχρὸν γυναικὶ τὸ κείρασθαι ἢ ξυρᾶσθαι, si vero turpe est mulieri tonderi aut radi*] *Formae decus*, capilli apud Petronium. Servius ad Aen. I, *A caedendo dicta caesaries. Ergo tantum virorum est. — Feminis adulteris Germani crines accidebant*, Tacitus Germania.

Κατακαλυπτέσθω] *Operto sit capite:* in Ecclesia scilicet, qui mos ex praescripto Pauli retentus. Clemens Constitutionum II. 27: *Αἱ γυναῖκες κατακεκαλυμμέναι τὴν κεφαλὴν (ὡς γὰρ ἁρμόζει γυναικῶν τάξει) προσερχέσθωσαν* [*Foeminae operto capite (sic enim convenit foemineo sexui) accedant*].

7. *Ἀνὴρ μὲν γάρ*] *Vir* hic de toto sexu dicitur, ut et *mulier.*

Οὐκ ὀφείλει κατακαλύπτεσθαι τὴν κεφαλήν] *Non decet virum esse velato capite.*

Εἰκὼν καὶ δόξα Θεοῦ ὑπάρχων] *Vir ad Dei effigiem factus*, nempe *imperio etiam in uxorem*, ut recte hoc explicat Isidorus, dicens ideo de muliere non dici, *conditam eam ad Dei imaginem*, Gen. 1: 26, 27. Merito ergo vir vocatur *Θεοῦ δόξα*, id est, *ἀπαύγασμα, effulgentia, radiatio.* Est Hebraica locutio. Nam Hebraei *ef-*

fulgentiam Divinae Maiestatis radium vocabant כבוד, Hellenistae *δόξαν*, ut Exod. 16: 10, 24: 16, 17, 33: 18, 22, 40: 34, Num. 14: 10, 16: 19, 42, Ezech. 1: 28, 3: 23, 8: 4, 10: 4. Augustinus Sermone IV in octava Paschae: *Revelanda sunt capita eorum, quod est indicium libertatis.*

Γυνὴ δὲ δόξα ἀνδρός ἐςιν, mulier autem effulgentia viri est] Minus aliquid viro, ut Luna lumen minus Sole. *Τὸ θῆλυ, ἄῤῥεν ἀτελές* [*Femina est mas imperfectus*] Philosophis. Imperat materfamilias suae familiae, sed viri nomine.

8. *Οὐ γάρ ἐςιν ἀνὴρ ἐκ γυναικὸς, ἀλλὰ γυνὴ ἐξ ἀνδρὸς, non enim vir ex muliere est, sed mulier ex viro*] Et hoc ex Mose, Gen. 2: 21.

9. *Καὶ γὰρ οὐκ ἐκτίσθη ἀνὴρ διὰ τὴν γυναῖκα, ἀλλὰ γυνὴ διὰ τὸν ἄνδρα, etenim non est creatus vir propter mulierem, sed mulier propter virum*] Si unum Deus esse hominem voluisset, vir is esse debuit non mulier: quin vir aptior ad actiones humanas, quippe humoris minus habens, plus autem caloris. Sed propter illud, *Crescite et multiplicamini*, femina quoque opus fuit.

10. *Διὰ τοῦτο ὀφείλει ἡ γυνὴ ἐξουσίαν ἔχειν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ideo debet mulier imperium habere supra caput*] *Μετωνυμία* [*transnominatio*] frequens Hebraeis, ubi signum rei significatae nomen accipit. *Velamen* enim signum est imperii, sub quo est mulier. Et vicissim vir qui mulieri imperat *velamen* eius ob id, ut quidam putant, dicitur, Gen. 20: 16. Sententia est Graeca:

Γυναικὶ δ' ἄρχειν οὐ δέδωκεν ἡ φύσις.

[*Natura quippe feminae imperium negat.*]

Διὰ τοὺς ἀγγέλους, propter Angelos] Si alibi velatae esse volunt mulieres, certe in Ecclesia tales esse debent, ubi par est omnia geri summa cum verecundia, ordinemque et decorem servari; quippe ubi non tantum adsint homines, sed et ipsi Dei Angeli: sicut Cherubini erant in Templo ad significandam Angelorum praesentiam. Quo respiciens Agrippa in oratione ad Iudaeos, Belli Iudaici II. 28 apud Iosephum, *Μαρτύρομαι δὲ ἐγὼ μὲν ὑμῶν τὰ ἅγια καὶ τοὺς ἱεροὺς ἀγγέλους* [*Testor vero ego sancta vestra sacrosque Angelos*]. Sic in Synagoga Angeli ades-

esse crediti. Vide Deut. 33: 2, et Interpretes Hebraeos ad initium Ps. 82. Philo libro περὶ φιλανθρωπίας [*de Dilectione*] de Mose: Ὑμνῳδίας ἐποιεῖτο διὰ παντὸς συμφωνίας καὶ ἁρμονίας εἴδους, ἣν κατανοοῦσιν ἄνθρωποί τε καὶ ἄγγελοι λειτουργοί· οἱ μὲν ὡς γνώριμοι πρὸς τὴν τῆς ὁμοίας εὐχαρίστου διαθέσεως διδασκαλίαν, οἱ δ' ὡς ἔφοροι, κατὰ τὴν σοφῶν ἐμπειρίαν, θεασόμενοι μήτι τῆς ᾠδῆς ἐκμελές [*Carmen cecinit aptissimum auribus Angelorum et hominum: horum ut tanquam a magistro similiter gratias agere discerent; illorum, ut viderent (id quod peritis convenit) ne quid in eo carmine absonum*], etc. *Angelum orationis* nominat liber Hebraeus *Chasidin* dictus. Tertullianus quoque de Oratione: *Angelo orationis adhuc adstante.* Meminit horum Angelorum et Chrysostomus de Eleemosyna oratione I. Vide et 1 Tim. 5: 21. Etiam Plutarchus, libro Cur oracula defecerint, quosdam ait esse δαίμονας ἐπισκόπους θείων ἱερῶν καὶ μυστηρίων ὀργιαστάς [*Genios qui sacra Deûm et orgia inspiciant atque obeant*], et Iamblichus V. 26, *cuique templo suos esse custodes.* Vide et quae ad Eccl. 5: 2. Athenagoras τὴν ἐπὶ μέρους πρόνοιαν [*providentiam circa singula*] Angelis tribuit. Peccavit Sara quod apud Angelos risit, Gen. 18: 12. Omnia in Angelorum conspectu seria esse debent.

11. *Πλὴν οὔτε ἀνὴρ χωρὶς γυναικός, οὔτε γυνὴ χωρὶς ἀνδρὸς ἐν Κυρίῳ, veruntamen neque vir sine muliere, neque mulier sine viro in Domino*] Id est, Dominus neque viros exclusis feminis, neque feminas exclusis viris redemit. Dispares sunt sexus in creatione et officiis, pares in salutis negotio, Gal. 3: 28.

12. *Ὥσπερ γὰρ ἡ γυνὴ ἐκ τοῦ ἀνδρός, nam sicut mulier de viro*] Repetit quod dixerat supra 7, ut adiectione id ipsum mitiget.

Οὕτω καὶ ὁ ἀνὴρ διὰ τῆς γυναικός, ita et vir per mulierem] Articulus hic ut et alibi, totum genus virorum indicat excepto Adamo: omnes enim per feminas in lucem eduntur. De hoc usu articuli vide quae ad Matth. 12: 32 et Marc. 3: 26.

Τὰ δὲ πάντα ἐκ τοῦ Θεοῦ, omnia autem ex Deo] Etiam primus homo Luc. 3: 38, ac proinde et omnes eius posteri. Praepositio ἐκ causam hic efficientem significat. Vide

Rom. 11: 36, supra 1: 30. Et hic ad creationem, alibi ad novam creationem refertur.

13. *Ἐν ὑμῖν αὐτοῖς κρίνετε, vos ipsi iudicate*] Simile supra 10: 15.

Πρέπον ἐςὶ γυναῖκα ἀκατακάλυπτον τῷ Θεῷ προσεύχεσθαι, decet mulierem non velatam orare Deum] In eo actu qui maxime requirit τὸ πρέπον· cuius vocis quae sit vis vide Ciceronem de Officiis primo.

14. *Ἢ οὐδὲ αὐτὴ ἡ φύσις διδάσκει ὑμᾶς; nonne ipsa natura docet vos*] Non est hoc plane naturale: sed sicut Iurisconsulti iuri gentium saepe dant nomen *iuris naturae*, ita et *naturalia* dicuntur quae non sine probabili ratione longe et late recepta sunt, ut diximus libro II de Iure Belli ac Pacis 12. 28. Tertullianus de Corona: *Quaeris igitur Dei Legem? habes communem istam in publico Mundi, et in naturalibus tabulis, ad quas et Apostolus solet provocare, ut cum in velamine faciei, Non natura vos, inquit, docet?*

Ὅτι ἀνὴρ μὲν ἐὰν κομᾷ, ἀτιμία αὐτῷ ἐςι, quod viro quidem comam nutrire, ignominia est] Solet enim dici:

Οὐδεὶς κομήτης ὅςις οὐ ψηνίζεται.

[*Nullus comatus cui coma non praeciditur.*]

Quod intellige de longa coma quae Clericis per canones interdicta.

15. *Γυνὴ δὲ ἐὰν κομᾷ, δόξα αὐτῇ ἐςιν, mulieri vero comam nutrire, gloria est*] Deus feminam fecit *αὐτοφυεῖ τῇ κόμῃ μόνῃ, ὥσπερ ἵππον τῇ χαίτῃ, γαυρομένην* [*sola nativa coma, uti equum iuba, exsultantem*], ait Alexandrinus Clemens Strom. II. Plutarchus Quaestionibus Romanis: *Τοῖς μὲν (ἀνδράσι) τὸ κείρεσθαι, ταῖς δὲ (γυναιξὶ) τὸ κομᾷν σύνηθές ἐςι* [*Cum alioquin hi (viri) tonderi, illae (mulieres) comam alere soleant*]. Hebraei פאר, quod proprie δόξαν significat, Ezech. 24: 17 interpretantur *cincinnos*.

Ὅτι ἡ κόμη ἀντὶ περιβολαίου δέδοται αὐτῇ, quoniam capilli pro velamine ei dati sunt] Musonius apud Stobaeum titulo περὶ ἀκολασίας [*De intemperantia*] comam vocat *σκέπην ὑπὸ τῆς φύσεως πεποριςμένην* [*tegumentum a natura datum*].

16.

16. *Εἰ δέ τις δοκεῖ φιλόνεικος εἶναι, si cui autem libeat esse contentioso*] Si cui libeat contra haec disputare libertate illa adolescentioris Academiae. De hoc usu vocis δοκεῖν diximus ad Matth. 3: 9.

Ἡμεῖς τοιαύτην συνήθειαν οὐκ ἔχομεν] *Nos Apostoli eo more non utimur*, ut scilicet in Ecclesiis mulieres sinamus esse capite aperto.

Οὐδὲ αἱ ἐκκλησίαι τοῦ Θεοῦ, neque Ecclesiae Dei] Neque Ecclesiae illae quae ubique sunt terrarum ita faciunt. Duabus securibus disputationes amputat, instituto Apostolico et consuetudine Ecclesiarum. Quod per omnes Ecclesias receptum est disputando velle in controversiam vocare, est φιλονείκων [*contentiosorum*].

17. *Τοῦτο δὲ παραγγέλλων οὐκ ἐπαινῶ, hoc autem praecipiens non laudo*] In Manuscripto τοῦτο δὲ παραγγέλλω οὐκ ἐπαινῶν [*hoc autem praecipio non laudans*], quomodo et Latinum legisse apparet et Syrum. *Ut pergam*, inquit, *dare praecepta* περὶ εὐταξίας [*de recto ordine*], *sunt quorundam facta quae laudare non possum.* Aliorum eorumque meliorum facta supra laudaverat 11: 2. Ita saepe in hac epistola et aliis, sermonem variis eorum, qui in eadem vivebant Ecclesia, animis attemperat.

Ὅτι οὐκ εἰς τὸ κρεῖττον, ἀλλ' εἰς τὸ ἧττον συνέρχεσθε] *Quod conventus vestri non in melius, sed in peius procedunt.* Mos vetus erat in Graecia, ut divites quaedam offerrent Diis, quae deinde in usum cedebant pauperum, aut ut fieret πανδαισία [*commune convivium*], ubi alius plus, alius minus conferebat pro suis opibus, omnes autem de omnibus pari iure epulabantur. Meminit Scholiastes Aristophanis utriusque moris, illius quidem ad Plutum, huius vero ad Pacem: Plutarchus Lycurgo, ubi συσσίτια [*convivia*] Laconica describit, *ἐπὶ ταυτὸ δεῖπνον τῷ πένητι τοῦ πλουσίου βαδίζοντος* [*ubi ad eandem mensam iuxta pauper et dives convenirent*]. Hunc morem non imitati tantum erant, sed multum superaverant primi illi in Achaia Christiani quos Paulus instituerat, et non dubium quin et exemplo illius κοινοβίου [*communis vitae*] quod Hierosolymis instituerant Christiani, accenderat, ut ad illud ipsum, quantum fieri posset, accederent. Itaque Dominicis diebus divitum sumptu fiebant convivia, de qui-

quibus pari iure et pauperes et divites vescebantur, et pauperes auferebant *ἀποφόρητα* [*reliquias*]. At Paulo digresso divites qui arctiore disciplina teneri nolebant, Doctores sibi adsciverant aptos suis ingeniis, cumque illis, spretis pauperibus, epulas habebant lautiores quam deceret. Hoc vero iam erat non progredi, sed retrocedere. Negat igitur Paulus se laudare hoc posse *κατὰ λιτότητα* [*per extenuationem*]: significans valde hoc sibi improbari.

18. *Πρῶτον μὲν γὰρ συνερχομένων ὑμῶν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, primum quidem convenientibus vobis in Ecclesiam*] Id est, *in ea domo in qua conventus habentur*. Nam sicut *συναγωγὴ* [*Synagoga*] proprie est ipse *conventus*, improprie *locus in quem convenitur*, ita et nomen *ἐκκλησίας* utrumque habet significatum. Ita hic sumendam vocem ostendit quod sequitur 22. Fuisse autem Christianis, cum pacata essent tempora, certas aedes in quas convenirent, ex Eusebio, ubi ad Diocletiani venit tempora, manifestum est.

Ἀκούω σχίσματα ἐν ὑμῖν ὑπάρχειν, audio schismata esse inter vos] Accidebat iam illis temporibus, quod nostris multo magis evenit, ut res instituta ad concorporandos fideles in vexillum schismatis verteretur.

Καὶ μέρος τι πιστεύω, et ex parte credo] Id est, Credo in aliquibus eam esse culpam, non in omnibus. Vide supra 1: 11. Sic *ἀπὸ μέρους* [*ex parte*] sumitur Rom. 11: 25.

19. *Δεῖ γὰρ καὶ αἱρέσεις ἐν ὑμῖν εἶναι, nam oportet et haereses in vobis esse*] Habet ea res usum aliquem, ideoque iudicat Deus eam non esse vi sua omnipotente impediendam. Vide quod diximus Matth. 18: 7 et Luc. 17: 1. Idem esse *σχίσματα* et *διχοστασίας*, vidimus supra 1: 10 et Rom. 16: 17. Nec aliud ex vi vocis *αἵρεσις* significat; quanquam usus obtinuit, ut *αἵρεσις* dicatur *ea scissura quae dogmate aliquo discrepat*: fuitque olim vox media, ut apparet Act. 24: 5, 14, 26: 5, et ex Philosophorum et Medicorum scriptis, quomodo et Latina vox *sectae* in bonum sensum usurpatur, et a Philosophis et a Iurisconsultis Latinis. Sed frequentior Christianorum usus evicit, ut in culpae parte poneretur, velut hic et Gal. 5: 20. Plerumque autem, ut Veterum

qui-

quidam loquitur, *schisma in haeresim eructat.* Quia qui sectarum sunt principes, ut eas faciant immortales, aliquid in dogmatibus populariter innovant, quale erat, *scortationes et incestus esse res medias; sapientibus nihil nocere si vescantur immolatitiis;* et alia eiusmodi.

Ἵνα οἱ δόκιμοι φανεροὶ γένωνται ἐν ὑμῖν, ut qui probati sunt manifesti fiant in vobis] Ii qui constantes sunt in fide et moribus. *Οἱ δόκιμοι* בחורים Rabbinis. His opponuntur *ἀδόκιμοι* [*reprobi*], 2 Cor. 13: 5. Ubi talia eveniunt, discedit scoria a corpore, manet aurum. Chrysostomus bene ad hunc locum, quod et aliis locis convenit: *Τὸ γὰρ Ἵνα τοῦτο, οὐ πανταχοῦ αἰτιολογίας ἐστὶν, ἀλλὰ πολλαχοῦ καὶ τῆς τῶν πραγμάτων ἐκβάσεως* [Ut *enim illud non ubique causam reddit, sed et saepe rerum exitum significat*].

20. *Συνερχομένων οὖν ὑμῶν ἐπὶ τὸ αὐτὸ, convenientibus ergo vobis in unum*] יחד Ps. 2: 2, alibi יחדו. Vide Act. 2: 1.

Οὐκ ἔστι κυριακὸν δεῖπνον φαγεῖν, hoc non est convivium Domini celebrare] *Κυριακὸν δεῖπνον* est *ἀγάπη*, cuius pars erant sacra mysteria. Chrysostomus et alii putant praecessisse mysteria, secutum convivium. Et sane conveniebat id Graecorum moribus apud quos praecedebat convivium, sequebantur epulae, ut supra diximus. At in Oriente congruenter Iudaico mori praecedebat convivium, in fine eius sequebatur panis et vini distributio, quod diu servatum in Aegypto ostendimus ad Matth. 26: 25. Vocat igitur *δεῖπνον κυριακὸν* totum illud convivium cuius partem aut primam aut postremam faciebant mysteria. *Hoc vero*, inquit Paulus, *non est celebrare convivium Domini.* Id enim omnes aequat, sicut Christus pro omnibus pariter est mortuus. Nec in hac re ullum discrimen esse debet divitis aut pauperis.

21. *Ἕκαστος γὰρ τὸ ἴδιον δεῖπνον προλαμβάνει ἐν τῷ φαγεῖν, suam enim quisque coenam ante edit*] Hoc vult, Divites primum inter se mensis diversis epulabantur; deinde reliquias suas dabant pauperibus. *Ἕκαστος* etiam de *multis* dicitur, ut supra.

Καὶ ὃς μὲν πεινᾷ, et alius esurit] *Pauperes interim esuriunt.*

Ὃς δὲ μεθύει, alius ebrius est] *Plus satis bibit*, quomo-

modo Hebraei usurpant suum שכר, et quomodo μεθύειν habuimus Ioh. 2: 10.

22. *Μὴ γὰρ οἰκίας οὐκ ἔχετε εἰς τὸ ἐσθίειν καὶ πίνειν, an non habetis domos ad edendum et bibendum*] Quantum lubet et quibuscum lubet. Domesticae epulae sunt quorum vultis, istae communes fidelibus, ut ipse Dominus.

Ἢ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ καταφρονεῖτε, aut Ecclesiam Dei contemnitis] Respicitur locus qui est Lev. 19: 30, *Sanctuarium meum reveremini.*

Καὶ καταισχύνετε τοὺς μὴ ἔχοντας, et pudefacitis eos qui non habent] *Hoc vero est*, inquit, *pauperibus exprobrare paupertatem.* Durum est quod interim esuriant; sentiant se contemni.

Nil habet infelix paupertas durius in se
Quam quod ridiculos homines facit. —

Τί ὑμῖν εἴπω; ἐπαινέσω ὑμᾶς ἐν τούτῳ; οὐκ ἐπαινῶ. Quid dicam vobis? laudabo vos in hoc? non laudo] Est schema quod ἐρώτησιν [*interrogationem*] vocant Veteres; quo saepe uti hunc Apostolum notavit Isidorus Pelusiota libro III epistola 183.

23. *Ἐγὼ γὰρ παρέλαβον ἀπὸ τοῦ Κυρίου, ego enim accepi a Domino*] Dubitari potest, didicerit haec Paulus narrantibus Apostolis aliis, an insuper ex revelatione; quomodo credibile est Mosem quaedam didicisse praeteriti temporis.

Ὃ καὶ παρέδωκα ὑμῖν, quod et tradidi vobis] *Vos docui.*

Ὅτι ὁ Κύριος Ἰησοῦς ἐν τῇ νυκτὶ ᾗ παρεδίδοτο, Dominum Iesum in qua nocte tradebatur] Cum ei mors velut praesens esset ante oculos. Et vos, cum memoria talis rei celebratur, ob divitias vestras intumescitis?

Ἔλαβεν ἄρτον, cepisse panem] Vide quae ad Matthaeum de hac re diximus.

24. *Τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον, quod pro vobis frangitur*] Manuscripti quidam habent θρυπτόμενον [*quod comminuitur*], non male.

25. *Μετὰ τὸ δειπνῆσαι, post coenam*] Hoc addit ut mysticum populum ab illis antecedentibus, quorum Lucas meminit, distinguat. Vide quae dicta ad Matth. 26: 25.

Τοῦ-

Τοῦτο τὸ ποτήριον ἡ καινὴ διαθήκη ἐςὶν ἐν τῷ ἐμῷ αἵματι, hic calix Novum Testamentum est in meo sanguine] Sunt verba Lucae in hac historia. Unde credibile est ex eius commentariis, quanquam tunc, ut puto, nondum editis, Paulum haec sumpsisse.

26. *Ὁσάκις γὰρ ἂν ἐσθίητε τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ τὸ ποτήριον τοῦτο πίνητε, quotiescunque enim editis panem hunc et calicem bibitis*] Sunt verba Pauli ostendentis quo pertineant haec mysteria.

Τὸν θάνατον τοῦ Κυρίου καταγγέλλετε, mortem Domini annuntiatis] *Annuntiatis*, id est, annuntiare debetis.

Ἄχρις οὗ ἂν ἔλθῃ, donec veniat] Ad iudicium scilicet. Vide Act. 1: 11.

27. *Ὥςε, itaque*] Ratio ex praecedentibus.

Ὃς ἂν ἐσθίῃ τὸν ἄρτον τοῦτον ἢ πίνῃ τὸ ποτήριον τοῦ Κυρίου ἀναξίως, quicunque ederit panem hunc vel biberit calicem Domini indigne] Notant Iurisconsulti sicut *coniuncta pro disiunctis*, ita *disiuncta pro coniunctis* interdum poni, ut cum dicitur *super pecunia tutelāve sua*, L. Saepe ita verbor. signific. Et Syrus hoc loco pro disiunctiva particula coniunctivam posuit. Potest tamen disiunctiva hic in sua proprietate sumi, quia fieri poterat ut dives seorsim a pauperibus biberet, non ederet; aut ederet, non autem biberet seorsim. Caeterum veteres libros multos hic post ἀναξίως habuisse τοῦ Κυρίου docent nos Ambrosius et Chrysostomus hoc loco secundum quasdam editiones. Oecumenius quoque hic. Basilius capite ultimo libri primi, et quaestione tertia libri II. Augustinus contra Donatistas libro V cap. 8 et libro IX contra Fulgentium. *Indigne Domino edit vel bibit*, qui in hoc actu curat quae sua sunt, non quae Domini. *Noluisse de Dominica communione videbantur*, ait Canon III Concilii Elibertini.

Ἔνοχος ἔςαι τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου, reus erit corporis et sanguinis Domini] Par fecit quasi Christum trucidaret, Hebr. 6: 6, 10: 19. Ἔνοχος ἔςαι hic idem valet quod apud Hebraeos נגע ,בו, quo uti solent ubi peccata peccatis comparant.

28. *Δοκιμαζέτω δὲ ἄνθρωπος ἑαυτὸν, probet autem se ipse homo*] Hoc dicit quia per schismata prostrata erit Ec-

Ecclesiae disciplina, ut vidimus supra 6. Ne credite, inquit, etiamsi Ecclesiae iudicia cessent, impune vos laturos contemptum mysteriorum.

29. *Ὁ γὰρ ἐσθίων καὶ πίνων ἀναξίως, κρῖμα ἑαυτῷ ἐσθίει καὶ πίνει, qui enim edit et bibit indigne, iudicium sibi edit et bibit*] Id est, *edendo et bibendo damnationem in se accersit.* Quod per se salutare est, in venenum ipsi vertitur. Ad supplicium participavit, ait Clemens Constitutionum VII. 26.

Μὴ διακρίνων τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου, non discernens corpus Domini] Id est, *propterea quod panem istum, factum Sacramento corpus Domini, a pane communi non discernat.* Iustinus Apologetico II: *Οὐ γὰρ ὡς κοινὸν ἄρτον, οὐδὲ κοινὸν πόμα ταῦτα λαμβάνομεν, ἀλλ' ὃν τρόπον διὰ λόγου Θεοῦ σαρκοποιηθεὶς Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ σωτὴρ ἡμῶν, καὶ σάρκα καὶ αἷμα ὑπὲρ τῆς σωτηρίας ἡμῶν ἔσχεν, οὕτως καὶ τὴν δι' εὐχῆς λόγου τοῦ παρ' αὐτοῦ εὐχαριστηθεῖσαν τροφὴν, ἐξ ἧς αἷμα καὶ σάρκες κατὰ μεταβολὴν τρέφονται ἡμῶν, ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ καὶ σάρκα καὶ αἷμα ἐδιδάχθημεν εἶναι* [*Non enim ut vulgarem panem, neque ut vulgare poculum hoc sumimus: sed quemadmodum per Verbum Dei caro nobis factus Iesus Christus Servator noster carnem sanguinemque habuit salutis nostrae causa, sic etiam alimoniam istam super qua per preces verbi ab ipso traditi actae sunt gratiae, per quam alimoniam sanguis et carnes nostrae per mutationem aluntur, illius, qui caro factus fuit, Iesu carnem et sanguinem esse didicimus*].

30. *Διὰ τοῦτο*] *Propter haec et similia.*

Ἐν ὑμῖν πολλοὶ ἀσθενεῖς καὶ ἄῤῥωστοι, inter vos multi infirmi et imbecilles] Crescit oratio. Nam *ἀσθενὴς* est *qui languet*, חלה vel נחלה: *ἄῤῥωστος qui aegrotat*, חלה. Vide Lev. 26: 16, 25, Deut. 28: 21, 22.

Καὶ κοιμῶνται ἱκανοί, et dormiunt multi] Morte immatura: quae in Lege significatur per כרת *ἐξολοθρευθήσεται* [*exscindetur*], quod habes Exod. 12: 15, 19, de his qui Pascha celebrant cum fermento. Cum dicit *κοιμῶνται* ostendit se loqui de iis qui poenitentia tacti moriebantur. Nimirum Deus ius habet etiam poenitentes afficiendi huius vitae damno. Clemens Strom. IV: *Ἴδιον μέντοι τοῦ*

με-

μετὰ τὸ λουτρὸν τοῖς ἁμαρτήμασι περιπίπτοντας τούτους εἶναι τοὺς παιδευομένους· τὰ μὲν γὰρ προενεργεθέντα ἀφείθη· τὰ δὲ ἐπιγινόμενα, ἐκκαθαίρεται [*Sciendum quidem illos, qui post lavacrum in peccata incidunt, eos esse, qui castigantur: ante enim facta dimissa sunt; quae postea committuntur expurgantur*].

31. *Εἰ γὰρ ἑαυτοὺς διεκρίνομεν, οὐκ ἂν ἐκρινόμεθα, etenim si nosmetipsos diiudicaremus, non utique iudicaremur*] *Εἰ δὲ ἑαυτοὺς* habet Manuscriptus saepe nobis dictus, et ἐκρίνομεν habent Chrysostomus, Oecumenius, Theophylactus. Si inde factorum poenas de nobis ipsis exigeremus, animo contrito et humiliato, lachrymis, ieiuniis, et aliis σκληραγωγίαις [*duris corporis tractationibus*], non opus haberet Deus poenas nobis immittere. Simplicius ad Epictetum: *Ἐάν τις ἑαυτῷ γένηται δίκη, τάχα καὶ θᾶττον οὗτος κατορθοῖ, διὰ τὸ αὐτὸ προαιρέτως κολάζεσθαι* [*Sin quis sibi ipse ius dicat, forte hic et citius efficiet, quod volet, quoniam sua voluntate poenas dat*]. Potest etiam hic locus intelligi, *si in Ecclesia iudicia, ita ut oportet, exercerentur*.

32. *Κρινόμενοι δὲ, ὑπὸ τοῦ Κυρίου παιδευόμεθα, ἵνα μὴ σὺν τῷ κόσμῳ κατακριθῶμεν, quando iudicamur autem a Domino admonemur, ne cum mundo damnemur*] *Κρίνεσθαι* dixit de malis huius vitae et morte immatura: *κατακρίνεσθαι* de poenis aeternis. Omnia mala quae in hac vita eveniunt fiunt νουθεσίαι sive παιδεύσεις יסורים [*castigationes*], si sequatur seria poenitentia et emendatio. Talibus dicunt Hebraei, *Sit tibi mors tua in expiationem omnium peccatorum tuorum. Mundum* hic intellige eos qui a Christo sunt alieni: ut Ioh. 17:14 et alibi.

33. *Ὥστε, ἀδελφοί μου, itaque, fratres mei*] Perterrefactos rursum hac blanda compellatione solatur.

Συνερχόμενοι εἰς τὸ φαγεῖν, dum convenitis ad edendum] Nempe τὸ Κυριακὸν δεῖπνον [*Domini convivium*] quod hic ex superioribus subauditur.

Ἀλλήλους ἐκδέχεσθε, invicem exspectate] Ut communis sit mensa divitum et pauperum.

34. *Εἰ δέ τις πεινᾷ, si quis esurit*] Est χλευασμὸς [*irrisio acerba*]. Loquitur enim tanquam pueris qui ita solent esse ὀξύπεινοι [*famelici*] ut quidvis arripiant, nec ali-

alios ad partem vocent, neque velint σῦκα μερίζειν [*ficus partiri*].

Ἐν οἴκῳ ἐσθιέτω, domi edat] Quod volet et quantum volet et quibuscum volet, vel solus si ita lubet. Est enim quisque rex domi suae.

Ἵνα μὴ εἰς κρῖμα συνέρχησθε, ne in iudicium conveniatis] Ne, ea quae in conventibus vestris perperam fiunt, causa vobis sint mali.

Τὰ δὲ λοιπὰ, ὡς ἂν ἔλθω, διατάξομαι, caetera autem cum venero, disponam] Apostoli ius habebant constituendi quae ad conventuum εὐταξίαν [*rectum ordinem*] et ad λειτουργίαν [*ministerium*] pertinebant. Vide supra 7: 17, infra 16: 1, ubi idem est verbum. Haec origo est *Canonum*, qui dicuntur *Apostolici*, qui ab ipsis non quidem conscripti, sed in usum introducti fuere.

CAPUT XII.

Περὶ δὲ τῶν πνευματικῶν, ἀδελφοὶ, de spiritualibus autem, fratres] Id est, περὶ τῶν πνευματοφορῶν, *de iis qui spiritu afflantur*, sive impuro sive sancto. Est enim nomen πνεύματος [*spiritus*] ad utrumque commune, ut videre est 1 Ioh. 4: 1, 2, 3, 6. Sic et infra habes nomen masculinum πνευματικοῦ 14: 37.

Οὐ θέλω ὑμᾶς ἀγνοεῖν, nolo vos ignorare] Id est, *immemores esse*, ut supra 10: 1.

2. *Οἴδατε ὅτι ὅτε ἔθνη ἦτε, scitis cum Gentes essetis*] גוים, id est, idololatrae.

Πρὸς τὰ εἴδωλα τὰ ἄφωνα ὡς ἂν ἤγεσθε ἀπαγόμενοι] *Quomodo ageremini ad idola muta, abducti*, nempe a *Deo*. Ageremini spe discendi futura, *ad idola muta*, id est, ad vates qui illis aderant, ut in Templo Pythio, Amphiarai, Trophonii. Significanter autem dixit *muta idola* ex Abac. 2: 18, ubi in Graeco εἴδωλα κωφὰ, quod idem est cum ἄφωνα, ut daret intelligi, illam vim, qua vates isti sive mares sive feminae praedicebant quaedam quae deinde eventus comprobat, aut quaedam humanam vim superantia efficiebant, non fuisse a simulacro, ut vocis, ita intellectus experte, Ps. 114: 4, sed a Daemoni-

nibus qui falsa ista persuasione populum a Deo abducebant. Vide supra 10: 20. Non mirum autem si mali isti Daemones multa praedicunt quae eveniunt, et alia quaedam stupenda, Deo sinente, edunt, ideo quod praeter ingenii perspicaciam, longam quoque habent rerum experientiam, et cum incredibili sint numero facile latentia rerum futurarum indicia explorant. Vide quae diximus in Annotatis ad librum IV de Veritate Religionis Christianae. Hoc quod tunc cum idololatrae essetis vobis evenit, putate etiam nunc evenire posse. Nam et tales πυθομάντεις, βακχόληπτοι, νυμφόληπτοι [*Pythonii vates*, *Bacchantes*, *lymphatici*] Diabolo instigante ad vestros coetus possunt accedere, et quaedam praedicere quibus exitus respondeat. Interdum id accidisse disces ex Eusebio Historiae IV. 16.

3. *Διὸ γνωρίζω ὑμῖν*] מודיעכם, *doceo vos*. Quaerere poterant Corinthii cum res ita se habeat, ut futura praedicere possint et a Deo et a Daemone afflati, quomodo eos dignoscemus? Hac de re eos edocet Paulus, ea quae sunt Legis, *κατ' ἀναλογίαν* [*eadem ratione*] applicans ad Euangelii tempora.

Ὅτι οὐδεὶς ἐν πνεύματι Θεοῦ λαλῶν, λέγει ἀνάθεμα Ἰησοῦν, neminem in Spiritu Dei loquentem, dicere anathema Iesum] Sicut in Veteri Lege, ut quis Prophetis adscriberetur, non sufficiebat eventus cum praedictis respondens, sed praeterea requirebatur ne a vero Deo homines abduceret; ut ostendit collatio locorum, Deut. 13: 1—5 et 18: 21, 22; sic et sub Novo Testamento praeter convenientiam eventus cum praedictis, requiritur ne homines a Iesu abducat. Nam sicut Deus et Dei providentia fundamentum fuit illis temporibus, ita nunc Iesus, sive Deus per Iesum cognitus, fundamentum est totius religionis. Vide supra 3: 11. Idem plane sensus 1 Ioh. 4: 3. *Λέγειν ἀνάθεμα Ἰησοῦν*, de Iesu חרם dicere, est *eius nomen exsecrari*, *βλασφημεῖν*, ut est Act. 26: 11 et apud Iustinum, *maledicere Christo*, ut est in Epistola Plinii. In Manuscripto est *λέγει ἀνάθεμα Ἰησοῦς* ut sit oratio *μιμιτική* [*dicta alterius imitans*].

Καὶ οὐδεὶς δύναται εἰπεῖν Κύριον Ἰησοῦν, εἰ μὴ ἐν πνεύματι ἁγίῳ, et nemo potest dicere Dominum Iesum, nisi in Spiritu Sancto] Id est, qui afflatum habet, is si con-

stanter Iesum profiteatur suum esse Dominum cui per omnia parere velit, ne dubitate quin Divino non Satanico afflatus sit Spiritu. Plane idem dicit Iohannes dicto iam loco, et Polycarpus in Epistola ad Philippenses.

4. *Διαιρέσεις δὲ χαρισμάτων εἰσὶ, discrimina vero afflatuum sunt*] Post datum discrimen, perquam necessarium cognitu, inter afflatos Divino et afflatos Satanae spiritu, pergit dicere etiam afflatus Divini esse discrimina, non quod non omnia bona sint, sed quod non omnia omnibus data: et omnia data non ad ornandos singulos, sed ad utilitatem Ecclesiarum. Quod eo pertinet, ut et superbia auferatur et invidia: inculcetur autem modestia et studium omnibus fidelibus inserviendi.

Τὸ δὲ αὐτὸ πνεῦμα, idem autem Spiritus] Non distant haec origine, ut Divina a Diabolicis, sed distant effectu. Idem hic Spiritus primordio, sed alius atque alius opere.

5. *Καὶ διαιρέσεις διακονιῶν εἰσὶ, καὶ ὁ αὐτὸς Κύριος, et discrimina ministeriorum sunt, idem autem Dominus*] Varia sunt ministeria in Ecclesia: sunt fideles, sunt Diaconi, sunt Presbyteri, sunt Principes Presbyterorum, sunt et horum Principes. *Διακονία* modo nomen est speciei infimae, ut Act. 6: 1, modo nomen generis, ut Act. 6: 4, Rom. 11: 13 et alibi. *Idem Dominus*, id est, eidem Christo omnia haec servire debent.

6. *Καὶ διαιρέσεις ἐνεργημάτων εἰσὶν, et discrimina donorum sunt*] Pro diversis ministeriis Deus diversa dabat dona, non tamen omnibus eadem, nec semper: sed quibus et quando ipsi visum, ob causas ipsi, non hominibus cognitas. Ἐνεργεῖν proprium ei rei de qua hic agitur, Matth. 14: 2, Marc. 6: 14, Gal. 2: 8, 3: 5, Eph. 2: 2, 3: 20. De hoc donorum discrimine sic Iustinus Colloquio cum Tryphone: *Οἳ καὶ λαμβάνουσι δόματα, ἕκαστος ὡς ἄξιοί εἰσι, φωτιζόμενοι διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ τούτου· ὁ μὲν γὰρ λαμβάνει συνέσεως πνεῦμα, ὁ δὲ βουλῆς, ὁ δὲ ἰσχύος, ὁ δὲ ἰάσεως, ὁ δὲ προγνώσεως, ὁ δὲ διδασκαλίας, ὁ δὲ φόβου Θεοῦ* [*Qui et dona consequuntur, singuli prout digni sunt, per nomen huius Christi illuminati: hic quidem intelligentiae spiritum consequitur; hic consilii, ille fortitudinis; hic sanationis, ille praescientiae; hic doctrinae, ille timoris Dei*].

Ὁ δὲ αὐτός ἐςι Θεὸς ὁ ἐνεργῶν τὰ πάντα ἐν πᾶσιν, idem vero Deus qui omnia dat omnibus] Haec omnia in iis qui Christum pro Domino habent ab uno procedunt Deo.

7. *Ἑκάςῳ δὲ δίδοται ἡ φανέρωσις τοῦ πνεύματος πρὸς τὸ συμφέρον, unicuique autem conspicuum datur Spiritus donum ad utilitatem*] *Φανεροῦν* est *dare ita ut appareat*, גלה Ier. 33: 6, hinc *φανέρωσις donum conspicuum.* Data sunt, inquit, non ipsorum causa, sed Ecclesiae.

8. *Ὧι μὲν γὰρ διὰ τοῦ πνεύματος δίδοται λόγος σοφίας, alii per Spiritum datur sermo sapientiae*] *Dicendi graves sententias* quales sunt in Salomonis libris. Hoc donum, ut alia sequentia, alii acquirebant multo labore: Christiani, Deo volente, solo afflatu *ἀκονιτί* [*citra laborem*]. Est hic *σοφία* quod in libris Salomonis חכמה. Vide supra 1: 20.

Ἄλλῳ δὲ λόγος γνώσεως, alii sermo scientiae] *Γνῶσις* דעת est *γραμματεία cognitio historiarum.* Vide dictum locum 1: 20. In libris Salomonis saepe sic sumitur.

Κατὰ τὸ αὐτὸ πνεῦμα, secundum eundem Spiritum] Idem hic valet *κατὰ* quod *ἐν* in sequentibus. Sic et Graeci dicunt *αἱ κατὰ τὸ σῶμα ἡδοναὶ* [*voluptates corporis*].

9. *Ἑτέρῳ δὲ πίςις, ἐν τῷ αὐτῷ πνεύματι, alii fides in eodem Spiritu*] *Fides* hic intelligitur non ea quae in omnibus Christianis requiritur, sed ea per quam quis credit Deum per se aliquid miri velle facere, ut infra 13: 2, Matth. 17: 20. Huc pertinet potestas Daemones eiiciendi. Solebat Deus hoc praemium dare adultae et bene conservatae fidei, Marc. 16: 17.

Ἄλλῳ δὲ χαρίσματα ἰαμάτων, ἐν τῷ αὐτῷ πνεύματι, alii donum sanandi, in eodem Spiritu] Hoc *donum sanandi morbos* Presbyteris Ecclesias gubernantibus maxime dabatur. Vide quae diximus ad Marc. 16: 18.

10. *Ἄλλῳ δὲ ἐνεργήματα δυνάμεων, alii operatio virtutum*] *Potestas puniendi sontes*, qualis exercita in Ananiam et Sapphiram, in Bariesum, in Hymenaeum, et Philetum. *Δύναμις* nomen est generale istorum donorum, ut apparet Matth. 11: 21, 23 et alibi. Sed quia alia speciale habent nomen, ideo nomen commune huic dono adhaesit, supra 4: 20, 5: 4.

Ἄλλῳ δὲ προφητεία, alii Prophetia] *Praedictio futurorum* qualem habuit Agabus Act. 11: 28, 21: 11, et multi alii illis temporibus. Horum autem bene exploratorum fiebat matricula: et illorum erat post Apostolos prima dignitas, infra 12: 28, Eph. 3: 5 et 4: 11.

Ἄλλῳ δὲ διάκρισις πνευμάτων, alii discretio Spirituum] *Diiudicatio qui Prophetae veri essent, qui falsi*, infra 14: 29. Id autem fiebat hoc modo. Si a Christo homines non abduceret, annotabantur quae dixerat, exspectabatur eventus: is si dictis congrueret, adscribebatur ordini Prophetarum. Pari modo de miraculis iudicabatur. Nam pro Divinis habebantur, quae Iesum profitebantur auctorem. Hoc donum videtur maxime datum Praesidibus Presbyterorum qui plures ad eam rem cognoscendam coibant. Huc illud pertinet infra 14: 24, *ἐλέγχεται ὑπὸ πάντων, ἀνακρίνεται ὑπὸ πάντων* [*convincitur ab omnibus, diiudicatur ab omnibus*]. Tertullianus libro de Anima cum de visionibus egisset: *Diligentissime digeruntur ut etiam probentur.* Exemplum talis conventus, qualem dixi ad examinandas prophetias, habes dicto Eusebii loco V. 16, 17, ubi voces *ἐξετασάντων* [*examinantium*] et *ἀποδοκιμασάντων* [*improbantium*] usurpat Apollinaris, ut et vocem *ἐξελέγχειν* [*convincere*]. Eae partes in Iudaica republica fuerant Synedrii.

Ἑτέρῳ δὲ γένη γλωσσῶν, alii vero genera linguarum] *Varia linguarum genera* pro hominibus quibuscum res erat. Hoc erat donum Apostolis maxime et Euangelistis datum.

Ἄλλῳ δὲ ἑρμηνεία γλωσσῶν, alii interpretatio sermonum] Quia fieri poterat, ut non omnes quibus Apostoli aut Euangelistae loquebantur essent eiusdem linguae, ideo erant in Ecclesia qui dono sibi Divinitus dato eadem aliis interpretarentur, quam ad rem magna opus erat memoria. Vide infra 14: 5.

11. *Πάντα δὲ ταῦτα ἐνεργεῖ τὸ ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πνεῦμα, haec autem omnia operatur unus atque idem Spiritus*] Dei, non Diaboli. Agit enim hic de Christum profitentibus. Vide supra 4.

Διαιροῦν ἰδίᾳ ἑκάστῳ καθὼς βούλεται, dividens singulis prout vult] *Liberrimo Dei arbitratu.* Nemini enim talia da-

dare tenetur. Nec cuiquam singulatim id promisit. *Ἰδίᾳ* hic valet quod Rabbinis בפרט [*particulatim*].

12. *Καθάπερ γὰρ τὸ σῶμα ἕν ἐςι, sicut enim corpus unum est*] Corpus φυσικὸν [*naturale*] puta hominis.

Καὶ μέλη ἔχει πολλὰ, et membra habet multa] Singula suis usibus destinata. Vide Galenum de Usu partium. Vide et Rom. 12: 4, et supra 6: 15.

Πάντα δὲ τὰ μέλη τοῦ σώματος τοῦ ἑνὸς πολλὰ ὄντα ἕν ἐςι σῶμα, omnia autem membra corporis cum sint multa unum tamen corpus sunt] Subtiliter dictum: nam cunctae partes a suo toto non re differunt, sed ratione.

Οὕτω καὶ ὁ Χριςὸς, ita et Christus] Nempe cum sua Ecclesia, quae et ipsa venit sub *Christi* nomine, Rom. 9: 3. Regnum est in Rege et subditis.

13. *Καὶ γὰρ ἐν ἑνὶ πνεύματι ἡμεῖς πάντες εἰς ἓν σῶμα ἐβαπτίσθημεν, etenim in uno Spiritu omnes nos in unum corpus baptizati sumus*] *In uno Spiritu*, id est, in spem Spiritus eiusdem, sive spiritualium donorum quae ab eadem omnia origine veniunt, ut dictum est supra 4. Baptismus Fidei est consignatio. Deus autem dat ista dona credentibus et id profitentibus, Marc. 16: 16, 17. *Εἰς ἓν σῶμα, ut omnes simul unum fieremus corpus*.

Εἴτε Ἰουδαῖοι, εἴτε Ἕλληνες, εἴτε δοῦλοι, εἴτε ἐλεύθεροι; sive Iudaei, sive Gentiles, sive servi, sive liberi] Apud Mundum aliquid, apud Christum nihil valent haec discrimina. Vide supra 7: 12 et seqq., Gal. 3: 28.

Καὶ πάντες εἰς ἓν πνεῦμα ἐποτίσθημεν, et omnes in unum Spiritum potati sumus] Calicem quoque Domini in hanc spem bibimus. Baptismus exteriora corporis lavat: calix irrigat interiora. Sic Spiritus Dei et intus et extra operatur; est pro melle et oleo. Sed in Manuscripto pro his verbis est, καὶ πάντες ἓν σῶμα ἐσμέν [*et omnes unum corpus sumus*].

14. *Καὶ γὰρ τὸ σῶμα οὐκ ἔςιν ἓν μέλος, ἀλλὰ πολλά*] *Non unum aliquod membrum*, quamvis excellens, *facit corpus*, *sed cuncta simul*, ut supra 12. Dionysius Longinus: *Τῶν γὰρ μελῶν ἓν μὲν οὐδὲν τμηθὲν ἀφ' ἑτέρου τὸ ἀξιόλογον ἔχει· πάντα δὲ μετ' ἀλλήλων ἐκπληροῖ τέλειον σύςημα σωματοποιούμενον τῇ κοινωνίᾳ, καὶ ἔτι τῷ δεσμῷ τῆς ἁρμονίας περικλειόμενον* [*Nullum enim membrum unum a cae-*

caeteris resectum magni pretii est. Iuncta tamen corpus efficiunt, cui neque desit, neque in quo male congruat quidquam]. Maximus Tyrius in Dissertatione pro vita activa: Ἡ τοῦ σώματος χρεία πολυμερής τε οὖσα καὶ πολυδεής, σώζεται τῇ συντελείᾳ τῶν μερῶν πρὸς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ὅλου φέρουσι πόδες, ἐργάζονται χεῖρες, ὁρῶσιν ὀφθαλμοί, ἀκούουσιν ἀκοαί, καὶ τ' ἄλλα ἵνα μὴ διατρίβω λέγων [*Corporis ratio diversas habet partes, neque paucis eget: quae dum singulae aliquid ad obsequium totius conferunt, totum servatur. Sustinent pedes, operantur manus, vident oculi, audiunt aures, atque ita deinceps, ne sim prolixior*].

15. Ἐὰν εἴπῃ ὁ πούς, Ὅτι οὐκ εἰμὶ χείρ, *si dicat pes, Quoniam non sum manus*] Pari festivitate membris humanis sermonem tribuit Menenius apud Livium libro II, qui locus cum hoc conferendus est: et Aesopus apud Maximum Tyrium dicto loco, pedem inducit quaerentem de onere et id destituere volentem. Significat autem non debere minores invidere maioribus.

17. Εἰ ὅλον τὸ σῶμα ὀφθαλμός, *si totum corpus oculus*] Quintilianus VIII. 5: *Sed neque oculos esse toto corpore velim, ne caetera membra suum officium perdant.*

Ποῦ ἡ ἀκοή, *ubi auditus*] Non dissimiliter Plotinus: Οὐδὲ γὰρ δακτύλων τὸ βλέπειν [*Neque enim videre digitorum est*].

18. Νυνὶ δὲ ὁ Θεὸς ἔθετο τὰ μέλη, ἓν ἕκαστον αὐτῶν ἐν τῷ σώματι, καθὼς ἠθέλησεν, *nunc autem posuit Deus membra singula in corpore sicut voluit*] Loco conveniente non ex vi materiae, sed ad usum totius ἐκ προνοίας [*ex providentia*] ut loquuntur Stoici. Vide Eph. 4: 15. Plato X de Legibus: Μέρος μὲν ἕνεκα ὅλου καὶ οὐχ ὅλον μέρους ἕνεκα ἀπεργάζεται [*Ac proinde non totum partis gratia, sed partem totius gratia efficit*].

19. Εἰ δὲ ἦν τὰ πάντα ἓν μέλος, ποῦ τὸ σῶμα, *quod si essent omnia unum membrum, ubi corpus*] Est enim corpus humanum συντεθέν τι [*compositum quid*], constans ἐκ συνημμένων [*e cohaerentibus partibus*].

21. Οὐ δύναται δὲ ὀφθαλμὸς εἰπεῖν τῇ χειρί, Χρείαν σου οὐκ ἔχω, *non potest autem oculus dicere manui, Opera tua non indigeo*] Sicut membra ventri indignata subtraxisse suum officium fabulatur Menenius. Manus alimenta praebet corpori in quo est oculus.

Ἡ

"Η πάλιν ἡ κεφαλὴ τοῖς ποσὶ, Χρείαν ὑμῶν οὐκ ἔχω, *aut rursum caput pedibus, Non estis mihi necessarii*] Non debent qui minores sunt a maioribus contemni.

22. Ἀλλὰ πολλῷ μᾶλλον, τὰ δοκοῦντα μέλη τοῦ σώματος ἀσθενέστερα ὑπάρχειν, ἀναγκαῖά ἐστι, *sed multo magis quae videntur membra corporis infirmiora esse, necessaria sunt*] Oculo quid ant tenerius aut utilius.

23. Καὶ ἃ δοκοῦμεν ἀτιμότερα εἶναι τοῦ σώματος, τούτοις τιμὴν περισσοτέραν περιτίθεμεν, *et quae putamus ignobiliora esse membra corporis, his honorem abundantiorem circumdamus*] Ut ventri et iis quae sub ventre damus tegmina. Nam multi populi brachiis et pedibus nudis aut ex parte nudis incedunt. Vestitum hic dixit τιμήν. Sic annulis damus dactylothecam, arcui corytum, custodiae diligentioris causa: qui honos quidam.

Καὶ τὰ ἀσχήμονα ἡμῶν εὐσχημοσύνην περισσοτέραν ἔχει, *et quae inhonesta sunt nostra abundantiorem honestatem habent*] ערוה Interpretes Graeci ἀσχημοσύνην [*pudorem*] vocant eas partes quas a pudore nominamus. Eas tanquam mysteria a vulgi conspectu amovemus.

24. Τὰ δὲ εὐσχήμονα ἡμῶν οὐ χρείαν ἔχει, *honesta autem nostra nullius egent*] Facies quae in homine pulcherrima, non tegitur, non absconditur, patet omnibus, sicut templi extima.

Ἀλλ' ὁ Θεὸς συνεκέρασε τὸ σῶμα, *sed Deus temperavit corpus*] Temperamento opus est in corporis membris collocandis.

Τῷ ὑστεροῦντι] *Iis quae minus habent dignitatis*, qualia sunt per quae fit egestio. Ὑστερεῖν [*deesse*] quid sit vide Rom. 3: 23, supra 1: 7, 8: 8. In Manuscripto est τῷ ὑστερουμένῳ.

Περισσοτέραν δοὺς τιμὴν, *abundantiorem tribuendo honorem*] Cicero de Officiis I: *Principio, corporis nostri magnam natura ipsa videtur habuisse rationem, quae formam nostram reliquamque figuram in qua esset species honesta eam posuit in promptu: quae partes autem corporis, ad naturae necessitatem datae, adspectum essent deformem habiturae atque turpem, eas contexit atque abdidit.*

25. Ἵνα μὴ ᾖ σχίσμα ἐν τῷ σώματι, *ne sit contentio in corpore*] Est figurata locutio pro *ne ullae partes negli-*

gerentur a corpore. Sic etiam in Ecclesiae corpore contemni non debent, quibus minus illustria dona contigere, ut expellendi Daemonas, interpretandi.

'Αλλὰ τὸ αὐτὸ ὑπὲρ ἀλλήλων μεριμνῶσι τὰ μέλη] *Ut omnia membra in unum consentiant*, quemadmodum Memnonius loquitur.

—— Alterius sic
Altera poscit opem res et conspirat amice.

26. *Καὶ εἴτε πάσχει ἓν μέλος, συμπάσχῃ πάντα τὰ μέλη, et si quid patitur unum membrum, compatiuntur omnia membra*] Id *consensum membrorum* dixit Plinius, Celsus *consortium.* Plutarchus Bruto: *'Ορθῶς ἐθίζοντος τοῦ νόμου τοὺς πολίτας ὥσπερ ἑνὸς μέρη συναισθάνεσθαι καὶ συναλγεῖν ἀλλήλοις* [*Recte hoc quod vult lex, assuefieri cives, ut, quasi eiusdem corporis partes sint, ita et sentiant et doleant omnes, si quid cuiquam evenit mali*]. Chrysostomus de Poenitentia X: *Σώματος γὰρ καὶ μελῶν δίκην ἀλλήλοις ἐσμὲν συνδεδεμένοι· ἐπὶ δὲ τοῦ σώματος κἂν ὁ ποὺς δέξηται τραῦμα, τὴν κεφαλὴν ἐπικύπτουσαν ὁρῶμεν· καίτοι τί ταύτης σεμνότερον; ἀλλ' οὐχ ὁρᾷ τὴν ἀξίαν ἐν τῷ καιρῷ τῆς συμφορᾶς* [*Corporis enim et membrorum instar iuncti sumus. In corpore ergo, si pes vulneretur, videas vel caput ea re affici, quid est autem capite augustius? Tamen, si qua cui oritur calamitas, dignitatis suae rationem non habet*].

Εἴτε δοξάζεται ἓν μέλος, συγχαίρῃ πάντα τὰ μέλη, sive honoratur unum membrum, una gaudent omnia membra] *Δοξάζεται* hic est *bono aliquo afficitur*, sicut fieri solet eis quos honoramus. Ideo Cyprianus *δοξάζεται*, quod hic est, vertit *laetatur.*

27. *'Υμεῖς δέ ἐστε σῶμα Χριστοῦ, vos autem estis corpus Christi*] Omnes simul corpus mysticum Christi, ut capitis. Eph. 1: 23, Col. 1: 18.

Καὶ μέλη ἐκ μέρους] Id est, *singuli membra estis.* 'Ἐκ μέρους pro οἱ κατὰ μέρος, suppressis articulis.

28. *Καὶ οὓς μὲν ἔθετο ὁ Θεὸς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ πρῶτον ἀποστόλους, et quosdam quidem posuit Deus in Ecclesia primum Apostolos*]. Illos nempe eminenter sic dictos a Christo, in id vocatos ut prima Ecclesiarum fundamenta iacerent.

Δεύ-

Δεύτερον προφήτας, secundo Prophetas] Prophetae Apostolis honore proximi, Eph. 4: 11.

Τρίτον διδασκάλους, tertio Doctores] *Διδάσκαλοι* hic et Act. 13: 1 et Eph. 4: 11, *διδάσκοντες* Rom. 12: 7, sunt illi qui eruditione eminentes multis Ecclesiis instituendis praeerant, qualis Titus in Graecia. Vide quae dicta ad illum ad Romanos locum.

Ἔπειτα δυνάμεις, deinde virtutes] More Hebraeo abstractum pro concreto, ut in sequentibus. *Δυνάμεις* enim hic dicuntur qui habent *ἐνεργήματα δυνάμεων, ius plectendi sontes.* Vide supra 10. Sic גבורה Hebraeis *in potestate constituti.*

Εἶτα χαρίσματα ἰαμάτων] *Eos qui morbos sanandi potestatem accepere.*

Ἀντιλήψεις, opitulationes] *Ἀντιλαμβάνεσθαι* est *curam alicuius gerere*, ut diximus ad Luc. 1: 54. Ea vox cum satis sit generalis hoc loco videtur significare Praesides presbyterii qui populum commonefacere officii sui solebant. Ideoque *παρακαλοῦντες* [*exhortantes*] dicuntur Rom. 12: 8, ubi dicta vide. Ad hoc quoque Deus dona dabat peculiara. Graeci complures quod hic est *ἀντιλήψεις* explicant *προστασίας* [*praefecturas*].

Κυβερνήσεις, gubernationes] Hi sunt qui *ποιμένες* Eph. 4: 1, ex Syriaco פרנסים, *οἱ προϊστάμενοι* [*praesides*] Rom. 12: 8, alibi *πρεσβύτεροι* [*Seniores*], qui singulas regebant Ecclesias.

Γένη γλωσσῶν, genera linguarum] Non omnes omnibus linguis loquebantur, ut Apostoli ex usu Gentium, sed alius hac, alius illa, et quidem tali, quam nunquam didicerat.

29. *Μὴ πάντες ἀπόστολοι, an omnes Apostoli*] *Non omnia possumus omnes.*

30. *Μὴ πάντες διερμηνεύουσι, an omnes explicant*] Interpretare ut supra 10.

Ζηλοῦτε δὲ τὰ χαρίσματα τὰ κρείττονα, aemulamini autem dona meliora] *Agite cum Deo precibus*, ut a Deo accipiatis dona optima, id est, maxime utilia. Nam *ζηλοῦν* hic est *expetere*, ut et infra 14: 39. Sic et Sap. 1: 12. In Manuscripto *κρείττονα* est *μείζονα* [*maiora*].

Καὶ ἔτι καθ' ὑπερβολὴν ὁδὸν ὑμῖν δείκνυμι] *Viam vobis ostendam qua nosse possitis quae sint utilissima.* Quan-

quam id forte opus non est, quia ipsa experientia id vos docet. Ideo dixit *καθ' ὑπερβολὴν*, id est, ut Iurisconsulti loquuntur, *ex superabundanti*, יתיר ut Rabbini.

CAPUT XIII.

Ἐὰν ταῖς γλώσσαις τῶν ἀνθρώπων λαλῶ, si linguis hominum loquar] Id est, *omnium gentium linguis*. Hoc ideo dicit, quia multi qui id donum acceperant non modeste utebantur: nimium sibi placebant prae caeteris, cum tamen id donum non sit datum ostentationis causa, sed ad utilitatem aliorum. Nulla erant eiusmodi *χαρίσματα* [*dona*] quibus non male uti homines possent, et quae non possent male utendo perdere. *Recedente enim disciplina*, ut loquitur Cyprianus, *recedebat et gratia*.

Καὶ τῶν ἀγγέλων, et Angelorum] Est et in Angelis aliquid *ἀνάλογον* [*simile*] linguis per quod conceptus sibi mutuo tradunt. Solent autem *ἀνάλογα* [*similia*] inter se recipere communicationem vocabulorum. Vide Dan. 8: 13. Dubitat Nazianzenus an Angeli inter se etiam externis vocibus utantur.

Ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, dilectionem autem non habeam] Nam et hoc est quo fides ducit et ex quo censemur. *Χαρίσματα* illa modo dantur, modo non dantur, prout aliorum usus exigit. Dilectio est quae Deum imitatur, et perpetuo adesse potest et nos in perpetuum Deo commendare.

Γέγονα χαλκὸς ἠχῶν, factus sum velut aes sonans] Id est, tintinnabulum animi causa sonans, nihil autem significans. Tintinnabula erant ex aere.

Ἢ κύμβαλον ἀλαλάζον, aut cymbalum tinniens] *Cymbala* distinguit ab *aere*, quia erant pleraque ex argento. *Ἀλαλάζειν* est *ὀνοματοποιΐα* [*nominis ex sono fictio*] et quemvis *sonum inconditum* significat. Vide quae ad Marc. 5: 36. *Κύμβαλον* a sono dicitur צלצל 2 Sam. 6: 5, et in Psalmis et Paralipomenis saepe.

2. *Καὶ ἐὰν ἔχω προφητείαν, et si habeam prophetiam*] Nam et hanc habuisse quidam possunt, et tamen pietatem et salutem amittere, Matth. 7: 22.

Kai

Καὶ εἰδῶ τὰ μυστήρια πάντα, et noverim mysteria omnia] *Si intelligam quo tendant omnes istae figurae Veteris Testamenti.*

Καὶ πᾶσαν τὴν γνῶσιν] *Omnem historiarum cognitionem.*

Καὶ ἐὰν ἔχω πᾶσαν τὴν πίστιν, ὥστε ὄρη μεθιστάνειν, et si habeam omnem fidem, ita ut montes transferam] Fidei enim adultae id erat praemium, res miras efficere, ut diximus supra 9. Est autem proverbialis locutio *montes transferre*, id est, res plane stupendas efficere, ut videre est ad Matth. 17: 20, ubi dicta vide. Adde Apoc. 8: 8.

Ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, dilectionem autem non habeam] Fides multa promissa habet, quia via est ad dilectionem. Ipsa autem dilectio est quae opera edit magis admiranda quam ea quae *miracula* vocantur, et si operandi tempus desit aut occasio, participes factos Divinae bonitatis, participes etiam facit Divinae beatitatis. Hoc scire et hoc agere est esse Christianum.

Οὐδέν εἰμι, nihil sum] Nullo apud Deum ero in pretio ad consequendam vitam aeternam. Manuscriptus hic habet, *οὐδὲν ὠφελοῦμαι* [*nihil mihi prodest*]. Vide Ps. 50: 15.

3. *Καὶ ἐὰν ψωμίζω πάντα τὰ ὑπάρχοντά μου, et si in pauperum usus omnes facultates meas impendo*] Hoc etiam gloriae causa fieri potest, sicut a Thebano quodam factum commemorat Origenes ad Matth. 19. *Ψωμίζειν* proprie est *ad vescendum dare*, Num. 11: 4, 18, Deut. 8: 3, 16, figurate, *in alicuius usus impendere*, Esai. 58: 14.

Καὶ ἐὰν παραδῶ τὸ σῶμά μου ἵνα καυθήσωμαι, et si tradidero corpus meum ut ardeam] Nam hoc fecit Calanus, et multo post Peregrinus Philosophus, *ὑστεροφημίας* [*famae post mortem duraturae*] causa, non Dei amore, ut socii Danielis. Adeo apud Deum res istae ex proposito magis quam ex facto aestimantur. Vide quae diximus ad Matth. 6: 1 et seqq.

Ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω] Illam quae vero nos Dei filios facit. Vide Matth. 5: 48.

Οὐδὲν ὠφελοῦμαι, nihil mihi prodest] Nempe ad praemium coeleste.

4. *Ἡ ἀγάπη μακροθυμεῖ, dilectio patiens est*] Divina plane *ἀγάπης* descriptio, profecta ex pectore eius pleno. *Μακροθυμεῖ*, האריך אפו [*differt iram suam*], Prov. 19: 11.

Χρη-

Χρηστεύεται] *Humanitatem ostendit.* Sic χρηστεύεσθαι sumitur Canone XI Synodi Nicaenae. Hebraei dicerent עשה בטוב [*operatur in benignitate*].

Ἡ ἀγάπη οὐ ζηλοῖ] *Non invidet.* Quo sensu hanc vocem habemus Gen. 30: 1, 37: 11. Sic Theocritus:

Ζαλωτὸς μὲν ἐμὶν ὁ τὸν ἄτροπον ὕπνον ἰαύων
Ἐνδυμίων.
[*Felix, aeterni quem vis tenet alta soporis,*
Endymion.]

Ἡ ἀγάπη οὐ περπερεύεται, *dilectio non agit perperam*] Περπερεύομαι, *perperam ago* in Glossario. Vox haec in veteribus Graecis non reperitur; et quod in Cicerone ad Atticum lib. I epist. 13 legitur ἐνεπερπερευσάμην omnino corruptum est. Unde coniicere est natam hanc vocem ex Latina. Nam in Latio vetus vox est. Accius:

Describere in theatro perperos populares.

Item:

Et eo plectuntur Poëtae quam suo vitio saepius
Duotabilitate nimia vestra, aut perperitudine.

Sunt autem haec contraria, *recte facere* et *perperam*, ut ex Cicerone pro Cecina apparet. Sed Graeci paulo strictius accepere in significatione *simulationis*. Nam περπερεία, καλλωπισμὸς [*cultus nimius*] apud Clementem Paedagogi III. 1. Sic et Basilius in Definitionibus: Τί ἐστι τὸ περπερεύεσθαι; πᾶν ὃ μὴ διὰ χρείαν, ἀλλὰ διὰ καλλωπισμὸν παραλαμβάνεται [*Quid est quod perperam fiat? quod cum eius usus non sit, ad ornatum assumitur*]. Dilectionis mos non est is qui ambitionis, *aliud clausum in pectore, aliud in lingua promptum habere.* Hebraei dicerent לא ילין [*non illudet*].

Οὐ φυσιοῦται] *Non intumescit.* Vide supra 4: 6, 18, 19; 5: 2, 8: 1. Habet sibi adiunctum ingentem comitatum virtutum, inter eas et ταπεινοφροσύνην [*humilitatem*].

5. Οὐκ ἀσχημονεῖ] *Cavet quicquam agere quod vel opinione hominum turpe sit.* Non agit Cynicum. Vide Ciceronem de Officiis primo.

Οὐ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς, *non quaerit quae sua sunt*] In omnibus rebus magis publicum quam suum agit negotium. Vide supra 10: 24, 33.

Οὐ

Οὐ παροξύνεται, non irascitur] Difficile est nunquam *irasci*, quod est παροξύνεσθαι חרה. Sed hoc ingenium est eorum qui homines diligunt, ut non modo sine causa non irascantur, sed et in iusta commotione modum servent. Vide quae dicta ad Matth. 5: 22, ad Act. 15: 39.

Οὐ λογίζεται τὸ κακὸν, non cogitat malum] Id est, *non facile mali quicquam suspicatur*. Dubia in partem accipit meliorem. *Λογίζεσθαι* saepe est *cogitare*, *existimare*.

6. *Οὐ χαίρει ἐπὶ τῇ ἀδικίᾳ*] *Non applaudit male agentibus*. *Χαίρει* [*gaudet*] est μετωνυμία [*transnominatio*].

Συγχαίρει δὲ τῇ ἀληθείᾳ, gaudet autem de veritate] *Amat integritatem, vias rectas*. Nam *ἀλήθεια* late patet, ut et Hebraeum אמונה.

7. *Πάντα στέγει, omnia fert*] Fert quae ferri ullo modo possunt. Vide supra 9: 12. Solent voces universales restringi ex materia subiacente. Sic Gen. 3: 20. *Omnis viventis* Chaldaeus interpretatur *omnium filiorum hominis*.

Πάντα πιστεύει, omnia credit] Mavult credere quae credita nihil nocent, quam temere aliquem mendacii damnare.

Πάντα ἐλπίζει, omnia sperat] Non facile de quoquam desperat quin ad meliorem frugem venire possit. Euripides:

> Οὗτος δ' ἀνὴρ ἄριστος ὅστις ἐλπίσι
> Πέποιθεν αἰεί.
> [*Longe optimus, qui sperat*].

Πάντα ὑπομένει, omnia sustinet] Ab iis qui in profectu sunt in dies meliora exspectat. Graeca est sententia, *Περιστέλλει τὴν ἁμαρτίαν ἡ εὔνοια* [*Benevolentia peccatum minuit*]. Adde Prov. 10: 12.

8. *Ἡ ἀγάπη οὐδέποτε ἐκπίπτει*] לא נבל, *Nunquam usu caret*.

Εἴτε δὲ προφητεῖαι καταργηθήσονται, εἴτε γλῶσσαι παύσονται, εἴτε γνῶσις καταργηθήσεται, si prophetiae evanescent, si linguae cessabunt, si scientia destruetur] In saeculo illo meliore neque praesagia futurorum, neque commemoratio praeteritorum usum habebit. Erit enim ibi cognitio praesentissima omnium quae cognoscere pro illo statu expediet. Et hic ἔλλειψις [*defectus*], *si prophetiae*, nempe *alicui obtigere*.

9.

9. *Ἐκ μέρους δὲ γινώσκομεν, ex parte enim cognoscimus*] Explicat quae dixerat: Non deerit cognitio, sed non talis erit qualis nunc est. Nam si res praesentes spectamus, quantum est quod ignorant etiam qui maxima ea in re dona sunt consecuti?

Καὶ ἐκ μέρους προφητεύομεν, et ex parte prophetamus] Pauca sunt de quibus dantur prophetiae: et eas ne Prophetae quidem ipsi plene intelligunt, nisi post eventum.

10. *Ὅταν δὲ ἔλθῃ τὸ τέλειον, cum autem venerit quod perfectum est*] Vita illa perfectior quae *αἰὼν τετελειωμένος* [*aevum perfectum*] Hebr. 7: 28.

Τότε τὸ ἐκ μέρους καταργηθήσεται, cessabit quod ex parte est] Dona illa cessabunt, quia omnibus eadem erit cognitio.

11. *Ὅτε ἤμην νήπιος, ὡς νήπιος ἐλάλουν, ὡς νήπιος ἐφρόνουν, ὡς νήπιος ἐλογιζόμην, cum essem parvulus, loquebar ut parvulus, sapiebam ut parvulus, cogitabam ut parvulus*] Similitudine rem illustrat qua et Maimonides utitur. Alius est sermo, alia studia, alii rerum conceptus pueris, alia haec viris. Multo autem maior erit differentia temporis huius et illius coelestis vitae.

Reddere qui voces iam scit puer et pede certo
Signat humum, gestit paribus colludere, et iram
Colligit ac ponit temere et mutatur in horam.

De voce *νηπίων* vide Matth. 21: 16.

Ὅτε δὲ γέγονα ἀνήρ, quando autem factus sum vir] *Vir plenae aetatis*, Eph. 4: 13. Sic apud Horatium,

— *Aetas animusque virilis.*

Κατήργηκα τὰ τοῦ νηπίου, obliteravi quae erant parvuli] Id est, sermonis vitia correxi, studui rebus maioribus, res ipsas intellexi clarius. Ita priora illa *obliteravi.*

12. *Βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον, videmus enim nunc per speculum in aenigmate, tunc autem facie ad faciem*] Apparet haec sumpta ex Num. 12, ubi Moses aliis Prophetis praefertur eo quod non per figuras adumbrantes, sed apertis indiciis velut per amici colloquium sibi facienda et futura alia intelligeret. Multo autem maius discrimen erit inter cognitionem quam habuit Moses et cognitionem futuri aevi, quam tunc fuit inter Mosem et Prophetas ali-

alios. Addidit Paulus illud *δι' ἐσόπτρου*, quia quae in speculo videmus, ea palpari nequeunt: imago quaedam est rei, non res ipsa. Quod hic dixit *πρόσωπον πρὸς πρόσωπον*, id dixit *εἶδος* 2 Cor. 5: 7, id est, Hebraeis תמונה.

Ἄρτι γινώσκω ἐκ μέρους, nunc cognosco ex parte] Quae ipse ego qui sum Apostolus ex donis cognovi, exigua sunt prae cognitione saeculi melioris. Hoc eo tendit ne insolescant qui talia dona hic accepere.

Τότε δὲ ἐπιγνώσομαι, tunc autem cognoscam] Exacte novero omnem modum per quem Deus mundum gubernavit et salutem hominum procuravit, et dispensationum causas. Vide 1 Ioh. 3: 2. *Ἐπιγινώσκειν* plus est quam *γινώσκειν*. Nam *ἐπὶ* auget. Vide Rom. 3: 20, 10: 2. Philo de Allegoriis: *Οἱ δὴ οὕτως ἐπιλογιζόμενοι διὰ σκιᾶς τὸν Θεὸν καταλαμβάνουσι, διὰ τῶν ἔργων τὸν τεχνίτην κατανοοῦντες· ἐςὶ δέ τις τελεώτερος καὶ μᾶλλον κεκαθαρμένος νοῦς, τὰ μεγάλα μυςήρια μυηθεὶς, ὅστις οὐκ ἀπὸ τῶν γεγονότων τὸ αἴτιον γνωρίζει, ὡς ἂν ἀπὸ σκιᾶς τὸ μένον, ἀλλ' ὑπερκύψας τὸ γεννητὸν, ἔμφασιν ἐναργῆ τοῦ ἀγεννήτου λαμβάνει· ὡς ἀπ' αὐτοῦ αὐτὸν καταλαμβάνειν καὶ τὴν σκίαν αὐτοῦ, ὅσπερ ἦν τόντε λόγον καὶ τόνδε τὸν κόσμον* [*Qui ita colligunt per umbram Deum percipiunt, animadvertentes artificem per ipsius opera. Sed est et alius perfectior puriorque intellectus, magnis mysteriis initiatus, qui non ex operibus causam cognoscit, quasi ex umbra solidum corpus: sed emergens super creata omnia, manifeste increatum contemplatur, ut et ipsum per se comprehendat, et umbram eius: hoc est, et verbum eius et mundum hunc universum*]. Perfectam fore in vita altera cognitionem etiam Hebraei statuunt et Plato in Philosopho.

Καθὼς καὶ ἐπεγνώσθην, sicut et cognitus sum] Id est, sicut Deus mea consilia et cogitata exacte novit. Iuvenalis de Diis:

Notior est illis homo quam sibi. —

Vide et supra 4: 4, 1 Ioh. 3: 20.

13. *Νυνὶ δὲ μένει πίςις, ἐλπὶς, ἀγάπη, τὰ τρία ταῦτα, nunc autem manet fides, spes, dilectio, tria haec*] *Νυνὶ* hic non est temporis, sed oppositionis pro *at vero*, ut Rom. 3: 21, 7: 17, supra 5: 11. *Μένει* oppositum est ei quod dixit *καταργηθήσεται*. Sed quomodo manebunt (praesens

sens enim hic futuri habet significationem, ut infra 15: 32, 16: 5) in altero aevo? Nempe eo modo quo *rupes Israelitas sequebatur* effectu suo, supra 10: 4. Sic *mortuos sequuntur opera*, Apoc. 14: 13. Fides, spes, dilectio praemium habebunt 2 Tim. 4: 7, 8, non prophetiae Matth. 7: 22. Balaam Prophetam egit, et Deo invisus fuit, Iud. 11. Addidit *τρία ταῦτα* quia ternarius numerus Deo sacer.

Μείζων δὲ τούτων ἡ ἀγάπη, maior autem his est dilectio] *Μείζων* etiam de pluribus dicitur, ut videre est Matth. 13: 32, Luc. 9: 46. *Maxima est inter has tres:* quia fides et spes ad dilectionem ducunt. Dilectio nos Deo coniungit et similes facit 1 Ioh. 4: 8, sine hac ipsae quoque spes et fides manent infructuosae, ut intelligi potest ex dictis initio capitis huius, Gal. 5: 6, Iac. 2: 10 et seqq. Ignatius in Epistola ad Ephesios: *Ἀρχὴ ζωῆς πίστις, τέλος δὲ ἀγάπη* [*Initium vitae fides, finis vero dilectio*].

CAPUT XIV.

Διώκετε τὴν ἀγάπην, sectamini dilectionem] Cohaeret cum superioribus. Cum tanti sit dilectio, omnino efficite ut eam habeatis. De voce *διώκειν* vide Rom. 9: 31, 12: 13, 14: 19.

Ζηλοῦτε δὲ τὰ πνευματικά, aemulamini spiritualia] Subaudi *charismata*. Expetite ut ea habeatis si fieri potest. Neque enim omnino illa ad salutem sunt necessaria.

Μᾶλλον δὲ, magis autem] Id est, *maxime*. Est enim hic *μᾶλλον* pro superlativo, ut modo *μείζων*.

Ἵνα προφητεύητε, ut prophetetis] Prophetiam caeteris donis praefert, quia maximam ea res autoritatem praestabat Euangelio, convincebat incredulos, firmabat credentes. Divinum enim ab omnibus hominibus creditur esse praedictio, dicta ob id *divinatio*.

2. *Ὁ γὰρ λαλῶν γλώσσῃ, qui enim loquitur lingua*] Maxime eos compescit qui linguarum dono non modeste utebantur apud eius linguae gnaros, sed in Ecclesia ubi aut nulli aut pauci erant qui intelligerent: et eo dono con-

confisi spernebant caeteros. Non contigere quidem Divinitus dona ista post Christum, nisi in Christum credentibus. Sed poterant qui crediderant, amittendo dilectionem, aut etiam fidem, dona ista in sese extinguere, 1 Thess. 5: 19. *Recedente enim disciplina recedebat et gratia*, ut loquitur Cyprianus.

Οὐκ ἀνθρώποις λαλεῖ, non hominibus loquitur] Nempe nisi adsint eiusdem linguae homines.

Ἀλλὰ τῷ Θεῷ, sed Deo] Deum solum habet conscium.

Οὐδεὶς γὰρ ἀκούει, nemo enim audit] Nempe in Ecclesia. Loquitur de eo quod plerumque fiebat. Rarum erat ut adessent peregrini. *Ἀκούειν* hic est *intelligere*, ut שמע saepe Hebraeis. Vide Gen. 11: 7, Esai. 36: 11, Rom. 11: 8.

Πνεύματι δὲ λαλεῖ μυστήρια] *Spiritu quidem afflante loquitur, sed res, quae non pateant.* Nam quicquid latet, sive id futurum est, sive praesens, *μυστήριον* dicitur, Rom. 11: 25, 16: 25, 2 Thess. 2: 17.

3. *Ὁ δὲ προφητεύων, ἀνθρώποις λαλεῖ οἰκοδομήν, nam qui prophetat, hominibus loquitur ad aedificationem*] *Prodest aliis*, id enim *οἰκοδομεῖν* Paulo, ut saepius diximus.

Καὶ παράκλησιν καὶ παραμυθίαν, et monitionem et consolationem] Generis nomen in species dispertit, *prodest monendo fragiles, solando afflictos*, illos periculorum, hos liberationis praedictione: utrunque cum circumstantiis quae humanitus prospectari non poterant.

4. *Ὁ λαλῶν γλώσσῃ, ἑαυτὸν οἰκοδομεῖ, qui loquitur lingua, semetipsum aedificat*] Sentit enim intra se vim Christi.

Ὁ δὲ προφητεύων, ἐκκλησίαν οἰκοδομεῖ, qui autem prophetat, Ecclesiam aedificat] Et praesentes et absentes. Solebant enim prophetiae ab Ecclesiis ad Ecclesias transmitti.

5. *Θέλω*] *Velim*, ut Rom. 7: 16 et alibi.

Πάντας ὑμᾶς λαλεῖν γλώσσαις, omnes vos loqui linguis] Nempe si ita Deo placeret. Ostendit se pariter affectum ut olim Moses, Num. 11: 29.

Μᾶλλον δὲ ἵνα προφητεύητε, magis autem prophetare] Quia id pluribus conducit, ut iam dixit.

Μείζων γὰρ ὁ προφητεύων, ἢ ὁ λαλῶν γλώσσαις, nam maior est qui prophetat, quam qui loquitur linguis] *Maior*, id est, Ecclesiae utilior, ut supra 13: 13.

Ἐκτὸς εἰ μὴ διερμηνεύῃ, *nisi interpretetur*] Est duplex negatio pro una, more Hebraeo, חוץ אם לא. Sensus est: *Nisi idem qui linguae donum habet, habeat et donum interpretandi*, id est, fidelem memoriam.

6. Νυνὶ δέ, ἀδελφοί, *nunc autem, fratres*] Νυνὶ hic quoque positum pro *At vero*, ut supra 13: 13.

Ἐὰν ἔλθω πρὸς ὑμᾶς γλώσσαις λαλῶν, *si venero ad vos linguis loquens*] Solet saepe Paulus personam primam ponere ὑποθετικῶς [*conditionaliter*].

Τί ὑμᾶς ὠφελήσω; ἐὰν μὴ ὑμῖν λαλήσω, *quid vobis prodero? Sed vobis loquar*] Est hic ἐὰν μὴ pro *sed*. Nam agit de alio genere alloquendi. Diximus de hoc usu istarum particularum supra 7: 17.

Ἢ ἐν ἀποκαλύψει, *aut in revelatione*] Ἀποκάλυψις hic est, *expositio figurarum latentium in Veteri Testamento*, quales multa habet in Paulinis epistolis, et in illa ad Hebraeos. Sumitur interdum generalius ut infra 30.

Ἢ ἐν γνώσει, *aut in scientia*] Γνῶσις est *historiarum cognitio*, ut diximus supra 12: 8, 13: 2, 8.

Ἢ ἐν προφητείᾳ, *aut in prophetia*] *Praedicendo quae eventura sunt.*

Ἢ ἐν διδαχῇ, *aut in doctrina*] Διδαχὴν hic vocat *praeclaras sententias*, quales sunt in libris Salomonis. Quod supra σοφίαν חכמה.

7. Ὅμως] *Atqui*, ut Gal. 3: 15.

Τὰ ἄψυχα φωνὴν διδόντα, *quae sine anima sunt vocem dantia*] Ἄψυχα vocat *instrumenta sensu carentia*.

Εἴτε αὐλός, εἴτε κιθάρα, ἐὰν διαστολὴν τοῖς φθόγγοις μὴ δῷ, πῶς γνωσθήσεται τὸ αὐλούμενον ἢ τὸ κιθαριζόμενον, *sive tibia, sive cithara, nisi distinctionem sonituum dederint, quomodo scietur id quod canitur aut citharâ luditur*] Si inauditum quid sonent instrumenta, nihil intelligi potest. Ideo distingui solent modi Dorii, Phrygii, Lydii. Thebarum urbs ad tibiam structa, ad tibiam est diruta. Est tibiae usus in laetis Matth. 11: 17, est et in luctu Matth. 9: 23. Eadem cithara canit res heroum et amores.

8. Καὶ γάρ] *Similiter.*

Ἐὰν ἄδηλον φωνὴν σάλπιγξ δῷ, τίς παρασκευάσεται εἰς πόλεμον, *si incertum sonum det tuba, quis parabit se ad bel-*

bellum] Olim alius erat tubae sonus ad pugnam, alius ad receptum. Procopius Gothicorum II: *Οἱ ταῖς σάλπιγξι τὸ παλαιὸν ἐν τῷ Ῥωμαίων ϛρατῷ χρώμενοι νόμους τινὰς ἠπίϛαντο δύο, ὧν ἕτερος μὲν ἐγκελευομένῳ τὸ πλεῖϛον ἐῴκει καὶ τοὺς ϛρατιώτας εἰς μάχην ὁρμῶντι· ὁ δὲ ἄλλος ἐπὶ τὸ ϛρατόπεδον ἀνεκάλει τοὺς μαχομένους, ἡνίκα ταῦτα ἐδόκει τῷ ϛρατηγῷ ὡς ἄριϛα ἔχειν· ταύτῃ τε ἀεὶ οἱ μὲν ϛρατηγοὶ τὰ καθήκοντα τοῖς ϛρατιώταις ἐκέλευον, ἐκεῖνοι δὲ τὰ παραγγελλόμενα ἔργα ἐπιτελεῖν ἴσχουν. Κραυγὴ γὰρ ἐν ταῖς ξυμβολαῖς σημῆναι τι σαφὲς οὐδαμῶς πέφυκε* [*Tubicines olim in Romanorum exercitu duobus sonis utebantur: quorum alter capessendae pugnae signum, in hostem ciebat militem: altero, ubi id Duci e re videretur, receptui canebatur. Hac ratione et Duci quae ex usu erant imperare, et militi imperata exsequi facile erat: cum alioqui clamor in praelio intelligi fere non possit*]. Id magno malo intermissum ad sua tempora ait Procopius ibidem. Sic apud Hebraeos alius tubae sonus ad conventus civiles, alius ad iter, Num. 10: 2. *Φωνὴ* est תרועה [*clangor*] ibidem Num. 10: 6.

9. *Οὕτω καὶ ὑμεῖς διὰ τῆς γλώσσης ἐὰν μὴ εὔσημον λόγον δῶτε, ita et vos per linguam nisi manifestum sermonem dederitis*] Nempe iis qui adsunt, aut eorum plurimis.

Πῶς γνωσθήσεται τὸ λαλούμενον, quomodo scietur id quod dicitur] *Τὸ λαλούμενον* הַדִּבּוּר.

Ἔσεσθε γὰρ εἰς ἀέρα λαλοῦντες, eritis enim in aërem loquentes] Similis locutio illi quae supra 9: 26, *ὡς ἀέρα δαίρων* [*tanquam aërem feriens*]. Nam qui a nemine intelligitur, is *ventis loquitur*.

10. *Τοσαῦτα, εἰ τύχοι, γένη φωνῶν ἐϛιν, tot, si forte, genera linguarum sunt*] *Τοσαῦτα* dixit quasi digito monstrans numerum septuagenarium. Tot enim linguas esse aiunt Hebraei. Sed addit, *si forte*, quia possunt esse et plures de quibus Hebraei nihil audierant.

Καὶ οὐδὲν αὐτῶν ἄφωνον, et nihil eorum sine voce est] Hic *αὐτῶν* non refertur ad *φωνὰς*, sed ad ipsos *homines*, quanquam ii nominati non sunt, sed facile ex praecedentibus intelliguntur. Parem usum nominis *αὐτῶν* et alibi notavimus. Hic nomen ex superioribus subauditur, Num. 8: 9, Esth. 6: 9. Sed in Manuscripto deest *αὐτῶν*: ut neu-

neutrum singulare sit pro plurali masculino. Sunt populi

Tam varii linguis, habitu quam vestis et armis.

11 *Ἐὰν οὖν μὴ εἰδῶ τὴν δύναμιν τῆς φωνῆς, si ergo nesciero virtutem vocis*] *Δύναμιν* appellat *vocum significationem.*

Ἔσομαι τῷ λαλοῦντι βάρβαρος· καὶ ὁ λαλῶν, ἐν ἐμοὶ βάρβαρος, ero ei qui loquitur barbarus: et qui loquitur, mihi barbarus] Usurpavit vocem *barbari* quae respondet Hebraeae לעז, Ps. 114: 1, in sensu *τῶν πρός τι* [*relatorum*], quomodo et Ovidius:

Barbarus hic ego sum, quia non intelligor ulli.

Sic Homero Cares *βαρβαρόφωνοι* [*barbare loquentes*]. Anacharsis: *Ἐμοὶ δὲ πάντες Ἕλληνες Σκυθίζουσι* [*Mihi vero omnes Graeci Scythice loquuntur*]. Est *ἐν ἐμοὶ* hic pro *ἐμοὶ* quomodo saepe *ἐν* in his scriptis *πλεονάζει* [*abundat*].

12. *Οὕτω καὶ ὑμεῖς, sic et vos*] *Οὕτω* hic valet *propterea*, לכן.

Πρὸς τὴν οἰκοδομὴν τῆς ἐκκλησίας ζητεῖτε, ἵνα περισσεύητε, ad aedificationem Ecclesiae quaerite ut abundetis] Traiectio, pro, *Ζητεῖτε ἵνα περισσεύητε πρὸς τὴν οἰκοδομὴν τῆς ἐκκλησίας* [*Quaerite ut abundetis ad aedificationem Ecclesiae*] Optate ut abundetis iis maxime donis, unde plurimum utilitatis ad Ecclesiam redeat.

13. *Διόπερ ὁ λαλῶν γλώσσῃ, προσευχέσθω ἵνα διερμηνεύῃ, et ideo qui loquitur lingua, oret ut interpretetur*] Etiam oret ut memori animo retineat quae lingua externa dixit, ut sic eadem Graece possit exponere.

14. *Ἐὰν γὰρ προσεύχωμαι γλώσσῃ, nam si orem lingua*] Alioqui si vel optimas ad Deum preces lingua externa eloquar.

Τὸ πνεῦμά μου προσεύχεται, spiritus meus orat] *Πνεῦμα* vocat *motum illum qui est ab afflatu.*

Ὁ δὲ νοῦς μου ἄκαρπός ἐστι, mens autem mea sine fructu est] Mens mea nihil bene a se excogitatum profert.

15. *Τί οὖν ἐστι*] *Quid igitur est*, nempe quod optandum sit?

Προσεύξομαι τῷ πνεύματι, προσεύξομαι δὲ καὶ τῷ νοΐ] *Ἵνα* subauditur. *Hoc optandum est ut orem*, id est, oret aliquis,

quis, *non tantum motu illo afflatitio, verum etiam iis quae ipse excogitavit.*

Ψαλῶ τῷ πνεύματι, ψαλῶ δὲ καὶ τῷ νοΐ, psallam spiritu, psallam et mente] Quod de precibus ad Deum dixit, idem de laudibus Dei, תהלים, quae solebant canendo pronuntiari. Vide quae diximus Matth. 26: 30. Adde Marc. 14: 26, Act. 16: 25, Eph. 5: 19, Col. 3: 16.

16. *'Επεὶ*] *'Επεὶ* hic est *alioqui*, ut Rom. 11: 6.

'Εὰν εὐλογήσῃς τῷ πνεύματι, si benedixeris spiritu] *Si Deum laudes tantum, dum durat ille motus linguae peregrinae. Εὐλογεῖν* idem cum eo quod mox sequitur *εὐχαριςεῖν*. Vide quae diximus Matth. 26: 26.

'Ο ἀναπληρῶν τὸν τόπον τοῦ ἰδιώτου, qui supplet locum idiotae] *'Ιδιώτης ὁ ἀμαθὴς* [*idiota est qui rudis est*], Scholiastes ad Ranas. In Glossario, *ἰδιώτης ὁ μὴ νοήμων*, *rusticus, rudis.* Utitur sic et Alexis. Rabbini Hebraei inde fecerunt suum הדיוט. Vide Act. 4: 13. Et *ἀναπληρῶν τόπον*, מלא מקום, itidem Hebraismus, pro *in statu aliquo esse.*

Πῶς ἐρεῖ τὸ 'Αμὴν ἐπὶ τῇ σῇ εὐχαριςίᾳ, quomodo dicet Amen ad tuam benedictionem] In veteri Ecclesia Episcopo aut alio quovis Deum precante vel laudante plebs accinebat *Amen*, unde illud,

Et resonaturis ferit aethera vocibus Amen.

Ea voce dicta approbans, idque ex more Hebraeo secundum quem *Amen* dicitur *ἐφύμνιον* [*quod hymno succinitur*] Philoni. Vide Deut. 27: 15 et seqq. et quae ad Matth. 5: 18. In Aruc אין עונים אמן יתומה [*Non respondentes Amen pupillum*]. Cum quis *Amen* dicit ad preces quas non intelligit, id vocatur Hebraeis אמן יתומה, *Amen pupillum.* Ideo preces et laudes celebrabantur lingua populari tam apud Iudaeos quam apud Christianos. Origenes adversus Celsum VIII: *Οἱ λοιποὶ τῶν Χριςιανῶν οὐδὲ τοῖς ἐν ταῖς θείαις γραφαῖς κειμένοις ὀνόμασι καὶ τεταγμένοις ἐπὶ τοῦ Θεοῦ χρῶνται ἐν ταῖς εὐχαῖς, ἀλλ' οἱ μὲν Ἕλληνες Ἑλληνικοῖς, οἱ δὲ Ῥωμαῖοι Ῥωμαϊκοῖς· καὶ οὕτως ἕκαςος κατὰ τὴν ἑαυτοῦ διάλεκτον εὔχεται τῷ Θεῷ, καὶ ὑμνεῖ αὐτὸν ὡς δύναται· καὶ ὁ πάσης διαλέκτου Κύριος τῶν ἀπὸ πάσης διαλέκτου εὐχομένων ἀκούει, ὡς μιᾶς (ἵν' οὕτως ὀνομάσω) φωνῆς τῆς κατὰ τὰ σημαινόμενα ἀκούων δηλουμένης ἐκ τῶν ποι-*

ποικίλων διαλέκτων. Οὐ γάρ ἐςιν ὁ ἐπὶ πᾶσι Θεὸς εἷς τις τῶν κεκληρωμένων διάλεκτόν τινα βάρβαρον ἢ Ἑλληνίδα, καὶ μηκέτι τὰς λοιπὰς ἐπιςαμένων, ἢ μηκέτι τῶν ἐν ἄλλαις διαλέκτοις λεγόντων φροντίζων [*Germane Christiani ne usitatis quidem in Sacra Scriptura Dei nominibus utuntur inter precandum; sed Graeci Graecis, Romani Romanis, singulique precantur propria lingua, Deumque celebrant pro viribus, et omnium linguarum Dominus omnibus linguis precantes exaudit tam varie loquentes haud secus quam consonos (ut ita dicam) et unius vocis homines intelligens. Non est enim Deus Maximus unus eorum, qui certam aliquam linguam sortiti sunt, sive Graecam sive Barbaram, caeterarum ignari, nec solliciti de alienae linguae hominibus*].

Ἐπειδὴ τί λέγεις, οὐκ οἶδε, *quoniam quid dicas, nescit*] *Non intelligit*, Graecam tantum linguam edoctus.

17. Σὺ μὲν γὰρ καλῶς εὐχαριςεῖς, *nam tu quidem bene gratias agis*] מכרן.

Ἀλλ' ὁ ἕτερος οὐκ οἰκοδομεῖται, *sed alter non aedificatur*] *Nihil inde proficit.*

18. Εὐχαριςῶ τῷ Θεῷ μου, πάντων ὑμῶν μᾶλλον γλώσσαις λαλῶν, *gratias ago Deo meo, quod omnium vestrûm magis linguis loquor*] Apostoli omnium donorum habebant ὁμάδα [*universitatem*].

19. Ἀλλ' ἐν ἐκκλησίᾳ θέλω πέντε λόγους διὰ τοῦ νοός μου λαλῆσαι, ἵνα καὶ ἄλλους κατηχήσω, ἢ μυρίους λόγους ἐν γλώσσῃ] In Manuscripto est τῷ νοΐ μου. *In Ecclesia*, id est, ubi pauci sunt plurium linguarum gnari, *malim quinque*, id est pauca, *verba loqui a me ipso cogitata* [*ut et alios doceam*], *quam multa per afflatum linguae peregrinae* et plerisque non intellectae. Κατηχήσω השמיע, *faciam audire*, id est, intelligere. Μυρίους [*decem millia*] רבבות, id est, *innumera.*

20. Ἀδελφοί, μὴ παιδία γίνεσθε ταῖς φρεσίν, *fratres, nolite puerili esse animo*] Puerorum est ostentare se in rebus inutilibus.

Ἀλλὰ τῇ κακίᾳ νηπιάζετε, *sed malitia pueri estote*] Innocentia pueros vos imitari non veto, ut nec Christus vetuit, Matth. 18: 3.

Ταῖς δὲ φρεσὶ τέλειοι γίνεσθε, *animo autem perfecti estote*] *Similes viris adultis*, Eph. 4: 13.

21. *Ἐν τῷ νόμῳ γέγραπται, in Lege scriptum est*] *Νόμου* vocabulo hic significat omnia scripta Divinitus data, ut Ioh. 10: 34, 15: 25.

Ὅτι ἐν ἑτερογλώσσοις καὶ ἐν χείλεσιν ἑτέροις λαλήσω τῷ λαῷ τούτῳ, καὶ οὐδ' οὕτως εἰσακούσονταί μου, aliis linguis et labiis aliis loquar populo huic, nec sic audient me] Haec citari a Paulo ex loco quidem Esaiae 28: 11 et 12, non tamen ex versione LXX, sed ex versione Aquilae, docet nos Origenes Philocaliae VIII. Sunt autem verba quaedam quae Propheta in medio posuit omissa, ut ad rem hanc non pertinentia. Poena est versari inter homines linguae extraneae: et vos id Ecclesiae imponitis? Labium apud Hebraeos non minus quam lingua *loquelam* significat, Gen. 11: 1.

22. *Ὥςε αἱ γλῶσσαι εἰς σημεῖόν εἰσιν οὐ τοῖς πιςεύουσιν, ἀλλὰ τοῖς ἀπίςοις, itaque linguae signum sunt non fidelibus, sed infidelibus*] *Praecipue dantur ad convertendos extraneos, infideles adhuc.* Comparate dictum.

Ἡ δὲ προφητεία οὐ τοῖς ἀπίςοις, prophetia autem non infidelibus] Nempe *tantum.*

Ἀλλὰ τοῖς πιςεύουσιν, sed fidelibus] *Ad confirmandos fideles.*

23. *Ἐὰν οὖν συνέλθῃ ἡ ἐκκλησία ὅλη ἐπὶ τὸ αὐτὸ, si ergo conveniat universa Ecclesia in unum*] *In locum eundem.* Vide supra 11: 20.

Καὶ πάντες γλώσσαις λαλῶσιν, et omnes linguis loquantur] *Si alius alia lingua clamat, omnes barbara, non Graeca.*

Εἰσέλθωσι δὲ ἰδιῶται ἢ ἄπιςοι, intrent autem idiotae aut infideles] Christiani qui unam tantum linguam norint, aut etiam increduli nihilo peritiores. Solebant etiam Pagani adire Christianorum Ecclesias ad videnda quae ibi agebantur.

Οὐκ ἐροῦσιν, ὅτι μαίνεσθε, nonne dicent, vos insanire] Quippe et insani ea loqui solent quae nemo intelligat. Si ita agatur, erit Ecclesia similis turri Babylonicae, aut iudicio isti quod ex duobus surdis apud iudicem surdum fuisse agitatum memorat Graecum epigramma.

24. *Ἐὰν δὲ πάντες προφητεύωσιν, si autem omnes Prophetent*] Lingua Graeca.

Εἰσέλθῃ δέ τις ἄπιςος ἢ ἰδιώτης, intret autem quis infidelis vel idiota] Graece intelligens Christianus aut Paganus.

Ἐλέγχεται ὑπὸ πάντων, ἀνακρίνεται ὑπὸ πάντων. Καὶ οὕτω τὰ κρυπτὰ τῆς καρδίας αὐτοῦ φανερὰ γίνεται, convincitur ab omnibus, diiudicatur ab omnibus. Et sic occulta cordis eius manifesta fiunt] Diximus alibi προφητείαν [*prophetiam*] dici etiam de rebus praeteritis aut praesentibus, sed ita arcanis ut nulla vi humani ingenii cognosci possint. Vide Matth. 26: 68. Prophetae ergo intrantibus talia dicebant qualia Christus Samaritidi, Ioh. 4: 29, qualia Elisaeus Giezi 2 Reg. 5: 26. Dicit Irenaeus I. 6 se multos novisse et audisse ipsum fratres, qui occulta hominum in apertum proferrent.

25. *Καὶ οὕτω πεσὼν ἐπὶ πρόσωπον προσκυνήσει τῷ Θεῷ, et ita cadens in faciem adorabit Deum*] *Deum venerabitur, et quidem prostrato corpore.* Sicut in Regum ita in Dei honore varii erant gestus. Summa autem demissio ostendebatur corpore proiecto, ut diximus ad Matth. 8: 2, et in maioribus Annotatis ad Decalogum. Sic Iob. 1: 20, πεσὼν χαμαὶ προσεκύνησε [*decidens in terram adoravit*].

Ἀπαγγέλλων ὅτι ὁ Θεὸς ὄντως ἐν ὑμῖν ἐςι, pronuntians vere Deum in vobis esse] Sicut Aegyptii Magi dicebant, *Digitus Dei est hic*, Exod. 8: 19. *Deus esse* dicitur ubi maxime mira operatur.

26. *Τί οὖν ἐςιν*] *Quid ergo faciendum est?* Sumit interrogantis personam, ut respondeat.

Ὅταν συνέρχησθε, cum convenitis] Ut supra 23.

Ἕκαςος ὑμῶν ψαλμὸν ἔχει, quisque vestrûm psalmum habet] Cum interrogatione legenda haec membra. Etiam extemporales isti hymni saepe ab afflatu erant. Talis fuit hymnus Simeonis et Annae viduae: et, ut credibile est, Mosis et Mariae sororis eius, et alter Mosis, et Deborae, et Annae quae nupta Elcanae, et Deborae, et Esaiae cap. 5. Omnia quae olim aut ex ingenio aut ex labore veniebant, tunc multis dabantur subito et Divinitus, ut ex eo intelligeretur Dei summa beneficentia.

Διδαχὴν ἔχει, doctrinam habet] *Sententias eximias*, supra 14: 6.

Γλῶσσαν ἔχει, linguam habet] *Donum linguae alicuius quam non didicit.*

Ἀπο-

Ἀποκάλυψιν ἔχει, revelationem habet] *Donum explicandi ea quae latent sub figuris Veteris Testamenti.*

Ἑρμηνείαν ἔχει, interpretationem habet] *Donum omnia ordine dicendi Graece quae alter dixit lingua peregrina.* In Manuscripto haec omnia paulo aliter scripta sunt; *ψαλμὸν ἔχει, ἀποκάλυψιν ἔχει, γλῶσσαν ἔχει, ἑρμηνείαν ἔχει.*

Πάντα πρὸς οἰκοδομὴν γενέσθω, omnia ad aedificationem fiant] Non nostra spectatur gloria, sed utilitas Ecclesiae.

27. *Εἴτε γλώσσῃ τις λαλεῖ, κατὰ δύο ἢ τὸ πλεῖστον τρεῖς, καὶ ἀνὰ μέρος, sive lingua quis loquitur secundum duos, aut ut multum tres, et per partes*] Quia multi erant illo tempore qui dona Spiritus habebant, maximus *εὐταξίας* [*recti ordinis*] custos Apostolus, non vult omnes qui donum linguarum extranearum habebant, in uno conventus tempore eo uti, ne plus quam oportet plebs detineretur. neque vero alios in hac parte basilicae, alios in ista adfari et quasi distrahere plebem, ut in foro Agyrtae faciunt; sed praecipit ut uno die non plures duobus aut tribus audientiam sibi poscant, idque divisis temporum spatiis, ut primum hic, deinde iste, mox alius audirentur. *Κατὰ* hic valet *καθ' ἡμέραν* [*quotidie*]. Solet enim *κατὰ* in distributionibus usurpari, Matth. 24: 7, infra 16: 2. *Ἀνὰ μέρος*, id est, *non simul, sed suo quisque ordine.*

Καὶ εἷς διερμηνευέτω, et unus interpretetur] Unus aliquis qui id donum habeat, et linguam utramque intelligat, dicta peregrino sermone explicet sermone Graeco, nihil praetermittens aut immutans.

28. *Ἐὰν δὲ μὴ ᾖ διερμηνευτὴς, si autem non fuerit interpres*] Si nemo adsit id donum habens.

Σιγάτω ἐν ἐκκλησίᾳ, taceat in Ecclesia] Si quis donum linguae habet, reservet id aliis locis ubi peregrini sint convertendi: publicos autem coetus linguam illam non intelligentium ne obturbet.

Ἑαυτῷ δὲ λαλείτω καὶ τῷ Θεῷ, sibi autem loquatur et Deo] *Domi suae*, si vult, *Deo teste.*

29. *Προφῆται δὲ δύο ἢ τρεῖς λαλείτωσαν, Prophetae autem duo aut tres dicant*] Nempe uno die, sicut de linguae donum habentibus dixit.

Καὶ οἱ ἄλλοι διακρινέτωσαν, et caeteri diiudicent] Prae-

ses Ecclesiae, advocatis etiam, si res sit difficilior, vicinarum Ecclesiarum Praesidibus. Vide supra 12: 10.

30. *Ἐὰν δὲ ἄλλῳ ἀποκαλυφθῇ καθημένῳ, quod si alii revelatum fuerit sedenti*] Nam stantes solebant prophetias promere, Ier. 26: 2, quo posito etiam precabantur, ut diximus ad Matth. 6: 5. Si uno aliquo loquente Deus alium afflaverit, ne is alium interpellet, aut seorsim cum populo agat, sed exspectet donec prior ille desierit. De sedendi more vide Act. 22: 3.

31. *Δύνασθε γὰρ καθ' ἕνα πάντες προφητεύειν, potestis autem omnes singulatim prophetare*] Diversis aut diebus aut horis.

Ἵνα πάντες μανθάνωσι καὶ πάντες παρακαλῶνται, ut omnes discant et omnes moneantur] Quod non fieret, si eodem tempore alius in hoc angulo, alius in illo plebem adfaretur.

32. *Καὶ πνεύματα προφητῶν προφήταις ὑποτάσσεται, et spiritus Prophetarum Prophetis subiecti sunt*] *Καὶ* hic est pro *nam*, idque *κατ' ἀνθυποφοράν* [*per subiectionem*]. Poterat aliquis dicere: Atqui ita urgeor ut differre nequeam. Respondet Paulus, rem sic se non habere in Divinitus afflatis hominibus, quomodo se habet in Pythonicis. Hos ita arripi atque agi ut suae potestatis non sint: at Dei dona quanquam non ab hominis voluntate profecta, voluntate tamen eius regi quoad actum, tempus et moram ordini necessariam facile pati. De Sibylla Virgilius:

At Phoebi nondum patiens immanis in antro
Bacchatur vates, magnum si pectore posset
Excussisse Deum, tanto magis ille fatigat,
Os rabidum, fera corda domans.

Lucanus quinto de Phoebade:

— Bacchatur demens aliena per antrum
Colla ferens, vittasque Dei Phoebeaque serta,
Erectas discussa comas, per inania templi
Ancipiti cervice rotat, spargitque vaganti
Obstantes tripodas, magnoque exaestuat igne
Iratum te Phoebe ferens.

Non sic Esaias, Ieremias et Prophetae alii afflatu Dei agebantur, sed leniter et cum modo. Adeo poterant non obsequi, ut Ionas munus detrectaverit. Nulla hic co-

actio, nisi ex poenae metu. Hunc sensum recte perviderunt Chrysostomus, Oecumenius, Theophylactus. Multum autem ab eo aberrant, qui putant *dona Prophetica aliis Prophetis esse subiecta*. Non pugnant inter se Dei dona: nec sententiae exquirendae sunt ubi Deum loqui constat.

33. *Οὐ γάρ ἐςιν ἀκαταςασίας ὁ Θεὸς, ἀλλ' εἰρήνης, non enim est dissensionis Deus, sed pacis*] Spiritus impuri violenti sunt, Deus pacificus et lenis. Vide 1 Reg. 19: 12. Hoc per parenthesim legendum est. *Ἀκαταςασίας* est קטט, Rabbinis. Habes hanc vocem et 2 Cor. 12: 20, Iac. 3: 16.

Ὡς ἐν πάσαις ταῖς ἐκκλησίαις τῶν ἁγίων, sicut et in omnibus Ecclesiis sanctorum] Referendum ad id quod dixit *hominum liberis usibus subiici Dei dona.* Vide simile supra 11: 16.

34. *Αἱ γυναῖκες ὑμῶν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ σιγάτωσαν, mulieres vestrae in Ecclesia taceant*] Ne doceant populum aut interrumpant loquentes. Tyrtaeus:

Πολλὰ λέγειν ὄνυμ' ἀνδρὶ, γυναικὶ δὲ πᾶσι χαρῆναι.
[*Dicere multa viri est, mulieris at omnibus esse Contentam.*]

Sophocles:

Γυνὴ, γυναικὶ κόσμον ἡ σιγὴ φέρει.
[*Mulier, decus mulieri fert silentium.*]

Quod maxime servandum in publico. Valerius Maximus III. 8: *Quid foeminae cum concione? Si patrius mos servatur, nihil.* Vide et L. I § secundo D. de postulando et L. Feminae D. de regulis iuris, et ibi a nobis dicta. In Manuscripto est *ἐν ταῖς ἐκκλησίαις*. Intelligendum vero cum exceptione afflatus prophetici diximus supra 11: 5.

Οὐ γὰρ ἐπιτέτραπται αὐταῖς λαλεῖν] *Non permissum est* [*enim iis loqui*], ut 1 Tim. 11: 12.

Ἀλλ' ὑποτάσσεσθαι, sed subditas esse] *Revereri sexum potiorem*, quod fit etiam silentio. Subauditur autem non *ἐπιτρέπεται*, sed *κελεύεται iubetur*, idque ex contrario, ut 1 Tim. 4: 3. Sed in Manuscripto est simplicius, *ἀλλ' ὑποτασσέσθωσαν τοῖς ἀνδράσι* [*sed subditae sint viris*].

Καθὼς καὶ ὁ νόμος λέγει, sicut et Lex dicit] Gen. 3: 16. Vide supra 11: 7 et ibi dicta.

35. *Εἰ δέ τι μαθεῖν θέλουσιν, si quid autem velint discere*] Si quid a doctore dictum non satis intellexerint.

Ἐν

Ἐν οἴκῳ τοὺς ἰδίους ἄνδρας ἐπερωτάτωσαν] *Mares domi suae interrogent*, qui aut respondebant ex se, aut consulent peritiores. Multum semper Ecclesiis mali dedit effraenis mulierum audacia.

Αἰσχρὸν γάρ ἐστιν ἐν ἐκκλησίᾳ γυναιξὶν λαλεῖν, turpe est enim mulieri loqui in Ecclesia] De suo scilicet. Et αἰσχρὸν, est οὐ πρέπει [*non decet*]. Vide supra 11: 13.

36. *Ἢ ἀφ᾽ ὑμῶν ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ἐξῆλθεν, an a vobis verbum Dei processit*] Hoc ideo dicit, quia Corinthii illi doctores morem introduxerant contrarium omnium Ecclesiarum institutis, ut feminae et docerent et interrogarent. At Hierosolymis exierat sermo Euangelii. Ibi aliter fiebat.

Ἢ εἰς ὑμᾶς μόνους κατήντησεν, aut in vos solos pervenit] Sicut primi non estis qui credidistis, ita nec soli. Par vobiscum ius habent tot aliae Ecclesiae, et aequum est partem toti, non totum parti cedere.

37. *Εἴ τις δοκεῖ προφήτης εἶναι*] *Si quis apud vos creditur esse Propheta.*

Ἢ πνευματικός] *Aut aliis donis Spiritus instructus.* Vide supra 12: 1.

Ἐπιγινωσκέτω ἃ γράφω ὑμῖν, cognoscat quae scribo vobis] Cupio hoc ei ostendi. Nam si vere a Deo afflatum habet, his quae dixi contradicere non poterit.

Ὅτι τοῦ Κυρίου εἰσὶν ἐντολαί, haec Domini esse mandata] Non mea sponte, sed a Deo iussus hoc dico.

38. *Εἰ δέ τις ἀγνοεῖ*] *Si quis dicat se dubitare*, an mihi hoc imperatum sit. In Manuscripto, ὅτι Θεοῦ ἐστιν ἐντολή [*an Dei mandatum sit*].

Ἀγνοείτω] *Dubitet sane*, sed suo periculo. Nam spreta auctoritas Apostolica Deum habet vindicem.

39. *Ὥστε ἀδελφοί μου, itaque fratres mei*] Ex diverticulo de foeminis redit ad prius dicta, et quod maxime necessarium est repetere non gravatur.

Ζηλοῦτε τὸ προφητεύειν] *Praecipue a Deo expetite donum Propheticum*, supra 1.

Καὶ τὸ λαλεῖν γλώσσαις μὴ κωλύετε, et loqui linguis nolite prohibere] Neminem eo dono praeditum prohibete eo uti, modo utatur ita ut modo dixi.

40. *Πάντα εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν γινέσθω, omnia ho-*

honeste et secundum ordinem fiant] Melius in Manuscripto et aliis quibusdam libris πάντα δέ [*omnia autem*]. Est enim restrictio eius quod praecessit. Εὐσχημόνως idem est quod supra πρὸς τὸ εὔσχημον 7: 35. Κατὰ τάξιν vero idem quod modo ἀνὰ μέρος, *partitis temporibus, suo quisque ordine.*

CAPUT XV.

1. Γνωρίζω δὲ ὑμῖν, ἀδελφοί, *notum autem vobis facio, Fratres*] Maximum malum, sed non ita late diffusum per Corinthiorum Ecclesiam, ultimo loco medicari aggreditur Paulus. Nam quia resurrectionis dogma Philosophicis quibusdam ratiunculis oppugnari solebat, ut cognoscere est Act. 17: 18, ex Athenagora, ex obiectis de Resurrectione quae sunt in Iustini operibus, et ex libro Tertulliani de Resurrectione, eo evenerat ut quidam facti quidem Christiani, sed Philosophorum quorundam opinionibus non satis liberati, quorum fuere Hymenaeus et Philetas, dogma illud in ἀλληγορίαν [*sensum reconditum*] verterent, seque iam nunc resurrectionis esse compotes dicerent, quod Gnosticos fecisse testatur Clemens Alexandrinus Strom. III. Resurrectionem itaque arbitrabantur, non vacare rebus huius vitae, inter quas est matrimonium, sed soli meditationi ad exemplum coelibum Essenorum. Hoc enim cum nova quaedam ipsis vita esse censeretur, cui comparata vita prior mors erat, ideo et illud *mortem*, et hoc *resurrectionem* vocabant, ut ex loco Pauli 2 Tim. 2: 17, 18 et dicto Clementis loco, et ex iis quae de Saturnino habent tum Irenaeus tum Tertullianus, datur intelligi. Et ad hoc et ad alia quaedam dogmata pertinet et illud Tertulliani in Apologetico: *Ex horum semine etiam nostram hanc novitiolam paraturam viri quidam suis opinionibus ad philosophicas sententias adulteraverunt, et de una via obliquos multos et inexplicabiles tramites sciderunt.* Hoc vero cum revera nihil esset aliud quam ipsa doctrinae Christianae fundamenta convellere, sollicite sibi refutandum censuit Apostolus.

Τὸ

Τὸ εὐαγγέλιον ὃ εὐηγγελισάμην ὑμῖν, euangelium quod praedicavi vobis] Vox *Euangelii* primum quidem τὸ κήρυγμα [*praeconium*] Christi significat, deinde et illa per quae κήρυγμα illud confirmatum est: id est, historiam de vita, miraculis, morte, resurrectione, et in coelum evectione Christi, ut diximus in Prolegomenis ad Euangelia.

Ὃ καὶ παρελάβετε] *Quod tanquam verum recepistis.* Sic לקח sumitur apud Hebraeos. Unde et nomen לקח pro *doctrina* frequens.

Ἐν ᾧ καὶ ἑστήκατε] *In cuius professione perstitistis hactenus pars maxima.*

2. *Δι' οὗ καὶ σώζεσθε*] Est et hic praesens pro futuro, ut supra 13: 13, infra 16: 5, 2 Petr. 3: 11, *Per quod salutem consequemini.*

Τίνι λόγῳ εὐηγγελισάμην ὑμῖν, εἰ κατέχετε] Est et hic traiectio, et λόγῳ positum est pro *modo*. *Si recte meministis, quomodo id vobis annuntiaverim*, id est, et historiam cum suis circumstantiis, et dogmata cum sua explicatione. Ita enim facile videbitis quantum haec distent ab iis quae isti ex Philosophis male Christiani dictitant.

Ἐκτὸς εἰ μὴ εἰκῇ ἐπιστεύσατε] Est et hic duplex negatio pro una, ut supra 14: 5. Cum dicit, *nisi frustra credidistis*, hoc vult, nisi illa omnia prius credita vobis exciderunt.

3. *Παρέδωκα γὰρ ὑμῖν ἐν πρώτοις, tradidi enim vobis inter prima*] *Inter praecipua quae credere debebatis.*

Ὃ καὶ παρέλαβον] *Quod ego ipse acceperam*, ab Anania primum, deinde et ab Apostolis, accedente forte et speciali revelatione, ut diximus supra 11: 23.

Ὅτι Χριστὸς ἀπέθανεν, Christum mortuum esse] Vere, non imaginarie. Ideo omnia quae ad mortem et resurrectionem pertinent, tam accurate observata, tradita ac postremum conscripta sunt.

Ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν, pro peccatis nostris] Sic διὰ τὰ παραπτώματα ἡμῶν Rom. 4: 25, ubi dicta vide.

Κατὰ τὰς γραφὰς, secundum Scripturas] Sicut Esaias, Daniel et alii praedixerant. Vide quae dicta ad Luc. 24: 26, 27, Act. 26: 22, 23.

4. *Καὶ ὅτι ἐτάφη, et sepultum*] Exanimis repositus fuit in monumento adhuc vacuo. Vide quae ad Euangelium Matthaei.

Καὶ

Καὶ ὅτι ἐγήγερται τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ, et resurrexisse tertia die] Reditus Christi in vitam, modo per ἀναστῆναι, modo per ἐγείρεσθαι significatur: quia scilicet mors et casui et somno comparatur.

Κατὰ τὰς γραφὰς] Nam et hoc Esaias et Daniel praedixerant, et praefiguraverat Ionas.

5. *Καὶ ὅτι ὤφθη Κηφᾷ, et visum Cephae*] Res tanti momenti neque facilis creditu multis egebat testibus. Quod hic tangitur idem est cum eo quod habet Lucas 24: 34.

Εἶτα τοῖς δώδεκα, et posthac Duodecim] Spectat hoc ad historiam quae est Luc. 24: 36. Vocantur autem Apostoli οἱ δώδεκα non quod tot essent, mortuo Iuda et Thoma absente, sed quia eo numero institutum erat eorum collegium. Vide quae dicta apud Iohannem 20: 24.

6. *Ἔπειτα ὤφθη ἐπάνω πεντακοσίοις ἀδελφοῖς ἐφάπαξ, deinde visus est plus quam quingentis fratribus simul*] Haec apparitio contigit in Galilaea Matth. 28: 7, in monte, ut traditio habet, Thabor sive Itabyrio. Ἐφάπαξ *uno eodem tempore*. Ἐπάνω πεντακοσίοις constructio est ἐλλειπτικὴ [*defectiva*] sicut Latine dicimus, *interfecit plus trecentos*.

Ἐξ ὧν οἱ πλείους μένουσιν ἕως ἄρτι, ex quibus plures manent hucusque] Ex quibus qui volet testimonium poterit exquirere.

Τινὲς δὲ καὶ ἐκοιμήθησαν, quidam autem et dormierunt] Quorum liberi et familiares testari adhuc possunt, quid ex ipsorum ore ista de re audiverint.

7. *Ἔπειτα ὤφθη Ἰακώβῳ, deinde visus est Iacobo*] Videtur ἔπειτα hic esse non *postea*, sed *praeterea*, ut supra 12: 28, Iac. 3: 17. Nam apparitio Christi Iacobo facta est statim post resurrectionem, ut habet traditio quam ex Hieronymo commemoravimus in Prolegomenis ad Matthaeum.

Ἔπειτα τοῖς Ἀποστόλοις πᾶσιν, deinde Apostolis omnibus] De quo vide Ioh. 20: 25 et seqq. et 21.

8. *Ἔσχατον δὲ πάντων ὡσπερεὶ τῷ ἐκτρώματι ὤφθη κἀμοί, novissime autem omnium tanquam abortivo conspectus est et mihi*] Est et hic traiectio. Recta enim elocutio fuerat, ὤφθη κἀμοί, ὡσπερεὶ τῷ ἐκτρώματι, *conspectus est et mihi qui sum velut partus ex abortione*, נפל, Iob. 3: 16,

Eccl.

Eccl. 6: 3. Hoc autem ideo dicit, quia non longa institutione ad Christianismum perductus fuit, quo esset velut naturalis partio, sed vi subita, quomodo immaturi partus eiici solent. Imitatus hoc est Ignatius, aut quisquis est scriptor Epistolae ad Romanos inter Ignatianas: *Οὐ γάρ εἰμι ἄξιος, ὢν ἔσχατος αὐτῶν καὶ ἔκτρωμα* [*Non enim sum dignus, cum sim extremus inter eos et abortivus*].

9. *Ἐγὼ γάρ εἰμι ὁ ἐλάχιστος τῶν ἀποστόλων, ego enim sum minimus Apostolorum*] Ad augendam testimonii fidem, magna de se praedicaturus primum quantum potest se deiicit, ne glorias flare videretur.

Ὃς οὐκ εἰμὶ ἱκανὸς καλεῖσθαι ἀπόστολος, qui non sum dignus vocari Apostolus] *Ἱκανὸς* est *ἄξιος* ut apparet collatione loci Matth. 3: 11 et Ioh. 1: 27. Indignum se negat tanto honore, ob vitam priorem. Atqui alibi dixit, *miserationem sibi obtigisse ideo quod quae fecerat, ea fecisset per ignorantiam*, 1 Tim. 1: 13. Verum est; sed id culpam minuit, non detrahit. Et qui talia peccat, si summo iure agatur, Apostolico honore non est dignus.

Διότι ἐδίωξα τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ, quoniam vexavi Ecclesiam Dei] Deus id iam condonaverat, et ipse meminit.

10. *Χάριτι δὲ Θεοῦ εἰμι ὅ εἰμι, gratia autem Dei sum id quod sum*] *Dei miseratione sum Apostolus.*

Καὶ ἡ χάρις αὐτοῦ ἡ εἰς ἐμὲ οὐ κενὴ ἐγενήθη, et gratia eius in me non fuit inanis] *Collatus mihi honos fructu suo non caruit.*

Ἀλλὰ περισσότερον αὐτῶν πάντων ἐκοπίασα, sed abundantius illis omnibus laboravi] *Περισσότερον*, יתר מן *plus*; *amplius* effeci. Vide Rom. 15: 19, 20.

Οὐκ ἐγὼ δέ, ἀλλ' ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ ἡ σὺν ἐμοί, non ego autem, sed gratia Dei quae mecum est] Comparate et hoc dictum, non ut se excludat, sed ut potentiae Divinae potissimas tribuat partes. Similis locutio Matth. 10: 20. *Gratia Dei cum aliquo esse dicitur*, cui favet atque opitulatur. Vide Matth. 28: 20. Quod hic per *σὺν* explicatur id alibi per *ἐπὶ* Act. 4: 33, per *μετὰ* 1 Tim 6: 21. Est haec explicatio vocabuli עמנואל [*Immanuel*].

11.

11. *Εἴτε οὖν ἐγὼ, sive enim ego*] Ego qui tot struxi Ecclesias.

Εἴτε ἐκεῖνοι, sive illi] *Apostoli alii*, supple *respiciuntur*. Similis locutio supra 13: 8.

Οὕτω κηρύσσομεν, sic praedicamus] Et Christum re ipsa *κατὰ τὸ ῥητὸν* [*secundum id quod verba sonant*] resurrexisse, et nos resurrecturos.

Καὶ οὕτως ἐπιστεύσατε, et sic credidistis] Regula Christi in quam baptizati estis, utrumque continet.

12. *Εἰ δὲ Χριστὸς κηρύσσεται ὅτι ἐκ νεκρῶν ἐγήγερται, πῶς λέγουσί τινες ἐν ὑμῖν, ὅτι ἀνάστασις νεκρῶν οὐκ ἔστιν, si autem Christus praedicatur resurrexisse e mortuis, quomodo dicunt quidam in vobis, resurrectionem mortuorum non esse*] Id est, esse *τῶν ἀπλῶς ἀδυνάτων* [*ex iis, quae fieri omnino non possunt*], quae sunt *οὐκ ὄντα, οὐκ ἐνδεχόμενα* [*eiusmodi ut nec sint, nec esse possint*]. Nam certe quod factum est, fieri potest. Contra tales disputat Abarbaniel ad prima Esaiae.

13. *Εἰ δὲ ἀνάστασις νεκρῶν οὐκ ἔστιν, οὐδὲ Χριστὸς ἐγήγερται, si autem resurrectio mortuorum non est, neque Christus resurrexit*] Sublato genere tollitur et species. Est argumentum, ut Scholae dicunt, in Ferio, ideo adductum ut convicta falsitatis illatione et assumptione manifesta, nempe *Christum fuisse mortuum*, perimatur propositio quae est, *Nullum mortuum resurgere*.

14. *Εἰ δὲ Χριστὸς οὐκ ἐγήγερται, κενὸν ἄρα τὸ κήρυγμα ἡμῶν, κενὴ δὲ καὶ ἡ πίστις ὑμῶν, si autem Christus non resurrexit, inanis est ergo praedicatio nostra, inanis est et fides vestra*] Id ideo quia hoc praecipue argumento usi erant Apostoli, ut evincerent verum esse Christi dogma, quod Deus eum, si falsa docuisset, non resuscitasset e mortuis. Vide Act. 1: 22, 2: 32, 4: 10, 33, 13: 37, Rom. 1: 4, 4: 24.

15. *Εὑρισκόμεθα δὲ καὶ ἡμεῖς ψευδομάρτυρες τοῦ Θεοῦ*] *Deprehendimur nomine Dei falsum tulisse testimonium*, abusi Dei nomine contra praeceptum Exod. 20: 7. Quod scilicet de nobis minime credendum est, quos vita tam emendata facile ab omni falsimoniae suspicione liberat.

Ὅτι ἐμαρτυρήσαμεν κατὰ τοῦ Θεοῦ, ὅτι ἤγειρε τὸν Χριστὸν, quoniam testimonium diximus contra Deum, ipsum suscitas-

causa Christum] Contra Deum enim est testimonium omne, quod Deum fecisse dicit id quod non fecit. Si de homine falsum dicere, magnum est scelus, quanto magis de Deo? Si qui Regis monetam adulterat, gravissime punitur, quanto magis qui Dei? Miraculum enim Dei moneta.

Ὃν οὐκ ἤγειρεν, εἴπερ ἄρα νεκροὶ οὐκ ἐγείρονται, quem non suscitavit, si mortui non resurgunt] Est eadem connexio quae supra 13.

17. *Εἰ δὲ Χριστὸς οὐκ ἐγήγερται, ματαία ἡ πίστις ὑμῶν, quod si Christus non resurrexit vana est fides vestra*] Idem quod supra 14. Nam valde necessaria Apostoli saepe repetunt.

Ἔτι ἐστὲ ἐν ταῖς ἁμαρτίαις ὑμῶν, adhuc estis in peccatis vestris] Non estis certi de remissione peccatorum vestrorum quam Christus promisit Dei mandato: cuius mandati fidem non alia magis facit res quam ipsius ex morte resuscitatio, Rom. 4: 25.

18. *Ἄρα καὶ οἱ κοιμηθέντες ἐν Χριστῷ, ἀπώλοντο*] *Perierunt igitur* sine spe vitae melioris, *qui Christi*, id est Euangelii, *causa mortem obierunt*, ut Stephanus et alii. Ἐν hic positum est pro *propter*, et quod hic est ἐν Χριστῷ idem dicitur διὰ τοῦ Ἰησοῦ 1 Thess. 4: 14.

19. *Εἰ ἐν τῇ ζωῇ ταύτῃ ἠλπικότες ἐσμὲν ἐν Χριστῷ μόνον, ἐλεεινότεροι πάντων ἀνθρώπων ἐσμέν, si in hac tantum vita in Christo spem habemus, sumus omnium hominum miserrimi*] Argumentum maximi ponderis, quod etiam latius deducit Apostolus infra 30. Non amentes esse Apostolus satis constabat ex vita ipsorum, dictis et scriptis. Atqui amentium fuerat obiicere se tot odiis, incommodis, periculis, morti ipsi, nisi praemium aliquod post hanc vitam exspectarent, cuius praemii fidem nulla magis illis res fecerat quam Christi resurrectio. Vere ergo miserandi erant Apostoli si eousque insanirent. Quid enim a Christo in hac vita sperare poterant, quod cum tantis malis comparetur? Μόνον construendum cum τῇ ζωῇ ταύτῃ. Ἐλεεινότεροι πάντων, constructio qualis supra 13: 13.

20. *Νυνὶ δὲ Χριστὸς ἐγήγερται ἐκ νεκρῶν, nunc autem Christus resurrexit a mortuis*] *Νυνὶ* etiam hic, ut Rom. 3: 21, 7: 10, supra 5: 11, 7: 14, 12: 20, 14: 6.

Ἀπαρ-

'Ἀπαρχὴ τῶν κεκοιμημένων ἐγένετο, primitiae dormientium factus est] Sequitur Clemens in Epistola; *Κατανοήσωμεν, ἀγαπητοί, πῶς ὁ δεσπότης ἐπιδείκνυται διηνεκῶς ἡμῖν τὴν μέλλουσαν ἀνάστασιν ἔσεσθαι, ἧς τὴν ἀπαρχὴν ἐποιήσατο τὸν Κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν ἐκ νεκρῶν ἀναστήσας* [*Consideremus, dilecti, quemadmodum Dominus futuram resurrectionem nobis perpetuo ostendat, cuius primitias Dominum Iesum Christum fecit, eum e mortuis suscitans*]. De usu vocis *ἀπαρχῆς* vide Rom. 8: 23, 11: 16, 16: 5. Dicitur autem Christus *ἀπαρχὴ τῶν κεκοιμημένων* non ob mortem, sed ob vitam immortalem, quam omnium hominum primus post mortem est consecutus. Loquor iam secundum Hebraeos, quibus *vivere* dicitur non animus solus, sed homo totus. Eodem sensu Christus dicitur Col. 1: 18 et Apoc. 1: 5, *πρωτότοκος ἐκ τῶν νεκρῶν* [*primogenitus ex mortuis*].

21. *'Ἐπειδὴ γὰρ δι' ἀνθρώπου ὁ θάνατος, quoniam enim per hominem mors*] Idem est sensus qui Rom. 5: 14—19. *Sicut per unum Adamum mors pertigit*, scilicet *ad omnes qui naturam eius participabant.*

Καὶ δι' ἀνθρώπου ἀνάστασις νεκρῶν, et per hominem resurrectio mortuorum] *Καὶ* hic valet *ita*, more Hebraeo. Et *ἀνάστασις νεκρῶν* hic est, תחיה *resurrectio beata*, sumpta voce in partem meliorem. *Resurrectio beata omnibus contingit, qui naturae Christi sunt participes:* quod proprie quidem pertinet ad eos qui Christo crediderunt eam pollicenti: attamen etiam sine pollicitatione continget piis qui ante Christum fuere, quia *τὸν λόγον* [*sermonem*] sunt secuti qui in Christo *ἐσαρκώθη* [*caro factus est*]. Data enim illis sunt velut pro mutuo dona quaedam de donis Christo destinatis, quibus pro temporum ratione recte sunt usi.

22. *Ὥσπερ γὰρ ἐν τῷ Ἀδὰμ πάντες ἀποθνήσκουσιν, et sicut in Adamo omnes moriuntur*] Id est, *per Adamum*, ob vitam ab ipso datam. *'Ἐν τῷ Ἀδὰμ* hic idem quod *δι' ἑνὸς ἀνθρώπου* [*per unum hominem*] Rom. 5: 12.

Οὕτω καὶ ἐν τῷ Χριστῷ πάντες ζωοποιηθήσονται, ita et in Christo omnes vivificabuntur] *In Christo*, id est, per Christum, *omnes*, nempe qui participes sunt naturae Christi. Sic vox *omnes* sumitur et Rom. 5: 18. *'Ἐν τῷ*

Χριςῷ idem quod *ἐν χάριτι τῇ τοῦ ἑνὸς ἀνθρώπου Ἰησοῦ Χριςοῦ* [*gratiâ unius hominis Iesu Christi*], Rom. 5: 15, et *διὰ τοῦ ἑνὸς Ἰησοῦ Χριςοῦ* [*per unum Iesum Christum*], Rom. 5: 17, *διὰ τῆς ὑπακοῆς τοῦ ἑνὸς* [*per unius obedientiam*], Rom. 5: 19, ubi dicta vide. Verbum ζωοποιεῖν in sensu *beatae resurrectionis* habuimus Ioh. 5: 21, 6: 63, Rom. 4: 17, 8: 11. Proprie respondet Hebraeo החיה.

23. *Ἕκαςος δὲ ἐν τῷ ἰδίῳ τάγματι, suo autem quisque ordine*] Tertullianus III adversus Marcionem intelligit intra mille annos, quorum mentio fit Apoc. 20: 3—7, pro meritis alios maturius, alios tardius resurrecturos. Nec aliud videtur velle libro de Resurrectione carnis cum dicit: *Unusquisque autem in suo ordine, scilicet quia et in suo corpore. Ordo enim non alius quam meritorum dispositor.* Sed mihi certum habetur illud de resurrectione priore Martyrum, quod est in Apocalypsi, neque Paulo, neque Christianis ante Apocalypsis editionem fuisse cognitum. Sed illud credibile est et scivisse et hic indicasse Paulum, resurrecturos ita prius singulos, prout Christi imaginem propius expresserint. Simili quodammodo sensu habuimus *κατὰ τάξιν* supra 14: 40.

Ἀπαρχὴ Χριςὸς, primitiae Christus] Is iam resurrexit.

Ἔπειτα οἱ τοῦ Χριςοῦ, deinde ii qui sunt Christi] Qui Christo fideliter servierunt.

Ἐν τῇ παρουσίᾳ αὐτοῦ, in adventu eius] Nempe ζωοποιηθήσονται [*vivificabuntur*].

24. *Εἶτα τὸ τέλος, deinde finis*] Nempe regni illius quod Dei Patris vice ac nomine Christus administravit, ut sequitur.

Ὅταν παραδῷ τὴν βασιλείαν τῷ Θεῷ καὶ πατρὶ, cum tradiderit Regnum Deo et Patri] Nempe sicut Praesides in provincias missi reddebant Caesaribus acceptam potestatem.

Ὅταν καταργήσῃ πᾶσαν ἀρχὴν καὶ πᾶσαν ἐξουσίαν καὶ δύναμιν, cum interemerit omnem principatum et potestatem et virtutem] Illud *καταργήσῃ* quod est *ἀόριςον* [*indefinitum*] hic plusquamperfecti habet significationem. Nam quod hic dicitur, praecedit *παρουσίαν* [*adventum*]. Illa autem nomina *ἀρχὴν, ἐξουσίαν, δύναμιν*, significant omnia imperia et regna mundi ac regimina minora. Re-

spi-

spicitur enim, sed sublimiore sensu id quod est apud Danielem 7: 14, 27. Tunc vere Christus erit *ἄρχων τῶν βασιλέων τῆς γῆς* et *βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων* [*Princeps Regum terrae et Rex Regum*] quomodo vocatur Apoc. 1: 5, 1 Tim. 6: 15, cum destructo omni illo potentatu de Regibus non minus quam de infimis quibusque sententiam feret.

25. *Δεῖ γὰρ αὐτὸν βασιλεύειν ἄχρις οὗ ἂν θῇ πάντας τοὺς ἐχθροὺς ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ, oportet enim illum regnare donec ponat omnes inimicos sub pedibus eius*] In Manuscripto *τοὺς ἐχθροὺς αὐτοῦ*, *Donec eius inimicos omnes ei subiiciat.* Ex Ps. 110 sic intellecto quomodo eum Christus explicat Matth. 22: 44. Ad illud *θῇ* subaudiri debere *ὁ Θεὸς* [*Deus*] tum ex Psalmo apparet, tum ex eo quod sequitur 27.

27. *Πάντα γὰρ ὑπέταξεν ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ, omnia enim subiecit pedibus eius*] Hoc est ex Ps. 8 mystice intellecto, quomodo eum accepit Scriptor ad Hebr. 2: 8. Nam Christus alter Adam, in quo omnia maiora et aeterna.

Ὅταν δὲ εἴπῃ, ὅτι πάντα ὑποτέτακται, δῆλον ὅτι ἐκτὸς τοῦ ὑποτάξαντος αὐτῷ τὰ πάντα, cum autem dicit, Omnia subiecta sunt ei, sine dubio praeter eum, qui subiecit ei omnia] Ne Deo rerum omnium opifici, quem et Iudaei et pii in Gentibus colebant, credatur facere iniuriam si diceret *Christo omnia fore subiecta*, occurrit pravae interpretationi, et ex ipso verbo שית quod est in Ps. 8 ostendit, satis apertum esse omnibus *eum qui caetera Christo subiecit excipi.* Irenaeus dicebat se ne Christo quidem crediturum fuisse si alium Deum quam Mundi opificem praedicasset. Est autem haec interpretatio eius generis quod Graeci vocant *καθ' ὑπεξαίρεσιν* [*per exceptionem*], quo saepe uti cogit necessitas: ut cum dicimus, *Et quod tegit omnia coelum.* *Ὅταν εἴπῃ*, nempe *Scriptura*, ut Hebr. 1: 7.

28. *Ὅταν δὲ ὑποταγῇ αὐτῷ τὰ πάντα, τότε καὶ αὐτὸς ὁ υἱὸς ὑποταγήσεται τῷ ὑποτάξαντι αὐτῷ τὰ πάντα, cum autem subiecta fuerint ei omnia, tunc et ipse Filius subiectus erit ei, qui omnia ipsi subiecit*] Erit sicut Legatus qui deposito legationis onere dignitatem retinet.

Ἵνα ᾖ ὁ Θεὸς τὰ πάντα ἐν πᾶσι, ut sit Deus omnia in omnibus] *Omnia erunt Dei plena. Illic omnibus omne cognatum*, ait Seneca ad Marciam, de vita coelesti pro suo modulo loquens. *Angeli et pii adunabuntur cum Deo sicut scintillae Sole*, ait R. Salomo in libro Keter Malchut, et huc mystico sensu Hebraei trahunt locum Sap. 3: 9.

29. *Ἐπεὶ τί ποιήσουσιν οἱ βαπτιζόμενοι ὑπὲρ τῶν νεκρῶν, εἰ ὅλως νεκροὶ οὐκ ἐγείρονται; τί καὶ βαπτίζονται ὑπὲρ τῶν νεκρῶν; Praeterea quid facient, qui baptizantur pro mortuis, si omnino mortui non resurgunt? Quid ergo baptizantur pro illis?*] Hic ἐπεὶ est *praeterea* et καὶ est *ergo*, τί ποιήσουσι, *quid efficient*. Est novum argumentum ex ritu tunc per Ecclesias recepto, unde appareat ab omnibus creditam resurrectionem. Nam si quis in statu κατηχουμένου [*catechumeni*] esset mortuus, erat qui ipsius vice ac nomine baptizabatur, sic mortui fidem apud Ecclesiam obsignans. Tertullianus de Resurrectione carnis: *Si autem baptizantur quidam pro mortuis, videbimus an ratione. Certe illa praesumptione hoc eos instituisse contendit, qua alii etiam carni, ut vicarium baptisma, profuturum existimarunt ad spem resurrectionis, quae nisi corporalis non alias sic baptismate corporali obligaretur. Quid et ipsos baptizari ait, si non quae baptizantur corpora resurgunt?* Idem adversus Marcionem: *Quid, ait facient qui pro mortuis baptizantur si mortui non resurgunt? Viderit institutio ista. Kalendae, si forte, Februariae (respondebant illi) pro mortuis peterent. Noli ergo Apostolum novum auctorem aut confirmatorem eius denotare, ut tanto magis sisteret carnis resurrectionem, quanto illi qui varie pro mortuis baptizarentur spe resurrectionis hoc facerent.* Ambrosius aut quisquis est qui sub eius nomine ad hunc locum legitur: *In tantum stabilem et ratam vult ostendere resurrectionem mortuorum, ut exemplum eorum qui tam securi erant de futura resurrectione ut etiam pro mortuis baptizarentur si quem mors praevenisset, timentes ne aut male aut non resurgeret qui baptizatus non fuerat, vivus nomine mortui tingebatur. Unde subiecit, Quid et baptizantur pro illis? Exemplo hoc non factum illorum probat,* sed

sed fixam fidem in resurrectione ostendit. Marcionitas hoc more usos tum ex Tertulliani verbis intelligitur, tum aperte id dicit Chrysostomus, et post eum alii. Volebant autem videri Marcionitae omnium quae Paulus aut instituerat aut probaverat seduli sectatores. Mirari hunc ritum eo minus debemus quod nonnullis in locis ipsa mortuorum corpora sint baptizata, ut apparet ex Canone qui aliis est XVIII, aliis XIX Concilii Carthaginensis, nec minus mortuis corporibus data Eucharistia, ut nos docet idem Canon Carthaginensis et LXXXIII Synodi in Trullo habitae. Credo autem inter alia usurpatum illum vicarium baptismum ut Ecclesia pro defunctis oraret. Non solebant enim publicae preces fieri pro Catechumenis, quanquam eleemosynas pro eis licebat dare.

30. *Τί καὶ ἡμεῖς κινδυνεύομεν κατὰ πᾶσαν ὥραν, quid et nos periclitamur omni tempore*] Nos Apostoli, et Euangelistae adiutores nostri, si nulla est resurrectio mortuorum exspectanda, stultissimi nos hominum sumus. Vide supra 19.

31. *Καθ' ἡμέραν ἀποθνήσκω, quotidie morior*] Id est, *quotidie paratus sum mori.* Vide 2 Cor. 4: 11, 12. Sic Paulus *quotidie moriebatur*, quomodo dicitur *adulterium fecisse* qui id voluit.

Νὴ τὴν ὑμετέραν καύχησιν, ἣν ἔχω ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν, per vestram gloriam, quam habeo in Christo Iesu Domino nostro] Pronomen hic possessivum quod vice genitivi est, sicut alibi genitivus, causam designat efficientem. Hoc enim vult dicere: *Quam vere ego gaudeo* (id enim est *καυχᾶσθαι*) *de vestro profectu in Christo, ita verum est me quotidie paratum mori. Tantum abest ut dubitem an futura sit resurrectio.* Responsio ad obiecta Graecorum quae est in Iustini operibus: *Εἰ καθ' ὑμᾶς οὐκ ὄντος ἀληθοῦς τοῦ περὶ τῆς ἀναστάσεως δόγματος, ὑπὲρ τούτου τῆς ἑαυτῶν ζωῆς προετίμησαν οἱ μάρτυρες τὸν ἑαυτῶν θάνατον· ποίας δὲ ἐξ ἄλλης θρησκείας πολυτρόποις βασάνοις τε καὶ θανάτοις ἐβεβαιώθη τὸ δόγμα, ἢ τῆς ἑαυτῶν θρησκείας, λέγω δὴ τῶν χριστιανῶν περὶ τῆς τῶν νεκρῶν ἀναστάσεως;* [*Si iuxta vestram sententiam doctrina de resurrectione vera non est, vitam ipsi suam propter eam morti posthabuere martyres? Cuius vero unquam re-*

religionis tot cruciatibus atque adeo mortis suppliciis confirmata est doctrina, quot illa horum doctrina, Christianorum, inquam, de resurrectione mortuorum?]

32. *Εἰ κατὰ ἄνθρωπον ἐθηριομάχησα ἐν Ἐφέσῳ, si secundum hominem cum bestiis pugnavi Ephesi*] Quidam putant Paulum revera cum bestiis coactum depugnare Ephesi et Dei ope salvum evasisse, quomodo Ignatium feris obiectum legimus, et Christianos ad leonem damnatos apud Tertullianum. Sed primum non erat rem tam insignem praeteriturus Lucas, qui et minora Pauli, et quidem illorum temporum, annotat. Quare rectius erit intelligere, concertandum sibi fuisse Ephesi cum hominibus ferinis, quomodo θηριώδεις τυράννους [*ferinos Tyrannos*] dixit in Lycurgo Plutarchus. Sic et Deut. 33: 33 impii feris comparantur, et passim Reges in literis Prophetarum et 2 Tim. 4: 17. Erat enim vulgo receptum ut quibus negotium erat cum hominibus efferatis, ii dicerentur θηριομαχεῖν. Assentior autem Tertulliano qui eandem rem hic tangi putat quae tangitur 2 Cor. 1: 8. Ita enim ille de Resurrectione: *Per quam et repugnavit ad bestias Ephesi, illas scilicet bestias Asiaticas pressurae.*

Τί μοι τὸ ὄφελος, εἰ νεκροὶ οὐκ ἐγείρονται, quid mihi prodest, si mortui non resurgunt] Facile mihi fuisset placare illorum animos, nisi fiducia resurrectionis effecisset ut omnia pericula contemnerem. *Τί τὸ ὄφελος*, מה בצע.

Φάγωμεν καὶ πίωμεν· αὔριον γὰρ ἀποθνήσκομεν, edamus et bibamus, cras enim moriemur] Μίμησις [*imitatio*] Epicureos et eius generis alios ipsorum verbis depingens. Verba sunt deprompta ex Graeco Esai. 22: 13. Multa talia habet Horatius. Strato:

Καὶ πίνε καὶ τέρπου Δημόκρατες· οὐ γὰρ ἐς αἰεὶ
Πιόμεθ' οὐδ' αἰεὶ τερψίος ἑξόμεθα.
[*Et bibe Democrates, et delectare bibendo,*
Tempore non omni, vina bibemus ita;
Nec delectantes iucundae tempora vitae
Laeta crebro madidi semper agemus ibi.]

Et alius:

Πῖνε καὶ εὐφραίνου, τί γὰρ αὔριον, ἢ τί τὸ μέλλον
Οὐδεὶς γιγνώσκει.

[*In-*

[*Indulge Baccho, sorbens laetare, futurum*
Quid sit cras hominum noscere nemo potest.]

Palladas vero:

Πᾶσι θανεῖν μερόπεσσιν ὀφείλεται· οὐδέ τις ἐςιν
Αὔριον εἰ ζήσει θνητὸς ἐπιςάμενος.
Τοῦτο σαφῶς, ἄνθρωπε, μαθὼν, εὔφραινε σεαυτόν.
[*Debita fata manent omnes, quem crastina vivum*
Sit visura dies, noscere nemo potest.
Haec bene cum noris te delectare memento.]

Tam in Esaia quam hic *αὔριον ἀποθνήσκομεν* est *brevi moriemur.* Brevis est vita. Praesens hic iterum pro futuro, ut supra 13: 13.

33. *Μὴ πλανᾶσθε, ne fallamini*] Monendi forma supra 6: 9, Gal. 6: 7.

Φθείρουσιν ἤθη χρηςὰ ὁμιλίαι κακαὶ, corrumpunt bonos mores colloquia mala] Est versus ex Thaide Menandri, ut Hieronymus nos docet, ita scriptus ab ipso Menandro,

Φθείρουσιν ἤθη χρησθ' ὁμιλίαι κακαί.

Est enim Trimeter ex Spondaeis et Iambis: sed Spondaeis in sua sede. Tertullianus Trimetro liberiore, qualem Comoediae Latinae usurpant, sic transtulit:

Bonos corrumpunt mores congressus mali.

Sententiae huic non dissimilis:

Κακοῖς ὁμιλῶν καὐτὸς ἐκβήσῃ κακός.
[*Facient malorum te malum commercia.*]

Et Theognidis:

Ἐσθλῶν μὲν γὰρ ἀπ' ἐσθλὰ μαθήσεαι· ἢν δὲ κακοῖσι
Συμμιχθῇς, ἀπολεῖς καὶ τὸν ἐόντα νόον.
[*A bonis enim bona disces, si vero malis*
Commiscearis, perdes et quam habebas mentem.]

Donatus ad Eunuchum II. 2: *Vide ut sententiose demonstrat, malos ex bonis contagione fieri, exemplis in pravum praevalentibus.* Significat Paulus periculosa maxime esse colloquia eorum qui spem tollunt vitae alterius.

34. *Ἐκνήψατε δικαίως, evigilate iuste*] *Ἐκνήφειν* proprie dicuntur qui ex vinolentia ad se redeunt, ut Gen. 9: 24, 1 Sam. 25: 37, Ioel. 1: 5. Transfertur ad eos omnes qui ab errore liberantur, ut Abac. 2: 19. *Δικαίως* autem breviter dictum est pro *ζήσοντες δικαίως, in posterum iuste victuri.*

Καὶ μὴ ἁμαρτάνετε, nec peccetis] Ne vos date voluptatibus, ut faciunt isti Epicurei.

Ἀγνωσίαν γὰρ Θεοῦ τινες ἔχουσι, ignorantiam enim Dei quidam habent] Latent inter vos quidam ἄθεοι, אשר לא ידע אל, ut loquuntur Hebraei. Vicina sunt ἀθεότης [*Dei ignorantia*] et desperatio vitae melioris.

Πρὸς ἐντροπὴν ὑμῖν λέγω, ut vos pudeat, dico] Ut supra 6: 5. Castigat eos quod talium hominum commercia non fugiant.

35. *Ἀλλ' ἐρεῖ τις· Πῶς ἐγείρονται οἱ νεκροί, at dicet quis, Quomodo resurgunt mortui*] Id est, *quomodo fieri potest ut mortui reviviscant?* Nam postquam sua adstruxerat Paulus, refellit Philosophorum obiecta.

Ποίῳ δὲ σώματι ἔρχονται, quali autem corpore veniunt] Nempe *in vitam*. Ita argumentabantur Philosophi isti. Si in eodem corpore redibunt, quorsum hoc? Neque enim edent, neque bibent, neque gignent. Si in alio, non iidem erunt. Respondet Paulus fore aliquatenus idem, aliquatenus non idem, idque per similitudines illustrat.

36. *Ἄφρον, stulte*] Merito sic eos vocat qui miracula fieri non credunt, cum natura ipsa plena sit miraculis, sed quae sui frequentia migrant in nomen aliud.

Σὺ ὃ σπείρεις οὐ ζωοποιεῖται, ἐὰν μὴ ἀποθάνῃ, tu quod seris non vivescit, nisi prius moriatur] Vetus erat apud Rabbinos corpus sepultum grano comparare. Usus ea similitudine ad Cleopatram Rabbinus Meir, ut legimus in Gemara de Synedrio cap. 11, utitur et Rabbi Hya. Satis diligenter hanc similitudinem explicat Clemens V. 6. Theophilus Antiochenus lib. I: *Εἰ γὰρ τύχοι εἰπεῖν κόκκον σίτου ἢ τῶν λοιπῶν σπερμάτων, ἐπὰν βληθῇ εἰς τὴν γῆν, πρῶτον ἀποθνήσκει καὶ λύεται, εἶτα ἐγείρεται καὶ γίνεται στάχυς* [*Granum frumenti, verbi gratia, alteriusve seminis, in terram coniectum, moritur primum et solvitur, tum deinde exortum fit spica*]. Et libro II: *Ὁρατὴ οὖν ἡ γῆ γενομένη ἔτι ὑπῆρχεν ἀκατασκεύαστος. Κατασκευάσας οὖν αὐτὴν καὶ κατακοσμήσας ὁ Θεὸς διὰ παντοδαπῶν χλοῶν καὶ σπερμάτων καὶ φυτῶν· σκόπει τὸ λοιπὸν τὴν ἐν τούτοις ποικιλίαν καὶ διάφορον καλλονὴν καὶ πλῆθος, καὶ ὅτι δι' αὐτῶν δείκνυται ἡ ἀνάστασις, εἰς δεῖγμα τῆς μελλούσης ἔσεσθαι ἀναστάσεως ἁπάντων ἀνθρώπων* [*Terra quidem, etsi videri iam po-*

poterat, tamen ornatu carebat. Instruxit itaque eam et ornavit Deus herbis omnigenis, seminibus et plantis. Horum igitur varietatem et numerum et suam cuique pulchritudinem considera, quamque in iis videre est resurrectionem, futurae hominum resurrectionis exemplar]. Granum *mori* dicitur cum aëri ereptum terra occultatur. In Manuscripto est ζωογονεῖται. Hebraeum חיה modo hoc, modo illo modo vertitur. *Viviscit* dixit de semine Plinius.

37. *Καὶ ὃ σπείρεις οὐ τὸ σῶμα τὸ γενησόμενον σπείρεις, et quod seris non corpus quod futurum est seris*] Multa enim ex uno prodeunt. Minutius: *Semina nonnisi corrupta revirescunt.* Tertullianus in Apologetico: *Semina non nisi corrupta et dissoluta foecundius surgunt.*

Ἀλλὰ γυμνὸν κόκκον, sed nudum granum] Granum sine culmo, sine arista.

Εἰ τύχοι, σίτου] Latine recte vertes, *puta tritici.*

Ἤ τινος τῶν λοιπῶν, aut alicuius caeterorum] Hordei, farris, milii.

38. *Ὁ δὲ Θεὸς αὐτῷ δίδωσι σῶμα καθὼς ἠθέλησε, Deus autem dat illi corpus sicut voluit*] Nam et opera naturae a Deo sunt qui naturam instituit.

39. *Οὐ πᾶσα σὰρξ ἡ αὐτὴ σάρξ, non omnis caro eadem caro*] *Caro* species est corporis. Sicut carnes, quanquam multum inter se differentes, non desinunt esse carnes: sic et corpora multum inter se distantia tamen corpora sunt. *Caro* Hebraeis non dicitur, nisi de corpore mortali.

Ἀλλὰ ἄλλη μὲν σὰρξ ἀνθρώπων, ἄλλη δὲ σὰρξ κτηνῶν, ἄλλη δὲ ἰχθύων, ἄλλη δὲ πτηνῶν, sed alia caro hominum, alia caro pecorum, alia piscium, alia volucrum] Vox *κτηνῶν* hic respondet Hebraeo בהמה, quo nomine veniunt omnia *animantia muta super terram pedibus gradientia.* *Carnem* autem piscium dixit etiam Plinius non uno loco, sicut Hebraei Lev. 14.

40. *Καὶ σώματα ἐπουράνια, καὶ σώματα ἐπίγεια· ἀλλ' ἑτέρα μὲν ἡ τῶν ἐπουρανίων δόξα, ἑτέρα δὲ ἡ τῶν ἐπιγείων, et corpora coelestia et corpora terrena: sed alia quidem coelestium species, alia autem terrenorum*] *Δόξαν* hic vocat *rerum speciem*, τὸ εἶδος, Luc. 9: 29, quae ἰδέα Matth. 28: 3, מראה Hebraeis.

41. *Ἄλλη δόξα ἡλίου, καὶ ἄλλη δόξα σελήνης, καὶ ἄλλη δόξα ἀστέρων· ἀστὴρ γὰρ ἀστέρος διαφέρει ἐν δόξῃ, alia species Solis, alia species Lunae, et alia species stellarum: stella enim a stella differt specie*] Non tantum alia est species terrenis, alia coelestibus corporibus, sed et ipsa inter se corpora coelestia differunt specie, sive eo quod conspicitur. Sol omnium siderum fulgorem abscondit. *Ὁ ἥλιος πολὺ διαφέρει τῆς σελήνης δυνάμει καὶ δόξῃ [Sol Lunam et vi et splendore longe vincit*], ait Theophilus Antiochenus. At vero:

— Micat inter ignes
Luna minores.

Inter stellas alias sunt errantes, sunt fixae: et inter has aliae eximiae, Arcturus, Sirius, Spica Virginis; aliae minores, idque per multos gradus. Vide Dan. 12: 3 et Ps. 148: 3.

42. *Οὕτω καὶ ἡ ἀνάστασις τῶν νεκρῶν*] *Sic etiam res se habet in resurrectione mortuorum.* Simile loquendi genus Matth. 13: 24.

Σπείρεται ἐν φθορᾷ, ἐγείρεται ἐν ἀφθαρσίᾳ, seritur in corruptione, surgit in incorruptione] Quasi dicat, Tota illa quam attuli comparatio huc tendit, ut intelligatur longe alia esse species mortalis, alia immortalis corporis. Et cum posset dicere, *sepelitur*, maluit dicere, *seritur*, ut magis insisteret similitudini supra sumptae de grano. *Ἐν φθορᾷ* Hebraeo more, id est *φθαρτὸν, quod difflnit et sic corrumpitur: ἐν ἀφθαρσίᾳ*, id est *ἄφθαρτον, quod corrumpi nequit.* Vide supra 9: 25. In Aureo Carmine Pythagorae:

Ἔσσεαι ἀθάνατος Θεὸς, ἄμβροτος, οὐκ ἔτι θνητός.
[Immortalis eris Deus, incorruptibilis, nec
Amplius in numero mortalium —.]

43. *Σπείρεται ἐν ἀτιμίᾳ, seritur in ignobilitate*] Abiectum ab hominibus ne foetor noceat. Nam mortuos sepeliri, viventium interest. *Cadaveris facies*, in contemptu dicitur apud Terentium.

Ἐγείρεται ἐν δόξῃ, surgit in gloria] Hic δόξα non quamvis speciem, sed pulchram atque venerabilem significat, הדר.

Σπείρεται ἐν ἀσθενείᾳ, seritur in infirmitate] Sine sensu, sine potestate durandi in eo statu.

Ἐγείρεται ἐν δυνάμει, surgit in virtute] Vegetum, firmum, cum sensibus multis quos nunc non intelligimus.

Σπείρεται σῶμα ψυχικὸν, seritur corpus animale] Id est, quod fuit ψυχικόν. Simile loquendi genus habes Matth. 22: 23, Rom. 4: 5. Dicitur autem σῶμα ψυχικὸν id quod ad tempus vivit, dum anima adest. *Anima* est vox huius vitae. Postea nonnisi improprie sic dicitur. Itaque Maimonides *animam in hac vita* ait *potentia esse spiritum, in altera vita actu fore.*

Ἐγείρεται σῶμα πνευματικὸν, surgit corpus spirituale] Habens in se vice animae spiritum immutabilem nunquam abscessurum, conservatorem et ducem corporis, quem spiritum *naturam Divinam* appellat Petrus, 2 Ep. 1: 4, Irenaeus V. 12: et dicitur *spiritus circumdans intus et foris hominem.* Tale corpus כסו של חיים [*operimentum vitae*] dicitur Aquibae in libro super Litteras. Huius spiritus arrhabo est Spiritus qui in hac vita Christianis datur. Vide Irenaeum V. 11, et Tertullianum de Resurrectione carnis. Eum spiritum Tatianus *animae alam* vocat.

44. *Ἔςι σῶμα ψυχικὸν, καὶ ἔςι σῶμα πνευματικὸν, est corpus animale, et est corpus spirituale*] Quasi dicat, Distant multum illa inter se.

45. *Οὕτω καὶ γέγραπται· Ἐγένετο ὁ πρῶτος ἄνθρωπος Ἀδὰμ εἰς ψυχὴν ζῶσαν, sic et scriptum est, Factus est primus homo Adam in animam viventem*] Gen. 2: 7, ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν. Paulus addit nomen Ἀδὰμ ex praecedentibus apud Mosem, et nomen πρῶτος ut melius Christum ei componeret. Vide Rom. 5: 14 et supra 22. *Factus est homo in animam viventem*, id est, factus est vivens animal. Est enim abstractum pro concreto. Animalium est vivere ad tempus.

Ὁ ἔσχατος Ἀδὰμ, novissimus Adam] Christus.

Εἰς πνεῦμα ζωοποιοῦν, in spiritum vivificantem] Factus est per resurrectionem et evectionem in coelum homo plane Divinus, qui potestatem habeat etiam aliis dandi vitam, et quidem aeternam, Ioh. 6: 33, 40, 47, 50, 57, supra 22. In Adam fuit ἐπιτηδειότης [*idoneitas*] quaedam ad vivendum, in Christo ἐνέργεια [*efficacia*], ait Cyrillus.

46. *Ἀλλ' οὐ πρῶτον τὸ πνευματικὸν, ἀλλὰ τὸ ψυχικὸν, ἔπειτα τὸ πνευματικὸν, sed non prius quod spirituale est,*

sed

sed quod animale, deinde quod spirituale] Nempe corpus quod subaudiendum ex superiori 44. Promisit Deus imperfectiora ut perfectiora sequerentur. Sic ante pueri sumus quam viri. Sic prius Lex, deinde Euangelium. Prius coelum et terra quae cernimus, posterius coelum et terra, id est, universum multo pulchrius.

47. *Ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ἐκ γῆς, χοϊκὸς, primus homo de terra, terrenus*] Dixit de anima et spiritu. Nunc de corpore loquitur. Χοϊκὸς *limaceus* Tertulliano; *ex limo*, in Latino Irenaei V. 11. Respicitur illud Gen. 2: 7, Ἔπλασεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον χοῦν λαβών [*Formavit Deus hominem assumpta terra*]. Hebraeum est עפר quod habes et Gen. 3: 19. Significat autem quamvis terrae particulam. Philo: *Διττὰ ἀνθρώπων γένη· ὁ μὲν γάρ ἐστιν οὐράνιος ἄνθρωπος, ὁ δὲ γήϊνος· ὁ μὲν οὖν οὐράνιος, ἅτε κατ' εἰκόνα Θεοῦ γεγονὼς, φθαρτῆς καὶ σύνολον γεώδους οὐσίας ἀμέτοχος· ὁ δὲ γήϊνος ἐκ σποράδος ὕλης, ἣν χοῦν κέκληκεν, ἐπάγη.* [*Duplex hominum genus; alter est coelestis, terrenus alter: coelestis quidem, utpote ad imaginem Dei factus, expers corruptibilis et in totum terrenae essentiae, terrenus vero e seminali materia, quam humum vocat, compactus est*]. Theophilus χοῦν, unde sumptus est Adam, interpretatur *οὐ τῆς ξηρᾶς, ἀλλὰ τῆς πολυμεροῦς καὶ ποικίλης ὕλης μέρος* [*non siccae, sed mixtae neque uniformis materiae, partem*].

Ὁ δεύτερος ἄνθρωπος, ὁ Κύριος ἐξ οὐρανοῦ, secundus homo, Dominus de coelo] Hic ἐξ οὐρανοῦ dicitur Hebraeo more pro *οὐράνιος*, id est, *coelestis*, habens iam corpus coeleste.

48. *Οἷος ὁ χοϊκὸς, τοιοῦτοι καὶ οἱ χοϊκοὶ, qualis terrenus, tales et terreni*] Quale corpus Adamus habuit, tale et sevit in posteros. *In Adami persona genus humanum describitur*, Origenes contra Celsum IV.

Καὶ οἷος ὁ ἐπουράνιος, τοιοῦτοι καὶ οἱ ἐπουράνιοι, et qualis coelestis, tales et coelestes] Sic et Christus qui nos regenuit, nobis corpus dabit suo simile. Cum autem dixit *ἐπουράνιος* intelligi vult corpus fore dignum habitaculo supercoelesti. Vide Hebr. 6: 4 de voce *ἐπουρανίου* vide Eph. 1: 3. Sedes tertia, in qua est Dei maiestas et Angeli, dicitur quidem *coelum*, nimirum *tertium* excellentius

tius caeteris, ideoque dictum שמי שמים [coeli coelorum] et οὐρανοὶ pluraliter, sed id nec minus ἐπουράνιος, supercoelestis, respectu habito ad coelum spectabile. Origenes Philocalia XVIII: *Πῶς οὐ δυνατὸν καὶ τὴν σάρκα τοῦ Ἰησοῦ ἀμείψασαν ποιότητας γεγονέναι τοιαύτην ὁποίαν ἐχρῆν εἶναι τὴν ἐν αἰθέρι καὶ τοῖς ἀνωτέρω αὐτοῦ τόποις πολιτευομένην;* [*Cur tandem fieri non potest, ut caro Iesu postquam qualitates suas mutarit talis evaserit, qualem in aethere et ultra habitantem fieri oportuit?*]

49. *Καὶ καθὼς ἐφορέσαμεν τὴν εἰκόνα τοῦ χοϊκοῦ, igitur sicut portavimus imaginem terreni*] Corpus simile corpori Adami, et ob id morbis, malis et morti obnoxium.

Φορέσωμεν καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ ἐπουρανίου, portemus et imaginem coelestis] Φορέσομεν habent alii codices et sic legerunt Syrus, Arabs, et sic citat Origenes contra Celsum. Corpus habebimus simile corpori Iesu, in suo tamen gradu. Sic vox εἰκόνος sumitur Rom. 8: 29.

50. *Τοῦτο δέ φημι, ἀδελφοὶ, hoc autem dico, fratres*] Clarius sua dicta explicat. Sic et supra 7: 29.

Ὅτι σὰρξ καὶ αἷμα βασιλείαν Θεοῦ κληρονομῆσαι οὐ δύνανται, carnem et sanguinem regnum Dei tenere non posse] Hic apparet per *carnem et sanguinem*, בשר ודם intelligi corpus tale quale hic habemus, fluidum, fragile, caducum, Sir. 14: 19, Hebr. 2: 14, *constans ex particulis minimis quae decedunt quotidie et quarum in locum aliae extrinsecus accedunt*, ut ait Alfenus in L. Proponebatur, D. de Iudiciis. Talia corpora non conveniunt isti regno immutabili. *Κληρονομεῖν, tenere, possidere iure certo.* Sic emolliendus interpretatione Augustinus cum dicit, libro contra Adimantium XII, *in resurrectione non fore carnem aut sanguinem.*

Οὐδὲ ἡ φθορὰ, neque corruptio] Et hic est abstractum pro concreto. Nam per φθορὰν vult intelligi φθαρτὸν [*corruptibile*]. Et ita explicat quid intelligi voluerit per σάρκα et αἷμα.

Τὴν ἀφθαρσίαν κληρονομεῖ] *Pertingere ad statum illum immutabilem non potest.*

51. *Ἰδοὺ, μυστήριον ὑμῖν λέγω, ecce, mysterium vobis dico*] *Rem hactenus vobis aliisque incognitam.* Vide Rom. 11: 25, 16: 25, supra 2: 7, 4: 1, 13: 2, 14: 2.

Πάν-

Πάντες μὲν οὐ κοιμηθησόμεθα, πάντες δὲ ἀλλαγησόμεθα, non omnes quidem obdormiemus, sed omnes immutabimur] Variant hic libri. Optime Manuscriptus ille: *Οἱ πάντες μὲν οὐ κοιμησόμεθα· οὐ πάντες δὲ ἀλλαγησόμεθα, neque omnes obdormiemus*, id est, moriemur, *neque omnes mutabimur*. Veram hanc lectionem ostendunt sequentia. Eadem sententia in Commentario ad librum Aboth LIII. 2, et Notis ad caput 1 Rabbini Israelis de Anima. Eodem spectat locus Act. 10: 42 et verba Symboli.

52. *Ἐν ἀτόμῳ, ἐν ῥιπῇ ὀφθαλμοῦ, ἐν τῇ ἐσχάτῃ σάλπιγγι, in momento, in nictu oculi, in ultima tuba*] Haec referenda ad proximum quod praecessit. Dicit mutationem istam corporis caduci in corpus immortale ita subitam fore ut tempus percipi non possit. *Ἐν ἀτόμῳ*, idem quod alibi *ὡς στιγμή*, Esai. 29: 5, רגע. *Ἐν ῥιπῇ ὀφθαλμοῦ* כהרף עין apud Rabbinos; חרף עין Syrus hic. Illud *ἐν ἀτόμῳ* etiam Philosophi usurpant, alterum, *in nictu oculi*, multae gentes. *In ultima tuba*, id est, ad sonum tubae ultimae, sive ad signum ultimum quale per tubam in militia dari solet.

Σαλπίσει γάρ, canet enim] *Dabitur enim signum.* Vide Matth. 24: 31, ubi dicta vide. Et 1 Thess. 4: 16. Sensus mysticus loci Zach. 9: 14.

Καὶ οἱ νεκροὶ ἐγερθήσονται, et mortui resuscitabuntur] *Καὶ* hic notat *tunc:* in Manuscripto pro *ἐγερθήσονται* est *ἀναστήσονται* [*resurgent*].

Ἄφθαρτοι, incorrupti] Vide supra 50.

Καὶ ἡμεῖς ἀλλαγησόμεθα, et nos immutabimur] Nempe quos vivos Deus illic deprehenderit, inter quos Paulus putavit fieri posse ut et ipse esset et alii multi qui cum ipso vivebant. Sic *ἡμεῖς οἱ ζῶντες* [*nos qui vivimus*] dixit de eadem re Paulus 1 Thess. 4: 17. Id eo evenit quia de die ultimo, quando is futurus esset, nihil Christus suis revelaverat; ut semper exspectaretur. Et propiores fuere Apostoli et qui eos secuti sunt Christiani, ut crederent brevi id futurum. Vide si placet quae hac de re notavimus ad III librum de Veritate Religionis Christianae, et in Appendice ad nostra de Antichristo.

53. *Δεῖ γὰρ τὸ φθαρτὸν τοῦτο ἐνδύσασθαι ἀφθαρσίαν, oportet enim corruptibile hoc induere incorruptionem*]

Ter-

Tertullianus libro de Resurrectione carnis ita hunc locum explicat: *Oportet enim corruptivum istud induere incorruptelam, et mortale istud induere immortalitatem. Hoc erit illud domicilium de coelo quod gementes in hac carne superinduere desideramus, utique super carnem in qua deprehendemur: quia gravari nos ait qui sumus in tabernaculo, quod nolimus exui, sed potius superindui, uti devoretur mortale a vita, scilicet, dum demutatur superinduendo quod est de coelis. Quid enim non desiderabit, dum in carne est, superinduere immortalitatem et continuare vitam, lucrifacta morte per vicariam demutationem?* etc. Rursus eodem libro: *Oportet enim corruptivum istud induere incorruptionem, et mortale istud induere immortalitatem. Quid mortale, nisi caro? Quid corruptivum, nisi sanguis? Ac ne putes aliud sentire Apostolum, providentem tibi, et ut de carne dictum intelligas laborantem, quum dicit istud corruptivum et istud mortale, cutem ipsam tenens dicit. Certe istud nisi de subiecto, nisi de comparenti pronuntiasse non potuit. Demonstrationis corporalis est verbum.* Et adversus Marcionem ita: *Oportet enim corruptivum hoc, tenens utique carnem suam dicebat Apostolus.* Paria habet Iustinus ad Symbolam. Plutarchus Bruto de Caesare: Τῇ χειρὶ τοῦ σώματος ἁπτόμενος εἶπεν, Τί δ' οὐκ ἂν ὑμῖν δοκεῖ Βροῦτος ἀναμεῖναι τουτὶ τὸ σαρκίον; [*Manu corpus attingens, Quid vobis, inquit, nonne videtur Brutus hoc corpusculum exspectaturus?*] Ἐνδύσασθαι valet הלבש, quod Hebraei usurpant cum de corpore immortali agitur.

Καὶ τὸ θνητὸν τοῦτο ἐνδύσασθαι ἀθανασίαν, et mortale hoc induere immortalitatem] Potest esse corpus mortale etiam quod non moritur.

54. *Τότε γενήσεται ὁ λόγος γεγραμμένος*] Λόγος [*sermo*], דבר, *res ipsa. Tunc fiet illud quod scriptum est.* Solet hoc dici cum Prophetarum verba trahuntur in sensum eminentiorem. Locus est Esai. 25: 8.

Κατεπόθη ὁ θάνατος εἰς νῖκος, absorpta est mors in victoriam] בלע המות לנצח, quod LXX quidem vertunt, κατέπιε θάνατος ἰσχύσας [*absorpsit mors potens*]. At alii melius, puto, verterant κατέπιε τὸν θάνατον εἰς νῖκος· לנצח saepissime vertitur εἰς νῖκος, secundum ἐτυμολογίαν [ori-

[*originem*] ut 2 Sam. 2: 26, Ier. 3: 5, Lam. 5: 20, Amos 1: 11, 8: 7, Prov. 21: 28, ubi Symmachus, Aquila, Theodotion, omnes vertunt εἰς νῖκος. At sensus est, *in perpetuum.* Itaque vertitur εἰς τὸν αἰῶνα et ἕως αἰῶνος Esai. 13: 20. Et Chaldaeus saepe transfert לעלמין, Graeci alibi εἰς τέλος ut Ps. 13: 1, *plene, perfecte.*

55. *Ποῦ σου, θάνατε, τὸ κέντρον; ποῦ σου, ᾅδη, τὸ νῖκος; Ubi est, Mors, stimulus tuus? ubi, Inferne, victoria tua?*] LXX in Osea 13: 14, *Ποῦ ἡ δίκη σου, θάνατε; ποῦ τὸ κέντρον σου, ᾅδη; [Ubi est iudicatio tua, Mors? ubi est stimulus tuus, Inferne?]*, sensu eodem qui hic est, verbis paulum mutatis, ut fieri solet ab iis qui memoriter locum citant. Apparet autem Graecos Interpretes in Hebraeo non legisse אהי ut nos, sed איה et pro דבריך [*pestis tuae*] legisse דבריך [*verba tua*]. Apostolus hic quasi in re praesente, ut saepe Prophetae, triumphum canit de *morte* et *inferno*, id est, statu mortuorum. Solent enim coniungi, ut Esai. 28: 15.

56. *Τὸ δὲ κέντρον τοῦ θανάτου, ἡ ἁμαρτία, aculeus autem mortis peccatum est*] Egregie sensu Euangelico explicat dictum Oseae. *Aculeus* scorpionis, aut ferae similis, est id quo maxime nocet. Sic quo maxime nocere mors potest, si detineat homines sub suo imperio ita ut reviviscere non possint. Hoc ius morti dat inobedientia hominum gravis adversus Deum.

Ἡ δὲ δύναμις τῆς ἁμαρτίας, ὁ νόμος, virtus vero peccati Lex] *Legem* hic intellige quodcunque praeceptum Divinum, ut Rom. 3: 20, 4: 16, 5: 13, 8: 2, 7, supra 9: 21. *Peccatum* eo est gravius, quo voluntas Dei magis patet: quod fit maxime per Legem a Deo datam, Rom. 5: 13, 7: 8, 9, 10.

57. *Τῷ δὲ Θεῷ χάρις τῷ διδόντι ἡμῖν τὸ νῖκος διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, Deo autem gratias qui dedit nobis victoriam per Dominum nostrum Iesum Christum*] Nempe dedit nobis vincere peccatum, ac proinde et mortem vincere. Peccatum in Novo Foedere plerumque significat aut consuetudinem peccandi, aut etiam malefacta ἐκ προαιρέσεως [*destinato commissa*]. Sic, *qui natus est ex Deo, non peccat.*

58. *Ὥστε*] *Ergo.* Est enim illationis nota, ut supra 3: 21, 4: 5, 14: 39.

'E.

Ἑδραῖοι γίνεσθε, ἀμετακίνητοι, stabiles estote, immobiles] Bis idem dixit ut ostendat magnam requiri constantiam in officio faciendo. Sic *τεθεμελιωμένοι καὶ ἑδραῖοι* [*fundati et stabiles*], Col. 1: 23. Vide et supra 7: 37 et Abac. 2: 3, 4. Simonides *ἄνδρα ἀγαθὸν* [*virum bonum*] vocat *χερσί τε καὶ ποσὶ καὶ νόῳ τετράγωνον* [*manibusque pedibusque et mente quadratum*].

Περισσεύοντες ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Κυρίου πάντοτε] *Omnia quae Deo grata sunt facientes abunde*, etiam plus quam quisquam exigere audeat, ut Paulus fecit suo sumptu Euangelium annuntians.

Εἰδότες ὅτι ὁ κόπος ὑμῶν οὐκ ἔστι κενὸς ἐν Κυρίῳ, scientes laborem vestrum non inanem fore in Domino] *Λιτότης* [*extenuatio*], vult enim dicere *magna fore laboris praemia*. *Ὁ κόπος ἐν Κυρίῳ labor secundum Dominum*, secundum Christi praeceptum. Bene hanc admonitionem contexuit cum sermone de resurrectione. Nam si verum est dogma de resurrectione, nullus labor gravis videri debet. Quid enim suavius vita, eaque immortali ac beatissima?

CAPUT XVI.

Περὶ δὲ τῆς λογίας τῆς εἰς τοὺς ἁγίους, de collatione autem quae fit in sanctos] Nisi Codicum consensus me retineret, libens hic legerim *εὐλογίας* [*benedictione*]. Nam eam vocem in sensu liberalitatis usurpat Paulus et 2 Cor. 9: 6. Solet sic sumi Hebraeum ברכה a verbis ad res ducta translatione. Intelligit autem collationem pecuniarum ad sublevandam paupertatem fidelium in Iudaea, Rom. 15: 26.

Ὥσπερ διέταξα ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Γαλατίας, sicut ordinavi Ecclesiis Galatiae] Amabant Apostoli easdem consuetudines ubique introducere. Et hae sunt traditiones Apostolicae relatae, ut diximus, in *συλλογῇ Κανόνων* [*syllogen Canonum*]. Hoc est iter per Galatiam cuius mentio Act. 16: 6.

2. *Κατὰ μίαν σαββάτων, prima hebdomadis*] *Συμφοιτήσεις Ἰουδαίων*, ait Philo, *ἀπαρχῶν ἕνεκα καὶ τῆς ἄλλης*

συνεβείας [*Conventus Iudaeorum primitiarum et in universum religionis ergo*], nempe etiam extra Sabbata. Christiani maxime Sabbatis et diebus Dominicis, qui sunt *μία σαββάτων* Matth. 28: 1, conveniebant, sed quia hi qui ex Iudaeis facti erant Christiani moris Iudaici retinentes Sabbatis pecunias non tractabant, ideo ad eam rem aptior erat dies sequens. Tertullianus Apologetico: *Modicam unusquisque stipem menstrua die, vel cum velit, et si modo velit, et si modo possit, apponit. Nam nemo compellitur, sed sponte confert. Haec quasi deposita pietatis sunt. Nam inde non epulis, nec potaculis, nec ingratis voratrinis dispensatur, sed egenis alendis humandisque, et pueris ac puellis re ac parentibus destitutis, itemque domesticis senibus, item naufragis, et si qui in metallis, et si qui in insulis, vel in custodiis duntaxat ex causa Dei sectae, alumni confessionis suae fiunt.*

Ἕκαστος ὑμῶν παρ' ἑαυτῷ τιθέτω, θησαυρίζων] *Sibi* [*quisque vestrûm*] *seponat, paulatim cumulum aliquem faciens.* Id enim est אצר quod modo per *θησαυρίζειν*, modo per *συνάγειν* [*colligere*] vertitur. Id successit in locum decimarum.

Ὅ τι ἐὰν εὐοδῶται] In Manuscripto clarius, ὅ τι ἂν εὐοδωθῇ. Est autem brevis locutio, *Quodcunque Deus prosperaverit* pro *quodcunque Deus prosperans ei dederit*. *Εὐοδοῦν* הצליח. Hebraei hunc sensum sic exprimunt, אשר תמצא ידו [*quicquid invenerit manus eius*].

Ἵνα μὴ ὅταν ἔλθω, τότε λογίαι γίνωνται, ut non cum venero, tunc collationes fiant] Id est, *tunc primum.* Quod si esset, tenuiores futurae erant collationes quam quae ex longo tempore primum crevissent.

3. *Ὅταν δὲ παραγένωμαι, οὓς ἐὰν δοκιμάσητε, δι' ἐπιστολῶν τούτους πέμψω ἀπενεγκεῖν τὴν χάριν ὑμῶν εἰς Ἱερουσαλήμ, cum autem praesens fuero, quos probaveritis, hos per litteras mittam perferre gratiam vestram Hierosolymam*] Notam interpungentem ponendam post *δοκιμάσητε* recte monet Theophylactus. Et rursum brevis est locutio, *mittam per litteras*, id est, mittens per litteras eos commendabo, testimonio meo eos prosequar. Vide quomodo vir tantus nullam suspicioni rimam aperire voluerit. *Χάριν* dixit *beneficium.* Vide supra 10: 30, Sir. 17: 18.

4. Ἐὰν δὲ ᾖ ἄξιον τοῦ κἀμὲ πορεύεσθαι, σὺν ἐμοὶ πορεύσονται] Vide quomodo eos excitat ut dent quam plurimum: *Si summa collecta tanti erit, ego* pro epistola *eos comitabor.*

5. Ἐλεύσομαι δὲ πρὸς ὑμᾶς ὅταν Μακεδονίαν διέλθω, *veniam autem ad vos cum Macedoniam transiero*] Macedoniam quidem transiit, Act. 20: 3, sed angustiis temporis exclusus non adiit Ephesum, sed Presbyteros ad se accivit, ibid. 16 et seqq.

Μακεδονίαν γὰρ διέρχομαι, *nam Macedoniam transeo*] Rursum hic praesens pro futuro. Vide quae dicta ad Matth. 26: 28.

6. Πρὸς ὑμᾶς δὲ τυχὸν παραμενῶ, ἢ καὶ παραχειμάσω, ἵνα ὑμεῖς με προπέμψητε οὗ ἐὰν πορεύωμαι, *apud vos autem fortasse manebo; vel etiam hiemabo, ut vos me deducatis quo ibo*] Ab hoc proposito, cuius mentio et Act. 19: 21; alia graviora Apostolum diverterunt, ut iam diximus. Solebant autem quidam ex Ecclesiis Apostolo se itineris aliquousque comites addere, ut videre est Act. 15: 3, 17: 4, 15, 20: 38, 21: 5. *Quo ibi*, id est, in Iudaeam, 2 Cor. 1: 16.

7. Οὐ θέλω γὰρ ὑμᾶς ἄρτι ἐν παρόδῳ ἰδεῖν, *nolo enim vos nunc in transcursu videre*] Hic θέλω *votum* et *desiderium* significat. Ἄρτι, id est, *nunc*. Hoc vero *nunc* hic significat futurum imminens. Ἐν παρόδῳ, *in transcursu*, *obiter*.

Ἐλπίζω δὲ χρόνον τινὰ ἐπιμεῖναι πρὸς ὑμᾶς, ἐὰν ὁ Κύριος ἐπιτρέπῃ; *sed spero fore ut aliquantulum temporis maneam apud vos, si Dominus permiserit*] Melius in Manuscripto, ἐλπίζω γάρ [*spero enim*]. Explicat quod praecesserat. Et de futuro incerto loquens usurpat solitam Christianis cautionem. Sic Rom. 1: 10, supra 4: 19, Iac. 4: 15. *Si Deus voluerit* etiam Paganis usitatum ostendit Tertullianus de Testimonio Animae. Alii rudiores eorum dicebant, *Si Dii volent*, ut Plautus Poenulo IV, scena ultima, Cicero IV Verrina, Suetonius Caligula 8. Aut, *cum Diis volentibus*, quod est apud Ennium, Plautum aliquoties, et Catonem de Re rustica.

8. Ἐπιμενῶ δὲ ἐν Ἐφέσῳ ἕως τῆς πεντηκοστῆς, *manebo autem Ephesi usque ad Pentecosten*] Postea aliae occasiones fecere ut magis properaret, velletque *in ipsa Pen-*

tecoste, id est, fine dierum quinquaginta a Paschate, *esse Hierosolymis*, Act. 20: 16. Ita ambulatoriae sunt hominum voluntates.

9. *Θύρα γάρ μοι ἀνέῳγε μεγάλη καὶ ἐνεργὴς, ostium enim mihi apertum est magnum, est efficax*] *Ostium* spem significat, ut videre est Os. 2: 15. Quia sicut ostium aditum dat in domum, ita spes ad rem. Sic et Act. 14: 27, 2 Cor. 2: 12. Melius in aliis Codicibus *ἐναργὴς, spes conspicua.* In Glossario *ἐναργὴς, liquidus, evidens.* Ita apparet legisse hic Ambrosium.

Καὶ ἀντικείμενοι πολλοὶ, et hostes multi] Quod alium terruisset, hoc Paulum invitat. *Multi* ibi sunt *hostes* Evangelii, ideo desidero ibi esse, ut me iis opponam.

10. *Ἐὰν δὲ ἔλθῃ Τιμόθεος, si autem venerit Timotheus*] Timotheum sibi et Domino fidum miserat quidem Paulus, ut apparet supra 4: 17, sed ita ut in itinere multas Ecclesias haberet invisendas. Quare pericula prospiciens dicit, *Si ad vos venerit.*

Βλέπετε ἵνα ἀφόβως γένηται πρὸς ὑμᾶς, videte ut sine timore sit apud vos] Curate ne illi homines inter vos divitiis aut eruditione turgidi, schismatum auctores, quorum culpas arguet, quicquam nocere ei possint. Curate quantum in vobis est: non enim omnia pericula illo tempore vitari poterant. Sed bonorum est omnia experiri ne mali bonis aliis noceant.

Τὸ γὰρ ἔργον Κυρίου ἐργάζεται, ὡς καὶ ἐγὼ, opus enim Domini operatur, sicut et ego] Magnum praeconium. Nam quid non fecerat Paulus? *Opus Domini* est Evangelii promotio, Act. 13: 2, 14: 26, 15: 38. Vide et Matth. 21: 28.

11. *Μή τις οὖν αὐτὸν ἐξουθενήσῃ, ne quis ergo illum spernat*] Monet pios ut eum pro meritis revereantur. Vide 1 Tim. 4: 12.

Προπέμψατε δὲ αὐτὸν ἐν εἰρήνῃ, ἵνα ἔλθῃ πρός με, deducite autem illum in pace, ut veniat ad me] Id est, facite ut ad me rediturus a vobis discedat sospite ea quae inter vos esse debet amicitia.

Ἐκδέχομαι γὰρ αὐτὸν μετὰ τῶν ἀδελφῶν, exspecto enim illum cum fratribus] Multum eius comitumque eius (nam et alii cum Timotheo Corinthum iverant, ut et sequentia ostendunt) reditum desidero, opera eorum usurus.

12.

12. *Περὶ δὲ Ἀπολλὼ τοῦ ἀδελφοῦ, de Apollo autem fratre*] Noverant hunc Corinthii. Nam apud ipsos fuerat, Act. 17: 27. Et cum viri et pietatem et eruditionem haberent cognitam, multum optaverant pii qui erant Corinthi, ipsum potissimum ad res Corinthi corrigendas mitti.

Καὶ πάντως οὐκ ἦν θέλημα, ἵνα νῦν ἔλθῃ, et utique non fuit voluntas, ut nunc veniret] Non potui id ab eo obtinere, nempe quia alia magis urgentia eum distinebant.

Ἐλεύσεται δὲ, ὅταν εὐκαιρήσῃ, veniet autem, cum ei vacabit] Id est, ubi ab illis negotiis se expedierit. *Εὐκαιρεῖν* est *vacare ab aliis rebus*, ut Marc. 6: 31, Act. 17: 21. Hinc *εὐκαιρία* [*opportunitas*], Sir. 38: 26, 1 Macc. 11: 42.

13. *Γρηγορεῖτε, vigilate*] Vide Matth. 24: 42, 25: 13, 26: 41, Act. 20: 31.

Στήκετε ἐν τῇ πίστει, state in fide] *State*, id est perstate. Vide supra 15: 1. Verbum *στήκειν* pro *ἵστασθαι* habes et Marc. 11: 25, Rom. 14: 4, Gal. 5: 1, Philipp. 1: 27, 4: 1, 1 Thess. 3: 8, 2 Thess. 2: 15.

Ἀνδρίζεσθε] *Nunc fite viri*, ut loquitur vetus Poeta Latinus, et Homerus, *ἀνέρες ἐστε*, sic, *ἀνδρίζεσθε*, 2 Par. 32: 7. Deus Iosuam saepe hoc verbo animat, Ios. 1: 6, 7, 9, 18. David Salomonem 1 Par. 28: 20.

Κραταιοῦσθε] Est et hic passivum pro reciproco, *fortes vosmet praestate*. Nam 1 Sam. 4: 9, ubi in Graeco est *κραταιοῦσθε*, in Hebraeo est התחזקו: sic et alibi.

14. *Πάντα ὑμῶν ἐν ἀγάπῃ γινέσθω, omnia vestra fiant cum dilectione*] Quae ubi est, ibi non sunt schismata. Ideo toties eam Corinthiis Paulus commendat, 8: 1, 13: 1, 3, 4, 8, 13, 14: 1, 2 Cor. 2: 4, 8, 6: 6.

15. *Παρακαλῶ δὲ ὑμᾶς, ἀδελφοί, οἴδατε τὴν οἰκίαν Στεφανᾶ, ὅτι ἐστὶν ἀπαρχὴ τῆς Ἀχαΐας, καὶ εἰς διακονίαν τοῖς ἁγίοις ἔταξαν ἑαυτούς*] De hoc Stephana vide quae diximus supra 1: 16. De significatu autem vocis *ἀπαρχῆς* Rom. 16: 5 *Scitis*, ait, *Stephanam cum suis et inter primos esse qui crediderunt, et multum eos inserviisse fidelibus aliis.*

16. *Ἵνα καὶ ὑμεῖς ὑποτάσσησθε τοῖς τοιούτοις, ut et vos tales revereamini*] *Ὑποτάσσεσθαι* hoc quidem loco est *revereri*, *honorem et obsequia deferre*, ut Eph. 5: 21, 1 Petr. 5: 5.

Καὶ παντὶ τῷ συνεργοῦντι καὶ κοπιῶντι] *Qui cooperantur ad propagationem Euangelii et laborant ad sublevandos fideles*, ostendit quod dixit non personis se deferre, sed meritis.

17. *Χαίρω δὲ ἐπὶ τῇ παρουσίᾳ Στεφανᾶ καὶ Φορτουνάτου καὶ Ἀχαϊκοῦ, gaudeo autem praesentia Stephanae et Fortunati et Achaici*] *Fortunatus* nomen est Romanorum. *Achaicus* nomen Graecum. Sed nomina Romana etiam apud Graecos eo tempore erant frequentia. Et mihi videntur Fortunatus iste et Achaicus liberi fuisse Chloes. Vide supra 1: 11.

Ὅτι τὸ ὑμῶν ὑστέρημα οὗτοι ἀνεπλήρωσαν] *Quod vos omnes facere oportuit, id illi fecerunt.* Certiorem me fecere de vestris morbis. Simili modo *προσαναπληροῦν τὸ ὑστέρημα* dixit 2 Cor 9: 12, מלא המחסור.

18. *Ἀνέπαυσαν γὰρ τὸ ἐμὸν πνεῦμα καὶ τὸ ὑμῶν, recrearunt enim meum spiritum et vestrum*] *Ἀνέπαυσαν* הניח, id est, *recrearunt*, Zach. 6: 8, 2 Cor. 7: 13, Philem. 7, 20. Vide et Matth. 11: 29. Recrearunt Paulum cum intellexit multos adhuc in Ecclesia Corinthiaca esse qui vera dogmata retinerent, pietatem et pacem colerent. Recrearunt vicissim pios illos, cum eis significarunt quo amore eos Paulus prosequeretur. *Τὸ πνεῦμα* pro *animum meum* aut *me*, locutio frequens; Ignatius in Epistola ad Romanos, *ἀσπάζεται ὑμᾶς τὸ ἐμὸν πνεῦμα* [*salutat vos animus meus*], et quidem cum verbo *ἀναπαύειν* reperitur dictis Zachariae et ad Philemonem locis.

Ἐπιγινώσκετε οὖν τοὺς τοιούτους, tales ergo suspicite] Id est, *magni facite*: *μετωνυμία* [*transnominatio*] frequens apud Hebraeos.

19. *Ἀσπάζονται ὑμᾶς αἱ ἐκκλησίαι τῆς Ἀσίας, salutant vos Ecclesiae Asiae*] Hinc probabilis coniectura sumitur, Ephesi potius, ut habent Syriaci et Arabici libri, quam Philippis in Macedonia, ut habent Graeci, scriptam hanc Epistolam. Favet huic sententiae id quod supra habuimus 6 et 8, et quod est 2 Cor. 2: 12.

Ἀσπάζονται ὑμᾶς ἐν Κυρίῳ, salutant vos in Domino] Id est, *a Christo omnia bona vobis apprecantur.*

Ἀκύλας καὶ Πρίσκιλλα] Qui Paulum Corintho Ephesum erant secuti, Act. 18: 19.

Σὺν

Σὺν τῇ κατ' οἶκον αὐτῶν ἐκκλησίᾳ] Id est, *cum tota familia sua* quae erat Christiana. Vide Rom. 16: 5. Quocunque illi ibant, secum ferebant Ecclesiam.

20. *Ἀσπάζονται ὑμᾶς οἱ ἀδελφοὶ πάντες, salutant vos omnes fratres*] Nempe qui in hoc sunt tractu. Simile Rom. 16: 16.

Ἀσπάσασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἁγίῳ, salutate vos invicem osculo sancto] Vide Rom. 16: 16. Et recte osculum pacis iis imperat qui in periculo erant ne per schismata abriperentur.

21. *Ὁ ἀσπασμὸς τῇ ἐμῇ χειρὶ Παύλου, salutatio mea manu Pauli*] Priora ex autographo Pauli descripserat Tertius aut Timotheus aut alius quis. Caetera adscripsit Paulus sua manu. Vide 2 Thess. 3: 17.

22. *Εἴ τις οὐ φιλεῖ τὸν Κύριον Ἰησοῦν Χριςὸν, ἤτω ἀνάθεμα, Μαρὰν ἀθά. Si quis non amat Dominum nostrum Iesum Christum, sit Anathema, Maran atha*] Sua manu adscribit sententiam, cuius maxime eos meminisse volebat, ut Augustus aliquando faciebat ad Provinciarum Praesides. *Ἀνάθεμα Μαρὰν ἀθά* est gravissimum חרם [*anathema*], addita precatione ut Deus quamprimum in eum vindicet. Vide quae diximus ad Luc. 6: 22. מרן Syris est *Dominus*, unde Syri *Maronitae* quia Christum מרן vocant, et *Murrani* Reges in veteri Latio, de quibus ad XI Aeneidos; et *Marnas* Gazarorum Deus Epiphanio, et virgines Cretensibus *Μάρναι*, sicut alibi *κυρίαι*. Hinc in Hispania solebat dici ut historiae narrant, *Sit anathema Marano et excommunicatus*. Arabs hoc loco فليكن مفرما من رجا الرب, *is omnis sit excommunicatus a spe Domini;* id est, ab ea spe quam Dominus nobis dedit. Simile Gal. 1: 8, 9.

23. *Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριςοῦ μεθ' ὑμῶν, gratia Domini Iesu Christi vobiscum*] Rom. 16: 24.

24. *Ἡ ἀγάπη μου μετὰ πάντων ὑμῶν ἐν Χριςῷ Ἰησοῦ, dilectio mea cum omnibus vobis in Christo Iesu*] Id est, *Ego propter Christum vos omnes sincere diligo*. Et vim habet illa locutio, *μεθ' ὑμῶν*. Dicuntur amicitiae dissolvi intervallis locorum; hoc negat apud se fieri: se animo ipsis esse praesentem, res eorum curare.

*

ANNOTATIONES

IN

EPISTOLAM AD CORINTHIOS

ALTERAM.

Neque statim post priorem, neque multo post scripsit hanc ad Corinthios Epistolam Paulus. Tantum enim intervalli fuit quo Timotheus a Paulo missus ire Corinthum potuit, mandata Pauli explicare et ut eis pareretur laborare, et ad Paulum redire. Labor autem eius Corinthi apud plerosque bene successerat, unde et lenior aliquanto haec est Epistola, quam prior. Manebant tamen quidam Paulo invidentes, quorum obtrectationibus passim hac Epistola respondet.

CAPUT I.

1. *Διὰ θελήματος Θεοῦ, per Dei beneficium*] Sic et 1 Cor. 1: 1.

Σὺν τοῖς ἁγίοις πᾶσι τοῖς οὖσιν ἐν ὅλῃ τῇ Ἀχαΐᾳ, cum omnibus sanctis qui sunt in universa Achaia] Voluit Paulus exempla huius Epistolae mitti ad alias in Achaia Ecclesias, ut tum fieri solebat.

2. *Χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη, gratia vobis et pax*] Vide Rom. 1: 7, 1 Cor. 1: 3.

3. *Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς, benedictus Deus*] Formula solemnis gratias agendi, Rom. 1: 25, 9: 5.

Ὁ πατὴρ τῶν οἰκτιρμῶν, pater misericordiarum] Genitivus pro adiectivo ut et in verbis subsequentibus. *Pater*, inquit, *summe misericors*. Vide Exod. 34: 6. ܪܚܡܢܐ Syris et Arabibus.

4. *Ὁ παρακαλῶν ἡμᾶς ἐπὶ πάσῃ τῇ θλίψει ἡμῶν, qui consolatur nos in omni afflictione nostra*] Non sine causa hoc dixit adversus eos qui Deo exosos putant eos qui in multis incommodis versantur. Confer Rom. 5: 3, 8: 35.

Εἰς τὸ δύνασθαι ἡμᾶς παρακαλεῖν τοὺς ἐν πάσῃ θλίψει, ut possimus et nos consolari eos qui in omni afflictione sunt] Omnia sua Paulus ad Ecclesiae utilitatem refert.

Διὰ τῆς παρακλήσεως ἧς παρακαλούμεθα αὐτοὶ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, per solationem qua solatium et ipsi a Deo accipimus] Id est, per dona illa Spiritus quibus Deus me solatur. Vide Act. 4: 36, 9: 31, 13: 15.

5. *Περισσεύει*] *Multa sunt et magna*. Vide Rom. 3: 7, 5: 15, 15: 13.

6. *Εἴτε δὲ θλιβόμεθα, sive autem vexamur*] In Manuscripto, εἴτε παρακαλούμεθα, ut pendeat hoc a verbo praecedente περισσεύει, quod et de afflictionibus et solatiis positum fuit. Afflictiones sibi evenire dicit ipsorum salutis causa, id est, propter Euangelium: unde supra dixit, παθήματα Χριστοῦ [*passiones Christi*], id est, *quae Christi causa feruntur*. Vide 1 Petr. 4: 16.

Καὶ σωτηρίας, et salute] Deest in Manuscripto.

Τῆς ἐνεργουμένης, quae efficitur] Id est, κατεργαζομένης. Vide Rom. 5: 3. Ἐνεργεῖσθαι modo deponentaliter sumitur, modo, ut hic, passive.

Τῶν αὐτῶν παθημάτων, earundem passionum] *Eadem* dicuntur quae eandem ob causam sufferuntur.

Καὶ ἡ ἐλπὶς ἡμῶν βεβαία ὑπὲρ ὑμῶν, et spes nostra firma est de vobis] Haec per parenthesim legi debent. Nam quod sequitur εἴτε παρακαλούμεθα respondet ei quod praecessit εἴτε θλιβόμεθα. Hoc autem hic dicit, *firmam se habere spem* de constantia etiam Corinthiorum in suffe-

ferendis malis. Caeterum non praetereundum duxi in illo Manuscripto, de quo dixi toties, verba praecedentia alio posita ordine, hunc in modum, *παρακλήσεως καὶ σωτηρίας, εἴτε παρακαλούμεθα ὑπὲρ τῆς ὑμῶν παρακλήσεως τῆς ἐνεργουμένης ἐν ὑπομονῇ τῶν αὐτῶν παθημάτων ὧν καὶ ἡμεῖς πάσχομεν, καὶ ἡ ἐλπὶς [solatio et salute, sive solatio fruimur vestri solatii causa, quod gignitur per tolerantiam earundem afflictionum quas et nos patimur, et spes]*, etc.

7. *Εἰδότες, scientes*] Hoc non ad Corinthios refertur, sed ad Paulum et Timotheum. Et scire se dicit Corinthios tangi sensu ut adversorum ita et bonorum quae ipsi Deo dante contingebant.

8. *Οὐ γὰρ θέλομεν ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἀδελφοὶ, ὑπὲρ τῆς θλίψεως, neque enim volumus ignorare vos, fratres, de afflictione*] Est hic *ὑπὲρ* pro *περί*. Imo Manuscriptus habet hic *περί*. Et *ἀγνοεῖν* pro *ἀγνοῶντας εἶναι* [*ignorantes esse*].

Τῆς γενομένης ἡμῖν ἐν τῇ Ἀσίᾳ, quae nobis facta est in Asia] Videntur indicari illa pericula de quibus Act. 20: 19.

Ὅτι καθ' ὑπερβολὴν ἐβαρήθημεν ὑπὲρ δύναμιν, quoniam valde pressi sumus supra vires] *Καθ' ὑπερβολὴν* valde, ut Rom. 7: 13; 1 Cor. 12: 31; *ἐβαρήθημεν*, pressi sumus, ut infra 5: 4; *ὑπὲρ δύναμιν*, *supra quam vires humanae sustinerent*. Fuit *πειρασμὸς οὐκ ἀνθρώπινος* [*tentatio non humana*]; 1 Cor. 10: 13.

Ὥστε ἐξαπορηθῆναι ἡμᾶς καὶ τοῦ ζῆν] *Ita ut spem vitae abjicerimus*. *Ἐξαπορεῖσθαι* Ps. 88: 14; infra 4: 8.

9. *Ἀλλ' αὐτοὶ ἐν ἑαυτοῖς τὸ ἀπόκριμα τοῦ θανάτου ἐσχήκαμεν, sed ipsi in nobismetipsis sententiam mortis habuimus*] *Ἀπόκριμα θανάτου*, גזרת המות, *sententiam mortis*. Id est, ita affecti fuimus quomodo ii de quibus sententia ad mortem pronunciata est. Locutio similis illi 1 Cor. 15: 32.

Ἵνα μὴ πεποιθότες ὦμεν ἐφ' ἑαυτοῖς, ἀλλ' ἐπὶ τῷ Θεῷ τῷ ἐγείροντι τοὺς νεκροὺς, ut non simus fidentes in nobis, sed in Deo qui resuscitat mortuos]. Causam adfert cur Deus in tanta pericula Paulum pervenire voluerit. Hebraeis interdum *mortui* dicuntur qui quasi mortui sunt, et *resuscitati* qui liberantur, ut videre est Ezech. 37.

10. *Ὃς ἐκ τηλικούτου θανάτου ἐῤῥύσατο ἡμᾶς, qui tanta mor-*

morte nos liberavit] *Liberari* dicimur non tantum e malis quae sentimus, sed etiam ab iis quae imminent. Vide Prov. 10: 2, 11: 4, et confer 24: 11. Vide et Canticum sodalium Danielis circa finem. Τηλικούτου *a morte tam tristi*, per manus popularium, per manus eorum qui unum Deum colere se profitentur.

Καὶ ῥύεται, et liberat] Hoc neque Graeci commentatores legerunt, neque Syrus.

Εἰς ὃν ἠλπίκαμεν ὅτι καὶ ἔτι ῥύσεται, quem speramus fore ut et iam liberet] Dicit hoc non quod mortem metueret, sed quod longiorem suam vitam sciret e magna re esse Ecclesiarum. Vide Phil. 1: 24.

11. *Συνυπουργούντων καὶ ὑμῶν ὑπὲρ ἡμῶν τῇ δεήσει, adiuvantibus et vobis pro nobis oratione*] Est et hic traiectio pro τῇ δεήσει ὑπὲρ ἡμῶν [*oratione pro nobis*]. Magno honore Corinthios afficit Paulus, cum vult eorum precibus adiuvari.

Ἵνα ἐκ πολλῶν προσώπων τὸ εἰς ἡμᾶς χάρισμα διὰ πολλῶν εὐχαριστηθῇ ὑπὲρ ὑμῶν, ut ob multos homines mihi datum donum per multos vestro nomine gratiarum actione celebretur] Plurimi codices habent ὑπὲρ ἡμῶν, et sic Syrus Graecique multi legerunt. Est et hic traiectio. Rectus sermo, τὸ εἰς ἡμᾶς χάρισμα ἐκ πολλῶν προσώπων, id est, *donum Dei respectu multorum hominum mihi datum*, incolumitas nempe concessa in gratiam multorum fidelium. פנה est *respicere*, inde פנים, quod πρόσωπον vertitur, est *respectus*. Sic et infra 2: 10. Hinc מפני est *propter*. *Εὐχαριστηθῇ, gratiarum actione celebretur*: ὑπὲρ ἡμῶν, *mea vice*, *meo nomine*.

12. *Ἡ γὰρ καύχησις ἡμῶν αὕτη ἐστί, nam gloria nostra haec est*] Gaudium nostrum: ut iam saepe nomen hoc καύχησις et καύχημα, et verbum καυχᾶσθαι exposuimus.

Τὸ μαρτύριον τῆς συνειδήσεως ἡμῶν, testimonium conscientiae nostrae] Vide Rom. 2: 15, 9: 1.

Ὅτι ἐν ἁπλότητι καὶ εἰλικρινείᾳ Θεοῦ] *Sincero animo tanquam Deo inspectante*. Vide 1 Cor 5: 8. Hoc ideo dicit, quia quidam ipsum incusabant, quasi reditum pollicitus esset, nihil tale cogitans. Dicit igitur, se qualis fuit Corinthi et nunc esse, fidei optimae, sed eventum praestare non esse suum, multa intervenire quae cogant mu-

mutare consilium. *Omnia debent eadem esse quae fuerint cum promitteres, ut promittentis fidem teneas*, ait Seneca de Beneficiis, ubi multa habes exempla ei rei, de qua hic agitur, similia. In Manuscripto pro ἁπλότητι est ἁγιότητι [*sanctitate*].

Οὐκ ἐν σοφίᾳ σαρκικῇ, non in sapientia carnali] Est obliqua oratio. Perstringit enim obtrectatores suos, eruditione Graecanica turgentes. Confer 1 Cor. 2: 1, 4.

Ἀλλ' ἐν χάριτι Θεοῦ] *Ἐν* pro *cum*. *Cum multis donis spiritualibus.*

Ἀνεστράφημεν ἐν τῷ κόσμῳ, conversati sumus in mundo] *Ubicunque fuimus*: ἀνεστράφημεν התהלכנו.

Περισσοτέρως δὲ πρὸς ὑμᾶς] *Maxime apud vos.* Vide dictum locum 1 Cor.

13. *Οὐ γὰρ ἄλλα γράφομεν ὑμῖν, ἀλλ' ἢ ἃ ἀναγινώσκετε, ἢ καὶ ἐπιγινώσκετε*] Manuscriptus, ἀλλ' ἀναγινώσκετε καὶ ἐπιγινώσκετε. Veram lectionem esse arbitror quam secutus est Syrus, ἀλλ' ἃ ἀναγινώσκετε καὶ ἐπιγινώσκετε, *non alia vobis scribimus* (quam quae vera sunt scilicet), *sed quae hic legitis, ea sic gesta agnoscitis.*

Ἐλπίζω δὲ ὅτι καὶ ἕως τέλους ἐπιγνώσεσθε] Ostendit se non omnem spem abiecisse ad ipsos veniendi. *Agnoscetis me, ita spero, perpetuo talem:* nempe ubi ad vos venero.

14. *Καθὼς καὶ ἐπέγνωτε ἡμᾶς ἀπὸ μέρους*] *Ἀπὸ μέρους*, id est, *quidam vestrûm*, quomodo Rom. 11: 25. *Qualem me novistis quidam*, id est, ostendistis vos me talem agnoscere, cum Timotheum tam benigne excepistis, eiusque monita secuti estis.

Ὅτι καύχημα ὑμῶν ἐσμεν, quod gaudium vestrum sumus] *Gaudetis enim me doctore.*

Καθάπερ καὶ ὑμεῖς ἡμῶν ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, sicut et vos nostrum in die Domini nostri Iesu Christi] *Eritis* scilicet *gaudium mihi*, id est, causa gaudii, cum videbo vos eiusdem salutis et gloriae participes.

15. *Καὶ ταύτῃ τῇ πεποιθήσει*] *Confisus me vobis plerisque esse cordi.* *Πεποίθησις* est בטחון [*confidentia*] 2 Reg. 18: 20.

Ἐβουλόμην ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς τὸ πρότερον] Hic quoque tra-

traiectio est, nam τὸ πρότερον constituendum est cum ἐβουλόμην. *Volueram ante hac ad vos venire*, nempe cum priorem Epistolam scriberem, quam vide 16: 5 et seqq. Non finxi me velle, sed re ipsa volui. Dixi quod sentiebam.

Ἵνα δευτέραν χάριν ἔχητε] *Ut alterum hoc a me habeatis beneficium*, ut 1 Cor. 16: 3.

16. *Καὶ δι' ὑμῶν διελθεῖν εἰς Μακεδονίαν, καὶ πάλιν ἀπὸ Μακεδονίας ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς, et per vos transire in Macedoniam, et iterum a Macedonia venire ad vos*] Subauditur με, quasi dicat; primum beneficium fuit quod apud vos substiti in Macedoniam iturus, alterum sperabam fore quod ex Macedonia ad vos me reciperem. Est constructio πρὸς τὸ σημαινόμενον [*ad significatum relata*]. Nam in hac voce δευτέραν tacite inest duplex beneficium, quod quale sit explicat.

Καὶ ὑφ' ὑμῶν προπεμφθῆναι εἰς τὴν Ἰουδαίαν, et a vobis deduci in Iudaeam] Id est, ut quosdam de vobis comites sumerem mei in Iudaeam itineris, si forte eo irem. Vide 1 Cor. 16: 4—7 et ibi dicta.

17. *Τοῦτο οὖν βουλευόμενος*] *Cum revera id meum consilium fuerit eo tempore.*

Μήτι ἄρα τῇ ἐλαφρίᾳ ἐχρησάμην, numquid levitate usus sum] Possumne accusari, quod alind tunc dixissem quam haberem in animo? Ἐλαφρία hic idem quod κουφότης, id est, *vanitas*, ut exponit Glossarium. *Vanos* vocare solemus eos qui mendaces sunt, quia verba eorum carent pondere. *Vanum mendacemque* coniunctim dixit Virgilius.

Ἢ ἃ βουλεύομαι, κατὰ σάρκα βουλεύομαι, aut quae cogito secundum carnem cogito] At dicet aliquis, Mutasti consilium. Respondet Paulus, Mutavine ob mea commoda? Id si fecissem, poterat aliqua esse species me accusandi.

Ἵνα ᾖ παρ' ἐμοὶ τὸ ναὶ ναὶ, καὶ τὸ οὒ οὔ, ut sit apud me Est Est, et Non Non] Omnino legendum hic est, quomodo hic legit Syrus, et mox sequitur, ἵνα ᾖ παρ' ἐμοὶ τὸ ναὶ, καὶ τὸ οὔ [*ut sit apud me Est et Non*]. Id est, ut propterea aliud dicam, aliud faciam. Nam ναὶ, item οὔ, modo promissum illud addictivum, hoc vero abnuitivum significant, modo ipsum promissi talis implementum: ita-

que

quae ex duplici hoc significatu facta hic est *πλοκή* [*copulatio*] ut diximus libro II de Iure Belli ac Pacis 30. 21 et ad Matth. 5: 37. Festus, ubi explicat vocem *nauci*: *Quidam ex Graeco quod sit ναὶ καὶ οὐχὶ levem hominem significari volentes.* Levem, *ἐλαφρόν.* Ita optime Festi ille locus hunc Pauli explicat.

18. *Πιστὸς δὲ ὁ Θεὸς, ὅτι ὁ λόγος ἡμῶν ὁ πρὸς ὑμᾶς οὐκ ἐγένετο ναὶ καὶ οὔ*] Id est, *Quam verus est Deus, tam verum est, et vos scitis, me nulla apud vos fraude usum.* Similis locutio, *Vivit Dominus*, id est, quam vere vivit Dominus.

19. *Ὁ γὰρ τοῦ Θεοῦ υἱὸς Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ ἐν ὑμῖν δι' ἡμῶν κηρυχθεὶς, δι' ἐμοῦ καὶ Σιλουανοῦ καὶ Τιμοθέου, Dei enim Filius Iesus Christus, qui in vobis per nos praedicatus est, per me et Silvanum et Timotheum*] Explicat quid sit *δι' ἡμῶν.* Et *Silvanus* hic, ut recto notavit Hieronymus, non alius est quam qui *Silas* in Actis, varia pronuntiatione.

Οὐκ ἐγένετο ναὶ καὶ οὒ, ἀλλὰ ναὶ ἐν αὐτῷ γέγονεν, non fuit Est et Non, sed Est in illo fuit] Christus ipse non irrita habuit verba nostra, sed multis miraculis ea confirmavit.

20. *Ὅσαι γὰρ ἐπαγγελίαι τοῦ Θεοῦ*] *Quotquot sunt promissa Dei* in Veteri Testamento ad novam creationem pertinentia.

Ἐν αὐτῷ τὸ ναὶ, καὶ ἐν αὐτῷ τὸ Ἀμήν] *Ea per Christum habent suum implementum.* *Ναὶ* et *Ἀμὴν* idem valent, ideoque et coniungi solent. Vide dictum locum de Iure Belli ac Pacis. Altera vox Graeca est, altera Hebraea: simile *Ἀββᾶ ὁ πατὴρ* [*Abba pater*]. In Manuscripto, *ἐν αὐτῷ τὸ ναὶ, διὸ καὶ δι' αὐτοῦ τὸ Ἀμὴν* [*in illo Est: ideo et per ipsum Amen*]. Id est, quia Deus promissa per Christum implet, ideo etiam eius honori canitur *Amen* in Ecclesiis. Et sic legit et interpretatus est Syrus.

Τῷ Θεῷ πρὸς δόξαν] Traiectio pro *πρὸς δόξαν τῷ Θεῷ, ut Deo laus sit.* At si Manuscripti lectionem in iis quae praecedunt sequimur, *τῷ Θεῷ* recte cohaerebit cum illo *Ἀμήν.*

Δι' ἡμῶν] *Nostro ministerio.* Spectat praecipue Gentium conversionem.

21. Ὁ δὲ βεβαιῶν ἡμᾶς σὺν ὑμῖν εἰς Χριστὸν, καὶ χρίσας ἡμᾶς, Θεὸς, *qui autem confirmat nos vobiscum in Christum, et qui unxit nos, Deus*] Supple *est*, et δὲ hic valet *nam*. Causam enim reddit cur ista omnia cedant ad honorem Dei, quia a Patre ista potestas proficiscitur. Ab eo procedit ista *unctio*, id est, Spiritus operatio interior, fidem in Christum fulciens et roborans. Haec *unctio* dicitur etiam 1 Ioh. 2: 20, nempe quia mystice significabatur per illam unctionem quam accipiebant Reges et Sacerdotes, ut videre est loco Ps. 45: 8, collato eo qui est Hebr. 1: 9. Christiani *Sacerdotes*, quia animam et corpus et bona Deo offerunt; *Reges*, quia ad regnum destinantur.

22. Ὁ καὶ σφραγισάμενος ἡμᾶς, *qui et signavit nos*] Qui et externis testimoniis apparere voluit Spiritus illius vim atque naturam. Vide Eph. 1: 13. Instrumentis fides accedit ex testium signis. Vide Rom. 4: 11, 1 Cor. 9: 2. Καὶ δοὺς τὸν ἀῤῥαβῶνα τοῦ πνεύματος ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, *et dedit arrhabonem Spiritus in cordibus nostris*] Conscios nos facit illorum donorum spiritualium, quae bona spiritualia sunt arrhabo futurae vitae spiritualis; infra 5: 5, Eph. 1: 14. *Arrhabo* ערבון vox est primitus Hebraica ac proinde et Phoenicia, a Phoenicibus eximiis mercatoribus in Graeciam venit. Origo vocis a ערב quod est ἐγγυᾷν, *fideiubere*. Vide Gen. 38: 18. *Arrhabo* pars est pretii, et spondet pro toto pretio. Vide quae diximus ad 1 Cor. 15: 46. Latini *arrhabonem* ἀποκόπτοντες [*abscissa parte*] *arrham* dicunt. Sed et *arrhabonis* vox est apud Plautum, Terentium, Varronem.

23. Ἐγὼ δὲ μάρτυρα τὸν Θεὸν ἐπικαλοῦμαι ἐπὶ τὴν ἐμὴν ψυχὴν, *ego autem testem Deum invoco in animam meam*] Est iuramentum perfectum, sed in re gravissima. Sic Iob. 16: 20, Ἰδοὺ ἐν οὐρανοῖς ὁ μάρτυς μου, ὁ δὲ συνίστωρ μου ἐν ὑψίστοις [*Ecce in coelis testis meus, conscius meus in excelsis*]. Vide quae a nobis dicta ad Matth. 5: 34. *In animam meam*, id est, cum maximo meo malo, si fallo. Tale illud iusiurandum Iob. 22: 23, יהוה הוא יבקש, *Deus vindicet*. Sic, *Ne vivam*, iurandi formula apud Ciceronem et Martialem: *Ne salvus sim*, apud Ciceronem alibi.

Ὅτι φειδόμενος ὑμῶν οὐκέτι ἦλθον εἰς Κόρινθον, *quod parcens vobis nondum veni Corinthum*] Erant et aliae causae cur iter differret Corinthum, sed hoc non minima quod vellet eos ante adventum suum penitus corrigi, ne aut verbis aut factis asperioribus uti cogeretur. Vide 1 Cor. 4: 21. et infra 12: 20, 21.

24. Οὐχ ὅτι κυριεύομεν ὑμῶν τῆς πίστεως, *non quod dominatum exercemus in fidem vestram*]. Est ἀνθυποφορὰ [*subiectio*]. Videbatur enim imperiose dixisse, non parcens. Itaque removet a se hanc suspicionem. Nihil volumus a vobis credi nisi quae Christus praecepit. Si quid pro nostro lubitu imponeremus, hoc esset *dominatum exercere in fidem*, ut hic; *in populum peculiarem Deo*, ut 1 Petr. 5: 3.

Ἀλλὰ συνεργοί ἐσμεν τῆς χαρᾶς ὑμῶν] Cum Deo et Christo, ac sub illis *in id laboramus ut gaudii fiatis participes*, nempe aeterni. Sic χαρὰ sumitur Hebr. 12: 2.

Τῇ γὰρ πίστει ἑστήκατε, *nam fide statis*] Praeteritum more Hebraeo pro praesenti. *Statis fide*, id est, per fidem, nempe operantem, in eo estis statu ut illud aeternum gaudium iure optimo sperare possitis. Ideo tantum operae impendo ut fides ista vobis constet: nihil quaero, nihil exigo aliud.

CAPUT II.

Ἔκρινα δὲ ἐμαυτῷ τοῦτο] Ἔκρινα, *constitui*, ut est Act. 20: 16, 27: 1; ἐμαυτῷ, *mihi*, id est, *apud me*, ad imitationem לי Hebraici.

Τὸ μὴ πάλιν ἐν λύπῃ πρὸς ὑμᾶς ἐλθεῖν, *ne iterum cum moerore veniam ad vos*] Et hic traiectio est, et duae voces pro una. Sensus enim est, μὴ ἀνελθεῖν πρὸς ὑμᾶς καὶ τοῦτο ἐν λύπῃ, *non redire ad vos ita ut reditus meus moerorem vobis adferat*.

2. Εἰ γὰρ ἐγὼ λυπῶ ὑμᾶς, καὶ τίς ἐστιν ὁ εὐφραίνων με, *si enim ego contristo vos, et quis est qui me oblectet*] Id est, qui me consolari deberet ut Doctorem suum.

Εἰ μὴ ὁ λυπούμενος ἐξ ἐμοῦ, *nisi qui contristatur ex me*] Ac proinde nemo: quomodo enim tristis alium solabitur? Singulare pro plurali, ut in collectivis.

3.

3. *Καὶ ἔγραψα ὑμῖν τοῦτο αὐτὸ, et hoc ipsum scripsi vobis*] In hac epistola scripsi vobis causam, cur reditum ad vos differam, ut eam auferatis.

Ἵνα μὴ ἐλθὼν λύπην ἐπὶ λύπῃ σχῶ, ne cum venero, moerorem ad moerorem habeam] Inter tot pericula, in quibus versatus sum, novum moerorem ob severitatem verborum aut rerum qua uti cogar adversus inemendatos. Erat Apostolus talis qualis describitur bonus Princeps:

Qui quoties saevus cogitur esse, dolet.

Vide infra 12: 21.

Ἀφ᾽ ὧν ἔδει με χαίρειν, de quibus oportuerat me gaudere] Ex quorum profectu ego maximum percipere gaudium debebam:

Τίς πατέρ᾽ αἰνέσσει εἰ μὴ εὐδαίμονες υἱοί;

[*Quis patrem laudat recta nisi sorte creati?*]

Πεποιθὼς ἐπὶ πάντας ὑμᾶς, ὅτι ἡ ἐμὴ χαρὰ πάντων ὑμῶν ἐστιν] *Ita bene de vobis sentio, ut credam vos nihil malle quam ut gaudeam.* Monstro viam, qua id consequamini. Sicut בטח [*confidit*] Hebraeum solet post se trahere על [*super*], ita Graecum πέποιθα secum habet ἐπὶ, ut videre est 2 Reg. 18: 21 et alibi.

4. *Ἐκ γὰρ πολλῆς θλίψεως καὶ συνοχῆς καρδίας, nam ex multa anxietate et angustia cordis*] *Συνοχὴ* est *anxietas*, ut Luc. 21: 25, Iud. 2: 3, *συνέχεσθαι*, *angi*, ut Luc. 12: 50, Iob. 30: 3.

Διὰ πολλῶν δακρύων, cum multis lacrymis] *Διὰ* hic valet *cum*. Sic δι᾽ ἀκριβείας λέγειν [*accurate loqui*] apud Aristotelem.

Οὐχ ἵνα λυπηθῆτε, non ut moerore afficiamini] Non enim hoc erat προηγούμενον θέλημα [*praecipua voluntas*] Pauli.

Ἀλλὰ τὴν ἀγάπην ἵνα γνῶτε ἣν ἔχω περισσοτέρως εἰς ὑμᾶς, sed ut sciatis quantopere vos diligam] Et hic locutio est per traiectionem vocum: deinde περισσοτέρως intellige *plus quam Ecclesias alias.*

5. *Εἰ δέ τις λελύπηκεν*] *Si quae Ecclesia me moerore affecit.* Haec enim vox ex praecedentibus intelligitur, κατὰ τὸ σημαινόμενον [*secundum id quod significatur*]. Cum autem indefinite dicit *εἴ τις*, notat ipsam Corinthiorum Ecclesiam, ut ostendunt sequentia.

Οὐκ ἐμὲ λελύπηκεν, ἀλλ' ἀπὸ μέρους] Hic quoque ὅλη [*tota*], vel ὅλος [*totus*] si λαὸς [*populus*] subaudias, intelligendum ex opposito membro ἀπὸ μέρους [*ex parte*], *non totus coetus me moestitia affecit, sed quidam*: hoc enim est ἀπὸ μέρους Rom. 11: 25, supra. 1: 14. Sic et μέρος ex 1 Cor. 11: 18.

Ἵνα μὴ ἐπιβαρῶ πάντας ὑμᾶς, ne onerem omnes vos] Quasi dicat, *Hoc ideo exprimo, ne quis putet singulos vestrûm a me accusari.* Ἐπιβαρεῖν est *oneri esse*, ut 1 Thess. 2: 9, 2 Thess. 3: 8. Est autem accusatio *oneris quaedam impositio*, sicut et Prophetarum obiurgationes et minae vocantur משא, id est, *onus*.

6. *Ἱκανὸν τῷ τοιούτῳ, sufficit tali*] Hoc dicit velut digito indicans illum, qui maximum dolorem Paulo attulerat, doctus et dives et novercae maritus. Tertullianus de Pudicitia non vult hic de illo homine agi. Ponit enim quod verum est, in prima Ecclesia post baptismum in adulterium aut simile quid prolapsos nunquam ad communionem restitutos: aliorum criminum reos, puta incestus in novercam, diutius tamen abstentos, quam fuit intervallum illud temporis intra scriptionem priorem et hanc alteram ad Corinthios. Sed in eo cum multis aliis fallitur quod agi hic putat de restituenda communione, cum agatur de auferendo morbo, quem ei Satanas ad preces piorum Corinthiorum immiserat.

Ἡ ἐπιτιμία αὕτη ἡ ὑπὸ τῶν πλειόνων, castigatio haec quae fit a pluribus] Castigatio illa quae a presbyterio fieri solet more Iudaico. Poenae Canonicae vocantur ἐπιτιμίαι et ἐπιτίμια. Reperitur eo sensu saepe in Conciliorum Actis, et apud Chrysostomum de Sacerdotio. Sufficit, inquit, si abstineatur a communione et σκληραγωγίας [*durae corporis tractationes*] quaedam ei adiungantur. Eas si suscipiat licebit pro eo precari. Vide 1 Ioh. 5: 16. Restitutum enim iam erat Corinthi presbyterium et cum eo disciplina quae per schismatum distractiones cessaverant.

7. *Ὥστε τοὐναντίον μᾶλλον ὑμᾶς χαρίσασθαι καὶ παρακαλέσαι, ita ut e contrario magis condonetis et solemini*] Μᾶλλον deest in Manuscripto. Subintelligitur autem hic *velim*, et τοὐναντίον opponitur ei, quod videri posset de om-

omnibus queri, quasi dicat, *Nihil vos accenso nunc ut nimium remissos; imo ad lenitatem ultro hortor. Condonare* et *solari* hoc loco est Deum orare ut morbus ille desinat. *Solvere peccata* etiam de privatis dici notavimus ad Matth. 18: 18. Χαρίζεσθαι hic respondet סלח, vide 2 Macc. 4: 32.

Μήπως τῇ περισσοτέρᾳ λύπῃ καταποθῇ ὁ τοιοῦτος, ne forte abundantiori moestitia ille absorbeatur] Καταπίνειν hic est בלע, quod proprie quidem est *absorbere*, translate vero *quovis modo perdere*, ἀπολλύειν, quomodo et interdum vertitur illud בלע. Si ad morbum accedat animi cruciatus, facile inde mors sequi potest. De illo novercae marito hic agi censet et Origenes ad Ps. 37.

8. *Διὸ παρακαλῶ ὑμᾶς κυρῶσαι εἰς αὐτὸν ἀγάπην, propter quod obsecro vos ut erga illum ostendatis dilectionem*] Κυρῶσαι proprie est *alicui rei formam suam legitimam dare, ac sic eam ratam firmamque facere*; hic per translationem est *facto ostendere.* Nam qui hoc facit, is aliquo modo ratum facit quod in animo habebat. Factum autem quod hic requiritur sunt preces totius Ecclesiae pro illo graviter afflicto.

9. *Εἰς τοῦτο γὰρ ἔγραψα, ideo enim scripseram*] Nempe ea quae sunt in prima epistola cap. 5. Aoristus hic significationem habet plusquamperfecti.

Ἵνα γνῶ τὴν δοκιμὴν ὑμῶν, εἰ εἰς πάντα ὑπήκοοί ἐστε] *Δοκιμὴ* est *experimentum*, ut Rom. 5: 4, infra 8: 2, 9: 13, 13: 3, Phil. 2: 22, hic vero per *μετωνυμίαν* [*transnominationem*] ipse animus, qui ex periculo patescit. *Ut nossem experiendo, an* mihi ut Christi Apostolo *per omnia obedire velletis.*

10. *Ὧι δέ τι χαρίζεσθε*] *Si cui aliquid condonatur* ex aequitatis et lenitatis regulis.

Καὶ ἐγὼ, et ego] *Tanquam animo praesens*, sicut in illo Satanae tradendo fueram, 1 Cor. 5: 4.

Καὶ γὰρ ἐγὼ εἴτι κεχάρισμαι δι' ὑμᾶς ἐν προσώπῳ Χριστοῦ] In Manuscripto est quomodo et Latinus legit: *Καὶ γὰρ ὃ κεχάρισμαι, εἴτι κεχάρισμαι, δι' ὑμᾶς* [*Nam et ego, quod condonavi, si quid condonavi, propter vos*], ut post δι' ὑμᾶς iterum subaudiatur κεχάρισμαι ex superioribus. Simplicius legit Arabs, ὃ κεχάρισμαι, κεχάρισμαι δι' ὑμᾶς. Osten-

tendit se iam praeivisse condonando, sicut ante praeiverat condemnando. *Propter vos*, inquit, *hoc feci*, *vestro bono*, *ut meo exemplo disceretis lenitate non minus quam severitate uti*. Ἐν προσώπῳ Χριστοῦ, id est, *in hac re Christum respiciens*, ut homines servem in fide Christi. Sic supra 1: 11, ἐκ πολλῶν προσώπων, *respectu multorum*.

Ἵνα μὴ πλεονεκτηθῶμεν ὑπὸ τοῦ Σατανᾶ] *Ne circumveniamur a Satana*, ut hic Latinus: *ne fraudemur*, ut Tertullianus. Est et hic Metonymia. Nam qui alios circumveniunt, plus suo habere solent. Pari modo בצע quod proprie est πλεονεκτεῖν [*plus habere*], etiam *vulnerare* et *quovis modo laedere* significat. Sic et infra hoc verbum sumitur, 12: 17, 18. Pluraliter autem loquitur, quia etiam unius exitium damnum est Christi et Ecclesiae.

11. Οὐ γὰρ αὐτοῦ τὰ νοήματα ἀγνοοῦμεν, *neque enim ignoramus cogitationes eius*] Νοήματα, מזמות, μεθοδείας [*insidias*] Eph. 6: 11. Diversis modis hoc agit Satanas, ut homines a Deo abducat, aut illecebris, aut iniecta desperatione. Vide infra 11: 3, 1 Petr. 5: 8. Christiani veteres etiam eos quos ob gravia crimina ad communionem nunquam admittebant, nolebant tamen desperare de Dei misericordia. Tertullianus de Pudicitia: *Haec erit poenitentia*, *quam et nos deberi quidem agnoscimur multo magis*, *sed de venia Deo reservamur*. Multo magis ad tempus abstentis iubebant bene sperare.

12. Ἐλθὼν δὲ εἰς τὴν Τρωάδα εἰς τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ, *cum venissem autem Troadem propter Euangelium Christi*] Spectat hoc ad historiam quam habemus Act. 20: 6, 2 Tim. 4: 13.

Καὶ θύρας μοι ἀνεῳγμένης ἐν Κυρίῳ, *et ostium mihi apertum esset in Domino*] Magna spe mihi data multos Christo acquirendi. Vide 1 Cor. 16: 9. Καὶ hic est *quamvis*.

Οὐκ ἔσχηκα ἄνεσιν τῷ πνεύματί μου, *non habui requiem animi*] Ἄνεσις *requiem animi* significat, Act. 24: 23, infra 7: 5, 8: 13, 2 Thess. 1: 7.

Τῷ μὴ εὑρεῖν με Τίτον τὸν ἀδελφόν μου, *eo quod non invenirem Titum fratrem meum*] Quia Titus ex occasione aliqua Corinthi fuerat, et bene exceptus infra 7: 7, 13, 14. Ideo ostendit Paulus et hic, et alibi, quam id sibi gratum

tum sit. Plurimi enim a se Titum fieri, ita ut absentiam tam boni adiutoris gravissime tulerit.

13. *Ἀλλὰ ἀποταξάμενος αὐτοῖς, sed valedicens eis*] Et hic *αὐτοῖς* nomen non habet expressum quo referatur, sed subintelligitur nomen ex voce *Troadis*. Intelliguntur enim *qui erant Troade*.

Ἐξῆλθον εἰς Μακεδονίαν, profectus sum in Macedoniam] Ut propior essem Tito, et eum ad me vocarem, infra 8, 6, 16.

14. *Τῷ δὲ Θεῷ χάρις τῷ πάντοτε θριαμβεύοντι ἡμᾶς ἐν τῷ Χριστῷ, Deo autem gratias qui semper facit ut triumphemus in Christo*] Verum est quod viri eruditi notarunt *θριαμβεύειν* hic esse pro Hiphil, sicut *βασιλεύειν* est *facere ut quis regnet*, 1 Sam. 8: 22, 12: 1, 15: 35, et *ἐπισπεύδειν ad festinandum incitare*, Esth. 6: 14. Respondet autem *θριαμβεύειν* Hebraeo הגביר. Deus per Christum *facit ut omnia adversa superemus*. Ita videntur accepisse hoc verbum, tum Syrus, tum Ambrosius.

Καὶ τὴν ὀσμὴν τῆς γνώσεως αὐτοῦ φανεροῦντι δι' ἡμῶν ἐν παντὶ τόπῳ, et odorem notitiae suae ubique per nos manifestat] Alludit ad unguentum illud odoratum quo ungebatur summus Sacerdos, Exod. 30: 23, Ps. 133: 2. Per *bonum odorem* autem hic significatur bona fama, Os. 14: 7, Ier. 48: 11. Sicut per *malum odorem* mala fama, Gen. 34: 30, Exod. 5: 21.

15. *Ὅτι Χριστοῦ εὐωδία ἐσμὲν τῷ Θεῷ ἐν τοῖς σωζομένοις καὶ ἐν τοῖς ἀπολλυμένοις, quia Christi bonus odor sumus Deo in iis qui salvi fiunt et in iis qui pereunt*] Subaudiendum hic est in secundo membro *κακωδία* [*malus odor*] ex vi contrariorum. Similis *ἔλλειψις* [*defectus*] contrarii 1 Cor. 14: 34, 1 Tim. 2: 12, 4: 3. Pii bene de Apostolis et Euangelio loquuntur, et impii male. Vocantur autem ex eventu pii *οἱ σωζόμενοι*, Act. 3: 47, contra impii *οἱ ἀπολλύμενοι* 1 Cor. 1: 18. *Θεῷ*, id est, in honorem Dei.

16. *Οἷς μὲν ὀσμὴ θανάτου εἰς θάνατον, aliis quidem odor mortis in mortem*] Hic prior vox *θανάτου* qualitatem significat, ut 2 Reg. 4: 40. Altera eventum significat. Sunt odores quidam tam mali ut etiam exitium adferant, ut Averni et Asphaltitae halitus. Fama illa mala de Euangelio credita, multis adfert perniciem aeternam. In

Manuscripto est, ἐκ θανάτου εἰς θάνατον, nimirum quia mala illa fama auctores habet homines in peccatis mortuos.

Οἷς δὲ ὀσμὴ ζωῆς εἰς ζωὴν, aliis autem odor vitae in vitam] Sicut odores quidam animo defectos velut in vitam restituunt, ita bona de Euangelio fama eos qui eam hauriunt perducit ad vitam aeternam. Et hic Manuscriptus habet ἐκ ζωῆς. Nimirum quia bona illa fama est a Deo auctore vitae. Simile loquendi genus ἐκ πίστεως εἰς πίστιν [ex fide in fidem], Rom. 1: 17, et infra 3: 18, ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν [a claritate in claritatem], et ita hoc et praecedens membrum legit Clemens Alexandrinus.

Καὶ πρὸς ταῦτα τίς ἱκανὸς, et adhaec quisnam aptus] Id est, quam difficile est hoc quod nos praestamus, qui et tot adversa et pessimos de nobis rumores Christi causa contemnimus. Huic quaestioni responsio subiicietur, infra 3: 5. Nam quae intercedunt explicatio sunt difficultatis.

17. Οὐ γάρ ἐσμεν ὡς οἱ πολλοὶ καπηλεύοντες τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, non enim sumus sicut plurimi cauponantes Verbum Dei] Tangit manentes adhuc Corinthi malorum reliquias, in Doctoribus magis quam in populo. Κάπηλος est qui esculenta et poculenta vendit, ut diximus ad Sir. 26: 28, hinc transferri coepit ad omnia quae quaestui habentur. Sic καπηλεύειν τὰ πρήγματα [res cauponari] dixit Herodotus, καπηλεύειν εἰρήνην [cauponari pacem] Herodianus, cauponari bellum Ennius. Pari modo eos qui Euangelium habent quaestui χριστεμπόρους [Christi institores] vocat Ignatius ad Trallianos. Vide et infra 4: 2.

Ἀλλ' ὡς ἐξ εἰλικρινείας] Sincere. Vide et 1 Cor. 5: 8, supra 1: 12, Phil. 1: 10. Ὡς [velut] hic est כף האמת [Caph veritatis], ut dicunt Hebraei.

Ἀλλ' ὡς ἐκ Θεοῦ] A Deo iussi.

Κατενώπιον τοῦ Θεοῦ] Deum prae oculis habentis.

Ἐν Χριστῷ λαλοῦμεν] Ea dicimus in Christo, id est, Christi nomine, tanquam legati ipsius, infra 5: 20. Simpliciter peccata reprehendimus, poenitentes erigimus. Non ut illi, qui ut suo quaestui studeant, etiam vitam non emendantibus Dei veniam pollicentur, Deo id non probante, 2 Tim. 3: 6.

CA-

CAPUT III.

1. *Ἀρχόμεθα πάλιν ἑαυτοὺς συνιςάνειν, incipimusne iterum nosmetipsos commendare*] Cohaerent haec cum superioribus: itaque nova sectio hic non erat facienda. Cum enim coepisset ostendere quam esset difficile omnes partes implere hominis vere et solide Christiani, et ob id quaedam de se quasi coactus commemorasset, reprimens se ne diutius hunc sermonem continuet, ait non opus eo esse apud Corinthios, qui testes fuissent suae integritatis, laboris et constantiae. Illud *πάλιν* spectat ad ea, quae sunt in priore ad Corinthios cap. 5: 9, 14, puto etiam ad ea quae erant in epistolis quae nunc periere. Est autem positum *ἀρχόμεθα* pro *opusne est ut incipiamus?* Et interrogatio pro negativa, quasi dicat, *minime id opus:* cum quo sensu bene cohaerent sequentia.

Εἰ μὴ χρήζομεν, nisi egemus] Illud *εἰ μὴ* est formula obiicientis sibimet id quod facillime solvitur. Utitur sic voce *nisi* saepe Cicero, et alii.

Ὥς τινες, sicut quidam] Ut alii minus noti.

Συςατικῶν ἐπιςολῶν πρὸς ὑμᾶς, ἢ ἐξ ὑμῶν συςατικῶν, commendatitiis epistolis ad vos, aut ex vobis] Commendatitiis literis utrimque opus inter ignotos. Multa talium epistolarum exempla: apud Ciceronem non pauca, et apud Nazianzenum et Isidorum.

2. *Ἡ ἐπιςολὴ ἡμῶν ὑμεῖς ἐςέ, epistola nostra vos estis*] Solet Paulus ex vocibus praecedentibus occasionem captare eas transferendi ad aliquid *μυςικώτερον* [*magis mysticum*]. *Vos estis mea epistola:* ut Rom. 12: 9 et alibi. *Vos estis mea epistola*, id est, ego Euangelium vestris inscripsi animis. Et dat totius nomen parti. Nam ipsos dixit, et ostendit se loqui de eorum studio et affectu.

Γινωσκομένη καὶ ἀναγινωσκομένη ὑπὸ πάντων ἀνθρώπων, quae agnoscitur et legitur ab omnibus hominibus] Amat et *παρονομασίας* [*vocum allusiones*] Paulus, ut infra 4: 8. Prius *agnoscitur* manus, deinde *legitur* epistola. Sic Corinthios Christianos omnes sciebant esse Apostoli Pauli discipulos: deinde videbant sensus ipsius in illorum vita expressos.

3. *Φανερούμενοι ὅτι ἐςὲ ἐπιςολὴ Χριςοῦ, manifestati quod epistola estis Christi*] Refertur hoc ad illud ὑμεῖς ἐςε. Est et hic φανερούμενοι passivum pro reciproco quod *Hithpael* Hebraei vocant: sic φανεροῦσθαι est הראה [*se videndum exhibere*]. Simul est hic ἐπανόρθωσις [*correctio*] quaedam, qualis supra 15: 10. Nam cum Corinthios dixisset *suam esse epistolam*, ut invidiam dicti mitiget, dicit eos esse *epistolam Christi*, *sed suo scriptam ministerio*.

Διακονηθεῖσα ὑφ' ἡμῶν, ministrata a nobis] Et haec est compendiosa locutio: nam ministratam a se et suis adiutoribus dixit, pro suo ministerio perscriptam. Christus dictaverat epistolam, Paulus tabellio fuerat.

Ἐγγεγραμμένη οὐ μέλανι, scripta non atramento] Quomodo scribi solent hominum litterae: *μέλαν* est *sepiae cruor*.

Ἀλλὰ πνεύματι Θεοῦ ζῶντος, sed Spiritu Dei vivi] Conspectu miraculorum.

Οὐκ ἐν πλαξὶ λιθίναις, non in tabulis lapideis] Euangelium non humanis tantum litteris praefert, sed et Divinis antiquioris temporis. לחת Exod. 31: 18, πλάκες. Unde et Orphicorum scriptor dixit δίπλακα θεσμόν [*legem duarum tabularum*].

Ἀλλ' ἐν πλαξὶ καρδίας σαρκίναις, sed in tabulis cordis carneis] Illud σαρκίναις hic alludit quidem materiam cordis quae est *carnea*, sed proprie significat animos ductiles, et non saxeos. Ostendit impletum quod praedixerat Ieremias 31: 33. Similis oppositio apud Plutarchum de Lycurgo: *Τὰ μὲν οὖν κυριώτατα καὶ μέγιςα πρὸς εὐδαιμονίαν πόλεως καὶ ἀρετὴν ἐν τοῖς ἤθεσιν, ᾤετο καὶ ταῖς ἀγωγαῖς τῶν πολιτῶν ἐγκατεςοιχειωμένα μένειν, ἀκίνητα καὶ βέβαιαν ἔχοντα τὴν προαίρεσιν, δεσμὸν ἰσχυρότατον τῆς ἀνάγκης, ἣν ἡ παίδευσις ἐποιεῖτο τοῖς νέοις, νομοθέτου διάθεσιν ἀπειργασμένη περὶ ἕκαςον αὐτῶν* [*Praecipua atque ea quae maxime referrent ad civitatis felicitatem virtutemque, moribus putavit et institutionibus civium sicut rudimenta impressa haerere inconcussa, cum stabili nitantur voluntate, validissimo ad compellendum vinculo et habitu, quo institutio imbuebat iuventutem, quae efficiebat ut sibi quisque eorum esset veluti legislator*]. Dion autem Pra-

sicu-

siensis eo sermone, quo consuetudinem legi praefert: *Ἐκεῖνοι μὲν (οἱ νόμοι) ἐν σανίσιν ἢ στήλαις φυλάττονται, τῶν δὲ ἕκαστον ἐν ταῖς ἡμετέραις ψυχαῖς· ἀσφαλεστέρα δὲ καὶ κρείττων ἡ τοιαύτη φυλακή* [*Illae (leges) in tabulis aut columnis, haec in cuiusque animo servantur: quae et tutior custodia est et melior*]. In Lege veteri scriptum praecipuum est: vocalis institutio ei servit: in Euangelico vocalis institutio praecipua: scriptura ei custodiendae servit.

4. *Πεποίθησιν δὲ τοιαύτην ἔχομεν διὰ τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὸν Θεὸν, fiduciam autem talem habemus per Christum ad Deum*] Hic post παρενθήκην [*interpositionem*] repetit sermonem quem habuimus supra 2: 16, 17. *Quod dixi vix esse ut praestetur, id tamen praesto, et praestiturum me deinceps confido, non viribus nativis, sed iis quas Deus per Christum promisit credentibus.*

5. *Οὐχ ὅτι ἱκανοί ἐσμεν ἀφ' ἑαυτῶν λογίσασθαί τι, ὡς ἐξ ἑαυτῶν, non quod valeamus cogitare aliquid a nobis, quasi ex nobis*] Ea quae tot saeculis incognita, per Euangelium Deus patefecit, unde nascuntur vires tam eximia edendi opera, eiusmodi sunt ut nemini quamvis ingeniosissimo in mentem venire potuerint. Ideo autem cum dixisset ἀφ' ἑαυτῶν repetit ὡς ἐξ ἑαυτῶν, quia potest quidem homo ista capere, sed non ex se reperire. Talia sunt Verbi ἐνσάρκωσις [*incarnatio*], Crux filii Dei, eiusdem mortui Resurrectio.

Ἀλλ' ἡ ἱκανότης ἡμῶν ἐκ τοῦ Θεοῦ, sed quod valeamus a Deo est] Deus est qui illis rationibus a se repertis nobis vires tantas indit.

6. *Ὃς καὶ ἱκάνωσεν ἡμᾶς, qui et aptos nos fecit*] Ἱκανοῦν habes et Col. 1: 12, respondens Hebraeo הכין, et magis etiam Rabbinico הזמין. *Deus nos ministerio tanto aptos non reperit, sed fecit.* Sic Saulus hic *factus est in* virum alium, ut olim alius eiusdem nominis, 1. Sam. 10: 6.

Διακόνους καινῆς διαθήκης, ministros Novi Testamenti] Vox διακόνου hic generaliter sumitur, ut 1 Cor. 3: 5. Sic et διακονία Act. 1: 17, et alibi saepius. De nomine καινῆς διαθήκης vide Prolegomena nostra ad Euangelia.

Οὐ γράμματος, ἀλλὰ πνεύματος, non literae, sed spiritus]

tus] Moses scripturam in tabulis lapideis populo attulit: Apostoli verbum comitatum illustrioribus signis quam Moses dederat, ut linguis, sanationibus, mortuorum resuscitatione, quin et potestate dona talia aliis conferendi, quod nunquam visum fuerat.

Τὸ γὰρ γράμμα ἀποκτείνει, litera enim occidit] Sicut חיה Hebraeis ζωοποιεῖν [*vivificare*] dicitur de eo qui aliquem non interfecit, ut Exod. 1: 17 et Iud. 8: 19, sic *interficere* dicitur qui hominem morti relinquit, nec ab ea liberat. Hoc autem facit Lex Mosis, nulla habens promissa novae vitae, secundum ipsam viventibus, Ioh. 6: 49, Gal. 3: 21. Praeterea *occidit*, id est, morte violenta punit peccantes.

Τὸ δὲ πνεῦμα ζωοποιεῖ, Spiritus autem vivificat] Spiritus Dei est qui vitam praestat aeternam.

7. *Εἰ δὲ ἡ διακονία τοῦ θανάτου, quodsi ministerium mortis*] Id est, Legis cuius omnia promissa morte terminabantur sine ulla spe restitutionis. Vide Lev. 26, Deut. 5 et 28.

Ἐντετυπωμένη ἐν λίθοις] Dicit ministerium Mosis *inscriptum fuisse saxeis tabulis*, quia illae tabulae ostendebant ipsum cui Deus eas tradiderat esse μεσίτην [*mediatorem*] illius foederis, est ergo μετωνυμία [*transnominatio*] causae pro effectu. Ἐντυποῦν est חרת κολάπτειν Exod. 32: 16, ubi de eisdem tabulis agitur.

Ἐγενήθη ἐν δόξῃ, fuit in gloria] Gloriosum fuit Mosi ministerium illud.

Ὥςτε μὴ δύνασθαι ἀτενίσαι τοὺς υἱοὺς Ἰσραὴλ εἰς τὸ πρόσωπον Μωϋσέως, διὰ τὴν δόξαν τοῦ προσώπου αὐτοῦ, ita ut non possent filii Israelis contra faciem Mosis tueri, propter fulgorem vultus eius] Bene explicat quod est Exod. 34: 30, *metuebant accedere ad eum*. Ideo enim non audebant accedere quia non poterant eum *contra tueri*, quod est ἀτενίζειν, Luc. 4: 20, 22: 56, Act. 3: 4, 12, 6: 15, 7: 55, 11: 6, 13: 9, 14: 9. Et *fulgorem faciei* Mosis recte δόξαν dixit, quia et LXX verbum Hebraeum קרן vertunt ἦν δεδοξασμένη et δεδόξασθαι. Vide quae a nobis dicta ad illum Exodi locum et 1 Cor. 11: 7.

Τὴν καταργουμένην, qui cesset] Quia, inquit, splendor cum

cum morte, si non et ante, erat cessaturus. Vide 1 Cor. 2: 6, 6: 13, 13: 8, 10.

8. *Πῶς οὐχὶ μᾶλλον ἡ διακονία τοῦ πνεύματος ἔςαι ἐν δόξῃ*] *Quanto honoratius est ministerium illius Spiritus* qui arrhabo est vitae aeternae?

9. *Εἰ γὰρ ἡ διακονία τῆς κατακρίσεως, δόξα, nam si ministerium damnationis gloria est*] Lex enim, destructa ab iis, quae ante Legem fuerant et in Lege sunt tralatitia, nihil aliud quam damnabat peccatum, id est, foeditatem eius faciebat apertiorem, Rom. 7: 7, 8, Gal. 3: 19 et sequentibus: et plures occasiones peccandi dabat.

Πολλῷ μᾶλλον περισσεύσῃ ἡ διακονία τῆς δικαιοσύνης ἐν δόξῃ] Hic illud *δόξῃ* construendum est cum *περισσεύσῃ*. *Multo gloriosius erit ministerium iustitiae*, nempe illius internae, et ita Deo gratae, ut et ei vitam alteram eamque sempiternam polliceatur. De qua iustitia vide Epistolam ad Romanos.

10. *Καὶ γὰρ οὐ δεδόξαςαι τὸ δεδοξασμένον ἐν τούτῳ τῷ μέρει, ἕνεκεν τῆς ὑπερβαλλούσης δόξης*] Illud *δεδόξαςαι* Syrus Interpres non male vertit, *aequum non fuit honorari illud ministerium (quamvis per se honoratum) hactenus si ratio habeatur eminentioris gloriae Euangelio scilicet reservatae*, per tot dona spiritualia et promissa aeterna. *Ἐν τούτῳ τῷ μέρει*, hic et infra 9: 3 et 1 Petr. 4: 16, est *hactenus, in hoc*. Sic *ἐν μέρει* Col. 2: 16, *quod attinet*, quomodo et Graeci scriptores dicunt, *τὸ ἐμὸν μέρος, me quod attinet*. *Ἕνεκεν* autem in significatu comparationis poni recte ab aliis notatum est.

11. *Εἰ γὰρ τὸ καταργούμενον, si enim quod cessat*] *Illud ministerium cuius omnis fructus cum vita hac interibat*. *Διακονία* quidem est foemininum: sed constructio est ad rem, ut,

Triste lupus stabulis.

Διὰ δόξης, per gloriam] Etiam hic *διὰ* est pro *μετὰ* ut supra 2: 4.

Πολλῷ μᾶλλον τὸ μένον ἐν δόξῃ, multo magis quod manet, in gloria est] *Ministerium quod manet*, id est, quod fructum habet perpetuum nunquam desiturum.

12. *Ἔχοντες οὖν τοιαύτην ἐλπίδα, habentes igitur talem spem*] Quae in aeternum prominet.

Πολ-

Πολλῇ παῤῥησίᾳ χρώμεθα, *multa fiducia utimur*] *Aperte et agimus et loquimur.* Nam utrumque Syris אפרסיא, ut alibi diximus.

13. *Καὶ οὐ καθάπερ Μωϋσῆς ἐτίθει κάλυμμα ἐπὶ τὸ πρόσωπον ἑαυτοῦ*] Est ἔλλειψις [*defectus*]. Sensus enim plenus est, *Non ita se res nostrae habent, ut cum Moses faciei suae velum imposuit.* Κάλυμμα vertit, ut et LXX, Hebraeum מסוה, Exod. 34: 33.

Πρὸς τὸ μὴ ἀτενίσαι τοὺς υἱοὺς Ἰσραὴλ εἰς τὸ τέλος τοῦ καταργουμένου, ne inspectarent filii Israelis in finem eius qui cessaret] Hic Paulus incipit דרש, id est, *mystice explicare*, fulgorem Mosis et velum. Fulgor ille Mosis praefigurabat fulgorem Messiae, quem cognoscere illis temporibus non dabatur. *Christus finis est Legis*, Rom. 10: 4, ac proinde et legalis ministerii, quod καταργεῖσθαι, ut iam exposuimus suprà 7, 11. Πρὸς τὸ μὴ ἀτενίζειν, *ita ut non inspectarent.*

14. *Ἀλλ' ἐπωρώθη τὰ νοήματα αὐτῶν, sed obtusi sunt sensus eorum*] Id est, quanquam nunc eum agnoscere debebant tam clare revelatum, non agnoscunt tamen. Ita ad internae iustitiae neglectum complurium animi induruere. Volunt vitam aeternam per Legem, quae nullibi in Lege promissa est. Ἐπωρώθη, טפש.

Ἄχρι γὰρ τῆς σήμερον τὸ αὐτὸ κάλυμμα, usque in hodiernum enim diem id ipsum velum] *Illud ipsum velum* mysticum, quod per velum illud adspectabile significabatur. *Lex data die nubilo ad significandum velum quod oculis nostris adimit prospectum veri.* Ita Maimonides Ductore dubitantium III. 9.

Ἐπὶ τῇ ἀναγνώσει τῆς παλαιᾶς διαθήκης, in lectione Veteris Testamenti] Quae in Templo et Synagogis fiebat, Sabbatis maxime. Per Vetus Testamentum intelliguntur libri Mosis, cuius pars potissima Foedus Sinaiticum.

Μένει μὴ ἀνακαλυπτόμενον, ὅτι ἐν Χριστῷ καταργεῖται, manet non revelatum, quia per Christum tollitur] Ideo manet impendens ipsis, quia tolli nisi Christo cognito non potest, secundum sensum mysticum Esaiae 25: 7. Καταργεῖται hic est quod mox περιαιρεῖται.

15. *Ἀλλ' ἕως σήμερον, ἡνίκα ἀναγινώσκεται Μωϋσῆς, κάλυμμα ἐπὶ τὴν καρδίαν αὐτῶν κεῖται, sed usque in hodiernum*

num diem, cum legitur Moses, velum impositum est cordi eorum] Repetit sensum quem iam semel posuerat, ut rem omnibus Christianis admirandam infigat animo. *Moses* hic pro *libris Mosis*, ut Act. 15: 21. *Tegumentum cordis* etiam Lam. 3: 65 quidam interpretantur animi coecitatem.

16. Ἡνίκα δ' ἂν ἐπιςρέψῃ] Nempe ἡ καρδία [*cor*] ex praecedente, et ἐπιςρέψῃ est passivum pro reciproco, *ubi se converterit*, nempe *ad Christum*, ubi eum respexerit.

Περιαιρεῖται τὸ κάλυμμα, *auferatur velum*] Tunc videbunt quantus sit splendor Euangelii olim praefiguratus. Origenes contra Celsum quinto: Καὶ λέγομεν δ' ὅτι ἡνίκα ἂν ἀναγινώσκηται Μωϋσῆς κάλυμμα ἐπὶ τὴν καρδίαν κεῖται, τῷ τοῖς τὴν διὰ Ἰησοῦ Χριςοῦ μὴ ἀσπασαμένοις ὁδὸν ἐπικεκρύφθαι τὸ βούλημα τοῦ Μωϋσέως νόμου. Ἴσμεν δ' ὅτι ἐὰν ἐπιςρέψῃ τις πρὸς τὸν Κύριον (ὁ δὲ Κύριος τὸ πνεῦμά ἐςι), περιαιρεθεὶς τὸ κάλυμμα ἀνακεκαλυμμένῳ προσώπῳ τὴν ἐν τοῖς κεκρυμμένοις νοήμασι κατὰ τὰ γράμματα δόξαν τοῦ Κυρίου ὡσπερεὶ κατοπτρίζεται καὶ μεταλαμβάνει τῆς καλουμένης θείας δόξης εἰς τὴν ἑαυτοῦ δόξαν [*Idcirco dicimus, velum cordi eorum iniectum, dum legitur Moses, quod, qui aliam viam sequuntur quam quae est per Iesum Christum, his nec mens Mosaicae Legis patent; scimus autem, si quis se ad Dominum convertat (est autem Spiritus Dominus), hunc, ablato velo, detecto vultu, Dei gloriam, quae in sensibus sub verborum cortice abditis latet, tanquam in speculo intueri, fruique illa quae Dei nominatur gloria, in suammetipsius gloriam*]. Habes eodem pertinentia etiam contra Celsum libro VII et apud Rabbinum Israelem cap. 3.

17. Ὁ δὲ Κύριος τὸ πνεῦμά ἐςιν, *Dominus autem spiritus est*] Christus homo quidem fuit, sed cum vi Divina, quae *spiritus* dicitur Marc. 2: 8 et Rom. 1: 4, ubi dicta vide. Itaque dicit Paulus se, cum hic de *Domino* loquitur, praecipue de vi illa Divina loqui.

Οὗ δὲ τὸ πνεῦμα Κυρίου, *ubi autem Spiritus Domini*] Sicut ipse vim Divinam in se habet, ita et aliquid de vi Divina nobis communicat, pro nostro modulo. Is est *Spiritus Christi* de quo Ioh. 14: 26, 15: 26. Dicitur autem *Spiritus Christi* et hic et Gal. 4: 6, Phil. 1: 19, quia per Christum et propter Christum datur.

Ἐκεῖ

Ἐκεῖ ἐλευθερία, ibi libertas] Ac proinde cessat velum, signum subiectionis, 1 Cor. 11: 10. *Libertatem* hic intellige a vitiis. Vide Rom. 6.

18. *Ἡμεῖς δὲ πάντες, nos vero omnes*] Nos Christiani tam ex Iudaeis quam ex Gentibus facti.

Ἀνακεκαλυμμένῳ προσώπῳ, revelata facie] Recta, non per tot ceremoniarum umbracula.

Τὴν δόξαν Κυρίου κατοπτριζόμενοι, gloriam Domini speculantes] Id est, *attente spectantes*, quomodo et Latini dicunt *speculari*: nimirum quia qui speculum consulunt omnia singulatim intuentur. Sic Christiani attente meditantur, quanta sit Christi in coelo regnantis gloria. Plus illis contigit quam olim Mosi ipsi, Exod. 33 et 34.

Τὴν αὐτὴν εἰκόνα μεταμορφούμεθα] Non una hic figura. Nam et praesens ob certitudinem ponitur pro futuro. Et, *transformabimur in speciem Christi*, est, transformati eam consequemur, *coelestes erimus quomodo ipse coelestis est*, 1 Cor. 15: 48. Sicut ille regnat, ita et nos regnabimus 2 Tim. 2: 12, Apoc. 5: 10.

Ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν, a claritate in claritatem] Magnus honor fuit hic Christo ministrasse, ut iam dictum est: maior erit, cum ipso regnare.

Καθάπερ ἀπὸ Κυρίου πνεύματος, quippe a Domini spiritu] *Καθάπερ* hic est *quippe*, et rem ipsam significat, ut et supra 1: 14, et ἀπὸ hic valet ut מן [a], interdum apud Hebraeos. Per Spiritum Christi pervenimus ad illam gloriam. Is enim animum hic nostrum imbuens donat eum immortalitate, et olim etiam corpora efficiet spiritualia, ut diximus 1 Cor. 15: 44, et supra 1: 22, 5: 5, et hoc capite 6, confer et Rom. 5: 5, ubi διὰ quod hic ἀπό. Est et hic traiectio ἀπὸ Κυρίου πνεύματος pro ἀπὸ πνεύματος Κυρίου.

CAPUT IV.

1. *Ἔχοντες τὴν διακονίαν ταύτην, habentes ministerium hoc*] Vox διακονίας hic sumitur ut supra 3: 8.

Καθὼς ἠλεήθημεν, quam misericordiam consecuti sumus] Quodvis beneficium Dei ἔλεος nostris Scriptoribus dicitur.

Mag-

Magnum est autem beneficium vocari ad tam salutare ministerium. Vide 1 Cor. 7: 25.

Οὐκ ἐκκακοῦμεν] *Non pigrescimus*. Vide Luc. 18: 1. לא יעפו.

2. *Ἀλλ' ἀπειπάμεθα τὰ κρυπτὰ τῆς αἰσχύνης*] Notat doctores lucripetas, qui captationes suas volebant esse ignotas. *Ἀπειπάμεθα*, *longe a nobis repellimus*, נמשנו: *τὰ κρυπτὰ τῆς αἰσχύνης* sunt *ea quae ob pudorem occultantur*. Nam Genitivus hic et alibi saepe causam impellentem significat. *Τὰ κρυπτὰ* מסתרים, ut Ier. 49: 10.

Μὴ περιπατοῦντες ἐν πανουργίᾳ] בחלקות vel חלקלקות, *non vafritie utentes*, ut qui aliud sunt, aliud videri volunt.

Μηδὲ δολοῦντες τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, *neque dolo tractantes verbum Dei*] *Δολιοῦν* habuimus Rom. 3: 13, *δολοῦν* habemus Ps. 15: 3, 36: 3. *Dolo tractant verbum Dei*, qui ut hominibus placeant aut partem veri tacent, aut falsa admiscent.

Ἀλλὰ τῇ φανερώσει τῆς ἀληθείας] *Libera veri apparitione*, דברים נכחים Prov. 8: 9.

Συνιστῶντες ἑαυτοὺς πρὸς πᾶσαν συνείδησιν ἀνθρώπων, *commendantes nosmetipsos apud omnem conscientiam hominum*] Placentes non omnibus (id enim fieri nequit) sed bonis conscientiis.

Ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ] *Velut Deo inspectante*.

3. *Εἰ δὲ καὶ ἔστι κεκαλυμμένον τὸ εὐαγγέλιον ἡμῶν*, *quodsi etiam opertum est Euangelium nostrum*] Videbat obiici ibi posse, multos esse, qui veritatem istam non agnosant. *Καλύπτεσθαι*, aut *κρύπτεσθαι* ut Luc. 19: 42, id tiam dicitur quod, quamvis per se conspicuum sit, re ipsa tamen non conspicitur, ut sol a coecis.

Ἐν τοῖς ἀπολλυμένοις ἐστὶ κεκαλυμμένον, *pereuntibus est opertum*] Est *μετωνυμία* [*transnominatio*]. Nam *pereuntes* vocat eos qui perire meruerunt, qui vitiis suis favent, et vera videri nolunt quae vitiis adversantur.

4. *Ἐν οἷς ὁ Θεὸς τοῦ αἰῶνος τούτου ἐτύφλωσε τὰ νοήματα*, *quibus Deus huius seculi excoecavit mentem*] Satanam sive Daemonem principem intelligit. Porphyrius de malis Daemonibus agens: *Ἡ προεστῶσα αὐτῶν δύναμις δοκεῖ Θεὸς εἶναι μέγιστος* [*Qui eorum princeps est, ipse Deus vult haberi maximus*]. Itaque tanquam si Deus esset, homi-

 ni-

nibus imperat: et idolorum cultus ad ipsius usum redit. Dixit autem eum *Deum saeculi* sive *mundi huius*, sicut Christus *principem mundi huius* Ioh. 12: 31, ex maxima parte, ut 1 Ioh. 5: 19, Eph. 6: 12. *Οἱ πλείους κακοί* [*Plures mali*]. Plutarchus de Iside: *Πᾶσα φύσις ἄλογος καὶ θηριώδης τῆς τοῦ κακοῦ δαίμονος γέγονε μοίρας* [*Omnis bruta et belluina natura malo Genio subest*]. Excoecat omnia Diabolus agendo, Eph. 2: 2, Deus sinendo. Diabolus sic *Deus*, quomodo *venter*, Phil. 3: 19, quia Dei vice colitur.

Τῶν ἀπίςων, infidelium] Constructio Hebraizans. Nam recta constructio fuerat *ἐν οἷς ἀπίςοις*, deinde *νοήματα αὐτῶν*. Hebraei pro relativo saepe ponunt id quod antecessit, aut antecedere debuit. Vide quae diximus ad Gen. 6: 3.

Εἰς τὸ μὴ αὐγάσαι αὐτοῖς τὸν φωτισμὸν τοῦ εὐαγγελίου τῆς δόξης τοῦ Χριςοῦ, ne fulgeat iis lux Euangelii splendoris Christi] Ne participes essent eius boni quod praedixit Esaias 42: 6, 16. *Αὐγάσαι*, יאיר. In Manuscripto est *διαυγάσαι*, et abest *αὐτοῖς*, non male, id est, *non videant illam lucem*. Nam *αὐγάζειν* et *αὐγάζεσθαι* saepe est *videre*. *Τὸν φωτισμὸν* dixit *μετωνυμικῶς* [*per transnominationem*], effectus nomen ponens pro causa, *τὸ φῶς* האור [*lux*]. Nam אור plerumque *φῶς* vertitur interdum *φωτισμὸς*, ut Iob. 3: 9, Ps. 27: 1, 44: 4, 78: 14. *Euangelium splendens Christi* vocat annuntiationem de Christi miraculis, resurrectione, adscensu in coelos, regno coelesti, de missione Spiritus per eum facta.

Ὅς ἐςιν εἰκὼν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου, qui est imago Dei invisibilis] Nimirum quia sicut ex imagine hominis species cognoscitur, ita ex iis quae egit et locutus est Christus, Dei potentia, sapientia, sanctitas, bonitas, Hebr. 1: 3. Etiam Hebraeis Messias dicitur צלם אל [*imago Dei*], ut in Zohar et alibi. Adde Col. 1: 15, 1 Tim. 3: 16, Ioh. 1: 18.

5. *Οὐ γὰρ ἑαυτοὺς κηρύσσομεν, non enim nosmetipsos praedicamus*] Non dicimus nos esse huius negotii principes, non nostram rem agimus.

Ἀλλὰ Χριςὸν Ἰησοῦν Κύριον, sed Iesum Christum Dominum] Eum dicimus esse *Dominum* cui per omnia parendum sit.

Ἐπεὶ-

'Εαυτοὺς δὲ δούλους ὑμῶν διὰ Ἰησοῦν, nos autem servos vestros per Iesum] Vide quam modeste loquitur, qui se non Iesu tantum *servum* dicit, sed et omnium eorum qui in Iesum credunt.

6. *Ὅτι ὁ Θεὸς, quoniam Deus*] Hoc ipsum quod *servus sit Christianorum* agnoscit maximum esse Dei in se beneficium.

Ὁ εἰπὼν ἐκ σκότους φῶς λάμψαι, qui dixit ut ex tenebris lux splenderet] Gen. 1: 3. *Ὁ εἰπὼν*, id est, *qui iussit*, אמר. Saepe comparantur beneficia creationis veteris et novae: vide quae ad initium Euangelii Iohannis dicta. *Ex tenebris* Legis *lux* Euangelii.

Ὃς ἔλαμψεν ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν] Deest vocula *est*, more Hebraeo. *Deus idem is est qui lucem accendit in animis nostris. Ἔλαμψεν* hic est pro Hiphil, ut supra *θριαμβεύειν*. Sic תאיר quod est in Hiphil vertitur *φωτιεῖς* [*illuminabis*] Ps. 18: 29.

Πρὸς φωτισμὸν τῆς γνώσεως] *Ut alios eadem cognitione illustraremus.* Agit enim de ministris Euangelii ut patuit supra 1.

Τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ] *Maiestatem Dei* vocat eam quae a Deo data est.

Ἐν προσώπῳ Ἰησοῦ Χριστοῦ, in facie Christi Iesu] *Πρόσωπον* פנים Hebraeis id omne significat quod sensibus exterioribus percipitur, ut Christi dicta et facta, et splendor ille in monte, et resurrectio, et quae eam sunt secuta. In hoc Dei maiestas sine velo apparuit.

7. *Ἔχομεν δὲ τὸν θησαυρὸν τοῦτον, habemus autem thesaurum hunc*] Sic vocat cognitionem Euangelii. Vide Matth. 13: 44.

Ἐν ὀστρακίνοις σκεύεσιν, in vasis fictilibus] In corpore multis malis obnoxio sicut fictile quod facile frangitur, Ier. 22: 28. Platonici corpus hominis palpabile, quod vocant *ὀστράκινον*, opponunt *τῷ λεπτοτάτῳ σώματι* [*tenuissimo corpori*] quod vocant *ὄχημα ψυχῆς* [*vehiculum animae*].

Ἵνα ἡ ὑπερβολὴ τῆς δυνάμεως ᾖ τοῦ Θεοῦ, ut sublimitas sit virtutis Dei] Hic *ᾖ* significat *appareat*. Adversa quae patimur ostendunt illa quae facimus mira non nostra virtute nos facere. Nam si ea virtus in nostro esset dominio, careremus adversis.

Καὶ μὴ ἐξ ἡμῶν, et non ex nobis] Vide supra 3: 5. Est vis quaedam Divina in nobis, non ex nobis. Ideo agit cum vult.

8. *Ἐν παντὶ θλιβόμενοι, ἀλλ' οὐ στενοχωρούμενοι*] Hic στενοχωρία [*angustia*] plus aliquid est quam θλίψις [*afflictio*]. *Premimur, non opprimimur.* Solent alibi istae voces promiscue usurpari, ut diximus ad Rom. 2: 9. Hebraei dicerent, נלחצים ולא נחלשים [*pressi, non oppressi*].

Ἀπορούμενοι, ἀλλ' οὐκ ἐξαπορούμενοι, perplexi sumus, sed non desperamus] *Ἀπορεῖσθαι* hic est *perplexum esse*, quomodo hoc verbum sumitur Gal. 4: 20, et nomen ἀπορία Esai. 8: 22, Luc. 21: 25, *ἐξαπορεῖσθαι, ita perplexum esse ut desperes*, ut supra 1: 8.

9. *Διωκόμενοι, ἀλλ' οὐκ ἐγκαταλειπόμενοι*] נרדפים ולא נעזבים [*vexati, sed non derelicti*]. Ab hominibus quidem male tractamur, sed Deus nos non deserit. Solatur nos Spiritu suo.

Καταβαλλόμενοι, ἀλλ' οὐκ ἀπολλύμενοι] נדחים ולא נבלעים [*pulsi, sed non omnino perditi*]. Similitudo sumpta a militibus qui deiecti resurgunt. Sic hic Israelitae apud Ieremiam 51: 34, הממני נבוכדראצר, *Deiecit me Nabuchodonosor*. Omnia haec praesignificata in rubo ardenti, et per iter in deserto, et per tempora Antiochi.

10. *Πάντοτε τὴν νέκρωσιν τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ ἐν τῷ σώματι περιφέροντες, semper miserias Domini Iesu in corpore circumferentes*] *Νέκρωσις* תמותה sunt miseriae, et mortis pericula, Ps. 79: 11. Sic et Rabbinis ממית עצם [*occisio sui ipsius*] νέκρωσις τῆς ἰσχύος [*occisio virium*], quomodo νέκρωσις μήτρας [*uter emortuus*] Rom. 4: 19. *Domini*, id est, ad exemplum Domini. Solent enim similia similium nominibus nuncupari, ut et in sequenti opposito.

Ἵνα καὶ ἡ ζωὴ τοῦ Ἰησοῦ ἐν τῷ σώματι ἡμῶν φανερωθῇ, ut et vita Iesu manifestetur in corporibus nostris] Id est, *vita talis, qualis est Christi*, immortalis, beata, coelestis.

11. *Ἀεὶ γάρ*] *Quotidie*, id est, saepissime.

Ἡμεῖς οἱ ζῶντες] *Nos qui adhuc vivimus*, qui nondum ex hac vita excessimus, ut multi iam Christianorum.

Εἰς

Εἰς θάνατον παραδιδόμεθα, in mortem tradimur] Iterum hic *mortem* vocat mortis pericula μετωνυμικῶς [*per transnominationem*].

Διὰ Ἰησοῦν, propter Iesum] Euangelii causa quod a Christo nobis commendatum est.

Ἵνα καὶ ἡ ζωὴ τοῦ Ἰησοῦ φανερωθῇ ἐν τῇ θνητῇ σαρκὶ ἡμῶν, ut et vita Iesu manifestetur in carne nostra mortali] Hic ζωὴ significat *vim et efficaciam Christi.* Vita enim in actione consistit. Christus immortalis per Apostolos adhuc mortales agit et loquitur.

12. *Ὥςε ὁ μὲν θάνατος ἐν ἡμῖν ἐνεργεῖται, ἡ δὲ ζωὴ ἐν ὑμῖν, ergo mors in nobis efficitur, vita autem in vobis*] Sumitur hic ἐνεργεῖται passive, ut sensus sit, *Euangelii praedicatio in nobis efficit mortem*, id est, mortis pericula; *eadem autem Euangelii praedicatio vobis*, qui nulla ob id incommoda sentitis, *vitam efficiet aeternam.* Sed ne ipsi Apostoli ideo minoris haberentur, quod tot subiacerent incommodis, prudenter subiicit:

13. *Ἔχοντες δὲ τὸ αὐτὸ πνεῦμα τῆς πίςεως, habentes autem eundem Spiritum fidei*] *Habentes communem nobiscum Dei Spiritum, qui non datur nisi credentibus.* Iterum hic Genitivus causam significat, id est, conditionem requisitam.

Κατὰ τὸ γεγραμμένον, Ἐπίςευσα, διὸ ἐλάλησα· καὶ ἡμεῖς πιςεύομεν, διὸ καὶ λαλοῦμεν, sicut scriptum est, Credidi, propterea locutus sum: et nos credimus, propterea et loquimur] Haec inter se cohaerent, et dixit ἡμεῖς πιςεύομεν διὰ καὶ λαλοῦμεν pro ἡμεῖς πιςεύσαντες διὰ τοῦτο καὶ λαλοῦμεν [*nos credentes ideo et loquimur*]. In Psalmo unde hoc desumptum est (est autem locus in Hebraeo codice 116: 10) Graeca sic habent, ἐπίςευσα, διὸ ἐλάλησα, *quia credidi, ideo loquor.*

14. *Εἰδότες ὅτι ὁ ἐγείρας τὸν Κύριον Ἰησοῦν, καὶ ἡμᾶς διὰ Ἰησοῦ ἐγερεῖ καὶ παραςήσει σὺν ὑμῖν, scientes quod suscitavit Iesum, et nos cum Iesu suscitaturum, et vobiscum exhibiturum*] Eius boni quod vobis per tot mala acquirimus, nos non erimus expertes. Deo Patri tribuitur excitatio Christi e mortuis, Act. 3: 15, 13: 30, Rom. 4: 24, 10: 9, 1 Cor. 6: 14. Nostra autem et Deo et Christo, Rom. 8: 11, Ioh. 5: 21. *Παραςήσει exhibebit*, sistet ante tri-

tribunal Christi. Sic infra 11: 2, Eph. 5: 27. Sic *stare* dicitur qui iudici sui copiam facit, Act. 27: 24.

15. *Τὰ γὰρ πάντα δι' ὑμᾶς, omnia enim propter vos*] Hoc omne quod Christus mortuus est, quod resuscitatus, non mea magis quam vestra causa accidit.

Ἵνα ἡ χάρις πλεονάσασα, διὰ τῶν πλειόνων τὴν εὐχαριστίαν περισσεύσῃ εἰς τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ, ut gratia abundans, per multos in gratiarum actione abundet in gloriam Dei] Ὑποδιαστολὴ [*distinctio*] ponenda post πλεονάσασα. Sensus enim est, ut quo amplius est beneficium, eo abundantiorem efficiat Dei gloriam, multis admodum gratias ei agentibus.

16. *Διὸ οὐκ ἐκκακοῦμεν, propterea non deficimus*] Id repetit quod dixerat supra 1.

Ἀλλ' εἰ καὶ ὁ ἔξω ἡμῶν ἄνθρωπος διαφθείρεται, ἀλλ' ὁ ἔσω ἀνακαινοῦται ἡμέρᾳ καὶ ἡμέρᾳ, sed licet homo noster externus pereat, tamen internus indies renovatur] Quid dicantur ὁ ἔσω καὶ ὁ ἔξω ἄνθρωπος satis exposuimus ad Rom. 7: 22. *Corpus per tot adversa attenuatur* (id enim hic est διαφθείρεται· nam et in iure perire dicuntur quae deteriora fiunt): *at animus indies fit vegetior*; hoc enim est ἀνανεοῦται, quasi dicat *iuvenescit*: quod ἀνανεοῦσθαι Eph. 4: 23, תתחדש Ps. 103: 5. Illud quoque ἡμέρᾳ καὶ ἡμέρᾳ, יום יום, est Hebraismus qui vertitur καθ' ἑκάστην ἡμέραν, 1 Sam. 17: 10, Esth. 3: 4, Iob. 1: 4. Id Latinis est *indies*.

17. *Τὸ γὰρ παραυτίκα ἐλαφρὸν τῆς θλίψεως ἡμῶν, quae enim in praesenti est levis afflictio nostra*]. Τὸ ἐλαφρὸν τῆς θλίψεως. Graeca locutio pro ἡ θλίψις ἐλαφρά· et ante παραυτίκα subauditur articulus ἡ, id est, *huius temporis afflictio*, quomodo sumpsere et Syrus et Latinus. Ita sumunt et Graeci interpretes et sic παραυτίκα usurpant Xenophon et Demosthenes. *Levis* autem dicitur comparata ad gloriam quae ei opponitur membro altero antitheti.

Καθ' ὑπερβολὴν εἰς ὑπερβολὴν, αἰώνιον βάρος δόξης κατεργάζεται ἡμῖν, supra modum modumque aeternum gloriae pondus nobis affert] Hic quoque βάρος δόξης dixit pro δόξαν βαρεῖαν; et quasi ita dixisset adiecit, καθ' ὑπερβολὴν εἰς ὑπερβολὴν, id est, *excellentissime gravem glo-*

gloriam. *Καθ' ὑπερβολὴν* habuimus et Rom. 7: 13. Sed hic Hebraeo more verbum geminans Apostolus summam quandam excellentiam indicavit. *Gravem* autem dixit *gloriam* eam quae solida est. Nam quae solida sunt ex auro plus pendent, quam mixta. Ipsa *gloria*, כבוד, apud Hebraeos a *gravitate* nomen habet. Cuius adiectivum כבד Chaldaeus saepe vertit per יקר, id est *τίμιον* [*pretiosum*].

18. *Μὴ σκοπούντων ἡμῶν τὰ βλεπόμενα, ἀλλὰ τὰ μὴ βλεπόμενα, non contemplantibus nobis quae videntur, sed quae non videntur*] Hebr. 11: 1.

Τὰ γὰρ βλεπόμενα, πρόσκαιρα, quae enim videntur, temporalia sunt] *Πρόσκαιρα* dicuntur *quae non diu durant*, ut Matth. 13: 21, Marc. 4: 17, Hebr. 11: 25.

Τὰ δὲ μὴ βλεπόμενα, αἰώνια, quae autem non videntur, aeterna sunt] Id est, *sine ullo fine.* Nam ita vox haec in libris Novi Foederis ex ipsa Foederis natura sumitur.

CAPUT V.

1. *Οἴδαμεν γὰρ, scimus enim*] Cohaerent haec cum superioribus.

Ὅτι ἐὰν ἡ ἐπίγειος ἡμῶν οἰκία τοῦ σκήνους καταλυθῇ, etsi terrena domus nostra huius tentorii dissolvatur] *Ἐὰν* hic est *etsi*, *Etiamsi*, inquit, *corpus hoc non tantum affligatur, sed etiam dissolvatur ante diem Domini.* *Σκῆνος* et Hebraeis et Pythagoricis est *corpus*. Sic *γεῶδες σκῆνος* [*terrenum tabernaculum*] idem quod *φθαρτὸν σῶμα* [*corpus quod corrumpitur*] Sap. 9: 15. Appellat sic et Eurysus libro de Fortuna, Theagis libro de Virtutibus, Pythagorici ambo, et Plato Axiocho, et Hebraeus liber Zohar. *Οἰκία τοῦ σκήνους* quomodo *fons Timavi, oppidum Antiochiae, amnis Eridani, arbor fici, ἐξηγητικῶς* [*per explicationis modum*]. *Σκήνωμα* eodem sensu apud Petrum 2 Ep. 1: 13, apud Philonem libro Virum bonum esse liberum: *Ὁ νοῦς, ἀψευδῶς ἄνθρωπος, οἶκον ἐπιφερόμενος τὸ αἰσθητὸν εἶδος* [*Mens, quae vere homo est, domicilium hoc sensibile circumferens*]. Animus noster in corpore habitat, non tanquam in *domo diu statura*, quae iam dicetur

οἰκοδομῇ [*aedificium*], sed tanquam in tentorio quod facile tollitur. Annotavit hoc et Chrysostomus, nec aliter interpretatur Hieronymus ad Esai. cap. 39.

Οἰκοδομὴν ἐκ Θεοῦ ἔχομεν] Praesens pro futuro. *Habebimus aedificium a Deo factum*, id est, corpus ἐπουράνιον [*coeleste*], πνευματικὸν [*spirituale*], de quo 1 Cor. 15: 44, 46, 48, 49. Nihil nobis peribit.

Οἰκίαν ἀχειροποίητον, domum non manufactam] Persistit quanquam de corpore loquens in similitudine aedificii. Sic ναὸν ἀχειροποίητον [*templum non manufactum*] habemus Marc. 14: 58, περιτομὴν ἀχειροποίητον [*circumcisionem non manufactam*] Col. 2: 11. Vult dicere corpus factum Divinitus. Sic ἅγια οὐ χειροποίητα [*sancta non manufacta*] Hebr. 9: 24.

Αἰώνιον ἐν τοῖς οὐρανοῖς, aeternam in coelis] Corpus non immortale tantum, sed et loco isti, id est, summo coelo, conveniens.

2. *Καὶ γὰρ ἐν τούτῳ στενάζομεν*] *In hoc corpore gemimus*, Rom. 8: 23. Nempe ob quotidianas molestias.

Τὸ οἰκητήριον ἡμῶν τὸ ἐξ οὐρανοῦ ἐπενδύσασθαι ἐπιποθοῦντες, habitatione nostra quae de coelo est superindui cupientes] Vox ἐπενδύσασθαι, aut ἐνδύσασθαι, qua utitur Paulus 1 Cor. 15: 53, respondet Hebraeae התלבש, qua in hac re utitur liber Zohar, et alii. Exemplum ponunt in Enocho et Elia.

3. *Εἴγε καὶ ἐνδυσάμενοι, οὐ γυμνοὶ εὑρεθησόμεθα, si tamen vestiti, non nudi inveniamur*] Id est, Si nos dies iste deprehendat cum corpore, non exutos a corpore, si erimus inter mutandos, non inter mortuos. Nam ita existimasse Paulum, fieri posse ut ipse et qui ejusdem erant temporis vivi ab illo die deprehenderentur, manifestum facit locus ille quem dixi ad Corinthios, et 1 Thess. 4: 15, 17. Ideo ambigue loquitur, ἐὰν καταλυθῇ, et εἴγε καὶ ἐνδυσάμενοι. *Utrumvis futurum est*, inquit, *non fraudabimur nostro praemio.*

4. *Καὶ γὰρ οἱ ὄντες ἐν τῷ σκήνει τούτῳ στενάζομεν βαρούμενοι, nam et qui sumus in hoc tentorio gemimus gravati*] Repetit quod dixerat, et addit causam cur gemant. *Οἱ ὄντες, dum moramur.* Sic Ruth. 1: 4, וישבו שם [*et morabantur ibi*] in Graeco καὶ ᾤκησαν ἐκεῖ.

'Εφ'

'Εφ' ᾧ οὐ θέλομεν ἐκδύσασθαι ἀλλ' ἐπενδύσασθαι, eo quod *nolumus exui sed superindui*] Dictum hoc comparate. *Malumus non exui hoc corpore, sed per mutationem superindui corpore immortali.* Malumus mortem lucrifacere.

Ἵνα καταποθῇ τὸ θνητὸν ὑπὸ τῆς ζωῆς] *Ut consumatur mortale ab immortali.* Ita loquitur et liber Hebraeus qui dicitur *Succus malorum granatorum.* Nempe sine dolore!

5. Ὁ δὲ κατεργασάμενος ἡμᾶς εἰς αὐτὸ τοῦτο Θεός] *Qui nos ad hoc praeparavit*, per Euangelii nempe sui cognitionem. Sic עשה [*facere*] Hebraeum saepe significat ἑτοιμάζειν [*parare*], et sic vertitur interdum. Vide et Deut. 32: 6, ubi עשה exponitur per כון.

Ὁ καὶ δοὺς ἡμῖν τὸν ἀῤῥαβῶνα τοῦ πνεύματος, *qui etiam dedit nobis arrhabonem Spiritus*] *Spiritus ille qui credentibus a Deo datur est velut promutuum vitae illius plene spiritualis.* Vide supra 1: 22. Est et hic Genitivus positus ἐξηγητικῶς [*explicative*]. Nam ipse Spiritus est *arrhabo.* Et subauditur hic rursus particula *est*, ut supra 1: 21, 4: 6.

6. Θαῤῥοῦντες οὖν πάντοτε] Subaudiendum rursum *sumus.* Sic enim solent Hebraei participia sine verbo ponere pro verbo praesentis temporis, quod Hebraei in verbis non habent. *Sumus bono animo.*

Καὶ εἰδότες ὅτι ἐνδημοῦντες ἐν τῷ σώματι, ἐκδημοῦμεν ἀπὸ τοῦ Κυρίου, *et quum, quod scimus, dum simus in corpore, peregrinamur a Domino*] Id est, *a conspectu ipsius absumus:* ut peregrini qui a fratribus suis absunt.

7. Διὰ πίστεως γὰρ περιπατοῦμεν, καὶ οὐ διὰ εἴδους] Hoc per parenthesin legendum est. Sensus est: *Vitam nostram componimus* (id enim הלך [*ambulare*] Hebraeis) *per fidem, rem vero visam consecuti nondum sumus.* Εἶδος מראה est *res ipsa*, Num. 11: 8. Par sensus Rom. 8: 24, 1 Cor. 13: 12.

8. Θαῤῥοῦμεν δὲ, *bono autem sumus animo*] Repetit quod dicere coeperat, ut fieri interdum solet absoluta parenthesi.

Καὶ εὐδοκοῦμεν μᾶλλον ἐκδημῆσαι ἐκ τοῦ σώματος καὶ ἐνδημῆσαι πρὸς τὸν Κύριον, *et malumus peregrinari a corpore et praesentes esse apud Dominum*] *Malumus*, nempe si

si nostram tantum conditionem respicimus, ut explicatur Phil. 1: 23.

9. *Διὸ καὶ φιλοτιμούμεθα, εἴτε ἐνδημοῦντες, εἴτε ἐκδημοῦντες εὐάρεστοι αὐτῷ εἶναι*] *Quapropter*, id est, quia de resurrectione non dubitamus, *omni studio contendimus* (id enim est *φιλοτιμεῖν*, ut Rom. 15: 20, 1 Thess. 4: 11) *ut et nunc et tunc Christo placeamus*, nunc vitam nostram ipsi probando, tunc ab ipso praemium accipiendo.

10. *Τοὺς γὰρ πάντας ἡμᾶς φανερωθῆναι δεῖ, omnes enim nos manifestari oportet*] Id est, *stare*, *παραστῆναι* Rom. 14: 10, נראה conspici.

Ἔμπροσθεν τοῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ, ante tribunal Christi] Ut solent qui causam dicunt stare in loco conspicuo coram iudice.

Ἵνα κομίσηται ἕκαστος τὰ ἴδια τοῦ σώματος, ut referat suo quisque corpori debita] Sic habent optima exemplaria, et sic legit Latinus, non *διὰ τοῦ σώματος* [*per corpus*]. *Ἴδια* sunt *ea quae corpori debentur*; sicut iustitia dicitur *suum cuique reddere*, quod saepe est *τὸ ἁρμόζον* [*conveniens*]. *Referet quisque praemium vel poenam, quod corpori ipsius*, id est ipsi, *debebitur*.

Πρὸς ἃ ἔπραξεν, εἴτε ἀγαθὸν, εἴτε κακὸν, prout egit, sive bonum, sive malum] *Convenienter vitae quam duxerit*.

11. *Εἰδότες οὖν τὸν φόβον τοῦ Κυρίου, scientes ergo timorem Domini*] Cum igitur notum nobis sit quae sit vera religio, quam Hebraei circumscribentes vocant יראת יהוה [*timorem Domini*], ut in Proverbiis saepe.

Ἀνθρώπους πείθομεν, hominibus suademus] *Damus operam ut aliis persuadeamus eam religionem sequi.*

Θεῷ δὲ πεφανερώμεθα, Deo autem manifesti sumus] Id est, *huius sinceri nostri propositi Deum habemus testem*. Praeteritum pro quovis tempore, more Hebraeo.

Ἐλπίζω δὲ καὶ ἐν ταῖς συνειδήσεσιν ὑμῶν πεφανερῶσθαι, spero autem et in conscientiis vestris manifestos nos esse] *Non dubito quin me quod attinet etiam vestra conscientia mihi talis propositi testis sit.*

12. *Οὐ γὰρ πάλιν ἑαυτοὺς συνιστάνομεν ὑμῖν*] Repetit quod dixerat supra 3: 1. Ideo dicit *πάλιν* hoc sensu: *Iterum dico non opus esse, ut me vobis commendem*, se-

satis me nostis. Est traiectio verborum pro πάλιν γὰρ οὐ συνιστάνομεν, et οὐ συνιστάνομεν pro λέγομεν οὐ συνιστάναι [*dicimus non commendare*].

Ἀλλὰ ἀφορμὴν διδόντες ὑμῖν καυχήματος ὑπὲρ ἡμῶν, *sed occasionem dantes vobis gaudendi de nobis*] Supple, *haec dicimus*. Et ἀφορμὴν καυχήσεως intellige, *magni gaudii occasionem*. De quo significatu verbi καυχᾶσθαι et nominum καυχήσεως et καυχήματος satis iam diximus.

Ἵνα ἔχητε πρὸς τοὺς ἐν προσώπῳ καυχωμένους, καὶ οὐ καρδίᾳ, *ut habeatis ad eos qui in facie gloriantur, et non in corde*] *Ut habeatis*, nempe *unde causam meam tueamini adversus eos qui sibi placent in rebus externis*, ut eruditione et divitiis, *non autem in cordis puritate*, qualem mei actus testantur. Πρόσωπον לְפָנָיו 1 Sam. 16: 5, ubi ὄψιν posuere Graeci, omne id quod inter homines humana sapientes magni fieri solet.

13. Εἴτε γὰρ ἐξέστημεν, Θεῷ, *sive enim mente excidimus, Deo*] Inimici Pauli ἐκστάσεις eius calumniabantur, tanquam signum animi non semper sui compotis. At Paulus contingere sibi ἐκστάσεις non negat (nam et Petro contingerat Act. 11: 7), sed dicit hoc sibi evenire in Dei honorem, qui etiam eo modo Pauli ministerium illustrabat, infra 12: 1. Subintelligitur ἐξιστάμεθα ex verbo praecedenti. Simile loquendi genus, Rom. 2: 28.

Εἴτε σωφρονοῦμεν, ὑμῖν, *sive sobrii sumus, vobis*] Repete iterum σωφρονοῦμεν quod subintelligitur. Σωφρονεῖν hic est ea agere, *quae sunt hominis qui est extra ἔκστασιν* [*alienationem mentis*]. Vide Marc. 5: 15. *Talis sum vobis*, id est, in vestros usus, cum doceo, cum scribo.

14. Ἡ γὰρ ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ συνέχει ἡμᾶς] *Dilectio quam Christo debemus nos compellit*, ut omnia Dei et Christianorum causa agamus. Συνέχειν similitudo sumpta a parturientibus. Vide Luc. 12: 50.

15. Κρίναντας τοῦτο] *Ut qui hoc statuamus*.

Ὅτι εἰ εἷς ὑπὲρ πάντων ἀπέθανεν, *si unus pro omnibus mortuus sit*] *Si*, id est, quandoquidem.

Ἄρα οἱ πάντες ἀπέθανον] Hic quoque actum dixit pro officio aut eo quod debetur. *Debent et omnes mori*, nempe peccato. Sensus enim est idem, sed brevius enunciatus, qui Rom. 6 in principio, 1 Petr. 4: 1, 2.

Καὶ

Καὶ ὑπὲρ πάντων ἀπέθανεν, et pro omnibus mortuus est] Καὶ hic valet *nam.* Ostendit qualem Christus mortem pertulerit.

Ἵνα οἱ ζῶντες μηκέτι ἑαυτοῖς ζῶσιν, ut qui vivunt iam non sibi vivant] Non ex suo arbitratu.

Ἀλλὰ τῷ ὑπὲρ αὐτῶν ἀποθανόντι καὶ ἐγερθέντι, sed ei qui pro ipsis mortuus est et resurrexit] Ex Christi praescripto. In eius honorem. Simile loquendi genus Rom. 6: 2, 14: 7.

16. *Ὥςε ἡμεῖς ἀπὸ τοῦ νῦν οὐδένα οἴδαμεν κατὰ σάρκα, itaque nos exinde neminem novimus secundum carnem*] Non aestimamus quenquam e divitiis aut eruditione, quae sunt res *carnales*, id est, huius saeculi.

Εἰ δὲ καὶ ἐγνώκαμεν κατὰ σάρκα Χριςὸν, ἀλλὰ καὶ νῦν οὐκ ἔτι γινώσκομεν, et si cognossemus secundum carnem Christum, sed nunc iam non novimus] Ἐγνώκαμεν hic est indicativus pro subiunctivo more Hebraeo. *Etiamsi*, inquit, *Christum in carne*, id est, cum vitam adhuc mortalem ageret, *familiariter cognitum habuissemus*, *nunc tamen eum non ut talem consideramus et colimus, sed ut Regem coelestem et Iudicem humani generis.* Est *ἀντανάκλασις* [*refractio*] in verbo *γινώσκειν* quod et notitiam significat et *aestimationem.* Dictum autem hoc est adversus illos, qui cum ex Iudaea Corinthum venissent, se praeferebant caeteris eo quod Christum ipsum docentem audiissent, vidissent, forte et cognatione aliqua contingerent, ut illi qui ob id dicti fuere *δεσπόσυνοι.* Vide quae dicta ad 1 Cor. 1: 12.

17. *Ὥςε εἴτις ἐν Χριςῷ, καινὴ κτίσις, si quis ergo in Christo, nova creatio*] *Qui Christum profitetur est velut homo novus*, et aestimandus ex profectu quem fecit in via Christi. *Nova creatio* modo de vita Christiana, ut Gal. 6: 16, modo de ipso Christiano homine dicitur. Recte utrumque. Nam vitam illam producit Deus et hominem refingit. Confer Rom. 6: 6. Non multum abit hinc id quod Plato dicit citatus Eusebio Praeparationis XI: Καὶ γηγενεῖς δὲ κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον ἐξ ἀνάγκης φυομένους, οὕτως ἔχειν τοὔνομα καὶ τὸν λόγον, ὅσους μὴ Θεὸς αὐτῶν εἰς ἄλλην μοῖραν ἐκόμισε [*Atque ita terrigenas necessario productos, hoc nomen atque hanc causam habere,* quot-

quotquot quidem eorum non in aliam sortem a Deo sunt, deducti]. Adde quae ad Ioh. 3: 3.

Τὰ ἀρχαῖα παρῆλθεν, vetera transierunt] Nobilitas, opes, Philosophia nihili sunt.

Ἰδοὺ γέγονε τὰ πάντα καινὰ, ecce facta sunt omnia nova] *Nova sunt omnia*, quae ad salutem aeternam nos ducunt, ex quibus nunc aestimandi sumus. Vide Eph. 3: 9. Est autem mystica applicatio loci Esai. 43: 18, 19.

18. *Τὰ δὲ πάντα, omnia autem*] Haec scilicet, ex quibus censendi sumus.

Καὶ δόντος ἡμῖν τὴν διακονίαν τῆς καταλλαγῆς, et dedit nobis ministerium reconciliationis] *Ministros nos fecit ipsius sui propositi.*

19. *Ὡς ὅτι Θεὸς ἦν ἐν Χριστῷ κόσμον καταλλάσσων ἑαυτῷ, hoc scilicet, Deus per Christum mundum sibi reconciliavit*] Hic ὡς est ἐξηγητικόν [*explicativum*]. *Hoc est, quod Dei nomine annuntiamus.*

Μὴ λογιζόμενος αὐτοῖς τὰ παραπτώματα αὐτῶν, non imputans illis delicta ipsorum] Non ita imputans, ut non eos a peccatis et poenis peccatorum vellet liberare per eam viam, quam Christus et monstraverat et iniverat. Vide Luc. 23: 34. Sunt enim peccatorum remissionis, ut et aliorum Dei beneficiorum, sui gradus. Vide Ioh. 3: 16.

Καὶ θέμενος ἐν ἡμῖν τὸν λόγον τῆς καταλλαγῆς, et posuit in nobis verbum reconciliationis] *Ponere verba in aliquo*, aut *in ore alicuius*, est mandata alicui dare, Exod. 4: 15. Sic Deus Apostolis mandata dederat humanum genus ad suam amicitiam revocandi.

20. *Ὑπὲρ Χριστοῦ οὖν πρεσβεύομεν, pro Christo ergo legatione fungimur*] Christus Dei nomine hoc annuntiavit, nos vero *Christi nomine*, quippe ab ipso in hoc munus substituti, Ioh. 6: 57.

Ὡς τοῦ Θεοῦ παρακαλοῦντος δι' ἡμῶν, tanquam Deo exhortante per nos] Legati quod dicunt id Rex dicere videtur. Deus Christum Legatum fecerat, Christus ex potestate sibi a Patre data Apostolos.

Δεόμεθα ὑπὲρ Χριστοῦ, obsecramus pro Christo] *Christi nomine.*

Καταλλάγητε τῷ Θεῷ] *Redite cum Deo in gratiam.* Dici-

citur καταλλάσσεσθαι etiam is qui alium offendit, ut videre est Matth. 5: 23, 24, 1 Cor. 7: 11, Rom. 11: 15.

21. *Τὸν γὰρ μὴ γνόντα ἁμαρτίαν, eum enim qui non noverat peccatum*] Christum insontem, Ioh. 8: 46, 1 Petr. 2: 22. *Nosse peccatum* est conscium sibi esse peccati.

Ὑπὲρ ἡμῶν, pro nobis] *Nostri causa.*

Ἁμαρτίαν ἐποίησεν, peccatum fecit] Duplex figura. Nam et abstractum est pro concreto, ut in membro opposito *iustitia*, id est, *iusti*, et praeterea subaudiendum ὡς [*tanquam*]. *Fecit peccatorem*, id est, *tanquam peccatorem.* Sinit eum tractari tanquam scelerosum. Ita explicant Chrysostomus, Oecumenius, Theophylactus non male.

Ἵνα ἡμεῖς γενώμεθα δικαιοσύνη Θεοῦ ἐν αὐτῷ] *Ut nos per ipsum fieremus iusti ea iustitia quam Deus approbat*, cuius pars potissima est in corde. *In Christo*, id est, per Christum, Christo duce.

CAPUT VI.

1. *Συνεργοῦντες δὲ καὶ, adiuvantes autem et*] Cohaeret sermo cum superioribus, et intellige συνεργοῦντες τῷ Θεῷ [*adiuvantes Deum*], ut 1 Cor 3: 9. Post καὶ subintelligitur ἡμεῖς.

Παρακαλοῦμεν μὴ εἰς κενὸν τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ δέξασθαι ὑμᾶς, monemus ne frustra gratiam Dei recipiatis] Est et hic μετωνυμία [*transnominatio*]. Sensus enim est: *Monemus vos, ne ita vos geratis ut appareat frustra in vos collatum hoc Dei beneficium* Omne beneficium Dei solet appellari χάρις· hic vero intelligitur vocatio per Euangelium. Sicut *dari* ita *accipi* dicitur interdum etiam sine effectu, Ioh. 6: 33, Act. 2: 32, Apoc. 3: 8.

2. *Λέγει γάρ· Καιρῷ δεκτῷ ἐπήκουσά σου, καὶ ἐν ἡμέρᾳ σωτηρίας ἐβοήθησά σοι, ait enim, Tempore accepto exaudivi te, et die salutis adiuvi te*] Ipsa verba LXX Interpretum Esai. 49: 8. *Καιρὸς δεκτὸς*, in Hebraeo עֵת רָצוֹן, est tempus illud quod Deus elegit ad salutem populi procurandam. Quod ab Esaia dictum de salute temporali, mystice ad salutem aeternam refert Apostolus.

Ἰδοὺ νῦν καιρὸς εὐπρόσδεκτος, ἰδοὺ νῦν ἡμέρα σωτηρίας, ec-

ecce nunc tempus acceptum, ecce nunc dies salutis] Hoc tempore quo nos Apostoli vivimus, tanta rerum notitia, tantis miraculis instructi, hoc vere est tempus quo Deus eximiis modis vobis offert salutem. Sensus idem qui Hebr. 3: 7, 13, 15, 4: 7.

3. *Μηδεμίαν ἐν μηδενὶ διδόντες προσκοπήν, nullam in ulla re dantes offensionem*] Cohaeret hoc cum παρακαλοῦμεν. Ostendit enim quam serio moneat, qui ut aliquid proficiat, nullis terreatur incommodis, nulla non commoda negligat. *Προσκοπὴ* hic quod alibi *πρόσκομμα*, ut Rom. 14: 13, id est, omne id per quod aliquis averti posset ab Euangelio, מוקש.

Ἵνα μὴ μωμηθῇ ἡ διακονία, ne vituperetur ministerium] Id est, *nostra Euangelii praedicatio*.

4. *Ἀλλ' ἐν παντὶ συνιςῶντες ἑαυτοὺς ὡς Θεοῦ διάκονοι*] Id est, *probantes omnibus nostram in hoc ministerio fidem*. Vide supra 4: 2. *Ἐν παντὶ*, id est, *in quavis re*, sicut modo *ἐν μηδενὶ*, *in nulla re*. Cohaerent autem et haec cum illo *παρακαλοῦμεν*.

Ἐν ὑπομονῇ πολλῇ, ἐν θλίψεσιν, ἐν ἀνάγκαις, ἐν ςενοχωρίαις, in multa tolerantia, in afflictionibus, in necessitatibus, in angustiis] Haec ita connectenda sunt, usque dum sequitur, *ἐν ἀγνότητι*. Explicat enim in quibus in rebus ista *tolerantia*, aut ut Tertullianus loquitur *sufferentia*, versetur. *Θλίψεις* et *ςενοχωρίας* hic coniunxit, ut Rom. 2: 9. De voce *ἀνάγκης* vide Luc. 21: 23, 1 Cor. 7: 26. Supra negavit se *ςενοχωρεῖσθαι* respiciens Dei solatia: sed hic res quales in se erant, exponit.

5. *Ἐν πληγαῖς, in plagis*] Act. 16: 23, infra 11: 23, 24.

Ἐν φυλακαῖς, in carceribus] Dicto loco Actorum.

Ἐν ἀκαταςασίαις, in seditionibus] Intelligunt quidam Veterum id ipsum quod *ἀςατεῖν* dixit 1 Cor. 4: 11. Sed rectius Syrus interpretatur *seditiones*. Ita enim vox illa Graeca sumitur Prov. 26: 28, Luc. 21: 9, 1 Cor. 14: 33, infra 12: 20, Iac. 3: 16. Utitur hoc sensu et Polybius in fragmentis a Valesio editis. Exempla vide Act. 16: 12, 17: 23 et seqq.

Ἐν κόποις, in laboribus] *Κόποι* sunt *labores ad lassitudinem*. Vide 1 Cor. 15: 58 et infra 11: 23, 26, 1 Thess.

2: 9, 3: 5. Adde Act. 20: 35, 1 Cor. 15: 10, Gal. 4: 11, Col. 1: 29, 1 Tim. 4: 10.

Ἐν ἀγρυπνίαις, in vigiliis] Sic et infra 11: 27.

Ἐν νηστείαις, in ieiuniis] 1 Cor. 4: 11, Phil. 4: 12.

6. *Ἐν ἁγνότητι*] *In abstinentia a Venere*, atque etiam a rebus quae talis culpae suspicionem parere poterant. Vide infra 11: 2, 1 Tim. 5: 22.

Ἐν γνώσει] *In cognitione Legis κατὰ τὸ ῥητὸν* [*secundum verba*] et *κατὰ τὴν μυστικωτέραν διάνοιαν* [*secundum sensum magis mysticum*].

Ἐν μακροθυμίᾳ] *In lenitate adversum eos qui in ipsum deliquerant.*

Ἐν χρηστότητι] *In beneficentia adversus omnes*, חסד.

Ἐν πνεύματι ἁγίῳ, in Spiritu Sancto] Cum prophetiis, linguis, sanationibus.

Ἐν ἀγάπῃ ἀνυποκρίτῳ, in dilectione non ficta] Rom. 13: 9, 1 Petr. 1: 22.

7. *Ἐν λόγῳ ἀληθείας, in verbo veritatis*] Praedicando Euangelium nulla ex parte adulteratum, supra 4: 2.

Ἐν δυνάμει Θεοῦ, διὰ τῶν ὅπλων τῆς δικαιοσύνης τῶν δεξιῶν καὶ ἀριστερῶν] *Dei virtute nobis arma subministrante, tam dextra quam sinistra, ad iustitiam implendam.* Milites dextra hastam gerunt, scutum sinistra. In rebus secundis hasta utuntur, in rebus duris scuto. Sic Deus Apostolo et adiutoribus eius vires dabat eximias per quas et secundis et adversis rebus recte uterentur. Hunc sensum exigunt sequentia. Simile proverbium apud Homerum:

Οἶδ' ἐπὶ δεξιὰ, οἶδ' ἐπ' ἀριστερὰ νωμῆσαι βῶν.

[*Sum gnarus acuti dextra laevaque movendi*].

8. *Διὰ δόξης καὶ ἀτιμίας*] *Sive honor nobis habetur, sive contemnimur.*

Διὰ δυσφημίας καὶ εὐφημίας] *Sive male sive bene de nobis homines loquuntur.*

Ὡς πλάνοι, καὶ ἀληθεῖς] Desunt verba duo. *Tanquam impostores habemur, et veridici sumus.* Non deterrent nos calumniae per quas ut impostores traducimur, quo minus pergamus doctrinam illam quae vera est et ob quam traducimur eloqui. De nomine *πλάνων* et *impostorum*, quod datum Christo, Apostolis ac Christianis, diximus ad Matth. 27: 63. *Πλάνος* Hebraeis מסית.

9.

9. *Ὡς ἀγνοούμενοι, καὶ ἐπιγινωσκόμενοι*] *Multi nos nosse non curant, sed aliis bene noti et chari sumus.* Vide quae dicta a nobis ad Matth. 19: 29. *Ἀγνοούμενοι* מרודים, *ἐπιγινωσκόμενοι* נכרים.

Ὡς ἀποθνήσκοντες, quasi morientes] Credimur quotidie morituri.

Semper casuris similes, nunquamque cadentes.

Καὶ ἰδοὺ ζῶμεν, et ecce vivimus] Adhuc vivimus Dei ope, et vivimus donec Deus ipse morte gloriosa nos honestare voluerit.

Ὡς παιδευόμενοι, καὶ μὴ θανατούμενοι, ut castigati, et non occisi] Id ipsum quod iam dixerat explicat adducto Psalmi loco 118: 18, ubi in Graeco, *παιδεύων ἐπαίδευσέ με ὁ Κύριος, καὶ τῷ θανάτῳ οὐ παρέδωκέ με* [*castigavit me Dominus, at morti non tradidit*] Dicuntur *παιδεύεσθαι* proprie pueri *qui verberibus emendantur*, improprie viri summe pii qui per ista tentamenta semper meliores fiunt.

10. *Ὡς λυπούμενοι, ἀεὶ δὲ χαίροντες*] *Videmur semper in moerore esse* ob tot res adversas, *interim gaudemus* ob testimonium bonae conscientiae, et Dei solatia.

Ὡς πτωχοὶ, πολλοὺς δὲ πλουτίζοντες] *Habemur egenissimi, interim in alios conferimus summas divitias*, dona scilicet Spiritus Sancti.

Ὡς μηδὲν ἔχοντες, καὶ πάντα κατέχοντες] *Nihil mancipio habentes, usu omnia.* Nam qui oculos suos pro ipso daturi erant, ecquid ipsi de bonis suis negassent? Gal. 4: 15. Ipse quidem de his nihil sibi sumebat, sed dabat pauperibus Iudaeis quantum volebat tanquam de suo. Sic impletum eminenter vaticinium Esaiae 61: 4.

11. *Τὸ στόμα ἡμῶν ἀνέῳγε πρὸς ὑμᾶς, Κορίνθιοι, os nostrum aperit ad vos, o Corinthii*] Hoc *ἀνέῳγε* hic est pro Hithpael, ut et passivum sequens, התפתח [*patefecit se*]. *Aperire os* frequens Hebraeis locutio, ut Iob. 3: 1, Matth. 5: 2, 13: 35. Significat autem hic non *quovis modo loqui*, sed *liberaliter et aperte loqui.* Elucet enim in verbis praecedentibus mira quaedam *δεινότης* [*dicendi vehementia*], quam observavit Augustinus.

Ἡ καρδία ἡμῶν πεπλάτυνται, animus noster dilatatus est] Non verbis tantum liberalis sum in vos, sed et affectu animi, התרחב: sic רחב לב [*latitudo animi*] 1 Reg. 4: 29.

Pari modo dicitur *dilectio effusa in cordibus* Rom. 5: 5. Hunc affectum etiam infra commemorat 7: 3.

12. *Οὐ στενοχωρεῖσθε ἐν ἡμῖν*] Id est, *non exiguum locum in animo nostro possidetis*, קצרתם.

Στενοχωρεῖσθε δὲ ἐν τοῖς σπλάγχνοις ὑμῶν] *Vestra ex parte est cor angustum*, affectus tenuis, in me scilicet. *Σπλάγχνα* [*viscera*] non tantum de *miseratione*, sed et de alio quovis *affectu* dicuntur infra 7: 15, Philem. 7, 20. Dicit autem hoc Corinthiis non omnibus, sed quibusdam.

13. *Τὴν δὲ αὐτὴν ἀντιμισθίαν ὡς τέκνοις λέγω· πλατύνθητε καὶ ὑμεῖς*] Distinguenda haec in hunc modum, *Τὴν δὲ αὐτὴν ἀντιμισθίαν* (*ὡς τέκνοις λέγω*) *πλατύνθητε καὶ ὑμεῖς*, *vicissim et vos* (*nam ut filiis loquor*) *dilatate vos*. *Τὴν ἀντιμισθίαν* est pro *καθ' ἀντιμισθίαν*, *ad vicem rependendam*: *τὴν αὐτὴν eandem*, id est, parem affectui meo. Ita hunc locum accepere et Syrus et Arabs: recte. Vocem *ἀντιμισθίας* habuimus et Rom. 1: 27. Idem postulat Apostolus infra 7: 2.

14. *Μὴ γίνεσθε ἑτεροζυγοῦντες ἀπίστοις*] Monet eos, ut et in priore epistola, ne in idoleis convivarentur. *Ἑτεροζυγεῖν* est *alteram partem iugi trahere*, id est, *idem iugum subire*. Quare Syrus hic dixit, *Ne sitis filii unius iugi cum iis qui non credunt*. Et est hic applicatio mystica Legis Deut. 22: 10, ubi loca attulimus Plauti et Calphurnii. Vide Praeceptum vetans CCLXXXI. Ovidius:

Non bene inaequales veniunt ad aratra iuvenci.

Papinius primo Thebaidos, de aequalibus quidem tauris, sed rudibus adhuc:

Sic ubi delectos per torva armenta iuvencos
Agricola imposito sociare affectat aratro,
Illi indignantes queis nondum vomere multo
Ardua nodosos cervix descendit in armos,
In diversa trahunt, atque aequis vincula laxant
Viribus, et vario confundunt limite sulcos.

Τίς γὰρ μετοχὴ δικαιοσύνῃ καὶ ἀνομίᾳ, *quae enim coniunctio iustitiae cum iniquitate*] Amicitia pares aut recipit aut facit. Intelligendum hoc pro materia de qua agitur. Est enim inter homines omnes quaedam societas, sed non talis. Sunt haec כלאים [*species diversae*] Lev. 19: 19, ubi *ἑτεροζύγῳ* quidam Interpretes. *Δικαιοσύνη* hic est

est *cultus Dei ex ipsius praescripto.* '*Ἀνομία religio sine Lege Divina, et contra eam.* Eadem sententia Sirach. 13: 20 et in Ps. 1.

Τίς δὲ κοινωνία φωτὶ πρὸς σκότος, aut quae communio lucis et tenebrarum] *Lux* est Euangelium; *tenebrae*, Gentium fabulae.

15. *Τίς δὲ συμφώνησις Χριςῷ πρὸς Βελίαλ, quis Christi consensus cum Beliale*] Id est, *cum quovis homine exlege.* Nam בליעל *παράνομον* [*exlegem*] vertunt LXX Deut. 13: 13, Iud. 19: 22, 2 Sam. 16: 7, 20: 1, 23: 5, 1 Reg. 21: 10, 13, Prov. 6: 12. Nimirum a בלי [*sine*] quod est *ςερητικὸν* [*privativum*], et על quod *iugum* significat, quae est Hieronymi etymologia. Alii alias adferunt: sed Graeci hanc sunt secuti. Christus obedire Deo nos docuit, illi cupiditatibus tantum suis obsequuntur. Quidam libri habent *Βελιὰρ* mutata ultima. Sic *Βεελζεβοὺλ* pro *Βεελζεβοὺβ*, *Ἀβακοὺμ* pro *Ἀβακοὺκ*, *Ἰωβὰρ* pro *Ἰωβὰβ*, *Συχὰρ* pro *Συχὴν*. Vide quae ad Matth. 10: 25 et ad Ioh. 4: 5.

Ἢ τίς μερὶς πιςῷ μετ' ἀπίςου, aut quae pars fidelis cum infideli] *Quid commune?* Ita enim loquuntur Hebraei 2 Sam. 21: 1, Act. 8: 21.

16. *Τίς δὲ συγκατάθεσις ναῷ Θεοῦ μετὰ εἰδώλων, quae societas templi Dei cum idolis*] *Συγκατάθεσις, societas.* Nam Exod. 23, ubi est in Hebraeo לא תשת ידך עם רשע, *ne ponas manum tuam cum impio*, Graeca versio habet, *οὐ συγκαταθήσῃ μετὰ τοῦ ἀδίκου* [*impio ne sociare*]. Philosophi *συγκατάθεσιν* vocant *animi assensionem.*

Ὑμεῖς γὰρ ναὸς Θεοῦ ἐςε ζῶντος, vos enim estis templum Dei vivi] *Templum* est ubi Deus habitat: in piis habitat Deus per Spiritum Sanctum: sunt igitur *templum Dei.* Idem sensus 1 Cor. 3: 17 et 6: 19. Nec frustra addidit *ζῶντος*, quia Dii Gentium erant homines mortui. Vide Matth. 26: 63, Ioh. 6: 69, Act. 14: 15, 1 Thess. 1: 9, 1 Tim. 3: 15, 6: 17.

Καθὼς εἶπεν ὁ Θεός· Ὅτι ἐνοικήσω ἐν αὐτοῖς καὶ ἐμπεριπατήσω, sicut dicit Deus: Inhabitabo in illis et inambulabo] Est applicatio mystica loci Lev. 26: 11 et 12, ubi in Graeco: *Θήσω τὴν σκηνήν μου ἐν ὑμῖν* [*Ponam tabernaculum meum inter vos*]. Deinde verbis quibusdam interpositis, *καὶ ἐμπεριπατήσω ἐν ὑμῖν.* Citavit hunc locum,

cum, ut et alios, cum libertate aliqua Paulus: itaque et in medio posita omittit, et personam mutat, salvo sensu. Et משכני quod LXX, *θήσω σκήνην*, recte vertit *ἐνοικήσω*, quomodo et Graeci Esai. 32: 18; alibi per *οἰκεῖν* aut *κατοικεῖν*. Confer Ezech. 37: 27, Rom. 8: 11, 2 Tim. 1: 14.

Καὶ ἔσομαι αὐτῶν Θεὸς, καὶ αὐτοὶ ἔσονταί μοι λαὸς, et ero illorum Deus, et ipsi erunt mihi populus] Sunt haec quoque verba ex sequentibus in Levitico, ubi Graeci, *καὶ ἔσομαι ὑμῶν Θεὸς, καὶ ὑμεῖς ἔσεσθέ μοι λαὸς*, quae verba Christianis multo magis quam veteribus Israelitis competunt.

17. *Διὸ ἐξέλθετε ἐκ μέσου αὐτῶν, καὶ ἀφορίσθητε, λέγει Κύριος, propter quod exite de mediis iis, et deserite illos, dicit Dominus*] Quod de Babyloniis deserendis dixerat Esaias 52: 11, id pari iure aptat ad idololatras alios. In Graeco Esaiae est: *Ἐξέλθετε ἐκ μέσου αὐτῆς, ἀφορίσθητε*.

Καὶ ἀκαθάρτου μὴ ἅπτεσθε· κἀγὼ εἰσδέξομαι ὑμᾶς, et immundum ne tetigeritis: et ego recipiam vos] In Esaiae dicto loco ante ea quae habuimus praecessit, *ἀκαθάρτου μὴ ἅψησθε*. Sequitur porro quibusdam interiectis, *ὁ ἐπισυνάγων ὑμᾶς Θεὸς Ἰσραήλ* [*qui colligit vos Deus Israelis*]. In Hebraeo מאספכם. Verbum אסף plerumque vertitur *ἐπισυνάγειν* et *συνάγειν*· sed et *προσλαμβάνειν*, ut Ps. 26: 9, quod idem est cum *εἰσδέχεσθαι*. Vide Rom. 14: 3, 15: 7, Philem. 12, 17. Per *animalia immunda* et *res immundas* significari idololatras sentiunt et Hebraei. Vide quae diximus ad Act. 10.

18. *Καὶ ἔσομαι ὑμῖν εἰς πατέρα, καὶ ὑμεῖς ἔσεσθέ μοι εἰς υἱοὺς καὶ θυγατέρας, λέγει Κύριος παντοκράτωρ, et ero vobis in Patrem, et vos eritis mihi in filios et filias, dicit Dominus omnipotens*] Vulgo putant desumptum ex loco Ier. 31: 1. Propius accedit locus Ieremiae eodem capite, 9. Sed puto desumptum ex hymno aliquo celebri apud Hebraeos. *Παντοκράτωρ* respondet Hebraeo שדי aut צבאות. Nam utraque haec vox Graece sic vertitur.

CAPUT VII.

1. *Ταύτας οὖν ἔχοντες τὰς ἐπαγγελίας, haec ergo habentes promissa*] Deum in nobis semper habitaturum, Deum nobis fore Patrem.

Καθαρίσωμεν ἑαυτοὺς, mundemus nos] שׁוּ.

Ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς, omni squalore carnis] Qui opponitur τῇ ἁγνότητι [*castitati*], de qua supra 6: 6. Euangelica explicatio Legum de טמאות [*immunditiis*].

Καὶ πνεύματος, et spiritus] Inquinatur spiritus per mala dogmata et actus malos.

Ἐπιτελοῦντες ἁγιωσύνην ἐν φόβῳ Θεοῦ] *Sanctitatem animi implentes opere, idque respectu Dei.*

2. *Χωρήσατε ἡμᾶς*] *Recipite nos, in cor* scilicet *vestrum*. Est enim sensus repetitus ex superiore 6: 13.

Οὐδένα ἠδικήσαμεν] *nemini fuimus malo exemplo*. Vide 1 Cor. 6: 10. Syrus hic posuit verbum עלב, quod est *illudere alicui*. Ex contrario significat se aperte et ingenue cum eis egisse.

3. *Οὐ πρὸς κατάκρισιν λέγω, non ad traductionem dico*] Corrigere eos vult, non *traducere*, quod hic est κατακρίνειν. Antecedens pro consequente.

Προείρηκα γὰρ ὅτι ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν ἐςε, dixi enim in animis nostris vos esse] Nempe supra 6: 12, *magnum ibi habetis locum.*

Εἰς τὸ συναποθανεῖν καὶ συζῆν, ad simul moriendum vivendumque] Sic Horatius:

Tecum vivere amem, tecum obeam libens.

Et alibi:

— Ibimus, ibimus
Utcunque praecedes, supremum
Carpere iter comites parati.

Egregius χαρακτὴρ [*index*] boni pastoris, Ioh. 10: 11.

4. *Πολλή μοι παῤῥησία πρὸς ὑμᾶς*] *Magnum mihi ius libere apud vos loquendi*. Est et hic μετωνυμία [*transnominatio*].

Πολλή μοι καύχησις ὑπὲρ ὑμῶν] *Multum gaudeo vestri* cau-

causa, ubi vos in pietate perseverare ac proficere intelligo.

Πεπλήρωμαι τῇ παρακλήσει, ὑπερπερισσεύομαι τῇ χαρᾷ ἐπὶ πάσῃ τῇ θλίψει ἡμῶν, repletus sum solatio, superabundo gaudio post omnia adversa] Ἐπὶ hic significat *post*. Sic ἐπὶ τοῖς συμβεβηκόσι, *post eventum*. Apud Demosthenem: Ἐπὶ τούτοις πολλὰ ἕτερα διεξῄει, *Posthaec multa commemorabat alia*. Dicit hic generaliter quod iam explicabit specialius: primum dicens quae fuerint *adversa*; deinde, quod illud *gaudium* atque *solatium*.

5. *Καὶ γὰρ ἐλθόντων ἡμῶν εἰς Μακεδονίαν, quum enim venissemus in Macedoniam*] Act. 20: 3, supra 1: 16.

Οὐδεμίαν ἔσχηκεν ἄνεσιν ἡ σὰρξ ἡμῶν, nullam requiem habuit caro nostra] Idem loquendi genus habes supra 11: 12. Vide et Act. 24: 23, et infra 8: 13. Vix respirare nobis a malis licuit, tot erant hostes, tot insidiatores.

Ἀλλ' ἐν παντὶ θλιβόμενοι, sed omnem afflictionem passi] Rursum subauditur *fuimus*, more Hebraeo ut supra 5: 6, et alibi saepe. Ἐν παντὶ ut supra 6: 4.

Ἔξωθεν μάχαι, foris pugnae] A Gentibus et Iudaeis. Hi enim sunt οἱ ἔξω, 1 Cor. 5: 12.

Ἔσωθεν φόβοι, intus timores] *A falsis fratribus* 11: 26. Est allusio ad locum Deut. 32: 25. Ἔξωθεν ἀτεκνώσει αὐτοὺς μάχαιρα καὶ ἐκ τῶν ταμιείων φόβος [*Foris prole orbabit eos gladius atque e conclavibus pavor*].

6. *Ἀλλ' ὁ παρακαλῶν τοὺς ταπεινοὺς*] *Is qui consolatur afflictos*. Respicitur locus Esai. 61: 1, 3. Vide et Luc. 1: 52.

Παρεκάλεσεν ἡμᾶς ὁ Θεὸς, ἐν τῇ παρουσίᾳ Τίτου, consolatus est nos Deus, adventu Titi] Vide supra 2: 13. Ostendit quanti Titum faciat, ut eo magis attollat officia quae Corinthii Tito praestiterant.

7. *Οὐ μόνον δὲ ἐν τῇ παρουσίᾳ αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ παρακλήσει ᾗ παρεκλήθη ἐφ' ὑμῖν, non solum autem adventu eius, sed etiam solatio, quo affectus est in vobis*] Gaudet non tam Titi causa quam ipsorum, quod in Tito ostendissent, quanti Paulum et Euangelium a Paulo praedicatum facerent. Dicit autem ἐν τῇ παρακλήσει, intelligens ipsam narrationem τῆς παρακλήσεως per μετάληψιν [*transsumptionem*], qualem et alibi observavimus.

Ἀναγ-

Ἀναγγέλλων ἡμῖν τὴν ὑμῶν ἐπιπόθησιν, referens nobis vestrum desiderium] *Desiderium vestrum mei videndi.* Sic et ἐπιπόθειας nomen habuimus Rom. 15: 23. Ἐπιποθέω respondet vocibus אוה, ערג, תאב.

Τὸν ὑμῶν ὀδυρμόν] *Moerorem* nempe piorum Corinthi ob ea mala, quae in Asia et Macedonia Paulus pertulerat. Ὀδυρμὸν habuimus et Matth. 2: 18, ubi respondet voci תמרורים [*amaritudinum*]. Ier. 31: 15 נוד vertitur ὀδύρομαι.

Τὸν ὑμῶν ζῆλον ὑπὲρ ἐμοῦ, studium vestrum in me] Intelligit *ardens studium* illorum piorum Corinthi in defendenda bona Pauli fama contra calumnias. Vide Ioh. 2: 17, 1 Cor. 12: 31, infra 11: 2.

Ὥστε με μᾶλλον χαρῆναι] *Ut eo magis gauderem* videns honorem Titi cum meo esse coniunctum.

8. *Ὅτι εἰ καὶ ἐλύπησα ὑμᾶς ἐν τῇ ἐπιστολῇ, quodsi et vos contristavi in epistola*] In illa priore in qua multa sunt asperiora, quia multa erant mala et late serpserant.

Οὐ μεταμέλομαι, non me poenitet] Dicturus eandem sententiam si in iisdem rebus poneretur. Ita olim de se dixit Phocion.

Εἰ καὶ μετεμελόμην] Id est, *quanquam doluit mihi*, nempe quod illa generalitate verborum multi pii se quoque notari putaverant.

Βλέπω γὰρ ὅτι ἡ ἐπιστολὴ ἐκείνη, εἰ καὶ πρὸς ὥραν, ἐλύπησεν ὑμᾶς, video enim epistolam illam, etsi modo ad tempus, vos contristasse] Πρὸς ὥραν, id est, *modico tempore.* Sic sumitur haec locutio etiam Gal. 2: 5, Philem. 15. Sic πρὸς καιρὸν ὥρας [*ad tempus horae*], 2 Thess. 2: 17. Sumpsit autem Apostolus vocem ὥρας magis Latino quam Graeco significatu. Nam Graecia vetus *anni tempestates* et *rerum occasiones* hoc vocabulo expressit; Latini vero et Graeci posteriores, *congruam temporis partem* sic vocant: et proprie quidem *diei partem duodecimam:* per abusionem vero *quodvis tempus non diuturnum.*

9. *Νῦν χαίρω, οὐχ ὅτι ἐλυπήθητε, ἀλλ' ὅτι ἐλυπήθητε εἰς μετάνοιαν*] *Gaudeo non* ἁπλῶς [*absolute*], *quod doluistis,* sed κατά τι [*relative*], *quia dolor ille emendationem toti Ecclesiae attulit. Dolor secundum Deum* est

Deum] est is qui ob id suscipitur, quod sciatur Deus offendi peccatis.

'Ἐλυπήθητε γὰρ κατὰ Θεὸν, *contristati enim estis secundum Deum*] Id est, *convenienter Divinae voluntati.* Sic κατ' ἀρετὴν πρᾶξεις, *actiones quae virtuti conveniunt.*

Ἵνα ἐν μηδενὶ ζημιωθῆτε ἐξ ἡμῶν] *Ita ut nullum per nos damnum acceperitis.* Quid enim damni accipit, qui melior fit?

10. Ἡ γὰρ κατὰ Θεὸν λύπη μετάνοιαν εἰς σωτηρίαν ἀμεταμέλητον κατεργάζεται, *qui enim secundum Deum dolor est poenitentiam in salutem non resipiscendam operatur*] Per μετάνοιαν intelligit ipsam *emendationem*, quae talem dolorem subsequi solet. Et est hic quasi ἀντανάκλασις *refractio*]. Nam μετάνοιαν ἀμετανόητον [*poenitentiam non poenitendam*] si dixisset, perfecta fuisset ἀντανάκλασις, ut cum Plinius dicit, *Superest ut meae poenitentiae poenitentiam agam.*

Ἡ δὲ τοῦ κόσμου λύπη θάνατον κατεργάζεται, *mundi autem dolor mortem operatur*] Moeror ob ignominiam acceptam, ob res amissas, ob ereptos amicos, saepe aut morbos mortiferos parit, aut etiam homines ad ultro quaerendam mortem adigit. Piis neutrum eveniet, ut qui didicerit ἀνθρώπινα φέρειν ἀνθρωπίνως [*humana aequo animo ferre*].

11. Ἰδοὺ γὰρ] Hoc *ecce* est exemplum recens adferentis eius quod dixerat.

Σπουδήν· ἀλλὰ ἀπολογίαν, *diligentiam, imo et excusationem*] Ἀλλὰ hic valet *imo et*, אַף. Ἀπολογίαν, id est, *excusationem* suae negligentiae, primum apud Timotheum, deinde apud Titum. In Glossario, ἀπολογία, *excusatio, purgatio, satisfactio.* Et alibi, *excusatus* ἀπολογησάμενος.

Ἀλλὰ φόβον, *imo et timorem*] Propter illa quae scripserat in priore Epistola 4: 2, 19, 20, 21.

Ἀλλὰ ἐπιπόθησιν, *imo et desiderium*] Nempe quia spem reditus sui Paulus fecerat 1 Cor. 4: 19, 16: 5 et sequentibus.

Ἀλλὰ ζῆλον, *imo et studium*] Pro Pauli bona existimatione, supra 7.

Ἀλλ' ἐκδίκησιν] *Vindictam* appellat hoc quod tales Doctores Corinthii deseruerant.

Ἐν

Ἐν παντὶ συνεστήσατε ἑαυτοὺς ἁγνοὺς εἶναι ἐν τῷ πράγματι] *Συνεστήσατε* hic est *rebus probastis*. Sic *συστῆσαι* per *δεῖξαι* [*demonstrare*] exponit Demosthenes contra Callippum. *Manifestum fecistis vos insontes esse in hoc negotio*, nempe in iis quae ad mei contemptum dictaque factaque erant.

12. *Ἄρα εἰ καὶ ἔγραψα ὑμῖν*] *Si quid scripsi*, nempe ea de re, et subaudiendum *id scripsi*, ut supra 2: 10, 5: 13, et alibi saepe.

Οὐχ εἵνεκεν τοῦ ἀδικήσαντος, non propter eum qui fecit iniuriam] Non quod ei male vellem.

Οὐδὲ εἵνεκεν τοῦ ἀδικηθέντος, nec propter eum qui passus est] Nec quod mihi ex ipsius dolore solatium quaererem. Inest enim *τῇ τιμωρίᾳ τὸ παρηγοροῦν τοὺς πεπονθότας* [*poenae ut iniuria affectos maxime consoletur*], ut diximus libro II de Iure Belli ac Pacis 20. 6.

Ἀλλ' εἵνεκεν τοῦ φανερωθῆναι τὴν σπουδὴν ἡμῶν τὴν ὑπὲρ ὑμῶν πρὸς ὑμᾶς ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, sed ad manifestandum studium nostrum quod habemus pro vobis apud vos coram Deo] Sic Graeci. At Syrus, et forte melius, *τὴν σπουδὴν ὑμῶν τὴν ὑπὲρ ἡμῶν* [*studium vestrum quod habetis erga nos*], sine illo *πρὸς ὑμᾶς*, quod et in aliis Codicibus deest: ut sensus sit, *In hoc ea de re scripseram, ut appareret omnibus quam me ametis coram Deo*, id est, sincere, Deo conscio.

13. *Διὰ τοῦτο παρακεκλήμεθα ἐπὶ τῇ παρακλήσει ὑμῶν, ideo solati sumus solatio vestro*] Id est, ex litteris vestris quas ad me miseratis per Timotheum.

Περισσοτέρως δὲ μᾶλλον, abundantius magis] Duplex comparativus, ut Marc. 5: 26 et 7: 36. Talia sunt *μᾶλλον ἐνδικώτεραι* [*magis iustiores*] apud Aeschylum, *μᾶλλον εὐτυχέστερος* [*magis fortunatior*] apud Euripidem, *μᾶλλον ὀλβιώτερος* [*magis beatior*] apud Aristophanem, *αἱρετώτερον μᾶλλον* [*eligibilius magis*] apud Aristotelem. Sic et apud Plautum *magis certius*, *magis maiores*, *magis dulcius*, apud Virgilium *magis beatior*, apud Valerium Maximum *magis locupletior*, quae notata in doctissimis de Grammatica Vossii libris.

Ἐχάρημεν ἐπὶ τῇ χαρᾷ Τίτου] *Gaudio nobis fuit id gaudium, quod Titus a vobis secum attulit.*

Ὅτι ἀναπέπαυται τὸ πνεῦμα αὐτοῦ ἀπὸ πάντων ὑμῶν] *Quod per vos omnes recreatus fuerat eius animus.* De hoc significatu vocis *ἀναπαύειν* diximus 1 Cor. 16: 18.

14. *Ὅτι εἴ τι αὐτῷ ὑπὲρ ὑμῶν κεκαύχημαι, οὐ κατῃσχύνθην*] *Ita ut si quid magnifice de vestro in me affectu apud Titum praedicaverim, in eo non vanus apparuerim.* Est autem in voce *κατῃσχύνθην* Effectum positum pro Causa. Nam qui mendacii convincuntur, eos pudor sequi solet.

Ἀλλ' ὡς πάντα ἐν ἀληθείᾳ ἐλαλήσαμεν ὑμῖν, οὕτω καὶ ἡ καύχησις ἡμῶν ἡ ἐπὶ Τίτου ἀλήθεια ἐγενήθη] Ἐπὶ Τίτου hic est *apud Titum.* Sic *ἐπὶ τοσούτων μαρτύρων*, *apud tot testes*, apud Lucianum. *Sicut vos quaecunque vobis dixi, vera comperistis, sic et Titus vera comperit, quae ipsi de vobis dixeram.*

15. *Καὶ τὰ σπλάγχνα αὐτοῦ περισσοτέρως εἰς ὑμᾶς ἐστιν*] *Amor eius erga vos multo magis est*, id est, fertur. Locutio similis Ps. 145: 9.

Ἀναμιμνησκομένου τὴν πάντων ὑμῶν ὑπακοήν, reminiscentis omnium vestrûm obedientiam] Eam scilicet quam Corinthii Tito tanquam Pauli vicario exhibuerant. Vide infra 8: 23.

Ὡς μετὰ φόβου καὶ τρόμου ἐδέξασθε αὐτόν, quomodo cum timore et tremore exceperitis ipsum] Vide supra 2, et Ps. 2: 11.

16. *Χαίρω ὅτι ἐν παντὶ θαῤῥῶ ἐν ὑμῖν, gaudeo quod in omnibus confido in vobis*] *Quod tales sitis ut de vobis mihi omnia optima possim polliceri.* Est et hic *μετωνυμία* [*transnominatio*] Effectus pro Causa. Sic infra 10: 1. Adde Prov. 31: 11.

CAPUT VIII.

1. *Γνωρίζομεν δὲ ὑμῖν, ἀδελφοί, τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ τὴν δεδομένην ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Μακεδονίας, notam autem facimus vobis, Fratres, gratiam Dei quae data est Ecclesiis Macedoniae*] Multum sane erat quod fecerant Macedones, quorum exemplo Paulus Corinthios vult excitare. Sed Paulus, ut solent Apostoli, pro effectu

cau-

causam nominat, docens omnia quae a Christianis fiunt, deberi non cuivis, sed eximiae Dei bonitati, ut qui tot et tam gravia peccata remiserit, voluntatem suam tam aperte revelaverit, ultro vocaverit a se abalienatos, et id per tot miracula. Hae sunt causae propter quas in Novo Testamento quam in Vetere uberior est, et esse debet, gratiae commemoratio.

2. *Ὅτι ἐν πολλῇ δοκιμῇ θλίψεως ἡ περισσεία τῆς χαρᾶς αὐτῶν, καὶ ἡ κατὰ βάθους πτωχεία αὐτῶν ἐπερίσσευσεν εἰς τὸν πλοῦτον τῆς ἁπλότητος αὐτῶν*] In priore membro subaudiendum est *fuit*. *Magnum fuit eorum gaudium* (nempe ex pace conscientiae, ut supra 6: 10) *etiam tunc cum per adversa maxima explorarentur*. Vide supra 2: 9. Macedones enim Christiani vehementer vexati fuerant, et a Gentibus, Act. 16: 20 et seqq., et a Iudaeis Act. 17: 5, 13. *Πτωχεία εἰς τὸ βάθος* est *summa paupertas*, partim ex confiscatione bonorum, partim quia divites Ecclesiam deseruerant. *Πτωχοῦ* vox in his libris saepe non *ad mendicitatem redactum*, sed *re tenuem* significat, ut Marc. 12: 42. *Κατὰ βάθους*, id est, *infima paupertas*. Sic *conditio abiecta* vocatur, מעמקים Ps. 130: 1, *βάθος* Rom. 8: 39. *Ἁπλότης* est hoc quidem loco *liberalitas*, ut infra 9: 11, 13 et Rom. 12: 8, quomodo et *ἁπλῶς* sumitur Iac. 1: 5. Est alioqui vox generalis quae quamvis animi integritatem significat, ut apparet 1 Par. 29: 17, 2 Sam. 15: 11, Prov. 19: 1, supra 1: 12, infra 11: 3, Eph. 6: 5, Col. 3: 22. *Πλοῦτος* vero Paulo est omne *id, quod amplum eximiumque est*, ut vidimus Rom. 2: 4, 9: 23, 11: 12, 33. *Ἐπερίσσευσε* שפע. Egregium est *ἀντίθετον* [*oppositum*] in vocibus *βάθος* et *ἐπερίσσευσε*. *Ipsorum summa paupertas*, id est, ipsi Macedones valde pauperes, *exundarunt in egregiam liberalitatem*. Magna apparet hic Pauli sapientia. Macedones pauperes laudat, ut tanto plus a locupletibus Corinthiis obtineat ad sublevandos in Iudaea pauperes.

3, 4. *Ὅτι κατὰ δύναμιν (μαρτυρῶ) καὶ ὑπὲρ δύναμιν αὐθαίρετοι, Μετὰ πολλῆς παρακλήσεως δεόμενοι ἡμῶν, τὴν χάριν καὶ τὴν κοινωνίαν τῆς διακονίας, τῆς εἰς τοὺς ἁγίους δέξασθαι ἡμᾶς*] Hic quoque ad *δεόμενοι* subauditur *ἦσαν* [*fuerant*], ut modo vox *fuit*. Sic et infra 9: 13. Deinde

est

est vocum traiectio. Nam *μαρτυρῶ* [*testor*] est *παρένθεσις* [*interpositio*]. Illa autem *κατὰ δύναμιν* et *ὑπὲρ δύναμιν* cum sequentibus cohaerent. *Αὐθαίρετοι* respondet Hebraeo מתנדבים Neh. 11: 2, quod *ἑκουσιαζομένους* [*sponte se offerentes*] ibi vertunt Graeci. Sic dicuntur qui non ex Legis praescripto, sed sponte sua aliquid donant, *qualia a pauperibus non postulanda, sed si ultro dent recipi posse* dicit Maimonides, Tom. III fol. 85. *Dedere*, inquit, *pro viribus, imo supra vires*, id est, ita, ut sibimet ipsis incommodarent: deinde, *multum me et socios meos rogarunt, ne hoc recusaremus: τὴν χάριν, beneficium hoc*, ut 1 Cor. 16: 3. Rogarunt etiam *ut in nosmet ipsos reciperemus partem laboris istas pecunias deferendi ad sanctos in Iudaea.* Id enim *διακονία* [*ministerium*] dicitur, sicut et omne *id in quo aliis utiles nos reddimus*, infra 9: 1, 12, 13, 1 Cor. 16: 15.

5. *Καὶ οὐ καθὼς ἠλπίσαμεν*] *Non hoc tantum fecere quod sperabamus.* Subauditur enim *μόνον* [*tantum*].

'Αλλ' ἑαυτοὺς ἔδωκαν πρῶτον τῷ Κυρίῳ, καὶ ἡμῖν διὰ θελήματος Θεοῦ, sed semet ipsi dederunt primum Domino, deinde nobis per voluntatem Dei] Non bona tantum sua, sed et de suo numero polliciti sunt se daturos, qui Corinthum irent. Hic *καὶ* ponitur pro *ἔπειτα*, ut respondeat voci *πρῶτον*. *In ea re*, inquit, *ipsi semet devoverunt et Christo et mihi.* *Διὰ θελήματος Θεοῦ*, *Deo ipsorum animos movente.* Varie sumitur haec locutio: alibi enim *Divinam gubernationem*, ut Rom. 15: 32, alibi *munus a Deo impositum significat.*

6. *Εἰς τὸ παρακαλέσαι ἡμᾶς Τίτον, ἵνα καθὼς προενήρξατο, οὕτω καὶ ἐπιτελέσῃ εἰς ὑμᾶς καὶ τὴν χάριν ταύτην*] *Fecerunt hoc ut eo efficacius me rogarent, ut Titum ad vos mitterem, impleturum id beneficium quod coepit*, excitandi scilicet vos ad sublevandam fratrum in Iudaea inopiam. *Coepit*, nempe cum per vos transiret.

7. *'Αλλ' ὥσπερ ἐν παντὶ περισσεύετε, πίστει*] Non ignoravit Paulus artem Rhetorum, movere laudando. Optimum vero erit post *ἐν παντὶ* ponere *ὑποδιαστολὴν* [*interpunctionem*], ut quod in genere dixit, deinde per species explicet. *In omnibus excellitis, primum in fide*, credendo ea quae credi debent.

Καὶ

Καὶ λόγῳ] *In instituendis aliis.*

Καὶ γνώσει] *Cognitione* historiarum, Poetarum rerumque aliarum, quae etiam in docendo suum usum habere possunt, ut Paulus in his ad Corinthios epistolis ostendit.

Καὶ πάσῃ σπουδῇ, et omni studio] Studium ad agendas res bonas.

Καὶ τῇ ἐξ ὑμῶν ἐν ἡμῖν ἀγάπῃ] Ἐν ἡμῖν pro εἰς ἡμᾶς. *In dilectione illa quae ex vobis*, ex animo scilicet vestro, *ad nos*, supple *fertur.*

Ἵνα καὶ ἐν ταύτῃ τῇ χάριτι περισσεύητε, οὐ κατ' ἐπιταγὴν λέγω] Ita haec puto optime coniungi, *ut in hac etiam beneficentia vincatis alios, id dico quidem* adhortans scilicet, *non tamen impero.*

8. *Ἀλλὰ διὰ τῆς ἑτέρων σπουδῆς, καὶ τὸ τῆς ὑμετέρας ἀγάπης γνήσιον δοκιμάζων*] Dico scilicet hoc, *ut comparatione eius quod fecere Macedones, discam quam sit sincera vestra dilectio*, nempe in illos fratres qui in Iudaea sunt. Ut hic δοκιμάζειν ita infra δοκιμὴν dixit in re eadem 9: 13.

9. *Γινώσκετε γὰρ τὴν χάριν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, scitis enim gratiam Domini nostri Iesu Christi*] *Beneficentiam Christi in nobis*, cuius exemplo et nos benefici in alios esse debemus.

Ὅτι δι' ἡμᾶς ἐπτώχευσε πλούσιος ὤν, qui propter nos pauper factus est cum esset dives] Id est, cum vi illa polleret omnis generis miracula patrandi, etiam mortuos resuscitandi, personam tamen gessit tam humilem, ut ne domum quidem haberet propriam Matth. 8: 20, idque propterea quod id ad salutem nostram conduceret. עני [*pauper*] et דל [*tenuis*] epitheta Messiae.

Ἵνα ὑμεῖς τῇ ἐκείνου πτωχείᾳ πλουτήσητε, ut illius inopia vos divites essetis] Illa Christi humilitas, perfectissimam obedientiam habens comitem, causa fuit per quam vos ad veram iustitiam perducti estis. Dona Spiritus accepistis, vitam accipietis aeternam.

10. *Καὶ γνώμην ἐν τούτῳ δίδωμι, et consilium in hoc do*] Est quidem praeceptum Christi iuvare pauperes, sed modus aliquis libertati relinquitur: quod Macedones fecerant, tale erat ut suaderi magis, quam iuberi posset. Sic γνώμην δίδωμι de coelibatu habuimus 1 Cor. 7: 25.

Τοῦ-

Τοῦτο γὰρ ὑμῖν συμφέρει, hoc enim vobis expedit] Expedit vobis tueri bonam famam quam coepistis consequi. Vestrum iam vobis exemplum proponam. Non est pulchrum audire:

Coepisti melius quam desinis: ultima primis
Distant.

Οἵτινες οὐ μόνον τὸ ποιῆσαι, ἀλλὰ καὶ τὸ θέλειν προενήρξασθε ἀπὸ πέρυσι, qui non solum facere, sed et velle antehac coepistis] Potest aliquo sensu defendi hoc dictum: sed si quis sequentia comparet, videbit esse loquendi genus inversum, qualia multa in Iure civili Romano et in aliis scriptoribus a Viris eruditis notata sunt, ubi in disparium comparatione praecedit quod naturali ordine subsequi debuit: et ita hunc locum interpretati sunt recte et Syrus et Arabs. *Πέρυσι*, in Glossario vertitur, *anno praeterito*, quanquam solet et usurpari de vetustiori tempore. Causa autem cur Corinthii antehac aliquid quidem, sed pauxillum, contulissent ad iuvandos in Iudaea fratres, videtur fuisse quod confiscationibus aut mulctis plurimi essent exhausti, quo spectat id quod habuimus 1 Cor. 10: 13.

11. *Νυνὶ δὲ καὶ τὸ ποιῆσαι ἐπιτελέσατε*] *Nunc perficite quod bene inchoatum est.* Amat Paulus ut et Graeci infinitivos ponere vice nominum idque cum articulo neutro.

Ὅπως καθάπερ ἡ προθυμία τοῦ θέλειν, ut quemadmodum promptus animus volendi] Ea laudanda fuit cum vires non suppeterent. *Πρόθυμος* נדיב לב 2 Par. 29: 31.

Οὕτω καὶ τὸ ἐπιτελέσαι, ita et perficiendi] *Adsit* scilicet: de quali ἐλλείψει [*defectu*] egimus iam aliquoties.

Ἐκ τοῦ ἔχειν] *Ex copia* quae nunc vobis maior est, quam tunc erat, לאל יד [*ad manum*].

12. *Εἰ γὰρ ἡ προθυμία πρόκειται, καθὸ ἐὰν ἔχῃ τις εὐπρόσδεκτος, οὐ καθὸ οὐκ ἔχει, si enim voluntas prompta est, secundum id quod habet accepta est, non secundum id quod non habet*] Etiam hic verbum aliquod subaudiendum est, ut 1 Cor. 14: 34, 1 Tim. 4: 3. *Grata est Deo voluntas pro facultatibus: supra facultates non exigitur.* Non postulat Deus id quod impossibile est.

13. *Οὐ γὰρ ἵνα ἄλλοις ἄνεσις, ὑμῖν δὲ θλίψις, non enim ut aliis sit remissio, vobis autem afflictio*] Subaudiendum il-

illud *exigitur*. Plus dicit quam dixerat. Non modo impossibilia non exegi, sed nec quae supra modum molesta essent. Seneca: *Dabo egenti, sed ut ipse non egeam.*

Ἀλλ' ἐξ ἰσότητος, sed ex aequalitate] Idem ius Actio quod Titio.

Ἐν τῷ νῦν καιρῷ, in praesenti tempore] Iam cum cesset illa in vos vexatio. Est locutio non infrequens LXX Interpretibus, ut Gen. 29: 34, הפעם.

Τὸ ὑμῶν περίσσευμα εἰς τὸ ἐκείνων ὑστέρημα, vestra abundantia in illorum inopiam] Supple *γένηται* [*fiat*] per *πρόζευγμα* [*zeugma a priore*]: sequitur enim ea vox. *Περίσσευμα* est יתרון, *ὑστέρημα* חסרון. Sensus is qui in Cyro Xenophontis: *Ἃ ἂν ἴδω πέρισσὰ ὄντα τῶν ἐμοὶ ἀρκούντων, τούτοις τὰς ἐνδείας τῶν φίλων ἐξαρκοῦμαι* [*Quae superare video id, quod mihi satis est, inde amicorum necessitatibus subvenio*]. Livius: *Ut ex eo quod affluit opibus vestris, sustineatis necessitates aliorum.*

14. *Ἵνα καὶ τὸ ἐκείνων περίσσευμα γένηται εἰς τὸ ὑμῶν ὑστέρημα, ut et illorum abundantia vestrae inopiae sit supplementum*] Ut si quando fames illa, quae nunc Iudaeae incumbit, cessaverit, et vobis forte aliquid acciderit adversi, eveniat vobis id quod dicitur,

> *Habet in adversis praesidia, qui in secundis commodat.*

Ὅπως γένηται ἰσότης, ut fiat aequalitas] Id est, ut mutua sint officia, quemadmodum inter amicos esse debent.

15. *Καθὼς γέγραπται· Ὁ τὸ πολὺ, οὐκ ἐπλεόνασε· καὶ ὁ τὸ ὀλίγον, οὐκ ἠλαττόνησε, sicut scriptum est, Qui multum, non abundavit; et qui modicum, non indiguit*] Interpretes LXX Exod. 16: 18 iisdem prope verbis, *Οὐκ ἐπλεόνασεν ὁ τὸ πολὺ, καὶ ὁ τὸ ἔλαττον οὐκ ἠλαττόνησεν.* Subauditur post *τὸ πολὺ*, et post *τὸ ἔλαττον*, *ἔχων* [*habet*]. Egregia *ἀλληγορία* historiae de manna. Vidit eam et Philo in Allegoriis: *Καὶ ἐπὶ τοῦ μάννα οὖν, καὶ ἐπὶ πάσης δωρεᾶς ἣν ὁ Θεὸς δωρεῖται τῷ γένει ἡμῶν, καλὸν τὸ ἐνάριθμον καὶ μεμετρημένον, καὶ μὴ τὸ ὑπὲρ ἡμᾶς λαμβάνειν πλεονεξίᾳ. Τοῦτό γε τὸ τῆς ἡμέρας οὖν εἰς ἡμέραν συναγαγέτω ἡ ψυχὴ, ἵνα μὴ ἑαυτὴν φύλακα τῶν ἀγαθῶν, ἀλλὰ τὸν φιλόδωρον Θεὸν ἀποφήνῃ* [*Et in manna ergo, et in quovis munere, quod a Deo accipit nostrum genus,* pul-

pulchrum illud, nec numerum excedere nec modum, neque per avaritiam ultra id quod satis sit, sumere. In diem itaque colligat anima quo nisi in diem uti non potest, ne se meliorem bonorum custodem quam munificentissimum Deum putare videatur]. Et in libro Quis sit haeres rerum Divinarum, cum dicta iam verba ex LXX Interpretibus protulisset, addit: Ἡνίκα τῷ τῆς ἀναλογίας ἐχρήσαντο θαυμαστῷ καὶ περιμαχήτῳ μέτρῳ [*Quando praeclara illa atque egregia analogiae mensura usi sunt*]. Spectat et huc ea quam in Symbolo profitemur sanctorum communio.

16. *Χάρις δὲ τῷ Θεῷ τῷ διδόντι τὴν αὐτὴν σπουδὴν ὑπὲρ ὑμῶν ἐν τῇ καρδίᾳ Τίτου, gratias autem Deo, qui eandem pro vobis curam Titi animo indidit*] Vide ut omnia ad bonorum auctorem Deum referat, ut et supra 8: 1.

17. *Ὅτι τὴν μὲν παράκλησιν ἐδέξατο, quoniam exhortationem suscepit*] Illam de qua supra 6.

Σπουδαιότερος δὲ ὑπάρχων αὐθαίρετος ἐξῆλθε πρὸς ὑμᾶς] Sensus est: *Titus, cum eum hortarer ut hoc iter susciperet, ostendit se praevenisse mea desideria, et sua sponte iam id cupiisse. Αὐθαίρετος*, id est, ἑκουσιαζόμενος, ut diximus supra 3.

18. *Συνεπέμψαμεν δὲ μετ' αὐτοῦ τὸν ἀδελφὸν, οὗ ὁ ἔπαινος ἐν τῷ εὐαγγελίῳ διὰ πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν, misimus autem cum illo fratrem, cuius laus est per Euangelium per omnes Ecclesias*] Mos erat Hebraeorum eleëmosynis dispensandis tres praeficere, ut monet Maimonides Tom. III fol. 85. Eum hic sequitur Paulus. Mihi non displicet illorum sententia qui hic Lucam designari putant: ita tamen ut per *Euangelium* non intelligatur liber, qui tunc editus nondum erat, sed ipsum munus Euangelistae, quod Lucas Pauli vice multis in locis fideliter obierat, sive ipsa Euangelii praedicatio, ut infra 10: 14. Ἐν pro διά.

19. *Οὐ μόνον δέ*] *Non tantum* dignus est qui magni fiat ob hoc quod dixi.

Ἀλλὰ καὶ χειροτονηθεὶς ὑπὸ τῶν ἐκκλησιῶν, sed et ordinatus ab Ecclesiis] Mos erat Pauli electionem eorum qui pecunias administrarent, non sibi sumere, sed Synodo permittere, 1 Cor. 16: 3. Adeo non satis illi erat a

a culpa abesse, nisi et suspiciones excluderet. Subauditur et hic *ἐγένετο* [*fuit*]. De verbo *χειροτονεῖν* vide quae dicta Act. 14: 23.

Συνέκδημος ἡμῶν, comes peregrinationis nostrae] Hoc per parenthesin interiectum est, et Lucae optime convenit, ut ex Actis ab ipso scriptis apparet.

Σὺν τῇ χάριτι ταύτῃ, in hanc gratiam] *Μετωνυμικῶς* [*figurate*] *χάριν* vocat id quod ex liberalitate datum est, ut et 1 Cor. 16: 3.

Τῇ διακονουμένῃ ὑφ' ἡμῶν] *Quam nos procuravimus*, in Macedonia scilicet. Sumitur hic verbum *διακονεῖσθαι* sicut *διακονίας* vox supra 4.

Πρὸς τὴν αὐτοῦ τοῦ Κυρίου δόξαν, ad ipsius Domini gloriam] Domini enim honor est cum servi bene officium faciunt.

Καὶ προθυμίαν ὑμῶν, et alacritatem vestram] Nempe excitandam, exemplo Macedonum, ut supra 1.

20. *Στελλόμενοι τοῦτο*] Hoc referendum est ad *συνεπέμψαμεν*, ut illa *οὐ μόνον δὲ* et sequentia sint *παρενθετικῶς* [*per parenthesin*] dicta. *Στελλόμενος, metuens*, ut Matth. 2: 15, id vero hic ponitur pro *cavens*, causa pro effectu. Sic et 2 Thess. 3: 6. Illa est *μεταφορὰ* [*tralatio*] ducta a nautis vela contrahentibus.

Μήτις ἡμᾶς μωμήσηται ἐν τῇ ἁδρότητι ταύτῃ τῇ διακονουμένῃ ὑφ' ἡμῶν, ne quis nos vituperet in hac summa magna quae ministratur a nobis]. *Ἁδρότητα* vocat *summam pecuniae satis magnam*. שרים vertitur *ἁδροὶ* Iob. 29: 9 & 34: 19. In Glossario, *ἁδρὸς, grandis*. Donatus in Virgilii vita *ἁδρὸν validum* interpretatur. Scholiastae Graeci *ἁδρότητα* exponunt *δύναμιν* [*potentiam*], *μέγεθος* [*magnitudinem*].

21. *Προνοούμενοι καλὰ οὐ μόνον ἐνώπιον Κυρίου, ἀλλὰ καὶ ἐνώπιον ἀνθρώπων*] *Curantes ea quae sunt honesta*. Sumptum est hoc ex Graeco, Prov. 3: 4, *Προνοοῦ καλὰ ἐνώπιον Κυρίου καὶ ἀνθρώπων* [*Cura bona coram Deo et hominibus*]. Ubi in Hebraeo LXX legerunt שְׂכל cum punctis iis ut non nomen esset, sed verbum modi imperantis: recte sane. *Ἐνώπιον Κυρίου καὶ ἀνθρώπων, ea quae et Deus probat et viri boni*. Similis locutio Rom. 12: 17.

22. *Συνεπέμψαμεν δὲ αὐτοῖς τὸν ἀδελφὸν ἡμῶν, misimus autem cum illis et fratrem nostrum*] Tertium aliquem qui cum Tito et Luca iret. Hic forte fuerit Epaenetus, memoratus Rom. 16: 5.

Ὃν ἐδοκιμάσαμεν ἐν πολλοῖς πολλάκις σπουδαῖον ὄντα] *Experti sumus sedulum.* In Glossario, σπουδαῖος, *sedulus, studiosus, efficax.*

Νυνὶ δὲ πολὺ σπουδαιότερον, nunc autem multo seduliorem] Si fieri potest, adiecit aliquid ad sedulitatem priorem.

Πεποιθήσει πολλῇ τῇ εἰς ὑμᾶς] Id est, *ideo quod de vobis omnia sperat optima*, me auctore. Vide supra 1: 15.

23. *Εἴτε ὑπὲρ Τίτου*] Supple *quaestio est. Si de Tito agitur.*

Κοινωνὸς ἐμός] *Socius laboris in Euangelio praedicando.*

Καὶ εἰς ὑμᾶς συνεργός] Quod propius vos spectat, *etiam in vobis partim corroborandis, partim corrigendis mihi adiutor fuit.*

Εἴτε ἀδελφοὶ ἡμῶν, sive fratres nostri] Nempe *in disquisitionem veniunt.* Amat ἐλλείψεις [*defectus*] Paulus, rem eloqui properans. De Luca et altero hic loquitur.

Ἀπόστολοι ἐκκλησιῶν] Aliud sunt ἀπόστολοι Χριστοῦ, *a Christo*, eorum principe, *Legati*, aliud *Legati Ecclesiarum.* In Thalmudicis שלוחין sunt, *qui decimas et alia Levitis debita ad ipsos deferebant*, qui ἀπόστολοι in Codice Theodosiano de Iudaeis, ut diximus ad Matth. 10: 1. Ἀποστολὴ eorum munus Iuliano et Epiphanio. Inde sumptum hoc nomen.

Δόξα Χριστοῦ] *Μετωνυμικῶς* [*per transnominationem*], id est, *instrumenta sunt gloriae Christi.*

24. *Τὴν οὖν ἔνδειξιν τῆς ἀγάπης ὑμῶν, καὶ ἡμῶν καυχήσεως ὑπὲρ ὑμῶν, εἰς αὐτοὺς ἐνδείξασθε*] Est Hebraismus ἐνδείξασθε ἔνδειξιν ἀγάπης καὶ καυχήσεως, pro ἀγάπην et καύχησιν. *Ostendite eos a vobis diligi. Ostendite vera esse quae de vestro in me et meos affectu praedico.*

Εἰς πρόσωπον τῶν ἐκκλησιῶν, in conspectu Ecclesiarum] *Ita ut illa vestra dilectio appareat omnibus circum Ecclesiis*, et iis maxime quarum decreta ad vos venerunt.

CA-

CAPUT IX.

1. *Περὶ μὲν γὰρ τῆς διακονίας τῆς εἰς τοὺς ἁγίους περισσόν μοι ἐςὶ τὸ γράφειν ὑμῖν, nam de ministerio, quod fit in sanctos, supervacaneum est mihi scribere vobis*] Haec connectenda fuerant cum superioribus. Ostendit enim se nullis ultra hortatibus uti velle super isto negotio pauperum, cum de ipsis omnia maxima multis de causis exspectet. De voce διακονίας vide supra 8: 4.

2. *Οἶδα γὰρ τὴν προθυμίαν ὑμῶν, novi enim alacritatem vestram*] Vide supra 8: 12, 19.

Ἣν ὑπὲρ ὑμῶν καυχῶμαι Μακεδόσιν] *Quam apud Macedonas magnifice praedico, de qua triumpho.*

Ὅτι Ἀχαΐα παρεσκεύαςαι ἀπὸ πέρυσι, Achaiam ab anno praeterito paratam esse] Idem dicit quod supra 8: 10. Ne Macedonibus plus tribuere videretur, quod plus dedissent, Achaeos, quorum praecipui Corinthii, hoc honore solatur, quod priores incepissent.

Ὁ ἐξ ὑμῶν ζῆλος] *Aemulatio vestri exempli*, קנאה.

Ἠρέθισε, provocavit] הסית vel העיר.

3. *Ἔπεμψα δὲ τοὺς ἀδελφούς, misi autem fratres*] Titum et duos alios praemisit, ipse, si posset, secuturus. Praemisit autem ut cuncta parata inveniret in suo adventu.

4. *Ἐν τῇ ὑποςάσει ταύτῃ τῆς καυχήσεως*] *In hoc fundamento meae iactationis*, ut Ezech. 26: 11 in Graeco. Sic et infra 11: 17. Hebraei dicerent מצב [*statu*].

5. *Τὴν προκατηγγελμένην εὐλογίαν ὑμῶν*] *Εὐλογία*, ברכה *largitio*, ut 1 Sam. 25: 27. *Προκατηγγελμένην*, id est, *προειρημένην*, *praedictam*, de qua iam multum dixi. Sic *προδεδηλωμένην* habemus in tertio Maccabaico.

Οὕτως ὡς εὐλογίαν, καὶ μὴ ὡς πλεονεξίαν, tanquam largitionem, non tanquam avaritiam] *Volenter data.* Rogamus, non eripimus.

6. *Τοῦτο δέ*] *Praeterea vero.* Supple, *censui vos monendos*, e superioribus.

Ἐπ' εὐλογίαις] Id est, *liberaliter*. Sic et Ezech. 34: 26.

Ἐπ' εὐλογίαις καὶ θερίσει, liberaliter et metet] Id est,

a Deo recipiet. Frequens Hebraeis translatio, Iob. 4: 8, Matth. 25: 24, 26, Luc. 19: 21, 22, Ioh. 4: 35—38, 1 Cor. 9: 11, Gal. 6: 7—9.

7. *῞Εκαςος καθὼς προαιρεῖται τῇ καρδίᾳ*] *Ut vult in corde suo*, נדיב לבו Exod. 35: 5. Nam *προαιρεῖσθαι* hic est *velle*, ut Prov. 21: 25 in Graeco *προαίρεσις*, Aristoteli *deliberata voluntas.* Subauditur hic *det.*

Μὴ ἐκ λύπης ἢ ἐξ ἀνάγκης, *non tristis aut invitus*] Nam *τὸ ἀκούσιον* [*involuntarium*] laudem detrahit actioni.

῾Ιλαρὸν γὰρ δότην ἀγαπᾷ ὁ Θεὸς, *hilarem enim datorem diligit Deus*] Est sententia trita apud Hebraeos. Hinc Sir. 32 in Graecis, in Latinis 35: 11, *᾿Εν πάσῃ δόσει ἱλάρωσον τὸ πρόσωπόν σου* [*Ad omne datum hilarem fac vultum tuum*].

8. *Πᾶσαν χάριν*, *omnem gratiam*] Sic appellat *Dei dona*, ut 1 Cor. 3: 10 et alibi.

Περισσεῦσαι εἰς ὑμᾶς] *Facere ut abundent* יותר. Nam Graeci activa sumunt pro dupliciter activis, quae *Hiphil* vocant Hebraei. Sic *βασιλεύειν*, *facere ut quis regnet.*

Πᾶσαν αὐτάρκειαν ἔχοντες] Id est, *contenti iis quae natura desiderat.* Sic *αὐτάρκεια* sumitur 1 Tim. 6: 6, et *αὐταρκὴς* Phil. 4: 11. Usurpat et Polybius *αὐτάρκειαν* hoc sensu. Qui suis parce utitur, multum aliis poterit dare.

9. *Καθὼς γέγραπται· ᾿Εσκόρπισεν, ἔδωκε τοῖς πένησιν· ἡ δικαιοσύνη αὐτοῦ μένει εἰς τὸν αἰῶνα*, *sicut scriptum est*, *sparsit*, *dedit pauperibus: iustitia eius manet in perpetuum*] Sunt verba LXX in Psalmo qui Hebraeis 112: 8. *᾿Εσκόρπισεν*, *sparsit*, id est, *liberaliter erogavit*, ut Prov. 11: 24. *Δικαιοσύνη* hic est *misericordia*, ut Matth. 6: 1. Itaque in dicto Psalmo alii posuere *ἐλεημοσύνη* [*liberalitas*], alii *φιλανθρωπία* [*humanitas*]. *Manet in perpetuum* in Psalmo significat *famam post se longam relinquit.* At ex sensu Pauli *praemia parit aeterna.* Nempe si et aliae virtutes adsint quae adesse debent, sed ita tamen ut inter eas misericordia plurimum valeat.

10. *῾Ο δὲ ἐπιχορηγῶν σπέρμα τῷ σπείροντι*, *qui autem dedit semen seminanti*] *Qui vobis dedit quod daretur pauperibus.* Nam id hic *seminare*, ut supra 6. Sunt autem verba haec et sequentia ex Esai. 55: 10.

Καὶ ἄρτον εἰς βρῶσιν χορηγῆσαι, *et panem ad edendum*

prae-

praestet] *Non tantum vobis det ad vitam necessaria.* Vide Matth. 6: 11.

Καὶ πληθῦναι τὸν σπόρον ὑμῶν, et multiplicet semen vestrum] *Verum etiam det ut in posterum plura dare possitis.* Respicitur locus Deut. 28: 12.

Καὶ αὐξῆσαι τὰ γεννήματα τῆς δικαιοσύνης ὑμῶν, et augeat liberalitatis vestrae proventus] Idem sensus qui in superiori membro. Nam δικαιοσύνην etiam hic vult intelligi τὴν ἐλεημοσύνην. Respicitur autem locus Os. 10: 13, ubi γεννήματα δικαιοσύνης Graeci, qui omisso ו legerunt ירו, et sumpserunt ut nomen, non ut verbum.

11. *Ἐν παντὶ πλουτιζόμενοι, in omnibus locupletati*] Hic rursus subauditur ἐςὲ [*estis*]. Vide et Rom. 9: 28.

Εἰς πᾶσαν ἁπλότητα, in omnem simplicitatem] *Ἁπλότης* hic est *liberalitas*, ut Rom. 12: 8, supra 8: 2.

Ἥτις κατεργάζεται δι' ἡμῶν εὐχαριςίαν τῷ Θεῷ] *Quae causa est, cur nos gratias Deo agamus. Δι' ἡμῶν* non δι' ὑμῶν legit Syrus.

12. *Ὅτι ἡ διακονία τῆς λειτουργίας ταύτης, quoniam muneris huius officium*] Sume ut initio huius capitis.

Οὐ μόνον ἐςὶ προσαναπληροῦσα τὰ ὑςερήματα τῶν ἁγίων, non solum supplet ea quae desunt sanctis] Ut supra 8: 14.

Ἀλλὰ καὶ περισσεύουσα διὰ πολλῶν εὐχαριςιῶν τῷ Θεῷ, sed etiam abundat per multas gratiarum actiones Deo] Ipsa liberalitas per se Deo grata est, deinde alium etiam fructum Deo fert, eo quod qui ea liberalitate sublevantur gratias Deo agunt.

13. *Διὰ τῆς δοκιμῆς τῆς διακονίας ταύτης, per experimentum huius officii*] *Experimenta huius rei*, supra 2: 9, 8: 2.

Δοξάζοντες τὸν Θεὸν, Deum celebrantes] Sermo naturalis fuerat δοξαζόντων. Sed ostendimus ad Marc. 6: 40, rectum pro obliquo saepe poni, non apud nostros tantum Scriptores, sed et apud elegantiores Graecos, quale illud in Homero Iliados Z,

Ἀνδρομάχη θυγάτηρ μεγαλήτορος Ἠετίωνος,
Ἠετίων, ὃς ἔναιεν Ὑποπλάκῳ ὑλήεσσῃ.
[*Magnanimi illius gnata Andromache Eetionis,*
Qui Eetion quondam coluit sylvosum Hypoplacum].

 Item

Item Iliados *Γ*,

Ἄμφω δ' ἑζομένω γεραρώτερος ἦεν Ὀδυσσεύς.

[*Ambo at cum sedeant mage erat venerandus Ulysses*]. Potest tamen dubitari an non sit error exscriptoris, quia mox sequitur *ἐπιποθούντων*.

Ἐπὶ τῇ ὑποταγῇ τῆς ὁμολογίας ὑμῶν εἰς τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ] Id est, *δι' ὁμολογίας*. *Gaudent fratres Iudaei, quod vos quoque per professionem factam in baptismo subieceritis vosmet Euangelio Christi.* Sic *ὁμολογία* dicitur et Hebr. 3: 1, 4: 14, 10: 23. Sic et verbum *ὁμολογεῖν* sumitur 1 Ioh. 4: 3, 15, 2 Ioh. 7.

Καὶ ἁπλότητι τῆς κοινωνίας εἰς αὐτούς] *Deinde gaudent de liberali vestra bonorum communicatione* [*cum ipsis*]. Vide Rom. 15: 26, supra 8: 4, Hebr. 13: 16.

Καὶ εἰς πάντας, et cum omnibus] *Etiam de vestra in alios beneficentia gaudent et Deo gratias agunt*, ne credantur suum tantum negotium gerere.

14. *Καὶ αὐτῶν δεήσει ὑπὲρ ὑμῶν, ἐπιποθούντων ὑμᾶς διὰ τὴν ὑπερβάλλουσαν χάριν τοῦ Θεοῦ ἐφ' ὑμῖν*] Et hic est *μετωνυμία* [*transnominatio*]. Nam *ἐπιποθούντων amantium* est pro *amorem suum ostendentium. Cum vos viderint tam liberales propter Euangelii consortium, Deum pro vobis precantur: et sic quomodo possunt, ostendunt vos a se vehementer diligi.* *Ἐπιποθεῖν* in hoc sensu habes Ps. 119: 131.

15. *Χάρις δὲ τῷ Θεῷ ἐπὶ τῇ ἀνεκδιηγήτῳ αὐτοῦ δωρεᾷ, gratia Deo de eius dono ineffabili*] Paulus in gratiarum actionem se illis in Iudaea fratribus adiungit, et quasi *Amen* illis accinit. *Ἀνεκδιήγητον, id quod tantum est ut explicari nequeat.* Idem alibi *ἀνεκλάλητος*, ut 1 Petr. 1: 8. *Ineffabile*, et alibi *inenarrabile*, dixit Plinius Maior.

CAPUT X.

1. *Αὐτὸς δὲ ἐγὼ Παῦλος, ipse autem ego Paulus*] Quia erant adhuc pauci quidem, sed erant tamen Corinthi qui Paulo obtrectabant: adversus eos Paulus dignitatem muneris sui tuetur.

Διὰ

Διὰ τῆς πρᾳότητος καὶ ἐπιεικείας τοῦ Χριςοῦ, per bonitatem et mansuetudinem Christi] Ἐπιείκεια hic *bonitatem* significat, ut Baruch. 2: 21, Cant. Puer. 13, Sap. 12: 18, 2 Macc. 2: 23, 10: 4, quomodo et ἐπιεικεῖς sunt *viri boni ac faciles* Phil. 4: 5, 1 Tim. 3: 3, Tit. 3: 2. Merito autem has praecipue Christi virtutes commemorat, quia propter earum imitationem maxime spernebatur.

Ὃς κατὰ πρόσωπον μὲν ταπεινὸς ἐν ὑμῖν, ἀπὼν δὲ θαῤῥῶ εἰς ὑμᾶς, qui praesens quidem humilis sum inter vos, absens autem confido in vobis] Sunt haec dicta μιμητικῶς [*imitative*], ut Graeci quidam interpretes recte monuerunt. Idem enim est quod infra 10. Dicebant obtrectatores eum praesentem multo lenius agere, quod offensas metueret, aut gratias captaret. Similes μιμήσεις etiam in Epistola ad Romanos habuimus.

2. *Δέομαι δὲ τὸ μὴ παρὼν θαῤῥῆσαι τῇ πεποιθήσει*] *Rogo ne cogar ubi adero audacter uti ea fiducia quam in Deum habeo*, nempe impleturum Deum mea iusta desideria. Πεποίθησις hic quod πίςις 1 Cor. 12: 9. Sic πεποίθησιν pro *fide* habes et Eph. 3: 12. Respondet Hebraeo בטחה. Hoc est quod dixit *venire cum virga*, 1 Cor. 4: 21.

Ἧι λογίζομαι τολμῆσαι ἐπί τινας τοὺς λογιζομένους ἡμᾶς ὡς κατὰ σάρκα περιπατοῦντας, qua cogito audere in quosdam qui aestimant nos secundum carnem ambulare] Prius illud λογίζομαι est *cogito*, ut Rom. 2: 3 et alibi: alterum illud λογιζομένους est *aestimantes*, ut Marc. 15: 28, Rom. 2: 26. *In carne ambulant*, qui in ministerio Euangelii gratias captant, aut offensas improborum metuunt.

3. *Ἐν σαρκὶ γὰρ περιπατοῦντες, in carne enim ambulantes*] Aliud est κατὰ σάρκα περιπατεῖν, quod iam habuimus, aliud ἐν σαρκί. Hoc enim significat *in conditione esse infirma et multis malis obnoxia*. Vide Hebr. 5: 7 et 2: 14, Gal. 4: 13, 1 Ioh. 4: 2.

Οὐ κατὰ σάρκα ςρατευόμεθα, non secundum carnem militamus] *Bella gerimus non infirma.*

4. *Τὰ γὰρ ὅπλα τῆς ςρατείας ἡμῶν, nam arma militiae nostrae*] Pari ferme translatione Chaldaeus Gen. 48: 22 per *arcum et gladium* preces Iacobi intelligit. Vide et Eph. 6: 11 usque ad 18, 1 Thess. 5: 8, et supra 6: 7.

Οὐ σαρκικὰ, non carnalia] *Non invalida.*

Ἀλλὰ δυνατὰ τῷ Θεῷ, sed potentia Deo] Id est, per *Deum*. Hinc sume explicationem vaticiniorum de victoria Messiae.

Πρὸς καθαίρεσιν ὀχυρωμάτων, ad destructionem moenium] Respicit historiam Iesu, qui ad buccinae sonum Deo agente, deiecit munimenta Ierichuntis. Quod ibi in Graeco est τεῖχος [*murus*], id hic ὀχυρώματος. Solent homines moenibus fidere, Ier. 48: 7. Ideo quicquid est cui quis confidit per similitudinem dicitur ὀχύρωμα, Prov. 21: 22. Qualis erat apud Corinthios humana eruditio, eloquentia, divitiae.

5. *Λογισμοὺς καθαιροῦντες καὶ πᾶν ὕψωμα ἐπαιρόμενον κατὰ τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ, consilia destruentes et omnem altitudinem Dei scientiae se opponentem*] Cohaerent haec cum ςρατευόμεθα caeteris per παρένθεσιν [*interpositionem*] interiectis. Est autem hic primum traiectio pro καθαιροῦντες λογισμοὺς καὶ πᾶν ὕψωμα, deinde ἓν διὰ δυοῖν [*unum per duo*]. Nam λογισμοὺς καὶ πᾶν ὕψωμα positum est pro ὕψωμα λόγων. Explicat ἀλληγορίαν [*latentem sensum*]. Nam ὕψωμα idem quod ὀχύρωμα, *turris et pinnae murorum*. Iis comparat ratiocinationes Philosophorum *quae Euangelio opponebantur*. Εὐαγγέλιον hic κατ' ἐξοχὴν [*per excellentiam*] dicitur γνῶσις τοῦ Θεοῦ, ut supra 4: 6. Vide et et Luc. 1: 77.

Καὶ αἰχμαλωτίζοντες πᾶν νόημα εἰς τὴν ὑπακοὴν τοῦ Χριστοῦ, et capientes omnem intellectum in obsequium Christi] Intelligendum hoc non de effectu (neque enim in omnibus res succedit), sed de argumentis sufficientibus ad effectum totum producendum. Sic *dari* dicitur etiam quod non accipitur. Sic Act. 5: 31, Ioh. 6: 33.

6. *Καὶ ἐν ἑτοίμῳ ἔχοντες ἐκδικῆσαι πᾶσαν παρακοὴν, et omnem inobedientiam ulcisci parati*] Haec est illa virga de qua modo dicebamus, quali usus Paulus in Elymam, in reum incesti, in Hymenaeum, in Philetum.

Ὅταν πληρωθῇ ὑμῶν ἡ ὑπακοή] *Si vos quod vestri est efficii feceritis*. Neque enim duris remediis locus est, ubi tota Ecclesia in morbo cubat. *Necessaria est venia ubi totus deseruit exercitus*, ait Seneca. Videtur respici historia Num. 16: 26.

7.

7. *Τὰ κατὰ πρόσωπον βλέπετε*] *Adeone illa tantum quae apud homines valent respicitis?* Id enim πρόσωπον [*facies*], ut vidimus supra 5: 12, Gal. 2: 6.

Εἴ τις πέποιθεν ἑαυτῷ, si quis confidit sibi] Hebraismus, לו, *apud se.*

Χριστοῦ εἶναι, Christi esse] Subauditur ex superiore ἑαυτὸν, *se a Christo diligi.*

Τοῦτο λογιζέσθω πάλιν ἀφ' ἑαυτοῦ] *Vel me non monente hoc cogitet.*

Ὅτι καθὼς αὐτὸς Χριστοῦ, οὕτω καὶ ἡμεῖς Χριστοῦ, sicut ipse Christi est, ita et nos Christi esse] Apparet id omnibus, inquit, ex vita mea et ex miraculis adeo eximiis et frequentibus.

8. *Ἐάν τε καὶ γὰρ περισσότερόν τι καυχήσωμαι*] *Si quid plus de me dixero, quam alii possent dicere.* In περιαυτολογίαις [*praedicationibus de se*] mira semper Pauli gravitas cum modestia coniuncta.

Περὶ τῆς ἐξουσίας ἡμῶν, de iure nostro] Patres *ius* aliquod habent in liberos. Paulus autem sub Deo et Christo *pater* Ecclesiae, 1 Cor. 4: 15, hoc illi alii de se dicere non poterant.

Ἧς ἔδωκεν ὁ Κύριος ἡμῖν εἰς οἰκοδομὴν καὶ οὐκ εἰς καθαίρεσιν ὑμῶν, quod nobis dedit Dominus ad vos aedificandos, non destruendos] Ius parentum bono liberum, non malo introductum est. Ieremias mandata habebat *diruendi* et *destruendi* 1: 10, Paulus *aedificandi.*

Οὐκ αἰσχυνθήσομαι] *Non deprehendar vanus*, ut supra 7: 14.

9. *Ἵνα δὲ μὴ δόξω ὡς ἂν ἐκφοβεῖν ὑμᾶς διὰ τῶν ἐπιστολῶν, ne autem videar vos per epistolas territare*] *Territare* יריא. Non addam plura ea de re, ne quis inania esse putet *terriculamenta.* Res docebit.

10. *Ὅτι αἱ μὲν ἐπιστολαί, φησί, quod epistolae quidem, inquit*] *Ait ille* quem denoto, et nominare nolo,

Quisquis is est: nam nomen adhuc utcunque tacebo.

Βαρεῖαι, graves] *Pondus habent sententiarum.*

Καὶ ἰσχυραί, et fortes] *Pressae argumentis.*

Ἡ δὲ παρρησία τοῦ σώματος ἀσθενής, fiducia autem corporis infirma] *Vultus et gestus nihil habet magnificum.* Nam, ut diximus supra 3: 12, παρρησία Syris etiam ad actiones refertur.

Καὶ ὁ λόγος ἐξουθενημένος, et oratio contempta] Non erant verba eius inflata rore Achaico, ut est in Catalectis.

11. *Τοῦτο λογιζέσθω ὁ τοιοῦτος, hoc cogitet qui eiusmodi est*] *Ille quem mens intelligit:* ut Ovidius in Ibin loquitur.

Ὅτι οἷοί ἐσμεν τῷ λόγῳ δι᾽ ἐπιστολῶν ἀπόντες, τοιοῦτοι καὶ παρόντες τῷ ἔργῳ, quales sumus verbo per epistolas absentes, tales et praesentes fore in facto] Non curat sibi eloquentiam vindicare, sed dicit *se praesentem rebus impleturum, quae per epistolas minatur in eos qui se non corrigunt.*

12. *Οὐ γὰρ τολμῶμεν ἐγκρῖναι ἢ συγκρῖναι ἑαυτούς τισι τῶν ἑαυτοὺς συνιστανόντων*] *Nolo enim*, inquit, *me illis eruditis et disertis aut addere aut comparare.* Non quaero ex isto mustaceo laureolam, illi se iactent in ista aula.

Ἀλλὰ αὐτοὶ ἐν ἑαυτοῖς ἑαυτοὺς μετροῦντες καὶ συγκρίνοντες ἑαυτοὺς ἑαυτοῖς, οὐ συνιοῦσιν] Longe aliter quam caeteri haec accepit Photius. Putat enim Paulum haec de semet dicere, ut *συνιοῦσιν* interpretetur tanquam participium de auditoribus. Sed verior est aliorum interpretatio: *Non vident illi quam ipsi non publicis, sed quas ipsi fecere mensuris se metiantur*, id est, sibi sint suffeni, *deinde quomodo ipsi inter se laudes dent mutuas*, id est, mutuum mali scabant. Illud *ἑαυτοὺς* modo de *singulis* dicitur, ut Rom. 11: 25, 12: 16, infra 13: 5, modo *de pluribus inter se*, ut 1 Cor. 6: 7.

13. *Ἡμεῖς δὲ οὐχὶ εἰς τὰ ἄμετρα καυχησόμεθα*] *Non placebimus nobis supra modum*, בבלי חק. Ex contrario illos notat.

Ἀλλὰ κατὰ τὸ μέτρον τοῦ κανόνος, sed secundum mensuram funiculi] *Κανὼν* est *funis per quem agrimensores cuique possessori partes terrarum assignant.* Ita Aquila vertit קו Iob. 38: 5, quod alii *σχοινίον* et *σπαρτίον*. Sic Apostoli alii alias instituerunt Ecclesias, plurimas Paulus, Pauli obtrectatores nullas.

Οὗ ἐμέρισεν ἡμῖν ὁ Θεὸς μέτρου, qua mensus est nobis Deus mensuram] Videtur scripsisse Paulus *μέτρον*, et ita legisse Syrus et Arabs. In Manuscripto illo quem multum

tum sequor, hoc caput et praecedentis et sequentis quaedam desunt. *Eius*, inquam, *funiculi cuius mensuram Deus nobis attribuit.* Inter Apostolicos qui dicuntur Canonas est et ille: Ἐπίσκοπον μὴ τολμᾷν ἔξω τῶν ἑαυτοῦ ὅρων χειροτονίας ποιεῖσθαι [*Episcopus ne quem ultra terminos suos eligere ausit*]. Termini autem primi facti sunt occupando: ex hac aequitate nemo debuerat Corinthi recipi in ministerium Ecclesiaticum, nisi Paulo approbante, aut eo cui Paulus id mandasset.

Ἐφικέσθαι ἄχρι καὶ ὑμῶν] *Ita ut illa mensura mei Apostolatus ad vos usque pertingeret.*

14. *Οὐ γὰρ ὡς μὴ ἐφικνούμενοι εἰς ὑμᾶς ὑπερεκτείνομεν ἑαυτούς*] *Non extendimus nos ipsos* (id est, κατὰ μετωνυμίαν [*per transnominationem*], possessionem, hoc vero est inspectionem nostram), *in ea loca in quae non pervenimus*, id est, in quae iuris nihil habemus. Nihil facimus contra legem Deut. 19: 14.

Ἄχρι γὰρ καὶ ὑμῶν ἐφθάσαμεν ἐν τῷ εὐαγγελίῳ τοῦ Χριστοῦ, usque ad vos enim pervenimus per Euangelium Christi] Ἐφθάσαμεν idem quod ἐφικόμεθα. Sic Matth. 12: 28, Luc. 11: 20, Rom. 9: 31, Phil. 3: 16, 1 Thess. 2: 16. Sic Dan. 4: 11, 20, ἔφθασεν ἕως τοῦ οὐρανοῦ et ἔφθασεν εἰς τὸν οὐρανὸν [*pervenit in coelum*], ΥΛ. Ἐν τῷ εὐαγγελίῳ Hebraico more pro *per Euangelium.*

15. *Οὐκ εἰς τὰ ἄμετρα καυχώμενοι ἐν ἀλλοτρίοις κόποις, non supra modum gloriantes in alienis laboribus*] Ut illi faciebant obtrectatores Pauli,

—— *Aliena ad pabula fuci.*

Ἐλπίδα δὲ ἔχοντες αὐξανομένης τῆς πίστεως ὑμῶν ἐν ὑμῖν μεγαλυνθῆναι κατὰ τὸν κανόνα ἡμῶν εἰς περισσείαν] *Spem habentes ut augescente fide vestra per vos multo magis increscamus in funiculo*, id est, in possessione nostra. Quia Corinthii magni erant navigatores et mercatores, sperabat per eos aliquam famam Euangelii ad oras exteras perventuram, quae ipsi Paulo aditum ad praedicandum daret, ut olim factum erat Antiochiae, ut per mercatorem Frumentium postea factum apud Indos. Ideo sequitur:

16. *Εἰς τὰ ὑπερέκεινα ὑμῶν εὐαγγελίσασθαι*] Videtur Syrus legisse εἰς τὸ ὑπερέκεινα ὑμῶν εὐαγγελίσασθαι, *ut in lo-*

locis ultra vos positis Euangelium annuntiare possim, nimirum aditu per vos praeparato. Videtur innuere Graecas civitates ad Pontum Euxinum positas.

Οὐκ ἐν ἀλλοτρίῳ κανόνι εἰς τὰ ἕτοιμα καυχήσασθαι] *Non autem sibi placere iactantem se in alienis terminis*, quod facile est. *Εἰς τὰ ἕτοιμα* [*in iis quae sunt in promptu*], id est, ἑτοίμως. Sicut modo εἰς τὰ ἄμετρα fuit pro ἀμέτρως.

17. *Ὁ δὲ καυχώμενος ἐν Κυρίῳ καυχάσθω*] *Qui sibi in aliquo placere vult, in eo placeat sibi quod Christum novit et ei servit.* Sic et 1 Cor. 1: 31. Simile Ier. 9: 24.

18. *Οὐ γὰρ ὁ ἑαυτὸν συνιςῶν, ἐκεῖνός ἐςι δόκιμος, ἀλλ' ὃν ὁ Κύριος συνίςησιν, non enim qui se ipse commendat, ille probatus est, sed quem Dominus commendat*] *Commendare* hic est *laudare*, ut interpretatur Syrus; quia qui commendare aliquem volunt, solent eum laudare. *Δόκιμος*, id est, *idoneus ad vitam aeternam.* Similitudo a nummis probis sumpta.

CAPUT XI.

1. *Ὄφελον ἀνείχεσθέ μου μικρὸν τῇ ἀφροσύνῃ*] Melius Codices alii, *ἀνείχεσθέ μου μικρόν τι τῆς ἀφροσύνης.* Est autem traiectio pro *μικρόν τι τῆς ἀφροσύνης μου, utinam ferre possitis paululum meam insipientiam.* Ita autem vocat extortam *περιαυτολογίαν* [*praedicationem de se*], ideo quod speciem quandam insipientiae habeat, apud eos qui rem non penitus inspiciunt cum suis circumstantiis. *Ὄφελον*, אחלי [*utinam*] 2 Reg. 5: 3, Ps. 119: 4. Alibi ponitur pro Hebraeo מי יתן quod et ipsum est optantis, ut *utinam* Latinis.

Ἀλλὰ καὶ ἀνέχεσθέ μου] Modi precativi. *Attamen, quaeso, me ferte.*

2. *Ζηλῶ γὰρ ὑμᾶς ζήλῳ Θεοῦ*] *Sollicite vos custodio sicut mariti qui uxores suas ardenter amant, idque facio propter Deum.*

Ἡρμοσάμην γὰρ ὑμᾶς ἑνὶ ἀνδρὶ παρθένον ἁγνὴν παραςῆσαι τῷ Χριςῷ, paravi enim vos ut uni viro traderem virginem castam Christo] Persequitur coeptam similitudinem, et explicat mysticum sensum Cantici Salomonis, et Legis il-

illius Lev. 21: 14. *Virgines* sunt *incorruptae*: talis esse debet Ecclesia, et qui ad eam pertinent, Apoc. 14: 4. Vide quae diximus ad Luc. 1: 27. *Ἡρμοσάμην*, *paravi*. Sic Prov. 19: 14, *Παρὰ δὲ Κυρίου ἁρμόζεται γυνὴ ἀνδρὶ* [*A Domino autem paratur mulier viro*], ubi Graeci in Hebraeo legere מכלת pro משכלת: Chaldaeus autem videtur legisse, משכרת [*elocata*], vertit enim מתמהרה. *Παραστῆσαι* est hic *in manus tradere quomodo pacta viro traditur*. Vide Gen. 29: 21. Hoc est quod *collocare in matrimonium* dicunt Latini. *Paravi*, inquit, *ut traderem*: ornavi vos omnibus modis. Sic et Esth. 5: 27. כלה Hebraeis *sponsa* ab *ornatu*. Est et hic traiectio: nam *ἑνὶ ἀνδρὶ* et *τῷ Χριστῷ* loco dissita sunt, re cohaerent.

3. *Ὡς ὁ ὄφις*, *sicut serpens*] *Serpens ille* sive *draco*: per quem Satanas intelligitur dictus Hebraeis נחש הקדמוני [*serpens antiquus*]. Vide Apoc. 12: 3, 9, et pluribus locis aliis.

Εὕαν ἐξηπάτησεν, *Evam seduxit*] 1 Tim. 2: 14.

Ἐν τῇ πανουργίᾳ αὐτοῦ] *Vafritie sua*. Sic ὄφις ἦν πανοῦργος [*serpens erat callidus*] verterat Aquila Gen. 3: 1.

Οὕτω φθαρῇ τὰ νοήματα ὑμῶν ἀπὸ τῆς ἁπλότητος τῆς εἰς τὸν Χριστόν] Est et hic contracta locutio. *Ne corrumpantur cogitata vestra a simplicitate quae in Christum*, pro *ne corrupta cogitata vestra avertantur ab ea simplicitate quae in Christum fertur*, quae Christum respicit. Hoc fit ubi Philosophicis doctrinis adulteratur sermo Euangelii. Vide supra 4: 2. *Ἁπλότης* hic est *sinceritas*, sive *puritas*, *nihil alieni admixtum habens*, quae virginitati de qua coeptum dici respondet.

4. *Εἰ μὲν γὰρ ὁ ἐρχόμενος*] *Ille qui* ex Iudaea ad vos *venit*, et a Christo se institutum dicit, 1 Cor. 1: 12.

Ἄλλον Ἰησοῦν κηρύσσει ὃν οὐκ ἐκηρύξαμεν, *alium Iesum annuntiat quem non annuntiavimus*] *Ἰησοῦν* hic intellige appellative *servatorem*. Si servatorem vobis certiorem annuntiare potuit, quam nos annuntiavimus.

Ἢ πνεῦμα ἕτερον λαμβάνετε, *ὃ οὐκ ἐλάβετε*, *aut alium Spiritum accipitis*, *quem non accepistis*] Aut si is vobis potiora dona Spiritus conferre potuit, quam nos per manuum impositionem vobis contulimus.

Ἢ εὐαγγέλιον ἕτερον ὃ οὐκ ἐδέξασθε, *aut aliud Euange-*

gelium quod non recepistis] Si doctrinam adferre potuit nostra coelestiorem.

Καλῶς ἠνείχεσθε] *Merito eum ferretis*, nempe in eo quod me longe infra se ponit.

5. *Λογίζομαι γὰρ μηδὲν ὑςερηκέναι τῶν ὑπὲρ λίαν ἀποςόλων, existimo enim nihil me minus fecisse quam praecipuos Apostolos*] At nunc aliter res se habet: neque ego in praedicatione habeo cur cedam, non dicam illis, sed nec ipsis Apostolis, imo *Apostolorum praecipuis*, id est, Petro, Iacobo, Iohanni, Gal. 2: 9. Eadem prope verba infra 12: 11. Est autem hic duplex nota magnitudinis ὑπὲρ et λίαν, sicut λίαν ἐκ περισσοῦ [*plus magis*] Marc. 6: 51, et adverbium praeposito articulo, simul pro adiectivo. Hebraei dicerent השליחים מאד מאד. Dicit hoc praecipue adversus eos qui Petri se sectatores profitebantur.

6. *Εἰ δὲ καὶ ἰδιώτης τῷ λόγῳ, nam etsi imperitus sermone*] Redit ad id quod sibi obiectum supra dicit. Ἰδιώτης, id est, similis ἰδιώτῃ. Vide Act. 4: 13.

Ἀλλ' οὐ τῇ γνώσει, sed non scientia] *Cognitione Legis et mysteriorum in Lege latentium.*

Ἀλλ' ἐν παντὶ φανερωθέντες ἐν πᾶσιν εἰς ὑμᾶς] Fucum nulla in re fecimus. *In omnibus et omnino aperte vobiscum agimus. Ἐν παντὶ*, בכל, valet *omnino.* Oblique notat adversarios.

7. *Ἢ ἁμαρτίαν ἐποίησα, an peccavi*] Vehementer cor ferit quaerens an peccaverit in eo quod eximiae erat virtutis, et unde illi adversarii longe aberant.

Ἐμαυτὸν ταπεινῶν, me ipse humilians] Ita vili vivens, quasi servus essem.

Ἵνα ὑμεῖς ὑψωθῆτε, ut vos exaltemini] Ut vos per fidem dona Spiritus consequeremini.

Ὅτι δωρεὰν τὸ τοῦ Θεοῦ εὐαγγέλιον εὐηγγελισάμην ὑμῖν, quod vobis gratis Euangelium Dei annuntiaverim] *Sine vestro sumptu*, Act. 18: 3, 1 Cor. 9: 4 et sequentibus.

8. *Ἄλλας ἐκκλησίας ἐσύλησα, λαβὼν ὀψώνιον πρὸς τὴν ὑμῶν διακονίαν, alias Ecclesias spoliavi, accipiens stipendium ad ministerium vestrum*] Ἐσύλησα, id est, ὡς ἐσύλησα, *accepi ab illis.* Ὀψώνιον vocat modicum aliquid quale est quod militi datur. *Πρὸς τὴν ὑμῶν διακονίαν, ad*

ad sustentandos pauperes vestros, id enim διακονία supra 6: 3, 8: 4, 9: 1, 12: 13. Corinthi aut initio pauci erant divites in Ecclesia, aut praeparci.

Καὶ παρὼν πρὸς ὑμᾶς καὶ ὑϛερηθεὶς, et cum essem apud vos et egerem] Id est, ex vestris collationibus non satis reperiens unde pauperes vestri alerentur.

Οὐ κατενάρκησα οὐδενὸς, nulli oneri fui] Habemus hoc verbum et quidem addito personae genitivo bis infra 12: 13, 14. Dicit autem Hieronymus vocem hanc desumptam ex Cilicum idiomate. Videtur autem de iis dici *qui cum sint ignavi ac torpidi aliis ob id sunt oneri.* In Iobi Graeco 33: 19, *Πλῆθος ὀϛῶν αὐτοῦ ἐνάρκησε* [*Multitudo ossium ipsius obtorpuit*]. In Glossario *καταναρκῶ*, *obtorpeo.*

9. *Τὸ γὰρ ὑϛέρημά μου προσανεπλήρωσαν οἱ ἀδελφοὶ ἐλθόντες ἀπὸ Μακεδονίας, nam quod mihi deerat suppleverunt fratres qui venerunt ex Macedonia*] Nempe Philippenses, Phil. 4: 15, 16. Cum manibus mihi victum tenuem pararem, ab illis accepi unde pauperes iuvarem.

Καὶ ἐν παντὶ ἀβαρῆ ὑμῖν ἐμαυτὸν ἐτήρησα καὶ τηρήσω, et in omnibus sine onere me vobis servavi et servabo] In Glossario, *ἀβαρὴς*, *non gravis.*

10. *Ἔϛιν ἀλήθεια Χριϛοῦ ἐν ἐμοί*] *Verum loquor, Christo teste*, Rom. 9: 1.

Ὅτι ἡ καύχησις αὕτη] *Hoc gaudium meum*, quod vobis oneri nunquam fuerim.

Οὐ σφραγίσεται εἰς ἐμὲ ἐν τοῖς κλίμασι τῆς Ἀχαΐας, non signabitur in me in regionibus Achaiae] Melius alii Codices, οὐ φραγήσεται, לא יסתם, *non continebitur intra me, non tacebitur.* Nam ϛόμα φράσσειν est *os occludere*, Rom. 3: 19, Hebr. 11: 33. Et est λιτότης [*extenuatio*], pro *longe ac late manabit per omnem Achaiam.*

11. *Διατί*] *Quae causa est*, inquit, *cur id sciri velim?*

Ὅτι οὐκ ἀγαπῶ ὑμᾶς] *An quod vos non amem?* Nam qui aliquem non amant, solent ei benefacta sua exprobrare.

Ὁ Θεὸς οἶδεν, Deus scit] Qui corda novit, scit vos a me tenere amari. Est in his verbis, ut et alibi, vis iurisiurandi.

12. *Ὃ δὲ ποιῶ, καὶ ποιήσω, quod autem facio, et faciam*] Pergam hoc ipsum publicare.

Ἵνα ἐκκόψω τὴν ἀφορμὴν τῶν θελόντων ἀφορμήν] *Ut abscindam praetextum quaerentibus eum* ut se nobis anteponant. De voce ἀφορμῆς vide Rom. 7: 8, 11. Iactabant illi Doctores divites se nihil de arca Ecclesiae sibi sumere.

Ἵνα ἐν ᾧ καυχῶνται, εὑρεθῶσι καθὼς καὶ ἡμεῖς, ut in quo gloriantur, inveniantur sicut et nos] Ut saltem meo exemplo re ipsa praestent quod se dicunt facere.

13. *Οἱ γὰρ τοιοῦτοι ψευδαπόστολοι, nam eiusmodi Pseudapostoli*] Illos praecipue notat qui cum Christum vidissent, dicebant se ab ipso mandata praedicandi accepisse. Sic ψευδοπροφῆται, *qui se Prophetas dicunt*, cum *a Deo non sint vocati.*

Ἐργάται δόλιοι] *Operantur Euangelio, sed non bona fide.* De voce ἐργατῶν vide Matth. 9: 37, 38, 10: 10, 21: 2, 8. Cur malae fidei? Nihil sumebant de arca Ecclesiae, sed clam sumebant plurima ab iis, qui peccatis onerati, neque ab iis se liberantes, sperabant ipsorum precibus se posse servari: quo genere hominum nihil perniciosius, 2 Tim. 3: 6. Vide et Matth. 23: 14.

Μετασχηματιζόμενοι εἰς ἀποστόλους Χριστοῦ, transformantes se in Apostolos Christi] מתחפשים. Vide 1 Sam. 28: 8. Unde intelliges hoc hic dici, illos homines *personam induere Apostolorum Christi*, cum ab eorum virtutibus longe absint. Subintelligitur hic rursum *sunt*, ut supra 6 subintellectum *fui*. Solent Hebraei, qui praesentis temporis verba non habent, participiis ad eum modum uti.

14. *Καὶ οὐ θαυμαστόν*] *Nihil in hac re novi.*

Αὐτὸς γὰρ ὁ Σατανᾶς μετασχηματίζεται εἰς ἄγγελον φωτός, ipse enim Satanas transformat se in Angelum lucis] Id est φωταγωγὸν [*luciferum*], ut loquitur in Epistola Barnabas. Quod dicit confessum erat apud eruditos, quales illi Paulo adversantes videri volebant. Porphyrius apud Eusebium Praeparationis IV de Daemonibus: *Ἐνίοτε δὲ καὶ μεταβάλλουσι τὰς μορφὰς οἵγε χείρους* [*Modo vultum speciemque mutant, ii saltem, qui deteriores sunt*]. Ac paulo post: *Σφοδρὰς καὶ αἰφνιδίους οἷον ἐνέδρας, ὡς τὸ πολὺ ποιοῦνται τὰς ἐμπτώσεις, πῇ μὲν λανθάνειν πειρώμενοι*

[*Ve-*

[*Vehementes ac repentinos ut plurimum impetus habent, insidiisque persimiles, partim ut facilius lateant*], etc. Idem Porphyrius II de Abstinentia ab animalibus, de iisdem: *Οὗτοι γὰρ ἱκανοὶ διὰ τῆς τερατουργίας ἀπατῆσαι* [*Possunt enim hi prodigiorum specie imponere*]. Id ipsum Daemonum genus vocat *ἀπατηλῆς φύσεως, παντόμορφον καὶ πολύτροπον* [*omni fraudulentiae inserviens, multiforme et versutum*]. Arnobius ait ex Magorum sententia, *Antitheos saepe obrepere pro veris.* Citavimus et Iamblichi loca ad eandem rem facientia in Annotatis ad lib. IV de Veritate Religionis Christianae.

15. *Οὐ μέγα οὖν, non est ergo magnum*] Id est *οὐ θαυμαςὸν* [*non mirum*], ut modo dixerat. Vide 1 Cor. 9: 11.

Εἰ καὶ οἱ διάκονοι αὐτοῦ, si et ministri eius] Nam certe *Satanae ministri* sunt, qui sui commodi caussâ fovent peccata.

Μετασχηματίζονται ὡς διάκονοι δικαιοσύνης, se transformant in ministros iustitiae] Id est, *Euangelii*, quae causa verae apud Deum *iustitiae.* Vide Rom. 1: 17, 3: 22.

Ὧν τὸ τέλος ἔςαι κατὰ τὰ ἔργα αὐτῶν, quorum finis erit uti opera] Id est, quae nunc clam faciunt aperta fient, et summam illis infamiam parient. Vide 2 Tim. 2: 16, ubi de iisdem agitur hominibus.

16. *Πάλιν λέγω, iterum dico*] Aliquoties repeto quomodo inter vos vixerim.

Μή τις μὲ δόξῃ ἄφρονα εἶναι, ne quis me putet insipientem esse] Ne quis putet mihi imprudenti excidisse quae dixi.

Εἰ δὲ μήγε, alioquin] Si non vultis credere haec omnia prudenter a me dici.

Κἂν ὡς ἄφρονα δέξασθέ με, ἵνα κἀγὼ μικρόν τι καυχήσωμαι, velut insipientem ferte me, ut et ego modicum quid glorier] *Δέξασθε, ferte, tolerate.* לקח est et δέχεσθαι et ἀνέχειν. Ferte me paulo laetius loqui de rebus meis, etiamsi vos hoc putaretis esse imprudentiae. Nam περιαυτολογία [*de se praedicatio*] omnis speciem habet ἀφροσύνης [*insipientiae*], non tamen semper est ἀφροσύνη, ut disci potest ex libro quem de ea re eoque titulo fecit Plutarchus.

17. *Ὁ λαλῶ, οὐ λαλῶ κατὰ Κύριον, quod loquor, non lo-*

loquor secundum Dominum] Non hîc iam loquor ex Dei aut Christi mandato, sed pro affectu meo. Vide 1 Cor. 7: 25.

Ἀλλ' ὡς ἐν ἀφροσύνῃ, sed quasi in insipientia] Nota ὡς, non enim haec de se praedicatio in se est ἀφροσύνη, sed circumstantias non bene expendentibus speciem eius rei potest praebere.

Ἐν ταύτῃ τῇ ὑποστάσει τῆς καυχήσεως] *In hoc firmamento gaudii mei.* Vide supra 9: 4 et ibi dicta.

18. *Ἐπεὶ πολλοὶ καυχῶνται κατὰ τὴν σάρκα, quoniam multi gloriantur secundum carnem*] Quia multi sibi placent magis in externis, quam in internis rebus. Vide supra 5: 16.

Κἀγὼ καυχήσομαι, et ego gloriabor] Habeo et ego de quo gaudeam in rebus illis in adspectum cadentibus, si ea tanti habentur.

19. *Ἡδέως γὰρ ἀνέχεσθε τῶν ἀφρόνων, libenter enim fertis insipientes*] Ferre soletis iactabundos.

Φρόνιμοι ὄντες, cum sitis ipsi sapientes] Ut quidem vobis videmini. Est enim συγχώρησις [*concessio*].

20. *Ἀνέχεσθε γὰρ εἴ τις ὑμᾶς καταδουλοῖ, fertis enim si quis vos in servitutem redigit*] Ut erant qui Corinthios victui et diebus legalibus volebant subiicere.

Εἴ τις κατεσθίει, si quis devorat] Interpretare ex Matth. 23: 14.

Εἴ τις λαμβάνει, si quis dona accipit] Clam scilicet, ut modo diximus.

Εἴ τις ὑμᾶς εἰς πρόσωπον δαίρει, si quis vos in os caedit] Id est, *ludibrio habet.* Species pro genere. Nam faciem verberare inter maxima ludibria est, Luc. 22: 64, Matth. 5: 39, 1 Reg. 22: 24.

21. *Κατὰ ἀτιμίαν λέγω, ὡς ὅτι ἡμεῖς ἠσθενήσαμεν*] Sensus est: *Si de ignominiis agitur, nos eas pertulimus maximas. Κατὰ* hic valet *de*, aut *quod attinet. Ἀσθενεῖν* est *affligi*, ut *ἀσθενεῖς afflicti* 1 Cor. 2: 3, Rom. [...] 26, infra 30. Ὡς hic abundat ut saepe.

Ἐν ᾧ δ' ἄν τις τολμᾷ (ἐν ἀφροσύνῃ λέγω), τολμῶ κἀγώ, ubi quis audet (insipienter dico), audeo et ego] Τολμᾷν hic valet παῤῥησιάζεσθαι, *loqui audentius*, ut Phil. 1: 14, Iud. 4. Ἐν ἀφροσύνῃ hic rursum valet ὡς ἐν ἀφροσύνῃ [*quasi in insipientia*]. Facile id intelligitur ex superioribus.

22

22. Ἑβραῖοί εἰσι; κἀγώ, *Hebraei sunt? et ego*] Id est, *ab Abrahamo orti.* Nam Abraham dictus עברי, quod venisset ex locis trans Euphratem, ut diximus ad Gen. 11: 1. Legenda haec priora membra cum interrogatione.

Ἰσραηλῖταί εἰσι; κἀγώ, *Israelitae sunt? et ego*] Si ob Iacobum sanguinis auctorem magis sibi placent, et ego ex eo sum. Haec dicta adversus illos magistros, qui ex Iudaea venerant.

23. Διάκονοι Χριστοῦ εἰσι (παραφρονῶν λαλῶ), ὑπὲρ ἐγώ, *ministri Christi sunt (desipiens dico), plus ego*] *Plus quam illi.* Deest enim αὐτούς. Et παραφρονῶν pro ὡς παραφρονῶν.

Ἐν κόποις περισσοτέρως, *in laboribus amplius*] Resumit iam et membratim explicat id quod dixerat ἠσθενήσαμεν [*infirmi fuerimus*]. De voce κόπων vide supra 6: 5.

Ἐν πληγαῖς ὑπερβαλλόντως, *in plagis supra modum*] Vide supra 6: 5.

Ἐν φυλακαῖς περισσοτέρως, *in carceribus abundantius*] Vide ibidem.

Ἐν θανάτοις πολλάκις, *in mortibus frequenter*] Id est, in mortis periculis, supra 1: 9, 10, 4: 11, 12, 1 Cor. 15: 30, 31.

24. Ὑπὸ Ἰουδαίων πεντάκις τεσσαράκοντα παρὰ μίαν ἔλαβον, *a Iudaeis quinquies quadragenas una minus accepi*] Subauditur πληγάς [*plagas*]. Similis breviloquentia Luc. 12: 47. Quadraginta verbera infligi ferebat Lex, non iubebat, Deut. 25: 3. Vide Praeceptum iubens CV et vetans CXCIX. Sapientes citra eum numerum consisti voluere. Sic ante et post Sabbatum addidere horam, haec sunt quae vocant *sepimenta*, προφυλακάς Legis, in odiosis minus, in favorabilibus paulo plus facere quam Lex imperat. Neque hoc pugnat cum interdicto quod est Deut. 4: 2. Nam addere ad Legem est facere quod Lex vetat, diminuere est omittere quod Lex iubet; horum neutrum fit in ista et similibus traditionibus. Iudaei Romanorum permissu in Iudaea et quibusdam locis vicinis ius in suos animadvertendi ad verbera usque habebant.

Ἅπαξ ἐλιθάσθην, *semel lapidatus sum*] Act. 14: 18. Nempe per seditionem multitudinis, ut videre est Ioh. 10;

16: 31, Act. 5: 26, 14: 5. Virgilius in seditionis descriptione;

Iamque faces et saxa volant. —

Idem λιθάζειν hic et dicto Iohannis loco, et Act. 5: 26, 14: 19, Hebr. 11: 37, quod λιθοβολεῖν Matth. 21: 35, 37, Marc. 12: 4, Luc. 13: 34, Act. 7: 58, 59, 14: 5, Hebr. 12: 20. סקל.

Τρὶς ἐναυάγησα, ter naufragium feci] De tribus his Pauli naufragiis unum in Actis narratum habemus. Alia evenere priusquam Lucas Paulo se coniunxisset.

Νυχθήμερον ἐν τῷ βυθῷ πεποίηκα, noctem et diem in alto mari egi] *Ποιεῖν* tempori adiunctum *durationem* significat, ut Iac. 4: 13, Apoc. 13: 5. *Νυχθήμερον* vox Graecis frequens respondens Hebraeis duobus ערב ובקר [*vespere et mane*]. *Βυθὸς* מצולה, ut Exod. 15: 2, Ps. 68: 23, 107: 24, est *altum mare.*

26. *Ὁδοιπορίαις πολλάκις, in itineribus saepe*] Ἐν hic et in sequentibus subauditur, ἀπὸ κοινοῦ [*ut communiter dictum*] ex eo quod praecesserat ἐν κόποις, ἐν φυλακαῖς, ἐν θανάτοις.

Κινδύνοις ἐκ γένους, periculis a gente] Nempe ἐμοῦ *a mea gente*, a Iudaeis. Sic Act. 7: 19, Gal. 1: 14.

Ἐξ ἐθνῶν, a Gentibus] Ita vocari solent omnes qui Iudaei non sunt, neque Iudaeis additi, גוים.

Κινδύνοις ἐν πόλει, κινδύνοις ἐν ἐρημίᾳ, periculis in urbe, periculis in solitudine] Haec singularia ponuntur pro pluralibus.

Ἐν ψευδαδέλφοις, in falsis fratribus] Vide Gal. 2: 4. Hi sunt qui Christianos se simulabant, ut res Christianorum perdiscerent, deinde eos proderent. Similis compositio in ψευδομάρτυς, ψευδαπόστολος, ψευδοπροφήτης.

27. *Ἐν κόπῳ καὶ μόχθῳ, in labore et miseria*] Μόχθος hic est *miseria* עמל.

Ἐν ἀγρυπνίαις πολλάκις] *In pervigiliis*, supra 6: 5. Exemplum vide Act. 20: 7 et seqq.

Ἐν λιμῷ καὶ δίψει, in fame et siti] In locis scilicet ubi nihil erat esculenti aut poculenti.

Ἐν νηστείαις πολλάκις, in ieiuniis multis] Intellige ieiunia sponte suscepta ad acuendas preces, ut Act. 13: 2, 3, 14: 23, 1 Cor. 7: 5.

Ἐν

Ἐν ψύχει καὶ γυμνότητι, In frigore et nuditate] Act. 28: 2 et Rom. 8: 35. *Γυμνότητα* autem intellige comparate, id est, vestitum tam levem qui corpus non satis defenderet. Vide Marc. 14: 52, Ioh. 21: 7.

28. *Χωρὶς τῶν παρεκτὸς, praeter illa quae extrinsecus sunt*] Praeter haec corporis incommoda.

Ἡ ἐπισύστασίς μου, ἡ καθ' ἡμέραν, ἡ μέριμνα πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν, oppugnatio mea quotidiana, cura omnium Ecclesiarum] Oppugnor quotidie ab ea anxietate in qua versari Ecclesias video. *Ἐπισύστασις, oppugnatio*, Num. 26: 9, הצה, a נצה, quod est *irruere velut globo facto*. Vide et Act. 24: 12.

29. *Τίς ἀσθενεῖ, καὶ οὐκ ἀσθενῶ*] *Quae Ecclesia adfligitur, ut ego non adfligar?* Id enim ἀσθενεῖν, ut diximus supra 2 Cor. חלה. Similis sensus Ioh. 6: 91.

Τίς σκανδαλίζεται, καὶ οὐκ ἐγὼ πυροῦμαι] *Quis est qui offensa obiicitur* in via pietatis, *ut non ego urar? Πυροῦσθαι* Graecum, ut et Latinum *uri*, modo de cupidine dicitur, ut 1 Cor. 7: 9, modo de animi cruciatu. Sic apud Terentium *uro hominem*. Hebraei צוי eodem modo usurpant.

30. *Εἰ καυχᾶσθαι δεῖ, τὰ τῆς ἀσθενείας μου καυχήσομαι, si gaudere oportet de iis quae infirmitatis meae sunt gaudebo*] In eo gaudeo ac triumpho quod tot mala Christi causa pertulerim. Vide Act. 5: 41.

31. *Ὁ Θεὸς καὶ πατὴρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ οἶδεν, ὁ ὢν εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας, ὅτι οὐ ψεύδομαι, Deus et Pater Domini nostri Iesu Christi, qui est benedictus in aeternum, scit me non mentiri*] Est et hic traiectio, nam οἶδεν naturali ordine poni debuit ante illa ὅτι οὐ ψεύδομαι. Et hic iterum iurat Paulus, sed in re gravissima, et ad Deum pertinente. *Ὁ εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας*, המבורך לעולמים, titulus Dei, Rom. 1: 25, 9: 5.

32. *Ἐν Δαμασκῷ ὁ ἐθνάρχης Ἀρέτα τοῦ βασιλέως, Damasci Gentis Praepositus Aretae Regis*] Est eadem historia quae Act. 9: 23—25. Aretas hic fuit Arabum Rex cuius meminit Iosephus XVIII. 7 et alibi. Is hoc tempore Damascum tenebat, eique praefectum imposuerat qui hic dicitur ἐθνάρχης, ideo quod toti Syriae Damascenae praeesset. Habemus eandem vocem in Maccabaicis et Iose-

 pho

pho saepe, et in Strabone. Etiam qui Princeps erat Iudaeorum Alexandriae, sic vocatur in Edicto Claudii quod est apud eundem Iosephum. Iustinus Colloquio cum Tryphone: Ὅτι δὲ Δαμασκὸς τῆς Ἀῤῥαβικῆς γῆς ἦν καὶ ἔςιν, εἰ καὶ νῦν προσνενέμηται τῇ Συροφοινίκῃ λεγομένῃ, οὐδ' ὑμῶν τινες ἀρνήσασθαι δύνανται [*Caeterum quod Damascus Arabiae terrae fuerit et sit, quamvis nunc ei, quae Syrophoenice vocatur, accenseatur, nec vestrum aliqui inficiari possunt*]. Tertullianus Adversus Marcionem III: *Et Damascus Arabiae retro deputabatur antequam transcripta esset in Syrophoenicen, ex distinctione Syriarum.*

Πιάσαι με θέλων, ut me comprehenderet] Sic πιάσαι habemus Ioh. 7: 30, 32, 44, 8: 20, 10: 39, 11: 57, Act. 12: 4. Hebraei dicerent תפש.

33. *Διὰ θυρίδος, per fenestram*] Per fenestram muro iniunctam.

Ἐν σαργάνῃ] Act. 9: 25, ἐν σπυρίδι [*in sporta*]. At σαργάνη est *funis* apud Aeschylum. Intellige hic *funem quo sporta attenebatur.* Aut ἐν hic sit more Hebraeo nota instrumenti. Rabbinis סגום est *cilicium.*

Ἐχαλάσθην, demissus sum] הורדתי. Vide Iosephum II. 15 et dictum locum Actorum.

CAPUT XII.

1. *Καυχᾶσθαι δὴ οὐ συμφέρει μοι*] *Laetitia gestire non expedit.* Saluberrimum animo ἡ τῆς οἰήσεως συςολή [*arrogantiae contractio*].

Ἐλεύσομαι γὰρ εἰς ὀπτασίας καὶ ἀποκαλύψεις Κυρίου, quoniam enim ad visiones et revelationes Domini] *Eo*, inquit, *veniendum esset, si gestiendi et exultandi quaererem materiam.* Ὀπτασία, quomodo apud Danielem saepe vertitur מראה sive ὅρασις, est *species visibilis obiecta vigilanti aut somnianti.* Ἀποκάλυψις est quidem generale, sed hic ponitur pro *afflatu*, sive *luce qua mens perfunditur.*

2. *Οἶδα ἄνθρωπον ἐν Χριςῷ, novi hominem in Christo*] *Christianum.* Haec Paulus praedicat, quasi non sua: quasi diceret,

Quae

— *Quae non fecimus ipsi*
Vix ea nostra puto.

Ideo in tertia persona hoc eloquitur, ut ille in Controversiis Senecae, *Scio quendam in hac civitate propter hoc adoptatum.* Sicut contra ubi aliquid dicendum est quod odiosum est, pro secunda persona primam assumit.

Πρὸ ἐτῶν δεκατεσσάρων, ante annos quatuordecim] Referam hoc ad illud ἐν Χριςῷ. *Hominem talem qui per annos iam quatuordecim Christo serviat.*

(Εἴτε ἐν σώματι οὐκ οἶδα· εἴτε ἐκτὸς τοῦ σώματος οὐκ οἶδα, ὁ Θεὸς οἶδεν) ἁρπαγέντα τὸν τοιοῦτον ἕως τρίτου οὐρανοῦ, (num in corpore nescio, an extra corpus nescio, Deus scit) raptum hunc usque in tertium coelum] Est et hic traiectio: nam illa εἴτε ἐν σώματι et quae sequuntur in fine huius versus poni naturaliter debuerant. Hebraei orbes in coelo diversos non agnoscunt, sed coelum partiuntur in tres regiones, quarum prima est Nubifera, altera Astrifera, tertia Angelifera. Prima dicitur Hebraeis עולם שפל [*Mundus infimus*], secunda עולם התיכון [*Mundus medius*], tertia עולם העליון [*Mundus supremus*]. Alii primam vocant רקיע [*expansionem*], secundam שמים [*coelum*], tertiam שמי שמים [*coelum coelorum*]. Ergo *tertium coelum* hic dicitur quod alibi *coelum coelorum, coelum summum, Angelicum.* Potest autem evenire alicui ut longe remota videat duplici modo, aut si per Angelum aliquo avehatur, quod in Additamentis ad Danielem de Abacuco refertur, et quomodo a Satana avectus creditur Christus; aut ut sine loci mutatione ea quae sunt absentia tanquam praesentia ei exhibeantur Divinitus excitata specie, quomodo Christus vidit omnia regna mundi, Ezechiel cum ad Chaboram esset ea quae gerebantur in templo Hierosolymitano. Dicit autem Paulus nescire se utro modo ei de quo agit id evenerit. Ἐν σώματι est *corpore translato*: ἐκτὸς τοῦ σώματος est *in animo sine ulla corporis motione.*

4. *Ὅτι ἡρπάγη εἰς τὸν παράδεισον, raptum in Paradisum*] More Hebraeorum distinguitur *coelum* sive mundus supremus a *Paradiso.* Coelum illud supremum promittitur piis post resurrectionem: post mortem et ante resurrectionem Paradisus: ille locus gloriae, hic solatii. Diximus

mus ea de re ad Lucam 23: 43. Reperies idem discrimen apud Rabbinum Israelem de Anima. Et distinctum quid a *coelo tertio*. *Paradisum* intelligunt hic Chrysostomus, Oecumenius, Theophylactus. *Ἡρπάγη*, pon.

Καὶ ἤκουσεν ἄῤῥητα ῥήματα, ἃ οὐκ ἐξὸν ἀνθρώπῳ λαλῆσαι, et audivisse arcana verba, quae non liceat homini loqui] Sicut Moses intellexerat omnem illam dispensationem qua Deus populum Israeliticum tuebatur, ac regebat, sic Paulus illam per quam Christus Ecclesiam suam gubernat, unde factum est ut ad danda consilia aptior fuerit ipso Petro qui primas in Ecclesia obtinebat. Sed haec quae intellexerat vetitus fuit enuntiare.

5. *Ὑπὲρ τοῦ τοιούτου καυχήσομαι*] Futurum pro potentiali more Hebraeo. *De tali homine gaudere et exsultare possem.*

Ὑπὲρ δὲ ἐμαυτοῦ οὐ καυχήσομαι, εἰ μὴ ἐν ταῖς ἀσθενείαις μου, de me autem nihil gaudebo, nisi de infirmitatibus meis]. *Non dicam quae feci, sed quae pertuli*; id enim minus invidiosum est: et pauci sunt qui talis gaudii societatem appetant.

6. *Ἐὰν γὰρ θελήσω καυχήσασθαι, οὐκ ἔσομαι ἄφρων*] *Si de factis meis dicere aliquid vellem, nihil mihi opus esset vaniloquentia.* Satis rerum mihi suppeteret. *Ἄφρων* antea habuimus pro *ὡς ἄφρων*. Hic vero magis proprie *ἄφρων* dicitur, qui *διὰ τὴν χαυνότητα* [*per vaniloquentiam*] sibi non sua adscribit.

Hoc faciunt stulti quos gloria vexat inanis.

Ἀλήθειαν γὰρ ἐρῶ] *Dicerem enim vera.*

Φείδομαι δέ] *Consulto ab illarum rerum commemoratione abstineo.*

Μή τις εἰς ἐμὲ λογίσηται ὑπὲρ ὃ βλέπει με, ἢ ἀκούει τι ἐξ ἐμοῦ] *Nolo quisquam me aliunde aestimet, quam ex ipsis quae ipse vidit me facientem, aut docentem audit.* Praesentia mihi sufficiunt. Praeterita malo occultare silentio.

7. *Καὶ τῇ ὑπερβολῇ τῶν ἀποκαλύψεων ἵνα μὴ ὑπεραίρωμαι*] *Etiam ob illas quas dixi revelationes ne exsultem,* grave mihi fraenum datum est.

Ἐδόθη μοι σκόλοψ τῇ σαρκί, indita est mihi spina carni] Ezech. 28: 24 in Graeco est σκόλοψ πικρίας [*spina* pun-

punctionis], ubi in Hebraeo מאמר סלון; est autem סלון *spina*. Et in Oseae 2: 6, ubi in Graeco est *φράσσω τὴν ὁδὸν αὐτῆς ἐν σκόλοψι* [*spinis viam eius sepio*], in Hebraeo est בסירים, quod itidem *spinas* significat. Etiam Num. 33: 55, *σκόλοπες ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς ὑμῶν* [*spinas in oculis vestris*], שכים quidam *sentes* interpretantur. Per *spinam* autem *carni inditam* significatur per similitudinem dolor admodum pungens. *Dolorem auriculae* vel *capitis* significari, ait Tertullianus de Pudicitia, *κεφαλαλγίαν* [*capitis dolorem*] Chrysostomus et Hieronymus, *carnis et corporis multa ac gravia tormenta*, Cyprianus de Mortalitate.

Ἄγγελος Σατᾶν, *Angelus Satanae*] Id est, *immissus mihi a Satana*: nam *ἀγγέλου* vox tribuitur etiam rebus non animatis, ut vento et igni, Ps. 104: 4. Vide quae dicta nobis ad Gen. 3: 24. A Satana autem morbos etiam piis immitti, Deo id sinente, ex Iobi historia discimus. Vide et Luc. 13: 16.

Ἵνα με κολαφίζῃ, *ut me pugnis caedat*] Id est *vexet*. Est enim species pro genere, ut supra 11: 20. Sic *κολαφίζεσθαι* sumitur et 1 Cor. 4: 11.

Ἵνα μὴ ὑπεραίρωμαι, *ne exsultem*] *Ut omnis animi ἔπαρσις* [*elatio*] *tam gravi et assiduo dolore reprimeretur*. Sed haec verba in Manuscripto hic non reperiuntur, et satis esset supra esse posita.

8. *Ὑπὲρ τούτου τρὶς τὸν Κύριον παρεκάλεσα ἵνα ἀποστῇ ἀπ' ἐμοῦ*, *propter quod ter Dominum rogavi, ut discederet a me*] *Ut abiret a me dolor ille*. De ternario numero in precibus vide quae dicta ad Matth. 26: 44.

9. *Καὶ εἴρηκέ μοι*, *et dixit mihi*] Nempe *Christus* per בת קול [*vocem Divinam*].

Ἀρκεῖ σοι ἡ χάρις μου, *sufficit tibi gratia mea*] *Sufficiet tibi quod tibi bene volo*. *Ἀρκεῖ*, id est, *sufficere debet*. Pii, cum malorum levamenta orant, non semper exaudiuntur: quia nec precantur nisi sub conditione, si ipsorum bono et Dei honori id sit conducibilius.

Ἡ γὰρ δύναμίς μου ἐν ἀσθενείᾳ τελειοῦται, *nam potentia mea in infirmitate perficitur*] Causam hic reddit cur malum hoc ei non auferat, *quia potentia ipsius*, nempe Christi, *hoc magis perficitur*, id est illustratur, *quo ii per quos agit magis sunt adversis obnoxii*. Qui a Paulo

 vi-

videt morbos sanari, sciat hoc non ab ipso esse (aegrotat enim et ipse) sed a Christo. *Τελειοῦται* hic est *perfectius agnoscitur*, sicut saepe verba Hebraea Hiphil ad notitiae effectum referuntur. Alioqui verum etiam hoc est quod Plinius dicit VII Epist. 26, *Optimos nos esse dum infirmi sumus.* Cui congruit Senecae illud: *Calamitas virtutis occasio est.* Et Quintiliani: *Temeritas omnis animorum, calamitate corporum frangitur.* Et Minutii Felicis: *Calamitas saepius disciplina virtutis est.* Et Salviani: *Adfectis artubus vires corporum in virtutes transferuntur animorum.* Et hoc eiusdem: *Sancti viri infirmiores se faciunt, quia si fortes fuerint sancti esse vix possunt.*

Ἥδιστα οὖν μᾶλλον καυχήσομαι ἐν ταῖς ἀσθενείαις μου, libentius igitur gaudebo de infirmitatibus meis] Ἥδιστα μᾶλλον hic dictum est pro ἥδιον ut *καλὸν μᾶλλον* pro *κάλλιον*, Marc. 9: 42. Alibi *μᾶλλον κρεῖττον* [*magis melius*], *μᾶλλον περισσότερον* [*magis plus*], *μᾶλλον περισσοτέρως* [*magis abundantius*]: ita ut *μᾶλλον* coniungatur cum positivo, comparativo et superlativo.

Ἵνα ἐπισκηνώσῃ ἐπ᾽ ἐμὲ ἡ δύναμις τοῦ Χριστοῦ, ut habitet in me virtus Christi] Id est, *ut eo magis vis illa Christi per me appareat*: nam *σκηνοῦν*, *ἐπισκηνοῦν* ex Syriaco שכן est *habitare*. *Habitare* autem hoc loco est *frequenter se ostendere*; sicut homines saepius domi sunt, quam extra domum.

10. *Διὸ εὐδοκῶ ἐν ἀσθενείαις, ideo placent mihi adversa*] מצאתי aut רצית. *Amo ipsa illa adversa.*

Ἐν ὕβρεσιν, contumeliae] *Imo contumeliose tractari Christi causa.*

Ἐν ἀνάγκαις, necessitates] Vide supra 6: 4 et 1 Cor. 7: 26.

Ἐν διωγμοῖς, vexationes] Vide Matth. 13: 21, Marc. 4: 17, Act. 8: 1, Rom. 8: 35.

Ὅταν γὰρ ἀσθενῶ, τότε δυνατός εἰμι, cum enim infirmus tunc potens sum] *Quo magis adversis premor, eo maiora Deus per me operatur.*

11. *Γέγονα ἄφρων καυχώμενος, factus sum insipiens gloriando*] In Manuscripto non est *καυχώμενος*. Nam ἄφρων, id est, ὡς ἄφρων, ut saepe in capite praecedente, hic idem valet quod *καυχώμενος*.

Ὑμεῖς

Ὑμεῖς με ἠναγκάσατε, vos me coëgistis] Sunt quaedam περιαυτολογίαι [*praedicationes de se*] extortae ac propterea extra culpam.

Ἐγὼ γὰρ ὤφειλον ὑφ' ὑμῶν συνίςασθαι, ego enim a vobis debui commendari] Non debueratis exspectare ut quicquam ad me commendandum dicerem. Nemo me melius noverat quam vos: nemo melius de me testimonium praebere poterat.

Οὐδὲν γὰρ ὑςέρησα τῶν ὑπὲρ λίαν ἀποςόλων, nihil enim minus fui quam excellentissimi Apostoli] Supra 11: 5.

Εἰ καὶ οὐδέν εἰμι, etsi nihil sum] Si in me specter extra Christum *nihil sum*, nullius pretii apud Deum. Hic οὐδὲν sumitur sicut oppositum τὶ, Gal. 6: 3.

12. *Τὰ μὲν σημεῖα τοῦ ἀποςόλου, signa Apostoli*] Per quae cognoscor ego esse *Apostolus* non minus quam illi Duodecim.

Ἐν πάσῃ ὑπομονῇ, in omni patientia] Ὑπομονὴν posuit ante charismata. Vere Apostolicum est plura quam caeteri adversa fortiter tolerare.

Ἐν σημείοις καὶ τέρασι καὶ δυνάμεσι, in signis et prodigiis et virtutibus] באותות, במופתים, גבורות.

13. *Τί γάρ ἐςιν ὃ ἡττήθητε ὑπὲρ τὰς λοιπὰς ἐκκλησίας, quid est enim quod minus habuistis quam caeterae Ecclesiae*] An minora dona per impositionem manuum mearum vos recepistis, quam illae Ecclesiae quas Petrus et alii Apostoli fundarunt?

Εἰ μὴ, nisi] Specie exceptionis magis firmat quod dicit; est enim εἰρωνεία [*irrisio*].

Ὅτι αὐτὸς ἐγὼ οὐ κατενάρκησα ὑμῶν, quod ipse ego non gravavi vos] *Non fui piger vestro damno*. Non sumpsi a vobis quae me a manuum labore liberarent. Vide supra 11: 8, 9.

Χαρίσασθέ μοι τὴν ἀδικίαν ταύτην, condonate mihi hanc iniuriam] Et haec valde efficax est εἰρωνεία [*irrisio*]. Ἄδικοι *sunt qui plus sumunt quam oportet*. Paulus hic ex contrario fecit figuram. *Si apud vos iniustitia est, minus quam debetur sumere, rogo hanc culpam mihi condonetis*. Χαρίσασθε, est quod Rabbini dicerent, מחלו.

14. *Ἰδοὺ τρίτον τοῦτο ἑτοίμως ἔχω ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς, ecce*

ecce tertio iam paratus sum ad vos venire] Non hoc dicit *tertio se venturum*, sed *iam tertium esse quod se parat itineri ad ipsos, et impeditur.* Ἑτοίμως ἔχω animo nempe, ut Act. 21: 13. Vide et Dan. 3: 15.

Καὶ οὐ καταναρκήσω ὑμῶν, nec vos gravabo] *Constitui perstare in meo instituto, nihil vos gravandi*; supra 11: 8, 9.

Οὐ γὰρ ζητῶ τὰ ὑμῶν, ἀλλ' ὑμᾶς, non enim quaero quae vestra sunt, sed vos] *Nihil vestrum expeto, sed vos in aeternum salvos praestare cupio.* Dictum vere Apostolicum.

Οὐ γὰρ ὀφείλει τὰ τέκνα τοῖς γονεῦσι θησαυρίζειν, ἀλλ' οἱ γονεῖς τοῖς τέκνοις, nec enim debent filii parentibus thesauros colligere, sed parentes filiis] Supple ὀφείλουσι θησαυρίζειν. *Ratio naturalis, quasi lex quaedam tacita, liberis parentium haereditatem addicit*, ait Iurisconsultus Paulus. Vide quae diximus de Iure Belli ac Pacis lib. II cap. 7. 5.

15. *Ἐγὼ δὲ ἥδιστα δαπανήσω, ego autem libentissime impendam*] *Res meas, quanquam tenues sunt, impendam.*

Καὶ ἐκδαπανηθήσομαι ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ὑμῶν, et impendar ipse pro animabus vestris] *Memetipsum impendam.* Nam passivum hic ut saepe est pro reciproco, quod Hebraei dicunt *Niphal* pro *Hitpahel.* Ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ὑμῶν, id est, *pro vobis*, בעד נפשׁכם.

Εἰ καὶ περισσοτέρως ὑμᾶς ἀγαπῶν] *Cum vos diligam plus quam alias Ecclesias.*

Ἧττον ἀγαπῶμαι] *Minus a vobis diligor* quam Doctores alii.

16. *Ἔστω δέ, ἐγὼ οὐ κατεβάρησα ὑμᾶς, sed esto, ego vos non gravavi*] Forte mihi hoc concedent illi me vobis palam gravem non fuisse.

Ἀλλ' ὑπάρχων πανοῦργος, δόλῳ ὑμᾶς ἔλαβον, sed cum essem versutus, dolo vos cepi] Forte dicent me ut hominem versutum fecisse per interpositas personas, quod per memetipsum facere nolueram. Obiicit hoc sibi tanquam ex adversariorum verbis, ut statim solvat.

17. *Μή τινα ὧν ἀπέσταλκα πρὸς ὑμᾶς, δι' αὐτοῦ ἐπλεονέκτησα ὑμᾶς, num per aliquem eorum, quos ad vos misi, per ipsum lucrum ex vobis feci*]. Puta, per Timotheum 1 Cor.

Cor. 16: 10. Ἐπλεονέκτησα בצעי. Vide supra 7: 2. Est hic ἀντίπτωσις [*mutatio casus*] ut,

Urbem quam statuo vestra est.

18. Παρεκάλεσα Τίτον] *Hortatus sum*, ad vos ut iret, supra 8: 6.

Καὶ συναπέστειλα τὸν ἀδελφὸν, et misi eum illo fratrem] Qui putatur Lucas. Vide supra 8: 18.

Μήτι ἐπλεονέκτησεν ὑμᾶς Τίτος] *An ex vobis lucrum fecit?*

Οὐ τῷ αὐτῷ πνεύματι περιεπατήσαμεν, nonne eodem animo ambulavimus] Πνεῦμα hic *adfectum animi* significat.

Οὐ τοῖς αὐτοῖς ἴχνεσι] *Nonne illi meis institerunt vestigiis?* id est, me per omnia imitati sunt?

19. *Πάλιν δοκεῖτε ὅτι ὑμῖν ἀπολογούμεθα*] *Putatis forte me hoc toties repetere mei tantum purgandi causa?* Aliud est quod praecipue hic specto.

Κατενώπιον τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ λαλοῦμεν· τὰ δὲ πάντα, ἀγαπητοὶ, ὑπὲρ τῆς ὑμῶν οἰκοδομῆς, coram Deo in Christo loquimur: omnia autem, charissimi, propter profectum vestrum] Puto auferendam διαστολὴν [*distinctionem*] post λαλοῦμεν, et legendam τάδε πάντα. *Dicimus haec omnia, conscio Deo et ea veracitate, quam Christus nos docuit, vestri profectus causa*, nempe ne si ego vobis vilescam, vilescat vobis et Euangelium, quale id vobis praedicavi. Confer Gal. 1: 20, Col. 1: 22.

20. *Φοβοῦμαι γὰρ μήπως ἐλθὼν οὐχ οἵους θέλω εὕρω ὑμᾶς*] *Metuo ne vos inveniam corruptos* a doctoribus illis qui vitiis blandiuntur.

Κἀγὼ εὑρεθῶ ὑμῖν οἷον οὐ θέλετε, et ego inveniar a vobis, qualem non vultis] Id est, ne severitate in vos uti cogar, ut 1 Cor. 4: 21, supra 10: 6.

Μήπως ἔρεις, ne forte contentiones] Supple, *etiamnum post tot remedia adhibita inter vos reperiantur*, 1 Cor. 1: 11, 3: 3.

Ζῆλοι, aemulationes] Dicto loco 1 Cor. 3: 3.

Θυμοί] *Irae*, ut Act. 19: 28, Gal. 5: 20, Eph. 4: 31, Col. 3: 8.

Ἐριθεῖαι, dissensiones] Quarum mentio dicto ad Gal. loco. Vide et Rom. 2: 8, Phil. 1: 16, Iac. 3: 14, 16.

Καταλαλιαὶ, detractiones] Habes hoc nomen et 1 Petr. 2: 1, et καταλάλους Rom. 1: 30, ubi de significatu diximus.

Ψιθυρισμοὶ, susurrationes] *Ψιθυρισὰς* habes in eodem ad Romanos loco, ubi dicta vide.

Φυσιώσεις] *Gloriarum flatus* ob divitias, eruditionem, eloquentiam. Notat illos quos 1 Cor. 4: 18, 19, 5: 2, ubi habes verbum *φυσιοῦσθαι*, ut et 1 Cor. 8: 1, 13: 4.

Ἀκαταστασίαι] *Seditiones* quae ex schismate nasci solent, ut nos docet Epistola Clementis ad Corinthios. De hoc vocabulo vide Luc. 21: 9, 1 Cor. 14: 33, supra 6: 5.

21. *Μὴ πάλιν ἐλθόντα με ταπεινώσῃ ὁ Θεός μου πρὸς ὑμᾶς, ne ubi iterum venero, humiliet me Deus apud vos*] Est et hic traiectio: nam *πάλιν ἐλθόντα με* cohaeret cum *πρὸς ὑμᾶς, ubi ad vos rediero. Ταπεινοῦν* hic est *moerore afficere*, unde *ταπείνωσις* Luc. 1: 48, Act. 8: 33, Ps. 90: 3 in Graeco. *Deus me moerore afficiat*, id est, Dei causa moeream.

Καὶ πενθήσω πολλοὺς τῶν προημαρτηκότων, et lugeam multos ex iis qui ante peccaverunt] Est hic *μετωνυμία* [*transnominatio*]. Nam *lugeam* dicit pro *punire cogar*, quod Apostoli non faciebant sine signis. Sicut Romani civem damnaturi sumebant pullam togam. De hoc sensu vocis *πενθεῖν* vide quae dicta 1 Cor. 5: 2.

Καὶ μὴ μετανοησάντων, neque egerunt poenitentiam] Eos dico qui ante adventum meum se non correxerint.

Ἐπὶ τῇ ἀκαθαρσίᾳ, de immunditiâ] Illas libidines intelligit quas eadem voce Rom. 1: 24.

Καὶ πορνείᾳ] Hoc vocabulo diximus et *scortationem* comprehendi et *nuptias illicitas*. Vide Act. 15: 20, 1 Cor. 5: 1.

Καὶ ἀσελγείᾳ ᾗ ἔπραξαν, et lascivia cui se dederunt] *Omni genere lasciviae*. Vide Marc. 7: 22 et Rom. 13: 13. *Ἀσελγείᾳ* hoc loco Tertullianus transfert *vilitate*, libro de Pudicitia.

CAPUT XIII.

1. *Ἰδοὺ τρίτον τοῦτο ἔρχομαι πρὸς ὑμᾶς*] Id est, *tertium me iam itineri paro*. Est enim idem quod dixerat supra 12: 14, et solet conatibus dari nomen effectus. In Manuscripto autem est planius, ita ut supra, *ἑτοίμως ἔχω ἐλθεῖν*

θεῖν πρὸς ὑμᾶς [*paratus sum venire ad vos*]. Et sic legit Syrus.

Ἐπὶ ϛόματος δύο μαρτύρων καὶ τριῶν ϛαθήσεται πᾶν ῥῆμα, *ex ore duorum vel trium testium stabit omne verbum*] Id est, *cum iam bis terve id dixerim, tandem ratum erit*, quod Hebraei dicunt יקום [*stabit*]. Est enim applicatio, quasi per παρῳδίαν [*sermonis imitationem*], legis Deut. 19: 15. Similis ferme applicatio Legis eiusdem, Matth. 18: 16.

2. Ὡς παρὼν τὸ δεύτερον] Praesens pro futuro, *velut iterum apud vos futurus*.

Τοῖς προημαρτηκόσι] *Iis qui iam peccarunt gravius*. Supra 12: 21.

Καὶ τοῖς λοιποῖς πᾶσιν, et caeteris omnibus] Si qui adhuc peccaturi sunt.

Ὅτι ἐὰν ἔλθω εἰς τὸ πάλιν] Ἐὰν hic valet *quando*. *Ubi ad vos rediero*.

Οὐ φείσομαι, non parcam] *Agam severe pro criminum meritis*.

3. Ἐπεὶ δοκιμὴν ζητεῖτε τοῦ ἐν ἐμοὶ λαλοῦντος Χριϛοῦ] *Quandoquidem ita agitis ut videamini periculum facere velle, quid Christus, cuius nomine Euangelium praedico, per me efficere possit*. Vide supra 5: 20.

Ὃς εἰς ὑμᾶς οὐκ ἀσθενεῖ, ἀλλὰ δυνατεῖ ἐν ὑμῖν, qui in vos non est infirmus, sed potens est in vobis] Est praesens pro praeterito. Non opus habetis eius rei periculum facere, cum iam pridem Christus per me apud vos ingentia dederit potentiae suae signa. Vide supra 12: 12.

4. *Καὶ γὰρ εἰ ἐϛαυρώθη ἐξ ἀσθενείας, ἀλλὰ ζῇ ἐκ δυνάμεως Θεοῦ, nam etsi crucifixus est ex infirmitate, tamen vivit ex virtute Dei*] *Ἀσθένεια* hic est *conditio caduca et infirma*, quam Christus nostri causa susceperat. *Virtutem Dei* intellige eandem quae in ipso operata fuerat, et confer Rom. 1: 3, 4, 1 Petr. 3: 18. Tacite autem indicat Paulus non debere se propter multa quae ferebat adversa contemni, cum eadem via Christus ingressus fuerit.

Καὶ γὰρ ἡμεῖς ἀσθενοῦμεν ἐν αὐτῷ, nam et nos infirmi sumus in illo] Id est, *propter ipsum multa patimur*. Id enim esse ἀσθενεῖν saepe iam vidimus. Particula ב saepe apud

apud Hebraeos valet *propter*. At in Manuscripto est σὺν αὐτῷ [*cum illo*] non male, *ad illius exemplum*.

Ἀλλὰ ζησόμεθα σὺν αὐτῷ ἐκ δυνάμεως Θεοῦ εἰς ὑμᾶς, *sed vivemus cum eo ex virtute Dei in vobis*] Id est, *vitam consequemur immortalem per eandem Dei virtutem quae per nos inter vos tam magna operata est*. Vide quae diximus ad 1 Cor. 15: 44.

5. Ἑαυτοὺς πειράζετε εἰ ἐςὲ ἐν τῇ πίςει, *vosmetipsos tentate an sitis in fide*] *Etiam atque etiam circumspicite, an omnia ea dogmata bene retineatis, quae vobis tradidi.*

Ἑαυτοὺς δοκιμάζετε, *ipsi vos probate*] 1 Cor. 11: 28. Sensus idem Soph. 2: 1 secundum quosdam Interpretes. Deest hoc in Manuscripto.

Ἢ οὐκ ἐπιγινώσκετε ἑαυτοὺς ὅτι Ἰησοῦς Χριςὸς ἐν ὑμῖν ἐςιν] *Nonne sentitis Christum* per Spiritum suum *in vobis praesentem esse?* Si id sentitis, bene tractate tantum hospitem. Eph. 4: 30.

Εἰ μή τι ἄρα ἀδόκιμοί ἐςε] *Nisi adulterini estis*, id est, nomine non re Christiani, 1 Cor. 9: 27, 2 Tim. 3: 8, Tit. 1: 16, Hebr. 6: 8. His oppositi δόκιμοι, *probi, qui sunt quod videntur*, Rom. 14: 18, 16: 10, 1 Cor. 11: 19, supra 10: 18, 2 Tim. 2: 15, Iac. 1: 12 et hic mox 7.

6. Ἐλπίζω δὲ ὅτι γνώσεσθε ὅτι ἡμεῖς οὐκ ἐσμὲν ἀδόκιμοι, *spero autem vos cognituros nos non esse adulterinos*] Ostendemus hoc factis ipsis, non connivendo ad crimina, ut alii faciunt.

7. Εὔχομαι δὲ πρὸς τὸν Θεόν] Id est, *ad Deum preces ea de causa fundo*.

Μὴ ποιῆσαι ὑμᾶς κακὸν μηδέν, *ut nihil mali faciatis*] *Ne cogar cuiquam poenam infligere*, quae *malum* dicitur, quia dura est toleratu. Ποιῆσαι cum accusativo pro quo Latini dativum ponerent, Matth. 27: 22, Luc. 15: 19.

Οὐχ' ἵνα ἡμεῖς δόκιμοι φανῶμεν, ἀλλ' ἵνα ὑμεῖς τὸ καλὸν ποιῆτε, ἡμεῖς δὲ ὡς ἀδόκιμοι ὦμεν, *non ut nos probi appareamus, sed ut vos quod bonum est faciatis, nos autem ut adulterini simus*] Est hic transpositio οὐχ' ἵνα pro ἵν' οὐχ'. Qualis traiectio in eadem voce ἵνα est Eph. 3: 18. Sensus est: *Preces illas facio, quod malo vos bonos esse, quam meam sinceritatem vestris poenis testatam fieri.*

Ma-

Maneam ego potius sine tali documento, quam vos in peccata talia incidatis.

8. Οὐ γάρ δυνάμεθά τι κατὰ τῆς ἀληθείας, ἀλλ' ὑπὲρ τῆς ἀληθείας, *neque enim possumus quid contra veritatem, sed pro veritate*] *Potestas illa nobis data est ut recte ea utamur, non ut male.* Absit a nobis ut auctoritatis nostrae augendae causa adfligamus innocentes. Ἀλήθεια nostris Scriptoribus, ut Hebraeis אמת vel אמונה, saepe significat *id quod rectum iustumque est*, Ioh. 3: 21, ubi dicta vide, et 3 Ioh. 3.

9. Χαίρομεν γὰρ ὅταν ἡμεῖς ἀσθενῶμεν, *gaudemus enim quod nos infirmi simus*] Id est, *appareamus velut infirmi*, nos edentes illa quae diximus potentiae in nobis Divinae documenta.

Ὑμεῖς δὲ δυνατοὶ ἦτε, *vos autem potentes sitis*] *Ut vos sitis valentes ac vegeti.*

Τοῦτο δὲ καὶ εὐχόμεθα τὴν ὑμῶν κατάρτισιν, *hoc et oramus vestram perfectionem*] *Ut officium faciatis, ne in mala incidatis.* Κατάρτισις est תכונה quod ἑτοιμασία solet verti, *recta constitutio*, sicut κατηρτισμένος נכון [*verus, rectus*], ut diximus ad Luc. 6: 40. Adde quod diximus ad Gen. 34: 21.

10. Διὰ τοῦτο ταῦτα ἀπὼν γράφω, ἵνα παρὼν μὴ ἀποτόμως χρήσωμαι κατὰ τὴν ἐξουσίαν ἣν ἔδωκέ μοι ὁ Κύριος εἰς οἰκοδομὴν, καὶ οὐκ εἰς καθαίρεσιν, *ideo haec absens scribo, ne praesens severe agam secundum potestatem quam Dominus dedit mihi ad profectum, non ad damnum*] *Ideo*, inquit, *minas adhibeo, ne eas exsequi cogar.* Χρῆσθαι ἀποτόμως est *severe agere.* Nam χρῆσθαι interdum absolute ponitur nullo nomine sequente. Sic ἀνειμένως; χρῆσθαι... Sic ἀγωγότερον ἐχρῶντο [*remissius agebant*], 2 Macc. 12: 14. Ἀποτόμως, *severe*: sic et Tit. 1: 13; ἀποτομία *severitas*, Rom. 11: 22; ἀπότομος ὀργὴ, κρίσις ἀπότομος [*severa ira, iudicium severum*], Sap. 5: 20, 6: 5. In Glossario ἀπότομον, *rigidum.* Ἐξουσίαν hic intelligit *potestatem illam Divinitus datam* ad immittendos morbos, coecitatem, mortem etiam, *quae data Apostolis, non ad damnum, sed ad utilitatem et profectum Ecclesiae.* Vide supra 10: 8.

11. Λοιπὸν, ἀδελφοί] *Quod restat.* Verbum est properantis sermonem absolvere.

Χαίρετε] *Bene valete.* Ita enim Graeci hoc usurpant.

Καταρτίζεσθε] *Facite quod vos decet.* Vide supra 9. Est et hic Niphal pro Hitpahel.

Παρακαλεῖσθε] Et hoc eiusdem formae. *Solemini vosmet*, nempe si quid adversi inciderit.

Τὸ αὐτὸ φρονεῖτε] *Concordes este.* Nam φρονεῖν Paulo ad affectum non ad intellectum refertur. Simili modo τὸ αὐτὸ φρονεῖν habuimus Rom. 12: 16, 15: 5, Phil. 2: 2, 3: 16, 4: 2.

Εἰρηνεύετε, pacem habete] Marc. 9: 50, Rom. 12: 18, 1 Thess. 5: 13.

Καὶ ὁ Θεὸς τῆς ἀγάπης καὶ τῆς εἰρήνης ἔςαι μεθ' ὑμῶν] *Vobis favebit et auxilio erit.* Vide Luc. 1: 28 et ibi dicta. *Deus pacis et dilectionis*, id est, auctor pacis et dilectionis. Vide Rom. 15: 33, 16: 20, 1 Cor. 14: 33. Sic Hebraei dicunt, אל אהבה, אל שלום.

12. *Ἀσπάσασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἁγίῳ, salutate vos invicem osculo sancto*] Rom. 16: 16.

Ἀσπάζονται ὑμᾶς οἱ ἅγιοι πάντες, salutant vos omnes sancti] Nempe qui in Macedonia sunt.

13. *Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριςοῦ, καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, καὶ ἡ κοινωνία τοῦ ἁγίου πνεύματος μετὰ πάντων ὑμῶν. Gratia Domini Iesu Christi, et dilectio Dei, et communio sancti Spiritus cum omnibus vobis*] Supple *sit*, ut Rom. 16: 24, 1 Cor. 16: 23. Sunt autem hic, ut et in Baptismo, aperte nomina τῆς *Τριάδος* [*Trinitatis*] eius quam Christiani colunt.

Ἀμήν] Deest in Manuscripto. Additum hoc ab Ecclesia Corinthiaca, quae id respondere solebat, quoties Epistola haec lecta erat.

AN-

ANNOTATIONES

IN

EPISTOLAM AD GALATAS.

Tertullianus in primo Adversus Marcionem hanc Epistolam inter primas Pauli fuisse existimat. Verba eius sunt: *Ab illo certe Paulo qui adhuc in gratia rudis, trepidans denique ne in vacuum cucurrisset aut curreret, tum primum cum antecessoribus Apostolis conferebat. Igitur, si ferventer, ut adhuc Neophytus, adversus Iudaismum, aliquid in conversatione reprehendendum existimavit, passivum scilicet convictum, postmodum et ipse usu omnia omnibus futurus ut omnes lucraretur, Iudaeis quasi Iudaeus, et eis qui sub Lege tanquam sub Lege; tu illam solius conversationis placiturae postea accusatori suo reprehensionem suspectam vis haberi, etc.* Vehementiorem in hac quam in aliis Epistolis esse satis apparet. Causas tamen alias quam suspicatur Tertullianus existimo, nempe quod illi, qui libertatem rituum Iudaicorum vocatis e Gentibus volebant eripere, non Iudaei essent, quibus aliquid ea in re erat condonandum, sed alienigenae qui in Iudaea vixerant, quorum princeps erat Cerinthus: quales fuere et illi qui Philippis eadem docuerunt, ut index est ipse Paulus Phil. 3: 3, quod iidem Iudaizandi necessitatem docerent, nulla pietate mo-

moti; sed ut ea ratione honores et commoda a Iudaeis adipiscerentur, simulque effugerent incommoda quae Christianos premebant: nam eis temporibus Iudaeis, per leges Romanas et edicta, libera erat religionis functio, non item Christianis, quos vexari iam tunc coepisse ex Actis et aliis Pauli Epistolis apparet. Videbat autem Paulus, cui specialius quam caeteris incumbebat Gentium conversio, quantum impedimentum ei rei allatura esset haec novi oneris iniunctio. Cum autem isti, Pauli libertatem strenue defendentis obtrectatores, dicerent Paulum ius docendi non nisi a Petro, Iohanne et Iacobo accepisse, ac proinde illorum instituta Pauli institutis antehabenda, praeterea Paulum ipsum in hac re fuisse varium, Paulus contra magno animo ostendit se non minus quam alios Apostolos Apostolatum suum a Christo accepisse, neque Petrum, Iohannem et Iacobum aliud docere quam ipse doceat; se quoque, etsi in usu aut omissione rituum solitus esset se accommodare utilitati eorum quibuscum viveret, idem tamen de ista libertate docuisse semper: et hoc suum dogma typis Veteris Testamenti *μυςικῶς* [*sensu recondito*] explicatis confirmat. — Tempus quo scripta est haec ad Gallograecos Epistola, sicut designate indicare non possum, ita videre mihi videor non longe abfuisse ab eo tempore quo ad Romanos scripta est Epistola.

CAPUT I.

1. *Οὐκ ἀπ᾽ ἀνθρώπων, οὐδὲ δι᾽ ἀνθρώπου*] Munus hoc mihi *neque ab hominibus* suopte arbitratu impositum est, *neque etiam* Dei iussu *per meros homines*, quomodo multi in Ecclesiis ordinati fuere per Apostolos, dictante Spiritu, ut Matthias ab Apostolis nominatus, *sed ab ipso Christo* iam extra homines in Divina potestate constituto. Christus per evectionem suam in coelum non est *homo*, nempe qualis fuit, et qualis nos sumus, id est, mortalis.

Ἀλλὰ διὰ Ἰησοῦ Χριςοῦ, sed per Iesum Christum] Ab eo qui statim a resurrectione *Deus* a Thoma dici coepit. Vide Ioh. 20: 28.

Καὶ Θεοῦ πατρὸς τοῦ ἐγείραντος αὐτὸν ἐκ νεκρῶν, et Deum *Pa-*

Patrem qui suscitavit eum a mortuis] Quo magis suum munus commendet, per causam mediam adscendit ad primam; nam potestas illa qua Christus Ecclesiam regit et Paulum ad Apostolatum vocavit, venit ei a Deo Patre, supra quem nihil est.

2. *Καὶ οἱ σὺν ἐμοὶ πάντες ἀδελφοὶ, et qui mecum sunt omnes fratres*] Corinthii, ut ego arbitror. Fuit apud Galatas Paulus aliquanto ante quam Corinthum veniret, Act. 16: 6 et 18: 1. Videtur autem secundum ad Galatas iter, de quo Act. 18: 23, instituisse post hanc scriptionem. *Ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Γαλατίας, Ecclesiis Galatiae*] Ancyranis, Tavianis, Pessinuntiis: non addit hic titulum *sanctis*, quia coeperant ab Euangelio declinare.

3. *Χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ πατρὸς καὶ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, gratia vobis et pax a Deo Patre et Domino nostro Iesu Christo*] In Manuscripto καὶ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ ut Rom. 1: 7 et 1 Cor. 1: 3, 2 Cor. 1: 2.

4. *Τοῦ δόντος ἑαυτὸν περὶ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν, ὅπως ἐξέληται ἡμᾶς ἐκ τοῦ ἐνεστῶτος αἰῶνος πονηροῦ, qui dedit semet ipse pro peccatis nostris, ut eriperet nos e praesenti saeculo malo*] *Dedit*, subaudi, *in mortem*, ut Rom. 4: 25, 8: 32, Eph. 5: 2, Tit. 2: 14. Mors Christi multos habet effectus, hunc inter alios ut admirabilis obedientiae exemplo nos a peccatis abstrahat, 1 Petr. 1: 18. *Αἰὼν* hic quod *γενεὰ* [*natio*] Act. 2: 40, *κόσμος* [*mundus*] 1 Ioh. 2: 17, 5: 19. Videtur autem maxime Iudaeos tangere qui regnum huius mundi exspectabant. *Ἐξέληται* יציל Esai. 42: 22. Alii libri hic habent *ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν* [*pro peccatis*]: quomodo Baptismum dari *ὑπὲρ τῆς ἀνομίας τῶν λαῶν* [*pro iniquitate populorum*] dicit Iustinus Colloquio cum Tryphone.

Κατὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ πατρὸς ἡμῶν, ex voluntate Dei et Patris nostri] Ostendit obiter Christum non tantum volentem esse mortuum, sed ex decreto Patris, nempe ad sanciendum Foedus novum diversum a legali. Laudantur exordia quae auditorem ad id quod praestandum est praeparant. *Καὶ* hic diversa attributa coniungit ut Eph. 1: 3, 1 Thess. 1: 3, 1 Petr. 1: 3.

5. *Ὧι ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, cui in aeternum gloria*] Vide Rom. 16: 27, Deut. 32: 3.

6. *Θαυμάζω ὅτι οὕτω ταχέως μετατίθεσθε ἀπὸ τοῦ καλέσαντος ὑμᾶς ἐν χάριτι Χριστοῦ εἰς ἕτερον εὐαγγέλιον, miror quod tam cito transferamini ab eo, qui vos benigne vocavit, Christus, in alterum Euangelium*] *Μετατίθεσθε* id est, sinitis vos transferri per novos illos Doctores, Hebraice גלחם, quod ad nomen *Galatarum* alludere ait Hieronymus. Caesar Gallos, unde orti Galatae, ait *in consiliis capiendis fuisse mobiles et novis plerumque rebus studuisse. Καλέσαντος* recte coniungitur cum voce *Χριστοῦ*. *Vocare nos*, id est, nihil cogitantes ad salutem invitare, *Deus Pater* saepissime dicitur, sed quia id facit per Christum, recte et *Christus* hoc facere dicitur. *Ἐν χάριτι*, id est, *benigne*, *amanter admodum*: id enim Hebraei dicunt חן. *Christum* autem cum dicit, ipsius doctrinam intelligit. Et *alterum Euangelium* dicit figura a simili, id est, novam doctrinam quasi esset Euangelium. Sic Satanas *Deus huius saeculi*, quia quasi Deus colitur.

7. *Ὃ οὐκ ἔστιν ἄλλο*] *Quae res nihil in se habet aliud*: *ὃ* enim ad totam rem refertur.

Εἰ μή τινές εἰσιν οἱ ταράσσοντες ὑμᾶς] *Nisi quod sunt quidam qui animos vestros commovent*: מבלו, *qui scrupulos vobis iniiciunt*.

Καὶ θέλοντες μεταστρέψαι τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ, *et volunt mutare Euangelium Christi*] Mutat mercem qui aliquid admiscet extraneum, ut hi Doctores doctrinae Christi miscebant Legis Iudaicae necessitatem, quam Christus noluerat imponi iis, praesertim qui ex Gentibus erant vocati, idque vitam quidem mortalem agens innuerat magis quam dixerat: apertius autem explicaverat Apostolis post resurrectionem, tum per se, tum per Spiritum sanctum.

8. *Ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἡμεῖς ἢ ἄγγελος ἐξ οὐρανοῦ εὐαγγελίζηται ὑμῖν παρ᾽ ὃ εὐηγγελισάμεθα ὑμῖν, ἀνάθεμα ἔστω*, *sed licet nos aut Angelus de coelo doceat vos contra quam quod docuimus vos, anathema sit*] *Παρ᾽ ὃ* hic significat *contra quam* ut Act. 18: 13, Rom. 1: 26, 4: 18, 11: 24, et *εὐαγγελίζηται* hic sume pro *doceat*, ea figura quam iam observavimus. Quod de *Angelo* dicit, est quidem exaggeranter dictum, non tamen plane *ἀδύνατον* [*quod fieri non possit*]; nam Angeli desertores olim in coelo fuere: ne-

neque semel, sed saepius accidisse ut Angeli ex bonis mali fierent, putant Hebraei. In Veteri Foedere mentio est *Foederis* cuiusdam *Novi*: at in Christi foedere non modo nullum posterius promittitur, sed etiam asseritur nullum exstiturum posterius, ut videre est Matth. 28: 20. *Ἀνάθεμα* ἔςω חרם יהי, id est, *cum eo nihil nobis sit commercii, non magis quam cum iis quos Synagoga aut Ecclesia penitus abscidit.* Vide Rom. 9: 3, 1 Cor. 12: 3, 16: 22.

9. *Ὡς προειρήκαμεν, καὶ ἄρτι πάλιν λέγω, sicut antea diximus, et nunc iterum dico*] Solemus quae valde inculcare animis volumus, saepius repetere. *Ἄρτι* hic valet *nunc*, ut Matth. 3: 15, 9: 18, ubi dicta vide.

Εἴ τις ὑμῖν εὐαγγελίζεται παρ' ὃ παρελάβετε, si quis vos doceat contra id quod accepistis] Contra quam ego vos ex Christi mandato docui.

10. *Ἄρτι γὰρ ἀνθρώπους πείθω ἢ τὸν Θεόν, nunc enim homines suadeo, an Deum*] *Nunc*, id est, ex quo Apostolus factus sum: *πείθω* hic significat *propitium mihi facio*, ut diximus ad Matth. 28: 14. Sic in Graeco 1 Sam. 24: 8, *Καὶ ἔπεισε Δαβὶδ τοὺς ἄνδρας αὐτοῦ ἐν λόγοις* [*Verbisque persuasit David viris suis*]. Ex obliquo adversarios ferit, qui dum hominum iras effugerent Dei iram non curabant.

Ἢ ζητῶ ἀνθρώποις ἀρέσκειν, an quaero hominibus placere] An facio ut illi qui Iudaeorum captant gratias?

Εἰ γὰρ ἔτι ἀνθρώποις ἤρεσκον, si adhuc enim hominibus placerem] Sicut antea faciebam.

Χριςοῦ δοῦλος οὐκ ἂν ἤμην, Christi servus non essem] Non essem genuinus Christi servus: is enim solidum hominem postulat, Matth. 6: 24. De se loquendo illos alios ex contrario notat.

11. *Οὐκ ἔςι κατὰ ἄνθρωπον, non est secundum hominem*] *Nihil humani affectus admixtum habet.*

12. *Οὐδὲ γὰρ ἐγὼ παρὰ ἀνθρώπου παρέλαβον αὐτό, neque enim ego ab homine accepi illud*] *Non ex* Hillelis *traditione hoc ad me venit.*

Οὔτε ἐδιδάχθην] *Non hoc me* Gamaliel *docuit.*

Ἀλλὰ δι' ἀποκαλύψεως Ἰησοῦ Χριςοῦ] *Per revelationem coelestem addidici.* Iterum Iesum Christum hominibus,

 id

id est, mortalibus, opponit. Sic Moses vocatur per Angelum in rubo.

13. Τὴν ἐμὴν ἀναστροφήν] Habes hanc vocem Tob. 4: 14, Eph. 4: 22, 1 Tim. 4: 12, Hebr. 13: 7, Iac. 3: 13, et in utraque Petri non semel; significat autem *vitae genus ac modum*.

Ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ] *In Iudaica religione.* Sic Ἰουδαΐζειν habes Esth. 8: 17.

Ὅτι καθ' ὑπερβολήν, *quoniam supra modum*] Locutio Paulina, ut Rom. 7: 13, 2 Cor. 4: 17.

Ἐδίωκον τὴν ἐκκλησίαν, *vexabam Ecclesiam*] Idem habes 1 Cor. 15: 9.

Καὶ ἐπόρθουν αὐτήν, et impugnabam illam] Habes hoc verbum de re eadem Act. 9: 21.

14. *Καὶ προέκοπτον ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ, et proficiebam in Iudaica religione*] *In notitia Iudaicae religionis*, sive *in Legis studio.*

Ὑπὲρ πολλοὺς συνηλικιώτας ἐν τῷ γένει μου, supra multos generis mei aequales] מן הילדים אשר בגילי, ut est Dan. 1: 10, על כל בני גילי, ut loquitur alicubi Maimonides. *Genus* autem hic dixit pro *gente*, ut 2 Cor. 11: 26.

Περισσοτέρως ζηλωτὴς ὑπάρχων τῶν πατρικῶν μου παραδόσεων, paternarum traditionum studiosissimus] *Παραδόσεων* voce tum ipsam Legem, tum Legis interpretationem intelligit: vide Matth. 15: 2. Et ζηλωτὴς est *ardenter studiosus*: vide Act. 21: 20, Rom. 10: 2, Phil. 3: 6. *Πατρικαὶ παραδόσεις* hic, ut *ἔθη πατρῷα* Act. 28: 17, *sunt leges et instituta a Maioribus accepta.* Vide Act. 23: 6.

15. *Ὅτε δὲ εὐδόκησεν ὁ Θεός, cum autem placuit Deo*] Hoc εὐδόκησεν cohaeret cum illo quod sequitur *ἀποκαλύψαι*. *Cum Deo visum est per me cognitum facere Filium suum.* *Εὐδόκησε* חפץ dicitur de iis quorum Deus rationes reddere non solet.

Ὁ ἀφορίσας με ἐκ κοιλίας μητρός μου, qui me segregavit ex utero matris meae] Solet quidem haec locutio proverbialiter et saepe *ὑπερβολικῶς* [*exaggeranter*] usurpari, ut Ps. 22: 10, 58: 4, 71: 6, Esai. 48: 8. Sed hic tamen proprietas significationis retinenda est; respicitur enim locus Ier. 1: 4, quem bene explicat Maimonides Doctoris dubitantium II. 32: *Requiritur ad Prophetiam bonum co-*

re-

rebri temperamentum: non tamen qui id habent Prophetae fiunt, sed ii quibus hoc Deus vult concedere. Non dissimilis locutio est apud Philonem: Ἔτι κατὰ γαστρὸς, ἐν τῷ τῆς φύσεως ἐργαστηρίῳ, διαπλασθέντα αὐτοκράτορα [*Formatum iam inde ab utero, in officina naturae, Imperatorem*].

Καὶ καλέσας διὰ τῆς χάριτος αὐτοῦ, et vocavit per gratiam suam] *Vocationem* illam intellige de qua Act. 9: 5 et seqq.: illa autem proveniebat *ex singulari quadam Dei benevolentia in eum*, qui tunc cum maxime hostem agebat Christianismi.

16. *Ἀποκαλύψαι τὸν υἱὸν αὐτοῦ ἐν ἐμοὶ*] *Ἐν* hic est, per. *Voluit Filium suum per me cognitum facere plurimis.* Et sic accepit Syrus.

Ἵνα εὐαγγελίζωμαι αὐτὸν ἐν τοῖς ἔθνεσιν, ut illum Gentibus praedicarem] *Ἵνα* hic sumo pro *ita ut*, quo sensu ponitur 1 Cor. 9: 24 et Apoc. 13: 13. Explicat enim modum quo Deus voluerit per Paulum Filium suum cognosci, *nempe Paulo Gentibus praedicante*, Act. 9: 15.

Εὐθέως οὐ προσανεθέμην σαρκὶ καὶ αἵματι, statim non adii carnem et sanguinem] Significat *statim* se, id est, nulla mora interposita, coepisse fungi suo munere, ut dicto Actorum loco commate 20 videre est. Sed maluit id efferre per negationem. *Προσανατίθεσθαι* idem quod *ἀνατίθεσθαι*, *aliquem adire consilii capiendi causa.* Usurpant sic Diodorus Siculus et Lucianus. *Caro et sanguis* significant hic hominem et quidem mortalem, ut Eph. 6: 12, Matth. 16: 17. Non quaesivi ex homine ullo an parendum mihi esset: sciebam enim mihi gravissimas poenas imminere nisi paruissem, 1 Cor. 9: 16. Haec omnino eo pertinent ut ostendat se nihil dare aut amori in Gentes, aut odio in Iudaeos, sed se quae facit facere Dei et Christi causa.

17. *Οὐδὲ ἀνῆλθον εἰς Ἱεροσόλυμα πρὸς τοὺς πρὸ ἐμοῦ ἀποστόλους, neque veni Hierosolyma ad antecessores meos Apostolos*] Petrum, Iohannem, Iacobum, qui plurimum circa illa tempora Hierosolymis agebant.

Ἀλλ' ἀπῆλθον εἰς Ἀραβίαν, sed abii in Arabiam] In loca Damasco proxima: ipsa enim Damascus tunc sub Arabum erat regno. Haec prima est Gentium cui Paulus

Euangelium annuntiavit; in hoc quoque Mosi similis, cui post relictam Aegyptum prima statio in Arabia. Sic impletum mystice vaticinium Esaiae 42: 11. Hoc iter Lucas non enarravit, quia ei non adfuit.

18. *Ἱστορῆσαι Πέτρον*] *Ut Petrum inviserem*, ita hic interpretatur Chrysostomus. Sic *ἱστορῆσαι χώρας* [*inviseri regiones*], Plutarchus Theseo. Usurpat sic et Lycophron. Pro *Πέτρον* hic in Manuscripto est *Κηφᾶν*, et sic in omni hac Epistola, et credo sic scripsisse Paulum, sed exscriptorem reposuisse nomen inter Graecos notius.

Ἐπέμεινα πρὸς αὐτὸν ἡμέρας δεκαπέντε, mansi apud eum dies quindecim] Magnus hospes magni hospitis.

19. *Εἰ μὴ Ἰάκωβον τὸν ἀδελφὸν τοῦ Κυρίου, sed Iacobum fratrem Domini*] *Εἰ μὴ* hic valet, *sed*, ut Matth. 12: 4, Gal. 1: 7, 2: 16, Apoc. 9: 4 et alibi. *Nullum reperi Apostolorum*, quippe qui alio iverant Euangelii spargendi causa, *sed reperi* eum qui eorum vices obibat, *Iacobum fratrem Domini*.

20. *Ἃ δὲ γράφω ὑμῖν, ἰδοὺ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ὅτι οὐ ψεύδομαι, quae autem scribo vobis, ecce per Deum, non mentior*] Iuramentum adhibet, ut Rom. 1: 9, 2 Cor. 1: 23 et alibi saepe. Causa autem gravis erat ut crederetur Apostolus a Christo factus, non ab aliis Apostolis substitutus.

21. *Ἔπειτα ἦλθον εἰς τὰ κλίματα τῆς Συρίας καὶ τῆς Κιλικίας, deinde veni in regiones Syriae et Ciliciae*] Act. 9: 30. Vocem *κλίματος* habuimus et Rom. 15: 23, 2 Cor. 11: 10.

22. *Ἤμην δὲ ἀγνοούμενος τῷ προσώπῳ ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Ἰουδαίας ταῖς ἐν Χριστῷ, de facie autem ignotus eram Ecclesiis Iudaeae, quae erant in Christo*] *Τῷ προσώπῳ* hic est quod Latini dicunt *de facie*. Ita Cicero ad Pisonem, et alii. Hoc interserit ut appareat falsum esse quod de illo spargebatur, ipsum in Iudaea docuisse necessitatem rituum Iudaicorum.

23. *Μόνον δὲ ἀκούοντες ἦσαν, tantum autem audierant*] Praecessit *ἐκκλησίαις*, et sequitur masculinum: intelliguntur enim *illi qui in Ecclesiis erant*.

Ὅτι ὁ διώκων ἡμᾶς ποτε, qui vexabat nos aliquando] Id est, *διώξας*; nam sic Benoni saepe ponitur apud Hebraeos, Vide Sir. 48: 7.

Νῦν εὐαγγελίζεται τὴν πίστιν ἥν ποτε ἐπόρθει, nunc docet fidem quam aliquando impugnabat] *Πίστιν* vocat *μετωνυμικῶς τὸν λόγον* [*per transnominationem verbum*], cui creditur. Sic et infra 3: 2, 5, 23, 25. De voce *πορθεῖν* vide supra 13, de re Act. 9: 21.

24. *Καὶ ἐδόξαζον ἐν ἐμοὶ τὸν Θεὸν, et propter me Deum celebrabant*] *Ἐν ἐμοὶ, mei causa:* Hebraismus.

CAPUT II.

1. *Ἔπειτα διὰ δεκατεσσάρων ἐτῶν, deinde post annos quatuordecim*] Assentior Codicibus si qui pro *δεκατεσσάρων* habent *τεσσάρων* [*quatuor*]. Cum enim numeri per notas scriberentur, facile fieri potuit ut ante *δ'* per errorem *ι* adderetur: et ex uno saepe exemplari scripturae vitia in multa fluxisse alia, ostendimus ad Luc. 4: 26 et alibi. In numeris autem plurimos admissos errores ab exscribentibus apertum fecimus ad multa Veteris Testamenti loca. Nihil autem credibilius reperio quam notari hic illud ipsum Pauli iter cuius mentio Act. 15: 2, quod non potest totis *quatuordecim annis* posterius fuisse aut conversione Pauli, aut etiam, si quis id malit, fine Arabicae peregrinationis. *Διὰ* hic sumitur, ut Matth. 26: 61 et Marc. 2: 1.

Ἀνέβην εἰς Ἱεροσόλυμα μετὰ Βαρνάβα, adscendi Hierosolyma cum Barnaba] Hic idem Barnabas Paulo comes adiungitur dicto Actorum loco. Semper quoties de Hierosolymis loquuntur Hebraei dicunt *adscendere*, etiam ubi in externis sunt locis, quia domi ita loqui erant soliti, Act. 15: 2, 21: 4, 12, 15, 25: 1. *Βαρνάβα* genitivus, quales *Ἀλεύα, Παυσανία.*

Συμπαραλαβὼν καὶ Τίτον, assumpto et Tito] Titus eo tempore non erat Euangelista, sed comes Pauli, qualis diu Timotheus.

2. *Ἀνέβην δὲ κατὰ ἀποκάλυψιν, adscendi autem secundum revelationem*] Occasionem ab hominibus natam Christus viso aliquo diurno aut nocturno confirmaverat.

Καὶ ἀνεθέμην αὐτοῖς τὸ εὐαγγέλιον ὃ κηρύσσω ἐν τοῖς ἔθνεσι, illisque narravi Euangelium, quod annuntio in Gen-

Gentibus] Hic ἀνεθέμην significat *narravi*, ut Act. 25: 14, quo sensu ea voce et Plutarchus utitur. Illud αὐτοῖς hic, si voculas captamus, non habet quo referatur: si sensum, facile est intelligi *eos* significari *qui Hierosolymis erant*, quia nomen id urbis praecessit.

Κατ' ἰδίαν δὲ τοῖς δοκοῦσι, seorsim autem iis qui videbantur aliquid esse] Δοκοῦντες sunt *qui praeter caeteros illustri sunt in fama*. Euripides:

— *Λόγος γὰρ ἔκ τ' ἀδοξούντων ἰὼν,*
Κἀκ τῶν δοκούντων αὐτὸς, οὐ ταὐτὸν σθένει.
[— *Nam viri praenobilis*
Et tenuis idem sermo diversum valet.]

Utitur sic hac voce et Plato aliquoties. Rabbini dicerent חשובים. Apparet autem ex iis quae sequuntur intelligi non Apostolos alios, sed illorum Apostolorum nimis fervidos sectatores.

Μήπως εἰς κενὸν τρέχω ἢ ἔδραμον, ne forte in vacuum currerem aut cucurrissem] Ne in irritum caderet meus labor tum eius temporis, tum anteactus: nempe si fama ea spargeretur aliud me docere, aliud eos qui ante me vocati erant Apostoli. Loquendi genus quod attinet habes simile Phil. 2: 16. Tertullianus adversus Marcionem IV: *Adscendit ad cognoscendos Apostolos et consultandos, ne forte in vacuum cucurrisset, id est, ne secundum illos credidisset et non secundum illos euangelizaret.*

3. *Ἀλλ' οὐδὲ Τίτος ὁ σὺν ἐμοὶ Ἕλλην ὢν ἠναγκάσθη περιτμηθῆναι, sed neque Titus qui mecum erat, cum esset Gentilis, exactus est circumcidi*] Id est, Non exegerunt hoc a me illi Hierosolymis Apostoli ut Titum facerem circumcidi, facturi id forte si Iudaeus fuisset aliqua ex parte, ut Timotheus ex matre, Act. 16: 2, 3, at cum esset gentis alterius, nemo id ab eo exegit.

4, 5. *Διὰ δὲ τοὺς παρεισάκτους ψευδαδέλφους, οἵτινες παρεισῆλθον κατασκοπῆσαι τὴν ἐλευθερίαν ἡμῶν ἣν ἔχομεν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, ἵνα ἡμᾶς καταδουλώσωνται· Οἷς οὐδὲ πρὸς ὥραν εἴξαμεν τῇ ὑποταγῇ, ἵνα ἡ ἀλήθεια τοῦ εὐαγγελίου διαμείνῃ πρὸς ὑμᾶς*] In Manuscripto καταδουλώσωσι. Apparet autem οἷς illud hic παρέλκειν [*abundare*], aut abundantia sermonis non infrequente Hebraeis, aut exscribentis errore. Sensus est: *At illorum Iudaeorum causa qui se*

Chris-

Christianos simulabant, ut libertatem per Christum partam nobis extorquerent, nihil cessimus de proposito eius libertatis et tuendae et ad vos omnes transmittendae. Παρείσακτοι sunt qui παρεισδύοντες Iud. 4: ita dicuntur *qui se arte insinuant, subinducunt, subinserunt.* Simile παρεισάγειν, 2 Petr. 2: 1. Ψευδαδέλφων vocem habemus et 2 Cor. 11: 26. *Explorandi* verbum apparet esse castrense. Significat autem hic per μετωνυμίαν [*transnominationem*] specie amicitiae malum alii struere, ut solent exploratores; est autem malum, etiam opinio servitutem adferens inutilem. Ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, id est, *per Christum Iesum* qui nobis huius libertatis plenam notitiam fecit, cum ante rei esset controversae. Οὐδὲ πρὸς ὥραν, *ne ad minimum quidem tempus*, ut 2 Cor. 7: 8, 1 Thess. 2: 17, Philem. 15. Τῇ ὑποταγῇ, id est, ita ut non agnosceremus pios ex Gentibus isti iugo esse obnoxios.

6. Ἀπὸ δὲ τῶν δοκούντων εἶναί τι (ὁποῖοί ποτε ἦσαν, οὐδέν μοι διαφέρει· πρόσωπον Θεὸς ἀνθρώπου οὐ λαμβάνει)· ἐμοὶ γὰρ οἱ δοκοῦντες οὐδὲν προσανέθεντο. *Ab iis autem, qui videbantur esse aliquid (quales aliquando fuerint, nihil mea interest: Deus personam hominis non accipit): mihi enim qui videbantur esse aliquid, nihil addiderunt]* In Manuscripto πρόσωπον ὁ Θεὸς οὐ λαμβάνει, rectius. Vide quae dicta Act. 10: 34. Scribenda autem sunt ista ab ὁποῖοι usque ad λαμβάνει per παρένθεσιν [*interpositionem*]. Coeperat ita instituere sermonem Apostolus quasi dicturus esset ἀπὸ τῶν δοκούντων εἶναί τι οὐδὲν προσελαβόμην [*ab iis qui videbantur esse aliquid nihil accepi*], sed interiecta παρενθέσει repetit vocem δοκοῦντες et subintulit, οὐδὲν προσανέθεντο, id est, *addiderunt*, aut auctoritatis aut cognitionis scilicet. Similem transitum habes Eph. 1: 13, et alibi saepe. Δοκούντων τι εἶναι, id est, *qui magni aliquid esse videbantur.* Sic 1 Cor. 3: 7, 2 Cor. 3: 5; sic contra οὐδὲν est *nihil magni* 1 Cor. 8: 4, quomodo et τὰ μὴ ὄντα [*ea quae non sunt*], 1 Cor. 1: 28. Agit de illis qui in Iudaea inter Christianos doctissimi putabantur. *Quales autem sint* (nam ἦσαν hic est pro indefinito tempore, et fieri potest ut quidam eorum cum haec scriberet Paulus mortui fuerint) *de eo negat se esse sollicitum, cum Deus in salutis negotio talia non attendat:*

dat: προσώπου enim vox hic sumitur, ut 2 Cor. 5: 12, 10: 7; ibi dicta vide. *Οὐδέν μοι διαφέρει*, *non curo* Syrus.

7, 8, 9. *Ἀλλὰ τοὐναντίον, ἰδόντες ὅτι πεπίστευμαι τὸ εὐαγγέλιον τῆς ἀκροβυστίας, καθὼς Πέτρος τῆς περιτομῆς (Ὁ γὰρ ἐνεργήσας Πέτρῳ εἰς ἀποστολὴν τῆς περιτομῆς, ἐνήργησε καὶ ἐμοὶ εἰς τὰ ἔθνη)· Καὶ γνόντες τὴν χάριν τὴν δοθεῖσάν μοι, Ἰάκωβος καὶ Κηφᾶς καὶ Ἰωάννης, οἱ δοκοῦντες στῦλοι εἶναι, δεξιὰς ἔδωκαν ἐμοὶ καὶ Βαρνάβᾳ κοινωνίας. Sed e contrario cum vidissent creditum mihi Euangelium praeputii, sicut et Petro circumcisionis (qui enim constituit Petrum in Apostolatum circumcisionis, constituit et me inter Gentes): et cum cognovissent gratiam, quae data est mihi, Iacobus et Cephas et Iohannes, qui videbantur columnae esse, dextras dederunt mihi et Barnabae societatis*] Primum in Manuscripto illo antiquissimo non est interpositum inter *Iacobi* et *Iohannis*, nomen *Cephae*, quod rectius arbitror: satis enim fuit praecessisse *Petri* sive *Cephae* nomen: neque moris est eum qui Princeps sit Collegii medio loco nominari, sed aut primo, ut Matth. 10: 2, aut postremo, ut Marc. 16: 7. Praeterea Scriptores veteres de hoc loco agentes Petrum primo loco nominant. Est autem et hic παρένθεσις [*interpositio*] incipiens ab ὁ γὰρ et desinens in ἔθνη, et traiectio quaedam: nam secundum naturalem loquendi ordinem *Iacobus* et *Iohannes* nominari debuerant cum participio ἰδόντες. Sensus enim est: *Tantum abest ut illi Iudaei mihi quicquam contulerint aut auctoritatis aut notitiae, ipsi illi in Ecclesia praecipui Iacobus et Iohannes me non imparem, sed ut collegam agnovere, et ut tali dedere dextram: nam dextram dare* apud Hebraeos signum societatis, ut videre est Lev. 6: 2, Ier. 50: 15. Hoc autem cur fecerint causam adfert, quod viderent et Iacobus et Iohannes res non minores effectas per Paulum apud Gentes quam per ipsum Petrum apud Iudaeos, ita ut nihil haberet Paulus cur in Apostolico munere aut aliis aut ipsi Petro quicquam cederet: illa autem ἐνήργησε et χάριν δοθεῖσαν tum ad miracula pertinent, tum ad ingentis hominum numeri conversionem. Quod autem dicit hic Paulus *Petro creditum fuisse Apostolatum circumcisionis, sibi autem incircumcisorum*, id intelligendum est κατὰ

τὸ πολὺ

πολὺ εἶναι κατ' ἐπικράτειαν [*ex parte potiore*]; nam et Petrus Cornelium convertit incircumcisum, et Paulus Iudaeos nonnullos, ut ex Actis discimus. Vide Act. 9: 15, sed praecipuum studium Petro erat circa Iudaeos: Paulo circa gentes alias. Petro autem adiutores et velut adstipulatores plerunque Iacobus et Iohannes, Paulo autem Barnabas, et ipse Divinitus ad hoc vocatus, quem proinde Graeci non male *Apostolum decimum quartum* nominant. Dativus ille *Πέτρῳ* ut et *ἐμοὶ* regitur a praepositione *ἐν* quae est in verbo *ἐνήργησε*. Dicit autem de *Iacobo et Iohanne οἱ δοκοῦντες στύλοι εἶναι*, quia Ecclesia superaedificata illis duobus quasi *columnis* sustentari credebatur: quales scilicet *columnas* Graeci *παραστάτας* vocant. Videtur autem Paulus alludere ad columnas illas duas quae erant in templo Salomonis 2 Par. 3: 17. *Ἀκροβυστίαν* pro *hominibus incircumcisis* habuimus Rom. 2: 25.

Ἵνα ἡμεῖς εἰς τὰ ἔθνη, αὐτοὶ δὲ εἰς τὴν περιτομήν, ut nos in Gentes, ipsi autem in circumcisionem] In Manuscripto *ἡμεῖς μέν*. Est autem hic *ἔλλειψις* [*defectus*], quae optime supplebitur *Apostolatu fungeremur*, nempe ex illo *ἀποστολὴν* quod iam praecesserat.

10. *Μόνον τῶν πτωχῶν ἵνα μνημονεύωμεν, tantum ut pauperum memores essemus*] Pauperum scilicet qui in Iudaea. Meminisse est *curam gerere*, Ps. 8: 5, 106: 4, Luc. 23: 42, et alibi. Rogarunt Petrus, Iohannes, Iacobus Paulum et Barnabam, ut quod facere iam coeperant (vide Act. 11: 29, 30), id porro facerent, ex Gentibus pecuniam colligentes quibus Iudaeorum egestas sublevaretur.

Ὃ καὶ ἐσπούδασα αὐτὸ τοῦτο ποιῆσαι, quod ipsum etiam sollicitus fui facere] Hebraismus est: nam Hebraei post relativum אשר, addunt pronomen demonstrativum rei aut personae. De re ipsa vide 1 Cor. 16: 1, 2 Cor. 8.

11. *Ὅτε δὲ ἦλθε Πέτρος εἰς Ἀντιόχειαν, cum autem venisset Petrus Antiochiam*] In Manuscripto hic rursum *Κηφᾶς*. Videtur significare id tempus de quo Act. 15: 1.

Κατὰ πρόσωπον αὐτῷ ἀντέστην, in faciem ei restiti] *Coram ipso improbavi eius consilium*: nam *κατὰ πρόσωπον* est *coram* לפני: quod et *ἐνώπιον* et *ἔναντι* verti solet, et saepe solet poni cum *ἀντιστῆναι*, ut Deut. 7: 24, 9: 2,

Ios.

Ios. 21: 5. *Ἀντίσηναι* autem hic intelligendum verbis amicis: nam et עמד, quod est *respondere*, per *ἀνθιστάναι* vertitur.

Ὅτι κατεγνωσμένος ἦν, quia reprehendendus erat] *Καταγινώσκειν* saepe nihil aliud est quam *minus probare*, apud Demosthenem, Aeschinem et alios, et *κατεγνωσμένος* hic est more Hebraeo participium, pro verbali *κατάγνωστος*.

12. *Πρὸ τοῦ γὰρ ἐλθεῖν τινας ἀπὸ Ἰακώβου, prius enim quam venirent quidam a Iacobo*] Id est, ab Hierosolymis cui Ecclesiae tum praesidebat Iacobus: *Iacobo*, id est, ab eo loco ubi erat Iacobus, quomodo recte hic sumit Syrus. Sic dicimus, *eamus ad me*.

Μετὰ τῶν ἐθνῶν συνήσθιεν, cum Gentibus edebat] Non erat quaestio de eo quod liceret (neque enim de eo Petrus dubitabat), sed de eo quod esset utilius.

Ὅτε δὲ ἦλθον, cum autem venissent] Illi Hierosolymitani.

Ὑπέστελλε καὶ ἀφώριζεν ἑαυτὸν, se subducebat et segregabat]. *Ὑποστέλλειν*, *se subducere*, Iob. 13: 8, Abac. 2: 4.

Φοβούμενος τοὺς ἐκ περιτομῆς, timens eos qui ex circumcisione erant] Metuens ne eos offenderet, et sic occasionem daret Christianismum deserendi. *Τοὺς ἐκ περιτομῆς*, ut Act. 10: 45.

13. *Καὶ συνυπεκρίθησαν αὐτῷ καὶ οἱ λοιποὶ Ἰουδαῖοι, et simulationi eius consenserunt et caeteri Iudaei*] Nempe qui Antiochiae erant. Si Codices vetusti assentirentur, legendum hic putarem *συνυπεκλίθησαν* et mox *τῇ ὑποκλίσει* nam *ὑποκλίνεσθαι* idem est cum eo quod modo dictum est *ὑποστέλλειν*. *Subduxerunt se a familiari consuetudine Christianorum circumcisorum*, et certe sic legit Syrus, nam עריק est *ὑποκλίνειν*.

Ὥστε καὶ Βαρνάβας συναπήχθη αὐτῶν τῇ ὑποκρίσει, ita ut et Barnabas seduceretur in illorum simulationem] *Ὥστε* cum indicativo vice infinitivi habemus apud optimos Scriptores Graecos, Isocratem, Aristophanem, Platonem, Xenophontem, Plutarchum. Rem autem magnam dicit, tantam eius exempli a Petro editi fuisse vim, ut etiam Barnabas, itinerum Pauli comes et cum eo Gentium magister, idem fecerit.

14. *Ἀλλ' ὅτε εἶδον ὅτι οὐκ ὀρθοποδοῦσι πρὸς τὴν ἀλήθειαν τοῦ εὐαγγελίου*] Id est, *Ubi vidi non insistere eos*

eam

tam viam quae ad propagandam ubique veritatem Evangelicam erat maxime conducibilis: ita hic sumendum hoc verbum pro eo quod Hebraei dicunt הלך בדרך ישר: Tertullianus adversus Marcionem I: *Non de praedicatione, sed de conversatione a Paulo denotabatur.* Illud τροχιὰς ὀρθὰς ποιεῖν [*rectos cursus facere*], opponitur τῷ σκάζειν [*claudicare*] et ἐκτρέπεσθαι [*declinare a via*]: sed materia haec non admittit tam duram interpretationem.

Εἶπον τῷ Πέτρῳ ἔμπροσθεν πάντων, dixi Petro coram omnibus] In magno consessu.

Εἰ σὺ Ἰουδαῖος ὑπάρχων, si tu, cum Iudaeus sis] Iudaeus ex Iudaeis, quem probabilius est Lege Mosis teneri quam illos qui ad Abrahami stirpem nihil pertinent.

Ἐθνικῶς ζῇς, Gentiliter vivis] Uteris libertate, nempe ubi tibi ita visum est. Vide supra 12, Act. 10. In Manuscripto, *ἐθνικῶς καὶ οὐκ Ἰουδαϊκῶς ζῇς* [*Gentiliter et non Iudaice vivis*].

Τί τὰ ἔθνη ἀναγκάζεις Ἰουδαΐζειν, cur Gentes cogis Iudaice vivere] In Manuscripto πῶς τὰ ἔθνη etc., sensu eodem, *Cur invitas exemplo tuo.* Sic idem verbum habuimus, Matth. 14: 22, Marc. 6: 45, Luc. 14: 23, Act. 26: 11, 2 Cor. 12: 11. Est simile verbum παραβιάζεσθαι, Luc. 24: 29, Act. 16: 15.

16. *Ἡμεῖς φύσει Ἰουδαῖοι*] Hic absoluta narratione Paulus inchoatum ad Galatas sermonem persequitur. *Nos natura Iudaei,* non ut illi vestri Doctores, qui cum sint ex Gentibus Iudaizant.

Καὶ οὐκ ἐξ ἐθνῶν ἁμαρτωλοί, et non ex Gentibus peccatores] Id est, idololatrae et Legis Divinae ignari. Nam id quidem fuere illi novi Doctores. Vide quae dicta ad Matth. 5: 46.

16. *Εἰδότες ὅτι οὐ δικαιοῦται ἄνθρωπος ἐξ ἔργων νόμου, scientes quod non iustificatur homo ex operibus Legis*] Id est, *non perducitur ad veram ac spiritualem illam iustitiam quae vitam aeternam parit, per opera Legis.* Vide quae ad Epistolam ad Romanos diximus in Prolegomenis et Act. 3 et 4. Agendo secundum Legem homo assuefit ad iustitiam quandam, sed carnalem, et praemium habentem temporale. In Manuscripto additur ὅτι ἐξ ἔργων νόμου locutione non dissimili ea quae est 2 Cor.

3: 8, nisi quod ibi est ὡς [*quasi*], hic ὅτι [*quia*], ut sensus sit, Legis opera posse inservire ad pariendam veram *iustitiam*, sed hanc ex illis proprie non procedere: neque hoc ad illam absolute requiri.

Ἐὰν μὴ διὰ πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ, *sed fide Iesu Christi*] Hic ἐὰν μὴ valet ἀλλὰ [*sed*]. Vide quae diximus Ioh. 5: 19, adde Apoc. 9: 4, 21: 27. *Fide Iesu Christi*, id est, in Iesum Christum. Simile loquendi genus notavimus Marc. 11: 22, ubi dicta vide.

Καὶ ἡμεῖς εἰς Χριστὸν Ἰησοῦν ἐπιστεύσαμεν, et nos in Christum Iesum credidimus] Καὶ hic valet *etiam*. *Etiam nos Christianismum susceperamus*, certo persuasi Iudaismum non sufficere, alioqui enim Gentibus solis praedicandus fuerat Christus.

Ἵνα δικαιωθῶμεν ἐκ πίστεως Χριστοῦ, καὶ οὐκ ἐξ ἔργων νόμου, ut iustificaremur ex fide Christi, et non ex operibus Legis] Ἐκ hic valet διὰ ut Rom. 3: 30. *Δικαιωθῶμεν* intellige *iustitiam consequeremur*, *illam quae vitam aeternam secum trahit*.

Διότι οὐ δικαιωθήσεται ἐξ ἔργων νόμου πᾶσα σάρξ, quia ex operibus Legis nulla iustificabitur caro] Locutio quae apud Hebraeos universaliter negat, nempe ubi negativa verbo additur, ut recte hic ab aliis notatum. Lex illam iustitiam nemini contulit, opus est fide rerum maiorum quam Lex promittit.

17. *Εἰ δὲ ζητοῦντες δικαιωθῆναι ἐν Χριστῷ, quod si quaerentes iustificari in Christo*] Id est, per Christum, sive per fidem Euangelio eius habitam.

Εὑρέθημεν καὶ αὐτοὶ ἁμαρτωλοί, inventi sumus et ipsi peccatores] Ἁμαρτωλοὶ hic intellige non in sensu isto laxiore, sed arctiore, id est, *flagitiosae vitae homines*. Plane tangit illos circumcisionis doctores qui vitae erant minime emendatae: sed odiosa, ut solet, in prima persona eloquitur.

Ἆρα Χριστὸς ἁμαρτίας διάκονος, igitur Christus peccati minister est] Legendum hoc sine interrogatione. Sensus est: *Iam dicent increduli Christum nihil aliud quam peccandi licentiam auxisse*. Hoc illi colligent ex vita nostra, nisi ea superet et Gentium, incircumcisorum, et Iudaizantium vitam.

Μὴ

Μὴ γένοιτο, absit] Legendum hoc per *παρένθεσιν* [*interpositionem*], et est abominantis, Rom. 3: 4, 31, 6: 2, 15, 7: 7, 13, 9: 14, 11: 1, 11.

18. *Εἰ γὰρ ἃ κατέλυσα, si enim quae destruxi*] Docendo.

Ταῦτα πάλιν οἰκοδομῶ, iterum haec aedifico] Male vivendo.

Παραβάτην ἐμαυτὸν συνίστημι] In Manuscripto *συνιστάνω* pari sensu, id est, *ostendo*: *παραβάτην*, id est, *impium*, et qui longe alia dicam quam faciam, רשע, quod vertitur *παραβάτης, ἀσεβής* [*praevaricator, impius*].

19. *Ἐγὼ γὰρ διὰ νόμου νόμῳ ἀπέθανον, ego enim per Legem Legi mortuus sum*] Merito, inquit, ego haec abominor: longe enim ego vivo aliter. Per *Legem* hic intelligit, et Legem Mosis, et scripta Prophetica. Atque se per ea ipsa adductum ne Legem ultra in pretio habeat: nimirum quia iustitia quaedam maior ibi promittitur, circumcisio cordis, inscriptio in cordi. *Mortuus sum Legi*, id est, non ultra ad eam meam vitam compono. Locutio similis Rom. 7: 4, sensus autem idem qui Rom. 7 in principio.

Ἵνα Θεῷ ζήσω, ut Deo vivam] Nempe secundum Christi praescriptum. Vide Rom. 6: 10, 2 Cor. 5: 15.

20. *Χριστῷ συνεσταύρωμαι, cum Christo adfixus sum cruci*] Sicut ille crucifixus est, ita et ego crucifixi, id est, cum cruciatu interemi vitia omnia, Rom. 6: 6.

Ζῶ δὲ οὐκ ἔτι ἐγὼ, vivo autem iam non ego] Id est, is qui fueram non sum. Mutatus sum multo magis quam alter ille Saul, 1 Sam. 10: 6.

Ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστὸς, vivit vero in me Christus] Qui scilicet me Spiritu suo gubernat.

Ὃ δὲ νῦν ζῶ ἐν σαρκὶ, quod autem nunc vivo in carne] Quod adhuc fungor eis functionibus quas haec mortalis vita exigit: sicut Phil. 1: 22. *Ὃ* hic ita positum, ut Rom. 6: 10.

Ἐν πίστει ζῶ τῇ τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, in fide vivo filii Dei] Sustineo hoc sub spe vitae melioris, cuius promissis a Filio ipso Dei mihi factis fidem plenissime habeo.

Τοῦ ἀγαπήσαντός με, qui dilexit me] Nempe ut partem humani generis. Eum enim hic sensum exigunt sequen-

 tia,

3: 5, nisi quod ibi est ὡς [quasi], hic ὅτι [q
sensus sit, Legis opera posse inservire ad pari
ram iustitiam, sed hanc ex illis proprie no
neque hoc ad illam absolute requiri.

Ἐὰν μὴ διὰ πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ, sed fi
Hic ἐὰν μὴ valet ἀλλὰ [sed]. Vide quae
adde Apoc. 9: 4, 21: 27. Fide Iesu
Iesum Christum. Simile loquendi g
11: 22, ubi dicta vide.

Καὶ ἡμεῖς εἰς Χριστὸν Ἰησοῦν ἐπισ
tum Iesum credidimus] Kal hic
Christianismum susceperamus,
non sufficere, alioqui enim
fuerat Christus.

Ἵνα δικαιωθῶμεν ἐκ πίστ
μου, ut iustificaremur ex
bus Legis] Ἐκ hic val
intellige iustitiam con
ternam. verum trahi

Διότι οὐ δικαιωθή
ex operibus Legis
apud Hebraeos
verbo additur,
iustitiam nemi
quam Lex p

. . . 17. Εἰ δὲ
rentes iust
per fidem

Εὑρέθ
peccati
laxior
Plan
min
so

cellis ad animum
adductum fascinare.
est, ita ut non pareretis
et eam non retineretis.

Ἰησοῦς Χριστὸς προεγράφη, ἐν ὑμῖν
cui debet ἐν οἷς ὑμεῖς, in quibus, nempe
quendi genus Hebraicum. Sic Ios. 13: 21,
Μωϋσῆς αὐτὸν [quem perculsit Moses]. Sic
24, οὗ τῷ μώλωπι αὐτοῦ ἰάθητε [cuius livore sanati
'Sed melius in Manuscripto omittitur illud ἐν ὑμῖν,
supervacuum.' Sensus est: Ita antehac descriptus est
obis Christus, cum sua cruce, ut quasi ob oculos vobis
versaretur. Πρὸ enim in voce προεγράφη hic, ut et Rom.
15: 4, et προέγραφα Eph. 3: 3, tempus anteactum signi-
fi-

προῃτιασάμεθα Rom. 3: 9; sic προεῖπον infra
vs. 4: 6, et προλέγομεν 1 Thess. 3: 4;
in προευηγγελίσατο. Solet sermo histo-
rae, et hinc διατυπώσεως nomen,
adspectum vocare liceat. Quinti-
expressam verbis. Intelligit autem
isti cum suis effectibus.

θεῖν ἀφ' ὑμῶν, hoc solum a
[interrogatio], figura specie
adversarium.

ετε, ex operibus Legis
s non datur nisi iam
rgo eratis cum eum
que enim eo tem-

Id est, per
ῇ, ut et He-
oh. 12: 38, Rom.
redditur habuimus et

μενοι πνεύματι, sic stulti
tis] Consecuti iam illa coe-
πνεύματι Graecus loquendi mo-
νεύματι.
θε, nunc carne finiatis] Reditis ad
a qualia sunt illa Legis, Hebr. 7: 16,
, Phil. 3: 3, 4. Ἐπιτελεῖσθαι hic, ut alibi
est passivum voce, sensu activum, more At-

Τοσαῦτα ἐπάθετε εἰκῆ, tanta tolerastis frustra] Ma-
toi tolerastis ob professionem Christianismi *frustra*, cum ea evitare potueritis Iudaismum, quod illi suadent, profitendo.

Εἴγε καὶ εἰκῇ] Id est, *si tamen frustra tantum*, id est, sine commodo. Tacite innuit hanc mutationem non modo priorem patientiam reddere irritam, sed et cum maximo damno, amissione nempe illius Spiritus, fore coniunctam, nisi ad bonam mentem redeant.

5. *Ὁ οὖν ἐπιχορηγῶν ὑμῖν τὸ πνεῦμα, καὶ ἐνεργῶν δυνάμεις ἐν ὑμῖν, ἐξ ἔργων νόμου ἢ ἐξ ἀκοῆς πίστεως; Qui ergo*

tia. Datum in commune beneficium etiam ad singulos pertinet.

Καὶ παραδόντος ἑαυτὸν ὑπὲρ ἐμοῦ, et tradidit semet ipsum pro me] Rom. 4: 25.

21. *Οὐκ ἀθετῶ τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ*] *Non sperno hoc Dei donum*, id est, Euangelium, לא מאסתי. Non modo non vivo dissolute, sed exactiorem sequor normam quam eam quae est in Lege.

Εἰ γὰρ διὰ νόμου δικαιοσύνη] Id est, *Si per Legem haberi potuit illa iustitia*, quae Deo plane placet, et vitam aeternam parit: aut, *si illa iustitia legalis sufficit*.

Ἄρα Χριστὸς δωρεὰν ἀπέθανεν, ergo frustra Christus mortuus est] *Nihil opus fuit Christum mori.* Δωρεὰν hic valet *μάτην*, quomodo חנם transfertur Prov. 3: 30, Ezech. 14: 23. Quid enim opus Euangelio, si Lex sufficiebat? Et si Euangelio non erat opus, nec morte Christi erat opus: quia in hoc a Deo destinata est ut Euangelium ipsius sanguine sanciretur.

CAPUT III.

1. *Ὦ ἀνόητοι Γαλάται, o stulti Galatae*] Hanc paternam increpationem non pugnare cum praecepto Christi apparet ex iis quae dicta ad Matth. 5: 22. Ἀνόητοι, אוילים.

Τίς ὑμᾶς ἐβάσκανε; quis vos fascinavit] Βασκαίνειν proprie est [oculos corrumpere: sed ab oculis ad animum transfertur, ut et Latinum inde deductum *fascinare*.

Τῇ ἀληθείᾳ μὴ πείθεσθαι] Id est, *Ita ut non pareretis veritati semel traditae*, et eam non retineretis.

Οἷς κατ' ὀφθαλμοὺς Ἰησοῦς Χριστὸς προεγράφη, ἐν ὑμῖν ἐσταυρωμένος] Construi debet ἐν οἷς ὑμεῖς, *in quibus*, nempe *vobis*. Est loquendi genus Hebraicum. Sic Jos. 13: 21, *ὃν ἐπάταξε Μωσῆς αὐτὸν* [*quem percussit Moses*]. Sic 1 Petr. 2: 24, *οὗ τῷ μώλωπι αὐτοῦ ἰάθητε* [*cuius livore sanati estis*]. Sed melius in Manuscripto omittitur illud *ἐν ὑμῖν*, ut supervacuum. Sensus est: *Ita antehac descriptus est vobis Christus, cum sua cruce, ut quasi ob oculos vobis versaretur.* *Πρὸ* enim in voce *προεγράφη* hic, ut et Rom. 15: 4, et *προέγραφα* Eph. 3: 3, tempus anteactum signi-

ficat, ut in προῃτιασάμεθα Rom. 3: 9; sic προεῖπον infra 5: 21, 1 Thess. 4: 6, et προελέγομεν 1 Thess. 3: 4; nec aliter mox in προευηγγελίσατο. Solet sermo historicus conferri picturae, et hinc διατυπώσεως nomen, quod *subiectionem sub adspectum* vocare liceat. Quintilianus, *Formam rerum expressam verbis.* Intelligit autem hic Apostolus mortem Christi cum suis effectibus.

2. *Τοῦτο μόνον θέλω μαθεῖν ἀφ' ὑμῶν, hoc solum a vobis volo discere*] Ἐρώτησις [*interrogatio*], figura speciem volentis aliquid discere urgens adversarium.

Ἐξ ἔργων νόμου τὸ πνεῦμα ἐλάβετε, ex operibus Legis Spiritum accepistis] Spiritus sanctus non datur nisi iam iustis sive mundatis animo; iusti ergo eratis cum eum accepistis. At non per opera Legis: neque enim eo tempore Legem sequebamini.

Ἢ ἐξ ἀκοῆς πίστεως, an ex auditu fidei] Id est, *per praedicatum vobis Euangelium.* Nam ἀκοή, ut et Hebraeum שמועה *sermonem* significat, ut Ioh. 12: 38, Rom. 10: 16. *Fidem* autem pro *eo quod creditur* habuimus et supra 1: 23. Sic et 1 Tim. 4: 1.

3. *Οὕτως ἀνόητοί ἐστε; ἐναρξάμενοι πνεύματι, sic stulti estis? ut cum spiritu coeperitis*] Consecuti iam illa coelestia dona. Ἐναρξάμενοι πνεύματι Graecus loquendi modus pro ἀρξάμενοι ἐν πνεύματι.

Νῦν σαρκὶ ἐπιτελεῖσθε, nunc carne finiatis] Reditis ad carnalia praecepta qualia sunt illa Legis, Hebr. 7: 16, infra 6: 12, 13, Phil. 3: 3, 4. Ἐπιτελεῖσθαι hic, ut alibi ἐνεργεῖσθαι, est passivum voce, sensu activum, more Attico.

4. *Τοσαῦτα ἐπάθετε εἰκῆ, tanta tolerastis frustra*] *Mala tot tolerastis* ob professionem Christianismi *frustra*, cum ea evitare potueritis Iudaismum, quod illi suadent, profitendo.

Εἴγε καὶ εἰκῇ] Id est, *si tamen frustra tantum*, id est, sine commodo. Tacite innuit hanc mutationem non modo priorem patientiam reddere irritam, sed et cum maximo damno, amissione nempe illius Spiritus, fore coniunctam, nisi ad bonam mentem redeant.

5. *Ὁ οὖν ἐπιχορηγῶν ὑμῖν τὸ πνεῦμα, καὶ ἐνεργῶν δυνάμεις ἐν ὑμῖν, ἐξ ἔργων νόμου ἢ ἐξ ἀκοῆς πίστεως; Qui ergo*

tribuit vobis Spiritum, et operatur virtutes in vobis, ex operibus Legis an ex auditu fidei?] Manuscriptus, ἐξ ἔργων νόμου τὸ πνεῦμα ἐλάβετε [*ex operibus Legis Spiritum accepistis*], nec aliter putem scripsisse Paulum. Est enim constructio similis ei quam habuimus supra 2: 6; utraque est non κατὰ λέξιν [*ad verba*], sed κατὰ τὸ σημαινόμενον [*ad sensum relata*]. Ubi de accipiente inchoans sermonem desinit in dantem, hic de dante cum sermonem coepisset transit ad accipientem. Simile Ioh. 17: 2. Usitata locutio fuerat ἐξ ἔργων νόμου ἐχορήγησε [*ex operibus Legis tribuit*]. Et nota ἐξ rursum hic valere διὰ ut supra 2: 16. Dona Spiritus quam illis temporibus fuerint frequentia, cognosci potest ex 1 Cor. 12.

6. *Καθὼς Ἀβραὰμ ἐπίστευσε τῷ Θεῷ, καὶ ἐλογίσθη αὐτῷ εἰς δικαιοσύνην, sicut Abrahamus credidit Deo, illique imputatum est ad iustitiam*] Non mirum est fidem nunc a Deo magni fieri, cum semper eam Deus pro re egregia habuerit. Hoc enim est λογίζεσθαι εἰς δικαιοσύνην, ut ostendimus in Prolegomenis in Epistolam ad Romanos et 4: 3.

7. *Γινώσκετε ἄρα, ὅτι οἱ ἐκ πίστεως, οὗτοί εἰσιν υἱοὶ Ἀβραάμ, scitote ergo, qui ex fide sunt, hos esse filios Abrahami*] Proles eius μυστική [*mystica*], ut Rom. 4: 12. *Γινώσκετε, scitote*, quomodo hic Syrus.

8. *Προϊδοῦσα δὲ ἡ γραφὴ, praevidens autem Scriptura*] De Scriptura ut de homine loquitur, et *praevidere* eam dicit quod praesignificat. Simile habes infra 3: 22. Vide et Ioh. 7: 38, 42, Rom. 4: 3, 9: 17, 10: 11, 11: 2.

Ὅτι ἐκ πίστεως δικαιοῖ τὰ ἔθνη ὁ Θεὸς, ex fide iustificare Deum Gentes] Praesens pro futuro; respicit enim tempus Euangelii, cum non Iudaei tantum, sed et Gentes ad iustitiam veram perducti sunt per fidem.

Προευηγγελίσατο τῷ Ἀβραάμ] *Multo ante praedixit Abrahamo*: sed maluit Paulus illo uti verbo, quod significaret latenter in his vocibus contineri rem Euangelii.

Ὅτι ἐνευλογηθήσονται ἐν σοὶ πάντα τὰ ἔθνη, benedicentur in te omnes Gentes] Ἐνευλογηθήσονται habes in Graeco Gen. 12: 3, sic et Gen. 22: 18, in quibusdam exemplaribus; nam in aliis est εὐλογηθήσονται. Sic et Ps. 72: 17, Act. 3: 25. Sensus est, *per te summa bona adipiscen-*

centur Gentes omnes, aut etiam *adeptas se agnoscent*, quod vult נברכו Gen. 22: 18.

9. Ὥςε οἱ ἐκ πίςεως, *igitur qui ex fide sunt*] Id est, *credentes*. Vide idem loquendi genus Rom. 4: 12 et infra 10.

Εὐλογοῦνται σὺν τῷ πιςῷ Ἀβραάμ] *Maxima bona consequentur ad exemplum Abrahami*. Ita σὺν sumitur Rom. 8: 32, sic עם Eccl. 2: 16. Latine vertitur, *similiter*. Nec aliter sumenda verba συμπάσχειν, συνδοξάζεσθαι [*eadem mala pati*, *eadem felicitate frui*], et alia eiusmodi.

10. Ὅσοι γὰρ ἐξ ἔργων νόμου εἰσὶν, ὑπὸ κατάραν εἰσί, *quicunque enim ex operibus Legis sunt*, *sub maledicto sunt*] Id est, nulla habent illi promissa vitae aeternae atque coelestis. Solent ςερήσεις [*privationes*] sumere nomen τῶν ἐναντίων [*contrariorum*], quia comparate talia videntur.

Γέγραπται γάρ· ἐπικατάρατος πᾶς ὃς οὐκ ἐμμένει ἐν πᾶσι τοῖς γεγραμμένοις ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ νόμου τοῦ ποιῆσαι αὐτά. *Scriptum est enim: Maledictus omnis qui non permanserit in omnibus quae scripta sunt in libro Legis ut faciat ea*] Ex Graeco Deut. 27: 26, ubi legimus: Ἐπικατάρατος πᾶς ἄνθρωπος ὃς οὐκ ἐμμένει ἐν πᾶσι τοῖς λόγοις τοῦ νόμου τούτου ποιῆσαι αὐτούς [*Maledictus omnis homo qui non permanserit in omnibus verbis Legis huius*, *ut faciat ea*]: ubi ἐν πᾶσι Graeci addidere ad sensum, et ex Graecis Samaritani iam Hieronymi tempore; intelliguntur enim *omnia praecepta caetera* quae nondum eo capite nominata fuerant. Obiici hic potest, esse quorundam commissorum, multoque magis omissorum expiationes quasdam proditas. Verum id est, sed illae expiationes liberabant a morte aut violenta aut immatura, nullum autem contra mortem remedium adferebant: non pollicebantur resurrectionem et vitam aeternam, ut remissio illa peccatorum quae est in Euangelio; quod si in Prophetis tale aliquid innuitur magis quam dicitur, id promutuum est, sumptum de gratia Euangelica. In Manuscripto est ὅτι ἐπικατάρατος. Particula illa saepe praeponitur allegationibus. Vide Ioh. 15: 25.

11. Ὅτι δὲ ἐν τῷ νόμῳ οὐδεὶς δικαιοῦται παρὰ τῷ Θεῷ δῆλον, *neminem autem per Legem iustificari apud Deum manifestum est*] *Neminem esse qui per Legem Mosis eam*

iustitiam assequatur quae Deo placet. Valet illa iustitia apud homines, non apud Deum; nempe ut datorem vitae aeternae.

Ὅτι ὁ δίκαιος ἐκ πίστεως ζήσεται, *quia iustus ex fide vivet*] Rom. 1: 17. et ibi dicta. Multa sunt quae me movent ut credam hanc Epistolam et illam ad Romanos prope eodem dictatas tempore, sed haec est asperior, quia malum apud Galatas erat gravius.

12. Ὁ δὲ νόμος οὐκ ἔστιν ἐκ πίστεως, *Lex autem non est ex fide*] *Legem* hic intelligit praecepta in Sinai data in quibus nulla fidei mentio; ea autem praecipue respicit, quia ii, quibuscum res ipsi erat caetera parvi ducebant. Ἀλλ' ὁ ποιήσας αὐτὰ ἄνθρωπος ζήσεται ἐν αὐτοῖς, *sed qui fecerit ea homo vivet per illa*] Id est, *vitam hic habebit felicem*, Lev. 18: 5; nam *vivere* Hebraeis saepe est feliciter vivere, *mors* misere.

13. Χριστὸς ἡμᾶς ἐξηγόρασεν ἐκ τῆς κατάρας τοῦ νόμου, *Christus nos redemit e maledicto Legis*]. Nempe auctor et revelator vitae aeternae ac coelestis. Ἐξαγοράζειν, ut et ἀγοράζειν, saepe *quamvis liberationem* significat: hic ut et infra 4: 5, eam significat quae facta est magno pretio. Κατάρα νόμου est mora sub qua Lex homines relinquit, ea vero sors etiam iis communis erat qui Legem a Deo datam non habebant: quare et liberatio ad omnes pertinet, id hic valet ἡμᾶς.

Γενόμενος ὑπὲρ ἡμῶν κατάρα, *factus pro nobis maledictum*] Duplex hic figura; nam et κατάρα pro κατάρατος [*maledictus*], quomodo *circumcisio* pro circumcisis: et subauditur ὡς [*quasi*]: nam Christus ita tractatus est quasi esset Deo κατάρατος. Nihil homini pessimo in hac vita peius evenire poterat. Vide 2 Cor. 5: 21, et ibi dicta. Inde apparet quanti nostram salutem fecerit. Id vero eo spectat, ne parvi ducantur eius beneficia.

Γέγραπται γάρ· Ἐπικατάρατος πᾶς ὁ κρεμάμενος ἐπὶ ξύλου, *quia scriptum est: Maledictus omnis qui pendet in ligno*] In Manuscripto hic rursum est ὅτι nota scilicet loci citandi. Apud Hebraeos non erat poena aut crucis aut patibuli; nam strangulandi stantes strangulabantur; sed eorum qui ob gravia crimina, puta idololatriam, erant lapidati, corpora patibulo suspensa per aliquot horas

erant

erant ostentui populo, ut qui supplicio ipsi non interfuissent eo conspectu a criminibus absterrerentur. At si tam contumeliosum erat post mortem suspendi, multo certe contumeliosius erat crucis supplicium, quod et ipsum cum afflictione suspensionem coniunctam habet; et Romanis moribus erat maxime infame, unde nomen *cruciarii*.

14. Ἵνα εἰς τὰ ἔθνη ἡ εὐλογία τοῦ Ἀβραὰμ γένηται ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, *ut Gentibus benedictio Abrahami fieret per Christum Iesum*] Ἐν pro *per*: et nomen repetitum pro pronomine. Sensus enim est *per ipsum*: et εὐλογία τοῦ Ἀβραὰμ sunt bona illa magna quae Gentibus per Abrahamum, id est, per aliquem ex ipsius stirpe, eventura praedictum fuerat.

Ἵνα τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ πνεύματος λάβωμεν διὰ τῆς πίστεως, *ut Spiritûs promissum accipiamus per fidem*] Subauditur hic *nempe*; est enim hoc ἵνα praecedentis ἐξηγητικόν [*explicativum*]. Nam quod maius bonum in hac vita poterat sperari Spiritus sancti donis, praesertim cum illa ipsa certos faciant homines de vita coelesti? Illa autem dona manifestum dari credentibus in Christum, non per Legis opera incedentibus. Ἐπαγγελία τοῦ πνεύματος, id est, *Spiritus promissus*, more Hebraeo: vide Act. 2: 33, adde Act. 1: 4, Hebr. 6: 12, 15, 10: 36.

15. Κατὰ ἄνθρωπον λέγω, *secundum hominem dico*] Id est, *exemplum sumam a re mere humana*. Solent Thalmudici ea emollitione uti quoties Deo humani aliquid tribuunt. Vide quae diximus Rom. 3: 6. In Manuscripto hic additur ἀδελφοί [*fratres*], quod et Latinus et Syrus legerunt.

Ὅμως ἀνθρώπου κεκυρωμένην διαθήκην οὐδεὶς ἀθετεῖ ἢ ἐπιδιατάσσεται, *vel hominis confirmatum promissum nemo spernit aut immutat*] Διαθήκη hic significat *promissum*, de qua voce diximus in Prolegomenis ad Novum Testamentum; et ὅμως ἀνθρώπου hic est *vel hominis*: ita enim loquimur ubi minus aliquid adferimus quam id est quod indicare volumus. Si quis alteri quid promiserit ita ut quae ad legitimam promissionem requiruntur adfuerint (id enim est κυροῦσθαι, קום Gen. 23: 20), nemo qui sit bonae fidei, aut contra faciet, aut instrumentum illud

mutabit. Particula ἐπὶ hic aliquid posterius significat; ut *ἐπιγινομένου* [*supervenients*] Act. 28: 13. Est ergo *ἐπιδιατάσσεσθαι*, *posterius aliquid constituere*, nempe tale quo id quod prius factum fuerat immutetur: *διατάσσεσθαι* ponitur pro Hebraeo שׂים [*constituere*].

16. *Τῷ δὲ Ἀβραὰμ ἐῤῥήθησαν αἱ ἐπαγγελίαι*, *Abrahamo vero dicta sunt promissa*] Nempe a Deo qui optimae est fidei: *promissa*, aliquoties repetita.

Καὶ τῷ σπέρματι αὐτοῦ, *et semini eius*] Recte: nam quod uno loco Gen. 12: 3 dictum erat de Abrahamo, id Gen. 22: 18 de semine ejus dicitur: ut nimirum intelligamus illud magnum bonum eventurum humano generi per Abrahamum, quia scilicet ex sanguine Abrahami sit exstiturus qui id effecturus sit.

Οὐ λέγει· Καὶ τοῖς σπέρμασιν, ὡς ἐπὶ πολλῶν, ἀλλ' ὡς ἐφ' ἑνὸς, καὶ τῷ σπέρματί σου, ὅς ἐςι Χριςός. Non dicit: Et seminibus, quasi de multis, sed quasi de uno: Et semini tuo, qui est Christus] Nam quanquam Hebraeum זרע [*semen*] plurali numero dici non solet, poterat tamen Moses usurpasse vocem בנים [*filiorum*] aut ילדים [*gnatorum*] quae isti Graeco *σπέρμασι* responderet: at id non fecit, quia indicabat unum aliquem fore inter posteros Abrahami eximium qui illud bonum Gentibus esset allaturus, et eum quidem non ex Ismaele oriturum, sed ex Isaaco, qui in eo sacrificio, de quo ibi agitur, Christi gesserat figuram: simili modo Christus singulariter ille esset qui ex Davide oriri debebat, Act. 2: 30.

17. *Τοῦτο δὲ λέγω, hoc autem dico*] Postquam promissi sensum explicavit, redit ad sermonem quem interruperat, et ostendit quo pertineat illud quod dixerat *promissa perfectionem suam habentia non rescindi*.

Διαθήκην προκεκυρωμένην ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς Χριςὸν, promissum confirmatum a Deo in Christum] Id est, *promissum illud iam perfectum a Deo, pertinens ad Christum*. In Manuscripto deest illud *εἰς Χριςόν*.

Ὁ μετὰ ἔτη τετρακόσια καὶ τριάκοντα γεγονὼς νόμος οὐκ ἀκυροῖ, quae post quadringentos et triginta annos facta est lex non irritum facit] Numerus hic desumitur ex loco Exod. 12: 40, ubi diximus initium videri sumendum ab ea revelatione Abrahamo facta quae describitur Gen. 15: 13;

pau-

paulo vero ante id praecesserat promissio illa memorata Gen. 12: 3. Quare hunc numerum Hebraeis notissimum servare, quam aliquantillum adiicere maluit Paulus; neo quicquam intererat, quando in numero maiore comprehenditur minor. Non ob id tanto post tempore data est Lex, ut quod Abrahamus, Isaacus, Iacobus et Patriarchae crediderant futurum, id irritum fieret. Respiciendum ergo quid Christus adferat, non quid Lex attulerit.

Εἰς τὸ καταργῆσαι τὴν ἐπαγγελίαν, ad rescindenda promissa] Explicat quod dixerat. Eadem verba habes Rom. 4: 14, ubi dicta vide.

18. *Εἰ γὰρ ἐκ νόμου ἡ κληρονομία, nam si ex Lege haereditas*] Possessio aeternae vitae et felicitatis. Vide iam dictum ad Romanos locum.

Οὐκ ἔτι ἐξ ἐπαγγελίας, iam non ex promissione] Nempe de Christo: nam haec ἐπαγγελία dicitur per eminentiam, Act. 2: 39, 7: 17, 13: 32.

Τῷ δὲ Ἀβραὰμ δι' ἐπαγγελίας κεχάρισαι ὁ Θεός] Nempe Christum nepotem post multos gradus *Abrahamo dedit*, idque *secundum* vetus *promissum*. Sic Deus dicitur *lucernam dedisse Davidi* multo post mortem eius tempore, 2 Reg. 8: 19.

19. *Τί οὖν; ὁ νόμος τῶν παραβάσεων χάριν προσετέθη, quid igitur? Lex propter delicta apposita est*] Melius alii Codices, *Τί οὖν ὁ νόμος; τῶν παραβάσεων χάριν προσετέθη. Quorsum ergo Lex?* dicat aliquis; respondet Paulus, *appositam fuisse Legem*, nempe post promissa, quia vitia populi Israëlitici in Aegypto increverant, et poenarum malis debebant coërceri, ne prava illa consuetudine paulatim ad impietatem prolaberentur. Vide infra 5: 23 et 1 Tim. 1: 9. Lectio Irenaei, *ὁ νόμος τῶν πράξεων προσετέθη* [*Lex operum apposita est*], quem ille sequitur et 3: 7, ut monuit Beza, et 5: 21, minus huic loco convenit.

Ἄχρις οὗ ἔλθῃ τὸ σπέρμα ᾧ ἐπήγγελται, donec veniret semen cui promissum erat] Id est, vim suam habitura (id enim hic subintelligitur), donec veniret ille nepos Abrahami per quem Gentes bona summa debebant accipere, et ad quem promissio illa Abrahamo facta spectabat, plane quasi ipsi facta esset. Idem hic dicit quod initio

cap.

cap. 7 ad Romanos. Plane germanae sunt istae Epistolae: et validum est argumentum, si ne Iudaeos quidem Lex nunc obligat, multo minus Gentes. Alii Codices, ὃ ἐπήγγελται, *semen promissum.*

Διαταγεὶς δι' ἀγγέλων] *Legem* ait *praeceptam per Angelos*, id est, Angelo uno nomine Dei eam pronuntiante Act. 7: 38, caeteris eum stipantibus Deut. 33: 2, Hebr. 2: 2. Vide quae a nobis dicta in Commentario ad Decalogum. Opponit *Angelos* Filio per quem datum est Euangelium.

Ἐν χειρὶ μεσίτου, *manu mediatoris*] Mose medium se interponente inter Deum et populum, Deut. 10: 5, ubi Graeci, Κἀγὼ εἱστήκειν ἀνὰ μέσον Κυρίου καὶ ὑμῶν ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ. Latinus, *Ego sequester et medius fui inter Dominum et vos tempore illo*, nempe tanquam inter partes litigantes *pararius*, qui Rabbinis שׁושׁבין. Id vero ideo quia populo gravia vitia adhuc adhaerebant: unde et terribilis fuit sonus Legis, quem sonum quidem perceptum populo volunt Hebraeorum doctissimi, sed vocem distincte non perceptam nisi a Mose. Alii idem sentiunt, nisi quod excipiunt duo prima praecepta. Qua de re vide Mosem Maimonidem. Ἐν χειρὶ Hebraea locutio pro *per*.

20. Ὁ δὲ μεσίτης ἑνὸς οὐκ ἔστιν, *mediator autem unius non est*] Ἑνὸς hic sumo a neutro ἕν. *Non solet sequester se interponere inter eos qui unum sunt*, id est, bene conveniunt. Sic εἶναι ἓν sumitur Ioh. 10: 30, 17: 11, 21, 22, 1 Cor. 3: 8.

Ὁ δὲ Θεὸς εἷς ἐστιν, *Deus autem unus est*] Id est, *Deus sibi constat, sibi est similis*, sic dicunt Latini: *Rex Iupiter omnibus idem.* Sic Cicero, *Idem qui semper fueris inventus es.* Par sensus Eph. 4: 6. *Non mutatur Deus*, Mal. 3: 6, nempe nisi homine mutato. Quare nisi multa ac gravia intervenissent delicta, Deus tam placidum se atque amicum exhibiturus fuerat Israelitis quam se exhibuerat olim eorum Maioribus, neque nunc magis quam tunc opus fuisset medio aliquo qui se interponeret.

21. Ὁ οὖν νόμος κατὰ τῶν ἐπαγγελιῶν τοῦ Θεοῦ; μὴ γένοιτο. *Lex ergo adversus promissa Dei? Absit*] Distulit Deus promissum, non abstulit.

Ei

Εἰ γὰρ ἐδόθη νόμος ὁ δυνάμενος ζωοποιῆσαι, *si enim data esset Lex quae posset vivificare*] Si Lex promissa habuisset vitae, nempe aeternae: nam dicitur Lex facere quod promittit, more Hebraeo. Locutio non dissimilis 2 Cor. 3: 6. Tangit praecipuum errorem Iudaeorum illius temporis, ut et in Epistola ad Romanos.

Ὄντως ἐκ νόμου ἂν ἦν ἡ δικαιοσύνη] In Manuscripto ἂν ἦν: *tunc etiam iustitia per Legem fuisset revelata vitae aeternae conveniens*, id est, interna ac spiritualis, qualis est Euangelica.

22. Ἀλλὰ συνέκλεισεν ἡ γραφὴ τὰ πάντα ὑπὸ ἁμαρτίαν] Πάντα nempe τὰ ἔθνη. *Scriptura omnes populos peccatis involvit*, id est, involutos declaravit, non illos tantum qui diluvii tempore fuerant, et Sodomitas et Amorrhaeos et Aegyptios, sed et Israelitas. Est hic locutio similis ei quam iam habuimus: nam facere Scriptura dicitur id quod ostendit.

Ἵνα ἡ ἐπαγγελία ἐκ πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ δοθῇ τοῖς πιστεύουσι, *ut promissum ex fide Iesu Christi daretur credentibus*] Ut tanto insignius esset beneficium, cum olim iustitia illa vera ac spiritualis daretur per fidem iis qui in Iesum Christum erant credituri. Ἐπαγγελία hic est *res promissa*, ut supra 14.

23. Πρὸ τοῦ δὲ ἐλθεῖν τὴν πίστιν] Id est, *priusquam veniret Euangelium*, quod μετωνυμικῶς [*per transnominationem*] *fides* dicitur. Sic vocem πίστεως habuimus et supra 1: 23, et hic supra 2.

Ὑπὸ νόμον ἐφρουρούμεθα συγκεκλεισμένοι] In Manuscripto συγκλειόμενοι. *Nos* Israelitae *involuti peccatis*, ut caeteri, *per Legem custodiebamur*, id est, poenarum legalium formidine coërcebamur, ne nimium exsiliret

—— *Fraenis natura remotis.*

Vide hac de re Eleazari epistolam quae est in Praeparatione Eusebii. Agit de populo qualis erat ἐπὶ τὸ πλεῖστον [*ut plurimum*], nam νόμοι ἐμφράγματα τῶν ἁμαρτημάτων [*leges peccatorum sunt obices*], ait Isocrates Areopagitico.

Εἰς τὴν μέλλουσαν πίστιν ἀποκαλυφθῆναι, *usque ad fidem revelandam*] Id est, *ad tempus usque dum revelaretur Euangelium*.

24. Ὥστε ὁ νόμος παιδαγωγὸς ἡμῶν γέγονεν εἰς Χριστὸν, *ita-*

itaque Lex paedagogus noster fuit ad Christum] Sunt ut *hominum* ita et *populorum aetates*, ut Florus ostendit. Aetas Israelitici populi sub Lege erat quasi pueritia, infra 4: 1, nempe illa cui solet addi *παιδαγωγός*, sive *custos*, ut Horatius loquitur, שמר Gen. 4: 9, qui eos a gravioribus delictis retrahat. Hoc officium Lex illi populo praestitit: quod ni fuisset, prolapsi fuissent ad tantam impietatem per quam obsurduissent ad vocem Evangelii. Est autem *παιδαγωγοῦ* non nisi temporaria auctoritas. Simplicius ad Epictetum paedagogi similitudine paullo aliter utitur, sed quae ab hac non longe abit: *Οἱ ἀπαίδευτοι τῶν νέων τοὺς μὲν παιδαγωγοὺς ὡς κακῶν αὐτοῖς αἰτίους μισοῦσι* [*Ineruditi adolescentes paedagogos, ut a quibus male tractentur, oderunt*]. Postea: *Παιδεία μὲν γάρ ἐστι κυρίως ἡ τοῦ ἐν ἡμῖν παιδὸς ὑπὸ τοῦ ἐν ἡμῖν παιδαγωγοῦ ἐπανόρθωσις· καὶ παῖς μέν ἐστιν ἐν ἡμῖν ἡ ἀλογία τὸ μὲν ὠφέλιμον μὴ ὁρῶσα, πρὸς δὲ τὸ ἡδὺ τεταμένη μόνον, ὥσπερ οἱ παῖδες· παιδαγωγὸς δὲ ὁ λόγος ῥυθμίζων καὶ μετρῶν τὰς ἀλόγους ἐν ἡμῖν ὀρέξεις καὶ πρὸς τὸ ὠφέλιμον ἀπευθύνων αὐτάς* [*Nam ea proprie est eruditio, cum puer, qui in nobis est, a paedagogo, qui et ipse in nobis est, castigatur. Puer autem in nobis est bruta illa pars, quae cum utile non videat in solum iucundum est intenta, ut pueri. Paedagogus vero est ratio, quae componit et moderatur brutas in nobis appetitiones, easque ad utilitatem dirigit*]. Videatur si cui vacat locum totum ad illud Epicteti, *Ἀπαιδεύτου ἔργον* [*Ineruditi opus*], etc.

Ἵνα ἐκ πίστεως δικαιωθῶμεν, ut ex fide iustificaremur] *Ut quo tempore veram iustitiam consequeremur per Evangelium.*

25. *Ἐλθούσης δὲ τῆς πίστεως, at ubi venit fides*] Ut supra 23.

Οὐκ ἔτι ὑπὸ παιδαγωγόν ἐσμεν, iam non sumus sub paedagogo] Alia aetas alios mores postulat.

Aetatis cuiusque notandi sunt tibi mores,

ait Horatius.

26. *Πάντες γὰρ υἱοὶ Θεοῦ ἐστε διὰ τῆς πίστεως ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, omnes enim filii Dei estis per fidem in Christo Iesu*] *Vos qui in Christum credidistis*, ita ut oportet, ac sic credere perseveratis, *estis filii Dei*, nempe adulti, qua-

quales qui sunt incipiunt bonis paternis frui. Sic et vos accepistis Patris Spiritum. Dicuntur quidem et Israelitae sub Lege *Dei filii* Deut. 14: 1, sed tanquam pueri, quorum dignitas nondum apparebat, regebantur enim servilem in modum, infra 4: 1.

27. *Ὅσοι γὰρ εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε, quicunque enim in Christo baptizati estis*] *In Christum baptizari* est per Baptismum se profiteri Christi discipulum. Vide quae dicta ad Matth. 28: 19.

Χριστὸν ἐνεδύσασθε, Christum induistis] Sicut a Baptismo vestes sumuntur, ita vos promisistis vos *induturos Christum*, id est, victuros secundum Christi regulam, Rom. 13: 14. Similis allusio ad ritum Baptismi, Rom. 6: 3, 4 et Col. 2: 12.

28. *Οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἕλλην*] *Non est in hac re Iudaeus aut Graecus*, id est, illa discrimina in hoc negotio non attenduntur: idem sensus et eadem locutio Col. 3: 11, praeterea *ἔνι* pro *ἔνεστι* habemus et Iac. 1: 17, quare immerito suspecta quibusdam est haec lectio. *Graeci* hic omnes non Iudaei, in quibus et Galatae.

Οὐκ ἔνι δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθερος, non est servus neque liber] Nam et servi liberi sunt a peccatis, et ingenui servi sunt Christi, 1 Cor. 7: 21, 22, Eph. 6: 8, Col. 3: 11.

Οὐκ ἔνι ἄρσεν οὐδὲ θῆλυ, non est masculus neque femina] Conditionum et sexuum diversitas nihil hic efficit. In Iudaismo magnum erat privilegium virilis sexus: is solus Foederis signum in corpore gerebat, solus Regni et Sacerdotii erat capax, solus exclusis feminis gradus paris ad hereditatem admittebatur.

Πάντες γὰρ ὑμεῖς εἷς ἐστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, omnes enim vos unum estis in Christo Iesu] Manuscriptus brevius et simplicius habet, *ἅπαντες γὰρ ὑμεῖς ἐστε ἐν Χριστῷ*, quod et bene cum sequentibus cohaeret. *Esse in Christo* dicuntur qui Christum induere, qui Christo obediunt, Ioh. 17: 21, Rom. 16: 7, qui *Christi sunt*, ut iam sequitur. Dicit autem tales esse Galatas Christianos Paulus ex parte potiore, et quia optabat ut omnes tales essent, et de multis bene sperabat.

29. *Εἰ δὲ τοῦ Χριστοῦ*] *Si Christi estis*: si non nomine tantum, sed et re ad Christum pertinetis.

Ἄρα

Ἄρα τοῦ Ἀβραὰμ σπέρμα ἐςὲ, ergo semen Abrahami estis] *Filii* mystice *Abrahami*, ut supra 7. Christus nomen suum et dignitatem vobis communicat: etiam per vos convertuntur gentes aliae.

Καὶ κατ' ἐπαγγελίαν κληρονόμοι, et secundum promissum heredes] Nempe vitae coelestis. Vide supra 18.

CAPUT IV.

1. *Λέγω δὲ, ἐφ' ὅσον χρόνον ὁ κληρονόμος νήπιός ἐςιν, dico autem, quamdiu heres parvulus est*] *Κληρονόμος*, id est, filius. Similitudinem sumit a puero cuius pater peregrinatur. Tali patri comparatur Deus multa humana facta dissimulans. Similis comparatio Matth. 21: 33, ubi dicta vide.

Οὐδὲν διαφέρει δούλου, nihil differt a servo] Nam et caeditur ut servus, Sir. 30: 1.

Κύριος πάντων ὢν, cum sit Dominus omnium] Locutio figurata. Quod significat vox *quodammodo* addita *domi-nii* titulo, cum is filiis tribuitur, ut Institut. de heredum qualitate et differentia, L. in suis, D. de liberis et posthumis: nimirum dicitur *herus expectatione*. *Herum minorem* dicunt servi in Comoediis.

2. *Ἀλλὰ ὑπὸ ἐπιτρόπους ἐςὶ καὶ οἰκονόμους, sed sub tutoribus et actoribus est*] *Ἐπιτρόπους* vocat quasi *tutores*, qui patre absente, ipsius vice funguntur. Est enim vox haec Graeca etiam ad Iudaeos ac Syros deducta אפטרופוס, nec semper *tutorem*, sed quemvis aliorum *personae aut rei praepositum* significat, ut videre est apud Chaldaeos Paraphrastas Gen. 39: 4, 41: 34, 43: 16, Esth. 1: 8, 8: 9. *Οἰκονόμοι* sunt *actores* qui sub tutorum inspectione res pupilli administrant, nec enim patiuntur eis uti nisi tutorum arbitratu.

Ἄχρι τῆς προθεσμίας τοῦ πατρός] *Ad tempus illud quod pater praefinierit*: donec pater eum indicarit idoneum ut sit suae tutelae. *Προθεσμία* vox est bene Graeca, apud Aristotelem et alios, pro eo Rabbini dicunt זמן קטנות vel זמן פו.

3. *Οὕτω καὶ ἡμεῖς, ita et nos*] De Iudaeis loquitur, ut ostendunt sequentia.

Ὅτι

Ὅτε ἦμεν νήπιοι, cum essemus parvuli] Aetati ephebicae respondet omnis aetas Israelitici populi, post exitum ex Aegypto ad Christum.

Ὑπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου ἦμεν δεδουλωμένοι] *Eramus subiecti ritibus illis qui nobis cum mundo erant communes:* qualia sunt templa, arae, victimae, liba, νεομηνίας [*novilunia*] et similia, imposita Israelitis in hoc, ne talium amore ad idola dilaberentur. *Στοιχεῖα* dicuntur in quaque arte eius *rudimenta*, quia quod in rerum natura sunt elementa, id illa in artibus. Ita in re pietatis sunt quaedam στοιχεῖα, Hebr. 5: 12, quae quia Iudaeis cum mundo sunt communia, vocantur *τοῦ κόσμου* a maiore ea usurpantium parte, ut et Col. 2: 8, 20. Similis translatio in voce Rabbinica יסודים [*fundamenta*].

4. *Ὅτε δὲ ἦλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, at ubi venit temporis finis*] Id est, *finis illius* προθεσμίας [*temporis praefiniti*]. Sic enim πληροῦσθαι aut συμπληροῦσθαι sumitur de *fine temporis*, Act. 2: 1, Gen. 25: 24, 29: 21, 50: 3, Lev. 8: 33 et alibi saepe. Sic πλήρωμα καιρῶν [*plenitudo temporis*] Eph. 1: 10.

Ἐξαπέστειλεν ὁ Θεὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ, misit Deus Filium suum] Primogenitum, ad quem absente patre cura pertinebat. *Misit*, id est, potestatem ei dedit eximiam.

Γενόμενον ἐκ γυναικός] Non creatum eo modo quo Adamus creatus fuerat, sed *natum partu muliebri*, quo nobis esset similior.

Γενόμενον ὑπὸ νόμον, editum sub Lege] Plerique Codices rectius *γενόμενον ὑπὸ νόμον*, id est, *subditum Legi*, quia scilicet natus erat Iudaeus.

5. *Ἵνα τοὺς ὑπὸ νόμον ἐξαγοράσῃ*] *Ut Legi subditos liberaret* a vitiis primum, deinde et ab obligatione Legis. *Οἱ ὑπὸ νόμον*, Iudaei et Proselyti, 1 Cor. 9: 21.

Ἵνα τὴν υἱοθεσίαν ἀπολάβωμεν, ut adoptionem filiorum reciperemus] Pariter scilicet Iudaei et Gentes, sublato vallo quo dispescebantur. Sicut filios pueros comparaverat servis, ita persequens hanc similitudinem, *υἱοθεσίαν* vocat illud permissum patris, quo permittuntur filii res quasdam suas habere et suo arbitratu res quasdam agere, nempe manente in patrem obsequio, sed sine specialibus praescriptis. Vide quae dicta ad Luc. 17: 10.

6. *Ὅτι δέ ἐςε υἱοὶ, quoniam autem estis filii*] Similes facti Deo per cor a vitiis mundatum.

Ἐξαπέςειλεν ὁ Θεὸς τὸ πνεῦμα τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, misit Deus Spiritum Filii sui] Tanquam partem de hereditate pro mutuo datam. Solent interdum patres aliquid de hereditate liberis dispensandum dare: vide Luc. 15: 12. Spiritus autem ille eximius saepe vocatur *Dei*, saepe et *Christi*, quia per Christum obtinetur, Ioh. 14: 16. Sensus idem hoc loco qui Rom. 8: 15, 16.

Εἰς τὰς καρδίας ὑμῶν, in animos vestros] Non in cuticulam, ubi est circumcisio. Manuscriptus ἡμῶν [*nostros*] non male.

Κρᾶζον, clamantem] Id est, *clamare nos facientem.* Hebraismus, quem interpretatur ille par huic ad Romanos locus.

Ἀββᾶ, ὁ πατὴρ, Abba, Pater] Vox filiorum amorem suum erga patres testantium. Vide dictum locum Rom. 8: 15 et ibi dicta.

7. *Ὥςε οὐκ ἔτι δοῦλος, itaque iam non es servus*] Tu Galata.

Ἀλλ' υἱὸς, sed filius] Nempe pleno iure, maior annis.

Εἰ δὲ υἱὸς, καὶ κληρονόμος Θεοῦ διὰ Χριςοῦ, quod si filius; et heres Dei per Christum] *Heres futurus* non exspectatione tantum, sed et rei possessione quam Christus dabit. Vide Rom. 8: 17. Iure Hebraeo filii tantum heredes, sed sub illo nomine indicantur omnes fideles, cuiuscunque sint sexus.

8. *Ἀλλὰ τότε μὲν οὐκ εἰδότες Θεὸν, sed tunc quidem non noscentes Deum*] *Τότε* quasi digito intento designat omne tempus quod ante vocationem Galatarum exierat. Cum dixit *οὐκ εἰδότες Θεὸν, non noscentes Deum*, illum scilicet aeternum universi opificem, maximam partem intelligit, ad quam comparati Philosophi non omnes, (nam nec Aristotelici excipi debent, nec Epicurei et multi horum similes), valde erant pauci, ac ne ii quidem recte exprimebant id quod credebant animo.

Ἐδουλεύσατε τοῖς μὴ φύσει οὖσι θεοῖς, serviebatis iis qui non natura sunt Dii] In Manuscripto: τοῖς φύσει μὴ οὖσι θεοῖς, id est, *qui re ipsa Dii non erant*: τοῖς λεγομένοις θεοῖς [*qui dicebantur Dii*], 1 Cor. 8: 5. Non dissimile lo-

loquendi genus apud Aristotelem de Partibus Animalium, II. 2, Ὅτι τὸ ψυχρὸν φύσις τίς, ἀλλ' οὐ στέρησίς ἐστιν [*Frigus reale aliquid, non privationem esse*]. Deut. 32: 21, בלא־אל: ibi Graeci, ἐπ' οὐ Θεῷ, id est, τῷ φύσει μὴ ὄντι Θεῷ [*in eo qui re ipsa non erat Deus*]. Sic φύσει sumitur et Eph. 2: 3.

9. *Νῦν δὲ γνόντες Θεὸν, nunc autem cum noveritis Deum*] Christi beneficio Ioh. 1: 18, 17: 3.

Μᾶλλον δὲ γνωσθέντες ὑπὸ Θεοῦ] *Quod plus est a Deo ipso approbati:* nam et id ירע Hebraeis; vide Ps. 1: 6, 1 Cor. 8: 3; et amat Paulus voces easdem mutato nonnihil significatu iungere: approbaverat autem eos Deus datis spiritualibus donis.

Πῶς ἐπιστρέφετε πάλιν ἐπὶ τὰ ἀσθενῆ καὶ πτωχὰ στοιχεῖα, quomodo revertimini iterum ad infirma et egena elementa] Reverti illos dicit ad illa elementa pietatis, non quod Iudaizassent antea, sed quod multa usurpassent cum Iudaeis communia, ut ciborum delectum, dierum discrimina: et Galli Deûm matris, quae culta a Galatis, non circumcidebantur quidem, sed castrabantur. Talia elementa vocat ἀσθενῆ, quia vim non habebant mundandi animum, et πτωχὰ, quia divitias illas donorum spiritualium secum non ferebant. Confer Hebr. 7: 18, 19.

Οἷς πάλιν ἄνωθεν δουλεύειν θέλετε, quibus denuo rursus servire vultis] Πάλιν et ἄνωθεν idem valent, ut ἄψ' αὖθις saepe apud Homerum, πάλιν ἐξαρχῆς apud Aristophanem, πάλιν ἐκ δευτέρου Matth. 26: 42, quae repetitio rei novitatem aut indignitatem notat.

10. *Ἡμέρας παρατηρεῖσθε, dies observatis*] Sabbata.

Καὶ μῆνας, et menses] Νεομηνίας [*Novilunia*].

Καὶ καιροὺς, et tempora] חגים [*Festos dies*], ut Azyma, Tabernaculorum diem, diem Propitiationum.

Καὶ ἐνιαυτοὺς, et annos] Annum Sabbaticum.

11. *Φοβοῦμαι ὑμᾶς, timeo vos*] Id est, res vestrae mihi timorem incutiunt.

Μήπως εἰκῇ κεκοπίακα εἰς ὑμᾶς, ne forte frustra laboraverim in vobis] Ne forte totus labor a me in vos impensus in irritum cadat. Hoc ideo quia illa aemulatio Iudaicorum rituum gradus esse poterat ad exuendum penitus Christianismum. Voce μήπως bene temperat sermonem

nem inter metum ac spem: nihil certi praedicit, sed ostendit periculum.

12: *Γίνεσθε ὡς ἐγώ*] *Estote velut ego*, id est, *alter ego*, nimirum amicissimi mihi. Haec est dilectio maxima, alterum diligere tanquam semetipsum. Cicero quoque pari modo *quasi me alterum* dixit, ut Docti notarunt.

Ὅτι κἀγὼ ὡς ὑμεῖς, ἀδελφοί, quia et ego sicut vos, fratres] כנפשכם, *tanquam vos ipsi*, amicissimus sum vobis.

Δέομαι ὑμῶν, obsecro vos] Verba περιπαθῆ [*affectibus plena*].

Οὐδέν με ἠδικήσατε] *Nihil me privatim laesistis*, cur credere debeatis vos a me tractari durius quam antehac. Quae dixi ex amore nascuntur.

13. *Οἴδατε δὲ ὅτι δι' ἀσθένειαν τῆς σαρκὸς εὐηγγελισάμην ὑμῖν τὸ πρότερον, scitis autem, me per infirmitatem carnis euangelium vobis antea annuntiasse*] Quasi dicat:

Per varios casus, per mille pericula rerum

perrexi ut vos instituerem; id enim *ἀσθένεια* Rom. 8: 26, 1 Cor. 2: 2, 2 Cor. 11: 30, 12: 9; *σάρξ* autem hic significat omne id hominis quod in adspectum venit. *Τὸ πρότερον*, nempe cum praesens essem. Nam et absens nunc eos docet.

14. *Καὶ τὸν πειρασμόν μου τὸν ἐν τῇ σαρκί μου οὐκ ἐξουθενήσατε οὐδὲ ἐξεπτύσατε, et tentationem meam in carne mea non contemsistis neque respuistis*] *Tentationes* vocat ipsa adversa per quae explorari homines solent, Iac. 1: 12, et plus est *ἐκπτύειν* quam *ἐξουθενεῖν*; hoc enim contemptum, illud et abominationem significat, qualem multi ostendere solent adversum infelices. Et est translatio ducta ab esculentis et potulentis, quae si vehementer displiceant exspuere solemus. Sic Catullus:

— Precesque nostras
Oramus, cave despuas. —

Ἀλλ' ὡς ἄγγελον Θεοῦ ἐδέξασθέ με, sed sicut Angelum Dei me excepistis] Locutio Hebraea, summum honorem ipsi habitum aut habendum significans, 2 Sam. 19: 27.

Ὡς Χριστὸν Ἰησοῦν, sicut Christum Iesum] Ipsum Christum, si in carne ad vos venisset, vix potuissetis maiore ho-

honore excipere. Ὑπερβολή [*superiectio*], sed efficax. Revocat illis in mentem ab ipsis collata in se beneficia, quo minus crederetur eis infensus esse: quasi diceret, Non ita sum durus ut talium obliviscar.

15. *Τίς οὖν ἦν ὁ μακαρισμὸς ὑμῶν*] Manuscriptus *τοῦ οὖν ὁ μακαρισμὸς ὑμῶν;* quomodo et alii habent Codices perveteres. *Ubi nunc illa praedicatio felicitatis vestrae ex adventu meo?* *Μακαρισμοῦ* vocem habes et Rom. 4: 6, quomodo et *μακαρίζειν* Luc. 1: 48, Iac. 5: 11, et in Sapientiae libro et apud Sirachidem aliquoties.

Μαρτυρῶ γὰρ ὑμῖν] *Ubique hoc ego de vobis testari soleo.*

Ὅτι, εἰ δυνατὸν, vos, si fieri potuisset] Id est, *si id mihi prodesse potuisset.*

Τοὺς ὀφθαλμοὺς ὑμῶν ἐξορύξαντες ἂν ἐδώκατέ μοι, oculos vestros voluisse fodere et mihi dare] Tale illud:

Ni te plus oculis meis amarem.

Idem et *fodere oculum* dixit, ut et Seneca in Oedipode, quod alii *exsculpere, eruere.*

16. *Ὥστε ἐχθρὸς ὑμῶν γέγονα ἀληθεύων ὑμῖν*] Id est, *An nunc quia vera vobis dico, ideo putatis me inimico in vos esse animo?* Hic sensus optime cum praecedentibus et sequentibus convenit.

17. *Ζηλοῦσιν ὑμᾶς*] *Ζηλοῦν* aliquem dicitur *qui valde ab eo amari affectat:* quia talis cupiditas comitem solet habere *ζηλοτυπίαν*. Est ergo *μετωνυμία* [*transnominatio*]. Vide 2 Cor. 11: 2. Agit autem hic de novis illis Doctoribus de quibus et supra.

Οὐ καλῶς, non bene] Non eam ineunt quam oportet viam: debebant hoc bene merendo a vobis consequi, non dolo grassari.

Ἀλλὰ ἐκκλεῖσαι ὑμᾶς θέλουσιν] Sic et Manuscriptus, non *ἡμᾶς* [*nos*]. Sensus est, *secludere vos volunt a mea amicitia.* Syrus legit *ἐγκλείειν* [*includere*], quomodo et multi Graeci Codices habent. *Volunt vos sibi servare.* Vide infra 6: 12, 13.

Ἵνα αὐτοὺς ζηλοῦτε] *Ut et vos magni habeatis ab ipsis amari.*

18. *Καλὸν δὲ τὸ ζηλοῦσθαι ἐν καλῷ πάντοτε, bonum autem aemulari in bono semper*] Rectum erat ut semper

operam daretis ut ego a vobis amari expeterem; est enim hoc amari honestum. Theocritus:

Τίτυρ᾽ ἐμὶν τὸ καλὸν πεφιλαμένε. —

[*Tityre sincero quem diligo amore. —*]

Καὶ μὴ μόνον ἐν τῷ παρεῖναί με πρὸς ὑμᾶς, neque tantum cum praesens sum apud vos] Cum adessem, magni id faciebatis quod nunc coepistis contemnere: amicitias bene fundatas intervalla locorum non disiungunt.

19. *Τεκνία μου, οὓς πάλιν ὠδίνω, Filioli mei, quos iterum parturio*] Comparat se matri cuius est tenerrimus in liberos affectus. Est autem hic *ὠδίνω* חִיל, id est, *utero gesto:* nam חיל, quod *ὠδίνειν* dixere LXX apud Esaiam 26: 17, multis in locis vertitur *ἐν γαςρὶ ἔχειν*. Foetus physicus non nisi semel gestari et edi potest: foetus moralis saepius. Alibi Paulus patri se comparat, ut 1 Cor. 4: 15, Phil. 2: 22, sed matris comparatio aptior ad molestias ac labores una significandos: simul ostendit plus se amare Galatas quam Moses amaverat Israelem, Num. 11: 12.

Ἄχρις οὗ μορφωθῇ ὁ Χριςὸς ἐν ὑμῖν, donec formetur Christus in vobis] Foetus paulatim in utero formam suam accipit, quod *ἐξεικονίζεσθαι* dicunt LXX Exod. 21: 22. Uterum *formandi hominis monetam* dixit Macrobius. *Christum* hic intellige ipsum dogma Christi, quod impressum animis hominem facit Christianum: confer Apoc. 12. Similis locutio apud Philonem in Legatione: *Θεόχρηςα γὰρ λόγια τοὺς νόμους εἶναι ὑπολαμβάνοντες, καὶ τοῦτο ἐκ πρώτης ἡλικίας τὸ μάθημα παιδευθέντες, ἐν ταῖς ψυχαῖς ἀγαλματοφοροῦσι τὰς τῶν διατεταγμένων εἰκόνας· εἶτα ἐναργεῖς τύπους καὶ μορφὰς αὐτῶν καθορῶντες ἀεὶ τοῖς λογισμοῖς αὐτῶν τεθήπασι* [*Cum enim Leges Divina oracula putent, hac disciplina inde a prima aetate imbuti, expressas in animis praeceptorum imagines gerunt: quorum illi speciem ac formam cum deinde evidentius vident, perpetuo ea postea mirantur et colunt*].

20. *Ἤθελον δὲ παρεῖναι πρὸς ὑμᾶς ἄρτι, καὶ ἀλλάξαι τὴν φωνήν μου, velim autem iam esse apud vos, et mutare vocem meam*] Id est, modo asperius, modo lenius loqui, prout vos reperirem affectos: id enim praesentibus et coram loquentibus magis patet.

Ὅτι

Ὅτι ἀπορoῦμαι ἐν ὑμῖν] *Haesito circa uos*, nempe qua genere sermonis uti debeam.

21. *Λέγετέ μοι οἱ ὑπὸ νόμον θέλοντες εἶναι, τὸν νόμον οὐκ ἀκούετε, dicite mihi qui sub Lege vultis esse, ad Legem non attenditis*] Non consideratis sensum *μυστικώτερον* [*abstrusiorem*] verborum Mosis?

22. *Γέγραπται γὰρ, ὅτι Ἀβραὰμ δύο υἱοὺς ἔσχεν, ἕνα ἐκ τῆς παιδίσκης, καὶ ἕνα ἐκ τῆς ἐλευθέρας, scriptum est enim, Abrahamo duos fuisse filios, alterum de ancilla, de libera alterum*] Sensum historiae refert cum iis notis quae ad *ἀλληγορίαν* [*sensum latentem*] pertineant, de qua agere coepimus ad Rom. 9: 7—9. Saram in *ἀλληγοριῶν* libro *τὴν ἀρετὴν* [*virtutem*] interpretatur Philo quae ingenua est; Agarem vero, *artium cognitionem* quae virtuti famulari debet, aut alioquin expelli, tum in libro Cherubim, tum alibi: utrumque habes ab eodem Philone fuse explicatum in libro *περὶ τῆς εἰς τὰ προπαιδεύματα σύνοδου* [*de Congressu eruditionis quaerendae gratia*].

23. *Ἀλλ' ὁ μὲν ἐκ τῆς παιδίσκης κατὰ σάρκα γεγέννηται, sed qui de ancilla secundum carnem natus est*] Id est, secundum consuetum naturae ordinem, iustis parentum aetatibus, על דרך בשר [*secundum viam carnis*]. Sic Iudaei Abrahamidae modo naturali. Vocem *παιδίσκης* pro *ancilla* saepe usurpant LXX. Vide ad Matth. 26: 69.

Ὁ δὲ ἐκ τῆς ἐλευθέρας, διὰ τῆς ἐπαγγελίας, qui autem de libera per promissum] *Μετωνυμία* [*transnominatio*], id est, per eam vim extraordinariam quam Deus promiserat. Sic per Dei verbum Christiani fiunt credentes, mystica Abrahami soboles.

24. *Ἅτινά ἐστιν ἀλληγορούμενα, quae sunt per allegoriam dicta*] Sumit quod confessum erat inter Iudaeos, in historiis illis praeter sensum historicum alium eminentiorem *occultari*, qui מדרש dicitur. Lex דברי כפולים *verba duplicata* Mosi Maimonidae. Sunt *ἀλληγορούμενα*, id est, *figuram rei maioris continent*, ut hic explicat Chrysostomus.

Αὗται γάρ εἰσιν αἱ δύο διαθῆκαι, haec enim sunt duo testamenta] Simile loquendi genus Gen. 41: 26 et 1 Cor. 10: 4.

Μία μὲν, unum quidem] Nempe *διαθήκη*.

Ἀπὸ ὄρους Σινᾶ, a monte Sina] Nempe *data* [*datum*].

Σινᾶ scribit quomodo Strabo, Iustinus et Sulpitius: in Hebraeo סיני: *Σιναῖον ὄρος* [*Sinaeus mons*] Appioni. Iod facile perit in pronuntiatione.

Εἰς δουλείαν γεννῶσα] *Generans prolem in conditionem servilem.*

Ἥτις ἐςὶν Ἄγαρ, quae est Agar] Hic contra rei significatae dat nomen rei significantis: sensus enim est *per Agar significari foedus in Sina factum.*

25. *Τὸ γὰρ Ἄγαρ Σινᾶ ὄρος ἐςὶν ἐν τῇ Ἀραβίᾳ, illud enim Agar est Sina mons in Arabia*] In Manuscripto *τὸ δὲ Ἄγαρ*. Causam reddit cur *Agar illud foedus significaverit*, quia et *mons Sina*, ubi factum est illud foedus, *vocatur Agar*, *κατὰ συνεκδοχὴν* [*per complexionem*]. Nempe, quia ibi est oppidum *Agra* Plinio, *Agara* Dioni in rebus Traiani: gens ipsa *Ἀγραῖοι* Straboni et Stephano: pro quo Graeci posteriores dicunt *Ἀγαρηνοί*, et Chaldaei הגרי.

Συςοιχεῖ δὲ τῇ νῦν Ἱερουσαλήμ] *Pari iure est cum Hierosolymis Iudaeae.* Nam *σύςοιχα λέγεται ἀλλήλοις, καὶ τὰ ὁμοίως ἔχοντα πρός τινα* [*cognata invicem dicuntur et ea, quae eodem modo se habent ad aliquid*]. Hebraei dicerent חיא כנגד [*illa quasi correspondet*].

Δουλεύει δὲ μετὰ τῶν τέκνων αὐτῆς, et servit cum filiis suis] In Manuscripto: *δουλεύει γὰρ*, *pari iure est*, *quia pariter subiecta est Agar*, id est, gens Agarena, *et singuli ad eam pertinentes*, circumcisioni et sacrificiis et dierum discrimini, quanquam non Lege Mosis, sed ex suis legibus, aut moribus Ismaelitarum, qui et *Agareni* et *Sarraceni*. De circumcisione diximus in Annotatis ad librum primum de Veritate Religionis Christianae. In conditione libera aut servili non apud Romanos tantum et Graecos, sed et apud Hebraeos et Arabas, partus ius maternum sequebatur.

26. *Ἡ δὲ ἄνω Ἱερουσαλήμ, illa autem quae sursum est Ierusalem*] *Ἡ ἄνω* pro *ἄνωθεν*, ut Phil. 3: 14. Nomine autem *Ierusalem* hic intelligitur alterum foedus nempe Euangelicum, idque ob *ἐτυμολογίαν* [*originem vocis*]: nam Ierusalem significat *visionem pacis*, quod nomen Euangelio eximie competit Luc. 2: 14, Rom. 5: 1, 10: 15, 1 Cor. 7: 15, Eph. 2: 17. Hebraei *pulchriorem Ierusalem*

lem exspectant; Zohar ad Numeros, Iarchi ad Canticum: sed vere illa pulchra Ierusalem iam advenit, Apoc. 21: 2. Dicitur autem *superne* venisse, quia Deus Pater eam non in montem descendens, sed in coelo manens misso Filio suo revelavit. Hunc sensum docet nos Scriptor ad Hebraeos 12: 25.

Ἐλευθέρα ἐστὶν, libera est] *Libera* a vitiis et ritibus, Sarae similis.

Ἥτις ἐστὶ μήτηρ πάντων ἡμῶν, quae est mater omnium nostrûm] *Matris* nomen convenit Graecae voci τῇ διαθήκῃ [*testamento*]; illa est pactio quae nos Deo peperit: nos, tam conversos ex Iudaeis quam ex Gentibus.

27. *Γέγραπται γάρ· Εὐφράνθητι στεῖρα ἡ οὐ τίκτουσα, ῥῆξον καὶ βόησον ἡ οὐκ ὠδίνουσα· ὅτι πολλὰ τὰ τέκνα τῆς ἐρήμου μᾶλλον ἢ τῆς ἐχούσης τὸν ἄνδρα. Scriptum est enim: Laetare sterilis quae non paris, erumpe et clama quae non parturis; quia plures desertae filii, quam eius quae habet virum*] Sunt ipsa verba LXX Senum, Esai. 54: 1, ubi primo notandum participia praesentia poni pro praeteritis, quod et sensus exigit et in Hebraeo manifestum est. Quod autem ibi dicitur de urbe Hierosolymorum diu deserta et regno destituta, maiorem eius fore sobolem quam terrarum semper habitatarum ac regnatarum, id μυστικῶς [*sensu recondito*] perquam eleganter ad Euangelium aptat Paulus, quod Christo praedicante paucos peperit, eo vitae mortali exempto plurimos, ita ut Iudaei prae Christianis pauci essent. *Ἔρημον* hic quod in Hebraeo est שוממה apparet ex membro opposito intelligendum *viduam*, quomodo sumitur et Lament. 1: 13, alioquin vox et Hebraea et Graeca potest significare *orbam liberis, desertam ab amicis*, et multa similia. *Ῥήγνυσθαι* [*erumpere*] potest quidem et ipsum partum significare: sed Hebraeus textus magis exigit ut eruptio vocis intelligatur, quomodo ῥήξει φωνὴν [*erumpit vocem*] habemus Iob. 6: 5, et verbum ipsum quod hic in Hebraeo est פצח per βοᾷν vertitur Esai. 14: 7, 44: 23. Philo de Caino: *Τὴν δι᾽ αὐτῶν τῶν πραγμάτων ῥήξουσι φωνήν* [*Rebus ipsis clamabunt*]. Non abscedit a coepta similitudine: nam et Sara quasi vidua fuerat cum Agar Abrahamum possideret.

28. *Ἡμεῖς δὲ, ἀδελφοὶ, κατὰ Ἰσαὰκ ἐπαγγελίας τέκνα ἐσμὲν, nos autem, Fratres, uti Isaacus promissionis filii sumus*] *Κατὰ Ἰσαὰκ*, id est, *ad exemplum Isaaci filii promissionis.* Adepti sumus novam naturam per Dei gratiam olim promissam. Sic et Rom. 9: 7.

29. *Ἀλλ' ὥσπερ τότε ὁ κατὰ σάρκα γεννηθεὶς, sed quomodo tunc ille qui secundum carnem natus fuerat*] Ismael, ὁ σοφιστὴς [*sophista*] Philoni. Ostendit non in omnibus meliorem esse conditionem Ecclesiae, quippe quae a Synagoga gravissime vexaretur: sed hoc esse leve et temporarium pro tantis bonis.

Ἐδίωκε τὸν κατὰ πνεῦμα, persequebatur hunc secundum spiritum] Supple *genitum*. *Πνεῦμα* vocat vim illam Divinam per quam Sara foecunditatem alieno tempore acceperat. Vide 2 Cor. 10: 3. Dicitur *persecutus esse* Ismael Isaacum, quia eum irrisit, id est, pietatem eius, ut ex Hebraeis diximus ad Gen. 21: 3. Per Isaacum intelligit Philo *gaudium quod est in animis piorum.* Idem in *ἀλληγορίαις* [*Allegoriis*]: *Φησὶ σεμνυνομένη, γέλωτα ἐποίησέ μοι ὁ Κύριος· ὃς γὰρ ἂν ἀκούσῃ, συγχαρεῖταί μοι. Ἀναπετάσαντες οὖν ὦτα οἱ μύσαι παραδέξασθε τελετὰς ἱερωτάτας. Ὁ γέλως ἐστὶν ἡ χαρά· τὸ δὲ ἐποίησεν ἴσον τῷ ἐγέννησεν· ὥστ' εἶναι τὸ λεγόμενον τοιοῦτον· Ἰσαὰκ ἐγέννησεν ὁ Κύριος· αὐτὸς γὰρ πατήρ ἐστι τῆς τελείας φύσεως* [*Sibi placens dicit: Risum fecit mihi Dominus: nam quicunque rem audierit, mihi gratulabitur. Itaque quotquot estis initiati, expansis auribus accipite mysteria sacratissima. Risus est gaudium: facit perinde valet ac genuit. Ex quibus verbis colligitur haec sententia, Isaacum genuit Dominus, nam ipse est perfectae naturae genitor*].

Οὕτω καὶ νῦν] *Sic et nunc* Iudaei illi ritibus addicti quos vos vultis imitari, maximo odio prosequuntur Christianos.

30. *Ἀλλὰ τί λέγει ἡ γραφή; ἔκβαλε τὴν παιδίσκην καὶ τὸν υἱὸν αὐτῆς· οὐ γὰρ μὴ κληρονομήσῃ ὁ υἱὸς τῆς παιδίσκης μετὰ τοῦ υἱοῦ τῆς ἐλευθέρας. Sed quid dicit Scriptura? Eiice ancillam et filium eius: non enim heres erit filius ancillae cum filio liberae*] Manuscriptus hic *παιδίσκην αὐτήν.* In LXX Gen. 21: 10, *Ἔκβαλε τὴν παιδίσκην ταύτην καὶ τὸν υἱὸν αὐτῆς· οὐ γὰρ μὴ κληρονομήσει ὁ υἱὸς τῆς παιδίσκης ταύτης μετὰ τοῦ υἱοῦ μου Ἰσαάκ.* Est autem Sa-

ra

ra quae ibi loquitur, quae erat ingenua et matrona. Apud Hebraeos ex vetustissimo more, qui et ante Abrahamum obtinuisse videtur, filii concubinarum quae liberae essent et in uxorem duci iure potuissent, succedebant patri intestato ante caeteros: at filii ex ancilla nati minime: Maimonides in Titulo יבמות. Illa eiectio significat eos qui in ritibus haerent non perventuros ad iustitiam veram et coelestem. Confer Ioh. 8: 35.

31. *Ἄρα, ἀδελφοί, οὐκ ἐσμὲν παιδίσκης τέκνα, ἀλλὰ τῆς ἐλευθέρας, ergo, Fratres, non sumus ancillae filii, sed liberae*] In Manuscripto, *Ἄρα ἡμεῖς ἀδελφοί. Nos* Christiani: *et ἄρα* hic valet *ergo*, et *οὐκ ἐσμὲν* significat *meminerimus nos non esse ancillae liberos*, id est, obligatos ritibus Iudaicis.

CAPUT V.

1. *Τῇ ἐλευθερίᾳ οὖν, ᾗ Χριστὸς ἡμᾶς ἠλευθέρωσε, στήκετε, καὶ μὴ πάλιν ζυγῷ δουλείας ἐνέχεσθε, qua libertate Christus nos liberavit state, et nolite iterum iugo servitutis vinciri*] Haec sic recte cohaerent, male in quibusdam Codicibus divulsa, ita ut pars horum capiti praecedenti adhaereat. Nativa locutio fuerat, *ἐν τῇ ἐλευθερίᾳ*· nam cum ea praepositione verba *standi* poni solent, ut 1 Cor. 16: 13, Phil. 1: 27, 4: 1, 1 Thess. 3: 8, sed tales particulae saepe subintelliguntur: et *ᾗ* hic est *πρὸς ἥν*, לאשר. *Ζυγὸν δουλείας* vocat non tantum id quod Hebraei dicunt של תורה, *Legis iugum*, sed et opiniones ac ritus quibus Gentes semetipsos devinxerant. *Ἐνέχεσθαι* hic *vinciri*, *adstringi*, frequens apud bonos scriptores verbum. In Glossario *ἐνεχόμενος*, *obligatus*. Christus etiam iugum nobis imposuit, sed suave. Vide Matth. 11: 29.

2. *Ἴδε, ecce*] Vox est attentionem excitantis.

Ἐγὼ Παῦλος, ego Paulus] Apostolus a Christo vocatus, quod illi vestri Doctores de se dicere non possunt.

Λέγω ὑμῖν, ὅτι ἐὰν περιτέμνησθε, Χριστὸς ὑμᾶς οὐδὲν ὠφελήσει, dico vobis: si circumcidimini, Christus vobis nihil proderit] *Si circumcidimini*, id est, circumcidi vos procuratis, nempe cum certa persuasione vos qui ex Genti-

tibus estis in id obligari. Nam viam salutis aeternae Deus constituit aut Iudaismum, aut Christianismum. Paganismum enim a Deo non esse satis constat. Si Iudaismus ea via est, Christianismus ea via non est: si Christianismus ea via est, Iudaismus ea via non est. Alioquin circumcisionem per se non damnari, et Paulus saepe ostendit, et Iustinus contra Tryphonem. Opponitur haec assertio illi falsae assertioni de qua agitur Act. 15: 1.

3. *Μαρτύρομαι δὲ πάλιν παντὶ ἀνθρώπῳ περιτεμνομένῳ ὅτι ὀφειλέτης ἐςὶν ὅλον τὸν νόμον ποιῆσαι, obtestor autem rursus omni homini circumcidenti se, ipsum debitorem esse universae Legis faciendae*] Intellige rursum, *circumciso ex ea opinione quam iam diximus.* Si Iudaismus via est ad salutem, totus Iudaismus est observandus: non ex eo eligendum et spernendum quod velis. Isti novi Doctores multa Legis non observabant, infra 6: 13, nimirum quia illud unum spectabant, ut Romani ipsos pro Iudaeis haberent, ac liberos esse sinerent a legibus novas religiones vetantibus. Id autem videbant satis obtineri posse per circumcisionem. Ex circumcisione nosci Iudaeos dicit etiam Arrianus in Epicteteis, et Martialis *damnatam tributis* dicit eam partem quae circumciditur.

4. *Κατηργήθητε ἀπὸ τοῦ Χριςοῦ, rescissi estis a Christo*] Ostenditis vos Christi legibus obligari nolle. Similis locutio Rom. 7: 2.

Οἵτινες ἐν νόμῳ δικαιοῦσθε] Hoc est, *qui ea iustitia contenti estis quam Lex potest producere*, quae iustitia est carnalis, praemia habet terrena.

Τῆς χάριτος ἐξεπέσατε, e gratia excidistis] *Gratiam κατ' ἐξοχὴν* [*per excellentiam*] intelligit Euangelicam. Iam ultra Euangelium ad vos non pertinet. Ἐξεπέσατε נגלתם.

5. *Ἡμεῖς γὰρ πνεύματι ἐκ πίςεως ἐλπίδα δικαιοσύνης ἀπεκδεχόμεθα*] *Nos intra animum per fidem exspectamus spem illam quae iustitiae* (nempe spirituali) *proposita est.* *Πνεῦμα* hic *animum* interpretor, qui opponitur cuti in qua est circumcisio. *Spem* vero dixit *μετωνυμικῶς* [*per transnominationem*] ipsum praemium quod speratur, id vero est vita aeterna. Sic *spei* nomen ponitur et Rom. 8: 24, Col. 1: 5, 1 Thess. 1: 3, 1 Petr. 1: 3 et alibi. *Spes iustitiae* hic, quae *corona iustitiae* 2 Tim. 4: 8.

6.

6. *Ἐν γὰρ Χριστῷ Ἰησοῦ, nam in Christo Iesu*] Id est, *in Lege Christi.* Sic et *Moses* pro *Lege* saepe ponitur.

Οὔτε περιτομή τι ἰσχύει, neque circumcisio quid valet] Ac proinde nec alia Legis praecepta: nam praeceptum circumcisionis Iudaei *praecipuum* ac *stabile* vocant, quia hoc solum de tot praeceptis iubentibus si omittatur, poenam habet additam ἐξολοθρεύσεως [*perditionis*]. *Angeli illius, qui vim habebat exscindendi non circumcisos, vim a Christo destructam*, ait Origenes contra Celsum IV.

Οὔτε ἀκροβυστία, neque praeputium] Hoc ideo dicit, ne quis ob id quod incircumcisus est, Deo se gratiorem putet.

Ἀλλὰ πίστις δι' ἀγάπης ἐνεργουμένη, sed fides per dilectionem operans] *Fides* hic spem etiam comprehendit, quibus si accedat *dilectio operans*, nihil desideratur amplius ad obtinendam salutem aeternam. Planeque idem valet πίστις δι' ἀγάπης ἐνεργουμένη, quod *nova creatio*, infra 6: 15 et *observatio praeceptorum Dei*, nempe Euangelicorum 1 Cor. 7: 19, 1 Ioh. 2: 3. Hoc est in Christianismo τὸ πᾶν [*omne*].

7. *Ἐτρέχετε καλῶς, currebatis bene*] Saepe vita Christiana cursui comparatur, quia magna ad eam alacritate et contentione opus est: supra 2: 2, Phil. 2: 16, Hebr. 12: 1, 2 Tim. 4: 7, 1 Cor. 9: 24.

Τίς ὑμᾶς ἐνέκοψε τῇ ἀληθείᾳ μὴ πείθεσθαι, quis vos impedivit veritati non obedire] In Manuscripto est, ἐνέκοψε ἀληθείᾳ μὴ πείθεσθαι, non ut quidam volunt ἀνέκοψε. Ἐγκόπτειν proprie est *transversum aliquid struere quo iter impediatur*, unde translatione quadam significat *impedire*, Act. 24: 4, Rom. 15: 22, 1 Thess. 2: 18, et ἐγκοπή, *impedimentum*, 1 Cor. 9: 12. *Veritatem* eximie vocat ipsum Euangelium. Vide supra 3: 1.

8. *Ἡ πεισμονὴ οὐκ ἐκ τοῦ καλοῦντος ὑμᾶς*] *Ἡ* hic demonstrat: est enim positum pro αὕτη ἡ πεισμονὴ [*haec persuasio*]. *Οὐκ ἐκ τοῦ καλοῦντος ὑμᾶς, non ex Deo qui vos* ad vitam aeternam *vocavit*, ita ut eam vellet haberi viam unicam per Christum, 2 Tim. 1: 11, 12. Non est Deus sibi contrarius.

9. *Μικρὰ ζύμη ὅλον τὸ φύραμα ζυμοῖ, parvum fermentum totam massam corrumpit*] Similitudo est per quam significatur a paucis facto initio late admodum inter Ga-

la-

latas sparsam fallacem istam persuasionem. Vide Matth. 13: 33 et 1 Cor. 5: 6.

10. Ἐγὼ πέποιθα εἰς ὑμᾶς ἐν Κυρίῳ, ὅτι οὐδὲν ἄλλο φρονήσετε] Id est, *Ego eam spem habeo* in Dei erga vos bonitate, *ut tandem*, re nempe bene expensa, *futuri sitis affecti ita ut ego sum.* Hoc ideo dicit quia videbat illos non mala malitia, sed incogitantia quadam et metu lapsos.

Ὁ δὲ ταράσσων ὑμᾶς βαςάσει τὸ κρῖμα ὅςις ἂν ᾖ] *Poenas dabunt quicunque harum turbarum causae sunt.* Ὁ ταράσσων [*qui conturbat*] מעכר. Vide Act. 15: 24, ubi de eodem dogmate agitur. *Βαςάζειν* est *ferre aliquid quod grave est*, ut 2 Reg. 18: 14, Matth. 20: 12, Act. 15: 10. *Κρῖμα poena*, Matth. 23: 14, Marc. 12: 40, Luc. 20: 47, 23: 40.

11. Ἐγὼ δὲ, ἀδελφοὶ, εἰ περιτομὴν ἔτι κηρύσσω, τί ἔτι διώκομαι, *ego autem, fratres, si circumcisionem adhuc praedico, quid adhuc vexor*] Si verum esset quod illi dicunt, me ipsum post conversionem docuisse necessitatem circumcisionis, nullam haberem curam tam dura ferendi quam fero: nam Iudaei, ut diximus, religionis causa nulla mala patiebantur.

Ἄρα κατήργηται τὸ σκάνδαλον τοῦ ςαυροῦ] In Manuscripto additur τοῦ Χριςοῦ [*Christi*]. Sensus est: *Iam si id est, cessabit crux quae tam multos offendit.* Σκάνδαλον ςαυροῦ id est, ὁ ςαυρὸς ὅς ἐςι σκάνδαλον [*crux quae est offendiculum*]. Nam genitivus saepissime apud Hebraeos, interdum et apud alias gentes, appositivo sensu ponitur. *Crux* dicitur quicquid Christi causa ferimus Matth. 16: 24, Luc. 9: 23, 14: 27.

12. Ὄφελον καὶ ἀποκόψονται οἱ ἀναςατοῦντες ὑμᾶς, *utinam et abscindantur qui vos conturbant*] Καὶ hic est ἐπιτατικόν [*intensivum*]. Quandoquidem illi in pellicula abscissa ita gloriantur, *utinam illis abscindatur* insuper totum seminale membrum, quo magis triumphent: כרות שפכה, Graece ὁ ἀποκοπτόμενος, Deut. 23: 1, est *is cui*, ut cum Horatio loquar, *cauda salax demessa est.* Id ἀποκόψαι τὰ αἰδοῖα [*abscindere pudenda*] etiam Stephano, ubi de Gallis matris Deûm, quales et Pessinunte erant, urbe tunc Galatiae, cum haec epistola scriberetur. Dion de Heliogabalo: Τὸ αἰδοῖον περιέτεμε, καὶ χοιρείων κρεῶν, ὡς

καὶ καθαρώτερον ἐκ τούτων θεραπεύων, ἀπείχετο· ἐβουλεύσατο μὲν παντάπασιν αὐτὸ κατακόψαι [Circumcidit veretrum, et suilla carne, tanquam si hinc purior cultus foret, abstinebat. Quin et in animo habebat universum illud membrum abscindere]. Hic κατακόψαι idem est quod ἀποκόψαι apud LXX et Paulum; et sic hunc locum accepisse Chrysostomum apparet: *Εἰ βούλονται μὴ περιτεμνέσθωσαν μόνον, ἀλλὰ καὶ περικοπτέσθωσαν· ποῦ τοίνυν εἰσὶν οἱ τολμῶντες ἀποκόπτειν ἑαυτοὺς, καὶ τὴν ἀρὰν ἐπισπώμενοι καὶ τὴν τοῦ Θεοῦ δημιουργίαν διαβάλλοντες; [Ne circumcidantur solum, sed, si id malunt, etiam abscindantur: ubi sunt ergo, qui sibi id abscindere audeant; qui sibi diras hasce arcessant ipsi; quibus Dei opus displiceat?]* Nec aliter Hieronymus: *Si putant sibi hoc prodesse, non solum circumcidantur, sed etiam abscindantur: si enim exspoliatio membri proficit, multo magis abolitio.* Videtur ad hunc locum respicere lex Wisigottica XII. 3. 4, *Illi vero qui carnis circumcisiones in Iudaeis vel Christianis exercere praesumpserint, quisquis haec aut intulit alteri, aut fieri ab altero permiserit sibi, veretri ex toto amputatione plectetur.* Ἀναστατοῦντες hic idem quod ταράσσοντες. Vide Act. 17: 6, 21: 38.

13. Ὑμεῖς γὰρ ἐπ' ἐλευθερίᾳ ἐκλήθητε, ἀδελφοί] *Vocati estis*, nempe ad salutem, *in statu libertatis.* Ἐπὶ apud Graecos scriptores saepe statum aut conditionem significat. Μόνον μὴ τὴν ἐλευθερίαν εἰς ἀφορμὴν τῇ σαρκί] Apostolus hic partem moralem, quam alibi tractare incipit absoluta parte dogmatica, dogmaticis interserit, occasione sumpta ex voce *libertatis*. Libertatem Christus suis dedit in rebus quae per se nihil habent honesti: in illis vero rebus quae natura aut sensu communis utilitatis commendantur, plus exigit quam lex ulla. Deest hic vox *date aut ostendite*: quales ἐλλείψεις [*reticentiae*] multae in his libris. Ἀφορμὴ est *praetextus*, uti Rom. 7: 8. *Nolite carni*, id est, carnis cupiditatibus, *hoc nomen libertatis largiri in obtegumentum vitiorum:* nimirum, quasi tanta sit Dei misericordia, ut hominibus quomodocunque viventibus velit dare vitam aeternam, quomodo Iudaici Doctores dicebant, *omnem Israelitam partem habiturum in futuro saeculo.* Non sic intelligenda est Christiana libertas.

Ἀλ-

Ἀλλὰ διὰ τῆς ἀγάπης δουλεύετε ἀλλήλοις, sed per dilectionem servite vobis invicem] Non tantum non nocete, sed et *servite* omnibus.

14. *Ὁ γὰρ πᾶς νόμος ἐν ἑνὶ λόγῳ πληροῦται, omnis enim lex uno sermone impletur*] Sicuti rudimenta implentur per doctrinam perfectiorem. Lex Israelitas tantum inter se iungit, Euangelium homines omnes; idque non quovis modo, sed propter Deum. Tum illud *ἀγαπήσεις* [*diliges*] in Lege intelligitur secundum praecepta Legis, in Euangelio secundum praecepta Euangelica multo sublimiora. Vide Rom. 13: 8, 9, in Manuscripto est *πεπλήρωται*.

Ἐν τῷ, Ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς ἑαυτὸν, in hoc, Diliges proximum tuum sicut te ipse] Exstant quidem haec verba Lev. 19: 18, sed ibi ὁ *πλησίον* est Israelita aut proselytus, hic omnis homo: ibi dilectio exigitur in factis quibusdam, hic et in animo et in factis maioribus.

15. *Εἰ δὲ ἀλλήλους δάκνετε, quod si vos invicem mordetis*] Verbis; erant enim dissidia inter Galatas.

Καὶ κατεσθίετε, et comeditis] Id est, laeditis factis.

Βλέπετε μὴ ὑπὸ ἀλλήλων ἀναλωθῆτε, videte ne a vobis invicem consumamini] Cavete vobis, inquit, a talibus, ne mutuis istis odiis Dei iram, et poenas gravissimas in vosmetipsos concitetis. Vide Hebr. 12: 29.

16. *Λέγω δὲ, Πνεύματι περιπατεῖτε, dico autem, Spiritu ambulate*] Id est, *vitam instituite secundum Spiritum Christi*, qui semper Christi verbis consonat, Rom. 8: 1, 10, 13, 14, et hic infra 18 et 25.

Καὶ ἐπιθυμίαν σαρκὸς οὐ μὴ τελέσητε, et desideria carnis non perficietis] *Ita fiet ut non agatis ea quae carni* (supple *tantum*) *placent*; quod qui faciunt dicuntur *carnis curam habere ad cupiditates*, Rom. 13: 14, *ambulare secundum carnem*, Rom. 8: 1, *in carne esse*, Rom. 8: 5. Caro et affectus qui ex carne oriuntur quaerunt iucunda, nec considerant quid rectum aut non rectum sit; quod discrimen aliquatenus dictat ratio, Dei autem praecepta plenissime. Tales affectus vocantur *ἐπιθυμία σαρκὸς* 1 Ioh. 2: 16, Eph. 2: 3, 1 Petr. 2: 11. Errant qui *οὐ μὴ τελέσητε* putant esse imperativi, nec locus quem citant id ullo modo ostendit: contra *οὐ μὴ* sequentem habens subiunctivum significat id quod fieri potest aut so-

solet, Matth. 5: 18 *οὐ μὴ παρέλθῃ* [*non praeteribit*], ut et Luc. 21: 32, Matth. 10: 23 *οὐ μὴ τελέσητε* [*non consummabitis*], et 42 *οὐ μὴ ἀπολέσῃ* [*non perdet*], 16: 28 *οὐ μὴ γεύσωνται* [*non gustabunt*], Hebr. 8: 11 *οὐ μὴ διδάξωσιν* [*non docebunt*], Apoc. 18: 7 *οὐ μὴ ἴδω* [*non videbo*]. *Τελεῖν ἐπιθυμίαν*, *opere eam perficere*; sic *ἁμαρτία ἀποτελεσθεῖσα* [*peccatum consummatum*] Iac. 1: 15.

17. *Ἡ γὰρ σὰρξ ἐπιθυμεῖ κατὰ τοῦ πνεύματος, τὸ δὲ πνεῦμα κατὰ τῆς σαρκὸς, caro enim concupiscit adversus spiritum, spiritus autem adversus carnem*] Id est, naturâ in diversum feruntur: caro in suavia, spiritus in ea quae pia et sancta sunt.

Ταῦτα δὲ ἀντίκειται ἀλλήλοις, haec enim sibi invicem adversantur] Nempe in multis rebus multa delectant, quae non decent: et contra. Hoc dictum vim habet *παρενθέσεως* [*interpositionis*].

Ἵνα μὴ ἃ ἂν θέλητε, ταῦτα ποιῆτε, ne faciatis quae vultis] Hoc construendum est cum proximo membro *τὸ δὲ πνεῦμα κατὰ σαρκός*. *Ideo spiritus se carni opponit, ne ea faciatis quae alioqui velletis*, nempe si caro sola vos duceret. Vide Rom. 8: 13.

18. *Εἰ δὲ πνεύματι ἄγεσθε, quod si spiritu ducimini*] Hoc iterum cum illo quod dixi membro cohaeret. *Ἄγεσθαι* hic est *duci, regi, gubernari*, ut Rom. 8: 14.

Οὐκ ἐςὲ ὑπὸ νόμον, non estis sub Lege] Male in quibusdam Codicibus *ἀπὸ νόμου*. Qui spiritu ducuntur, ut iam maiores annis facti non opus habebant Lege adolescentiae custode; suprà 3: 25.

19. *Φανερὰ δέ ἐςι τὰ ἔργα τῆς σαρκὸς, manifesta sunt autem opera carnis*] Ut ostendat quo ducat caro remotis fraenis, turpissima quaedam digito ostendit. Conf. Matth. 15: 19.

Ἅτινά ἐςι, μοιχεία, quae sunt, fornicatio] *Μοιχεία* in Lege Mosis est *concubitus viri coelibis aut mariti cum nupta aliena;* in Euangelio *etiam mariti cum ea quae nupta non est:* quia Christus iura sexuum aequalia esse voluit, contra quam factum est ubi soli viri exclusis feminis legum erant Domini.

Πορνεία, scortatio] Sub hoc nomine veniunt et *concubitus extra nuptias et nuptiae illegitimae*, ut videre est 1 Cor. 5: 1. Vide ea quae dicta Act. 15: 20.

'Ακαθαρσία, immunditia] Vox haec satis late patet, ut diximus ad Matth. 23: 27, sed videtur hic, ut et Rom. 1: 24 et 2 Cor. 12: 21, contrahi ad libidinem extra naturam. Sic Barnabas in Epistola *ἀκαθαρσίαν* vocat eam *ἀνομίαν* [*peccandi rationem*] quae ore fit. Balsamo ad Basilicum *ἀκαθαρσίαν* interpretatur *αἱμομιξίαν* [*incestus*], id est, זמה.

'Ασέλγεια, luxuria] Significat, ut dicto 2 Cor. loco diximus, omne lasciviae genus, in quo primas obtinent partes libidinum incitamenta.

20. *Εἰδωλολατρεία*] *Cultus falsorum Numinum*, qui plerunque apud simulachra celebrari solebat.

Φαρμακεία] Proprie quidem *veneficium* significat, sed saepe respondet Hebraeae voci להטים Exod. 7: 11, 22, et כשפים Esai. 47: 9, 12, ubi de *magicis* artibus agitur: credo quod iidem plerunque essent et venefici. Vide Pharmaceutriam Theocriti et Virgilii.

"Εχθραι] *Inimicitiae*, id est, manentia odia.

"Ερεις] *Verborum certamina ex ira*, Rom. 1: 29, 13: 13, 1 Cor. 1: 11, 3: 3, 2 Cor. 12: 20.

Ζῆλοι] *Aemulatio improba de honore*: solet iungi cum voce *ἔριδος* ut Rom. 13: 13, 1 Cor. 3: 3, 2 Cor. 12: 20, sicut et *φθόνοι* [*invidiae*] et *ἔρις* iunguntur Phil. 1: 15, 1 Tim. 6: 4.

Θυμοί] *Ira immoderata*, 2 Cor. 12: 20.

'Εριθεῖαι] *Contumacias*, ut Rom. 2: 8, 2 Cor. 12: 20, Iac. 3: 16.

Διχοστασίαι] Sic et Rom. 16: 17, 1 Cor. 3: 3, idem quod *σχίσματα* 1 Cor. 1: 10, 11: 18, 12: 25, *dissidia quae sine opinionum diversitate Ecclesiam scindunt*: puta ex Episcoporum electione discordi, ex contemptu disciplinae.

Αἱρέσεις] *Sectae* quae ex placitis humanis vehementius defensis trahunt originem. Vide quae dicta 1 Cor. 11: 19.

21. *Φθόνοι*] *Invidia*: dolor ex bonis alienis.

Φόνοι, homicidia] Voces paria soni amat iungere Apostolus, ut has ipsas Rom. 1: 29.

Μέθαι, κῶμοι, ebrietates, comessationes] Haec rebus cohaerent. Vide Rom. 13: 13, et ibi dicta.

Καὶ τὰ ὅμοια τούτοις, et his similia] De paribus par iudicium.

"Ἅπερ

Ἅπερ προλέγω ὑμῖν, καθὼς καὶ προεῖπον, de quibus dico vobis, sicut et antea dixi] Breviter, supra 13.

Ὅτι οἱ τὰ τοιαῦτα πράσσοντες βασιλείαν Θεοῦ οὐ κληρονομήσουσιν, qui talia agunt, regnum Dei non consecuturos] Illud τὰ τοιαῦτα abundat hic. Satis enim fuerat dixisse ἅπερ. Sed quia voces quaedam intercesserant nihil nocuit eandem significationem aliis voculis reponere. *Πράσσοντες* noli restringere ad ἕξιν [*habitum*], sed sume etiam de actibus προαιρέτοις [*qui deliberato animo fiunt*], ubi haec reperiuntur, ibi nondum regnat Spiritus.

22. *Ὁ δὲ καρπὸς τοῦ πνεύματός ἐστιν, fructus autem Spiritus est*] *Fructus*, id est, opera, ut Matth. 3: 8, 10, 7: 16—20, 12: 33, Luc. 3: 8, 6: 43, Ioh. 12: 24, 15: 2 et alibi. *Πνεῦμα* hic intellige ut supra, *Spiritum sanctum*.

Ἀγάπη] Alibi generalius sumitur, hic *beneficentiam* significat. Opponitur ἔχθραις et φόνοις.

Χαρά] *Gaudium* ex bonis alterius, quod invidiae opponitur.

Εἰρήνη] *Fuga dissidiorum*, opponitur ἔρισι.

Μακροθυμία] *Spes de lapsorum emendatione*, opposita ζήλοις.

Χρηστότης] *Suavitas in convictu*, opposita ἐριθείαις.

Ἀγαθωσύνη] *Bonitas* illa quae dubia accipit in partem meliorem, nec facile quenquam aut condemnat aut contemnit, Rom. 15: 14. Haec impedit διχοστασίας.

Πίστις] Intelligenda hic *aperta professio verae fidei*: opponitur ταῖς αἱρέσεσι.

Πραότης] *Irae fuga*, opponitur θυμοῖς.

Ἐγκράτεια] *Temperantia* quae et *libidinibus* supra memoratis, et *ebrietati* opponitur.

23. *Κατὰ τῶν τοιούτων οὐκ ἔστι νόμος, adversus tales non est Lex*] Si homines fuissent tales, nihil opus fuisset Lege Mosis, aut alia lege poenali, supra 3: 19. Graecorum est dictum:

> *Δίκαιος ἐὰν ᾖς, τῷ τρόπῳ χρήσῃ νόμῳ.*
> [*Si sis probus, pro lege erit tibi probitas.*]

Tacitus Annalium III, *Vetustissimi mortalium nulla adhuc mala libidine, sine probro et scelere, eoque sine poena aut coercitionibus agebant.*

24. *Oi δὲ τοῦ Χριςοῦ*] In Manuscripto *οἱ δὲ τοῦ Χριςοῦ Ἰησοῦ, qui vero ad Iesum Christum pertinent:* qui se ei dedere regendos.

Τὴν σάρκα ἐςαύρωσαν, carnem crucifixerunt] Ii carnem constrictam tenent, viresque eius, ad peccandum scilicet, confringunt, sicut homo cruci affixus, constringitur, frangitur, et cum sanguine vires ei abscedunt. Vide Rom. 6: 6.

Σὺν τοῖς παθήμασι, cum affectibus] *Παθήματα* hic intellige *affectus* τοῦ θυμοειδοῦς [*facultatis irascibilis*].

Καὶ ταῖς ἐπιθυμίαις, et cupiditatibus] *Affectibus* τοῦ ἐπιθυμητικοῦ sive ὀρεκτικοῦ [*facultatis appetentis*].

25. *Εἰ ζῶμεν πνεύματι*] *Si animus noster Dei Spiritu movetur.* Sic et infra 6: 16, nam moveri est vivere.

Πνεύματι καὶ ςοιχῶμεν, spiritu et ambulemus] Actibus id ipsum exprimamus, quod הלך [*ambulare*] Hebraei dicunt. Vide quae dicta ad Ioh. 11: 9, 10, 1 Cor. 7: 17, 2 Cor. 5: 7, Eph. 4: 1, 17, 5: 15.

26. *Μὴ γινώμεθα κενόδοξοι, ἀλλήλους προκαλούμενοι, ἀλλήλοις φθονοῦντες, ne fiamus inanis gloriae cupidi, nos invicem provocantes, nobis invicem invidentes*] Haec ideo specialius inculcat Paulus, quod haec mala maxime in Ecclesiis Galaticis invaluissent. *Κενόδοξοι* sunt qui honorem venantur ex iis rebus in quibus verus honor situs non est, ut ex opibus, eruditione, eloquentia: horum vitium *κενοδοξία* Sap. 14: 14, Phil. 2: 3. *Προκαλεῖσθαι provocare* dicitur de iis qui ad certamen aut bellicum aut iudiciale alios vocant: inde per translationem dicitur de iis qui in quovis alio certamine, puta eruditionis aut eloquentiae, sperant se aliis superiores fore: hoc est eorum qui potiores se arbitrantur; aliorum est invidia: neutrum vero Christiano convenit.

CAPUT VI.

1. *Ἐὰν καὶ προληφθῇ ἄνθρωπος ἔν τινι παραπτώματι, et si quis deprehensus fuerit in aliquo delicto*] *Προληφθῇ* hic est *deprehensus fuerit*, quomodo *προληφθεὶς* sumitur Sap. 17: 17. Vult autem dicere, *deprehensus* antequam haec

haec epistola ad vos veniat, *in aliquo delicto*, nempe eorum quae iam dixi, praesertim διχοστασίας [*dissidii*] aut αἱρέσεως [*sectae*]. Illud ἄνθρωπος ponitur pro *aliquis*, ut et infra 7, quia Hebraei sic ponunt איש.

Ὑμεῖς οἱ πνευματικοί] *Vos qui carnem crucifixistis, qui spiritu ducimini.*

Καταρτίζετε τὸν τοιοῦτον, *hunc restituite*] Καταρτίζειν est *aptum reddere:* interdum et *sanare quod corruptum est*, Matth. 4: 21, Marc. 1: 19, quae significatio bene congruit huic loco. Si iumentum prolapsum restitui debet, Exod. 23: 5, quanto magis homo.

Ἐν πνεύματι πρᾳότητος] *Leni animo* secundum regulas quidem disciplinae Ecclesiasticae, sed accedentibus etiam fraternis monitis; ipsa enim disciplina Ecclesiastica, quum bono etiam ipsorum qui lapsi sunt sit instituta, lenitati non obstat, 2 Thess. 3: 15.

Σκοπῶν σεαυτόν] *Temet circumspectans. Circumspectare* autem ponitur pro *cavere:* solent enim qui sibi cavent circumspicere. Est autem hic transitus a plurali ad singularem, quia utrum prius dicas, perinde est. Sic et supra 4: 6, 7.

Μὴ καὶ σὺ πειρασθῇς] Intelligendum hoc verbum hic cum pleno effectu, id est, *ne et tu aliquando tentationi alicui succumbas.* Sic et activum πειράζειν sumitur 1 Cor. 7: 5, 1 Thess. 3: 5; adde quae dicta ad Matth. 6: 13.

2. Ἀλλήλων τὰ βάρη βαστάζετε, *alter alterius onera portate*] Etiam peccata sunt *onera: portat* aliena peccata qui non superbe lapsum contemnit, sed sperat de eo meliora.

Καὶ οὕτως ἀναπληρώσατε τὸν νόμον τοῦ Χριστοῦ, *et sic perficite Legem Christi*] Sic plerique Codices habent ut sit imperantis: *Etiam hoc modo ostendite vos esse amantes proximi, quod iubet Lex Christi*, Ioh. 13: 34, 15: 12.

3. Εἰ γὰρ δοκεῖ τις εἶναί τι, μηδὲν ὤν, *nam si quis putet se quid esse cum nihil sit*] Hic et τὶ et μηδὲν sumuntur comparate, id est, *Si quis pluris se aestimet quam sit.* Vide 1 Cor. 3: 7, 10: 19, 13: 2, 2 Cor. 12: 12. Δοκεῖ, *putat.*

Ἑαυτὸν φρεναπατᾷ, *ipse se seducit*] *Decipit cor suum*, ut loquitur Iacobus 1: 26; se citius fallet quam alios. Ab hoc verbo φρεναπάται, Tit. 1: 10, *qui animos seducunt.*

4. *Τὸ δὲ ἔργον ἑαυτοῦ δοκιμαζέτω ἕκαστος*] Singulare pro plurali, quomodo idem vocabulum ἔργον habemus 1 Petr. 1: 17 et Apoc. 22: 12. *Sua quisque facta expendat*, 1 Cor. 11: 27. Multi apud Galatas magni se faciebant quod minus mali essent quam alii. At

Nulla est gloria praeterire asellos.

Καὶ τότε εἰς ἑαυτὸν μόνον τὸ καύχημα ἕξει, et sic in semetipso tantum gloriam habebit] *Gaudebit recto sui examine.*

Καὶ οὐκ εἰς τὸν ἕτερον, et non in altero]. *Non deteriorum comparatione.*

5. *Ἕκαστος γὰρ τὸ ἴδιον φορτίον βαστάσει*] *Quisque suum onus feret*, id est, pro delictis feret poenam, משא [*onus*], non sublevabitur peiorum comparatione. Ut delictorum, ita poenarum sunt gradus.

6. *Κοινωνείτω δὲ ὁ κατηχούμενος τὸν λόγον τῷ κατηχοῦντι ἐν πᾶσιν ἀγαθοῖς*] Non est hic ponenda ὑποστιγμὴ [*distinctio*] post κατηχοῦντι. Hoc vult dicere: *is qui docetur verbum*, id est, Euangelium, quod κατ' ἐξοχὴν [*per excellentiam*] dicitur λόγος Act. 16: 6: (nam vox κατηχεῖν hic paulo laxius sumitur, ut et Rom. 2: 18, non ut alibi de primis tantum rudimentis), *de rebus omnibus bonis participem faciat Doctorem suum. Κοινωνεῖν*, ut Latinum *participare*, dicitur et de dante, ut Rom. 12: 13, Phil. 4: 15, et de accipiente, ut Rom. 15: 27, respondet Hebraeo חבר. *Ἐν* hic valet *per*, *per omnes res bonas*, id est, non per alimenta tantum, sed et alia obsequia et officia. Vide 1 Cor. 9: 11, 1 Tim. 5: 17. Necesse erat dici hoc Galatis, quia illi novi Doctores accipiebant non a Christianis, sed a Iudaeis. Hos multi Galatae sequebantur per tenacitatem, quia nihil in eos sumptus faciendum habebant. De talibus dicitur ארור נוכל [*maledictus dolosus*] Mal. 1: 14.

7. *Μὴ πλανᾶσθε*] Id est, *ne decipite vosmetipsos.* Niphal pro Hithpael.

Θεὸς οὐ μυκτηρίζεται] Iob. 13: 9, *Deus non sinit sibi illudi.* Nam verbum hoc quoque cum effectu intelligendum est. Habet hanc sententiam et Polycarpus.

Ὃ γὰρ ἐὰν σπείρῃ ἄνθρωπος, τοῦτο καὶ θερίσει, quae enim severit homo haec et metet] Est proverbium frequens apud om-

omnes gentes. Utuntur eo Aeschylus, Euripides, Gorgias, Plautus Captivis, Cicero II de Oratore: *Ut sementem feceris ita et metes.* Similes sententias habes Iob. 4: 8, Prov. 11: 18 et alibi. *Serere* Hebraeis saepe operari, *metere* poenam aut praemium ferre, Matth. 25: 24, 26, 2 Cor. 9: 6 et seqq.

8. *Ὅτι ὁ σπείρων εἰς τὴν σάρκα ἑαυτοῦ] Qui omnia impendia facit in corporis voluptates.*

Ἐκ τῆς σαρκὸς θερίσει φθορὰν, de carne metet corruptionem] Nam et caro ipsa *φθαρτόν τι [corruptibile quid]*, 1 Cor. 15: 53; merito talem exitum reperiet, quale est id cui studuit.

Ὁ δὲ σπείρων εἰς τὸ πνεῦμα] Qui impendium facit in eas res quas dictat Dei Spiritus.

Ἐκ τοῦ πνεύματος θερίσει ζωὴν αἰώνιον, de spiritu metet vitam aeternam] Ἐκ τοῦ πνεύματος, id est, *propter illum spiritum*, qui est *ἄφθαρτος [incorruptibilis]*. Sic Hebraei מן usurpant.

9. *Τὸ δὲ καλὸν ποιοῦντες μὴ ἐκκακῶμεν, bonum autem facientes non segnescamus] Τὸ καλὸν*, id est, primum ea quae sunt iustitiae, deinde ea quae sunt misericordiae: qui illa non facit, ut Galatae tenaces, haec multo minus faciet. *Ἐκκακεῖσθαι, segnescere:* Luc. 18: 1, 2 Cor. 4: 1, 16, Eph. 3: 13, 2 Thess. 3: 13.

Καιρῷ γὰρ ἰδίῳ θερίσομεν, tempore enim suo metemus] Illo die quem Deus praefinivit.

Μὴ ἐκλυόμενοι] Participium hoc vim habet conditionis, *modo ne defatigemur;* id enim *ἐκλύεσθαι* עיף. Sic sumitur haec vox Iudith. 15: 2, Sir. 43: 12, 1 Macc. 3: 17, 10: 82, Matth. 9: 36, 15: 32, Marc. 8: 3, Hebr. 12: 3, 5.

10. *Ἄρα οὖν ὡς καιρὸν ἔχομεν, ergo dum tempus habemus]* Aut *ἕως* scriptum fuit, aut *ὡς* positum pro *ἕως*. Sic *ἄχρις οὗ* Hebr. 3: 13, *dum manet haec vita*, secundum cuius actiones iudicabimur.

Ἐργαζώμεθα τὸ ἀγαθὸν πρὸς πάντας] Benefaciamus quibusvis hominibus, ut proximis nostris, ex Christi lege.

Μάλιστα δὲ πρὸς τοὺς οἰκείους τῆς πίστεως, maxime autem his qui de familia fidei] Οἰκεῖος 1 Tim. 5: 8, בן הבית, *qui de familia alicuius est.* Sic Christiani sunt *de familia Dei*, Eph. 2: 19; *familia* autem *Dei*, 1 Tim. 3: 15, 1 Petr.

4: 17; est talis per *fidem*: ideo eadem recte *fidei familia*, genitivo instrumentum significante. Eadem *familia spiritualis* 1 Petr. 2: 5. Quod si omnibus fidelibus consulere debemus, multo magis iis qui in id unum incumbunt, ut nos instituant.

11. Ἴδετε πηλίκοις ὑμῖν γράμμασιν ἔγραψα τῇ ἐμῇ χειρί, *videte quantis literis scripsi vobis mea manu*] In aliarum epistolarum fine quaedam scribebat sua manu, 1 Cor. 16: 21, 2 Thess. 3: 17 et Col. 4: 18, caetera manu aliena, ut videre est Rom. 16: 22: hic vero Paulus sua manu scripsit omnia quae iam sequuntur, ut recte putat Hieronymus. Id autem multum erat in homine adeo occupato, et, ut videtur, non multum assueto Graece scribere. *Quantis literis*, id est, *quam multis*. Solent adiectiva magnitudinis poni pro adiectivis ad numerum pertinentibus. Sic Graecum τόσοι utroque sensu usurpatum. Solebat sua manu Paulus scribere sententias quasdam insigniores ac perpetuo retinendas.

12. Ὅσοι θέλουσιν εὐπροσωπῆσαι ἐν σαρκί] Id est, *qui apud homines magni videri volunt*. Ἐν σαρκὶ pro παρὰ σαρκί, et *caro* pro *homine*. Εὐπρόσωπος proprie *pulcher*, יפה מראה, per translationem *quidquid placet aliis*. Sic λόγους εὐπροσώπους [*verba speciosa*], dixit Demosthenes.

Οὗτοι ἀναγκάζουσιν ὑμᾶς περιτέμνεσθαι, *hi cogunt vos circumcidi*] Nempe exemplo et doctrina. Vide supra 2: 3, 4.

Μόνον ἵνα μὴ τῷ σταυρῷ τοῦ Χριστοῦ διώκωνται, *tantum ne crucis Christi vexationem patiantur*] Σταυρὸν Χριστοῦ vocat incommoda ob Christum ferenda, alludens simul ad illud peculiare supplicium quod passus est Christus, inter alia, ut nobis patientiae exemplum daret. Sic et Phil. 3: 18, quae epistola sub idem tempus scripta videtur, et paribus de causis. Vide quae diximus in Praefatione ad hanc epistolam et supra 5: 11. *Crux Christi* eo modo dicitur, quomodo *perpessiones Christi* 2 Cor. 1: 5.

13. Οὐδὲ γὰρ οἱ περιτεμνόμενοι αὐτοὶ νόμον φυλάσσουσιν, *neque enim qui circumciduntur Legem custodiunt*] Non tanto tenentur studio Legis, ut omnia eius praecepta exacte observent: facile inveniunt exceptiunculas. Vide quae diximus Matth. 23: 4 et supra 5: 3.

Ἀλλὰ θέλουσιν ὑμᾶς περιτέμνεσθαι, *sed volunt vos circum-*

cumcidi] *Volunt*, id est, in id laborant. *Μετωνυμία* [*transnominatio*]. Manuscriptus eodem sensu; *ἀλλὰ βούλονται*.

Ἵνα ἐν τῇ ὑμετέρᾳ σαρκὶ καυχήσωνται] *Ut exsultent ex vestro metu carnali.* Ut vestra inconstantia in ferendis incommodis ipsis honori cedat apud Iudaeos.

14. *Ἐμοὶ δὲ μὴ γένοιτο καυχᾶσθαι εἰ μὴ ἐν τῷ ςαυρῷ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριςοῦ*, *a me autem absit gloriari nisi de cruce Domini nostri Iesu Christi*] Meum est gaudere, non quod mutando aliquid doctrinae incommoda defugiam, sed quod ob doctrinam tuendam omnia fortiter patiar. Idem sensus 2 Cor. 11: 30 et 12: 5, 9, adde ea quae Phil. 1: 29.

Δι᾽ οὗ ἐμοὶ ὁ κόσμος ἐςαύρωται, *per quem mihi mundus crucifixus est*] Mores illos hominum mundo servientium ego despicio, quomodo cruciarii ab adstantibus despici solent. Vide Matth. 27: 39.

Κἀγὼ τῷ κόσμῳ, *et ego mundo*] Ego ab illis vicissim despicior.

15. *Ἐν γὰρ Χριςῷ Ἰησοῦ, οὔτε περιτομή τι ἰσχύει, οὔτε ἀκροβυςία, ἀλλὰ καινὴ κτίσις*, *in Christo enim Iesu, neque circumcisio quid valet, neque praeputium, sed nova creatura*] *Οὔτε περιτομή τί ἐςιν, οὔτε ἀκροβυςία, ἀλλὰ καινὴ κτίσις* dicunt Veterum quidam scriptum fuisse in libro cui nomen *ἀποκάλυψις Μωσέως* [*Apocalypsis Mosis*]: et iisdem verbis locus hic legitur in Manuscripto. Forte is liber ab aliquo Christiano scriptus fuerit: nam *καινὴ κτίσις* locutio est Christiana, ut videre est 2 Cor. 5: 17, quanquam res ipsa praedicta Esai. 42: 9, significatque statum *novi hominis*, de quo Paulus Col. 3: 10, Eph. 2: 15, Rom. 6: 4. Sensus huius sententiae idem qui supra 5: 6.

16. *Καὶ ὅσοι τῷ κανόνι τούτῳ ςοιχήσουσιν, εἰρήνη ἐπ᾽ αὐτοὺς καὶ ἔλεος*, *et quicunque hanc regulam sequentur, pax super hos et misericordia*] In Manuscripto *ςοιχοῦσιν* de qua voce vide quae supra 5: 25. Locutionem *κανόνι ςοιχεῖν* habemus et Phil. 3: 16, sic Mich. 7: 4 in Graeco legimus, *ὁ βαδίζων ἐπὶ κανόνος*. *Κανὼν* hic dicitur *via quasi ad regulam facta*, id est, plane recta, *ad rigorem*, ut dicunt mensores. Talis est via illa novae creationis. *Pax et misericordia*, id est, felicia omnia a Deo

fa-

favente. Sic χάριν [*gratiam*] et εἰρήνην coniuncta habemus, 1 Cor. 1: 3, 2 Cor. 1: 2, Eph. 1: 2, Col. 1: 2, 1 Thess. 1: 1, χάρις, ἔλεος, εἰρήνη, 1 Tim. 1: 2, 2 Tim. 1: 2.

Καὶ ἐπὶ τὸν Ἰσραὴλ τοῦ Θεοῦ, et super Israelem Dei] Quasi dicat non ita haec opto Gentibus, ut Israelitas excludam, dummodo iidem etiam *veri apud Deum* sint *Israelitae*, id est, spirituales Iacobi imitatores, precibus Deum quasi vincentes, malis ut Iacobus exerciti. Vide Ioh. 1: 47, Rom. 9: 6. Nota τὸν Ἰσραὴλ cum articulo, quomodo את־ישראל Ps. 25: 22.

17. *Τοῦ λοιποῦ*] Id est, *posthac*. Utitur sic Demosthenes.

Κόπους μοι μηδεὶς παρεχέτω] *Abstineant quaeso me vexare* ii qui Christiani dici volunt. Satis aliunde habeo quod feram.

Ἐγὼ γὰρ τὰ στίγματα τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ ἐν τῷ σώματί μου βαστάζω, ego enim notas Domini Iesu in corpore meo porto] Circumcisi sunt isti novi Doctores; sum et ego; sed hoc nihili aestimo prae certioribus meae in Christum fidei *notis*, id est, vibicibus ac cicatricibus *ex plagis illis*, *lapidationibus* et *verberibus*, quorum meminit 2 Cor. 11: 23—25. Similitudinem autem sumpsit a militibus, qui *victuris in cute punctis* signabantur, ut diximus ad Apoc. 13: 16, ubi et vocem στίγματα eo sensu ab Aeliano sumi ostendimus.

18. *Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μετὰ τοῦ πνεύματος ὑμῶν, ἀδελφοί, gratia Domini nostri Iesu Christi cum spiritu vestro, Fratres*] In aliis epistolis dicit: *μετὰ πάντων ὑμῶν* [*cum omnibus vobis*]: hic *μετὰ τοῦ πνεύματος ὑμῶν*, ut significet se ea praecipue precari, quae non ad corporis commoda, sed ad animi perfectionem pertinent. Eodem modo finit epistola Barnabae, et eadem est locutio in Liturgia Graeca, Latina et aliis.

